Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татьяна Сеньюшкина, Симферополь
Проф. др Андрей Мохов, Севастополь
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Проф. др Антоний Васильевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јањић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Žarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба М. Дрековић

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba M. Drekoović

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Винјета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 32 • СВЕСКА 58

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2022.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Тијана И. Балек, *Однос глагола* држати (се) *и његових граматичких деривата у светлу видске корелативности* 15

Ана М. Мумовић, *Друштвено и културно значење критике (Прилог тумачењу пројекта дванаест књига српске књижевне критике)* 27

Раиса Ј. Цветковић, Биљана С. Солеша, *„Кућа рутине", комплекс надмоћи и интелектуални деспотизам у приповеткама А. П. Чехова и Лазе Лазаревића* 39

Драгана Р. Рајовић, *Имагинација историје у приповеткама Стевана Сремца* Из књига староставних 53

Предраг М. Вајагић, *Књижевност као део контроверзе о Сремском фронту* 63

Снежана П. Перишић, *Конструкција скале интеграције садржаја српског језика и физичког васпитања* 71

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Драган Љ. Танчић, Ванда Б. Божић, *Савремена мигрантска криза* 85

Мирослав М. Митровић, Ненад Н. Перић, *Лобирање као стратешка комуникација у пракси – круна сепаратистичког покрета на Косову и Метохији* 97

Марко М. Парезановић, *Рат у Нагорно Карабаху 2020. године – улога светских и регионалних сила* 113

Јован Р. Шарац, Ана И. Опачић, *Комонвелт Порторико као основа предлога решења косовског конфликта* 125

Драгана З. Станојевић, Тијана Љ. Симић, *Породични и брачни предиктори менталног здравља одраслих на Косову и Метохији* 137

Борис Љ. Бурсаћ, *Биотероризам* 151

Марко М. Миловић, Дејана Д. Гајић, *Насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу (члан 344 А КЗ) – Недоречености и недоумице* 163

Никола В. Радић, Владо Н. Радић, *Идентификација и ублажавање поремећаја глобалних ланаца снабдевања у условима неизвесности* 175

Ђорђе Д. Радовановић, Филип М. Обрадовић, *Димензије социјалне искључивости избеглих и интерно расељених лица у руралним областима на Косову и Метохији* 193

Бранислава П. Наранчић Јовељић, Анка С. Булатовић, *Испитивање утицаја природних и културних ресурса на перформансе туризма* 207

ИСТОРИЈА

Марко П. Атлагић, Александар Л. Мартиновић, *Појава и развој нотаријата дуж источне обале Јадрана и његовог залеђа од X до XV века* 225

Весна С. Зарковић, *Насиља над Србима Гњиланске казе 1900–1903. године* 243

Далибор З. Велојић, *Утврђивање пиротских положаја као последица југословенско-бугарских односа 1918–1941* 257

Валериј Валерјевич Гончаров, *Анализа визуелне комуникације у уџбеницима историје у условима реконструкције образовних система у кризним регионима* 269

Владимир А. Кривошејев, *Епидемије у Србији током ратова 1912–1918. Прилог квантификацији жртава* 281

Александар М. Савић, *Новопазарски мутеселим Јусуф-бег, Срби и танзимат (1838–1851)* 305

Милица Г. Филиповић, Јасна Д. Поповић, *Дворски балови у Србији у XIX веку – спој европске и националне културе* 317

Мирослав С. Милошевић, *Процес конституисања ксенократије међу балканским државама током XIX века* 333

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Наративи о (не)жељеној сутрашњици у дискурсу Срба у Косовској Митровици* 347

Невена С. Петковић, *Антрополошки прилог разумевању положаја породица несталих Срба на Косову и Метохији* 363

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ванда Б. Божић, *Основе историјског развоја глуме у позоришту од античке Грчке и Рима до модерне и авангарде* 381

Звездана М. Елезовић, *Из стваралаштва Петра Џузе* 397

Милица М. Тошић, *Оријентално сликарство Паје Јовановића у оквирима постколонијалног дискурса* 403

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Данијела М. Судзиловски, Марија К. Танасковић, *Национални идентитет у уџбеницима музичке културе* 419

Гордана Ј. Станчић, *Издавачка делатност Андрићевог института и њен допринос развоју науке* 431

ПЕДАГОГИЈА

Весна Љ. Минић, Хаџи Живорад Миленовић, *Конфликти и насиље у савременој школи* 449

Милена М. Видосављевић, *Образовање и хуманитарни рад жена у Призрену у 19. и 20. веку* 461

Јасмина М. Арсенијевић, Ољa М. Арсенијевић, *Дигиталне игре као образовни потенцијал – искуства и примери* 473

Ивана Б. Симијоновић, Јелена Р. Круљ, *Настава природе и друштва у функцији развоја еколошке свести ученика четвртог разредна основне школе* 487

Сања Б. Милић, Дејана С. Бјелица, *Утицај квалитета инструкције васпитача на развој креативности код предшколске дјеце* 497

Бојана З. Вуковић, Слађана В. Ђаласан, *Дистинктивна обиљежја дефицита артикулационо-фонолошких и лексичко-семантичких способности деце са развојним језичким поремећајем* 509

Рецензенти овог броја 523

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Tijana I. Balek, *The relation between the verb* držati (se) *and its grammatical derivatives in the light of aspectual correlation* 15

Ana M. Mumović, *Social and cultural of criticism (Contribution to the interpretation of the twelve books of Serbian literaru criticism)* 27

Raisa J. Cvetković, Biljana S. Soleša, *„The house of the routine", complex of supremacy and intellectuale despotism in the stories of A.P. Cehov and Laza Lazarević* 39

Dragana R. Rajović, *Imagination of history in Stevan Sremac's short stories from antique books* 53

Predrag M. Vajagić, *Literature as part of the controversy over the Srem front* 63

Snežana P. Perišić, *Construction of the scale of integration Serbian language and physical education content* 71

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Dragan Lj. Tančić, Vanda B. Božić, *Modern migrant crisis and migrant smuggling* 85

Miroslav M. Mitrović, Nenad N. Perić, *Lobbying as strategic communication in practice - the crown of the separatist movement on Kosovo and Metohia* 97

Marko M. Parezanović, *War on Nagorno Karabah in 2020 - the role of global and regional forces* 113

Jovan R. Šarac, Ana I. Opačić, *Commonwealth of Portorico as the basis of a proposal for a solution to the Kosovo conflict* 125

Dragana Z. Stanojević, Tijana Lj. Simić, *Family and marital predictors of mental health of adults at Kosovo and Metohija* 137

Boris Lj. Bursać, *Bioterrorism* 151

Marko M. Milović, Dejana D. Gajić, *Violent behavior at a sports event or public meeting (article 344 a cc) - uncertainties and confidences* 163

Nikola V. Radić, Vlado N. Radić, *Identifying and mitigating disruptions to global supply chains in conditions of uncertainty* 175

Đorđe D. Radovanović, Filip M. Obradović, *Dimensions of social exclusion of refugees and internally displaced persons in rural areas of Kosovo and Metohia* 193

Branislava P. Narančić Joveljić, Anka S. Bulatović, *Examining the impact of natural and cultural resources on tourism performance* 207

HISTORY

Marko P. Atlagić, Aleksandar L. Martinović, *Appearance and development of the notary office along the east coast of the Adriatic sea and its inland from the 10th to the 15th century* 225

Vesna Z. Zarković, *Violence against the Serbs of Gnjilan kaza 1900–1903* 243

Dalibor Z. Velojić, *Fortification of Pirot's positions as the consequence of Yugoslav-Bulgarian relationships 1918-1941* 257

Valeri V. Goncharov, *Analysis of visual communication in history textbooks in the context of the reconstruction of educational systems in crisis regions* 269

Vladimir A. Krivošejev, *Epidemics in Serbia during the wars 1912-1918: contribution to victim quantification* 281

Aleksandar M. Savić, *Mutesellim of Novi Pazar Yusuf bey, Serbs and tanzimat (1838–1851)* 305

Milica G. Filipović, Jasna D. Popović, *Serbian court balls in the 19th century and amalgam of the traditional and European culture* 317

Miroslav S. Milošević, *The proces of establishing xenocracy in Balkan states during 19th century* 333

ETNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *Narratives about the (un)desired tomorrow in the discourse of Serbs in Kosovska Mitrovica* 347

Nevena S. Petković, *Anthropological contribution to understanding the position of the families of missing Serbs in Kosovo and Metohia* 363

HISTORY OF ART

Vanda B. Božić, *Fundamentals of the historical development of theater acting from Ancient Greece and Rome to the modern and avant-garde* 381

Zvezdana M. Elezović, *The art works of Petar Đuza* 397

Milica M. Tošić, *Orientalist painting of Paja Jovanović in the context of postcolonial discourse* 403

HISTORY OF CULTURE

Danijela M. Sudzilovski, Marija K. Tanasković, *National identity in the textbooks for music culture* 419

Gordana J. Stančić, *Publishing activity of the Andrić Institute and its contribution to the development of science* 431

PEDAGOGY

Vesna Lj. Minić, Hadži Živorad Milenović, *Conflicts and violence in contemporary schools* 449

Milena M. Vidosavljević, *Education and humanitarian work of women in Prizren in the 19th and 20th century* 461

Jasmina M. Arsenijević, Olja M. Arsenijević, *Digital games as educational potential - experiences and examples* 473

Ivana B. Simijonović, Jelena R. Krulj, *Teaching of society in the function of developing environmental awareness of fourth grade primary school pupils* 487

Sanja B. Milić, Dejana S. Bjelica, *The impact of the quality of teacher instructions on the development of creativity in preschool children* 497

Bojana Z. Vuković, Slađana V. Ćalasan, Distinctive characteristics of deficits of articulation - phonological and lexical - semantic abilities of children with developmental language disorder 509

Reviewers of this issue 523

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'367.625
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39918

Прегледни рад

*Тијана И. БАЛЕК**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за славистику

ОДНОС ГЛАГОЛА *ДРЖАТИ* (*СЕ*) И ЊЕГОВИХ ГРАМАТИЧКИХ ДЕРИВАТА У СВЕТЛУ ВИДСКЕ КОРЕЛАТИВНОСТИ**

Апстракт: Савремено профилисана аспектолошка истраживања, особито она у домену категорије глаголског вида формализоване као бинарна опозиција, све су више оријентисана на емпиријску проверу њене бинарне природе. Овај рад такође поседује такву оријентацију, прецизније на примеру глагола *држати*, његове рефлексивне форме *држати се* те у консултованим речницима регистрованих граматичких изведеница настојимо да покажемо да је категорија глаголског вида комплекснији систем од бинарног, тј. да постоји низ типолошких граматичких структура којима се категорија вида, својствена сваком глаголу, може формализовати.

Кључне речи: видска корелативност, глагол *држати* (*се*), глаголи без видског парњака, двовидски глаголи, семантичка структура, српски језик.

Рад је посвећен анализи видских карактеристика полисемантичког глагола без префикса *држати* у српском језику, те његовој варијантној рефлексивној форми *држати се*, односу са њиховим граматичким дериватима, описивању аномалија у њиховој видској парадигми, те евентуалној видској кореспонденцији коју успостављају. Дакле, поред мотивних глагола (без префикса), анализа такође обухвата регистроване граматичке деривате наведених лексема (како рефлексивне тако и нерефлексивне) ексцерпиране из релевантних речника на српском језику – реч је првенствено о речницима Матице српске: шестотомном (даље РМС) и једнотомном (даље РСЈ).

Наиме, анализирана група лексема састављена је од глагола који су врло продуктивни у погледу морфемског састава, будући да дистрибуција идентификованих префикса износи 10, а реч је о следећим: *са-* (*садржавати*), *при-* (*придржавати* (*се*) – *придржати* (*се*)), *про-* (*продржати се*), *до-* (*додржати* (*се*)), *у-* (*удржати*),

* Доктор наука – филолошке науке; асистент; tijana.balek@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Одређени сегменти овога рада су усмено презентовани (под насловом „Анализа видске корелативности глагола держать(ся) / држати (се) и њихових граматичких деривата") 20. новембра 2021. године, на онлајн конференцији Језици и културе у времену и простору 10.

за- (*задржати* (*се*) – *задржавати* (*се*)), *из-* (*издржавати* (*се*) – *издржати* (*се*)), *по-* (*подржавати* (*се*) – *подржати* (*се*)), *о-* (*одржавати* (*се*) – *одржати* (*се*)) и *уз-* (*уздржавати* (*се*) – *уздржати* (*се*)).

У раду се примењује видска типологија представљена у истраживању Балек (2021а), која обухвата следеће групе: (1) глаголи без видског парњака супротне граматичке, тј. видске, садржине, који се деле на глаголе без видског кореспондента свршеног вида (imperfectiva tantum) односно несвршеног вида[1] (perfectiva tantum), (2) глаголи са видским парњаком и (3) глаголи код којих су присутна диференцијална својства у односу на регистровани кореспондент.[2] Иако глагол који чини окосницу анализе, *држати* (*се*), припада класи глагола који немају парњак СВ, дата скупина је најмање присутна у оперативном корпусу. Ипак, будући да је глагол *држати* (*се*) у центру посматраног ланца, подробно ће бити сагледане његове граматичке карактеристике. Дакле, истраживање је оријентисано на појаве „аномалија" у конкретном аспектолошком микросистему (односно на случајеве одступања од граматичке формализације глаголског вида као двочлане опозиције НСВ – СВ), а запажено је да највише представника поседује класа глагола који образују видске парњаке, међутим, не са мотивним глаголима већ са својим префиксираним варијантама.

1. Граматичке особине глагола *држати*. Нерефлексивни глагол *држати* одликује се веома развијеном семантичком структуром. Наиме, према подацима из РМС (1967/1: 777–778), поседује 15 значења са неколико подзначења: (1) 'ухватити кога или што и не испуштати', (2) 'служити као ослонац, потпора; придржавати, одржавати', (3) 'приморавати кога или што да остане на једном месту, не пуштати да се креће; силом или против воље задржавати', (4) 'чинити да ко или што буде, да остане у каквом стању, положају, ситуацији', (5) 'смештати, остављати што; чувати, одржавати', (6) 'имати у власти, поседовати', (7) 'имати кога код себе дајући му храну, стан и др. што му треба за живот, издржавати кога', (8) 'опходити се према коме, поступати с ким добро или зло', (9) 'садржавати, запремати', (10) 'ценити', (11) 'ценити, сматрати', (12) 'мислити, веровати', (13) 'у вези с именицом као допуном има значење глагола изведеног од такве именице'[3], (14) 'кретати се, управљати се у одређеном правцу, не одвајати се од чега', (15) а. '(о времену) трајати, не пролазити', б. '(о простору) пружати се'[4].

Како се може запазити, овај глагол свој богат семантички опсег реализује махом у сфери стативности, каузиране промене положаја и посесије, која је посебно истакнута у РСЈ у својству семантичке компоненте. Наиме, у зависности од

---

1 Даље користимо општеприхваћене скраћенице СВ и НСВ.

2 О датој проблематици в. нпр. и следеће библиографске јединице: Ђуровић 2017; Ђуровић–Спасојевић 2014; Клајн 2005, 2011; Маслов 1948; Петрухина 2009; Спасојевић 2017; Шелякин 2008.

3 Имајући у виду да је у наведеном случају глагол *држати* непунозначан те да је именица носилац значења, није увек могућа замена с пунозначним глаголом насталим од одговарајуће именице, нпр. у случају израза *држати дијету* [**дијететисати*, **дијетирати* и сл.], будући да је аналогон *мршавити*. Уколико се пак глагол *држати* и одговарајућа именица у функцији лексичке (објекатске) допуне реализују у односној реченици, могу имати функционалну вредност начинског адвербијала (са којим се могу заменити): *Девојке трче једна за другом* [...] *кораком који савршено држи ритам* [→ савршено ритмично – Т. Б.] (Петровић).

4 Наведени лексикографски опис је незнатно модификован (сажет). С друге стране, РСЈ (2011: 306–307) даје нешто мање значења овог глагола – укупно 12 за нерефлексивну и 8 за рефлексивну варијанту.

значења именице на позицији лексичке допуне глагола *држати*[5], посесија се шири на управљање – нпр. *држати књижару, продавницу, кафану* и сл.: *На ћошку је пицерија коју држе моје комшије; Пре короне држала је фризерски салон, али га је у међувремену затворила* (примери наши).

Међутим, ако именица спада у ред лексема којима се означавају производи предвиђени за трговање, онда такви спојеви (уп. даље (*не*) *држати слана пецива/колаче* и *не држати ексере*) не денотирају само физичко присуство/одсуство датих ентитета у конкретном простору, већ и могућност њихове продаје: *Не држимо слана пецива, само колаче* [у посластичарници]; *Не можете у прехрамбеној продавници купити ексере, не држе их* (примери наши). Дакле, управљање је, насупрот посесији, више оријентисано на активност лица-управљача, док се посесијом констатује припадност или пак карактеристично присуство одређених ентитета (у дефинисаном простору), односно особине. Уп. нпр.: *Московска кројачица, сви је волимо због њене неисцрпне фантазије, држала је кројачки салон и измислила страшно смешну ствар...* (КССЈ) vs. [Старица] *држи на прсима масу гри-гриа и врадбина* (Петровић).

Осим тога, глагол *држати* остварује се у интра- и интерперсоналном евалуативном домену, када се може заменити својим контекстуалним синонимима *веровати, мислити, сматрати, ценити* и сл. У таквој употреби глагол *држати*, сматра А. Цолић Јовановић, близак је семикопулативним глаголима и захтева појаву одговарајућег лексичког језгра формализованог конструкцијом *за* + акузатив, слободним инструменталом или поредбеном конструкцијом[6] (Цолић Јовановић 2017: 168). Према нашим запажањима, у наведеном значењу глагол *држати* може имати и сентенцијалну допуну: *Зато што не држим* [не сматрам – Т. Б.] *да се диктатуром може доћи до уједињења* (Тодоровић); *А био је ту један већ давно објешен, па га нијесу хтјели скидати с вјешала, јер су држали* [веровали, мислили – Т. Б.] *да је велико крив...* (Ђурић); *Наш народ држи* [верује, сматра, мисли – Т. Б.] *да је вила некакво надземаљско створење* (Кнежевић).

Премда је значење кретања такође својствено овом глаголу, у савременом језику његова реализација није честа и обично су у контексту присутни адвербијали којима се детерминише правац, нпр.: [...] *кад прођеш оне вратнице, држи десно, па ћеш доћи управо у њихов град...* (Ђурић); [...] *не дај овцама на вољу куд оне хоће, него држи куда ти хоћеш* (Ђурић).

Специфични контекстуални услови неопходни су и када је реч о семантици трајања и простора. Наиме, у првом наведеном случају најчешће се ради о неживом ентитету (природној појави, болести, временској непогоди и др.) на позицији субјекта, а неретко су присутни и прилози-квантификатори попут *дуго* или *још*. Будући да се ради о глаголу без видског кореспондента СВ, дужина трајања је неодређена (другим речима, не предвиђа се завршетак активности[7]). Када је пак реч

5 Ипак, важну улогу игра и то да ли је реч о градивној (нпр. *млеко, вино, брашно* итд.) или пак о именици којом се означавају објекти односно предели у којима се врши каква производња (*пекара, воћњак*), тј. о називима животиња и сл.

6 Истоветан коментар Цолић Јовановић даје и за рефлексивни глагол *држати се* (2017: 172).

7 На основу датих граматичких карактеристика, укључујући и горе поменуту (семантичко-синтаксичку) нецуновзначност глагола *држати*, закључујемо да поседује особине на основу којих се може уврстити у ред универзално интратерминалних глагола – какви су, нпр., модални *хтети, желети, волети* (в. више код Балек 2021б)

о просторној димензији, у доступним примерима забележено је њено лексичко маркирање: [...] *од победе у њему остаје само нека измрвљена пустош која дуго држи* (Велмар-Јанковић); *Још држи тмица* [...] *не видим им лице*; *Мраз држи, под нашим ногама шкрипи снијег*; *Па се све зове једно село, докле год његова земља држи* (РМС 1967/1: 778).

1.1. У прагматичком погледу глагол *држати* је прилично развијен, што се очитује на основу његове спојивости са различитим речима, синтагмама или пак предлошко-падежним конструкцијама, као и у фразеолошкој грађи[8], уз релативно стабилан лексички састав датих спојева.

Наиме, анализирани глагол употребљава се у различитим сферама, међу којима се својом продуктивношћу посебно истиче (1) конверзија подређеног (објекат) и надређеног положаја (субјекат) ентитета (најчешће живо /+/), где се „ширина слободне зоне" коју подређени поседује манифестује различитим месним конструкцијама са предлозима *на, под, у, за* и др.: *држати* кога *на узди*, *држати* кога *под папучом*, *држати* кога *у својој власти* / *у шаху* / *у својим шапама* / *у џепу*; *држати* кога *на ланцу*, *држати* кога *на оку* (*под оком*), *држати* кога *за врат* / *гушу*, *држати* некоме *муда у процепу*. Фразеологизам који се такође односи на контролисање (ситуације, посредно и појединца) јесте *држати* (*све*) *конце у рукама*. С друге стране, значење локације на метафоричком плану, изражено конструкцијом са повратном заменицом за сва лица *себе* и предлогом *у* (*држати у себи*), поседује значење *крити*, *тајити*.

Ипак, у фразеолошкој грађи се могу уочити и другачије семантичке сфере, од којих је већина оријентисана на интерперсоналне релације, када се подразумева активно учешће субјекта у одређеној активности: (2) бранити, заступати кога – *држати* нечију *страну*; (3) саучествовати у нечему – *држати* некоме *свећу*[9]; (4) предводити – *држати заставу*; (5) бринути се о некоме – *држати* некога *у глави*, *држати као јаје* (*мало воде*) *на длану*; (6) лишити слободе – *држати под кључем*; (7) желети успех – *држати палчеве*; (8) критиковати – *држати коме лекцију*.

Посматрани глагол саставни је елемент и фразеологизама у којима се даје (стална) квалификација субјекта према различитим параметрима (било физичким, или пак, чешће, карактерним), чији се семантички модел може сажето представити као 'бити X (какав)': бити савремен – *држати корак са временом*; бити од речи, поуздан – *држати веру*, *држати задату реч*; бити суздржан (од сукоба, говорења) – *држати барут на сувом*, *држати језик за зубима*; бити лицемеран – *држати фигу у џепу*; бити нервозан (предикат је обавезно негиран) – *не држи* некога *место*; бити горд, поносан – *држати главу високо*. Поред тога, глагол *држати* присутан је и у фразеологизму са егзистенцијалним значењем: *земља још некога држи*.

1.1.1. Будући да нерефлексивни глагол *држати* представља доминанту анализиране скупине глагола, решили смо да путем анонимне анкете[10] додатно проверимо

8 Ексцерпирана је највећим делом из Оташевић (2008).

9 У савременом језику махом се има у виду љубавна конотација, али није одувек тако било.

10 Анкета је спроведена у мају 2022. године. Испитаницима је дато упутство да напишу најмање 3 а највише 5 појмова којих се прво сете на помен речи 'држати'. Свим учесницима анкете срдачно захваљујем на издвојеном времену и помоћи у истраживању.

његов валенцијски потенцијал односно да у неутралним околностима установимо његову типичну спојивост са различитим типовима именица у савременом језику. Наиме, показало се да говорници дати глагол најчешће повезују са вербалном активношћу, те највише одговора укључује апстрактну именицу *говор*[11]. Према заступљености одмах након ње налази се соматизам *рука*[12], при чему морамо нагласити да није јасно ради ли се о држању сопствене руке у одговарајућем положају или пак о афективном значењу, када се има у виду емпатија, пружање подршке, односно исказивање наклоности (недоумица произилази из чињенице да један одговор експлицитно садржи синтагму *за руку*). Често је навођена и именица *оловка*, док се именица *час* двапут региструје као асоцијација на глагол *држати*.

Остали добијени одговори реализују се са фреквенцијом један[13], а односе се на период током којег се изводи настава (*предавање*); поседовање конкретног или апстрактног ентитета, када се глагол *држати* употребљава у значењу 'бити власник чега, имати што' (*држати локал, држати власт/моћ*); физички обухватити нешто прстима и ставити га изнад тла или одређене површине (*држати папир/чашу/телефон, држати бебу/дете/меду*). Говорници значење датог глагола повезују и са сфером узгоја, бриге о животињама и биљкама (*држати краве, пилиће, свиње, цвеће*), као и са простором – такође у погледу старања о њему (*држати имање*[14]). Специфична је појава заменице *себе* и именице *морал* уз глагол *држати*, што се, према нашем мишљењу, може протумачити као 'бодрити (се), храбрити (се)' јер ови спојеви не показују довољно јасно своје значење. С друге стране, именица *растојање* у вези је са препорукама о понашању (превентивним мерама) током пандемије изазване коронавирусом.

1.2. Рефлексивна варијанта *држати се* поседује 8 значења[15]: (1) месно, када допуна у генитиву означава циљни објекат 'стајати близу чега, придржавати се чега'; (2) дефанзивно 'не предавати се, чувати положај'; (3) 'имати одређен правац у раду, поступцима'; (4) 'кретати се у одређеном правцу, не одвајајући се од чега'; (5) 'бити у снази, у добром стању здравља'; (6) 'не кварити се, остајати свеж (о храни)'; (7) 'владати се, опходити се' и (8) 'сматрати се, ценити се'. Дакле, одређене семантичке сфере својствене су искључиво рефлексивној варијанти: дефанзивност – *Држите се на тим положајима до последњег човека* (Јаковљевић, књ. 2), здравствено стање (често се у разговорном језику може чути као одговор на питање *Како си*? – *Ево, држим се*) и намирнице (дата сфера употребе је застарела, што закључујемо на основу одсуства примера у прегледаним изворима, укључујући и речнике).

1.2.1. Спецификовање граматичких глаголских категорија, тј. присуство обележја рефлексивности и реципрочности, формално изражених морфемом *се*,

11 Ј. Ајдановић и Ј. Дражић за овакав тип споја (*држати говор*, али и *држати предавање, час, вежбе* и др.) наводе да упућује на догађаје који подразумевају: вршиоца радње који јавно излаже едукативни садржај; адресата, оличеног у групи, који прима и усваја те садржаје; ситуацију јасне временске и просторне структуре којом управља агенс (Ајдановић, Дражић 2010: 329).

12 Соматизам *прсти* се такође среће, али са фреквенцијом 1.

13 Укључујући фразеологизме *држати судбину* [у рукама], *држати у шаци/под контролом, држати свећу*.

14 Уп. такође *одржавати* [*имање*], као и *држати ред* [на имању – Т. Б.].

15 Иако се и у РМС (1967/1) и у РСЈ (2011) наводи исти број значења, детаљнији опис семантичке структуре овога глагола дат је у РСЈ (2011).

на известан начин сужава употребну вредност овог глагола, о чему сведочи знатно мањи број устаљених израза са датим обликом. Међутим, домени који се на основу фразеолошке грађе могу издвојити у општем смислу тичу се физичких стања или особина, односно описа људског карактера. У прву групу сврставамо умор (*једва се држати на ногама*) и усиљено усправно држање (*држи се као да је бандеру/метлу прогутао*).

Друга група односи се на (1) надменост (*држати се као мали цар*), (2) суздржаност (*држати се по страни/далеко/подаље*), (3) снебивљивост, укоченост (*држати се као влашка/сеоска млада, држати се као дрвена Марија*), (4) непопустљивост[16] (*држати се* чега/кога *као пијан плота*), (5) повлађивање (*држати се* чије *длаке*), (6) беспомоћност (*држати се зубима за ветар*), (7) покуњеност (*држати се као покисли врабац*), (8) покоравање мушкарца жени – најчешће мајци или супрузи (*држати се сукње*), (9) немоћ или, ако се односи на апстрактан појам, непоузданост (*држати се на глиненим/стакленим ногама*).

Материјал показује да се глагол *држати се* у свим наведеним фразеологизмима реализује са негативном конотацијом, а на такав начин се може посматрати и *држати се на цени*, који има значење 'уважавати себе' али уз (негативну) имплицирану претераност; док се у изразу *држати се добро / лоше* процена стања субјекта модификује у зависности од употребљеног прилога.

2. Регистровани глаголи без видског парњака НСВ су *продржати се*, *додржати* (*се*) и *удржати*. Прва два наведена глагола своја значења везују за димензију времена, док за *удржати* такође можемо рећи да поседује временско значење иако је оно теже уочљиво у односу на претходно наведене.

2.1. Наиме, *продржати се*, који се обавезно јавља са морфемом *се*, припада пердурativима, чија је одлика неодређени временски интервал денотиране глаголске семантике[17], који се дефинише на нивоу реченице. Уп. детерминатор *до јесени* у примеру: [...] *осим тога ми ћемо имати згоднији положај и бранићемо се из окопа, док они као нападачи морају јуришати отворених прсију. Тако ћемо се ваљда продржати до јесени...* (Тодоровић). У савременом језику дати глагол није продуктиван (у РСЈ (2011) није регистрован), док се у ССЈ и на интернету (што у новинским текстовима, што у коментарима читалаца) наилази на погрешну употребу глагола *продржати се*, када се он користи уместо *подржати* и *продуживати*.

2.2. Глагол *додржати* и рефлексивна варијанта *додржати се* такође су описани само у РМС (1967/1: 713): 'држати до потребног тренутка' односно 'сачувати се, одржати се до одређеног времена'. Премда се на основу префикса *до-* и лексикографске одреднице може закључити да глагол *додржати* (*се*) припада комплетивима, на основу доступних примера из ССЈ запажамо да се употребна вредност ове лексеме везује за глагол *одржати* (*се*) или *подржати*, уп.: *Створити својој жени живот у елеганцији и богатству, додржати* [подржати – Т. Б.] *својом снажном мишицом амбицију њеног брата...*; *на силу поузимали пошто - зашто, и у Херцеговини још се само гдекоји*

16 Најчешће у погрешним ставовима или се пак односи на веровање погрешним људима.

17 Експлицитно присутан и у речничкој дефиницији: 'одржати се неко време' (РМС 1973/5: 158). О потенцијалу префикса *про-* да изрази временску квантификацију и глаголима без видског парњака в. Балек 2018а.

налазе, који су по коју кућу додржали [одржали – Т. Б.] *којекако* (КССЈ). Ипак, пример наведен у РМС допушта да се *додржати* сврста у комплетиве (*Благо брацу кад си тако верна, кад си брацу коња додржала* – РМС (1967/1: 713)), премда, према нашем мишљењу, постоје знатне разлике између комплетива којима се денотира конкретна активност (са могућношћу фазне „парцелације") – попут *дописати, доградити, дојећи* итд. – у односу на *додржати*, који због широког дијапазона значења мотивног глагола *држати* залази и у апстрактне сфере, па се његова комплетивност односи искључиво на временски аспект (а не процесуални као код горе наведених глагола).

2.3. С друге стране, глагол *удржати* је истоветно дефинисан у оба консултована речника: 'одржати, очувати, сачувати' (РМС 1976/6: 433; РСЈ 2011: 1347). Временско значење овога глагола реализује се кроз својство трајања, реализације током дужег временског периода. Уп. у примеру који следи временски детерминатор *дванаест дана*: *Удрже ме они љубезни људи дванаест дана и ништошто не даду поћи*... (Обрадовић). Сматрамо да *удржати*, на основу наведеног примера, има и следеће значење: 'задржати кога код себе противно његовој намери'.

3. Подаци из консултованих речника показују да се међу грађом налази и глагол код којег је немогуће одредити видску припадност ван контекста. Реч је о двовидском[18] *садржати* чије је значење, према РСЈ (2011: 1161), 'имати у себи, обухватити, обухватати', док се у РМС (1973/5: 608) наводи и 'одржати'. Међутим, оба извора бележе и облик са суфиксом *-ва-*, *садржавати*, који је оквалификован као несвршени и учестали према *садржати*.

Иако се у систему налази дериват добијен једним од типичних суфикса за образовање имперфективних глагола (*-ва-*), сматрамо да у конкретном случају не може бити речи о започетом процесу видске диференцијације двовидског глагола (у СВ) из неколико разлога. Прво, у КССЈ глагол *садржавати* присутан је са фреквенцијом 384 (док је заступљеност глагола *садржати* немерљиво већа и износи 15130), а дистрибуција глаголских облика у 100 прегледаних примера је следећа: доминира прошло време, и то облици једнине, с обзиром на то да се форме мушког рода појављују 28 пута (*садржавао*), женског 23 (*садржавала*), а средњег 10 (*садржавало*). Када је пак реч о множини, бројнији су облици женског рода (фреквенција 7; *садржавале*) од облика мушког / средњег рода, који се појављују само у 2 случаја (*садржавали*). Инфинитив је регистрован у 21 примеру, док је фреквенција осталих облика незнатна: будуће време 4 (у 3. лицу једнине), глаголски прилог садашњи 2, као и имперфекат (2. лице једнине и 3. лице множине), док се пасивни партицип средњег рода региструје једном.

Друго, према нашем мишљењу, замена личних облика глагола *садржавати* глаголом *садржати* могућа је без штете по значење ситуације: *У том смислу договорено је да нова влада објави декларацију која ће садржавати* [садржати] *основна начела демократских слобода и гаранције за њихово спровођење*; [...] *али сапун, мада је садржавао* [садржао] *у себи огроман проценат масноће, није ни помишљао да се пени*...; *Тегле које су украшавале полицу садржавале* [садржале] *су све врсте миришљавих чајева, као да сваки тренутак дана има свој мирис теја* (КССЈ). Сходно томе, закључујемо да

18 Више о овој групи глагола в. у дисертацији М. Спасојевић (Спасојевић 2015), што је уједно најобимнија студија посвећена двовидским глаголима на материјалу српског језика.

облик *садржавати* функционише као (имперфективна) варијанта двовидског глагола *садржати*, а не као његов видски кореспондент НСВ.

4. Одступање у односу на формално присутни кореспондент регистрован у систему запажено је код рефлексивних глагола *подржати се* и *придржавати се*. Наиме, последњи глагол некорелативност са формалним парњаком развија услед специфичне лексичке спојивости: *придржавати се* за разлику од *придржати се* поседује апстрактне допуне које представљају резултате мисаоних активности типа *мишљење, план, став, идеја* итд. Дакле, *придржавати се* није кореспондент *придржати се* у апстрактном значењу '2. ићи за ким, угледати се на кога' и '3. деловати или поступати у складу с чим' (РМС 1973/5: 50): *Боље је придржавати се прописаног рецепта него правити којекакве експерименте*; *Ја сам поставила себи план, и ако будем у стању да га се придржавам, онда ће моја осећања бити под мојом влашћу*... (КССЈ).

С друге стране, *придржати се* односи се искључиво на физички домен, тј. физичку близину субјекта и неког предмета или особе у циљу спречавања пада, и у датом значењу *придржати се* и *придржавати се* јесу видски парњаци: *Ленгдон се придржао* [придржавао] *за зид и подигао поглед према огромним статуама пирамида*; *Ако не можете да одржите равнотежу приликом подизања ноге можете се придржати* [придржавати] *за наслон столице* (КССЈ).

Глагол *подржати се* (насупрот рефлексивном и реципрочном глаголу *подржавати се*) функционише као пердуратив, који се одликује неодређеном временском квантификацијом: 'провести неко време држећи, чувајући какав положај, одржати се' (РМС 1971/4: 575). Примери доступни у КССЈ се не односе на дато значење.

5. Типолошки најпродуктивнију класу чине видски кореспонденти, а састављена је од шест представника: *задржавати (се) – задржати (се)*, *издржавати (се) – издржати (се)*, *подржавати – подржати*, *придржавати – придржати*, *одржавати (се) – одржати (се)* и *уздржавати (се) – уздржати (се)*. Сваки од наведених видских парњака не представља видски кореспондент полазном глаголу *држати (се)*, с обзиром на спецификовано значење.

Међутим, када се сагледа семантичка структура и валенцијски потенцијал ових (формалних) парњака, могуће је издвојити одређене идиоматизоване структуре за које је карактеристично појављивање или глагола СВ или НСВ, али не и њихово алтернирање. Такав је спој *одржавати се на води* којим се, помоћу глагола *одржавати се* и конструкције *на* + локатив, описује специфичан начин боравка особе на воденој површини – плутање са широко раширеним ногама и рукама. Речник не бележи дати спој, али је наведени конструкциони модел присутан и са глаголом СВ *одржати се* у значењу 'успешно савладати тешкоће, снаћи се', као и 'задржати своје важење (о законским одлукама)'. Дакле, наведени случајеви такође представљају одступање од формално присутног видског кореспондента. Пошто је реч о идиоматизованим спојевима чији је састав стабилан[19], глаголи

19 Уп. и израз *Ђаво га однео*!, где се такође јавља искључиво глагол СВ *однети*, не постоји израз са глаголом НСВ *односити* (**Ђаво га односио*!). Дати спојеви са „закључаном", „фиксираном" граматичком глаголском формом биће предмет будућих испитивања.

у оквиру оваквих и сличних структура налазе се на прелазу од глагола са видским парњаком ка глаголима без видског кореспондента.

6. На основу приказаног односа мотивног глагола без префикса *држати* и његове рефлексивне форме *држати се* запажа се начин фунционисања и однос са граматичким дериватима многих глагола у српском језику[20] (в. рад Ђуровић (2017) о глаголу *важити*). Наиме, циљ је било указивање на чињеницу да је однос између основног глагола без префикса и глагола са датим типом форман(а)та далеко сложенији него што се наводи у граматичким приручницима, те да префиксација и перфективизација не значе нужно и видску корелацију двају глагола супротних видских вредности, како се често сматра.

Ексцерпција материјала је показала да је основни глагол без парњака СВ *држати* (*се*), чија су валенцијска својства додатно проверена у неутралном контексту помоћу анкете, у центру врло продуктивног творбеног ланца, а анализом грађе закључили смо да и сами деривати испољавају специфичности у погледу видске типологије будући да се, поред видских парњака (попут *задржавати* (*се*) – *задржати* (*се*), *издржавати* (*се*) – *издржати* (*се*) и др.), у грађи појављују и глаголи без видских кореспондената (нпр. *удржати*, *продржати* (*се*) и др.).

Поред тога, показано је да упркос имперфективизацији двовидског глагола *садржати* суфиксом *-ва-*, није дошло до диференцијације видских значења датог двовидског глагола (тј. до преласка у граматичко значење СВ), односно да глагол *садржавати* не треба, према тренутним показатељима, посматрати као видски парњак глагола *садржати*.

Имајући на уму да су идентификоване и идиоматизоване структуре за које је карактеристично појављивање глагола у одређеном граматичком видском значењу (или СВ или НСВ), овим истраживањем је још једном потврђено да су семантичка структура, валенцијски потенцијал, типови лексичких допуна глагола и њихова граматичка формализација важни елементи дефинисања двеју глаголских лексема у својству видских парњака у савременим аспектолошким истраживањима.

ИЗВОРИ

Велмар-Јанковић: Светлана Велмар-Јанковић. *Дорћол*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]

Ђурић: Војислав Ђурић. *Антологија народних пословедака*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]

Јаковљевић, књ. 2: Стеван Јаковљевић. *Српска трилогија. Књига друга*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]

Кнежевић: Миливоје В. Кнежевић. *Антологија народних умотворина*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]

20 На што је указано и у контрастивним истраживањима (в. нпр. Балек 2018б, 2021в), у којима су испитивани руски глагол *ненавидеть* (*други другa*) и *мрзети* (*се*), тј. *любить* и одређени српски еквиваленти. Установљено је да бројност сваке од издвојених типолошких група варира. Када раније добијене резултате упоредимо са овде презентованима, закључујемо да је сваки микросистем (организован око одговарајућег глагола без префикса) индивидуалан у погледу како броја видских типолошких група тако и њихових конституената.

КССЈ: Корпус савременог српског језика на Математичком факултету Универзитета у Београду. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php> [04. 05. 2022]
Обрадовић: Доситеј Обрадовић. *Живот и прикључења*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]
Оташевић 2008: Ђорђе Оташевић. *Мали српски фразеолошки речник*. Београд: Алма.
Петровић: Растко Петровић. *Африка*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]
РМС (1967–1976): Михаило Стевановић. *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска; Загреб: Матица хрватска.
РСЈ (2011): Мирослав Николић (ур.). *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска.
Тодоровић: Пера Тодоровић. *Дневник једног добровољца*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/Default.aspx> [27. 01. 2018]

ЛИТЕРАТУРА

Ајдановић, Дражић 2010: Јелена Ајдановић, Јасмина Дражић. „Колокације с глаголима (*о*)*држа*(*ва*)*ти* као операторима“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 35, св. 2, 325–334.
Балек 2018а: Тијана Балек. „Аспектуални маркери у руском и српском језику: префикси *при-* и *про-* у функцији временске квантификације радње“. *Četvrti međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka CONTEXTS*. Zbornik radova. Ur. Zoran Paunović–Željko Milanović. Novi Sad: Filozofski fakultet, 55–67.
Балек 2018б: Тијана Балек. „Базични глаголи емоционалних односа с негативним денотативним значењем у руском и српском језику (*ненавидеть* : *мрзети*; *ненавидеть један другога* : *мрзети се*)“. *Филолог*, 18, 233–253.
Балек 2021а: Тијана Балек. *Дефектност видске парадигме у руском и српском језику*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.
Балек 2021б: Тијана Балек. „Нека запажања о интратерминалности у контексту на материјалу српског језика“. *Наш језик*, књ. 52, св. 2, 25–37.
Балек 2021в: Тијана Балек. „Граматички деривати глагола *любить* у контексту видске (не)парности и валентности (са кратким осртом на еквиваленте у српском језику)“. *Opera Slavica*: *Slavistické rozhledy*, vol. 31, issue 4, 45–57.
Ђуровић 2017: Сања Ђуровић. „О питањима проучавања глагола без видског парњака“. *Наш језик*, књ. XXXVIII, 3/4, 39–47.
Ђуровић, Спасојевић 2014: Сања Ђуровић, Марина Спасојевић. „Још један поглед на видске парњаке у српском језику“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1, 183–197.
Клајн 2005: Иван Клајн. *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Клајн 2011: Иван Клајн. „Видски парови у лексикографској перспективи“. *Глас САНУ CDXVIII*, Одељење језика и књижевности, 27, 51–84.
Маслов 1948: Ю. С. Маслов. „Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке“. *Известия академии наук СССР*, т. VII, вып. 4, 303–316.
Петрухина 2009: Е. В. Петрухина. *Русский глагол: категории вида и времени* (*в контексте современных лингвистических исследований*). Москва: МАКС Пресс.
Спасојевић 2015: Марина Спасојевић. *Двовидски глаголи у српском језику*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.
Спасојевић 2017: Марина Спасојевић. „Видски портрет глагола *везати* у српском језику“. *Наш језик*, XXXVIII, 3/4, 191–200.
Цолић Јовановић 2017: Александра Цолић Јовановић. „Семантичка структура глагола *држати* (*се*) и његове контекстуалне реализације“. *Прилози проучавању језика*, бр. 48, 161–175.
Шелякин 2008: М. А. Шелякин. *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва: URSS – Изд-во ЛКИ.

Tijana I. BALEK

THE RELATION BETWEEN THE VERB *DRŽATI* (*SE*) AND ITS GRAMMATICAL DERIVATIVES IN THE LIGHT OF ASPECTUAL CORRELATION

Summary

In contemporary aspectological researches, especially in those within the domain of the category of the aspect of the verb lexemes formalized as a binary category, there are more and more researches oriented to the empirical verification of claims about its non binary nature. This paper also has such orientation, more precisely in the paper on the example of the verb *držati*, its reflexive form *držati se*, and its grammatical derivatives (e.g. *udržati*, *sadrža*(*va*)*ti*, *podržati*, *pridržavati* (*se*), *pridržati* (*se*), *prodržati* etc.; registered in the consulted dictionaries), we try to show that the category of aspect of the verbs is more complex system than the binary one, i.e. that there are a numerous typological grammatical structures by which the category of verbal aspect, which is inherent in each verb, can be formalized.

Key words: aspectual correlativeness, the verb *držati* (*se*), verbs without an aspectual counterpart, biaspectual verbs, semantic structure, Serbian language.

Рад је предат 22. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-95
82.09
821.163.41.09 Палавестра П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40471

Прегледни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДРУШТВЕНО И КУЛТУРНО ЗНАЧЕЊЕ КРИТИКЕ

(Прилог тумачењу пројекта дванаест књига српске књижевне критике)**

Апстракт. Рад осветљава значај пројекта едиције *Српска књижевност у књижевној критици* од дванаест томова као етапу у развојном путу критике као културе у српском друштву. Она је омогућила објављивање нове едиције од двадесет и пет томова *Српске књижевне критике* у коју је укључена и критичка мисао филозофа, теолога и културолога.

Како је у средишту тог трајног пројекта, као идејни творац и реализатор, био и Предраг Палавестра, извесно је да су се у обе едиције сабрали сви услови и узроци за настанак његове *Историје српске књижевне критике 1876 – 2007* као темељне књиге српске науке о књижевности и културе.

Кључне речи: књижевна критика, књижевна историја, Предраг Палавестра, српска култура, наслеђе, вредност.

Будућности ради, корисно је да се окренете за собом.
Томас Ман

Један од могућих увода у тумачење друштвеног и културног значења књижевне критике и њеног развојног пута до историје српске књижевне критике је анализа пројекта *Српска књижевност у књижевној критици* у дванаест књига. Пројекат је прва *мала синтеза* прве етапе до великог пројекта *Српска књижевна критика* од двадесет пет књига и, даље, до *Историје српске књижевне критике* Предрага Палавестре. Јер „модерна наука о књижевности, све више, помера хоризонт истраживања токова цивилизације са, до сада, доминантног приступа: *епохама, личностима и делима* на суштински проблем – *историју идеја*" (Мумовић 2015: 297).

Разматрање историје идеја у сваком тумачењу подразумева „посебан приступ општој историји мишљења". Оно, наравно, подразумева и осветљавање *процеса кружења идеја*, идеје зачетника критике и великих мислилаца и испитује „појединачне идеје у њиховим видовима" (*Речник* 2011: 141) и транспозиције у књижевности.

* Виши научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Књижевна критика се тако у капиталном научном и националном пројекту, једног од водећих српских критичара, Предрага Палавестре *Историји српске књижевне критике 1768 – 2007* (2008) – у ауторовој концепцији и у рецепцији њених тумача – перцепира као *историја идеја* и своди на питања културе и развоја друштва.[1]

Палавестра је више од пет деценија вредновао и превредновао домет историје и теорије српске књижевне критике. У том контексту посебно је значајно питање рецепције његове синтезе као свођење књижевне критике на идеју културе српског друштва и рецепцију у критичкој јавности, односно њену културну и друштвену функцију као средишно питање истраживања.

Да бисмо елаборирали *генезу, развој и друштвену улогу и значење књижевне критике* као културе унутар историје књижевности и, при томе, остали на курсу заснивања историје књижевне критике, нужно је најпре одговорити на питање: *шта је критика и како се разуме у теорији критике Предрага Палавестре*?

Палавестрина *Историја* „улази у круг темељних дјела наше књижевне мисли" и то је „велика синтеза знања, вредновања, актуализација, ауторових и туђих" (Иванић 2009: 33) која разматра „феноменологију српске књижевне критике, оријентисано на критички став, мјерило, категорију" (Иванић 2009: 35). Душан Иванић је посматра као дело које расправља проблеме и апорије историје књижевне критике и историје критичке мисли, при чему су аутору идеје о критици важније од критике књижевних дела. Она потврђује један виши стваралачки и психолошки принцип који упућује на то да је из *супротности душе и света настала супротност субјекта и објекта.* Познато је да читање представља метафору за интерпретацију, а критика метафору за чин читања. Такво читање Палавестрине *Историје* у контексту задате теме, представља наше разумевање и тумачење историје српске књижевности и дејства књижевне критике унутар књижевности као културе.

Да би се *Историја* сагледала као синтеза нужно је да означимо њену генезу и да елаборирамо критичке ставове у Плавестриним књигама које су јој претходиле. Да такав приступ има основа више пута сведочи критичар. У „Пишчевој напомени" у књизи *Критичка књижевност* он бележи да је настала „након објављивања *Послератне српске књижевности 1945–1970* (1972) и у неку руку представља покушај да се у светлости општих *критичких идеја епохе* размотре главни доприноси и видови српске књижевности осме деценије XX века" (Палавестра 1983: 346). У овој књизи, насталој у време едиције од дванаест томова, налази се неколико текстова који јасно указују на известан *континуитет критичког мишљења* (подвукла А. М.) у књижевности остварен како у послератној српској књижевности тако и у ранијим књигама аутора. Књиге *Књижевне теме* (1958), *Нови јеванђелисти* (1968), *Токови традиције* (1971), *Критика и авангарда у модерној српској књижевности* (1979), *Критичка књижевност* (1983), *Књижевност – критика идеологије* (1991),

1 Полазећи од прегледа целовитих и парцијалних историја српске књижевности и књижевне критике у светлу историје књижевности као историје народа од Павела Јозефа Шафарика, Стојана Новаковића, Тихомира Остојића, преко Јована Скерлића до Јована Деретића и њихове рецепције у српској науци о књижевности и критици уопште и приказујући *развојни лук српске књижевне критике као историје мисли, идеја и културе*, о томе смо шире писали у монографији *Преглед историја српске књижевности* (2021).

Књижевност и јавна реч (1991) творе хронику послератне књижевности. Реторика наслова упућује на критику и њену друштвену функцију и културно значење.

Кључне идеје пројекта. – Остајући привржени Мановој лозинки под којим вршимо анализу, дакле, будућности ради, размотримо кључне идеје Пројекта *Српска књижевност у књижевној критици* у дванаест књига.[2] Из предговора приређивача закључује се да тај пројекат с почетка седамдесетих година прошлог века представља прво „специјалистичко поље" за разумевање генезе, развојног лука српске књижевне критике у свим њеним фазама и дометима, а његову синтезу заокружује Палавестрина *Историја српске књижевне критике* као пројекат који настаје и из јединства његовог дела и континуитета идеја. У темељу подела на томове критике: *Стара Књижевност, Народна књижевност, Епоха романтизма, Епоха реализма, Књижевност између два рата* итд. уграђена је периодизација историје српске књижевности, какву је, увођењем одредница романтизам и реализам, на пример, установио Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* (1914).

Неспорно, примарна идеја првог пројекта историје књижевне критике у дванаест томова израсла је из свести о недостатку једне нове и савремене историје српске књижевности. Циљ је постављен као основни друштвени и културолошки задатак критике: *продубити сазнања о српској књижевности*. На то се надовезује специјалистички или проблемски захтев да се, примерено историјском развоју: *осветле поетичке, естетичке, историјске и националне ознаке свих фаза развоја књижевности и друштвене и културне функције критике*. Посматран са дистанце, објективистички и историјски, пројекат књижевне критике у дванаест томова као прва синтеза био је и остао на широкој скали свих општих задатака критике. Он јасно сведочи о дометима српске науке о књижевности у том времену.

Ево карактеристичних примера за сваку етапу развоја српске књижевности и књижевне критике који паралелно то потврђују и показују домет пројекта и суму питања које је покренуо. Представљајући петовековну епоху старе српске књижевности и критичких идеја и мисли означених у њој, Ђорђе Трифуновић полази од идеје о симбиози или јединству књижевности и критике, читалаца и писаца и њене недовољне проучености: „Наши читаоци и писци још у средњем веку имали су слуха да оцене књижевно дело" (Трифуновић 1965: 7). У портрету Стефана Првовенчаног средњовековни писац Теодосије истиче његову даровитост а критичар издваја мисао: „А беше и много писањем хранитељ, и овом довољно разуман и вешт сказатељ" (Трифуновић 1965: 7).

Док наведена критичка мисао говори о даровитости, учености и реторичкој вештини Првовенчаног и његовом учинку или, казано категоријалним језиком

2 У едицији *Српска књижевност у књижевној критици* у издању Нолита 1965. и 1966. године штампане су следеће књиге: *Стара књижевност* (приредио Ђорђе Трифуновић), *Народна књижевност* (приредио Владан Недић), *Од барока до класицизма* (приредио Миодраг Павић), *Епоха романтизма* (приредио Зоран Глушчевић), *Епоха реализма* (приредио Миодраг Протић), *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), *Књижевност између два рата I* и *Књижевност између два рата II* (приредила Светлана Велмар-Јанковић), *Савремена поезија* (приредио Света Лукић), *Савремена проза* (приредио Милош И. Бандић), *Драма* (приредио Рашко Јовановић) и *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра).

критике, *утицају*, запажање непознатог летописца апострофира идеју о „сладошћу и умиљењем" којим се чита Константиново *Житије деспота Стефана Лазаревића*. У модерној терминологији она несумњиво припада теорији рецепције уметничког дела. Међутим, идеја непознатог летописца у улози критичара отвара и питање структуре, генологије и практичног значења житија као дела и питање његовог стила (*„украсивши плетеним и реторским речима"*), која се не исцрпљују само у естеском уживању. Житије је написано тако да отвара суштинска проблемска питања модерне критике, а при том се заснива на усвојеним и познатим вредностима *као било ко други од древних љубитеља мудрости*:

> *„Почеш је од десеш слова Мојсијевоī законодавсшва, зашим њеīово расшење и власш и блаīочасшвије йохваливши и украсивши йлешеним и решорским речима, као било ко друīи од древних љубишеља мудросши, да је велика сладосш и умиљење за оноīа који йрочиша"* (Трифуновић 1965: 7).

Анализа књижевне критике унутар појединих књижевних епоха, почев од старе књижевности, показује да критике није било и да је књижевност у дугом периоду проучавана искључиво унутар опште историје и историје књижевности. „Од Руварчевог времена", творца модерне историографије код Срба, прецизира Трифуновић, „па до наших дана књижевна дела и писце углавном испитују историчари. Тражење историјских сведочанстава и извора у уметничким делима захватило је и књижевну историју, те су студије старе књижевности изгубиле ионако несигуран и магловит правац" (Трифуновић 1965: 8).

Како модерног читаоца интересују естетске и уметничке идеје писаца старе књижевности и њихових дела као облика уметничког казивања и вечне уметничке вредности и поруке, овако проблемски конципирана критика има задатак да *разлучи историјско од уметничкоī* и да преко дијахроније покаже што је то *вечиш живо и биш но за човека нашеī времена*. Светислав Вуловић и Павле Поповић први пишу о старим текстовима као уметничким делима, а њихову обраду и издавање у великој мери урадио је Љубомир Стојановић. Њихова идеја противречи Скерлићевом суду да стара књижевности и није књижевност већ писменост и литература за црквене потребе и тако ствара велику пукотину у самој критици.

Иако развојни лук старе српске књижевности показује да је њено време прошло, он је битан јер недвосмислено потврђује да су српски преци „још тамо иза Карпата", пре ње, имали усмену књижевност. Ова чињеница објашњава зашто се и како Јован Деретић у својој *Историји срйске књижевносши* мучио и колебао око периодизације народне или усмене књижевности. За наша разматрања места и значаја пројекта од дванаест томова књижевне критике као прве синтезе битна је следећа историја идеје од које, објашњавајући настанак и смисао народне књижевности, полази критичар:

> „У дугим зимским вечерима, обасјани светлошћу са огњишта, час слабијом час јачом, бесконачно су причали и о оном што данас подразумевамо под историјом и оном што сада називамо књижевношћу. Док наша покољења једва памте дедове, ондашња су знала да ређају претке уназад до у дубоку прошлост" (Радојичић 1965: 15).

На тој матрици је рођена представа о народу *као заједници мртвих, живих и оних који ће се родити* – идеја која у битном одређује историју и религију српског народа и дефинише услове настанка и Косовског мита. Када допре до таквих сазнања критика заправо потпуно остварује све своје многоструке друштвене, естеске и културолошке функције. Уосталом још је Марко Тулије Цицерон писао: „Мени се, наиме, чини да смо тако рођени, да међу свима нама постоји једна друштвена заједница, која је утолико већа уколико се више приближимо једни другима. Стога су нам пречи сугрђани него странци, рођаци него туђини" (2020: 19).

Стварајући естетску и стилску периодизацију унутар појединих епоха из историје српске књижевности, критика продубљено – под лупом више појединости и одређујућих фактора и изван „најгрубље хронологије и касичних класификација по основним жанровима" – показује како средњовековни писци стварају текстове у којима је „личност песникова успела да пробије кору хијератичнога облика и да се објави својим интимним унутрашњим дрхтајем, осветљава идеје књижевног дела и његове остале садржаје неочекиваним потезом своје маште (...) тренутком реалистичке опсервације, која даје веродостојност осталом делу песме и освежава емотивни набој" (Павловић 1965: 103). На тај начин критика и књижевност стварају јединство унутар националне заједнице и историјске околности чини саставним делом текста.

Све то поезију старе књижевности, антологијски сажима оцене песник Миодраг Павловић, чини: *поезијом смрти и чежње; поезијом смене очајања и наде; поезијом презентације узбуђене савести и преосетљивости; поезијом трагања за испаштањем и испуњењем смирења.*

Као таква, иако неистражена, стара књижевност отвара пред модерним читаоцем у модерној интерпретацији критике три суштинска питања:

– шта у литератури наших ранијих векова има естетску вредност,
– шта чини њену живу традицију,
– шта се може данашњем читаоцу препоручити да чита (Павловић 1965: 105).

Модерна критика је тако већ у усменој и старој књижевности, на пример, пронашла основна етичка и историјска опредељења српског претка и његове националне опредељености. Индикативни су следећи примери критичара, историчара и културолога:

– стари српски хагиографи писали су како су Стефан Немања и Свети Сава и после смрти „јездили на коњима" испред српске феудалне војске;

– славни научник Милутин Миланковић забележио је да су српски војници у рату 1912. године пред Прилепом говорили да их предводи Краљевић Марко. „Зар смо могли и смели да, пред рушевинама Марковог Града узмакнемо као кукавице!";

– знаменити Миливоје Башић, приређивач старих српских текстова на модерни књижевни језик, такође, забележио је нешто слично. Уз напомену о Доментијановом причању како се Немања и Сава и мртви боре за српску земљу, дописао је да су се „српски војници 1912. године, после битке на Куманову, причали да су пред собом гледали као вођу Краљевића Марка на коњу у облацима;

– антрополог Јован Цвијић забележио је 1915. године, кад се наднела пропаст над Србијом, да су сељаци из околине Студенице тврдили да у манастиру, у њиховим гробницама, нису ни Стефан Немања, ни Стефан Првовенчани, већ су „отишли да спасу српску воску";

– Љубомир Ненадовић је записао да су Црногорци, када се помешају с Турцима, у крвавом боју узвикивали имена славних јунака: „Ха, Страхињићу Бане! Ха, потеци Обилићу! Ха, Мандушићу Вуче, ђе си, ево Турака!" (Радојичић 1965: 15, 16).

И неки примери из модерне књижевности реафирмишу исту вертикалу духа, или модерним речником казано, индивидуални и колективни идентитет. Иво Андрић, на пример, у *Ex pontu* лирском рефлексијом пева о истом феномену и критички упућује на проблем националног идентитета или несаломљивог духа:

> „Као увјек у часовима највећег искушења, ја видим да ми је у дну душе, под тврдом кором и сивим талогом празних ријечи извитоперених појмова, који тако брзо изневјере, живе вјечне, несвјесне и благословене баштине дједова који су тијело своје положили у стара расута гробишта, а једноставне и јаке врлине своје у темеље наших душа" (Andrić 2005:16).

Иста суштина завештана је и у стиховима рефлексивне песме Васка Попе *Стећак,* која афирмише идеју о прошлости као путоказу или баштини дједова као трезору мудрости и формули закона трајања:

Подигнута рука
Сусрела ме немо
Усред пустиње
И показала ми пут.

И антички човек тако, по Томасу Ману, „тражи у прошлости узор, па се увуче у њега као у ронилачко звоно да би се тако, заштићен и изобличен у исти мах, бацио у савремени проблем" (1980: 285).

Ето шта може књижевна критика као посредник и каква је њена функција у друштву као механизам тумачења уметности којим далеко надмаша свој основни задатак. Њена научност подразумева да не би смело бити злоупотребе. Усмерена ка појединим етапама развитка књижевности, за разлику од историје књижевности која тежи синтезама и глобалним идејама, она, до детаља, на историјским догађајима и процесима, и на симболичним примерима, знацима и јунацима, реализује вредности које утичу на формирање индивидуалног и националног идентитета и унапређење моралне стране човекове личности и колективне и националне свести које обједињује врлина. И то чини једнако као и сама уметност. Критика је тако оцртала „слику једне значајне области наше књижевности" (Недић 1966: 7), какве су стара књижевност и усмена књижевност, коју је разматрала као уметност речи или песништво. Исти је случај и са новијом књижевношћу, јер је она израсла из традиције усмене књижевности.

Пројекат *Српска књижевност у књижевној критици* у дванаест књига реализују водећи српски критичари: Ђорђе Трифуновић, Владан Недић, Миодраг Протић, Зоран Глушчевић, Миодраг Павловић, Светлана Велмар-Јанковић, Света Лукић,

Рашко В. Јовановић, Милош И. Бандић и Предраг Палавестра. Интенцију њихових критичких избора или суштину друштвене и културне функције критике откривају краћи предговори појединим томовима у којима су, примерно стваралачким снагама учесника пројекта, означени циљеви, методологија и примена избора намењеног „савременом читаоцу": „Пошли смо од онога што је било највредније према нашим савременим мерилима и потребама (...) са намером да што успешније превалимо растојање које савременог читаоца дели у простору и времену од наших романтичарских творевина" (Глушчевић 1966: 7).

У првом пројекту критичке синтезе изабрани су они огледи, чланци и есеји који „задовољавају савремено третирање књижевних проблема". Међутим, таквих је написа било мало, закључује Глушчевић, и са „савремене критичке тачке" српска историографија, есејистика, публицистика и критика „пате од застареле и превазиђене књижевно-естетичке методологије, чиме се објашњава њихова немоћ да суштински продру у свет поетских симбола наших највећих књижевних вредности" (1966: 8).

Имајући на уму већ XVIII и XIX век и модерну књижевност, Глушчевић прецизира да је циљ избора критике романтизма био:

– да се допринесе буђењу савремених интереса за једно прохујало доба (а),

– да се подстакне рађање нове естетске методологије (б) и

– да се, спојем старе и нове критичке и естетичке мисли, старе непрелазне вредности продубљују и преображавају у оплођавајућем додиру са светом савремене мисли (в) (Глушчевић 1966: 9).

У овим програмским тачкама означени су задаци критике према прошлости као наслеђу, према савременом читаоцу, који наслеђе треба да разуме и усвоји, и према задацима критике као најмлађе дисциплине науке о књижевности, чиме је практично дефинисана и њена функција.

Објашњавајући даље у том смислу решења за која се опредељио „у недостатку једне нове и савремене историје српске књижевности" (Павловић 1966: 7), јер из постојећих није желео узети ни један текст, Миодраг Павловић мериторно наводи да се опредељио за „довољно савремене" текстове средње и млађе генерације критичара „под условом да изражавају оцене које се нама данас чине одрживим или блиским" (1966: 7). Савременост његовог избора критике која тумачи културно-историјски омеђену епоху *Поезија од Војислава до Бојића* (1880–1917) огледа се у *прихваћеним оценама и одабраним критичарима*. И на његовом примеру јасни су задаци критике које треба да оствари у новом добу, у новој рецепцији дела у аури новог естетског укуса који „загреје и занесе савременике" (Петровић 1966: 15). И овај суд илуструје чињеницу да је едиција у дванаест томова само етапа ка новом и већем будућем пројекту књижевне критике и новој историји српске књижевне критике.

Иако реинтерпретира неке од идеја осталих приређивача критичких избора, Светлана Велмар-Јанковић у презентацији избора критике о књижевности између два рата, коју одликује динамизам, полази од две битне тезе:

– прва је преузета из историје књижевности и тиче се условљености књижевности и критике историјским и књижевним условима и појавама, и она сведочи *континуитет*;

– друга се тиче неразвијености науке о књижевности, јер још нема „ниједне чисто књижевне, али ни књижевно историјске студије о идејним и књижевним настојањима у књижевности између два рата (...) која би подразумевала савремена књижевна искуства и савремене књижевне и теоријске услове посматрања“ (Велмар-Јанковић 1966: 9), и она упућује *на потребу развија критике како би одговорила друштвеним потребама.*

У таквим условима њен избор „не даје потпуни преглед књижевности (...) још мање значи дефинитивну оцену писаца и њиховог стварања“ (Велмар-Јанковић 1966: 10). Избор критике (двадесет пет текстова о једанаест писаца у првој и четрдесет и пет текстова о двадесет три писца у другој књизи) битан је за испитивање по томе што исказује критички опрез и упућује на правац развитка критике у остваривању њене друштвене и културне функције. Студија о идејним и књижевним тежњама значи, на пример, њено усмеравање ка проблемском и комплексном истраживању књижевности без које критика нема смисла у будућности.

Снимак и пресек предговора и избора у првом пројекту од дванаест томова показује да се избор критике о савременој поезији Свете Лукића заснива на ономе што постоји. Критичар полази од свести да не постоји историја српске књижевности и чињенице да послератна српска критика одустаје од „историјског третмана савремене поезије“. Његов избор је зато замена „за ту још непостојећу историју књижевности“ (1966: 7) као и непостојећу историју критике.

Ипак слику развоја поезије Лукић доводи у *контекст историје и развоја друштва и критике* и тачно указује на чињеницу да је поезија била бојно поље или „терен где су се ломила главна копља око слободе стваралаштва“, односно да је и поезија „пролазила оне исте фазе које важе и за друге секторе нашег живота“ (1966: 8).

Међутим, данас су несхватљива и занимљива два Лукићева становишта изнета у „Предговору“. „Кад говоримо о српској литератури“, пише он, „мислимо првенствено на београдску“. Суочен са идеологијом комунистичког друштва и неспособан да одреди разлику између националног и националистичког, нити да разлучи националну српску књижевност од југословенске књижевности, он потом каже:

> „Сматрам да је комотније, свеукупно и исправније држати се назива *‘београдска литература’* или *‘београдски књижевни круг’*, који обавезује отприлике онолико *колико париска сликарска школа* обавезује своје припаднике, а вероватно и нешто више с обзиром на заједничке историјско-социјалне и уметничке координате тих писаца који живе и раде у Београду. Или бар треба водити рачуна да практично увек највише говоримо о *београдским појавама и личностима*“ (Лукић 1966: 10).

Овакву културолошку заблуду и неприхватљиво усмеравање критике у српском друштву немогуће је разумети, а камоли прихватити. Неприхватљива је исто тако и Лукићева идеја да периодизацију књижевности по ратовима или историјски пресудним догађајима вршимо зато да би се „видело колико смо ратничка земља“. Ова два примера јасно показују колико је и како књижевна критика била идеолошки инструментализована, односно да су неки критичари пристали на постојеће стање ограничавања слободе духа и тако отупљивали критичку оштрицу.

И прва реченица „Увода у историју послератне књижевности“: „Историја наше уметности од ослобођења и револуције наовамо није особито сложена“ (Лукић 1966а: 19) јасно показује да Лукић припада оном типу критичара који није способан да разложи оно што сматра *сложеним* и да му је револуција уместо човек – била *мерило свих ствари*. Те две чињенице јасно упућују на лимитираност и компетентност суда. У контексту разматрања теме оне, такође, доказују колико је критика била идеолошка и суштински далеко од научног утемељења и слободне критичке мисли. Једном речи – то значи да није имала друштвену и естетичку, већ идеолошку функцију.[3]

Пут до велике синтезе Предрага Палавестре. – Палавестриној синтези историје српске књижевне критике и њене друштвене функције претходи и други, тростуко обимнији пројекат, „Српска књижевна критика“ у двадесет и пет књига[4] као велика синтеза за који се поуздано може казати да „заиста сија то што је изврсно спојено са оним што осветљава“ (У. Еко). Пројекат је радио Институт за књижевност и уметност из Београда, трајао је двадесет година (1975–1995) и окупио јачи

3 Као приређивач 21 тома *Грађе Српске књижевне критике* под насловом *Критичари из покрета социјалне литературе*, Света Лукић је у другом пројекту књижевне критике у двадесет и пет томова избор је засновао експлицитно на критеријуму поетичке, а само имплицитно и на критеријуму хронолошке припадности критичара, односно њихове везаности уз одређени литерарни и културни покрет. У књизи су објављени изабрани радови десет аутора: Хуга Клајна, Жарка Пламенца, Павла Бихаљија, Ота Бихаљи-Мерина, Јована Поповића, Веселина Маслеше, Радована Зоговића, Ђорђа Јовановића, Скендера Куленовића и Елија Финција.
Избор се темељио на два ранија подухвата Института за књижевност: *Књижевна критика и марксизам* (1971) и *Марксизам и књижевна критика у Југославији* (1978) у којима је Лукић имао знатног удела, јер је нека истраживања обавио и у иностранству: у Москви и Источном Берлину, где је пронашао и објавио интегрални текст Ота Бихаљи Мерина „Пролетерска и револуционарна литература Немачке“, реферат из 1930. године са Харковског конгреса Међународног удружења револуционарних писаца (МОРП).

4 У колекцији „Српска књижевна критика“ објављене су следеће књиге грађе: *Почеци српске књижевне критике,* приређивач Јован Деретић (1979); *Заснивање националне критике,* приређивач Драгиша Живковић (1983); *Лаза Костић и критика у доба националног романтизма,* приређивач Предраг Протић (1987); *Стојан Новаковић и „филолошка“ критика,* приређивач Божидар Пејовић (1975); *Светозар Марковић и реални правац у књижевности,* приређивач Предраг Протић (1987); *Студије и критике Светислава Вуловића,* приређивач Радмило Димитријевић (1979); *Студије и критике Љубомира Недића,* приређивач Иво Тартаља (1977); *Критички радови Богдана Поповића,* приређивач Фрањо Грчевић (1977); *Критички радови Јована Скерлића,* приређивач Предраг Палавестра (1977); *Критика у Скерлићево доба,* приређивач Драгиша Витошевић (1975); *Павле Поповић и историјска критика,* приређивач Предраг Палавестра (1979); *Писци као критичари пре Првог светског рата,* приређивач Предраг Протић (1979); *Критички радови Исидоре Секулић,* приређивач Славко Леовац (1977); *Критички радови Бранка Лазаревића,* приређивач Душан Пувачић (1975); *Критички радови Станислава Винавера,* приређивач Павле Зорић (1975); *Критички радови Пере Слијепчевића,* приређивач Предраг Протић (1983); *Критички радови Милана Богдановића,* приређивач Вук Крњевић (1979); *Критички радови Велибора Глигорића,* приређивач Хатица Крњевић (1983); *Писци као критичари после Првог светског рата,* приређивач Марко Недић (1975); *Међуратни критичари,* приређивач Милан Радуловић (1983); *Критичари из покрета социјалне литературе,* приређивач Света Лукић (1977); *Научна критика компаративистичког смера,* приређивачи Слободанка Пековић и Светлана Слапшак (1983); *Авангардни писци као критичари,* приређивач Гојко Тешић (1995); *Критички радови Марка Ристића,* приређивач Ханифа Капиџић-Османагић (1987); *Критичка мисао филозофа и научника,* приређивач Милан Радуловић (1995).

и искуснији научни састав у односу на тим који је урадио избор критике у дванаест томова, па је у предговорима свих томова написано готово хиљаду страница текста који би се могао сматрати уводом у историју српске књижевне критике и њене теоријскометодолошке основе.[5]

Приређивачи и сарадници су су, делом и бесплатно, припремили, протумачили и штампали критичку грађу од 860 ауторских табака или 13 760 страница, што је било недовољно да се обухвати сва грађа.

Према Елаборату, основни циљ рада на пројекту је био научно и књижевноисторијско истраживање које би обухватило целокупну критичку мисао српске књижевности од њених почетака до модерног доба. С колико се амбиција приступило реализацији говори чињеница да је одржано научно саветовање о пројекту, на коме су говорили најпозванији и најпознатији научници. „Поред расправе о мерилима, расправа се водила о распореду грађе и начелима поделе, о периодизацији критичког наслеђа, оквирима и граничним тачкама истраживања, о начину обраде одабраних текстова, о месту и улози појединих изразитих и прекретничких личности, о утврђивању књижевне и националне припадности аутора, о одликама хронолошког и типолошког приступа“ (Палавестра 2013: 16), а све с основним циљем да се обухвати целокупна српска мисао о књижевности у свим врстама и слојевима критичког мишљења: новинској критици и критичкој публицистици по часописима, у књижевној есејистици и научној универзитетској критици, подељеној на *историјску, теоријску и компаратистичку*.

Корпус грађе са двадесет пет описежних књига српске критике замишљен је и остварен као *јединствено дело* и *целовито и недељиво научно остварење које има унутрашњу логику, ред величина, систем вредности и иманентне законитости*. Он одговара на питање: *шта може бити обухваћено појмом српске књижевне критике и шта све улази у њен састав*? Као такав пројекат је, по Елаборату, био замишљен тако да резултира *Историјом српске књижевне критике* као неком врстом *антологије критике*.

О колико великој синтези је реч илуструју и чињенице да пројекат обухвата 103 критичара из прве половине XX века, док су у првих шест томова едиције објављени радови 68 критичара и представљено дело 171 критичара, научника и уметника:

> „У тренутку када је покренут, пројекат је био један, у то време, од ретких покушаја да се српска култура посматра као једна јединствена целина, а званична политика се ослањала, више практично него јавно, свим покушајима српске културне интеграције, што је у крајњој линији овај пројекат и био... Издавач је тражио да се обим књига смањи. Поред тих, условно речено, економских притисака, било је и директно политичких. Без обзира на њихов значај у историји књижевне критике „политички неподобни“ писци нису могли бити уврштени у ову едицију, иако су их састављачи књига уврстили а редакциони одбор прихватио.“ (Протић 1996: 76, 77).

Као такав нови избор критике представља другу фазу истраживања развоја и путева српске књижевне критике као дела културе, захтева посебна тумачења

5 Уређивачки тим су чинили: Драгиша Живковић (редактор за књиге 1–3), Иво Тартаља (4–6), Предраг Палавестра (7–13), Радован Вучковић (14–18), Хатица Крњевић (19–23), Славко Леовац (24–25) и Предраг Протић, секретар.

и о њему ћемо писати у посебном раду, јер даље осветљава пут и услове и узроке до двотомне Палавестрине *Историје српске књижевне критике* која спада „у корпус класичних, прворазредних дела српске науке о књижевности“ (Радуловић 2009: 77). До свих својих налаза, који су у темељу српске књижевне критике и културе, Палавестра је, несумњиво, дошао постепено, креирајући велики научни пројекат о књижевној критици. На том пута едиција од дванаест томова критике била је прва етапа, едиција од двадесет и пет томова друга етапа и оне су биле прожете деценијским истраживачким радом обликованим у свим његовим књигама као јединственом делу.

ЛИТЕРАТУРА

Andrić 2005: Ivo Andrić. *Ex ponto, Nemiri, Lirika*. Beograd: Logos-art.

Велмар-Јанковић 1965: Светлана Велмар-Јанковић. „Предговор“. *Књижевност између два рата*. Београд: Нолит, 7–10.

Глушчевић 1966: Зоран Глушчевић. „Предговор“. *Епоха романтизма*. Нолит: Београд, 7–9.

Иванић 2009: Душан Иванић. „Између историје српске књижевне критике и историје српске критичке мисли“. *Књижевна историја*, год. 41, бр. 137-138, 33–43.

Лукић 1966: Света Лукић. „Предговор“. *Савремена поезија*. Нолит: Београд, 7–13.

Лукић 1966а: Света Лукић. „Увод у историју послератне књижевности“. *Савремена поезија*. Нолит: Београд, 19–25.

Man 1980: Tomas Man. „Frojd i budućnost“. *Eseji I*, Novi Sad: Matica srpska.

Мумовић 2015: Ана Мумовић. „Историја српске књижевне критике као култура (За и против историјског модела критике Предрага Палавестре)“. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, књ. VI, 297 –303.

Недић 1966: Владан Недић. „Предговор“. *Народна књижевност*. Београд: Нолит, 7–8.

Павловић 1965: Миодраг Павловић. „Старо српско песништво“, *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 102–105.

Павловић 1966: Миодраг Павловић. „Предговор“. *Поезија од Војислава до Бојића.* , Београд: Нолит, 7–10.

Палавестра 1983: Предраг Палавестра. *Критичка књижевност*, Београд: „Вук Караџић“.

Палавестра 2013: Предраг Палавестра. „Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике: Историја једног научног подухвата“. Српска књижевна критика друге половине XX века“. Зборник радова. Ур. Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 13–46.

Петровић 1966: Вељко Петровић. „Од Војислава до Дучића – наш тзв. модернизам“. *Поезија од Војислава до Бојића.* , Београд: Нолит, 15–23.

Протић 1996: Предраг Протић, „Српска књижевна критика: Разговор поводом окончања издања“. *Књижевна историја*, год. XXVII, бр. 98, 76–78.

Речник 2011: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*. Нови Сад: Академска књига.

Радојичић 1965: Ђорђе Сп. Радојичић. „Развојни лук старе српске књижевности“. *Стара књижевност*. (приредио Ђорђе Трифуновић). Београд: Нолит, 15–52.

Радуловић 2009: Милана Радуловић. „Антиномије историје књижевности“. *Историја и теорија српске књижевне критике*. Ур. Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, Београд; Нови Сад: Матица српска, 77–102.

Трифуновић 1965: Ђорђе Трифуновић. „Предговор“. *Стара књижевност*. Београд: Нолит, 7–10.

Ciceron 2020: Marko Tulije Ciceron. *O prijateljstvu; O starosti* (preveo Branko Gavela). Beograd: Centar za izučavanje tradicije.

Ana M. MUMOVIĆ

SOCIAL AND CULTURAL OF CRITICISM

(Contribution to the interpretation of the twelve books of Serbian literaru criticism)

Summary

The paper sheds light on the importance of the first edition project of twelve volumes of Serbian literary criticism as a stage in the development of criticism as a culture in Serbian society and as a premise for the publication of a new edition of twenty-five volumes of literary criticism in which philosophers are included. Predrag Palavestra was at the center of the project, as the creator and implementer. In both editions, all the conditions and causes for the creation of his „History of Serbian Literary Criticism 1876 – 2007" as a fundamental book of Serbian science of literature and culture were collected.

Palavestra came to all his findings, which are the foundation of Serbian literary criticism and culture, gradually, creating a large scientific project on literary criticism. On that road, the edition of twelve volumes of criticism was the first stage.

Key words: literary criticism, literary history, Predrag Palavestra, Serbian culture, heritage, value.

Рад је предат 30. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.161.1.09-32 Чехов А. П.
821.163.41.09-32 Лазаревић Л.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39823

Оригинални научни рад

*Раиса Ј. ЦВЕТКОВИЋ**
Универзитет у Приштини – Косовској Митровици
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

*Биљана С. СОЛЕША***
Медицинска школа, Крушевац

„КУЋА РУТИНЕ“, КОМПЛЕКС НАДМОЋИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ДЕСПОТИЗАМ У ПРИПОВЕТКАМА А. П. ЧЕХОВА И ЛАЗЕ ЛАЗАРЕВИЋА

Апстракт: Предмет истраживања овог рада јесте анализа ликова деформисаних интелектуалаца и проблем духовне кризе интелигенције у приповеткама А. П. Чехова и Лазе Лазаревића. Осврнут на ставове истраживача Чеховљевих и Лазаревићевих јунака, у уводном делу рада објашњава се појам „кућа рутине“, који уводе руски критичари Чеховљевог дела Камчатнов и Смирнов, а који се може применити и приликом интерпретације Лазаревићевих ликова. У средишњем делу рада анализирани су ликови из приповедака А. П. Чехова *Огрозд*, *Јонич*, *Кућа с мезанином* и Лазе Лазаревића *Ветар*, *Вертер* и *Швабица*. Закључује се да емоционална стања јунака прилично усмерава комплекс надмоћи, који има своје манифестне или маскиране облике. У завршном делу указано је на сличности и разлике анализираних јунака и савременску актуелност проблема духовне кризе интелигенције.

Кључне речи: неостварени интелектуалац, комплекс надмоћи, кућа рутине, празнина, интелектуални деспотизам.

УВОД

У књижевној историографији српске прозе XIX века истраживани су утицаји страних књижевности на развој српског реализма међу којима се издваја утицај руске књижевности који траје током целе епохе. Српски реалисти угледали су се највише на Гогоља, Тургењева, Толстоја, Достојевског и Чехова (Деретић 2011: 811), који су били креативни подстицај за настанак сродних или посебних, оригиналних дела везаних за друштвену и животну проблематику на српским националним просторима (Јеврић 2017: 155–168). Узоре у руским класицима налазили су у одабиру тема и мотива, критичкој слици друштвених аномалија и људске природе, типологији ликова. У овом раду истражујемо слику изопаченог, дегенерисаног интелектуалца,

* Доцент, raisa.cvetkovic@pr.ac.rs
** Научни сарадник, solasabilja@gmail.com

оптерећеног кризом идентитета у приповеткама А. П. Чехова *Огрозд, Јонич, Кућа с мезанином* и Лазе Лазаревића *Ветар, Вертер* и *Швабица*. Интерпретативни потенцијал ових приповедака указује на свевременску актуелност проблема и омогућава избегавање једностраних и стереотипних тумачења. Наша анализа осветљава ликове главних јунака који, под утицајем комплекса надмоћи, или испољавају своју деспотску страну (Чехов) или гасе интелектуални потенцијал у оковима патријархалне средине (Лазаревић). Заједничко свим јунацима је што би сви они требало да буду носиоци и покретачи напретка и идеалистичких идеја, међутим, они то нису. У приповеткама А. П. Чехова јунаци су: „пуни животне монотоније, безнадежни, бежживотни, суморни, песимистични" (Кочнова 2005: 22). Притешњени су осећајем тескобе, која често потиче од несразмере жељеног и могућег и неспособности да превазиђу емоционалну отупљеност од људи. Лазаревићеви јунаци припадају ретко школованим људима свога времена, који се због непостојеће или нереализоване амбиције и наметнутог начина живота, испољавају као људи обузети монотонијом, безнађем, исцрпљујућом рутином, коју бирају као услов стабилности. Чеховљеви и Лазаревићеви јунаци, интелектуалци, живе у „кући рутине" за коју се опредељују или им се намеће. Мање или више покушавају да себи саграде сневани живот, али се на крају духовно гасе.

Израз „кућа рутине" употребили су руски истраживачи Александар Михајлович Камчатнов и Александар Александрович Смирнов у делу *А. П. Чехов. Проблемы поэтики* и тиме опризорили један начин живота у коме владају самоћа, монотонија, духовна учмалост.

> „Ритуални станар ове куће има жељу да из ње побегне, али стање је такво да бекство у суштини није могуће. Жеља за бекством намеће потребу да се нешто чини. Јунак тражи друго место у коме он, супротно од куће рутине, налази неке пријатности, те мисли да је нашао лепоту, благостање, чистоту, ум, све оно чега није било у „кући рутине" и сматра да је нашао своју „кућу снова". У опажању јунака најпре се истичу позитивна својства места која одговарају његовим потребама у „кући снова", јер јунак види само оно што жели видети. Представа о „кући снова" јавља се као мање или више илузорна, што наратор омогућава читаоцу да схвати јер читалац има шири видокруг у односу на јунака. Ауторов став се пробија на два начина: или наратор и јунак гледају исту појаву, али виде другачије (*Огрозд*) или аутор даје две доследне јунакове перцепције „куће снова". Пошто пронађе своју „кућу снова", он временом почне да увиђа негативне црте тог места које постаје нови „дом рутине". Тако се живот јунака претвори у бесмислени круг: бежећи од „куће рутине", он гради „кућу снова" али се поново нађе у „кући рутине" из које би поново побегао" (Камчатнов, Смирнов 1986: 39–40).

Камчатнов и Смирнов наводе да када јунак постане свестан да се креће по зачараном кругу, да је направио поново грешку, он се замишља над својим животом. Њему није јасно шта је преобразило „кућу снова" у нову „кућу рутине" и самим тим поново га гурнуло у пређашње стање малодушности, чежње и жеље за бекством. Он почиње да осећа да његов живот покреће непозната сила, судбина која се налази мимо њега и која му је непозната. Али, јунак најчешће не признаје

себи грешку, тескобу, бесмисленост одабраног живота, већ живи заваравајући се да је управо његов живот прави! Спољни сижејни израз судбине јунака је кретање од „куће рутине“ до „куће снова“ који се поново преобраћа у „кућу рутине“ из које јунак бежи у нову „кућу снова“. На унутрашњем плану, показује се прелазак са илузије на њено разобличавање или се јавља нова илузија или представа о непознатој сили која управља животом јунака (Камчатнов, Смирнов 1986: 40–45). Ова зачарана путања по којој се јунак креће и бесмислено расипа знање, енергију и радни елан веома је илустративно приказана у приповеткама Чехова *Оџрозд*, *Јонич* и *Кућа с мезанином*.

Главни јунак приповетке *Оџрозд* (1898) некадашњи је чиновник Николај Иванович Чимша-Хималајски који се фанатично борио, не бирајући средства, да купи себи посед. Сва његова снага, физичка и умна, снови, мисао, жеље усмерени су ка стицању сневаног имања на коме ће саградити своју кућу и јести своју храну. Мирис чорбе од киселог купуса постаје симбол благостања у машти јунака (Лукић 2018: 142), а огрозд прераста у симбол имовине, поседовања материјалних добара као животног циља. Пут до остварења снова није био ни једноставан ни кратак. Жеље и циљеви јунака да има своју кућу на селу, да једе на зеленој трави, да спава на сунцу, на први поглед изгледају оправдано, као нешто што ће га усрећити, побољшати му услове живота. Сергеј Николскиј наводи да „он овој жељи подређује све: много ради, одриче се, жени се из рачуна, а жеља постаје опсесија, болест, манија“ (Никольский 2011: 15). О већим стварима, животним постигнућима не сања, нити има шире циљеве. Удаљава се од људи, ради, одриче се, штеди. Лукаво се оженио материјално обезбеђеном удовицом, коју није волео и коју је касније подвргавао изгладњивању, те је убрзо умрла. Онда је купио себи имање, срећно се повукао, изоловао, остваривши свој сан. По цену губитка младости, здравља и људскости, постиже свој циљ. „Иза људских контура његовог изгледа крије се биће чији дух страши чудовишном самодовољношћу и испуњеношћу собом“ (Катаев 1979: 111). Склонивши се од света живео је у својој вили, садио кисели огрозд, срећно га је јео, убеђен да је урадио праву ствар, пронашао смисао живота, да је способан да влада људима и да га људи воле (Бялый 1983: 208). Јунаково животно опредељење може се тумачити као себичност, егоизам, лењост духа и равнодушност према свему што га окружује. Мирно постојање као избор, егзистирање, монаштво без подвига је духовна деструкција човека у свету материјализма. Равнодушност и безосећајност довеле су га до одвратних, непримерених и нељудских поступака.

Николај Иванович Чимша-Хималајски целог живота се досађивао у канцеларији (била је то „кућа рутине“). Његова најјача жудња претопила се у машту: да купи имање на коме ће узгајати огрозд (његова „кућа из снова“). Такво имање би га подсетило на давно прошло прелепо детињство (прототип „куће из снова“). Временом, машта се остварила и он купује имање на коме није било ни воћњака, ни усева, ни огрозда, ни језера са паткама. Посадио је двадесет грмова огрозда, уселио се на имање и живео као племић. На крају приче уочавамо разлику у начину посматрања истих ствари код јунака и наратора. „Николај Иванович се насмеја и за тренутак погледа огрозд ћутке, са сузама у очима, није могао да говори од узбуђења,

а онда је ставио једно зрно у уста, погледа на мене тријумфално, као дете, које је добило своју омиљену играчку, и рече: - Како је укусно! Јео је халапљиво и стално понављао: - Ах, како је укусно! Пробај!" (Чехов 1989 (9): 139).

Приповетка *Отрозд* говори „о празнини силних, сиромашних знањем, који својом појавом, окренути искључиво себи, заустављају потребу за променама" (Бялый 1983: 208). Равнодушни и безосећајни они уништавају и доприносе да се губе праве вредности које су суштински важне за просперитет једног друштва. Ако су границе снова неког човека оивичене комадима земље, онда је тај човек веома мали и јадан. Човек се не сме задовољити извесним комадима земље, ако му је дата читава земљина кугла, читав свет, природа и пре свега дат му је разум, да може да покаже све способности, врлине и постигнућа свога слободног духа. Портретишући гротескног Николаја Ивановича, Чехов га ружно пореди са свињом. Пут развоја његовог унутрашњег бића заустављен је у кружној путањи од бекства из куће рутине (канцеларије), ка кући снова (властито имање), које постаје нова кућа рутине. Његова личност се није развила, већ је деградирала. Слично је и са јунацима приповедака *Јонич* и *Кућа с мезанином*.

У кући рутине, коју је сам себи саградио, мислећи да гради своју „кућу снова" гаси се главни јунак приповетке *Јонич* (1898). У средишту радње је прича о деградацији људске личности, о духовном паду, о трансформацији младог, полетног, лекара–ентузијасте у самозадовољног лењог житеља средњег сталежа једне провинције. Заплет *Јонича* наводи да се у овој приповеци разматра стара вишеструко коришћена тема о томе како средина изједа или прождире човека који има креативни, интелектуални и животни потенцијал, што је упадљиво и у Лазаревићевим приповеткама о интелектуалцима. Јунак упада у заосталу средину, суочава се са њом да би на крају изгубио сва своја узвишена стремљења. „Он стрмоглаво пада, посрће и бивствује ништавно, тривијално, чак и развратно, једнако животарећи као што животари и околна средина" (Овсянико, Куликовский 2002: 491).

Животни концепт, који прихвата главни јунак приповетке, сличан је концепту јунака приповетке *Отрозд*. Аутор обликује лик вредног образованог човека који у почетку трезвено оцењује своје окружење, презирући ставове људи из паланке, које је сматрао глупим и злим, али се на крају ипак претвара у једног од њих. У паланци се заљубљује у Катарину Ивановну Туркину и то је тренутак када љубав постаје његов животни епицентар. Туркини су породица којој је стало да се свету представе као љубитељи и познаваоци уметности. Берта Сергејевна Диханова наводи да су слике „куће, баште, посета и забава у дому Туркиних пример самодовољне пуноће живота без друштвених претензија" (Дыханова 2004: 20–23). На истом трагу је и Ала Степанова која истиче да је „уметност коју они промовишу песме које се певају, шале које се изговарају, роман Вере Јосифовне, немају никакве везе са уметношћу" (Степанова 2016: 140). Јунак се не може одупрети утиску који на њега оставља ова породица и мисли: „ако су најталентованији људи у граду тако недаровити, какав онда треба да буде град" (Чехов 1989 (9): 169). „Драма др Старцева одиграла се након доживљаја дома Туркиних као примера рутинског животног обрасца, ништавног битисања које подређује духовно друштвеном" (Дыханова 2004: 25).

На почетку приповетке он је лекар који још увек нема довољно новца, те градом шета, јер нема коња. Без обзира на материјални статус, показује се као младић способан да мисли, сања, разуме људе, да се заљуби. У тренутку када се заљубљује снага љубави уздиже га изнад сиве, монотоне стварности. Истовремено, показује се и један хладнији део његове личности, који га наводи на размишљање, да ли он, као окружни лекар, треба да уздише и чини глупости и на размишљање о девојачком миразу у тренутку када јој даје брачну понуду.

Док љубав доминира емоционалним делом јунаковог бића, над њим се тај мрачни, цинични, прагматични део слабо показује. У тренутку када је његова љубав одбачена, након доживљеног ударца и великог разочарања, слика јунакове душе добија другачије, мрачне тонове. Све што је било ведро, лепо и младо замењено је ситним, узалудним и безначајним. За три дана након одбијања, када љубав изгуби моћ над њим, његов живот улази у уобичајену колотечину, а мисао окупирају приземне, свакодневне и вулгарне ствари. Временом губи разборитост, постаје раздражљив, показује отворено непријатељство и ароганцију према људима, губи свежину мисли, романтику, ведрину, природност. Озарио се на тренутак када је поново срео Катарину Ивановну након четири године. Осетио је празнину живота лишеног емоција, доживљаја, испуњавајућих мисли. Међутим, помисао на новац гасио је светло у души. Тако нестаје др Старцев а остаје Јонич, јак, тежак, раздражљив, дебео и похлепан. Јунаково име је Дмитриј Јонич Старцев. Наслов дела је његово средње име. У једном семантичком кључу ово се може протумачити као знак међуљудских односа у нижем и средњем сталежу, обраћање човеку употребом средњег имена сугерише одсуство поштовања. У другом, реч је о губитку имена јунака у смислу обавезног атрибута људске личности и индивидуалности.

Иако је утеху пронашао у послу, и захваљујући лекарској пракси успео да се одврати од тешких, тужних мисли и постигне значајан успех, посао није нимало допринео духовној изградњи овог јунака. Арогантни, незасити и похлепни лекар у сваком пацијенту видео је само могућност добре зараде. Једина радост била му је материјална корист коју доноси његов посао. Није се никада пробудио, побунио и учинио било шта да би се вратио у смислени, сврховити живот.

Читаоцима се намеће питање шта би могао бити узрок духовног пада овог јунака? Зашто свесно срља ка кући рутине од које првобитно бежи. На почетку приповетке он у средини добро запажа овоземаљску вулгарност и духовну безвредност постојања, али након неколико година, доктор постаје један од оних које је некада презирао. Утицај средине не може променити човека уколико има јасно постављене вредности, карактер и унутрашњи духовни став. Сивило свакодневице, досада, провинцијализам, доприносе деградацији, али нису покретач и главни узрок. Новац и богатство прогутаће личност Старцева, претворивши га у баналног и досадног Јонича. Чехов не криви свог јунака зато што жели да има добру кућу, да живи у изобиљу, да се препусти забави – све су то природне и нормалне људске жеље. Поразно је то што Старцев губи интересовање за свој рад и што губи оно што је једном лекару неопходно, а то је осећај хуманости и љубави према људима. Но ако би се лик сагледао као јединка која има комплекс надмоћи, онда је духовни суноврат

након одбијања просидбе сасвим очекиван. Примером овог јунака аутор сугерише да је занемаривањем развоја духовних способности могуће поједноставити и вулгаризовати живот, себе, окружење, све.

Приповетка *Кућа с мезанином* (1896) тематизује руско село и интелектуалце који се стицајем околности ту налазе, односно опредељују да након града живе на селу. „У приповеци се уочавају две сижејне линије: неостварена љубав и идеолошки конфликт" (Сухих 1987: 118). Представљен је сукоб двеју различитих позиција у свету: сликара-уметника и специфично ограничене учитељице, око смисла и сврсисходности просветитељског програма рада интелигенције на селу (Babović 1989: 31). Приповетка је уједно и прича о изгубљеној лепоти, о несталој поезији живота, интимна лирска тема која се уско преплиће са великом социјалном темом (Јермилов 1949: 211). Уметник је сматрао да једино у врту и дому Волчанинових може пронаћи жељени мир и уточиште, нешто налик кући снова. Чешће посете дому Волчанинових, међутим, оспориће почетно мишљење.

Лидија Волчанинова има двадесет четири године, потиче из добре породице, ћерка је некадашњег тајног саветника. Упркос богатству, са мајком и сестром живи све време на њиховом породичном имању неким својим посебним животом, које се испољава овде као њена кућа снова. Увек озбиљна и строга, веома активна, поносна је на то што се сама издржава радом у школи и зарадом од двадесет пет рубаља. Не уважава много мушкарце. Селективна је у погледу избора људских занимања. Бави се разним друштвеним делатностима у срезу, организује апотеке, библиотеке и слично. Говори искључиво о озбиљним стварима. Не допада јој се сликар (наратор), који их често посећује. Ставови им се разилазе по свим питањима. Мајци и сестри, које јој се никада не супротстављају, је загонетна и неприкосновени ауторитет. Пошто примети симпатије између млађе сестре, Жење (Мисјус), и сликара, спречава ову љубавну везу и шаље мајку и Жењу код родбине. Након тога Лидија успоставља живот који јој потпуно одговара. Учи децу, окупља око себе круг симпатичних људи, прави јаку опозицију и руши стару, локалну власт. Кључна полемика између Лидије и сликара, односила се на питање да ли сва Лидијина залагања за просперитет сељана заиста пружају сељацима слободу или их још више подјармљују и захтевају нове намете, што сматра уметник. Ако би се сељаци ослободили суровог животињског рада и дао им се осећај слободе и свест о животним циљевима, онда би их могле задовољити само религија, наука, уметност и слично, а не бесмислице. „Ви их помажете болницама и школама, али тиме их не ослобађате њихових окова, већ их напротив, још више поробљавате, јер, уносећи у њихов живот нове предрасуде, ви повећавате број њихових потреба, а да и не говорим о томе што за лекове и књиге они морају да плаћају среској управи и, значи, још више савијају грбачу." (Чехов 1989 (8): 276). Лидија ниједног тренутка не преиспитује критички своје ставове и активности, исправност неких својих одлука. Презире све што је туђе, страно и њој непознато. Самоуверена, горда, амбициозна, верује у сопствену непогрешивост. Мишљење и осећања других је не занимају. Нарочито је врећа сумња у квалитет њеног рада. Као учитељица припада особама који своју интелектуалну снагу усмеравају ка себи, задовољству сопствене сујете, осећају власти и моћи. Њена активност, свакако сведена на рутину, доприноси квалитету живота људи

у провинцији, али им не даје оно суштинско – слободу. Рутински активна испуњена разним дешавањима, имањем, послом који јој даје осећај независности и неку врсту слободе, игром у земској управи у којој на крају побеђује, чини се да је она потпуно задовољна свим тим животним ситницама које је окружују (Бялый 1983: 198). Међутим, јунакиња се само убеђује и самозаварава да јој је „добро". У каснијој приповеци *Заљреґа* Чехов ће описати живот учитељице у руском селу, односно колико се може бити задовољан са двадесетак рубаља месечно. Имајући у виду ову вантекстовну чињеницу, закључујемо да је понос јунакиње неискрен, те да је она сама та која улаже себе, ради на свом спољашњем изгледу и ефекту који изазива на друге, гради, ствара своју појавност и живи у неком црно-белом свету у коме је она позиционирана као неискрени интелектуални деспот. Она изговара смело речи о служењу ближњима, а своје ближње види као шаховске фигуре које може померати у смеру у коме сматра да је потребно.

Приповетка *Кућа с мезанином* је критика малих, ситних активности на пољу просвећивања, прича о разичитим односима према животу, о интелектуалном деспотизму, деспотизму у породичним односима и продору у свест другог човека. Интелектуални деспотизам и нетолеранција могу се сакрити под различитим маскама од којих би једна могла да буде и „кућа рутине", но оне морају бити идентификоване и откривене. Чехов представља контуре тог малог, милитантног проповедника малих ствари који не одбацује мучни физички рад на селу, а требало би да буде представник напредних схватања. Исходи исплетене мреже институција кроз које се пробија друштвени живот човека усмерени су ка неподношљивом тегобном раду и поробљавању човека. У речима уметника упућеним Волчаниновој има истине „људи су оковани ланцима које ви не сечете, већ само додајете нове". Чудесни уметник ближи је истини од разумне Лиде, али у животној борби побеђује она, а не уметник! У овоме се огледа једна оштра логика живота: лепота и истина имају слабу заштиту на овом свету, деспотизам је много јачи. Али у светлу виших вредности и циљева и уметников узвик на крају приче „Мисјус, где си?" значи много више од свих земаљских победа и корисних напора учитељице са својим трезвеним изгледом и досадним круговима симпатичних људи. „Ограниченост и окрутност не добијају целовиту и безусловну победу" (Бялый 1983: 198).

Проблеми слике стварности схваћене шире од социјалних оквира, представе о другом, емпатије и идентитета, који су предмет књижевног проучавања, изворно сежу из психологије и на њу се морају ослонити (Ахметагић 2017: 60). Тумачење психолошких профила јунака у приповеткама *Оїрозд*, *Јонич* и *Кућа с мезанином*, може се употпунити психолошким истраживањима. Понашање ових јунака указује на веома присутан комплекс надмоћи који подразумева одустајање од испуњења једног животног проблема, намеће задатак људској заједници и чини је објектом израбљивања. Недостатак сарадње код једних мора бити надокнађен повишеним радом код других, било породице, било друштва. У питању је једна тиха, несхваћена борба која се ту води против идеала заједнице, стални протест који не служи даљем развоју осећања за заједницу него настоји да га осујети. Увек је међутим, лична надмоћ постављена насупрот сарадњи. Из ове тачке може се видети да се код промашаја ради о људима чији је развој у особу сарадника и саговорника био ометен.

Тим људима недостаје способност да правилно гледају, слушају, говоре и суде. Своју „приватну интелигенцију“ промућурно употребљавају у циљу обезбеђења своје заблуделости. Комплекс надмоћи јасно се испољава у држању, карактерним цртама и мишљењу о сопственој надљудској обдарености и способности. Он се може показати и у претераним захтевима према себи и другима. Надмено држање, сујета у односу на спољашњи изглед, било да је отмен или запуштен, неуобичајен начин облачења, претерано мушки наступ код жена, женски код мушкараца, гордост, претерана осећања, снобизам, разметљивост, тиранско понашање, склоност ка обезвређивању, култ хероја, склоност ка додворавању истакнутим особама или заповедничком односу према слабима, болеснима, особама слабијих квалитета, истицање посебне самосвојности, злоупотреба вредних идеја и струјања у циљу обезвређивања других, све наведено указује на комплекс надмоћи (Adler 2017: 104, 107) који препознајемо код Николая Ивановича, Јонича и Волчанинове.

Јунаци Лазаревићевих приповедака *Ветар* (1889), *Вертер* (1881) и *Швабица* (1898) су интелектуалци од којих би се, сходно друштвеним приликама, очекивало да буду иницијатори, носиоци новог, прогресивног, интелектуални и морални узори у својим срединама. Међутим, аутор их представља као неостварене јунаке новог доба, заробљенике времена, средине и себе самих. Стечено образовање у Европи и судар са напреднијим цивилизацијским токовима нису допринели интелектуалном развоју и стабилизовању појединаца већ и овде срећемо процес деградације личности. Јасмина Ахметагић наводи да „идентитетски проблем Лазарвићевих јунака треба посматрати у контексту конструисања маскулинитета у патријархалној средини“ (Ahmetagić 2019: 16). У приповеткама *Ветар* и *Вертер* јунаци су чиновници, у *Швабици* је лекар. Сви су студирали у иностранству. Образовани, а несигурни, поштени, емотивни, несамостални, још увек зависни од паланачких и патријархалних неписаних норми у покушају да одрже равнотежу између сопственог образовања и почетничке жеље за просперитетом и средине, која је најсигурнија када све мирује у свету рутине, осетљиве на различитости, конзервативне, истрајне у одржавању постојећег система, застрашене пред изазовима новог доба и света, они се не сналазе, већ потпуно губе. За разлику од Чеховљевог, који би да побегне из куће рутине, без обзира на то што се у њу несвесно враћа, Лазаревићевог интелектуалца породица и средина силом вуку ка кући рутине.

Припадници интелектуалних кругова у Србији XIX века налазили су се пред великим проблемима изградње новог културног обрасца. Требало је брзо надокнадити вековно социјално и културно заостајање (Немањић 2008: 263). Терет овог задатка условио би често појаву духовне кризе припадника интелигенције, те је њена тематизација у књижевности сасвим разумљива. Тадашњи српски интелектуалац често је био сламан дилемом: интегрисати се са заједницом или истрајно обезбедити себи пут индивидуализације. Захваљујући образовању он је учинио прве кораке на путу ка индивидуализацији, при чему је морао прећи све препреке наученог, традиционалног обрасца. На одрицање од традицијског обрасца који му се непрестано намеће он реагује кривицом и безуспешно покушава да помири непомирљиво: традицију и прогрес, село и град, писмено са неписменим, архаични систем мишљења са рационалним. Криза индивидуализма доводи у сумњу смисао

човековог постојања, и рађа осећање тескобе, које је уз осећање апсурда, карактеристика човека модерног доба (Јефтимијевић–Михајловић 2013: 143–144). Лазаревићеви јунаци су жртве оваквих емоционалних стања, која покушавају да прикрију самозаваравањем, заваравањем околине, што значи да су њихова појавност и понашање неискрени.

У приповеци *Швабица* као могућа кућа снова главног јунака, Мише Маричића, била би она коју би саградио и делио са вољеном женом, Немицом, Ањом Гутјар. Од првих симпатија и самог почетка љубавне везе, над јунаком лебди страх од реакције мајке и ближњих. Растућу љубав према девојци оптерећују мисли о мајци, домовини, заједници и свему ономе што се од њега очекује. Сукоб емоција и разума потреса његово унутрашње биће. „Предрасуде, којима робује својим јачим делом, такве су моралне природе да искључују могућност личне слободе и среће" (Jovičić 1978: 22). Мајка се у приповеци *Швабица* не појављује као лик, већ је све време у јунаковим мислима који је заробљеник патријархалних норми, усвојених од мајке. Њиме све време господари физички неприсутна мајка. Растрзан између девојке и мајке, себе и домовине током љубавне везе, он не ужива у обостраној љубави, већ размишља како да раскине. Срећу изједа кривица и он себе заварава неоснованим убеђивањем да му девојка није потребна, да се осећања могу контролисати, да он има важнијих брига. Увиђао је и немогућу срећу са Немицом у Србији, све и да је одлучно оженио. Јунак не види компромисно решење, али ипак покушава да од породице некако извуче барем неку реч охрабрења и пише породици писмо са садржајем у коме ће своју љубав према Немици представити као сан који је сањао. Очекивао је одговор који би му указао на њихово „да" или „не", али није добио повратну информацију. Игнорисање је било неизречени, али ипак одговор, „не"! Одрекавши се љубави, јунак се враћа у Србију мајци, домовини, завичају, породици. Он оставља девојку Немицу, а њега остављају идеали, радни елан, радост и воља за било чим. У припремљеној кући рутине он је сам и изгубљен: „Све ме је оставило. Идеали и идеје, широке груди и тесне ципеле, патриотство, рад — на све да се насмејем" (Лазаревић (б. г.): 67). Јунак о себи говори најискреније на крају приповетке описујући свој монотони, рутински, живот без ње:

> „Књиге ми леже још непрестано у истом ковчегу у коме сам их донео овамо. Само сам извадио ону с рецептима и носим је непрестано у џепу. Хемикалије леже без икакве употребе, само што мој сестрић покаткад претура. Јока Чукарова наишла на азотну киселину те њоме шара јаја за Васкрс. Моје је ножеве искухала моја баба Мага, те њиме сад љушти кромпире и пори рибу. Мојим микроскопом играју се деца, гледају бухе. (...) Кецељу за обдукцију нашао Трифун на тавану, па је сад облачи кад тимари коње. Од неисечених медицинских журнала, које сам некад добивао, праве деца змајеве и генералске капе. Ја све то гледам. Идем сваки дан уредно трипут у Ћијукову механу на пиво и играм санса с Јовом адвокатом и Николом поручником." (Лазаревић (б. г.): 67)

У приповеци *Ветар* унутрашња драма главног јунака, Јанка, која произилази из несклада унутрашњег и спољашњег „ја", спречава могућу љубавну везу. После завршених студија у иностранству, он ради у министарству као службеник, али се

даље од тога професионално не афирмише. Живи прихватајући животни образац и ставове своје матере и норме средине, рутински, несигурно и мучно, изоловано у мајчиној кући, по њеној вољи, неожењен, усамљен, убеђујући себе да је сасвим задовољан. Слободно време испуњава мајчиним причама из давнина, саветима и поукама за будућност и понекад дружећи се са Јоцом. Убеђује се самозаваравањем да му је добро и зато што је неожењен, и што живи са мајком, и што му је једини контакт са људима доктор Јоца. Незадовољство постојећим статусом, међутим, испливава кроз страхове које се труди да сакрије (страх од болнице и болесника), конфузне снове, одсуство интересовања за жене.

Обликујући Јанков лик, аутор је неколико пута веома успешно опризорио јунакова стресна стања, психолошке стресове изазване негативним емоцијама, потиснутим конфликтом с мајком и немим сукобом са средином. У нескладу између Јанковог унутрашњег и спољашњег „ја“, он се суочава са сопственим слабостима које се синтагмом, коју мајка понавља као рефрен, „светски човек“, не могу превазићи. Јанко се изненада заљубљује у девојку, кћерку породичног познаника, ослепелог чича Ђорђа, којег случајно среће у болници. Ситуација је у једном тренутку налагала Јанкову реакцију, изјашњење. Докле год је девојка са оцем била у болници, у њиховој близини, Јанко је ћутао и није реаговао. Мајка и Јоца ништа нису примећивали. Дан када су отац и кћи дошли да се опросте био је дан Јанкове одлуке. Требало је потиснути осећања и наставити са ћутањем или покушати просидбу. Притиснут емоцијама, страхом од растанка са девојком и мајчине реакције, неспретни, престрављени Јанко некако је смогао храбрости да мајци промуца, промрмља намеру. У тој сцени мајчин „светски човек“ подсећа на кривца који би да се покаје и затражи опроштај. Изненађена и успаничена мајка не изговара „не“, иако би Јанков брак и чича Ђорђева кћер као снаха, нарушили кућу рутине у којој је само мајка Сока била срећна. Али речитост мајчиног одговора Јанко чита у говору тела, тачније у покрету руке. Тако исфрустриран, спутаних жеља, препуштен психолошкој тензији свесно – несвесно, јунак испраћа девојку, посматрајући како полако ишчезава у даљини, а са њом и снови о слободи и себи остваренom.

Неспособност јунака да оствари своју љубав чак и када му се „сва врата отварају“ јесте у средишту приче *Вертер*. Главни јунак, Јанко, поновно се заљубљује у некадашњу љубав, Марију, сада удату жену, коју је случајно срео у бањи. Оживљавају старе симпатије, тензије расту, они се постепено једно другом приближавају. Највећи сукоб одвија се у самом јунаку Јанку, док се спољашњи сукоб наговештава и ишчекује. Маријин статус удате жене, Јанков недостатак храбрости и мудра интервенција Маријиног мужа, разрешавају драматичне ситуације у којима су се ликови ове приповетке нашли. Када је требало да љубав између Марије и Јанка добије сву пуноћу доживљаја, након Маријиног ноћног уласка у Јанкову собу, аутор прелази на иронизацију главног јунака и Гетеовог романа *Јади младог Вертера*. Појављује се обавештени Маријин муж, Младен, упознаје се са Јанком и креће сцена за кафанским столом, једна породична драма у којој главни јунак доживљава преокрет. Писац проблематизује идентификацију Јанка са Гетеовим „Вертером“. Долази до веома напете ситуације која почиње од сусрета супружника, али која се потискује спољашњим реаговањима. Реакције присутних су неконфликтне. Разрешење сукоба,

пригушеног у кулминацији, иде без драматског развоја, већ посредно, критиком Гетеовог романа за кафанским столом чиме треба извршити Јанков преображај и спасити Младенов и Маријин брак. Младенова критика и површна малограђанска аргументација омаловажавају културне вредности које човек попут Младена не разуме. Али Јанкова реакција илуструје суноврат главног јунака који се не супротставља, већ окреће према новом подстицају (Иванић 1970: 768). Поступком ироније аутор гради портрет овог специфичног јунака. Са наговештаја брачног троугла прича се усмерава ка иронизацији главног јунака. Исмејава се „вертерска" љубав и неспособност човека који у покушају да освоји жену, одустаје на пола пута. Несамопоуздани тридесетогодишњак, окренут себи и својим сновима се потпуно губи, престрављен, када треба учинити било шта што би показало одлучност, зрелост, одговорност. Пореклом је из имућне породице у којој се прилично инсистирало на његовом одгоју. Поштовао је и доследно се придржавао очевих поучних васпитних примера. Међутим, ни васпитање ни породица нису били довољни, те су несигурном Јанку примери из књижевности постали примарни узор чак и када је опхођење према женама у питању. Он је пристојан, културан и превише монотон у свој својој љубазности. Сусрет са Маријом указује на могући брачни троугао. Јанко би да игра улогу заводника и да заводи удату жену. Када му се буде сама понудила, он ће је одбити и прећи на улогу часног човека којом треба сакрити страх. Јанково понашање је у суштини рутинско, увек када треба да стоји иза неке одлуке, он нађе разлог да се повуче. За њега кућа снова остаје у сфери снова и не покушава да је приближи стварном животу, што су јунаци претходних Лазаревићевих приповедака покушали, барем наговештајем, кроз двосмислено писмо (*Швабица*) или отворено (*Ветар*).

Лазаревић је представио тренутке у животима својих јунака када су били на раскршћу. Путеви су водили у правцима „бити свој" (по свом избору ожењен и вољен) становник куће снова или „са светом" (како народ, породица и обичаји налажу) у кући рутине. Образовање и стечена индивидуалност, а самим тим и различитост, вуку на једну, порекло, породица, завичај, рутинска топлина породичног дома на другу страну. Јунаци живе далеко од стварног живота, сакривени рутином свакодневице у цењеним професијама лекара (Миша Маричић) и чиновника (Јанко). Јанко (*Вертер*) се од живота сакривао иза страница литературе и осећао потребу да искаже своју посебност, али је ту посебност „позајмљивао од других". Сва тројица имају шансу за самосталну одлуку која би била један од почетних корака у борби за право на индивидуалност. Лазаревић је овај процес обликовао као могућност избора вољене жене за брачног партнера. Односно, у случају приповетке *Вертер*, могућност да се оствари љубавна веза са вољеном женом. Неодлучност и погубна одлука да се поступи по закону заједнице резултира последицама, које су за средину невидљиве, а за јунаке погубне. Јунаци се нерадо враћају у рутински животни образац.

Уметничка слика света у издвојеним приповеткама Чехова и Лазаревића подсећа на свевременску истину да човек може лако и неприметно духовно пропасти, да се од слободне и мислеће особе, може постати безвредна, обична, свакодневна и досадна. Свим јунацима заједничко је то што су образовани чиновници Николај

Иванович (*Огрозд*), Јанко (*Ветар*) и Јанко (*Вертер*), лекари Миша Маричић (*Швабица*), Димитриј Старцев (*Јонич*) и учитељица Лидија Волчанинова (*Кућа с мезанином*). Нико од њих није у браку, нити у љубављу испуњеној вези, живе као самци у рутинској свакодневици. Љубав као манифестација духовности први је знак морално здраве особе. Када особа воли, максимално показује све своје позитивне квалитете. Љубав као осећање пуноће даје човеку перцепцију среће, омогућава да опажа свет трансформисаном душом, другачијим очима (Балухати 1990: 128). Живети у љубави, помагати другима, значи живети у доброј савести, живети у складу са својим унутрашњим убеђењима и са духовном доминацијом културе.

Иако образовани, не испољавају интелектуалну радозналост, нити амбиције које превазилазе њихове личне интересе. Разликују се само по начину на који испољавају или потискују своје незадовољство постојећим начином живота. Чеховљеви јунаци живе убеђујући себе и друге у сопствену срећу телесно деформисани (*Огрозд*, *Јонич*) уживајући искључиво у материјалним благодетима и стеченој имовини или неуротичарском раду, породичним и политичким тријумфима (*Кућа с мезанином*). Лазаревићеви јунаци су свесни својих слабости, али се свим силама труде да потисну, односно маскирају, сакрију од очију јавности своје слабости и незадовољства. У великим заједницама које фаворизују колективно а уништавају све појединачно, долази до напретка друштва и свега колективног у појединцу, док се индивидуално уништава и потискује. Потискивањем оно долази до несвесног, где се преображава у деструктивно (Jung 2009: 104). Свој духовни потенцијал и интелектуалну снагу Лазаревићеви јунаци гасе у Ђијуковој механи (*Швабица*), мајчиним поучним причама (*Ветар*) и проблематичним идентификацијама са фиктивним јунацима (*Вертер*). Како је духовна криза и деградација интелигенције проблем свих друштава и времена, тако сагледавање јунака Чеховљеве и Лазаревићеве прозе са овог аспекта може бити изазовно и подстицајно за даља читања.

ИЗВОРИ

Лазаревић (б. г.): Лаза К. Лазаревић. *Целокупна дела*. Београд: Народна просвета.

Čehov (8) 1989: Anton Pavlovič Čehov *Sabrana dela. knjiga 8*. Beograd: Jugoslavija publik/Čakovec: Zrinski.

Čehov (9) 1989: Anton Pavlovič Čehov *Sabrana dela. knjiga 9*. Beograd: Jugoslavija publik/Čakovec: Zrinski.

ЛИТЕРАТУРА

Adler 2017: Alfred Adler. *Dela. Smisao života.* Zemun: FENIKS LIBRIS: NEVEN.

Ахметагић 2017: Јасмина М. Ахметагић. „Интердисциплинарни приступ књижевности: књижевност и психологија“. *Баштина*. св. 42. 57–70.

Ahmetagić 2019: Jasmina M. Ahmetagić. „Paranoidna psihoza u patrijarhalnoj kulturi: Jedan razoren um Lazara Komarčića“. *Baština*. св. 48. 15–28.

Babović 1989: Milosav Babović. M. Anton Pavlovič Čehov. U: M. Babović (izbor, prevod, napomene). *Anton Pavlovič Čehov. Sabrana dela*. vol. 1. Beograd: Jugoslavija publik/Čakovec: Zrinski.

Бялый 1983: Григорий Абрамович Бялый. *В. Г. Короленко*. Ленинград: Художественная литература.

Балухатый 1990: Сергей Дмитриевич Балухатый. Ранний Чехов. *Вопросы поэтики,* Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 84–160.
Деретић 2011: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: SEZAMBOOK.
Дыханова 2004: Берта Сергеевна Дыханова. „Утрата без обретений (эстетическая информативность рассказа А. П. Чехова *Ионыч*)“. *Вестник Воронежского государственного университета: Филология. Журналистика,* vol. 2, 19–22.
Иванић 1970: Душан Иванић. „Вертер Лазе Лазаревића“. *Књижевна историја*, бр. 8. 755–774.
Јеврић 2017: Милорад Јеврић. *Историја српске књижевности: реализам, I*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет. Косовска Митровица, Бања Лука: Бесједа.
Јермилов 1949: Владимир Владимирович Јермилов. *Чехов*. Нови Сад: Матица српска.
Јефтимијевић–Михајловић 2013: Марија Јефтимијевић–Михајловић. „Бесмисао егзистенције и „смисао“ апсурда“. *Баштина*. св. 34. 141–151.
Jovičić 1978: Vladimir Jovičić. *Pesnik moralne nostalgije*. Beograd: Prosveta.
Jung 2009: Karl Gustav Jung. *Antologija*. (prir) Jolanda Jakobi. NoviSad: Prometej.
Камчатнов, Смирнов 1986: Александар Михајлович Камчатнов. Александар Александрович Смирнов. *А. П. Чехов: Проблемы поэтики*. Москва: Издательство Московского Государственого Университета.
Кочнова 2005: Ксения Александровна Кочнова. *Лексико-семантическое поле Природное время в языковой картине мира А. П. Чехова*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Н. Новгород.
Катаев 1979: Владимир Борисович Катаев. *Проза Чехова: проблемы интерпретации*. Москва: Изд-во МГУ.
Лукић 2018: Галина Лукић. *Уметнички детаљ у новелама Антона Павловича Чехова* (докторска дисертација). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
Немањић 2008: Милош Немањић. *На трагу српске интелигенције XIX века: Топографија и социографија*. Београд: Драслар партнер.
Никольский 2011: Сергей Анатольевич Никольский. „Человек „несчастный“ в творчестве А. П. Чехова“. В: С. А. Никольский (гл. ред.). *Проблемы российского самосознания*. Сборник материалов 7-й конференции ИФ РАН, 3–15. Москва–Ростов-на-Дону: ИФРАН.
Овсянико–Куликовский 2002: Дмитрий Николаевич Овсянико-Куликовский.„Этюды о творчестве А.П. Чехова. “В: *А. П. Чехов: pro et contra: Творчество А.П. Чехова в русской мысли конца XIX – начала XX в. (1887–1914): Антология*. 482–536. СПБ: РХГИ.
Степанова 2016: Алла Сергеевна Степанова. „Псевдоантитеза в рассказе А.П. Чехова Ионыч“. В: *Вестник Санкт-Петербургского университета*, vol. 9 (3), 138–146.
Сухих 1987: Игорь Николаевич Сухих. *Проблемы поэтики А. П. Чехова*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.

Raisa J. CVETKOVIĆ
Biljana S. SOLEŠA

„THE HOUSE OF THE ROUTINE“, COMPLEX OF SUPREMACY AND INTELLECTUALE DESPOTISM IN THE STORIES OF A.P. CEHOV AND LAZA LAZAREVIC

Summary

The subject of this article is the analysis of characters of deformed intellectuals and the problem of spiritual crisis in stories of A.P. Cehov and Laza Lazarević. By reviewing of attitudes of Cehov`s and Lazarević`s heroes researchers, in the introduction of the article the term of „the house of the routine“, introduced by Russian critics of Cehov`s work, Kamcatnov and Smirnov and which can be

also applied in interpretation of Lazarević`s characters, is explained. In the main part of the article there were analyzed characters from the stories of A.P. Cehov *Gooseberry, Jonic, House with mezzanine* and of Laza Lazarević *The wind, Verter* and *German woman*. One can conclude that emotion alstates of the heroes, between the other things, direct the complex of supremacy. In the conclusion it was pointed on similarities and peculiarities of the heroes and all the time actuality of the problem of spiritual crisis of intellectual's.

Key words: unrealized intellectual, complex of supremacy, „the house of the routine", emptiness, intellectual despotism.

Рад је предат 6. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Сремац С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-41030

Прегледни рад

*Драгана Р. РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИМАГИНАЦИЈА ИСТОРИЈЕ У ПРИПОВЕТКАМА СТЕВАНА СРЕМЦА *ИЗ КЊИГА СТАРОСТАВНИХ***

Апстракт: Тема овог рада су историјске приповетке Стевана Сремца, чија уметничка вредност заостаје за вредношћу његове реалистичне прозе. Имајући у виду стил писчевих историјских приповедака, закључује се да је писчев примарни мотив у писању била „национално-васпитна акција", а не књижевно стваралаштво. Пратећи траг легенди и предања, аутор је запоставио историјске чињенице, што је резултирало уметничком неубедљивошћу. У збирци приповедака *Из књига старостављних* Сремац се трудио да уравнотежи историјске чињенице са уметничком визијом и легендама.

Кључне речи: Стеван Сремац, *Из књига старостављних,* историчност, уметничка имагинација.

УВОД

Проблем међусобног односа књижевности и историје од давнина је био предмет интересовања теоретичара књижевности, историчара, историчара уметности и филозофа. Још је Аристотел у *Поетици* покушао да дефинише песништво (књижевност), позивајући се на историографију, те истичући разлике у односу на њу. Аристотел сматра да се историчар и песник „разликују по томе што један говори о ономе што се истински догодило, а други о ономе што се могло догодити" дакле, оно „што је могуће по законима вероватности или нужности" на основу чега сматра да је „песништво више филозофска и озбиљнија ствар него ли историографија, јер песништво приказује више оно што је опште, а историографија оно што је појединачно" (Аристотел 1982: 48).

Са друге стране, Платон проблем истине сагледава „i iz jezičke i iz ontološke perspektive, ali je kod njega jezički pristup istini obojen njegovom ontologijom" (Kvas 2009: 9). Платон закључује да је песничко дело „trostruko udaljeno od jedino istinitog sveta ideja ili formi", тако да никада не може бити „paradigmatski istinito" (Kvas 2009: 11). Дакле, Платон песничку мимезу тумачи као подражавање реалности, док Аристотел закључује да: „umetnost kao mimetička kategorija omogućava pristup formalnim principima stvari i bića" (Kvas 2009: 14). Кључном разликом између

* Истраживач приправник, draganarajovic71@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Платоновог и Аристотеловог схватања уметничког дела, можемо сматрати Аристотелово инсистирање на томе да се „putem mimetičkog, pesničkog dela, ostvaruje najviša formalna istina“ (Kvas 2009: 14).

Вековима након што су Платон и Аристотел изнели своје теоријске ставове и указали на различите дискурсе тумачења истинитости књижевног дела, овај проблем не губи на актуелности. Аристотолевском схватању да су песништво (књижевност) и историја два, по суштини различита наратива, Ролан Барт супротставља сопствено становиште. По његовом мишљењу, књижевност и историја се обе служе приповедањем, те обе заправо „nužno imaju narativnu organizaciju“ (Stević 2005: 4). Тим становиштем, Барт укида разлику између историје и књижевности. Своје ставове, Ролан Барт први пут износи у свом есеју *Дискурс историје* 1967. године, у коме полази од следећег питања:

> „... da li se pripovest o prošlim događajima, koja je u našoj kulturi, počev od Grka, opšteprihvaćeno bivala podređena zakonitostima istorijske „nauke“, stavljana pod neumoljivu garanciju „stvarnog“, opravdavana principima „racionalnog“ izlaganja – da li se, dakle, ta forma pripovedanja zaista razlikuje nekim posebnim svojstvom, nekom nesumnjivom specifičnošću, od fikcionalne pripovesti kakva postoji u epu, romanu, drami?“ (Bart 2005: 38).

Сагледавајући форму казивања, садржај и значење, његов одговор је негативан. Дакле, Барт сматра да нема разлике између историјског и фикционалног приповедања. Овако снажан заокрет у односу на Аристотела, представљао је значајни заокрет у теорији књижевности.

У збирци приповедака *Из књига старославних*, аутор историјске факте уобличава имагинативним мишљењем. Сремчеве прве историјске приповетке настале су као плод његове љубави према српској националној историји, док им је намењена улога била васпитне природе. Прву приповетку, „Владимир краљ дукљански“, објавио је у *Босанској вили* за 1888. годину. Након публиковања и осталих историјских приповедака, Сремац је формирао збирку коју је „као своје ’књиге за народ’ издала Матица Српска у Новом Саду“ (Скерлић 1909: 30).

Сремчев савременик, чувени књижевни критичар Јован Скерлић, изнео је оштар суд о овој Сремчевој збирци приповедака:

> „У те приповетке Сремац је уложио много труда и ставио велике амбиције, али то му не само није најбоље што је дао, но је у опште посао осредње вредности. То није ни историја ни литература: за историју то није довољно научно, основано на чињеницама и интимном и детаљном познавању доба које се описује; за литературу није довољно књижевно, јер Сремац није имао ни маште, ни велике осетљивости, јер се ограничавао на једнолике реторске амплификације, усиљен патос врло површну и бледу локалну боју, и лаке ефекте са фразама и звучним речима“ (Скерлић, 1909: 32).

Сматрајући ову збирку неуспехом, иначе талентованог писца, Скерлић је сматра и неуспехом тадашње српске књижевности: „Срби, раса која има иначе тако живу машту, и који су у народним песмама показали толико историјског осећања и епске маште, нису у стању да даду ни еп ни историјски роман...“ (Скерлић 1909: 34).

Сремчеве историјске приповетке биле су читане, али њихова популарност је била занемарљива у односу на његово касније стваралаштво. Као професор историје, Сремац је очигледно имао потребу да „своја у приличној мери романтичарски понесена предавања“ (Новаковић 1997: 445) преточи у приповетке. У тренутку када почиње да објављује своје прве приповетке, Сремац има тридесет и три године и у себи носи национално одушевљење које је посведочио добровољним учешћем у рату за ослобођење јужних делова Србије 1876–1878.

> „Његова одлука да свој књижевни рад отпочне историјским приповеткама са стилским подражавањем библијске патетике и тежњом за оживљавањем потресне легенде, минуле славе и прохујале величине као контраста сивој и прозаичној савремености, извире првенствено из тога врела друштвеног конзервативца и политичког сањала“ (Новаковић 1977: 448).

Кад год је располагао релевантним историјским подацима Сремац је приказивао историјске чињенице, када их није имао, користио је непоуздане изворе.

ИСТОРИЧНОСТ И ИМАГИНАЦИЈА

Пишчева улога у уобличавању књижевне грађе минулих векова била је разноликог карактера. Некада је реконструисао историјску грађу, док је у неким случајевима фикцијом потпуно конструисао свет својих јунака, као и њихов живот у њему. „Одступања од историјских чињеница изведена су намерно, јер је Сремцу у овим приповеткама била главна сврха развијање патријотског чуства, а не истраживање и утврђивање историјских истина“ (Шевић 1908: 1). У приповеци „Последњи Бадњи дан“:

> „За краљевски венац је остављено као што је у обема редакцијама, да га је свети Сава добио за брата Стевана од грчкога цара Теодора Ласкара. Сремац је дабогме знао и за друго тврђење, да је краљевски венац добијен од римскога папе, Хонорија II, али је патриотском чуству његову оно више годило“ (Шевић 1908: 1–2).

У причи „Велики жупан Властимир“, подражавање „библијске патетике“ огледа се у доследном навођењу породичног родослова: „А од тог кнежевског племена владаше Вишеслав, потом син му Радослав и овога син Просигоје“ (Сремац 1977, 10). Циљ родослова који излаже писац, јесте да докаже да је Властимир законски потомак својих предака, чије набрајање треба да асоцира на библијске родослове који подразумевају месијанство. Историјски подаци аутору су служили као полазиште за изношење сопствених идеја и ставова о разједињености српске државе. Сремац је историјске поразе Срба приписао неслози, својственој нашем народу, желећи да на тај начин пробуди свест читалаца о значају слоге и саборности. „Покорише несложна племена српска“ (Сремац 1977:12). Када кан Пресјам преко својих поклисара упућује захтев Властимиру да бугарска војска прође кроз Србију, Властимир одговара: „[…] а не дам им кроз моју земљу, док ме божје сунце грије! […] Сложан је народ мој! Расковаћемо раонике и ковати од њих стреле и мачеве и дочекати га. Ово му је поздрав од мене!“ (Сремац 1977: 13).

Сремчево виђење историјских догађаја у причи имало је васпитни циљ. Неслога међу Србима одувек је била пут пропасти, док је слога, уз Божији благослов, доносила победу. Описујући паганski обичај приношења жртве богу рата Страхору, писац опомиње да победа у рату не зависи (само) од броја војника и оружја, већ да Бог помаже онима који су на страни праведној и молитвено му се обраћају.

Напад кана Бориса на Србе, у покушају да освети пораз Пресјамов, описан је у причи „Мутимир и браћа му". Увидевши да су га „стари богови" оставили, кан Борис прима хришћанство: „Живеше како приличи новим хришћанима да живе. Јер се Борис сада после несрећног рата заветова да ће оставити старе богове који га оставише, и да ће признати једнога бога и Христа, сина његова" (Сремац 1977: 28).

На почетку приче „Велики жупан Петар", Сремац истиче да је душа „претежнија од тела" подсећајући на Мутимирово јунаштво. „Владаше јуначки Мутимир до 891. лета. Остави леп спомен и пред Богом и међу људима, јер победи охоле Бугаре; а пред богом, јер победи себе сама одрекав се древних словенских богова и примив од Ћирила и Методија и ученика њиових, и он и народ његов, свету и праву хришћанску веру која једина спасава" (Сремац 1977: 31). У истој причи, добили смо поуку о снази и улози духовног сродства међу хришћанима. Када је бугарски цар Симеун добио сина, обратио се жупану Петру следећим речима: „Добих сина и жеља ми је да се зове твојим именом, мили суседе мој! Да се зове Петар, што ће рећи камен, камен на коме ћемо подићи вечни храм вечне дружбе и слоге наше!" (Сремац 1977: 33). О „новој светлости", односно о значају хришћанства за Србе, Сремац говори и уобличавајући мисли „епископа све рашке земље", уз цитате из *Свето̄ пӣсма:* „Јер небо и земља проћи ће, а речи моје неће проћи" (Лука 21, 33).

О утицају бестелесних сила на исход битке, као и о тежини греха лажне кумовске заклетве, Сремац говори у причи „Велики жупан Захарија". Стари Захарија и млади Часлав на коленима моле Бога да има да снагу: „А Захарија диже руке к небу и рече: „О свети Јоване, ти који си се први крстио знаком крста светога, освети се за ону неверу кумовску пре седам лета! Помози мени и људима мојим" (Сремац 1977: 45). Захарија и Часлав се моле Светом Јовану Претечи, који је у народу познат као заштитник кумства. Након добијене битке, јунаци српске историје не заборављају да заблагодаре за помоћ *свише.* „Хвала ти свети Јоване, што учини чудо!" (Сремац 1977: 45). После страшне одмазде од српске стране, цар Симеун тражи утеху од светог оца Јована Рилског, који га упућује на Свету тајну покајања. „Лажно си се клео куму и клетва се сломила на тебе!", рече му Јован Рилски, „Посегао си за туђим, изгубио си и своје. Ум ти је био за морем, а смрт за вратом! Покај се!" (Сремац 1977: 48). Српске народне изреке и пословице преточиле су се у Сремчеве приповетке. Једна од њих је, заправо, наслов српске народне песме: „Ум за морем, а смрт за вратом" (*Срӣске народне ӣесме*. Књ. 1, 501).

Догађај о подизању устанка и ослобођењу дела Срба од бугарске власти, чини основу приче „Велики жупан Часлав". Писац кроз причу преплиће и елементе народне епске поезије: „Врани гавране, птицо злослутницо, одавно ми ниси заграктала над белим дворовима!" (Сремац 1977: 54). Сремац у причи „Велики жупан

Часлав II“ описује збор на коме се стари ратници и мудре главе договарају како да превазиђу ситуацију у којој су се нашли. У престоном граду Цариграду, у царском двору, цар Роман у беседи опомиње да их је заштитница града, Света Богородица, оставила због старих грехова. „[…] због старих гријехова наших зар остави нас свагдашња заштитница града нашега света Богородица?“ (Сремац 1977: 59). Цар Роман заправо говори о *невидљивој борби* између добра и зла – „Овај се род изгони само постом и молитвом“ (Матеј 17, 21), записано је у *Свеѿом ѿисму*. Сходно томе, и *оружје* на које цар позива је *бесѿелесно*.

Историјске приче *Владимир Дукљанин,* и *Војислав Травуњанин*, започињу у тону подражавања древних песника великих епова; „Додирни милогласне струне, Бујане...“ (Сремац 1977: 183), присутни су библијски цитати, као и алузије на њих. Писац се у причи позива на Дукљанина, као на основни извор.

Када се анализира ауторов уметнички поступак од одабира мотива до коначног уобличавања књижевног дела, најкарактеристичнији пример је прича „Војислав Травуњанин“. Основни мотив Сремац је узео из Дукљанинове хронике. Аутор на свечан начин интонира историју једног јунака-хероја. Живот Војислава Травуњанина је испреплетан бедом и славом, победама и поразима, љубављу и мржњом. Сремац најпре започиње Бранковим стиховима: „Дела ваша сунцу равна/ Неће скрити нојца тавна!“ Подражавајући древне песнике великих епова који су позивали музу, и Сремац би волео да има „вичну руку и јасно грло Бујаново“ како би могао притегнути „струне Даворове“. У причи посебно место заузима опис битке између Срба и Грка. „И гомилама Грка стапаше се и нестајаше их у мраку, само се чујаше по цијелој војсци запомагање: *Кирије јелејсон*!“ (Сремац 1977: 270). У истој борби, када на српској страни Гојислав у мраку, грешком сабљом замахне на свог оца Војислава, он узвикује исто што и страдална браћа у Христу, Грци: „Боже помилуј!“ (Сремац 1977: 270). Можда се навођење идентичног молитвеног вапаја на супротним зараћеним странама, може тумачити као Сремчево истицање апсурда ратовања међу једноверном браћом у Христу. Сремац причу завршава сликом Војислава на самртничком одру, који се испуштајући душу позива на речи праведног, многострадалног Јова, библијске личности из *Сѿарої завеѿа*: „Али дани моји бише бржи од гласника... Прођоше као брзе лађе, као орао кад лети на храну!“ (Сремац 1977: 282).

Историјска прича *Немања* је недовршена и заправо представља фрагмент који је Милан Шевић пронашао међу пишчевом заоставштином (Новаковић 1977: 461). Прича је написана лирски и бајковито: „И чамећи Завида у земљи дукљанској, у сужанству, нађе му се мушко чедо; заплака се чедо у Рибници, месту близу древнога града Дукље, од којега оста име земљи тој“ (Сремац 1977: 287). У опису Немањиног рођења, писац је посебну пажњу обратио на чин Свете тајне крштења. Сем историјских података о том догађају, Сремац је посебно значајним сматрао духовну димензију православног обреда који је, услед друштвено-политичких околности, обављен након католичког. Док се у осталим описима Немањиног живота жанровски преплићу бајка и житије, у опису крштења Сремац је, свестан важности догађаја за српски национални идентитет, те га описује са научном прецизношћу:

> „И нађе утехе несретни Завида у сужанству свом, заблагодари Богу на дару и даде дете да се крсти. А у земљи дукљанској беху тада цркве римске вере, и папа им беше глава; и дете крстише водом из реке Зете, у храму светога Срђа и Вакха, како римска црква крштава; дадоше му име Вакхин, јер беше крштен у храму св. Вакха. А када се умири мало земља, врати се натраг Завида у Рашку, и када заузе столицу очеву, позва епископа закона нашега и свештенике краја тога и даде им младенца да га крсте по закону нашем. И по други пут би дете крштено у храму св. апостола Петра и Павла, и доби дете име Немања“ (Сремац 1977: 287–288).

Историјска прича „Растко“, када је у рукопису пронађена међу пишчевом заоставштином, носила је назив „Свети Сава“. Аутор причу започиње стиховима народне епске песме: „Просто да си, Немањићу Саво! / Проста душа твојих родитеља! / Проста душа, а честито тјело! / Што носили, свијетло вам било!/ Што родили, све вам свето било!“ (Сремац 1977: 297). На самом почетку аутор нам даје до знања какав траг је оставио Свети Сава у српској традицији и народном стваралаштву. Прича „Растко“, пре се може сматрати житијем, неголи историјским штивом. Сремац причу о Растковом животу, постепено преводи у свештено житије. Прича обилује бајковитим и фантастичним елементима који су посебно присутни у опису Растковог сусрета са неуким старцем, који не зна ни једну молитву, већ се моли својим речима. Заборавивши на речи молитве, којима су покушали да га науче Растко и његови ученици Арсеније и Доментијан, старац је потрчао за њиховом лађом, ходајући по мору. Мотив ходања по води преузет је из *Библије*. Тако је, подобан Христу, старац потрчао ка својим учитељима, да поново чује речи молитве, како би успео да је запамти, дубоко верујући да га вода, „грешног није прогутала“ зато што је ишао ка Светитељу. Задивљен старчевом вером, који клечаше на таласима, Свети Сава проговори:

> „О рајска душо! Адамско кољено! – кликну св. Сава – Велики грешници нека чате и велике и дуге молитве, а ти, праведниче моли се богу као и досле што си. Твоје су молитве угодније богу него наше. Моли се богу за себе, за мене и за сва четири васељенска патријарха!... Моли се као и досад. Због *такијех* пушта Бог благословљену кишицу; због *такијех* и нас грјешне грије оно јарко сунце божије!“ (Сремац 1977: 325–326).

Прича о Растку потврђује да Стевану Сремцу није био приоритет утврђивање историјских чињеница. Он је одабрао пријемчивији начин, како би код Срба пробудио осећај националне припадности.

Историјска прича „Краљ Драгутин“ у основи описује догађај о Драгутиновом путу до престола, владавини, повлачењу са престола и монашкој кончини. Ипак, историјски догађај остаје у сенци Сремчеве поуке и поруке о греху и покајању. Наговорен придикама супруге Угарке Кателине да никада неће бити краљ, Драгутин одлучи да од оца Уроша затражи престо. „[...] и као што капка тврди камен издубе, тако и ријечи њене капаху свакога дана са усана њених на срце Драгутиново“ (Сремац 1977: 334). Отац његов Урош, ражалостио се наслутивши да син ишчекује његову смрт. Без обзира на молбе синовљеве, срце старог краља остало је неумољиво.

Сремац нам у овом случају не говори о очевој неумољивости, већ о послушању архиепископу, свештенству и властели, па и супрузи, краљици Јелени.

У причи „Смрт цара Лазара", историјску окосницу чини Косовски бој. Сремчево виђење овог догађаја је сагледано кроз вечиту дилему одабира између земаљског и небеског царства. Потпуно ван историјских научних постулата, пораз српске војске се тумачи као последица огрехованости и Божије казне.

> „Гријех свети Господ и на деветом кољену, господо моја, – тешаше Лазар своје. – Наши стари силно огријешише душе своје; ради цартсва земаљског изгубише они цартсво небеско, а ми земаљско. Сузе сиједога Дечанског у Звечану и нејакога Уроша у Неродимљу, проапале су подножје пријестола божјега. Стиже нас и спустила се на нас дигнута десница гњева његова. Вукашин на *Марици,* Балша на *Саури,* и ми данас на *Косову,* –покора смо за велике гријехе те" (Сремац 1977: 354).

У причи о цару Лазару Сремац опомиње и на снажну симболику Видовдана: „Не рекох ли јучер да ће Видовдан казати: ко је вјера, ко ли је невјера!" (Сремац 1977: 355). Сремац причу завршава поуком о етичким принципима међу непријатељима: Војвода Крајимир се Бајазиту обратио с молбом да му дозволи да прихвати главу цара Лазара, након што му је Бајазитов џелат одсече: „Да прихватим главу његову, Светим миром помазана глава помазаника божјег не смије пасти на земљу коју сабор гази; крв царска света не смије залити земљу коју плочама коњским задиру и разносе људи ваши" (Сремац 1977: 339). Бајазит је услишио Крајимирову молбу, поштујући част пораженог непријатеља. На крају приче, као прилог, налази се родослов породице Немањића, који даје неспорну историјску димензију пишчевом морално-религиозном приповедању.

Сукоб између православља и католичанства описан је у причи „Последњи Бадњи дан". Шта мисли о католичанству, Сремац је показао цитирајући Бертрандона де ла Брокијера: „Што се мене самог тиче, ја признајем да по ономе како сам их ја познао, ја бих пре веровао Турчину него Мађару" (Сремац 1977: 362). Разговор између деспота Ђурђа и Сибињанин Јанка, представља окосницу приче. Након удружене борбе у којој су Срби и Угри победили Турке, деспот упита Јанка: „Војвода Јанко, красно дете моје! Тебе сви наши Латини зову штитом свете вере и бедемом хришћанства... Јеси ли ти бедем свему хришћанству? Јеси ли подједнако штит и к р с т у од т р и п р с т а?" (Сремац 1977: 362). Хуђади у одговору православце назива *шизмаѓицима* које треба покатоличити: „Кад је један прави пастир, нека и стадо буде једнако. Не би остало крста од три прста, али би спасао душе ваше јеретичке од огња пакленог вечног који вас чека" (Сремац 1977: 363). Спремност да се страда за православну веру деспот исказује речима: „Тако ми овога светога причешћа, за ова три прста положићемо главе наше и ја и народ мој" (Сремац 1977: 364). Силаџи не одустаје од покушаја да старог деспота преобрати у католичанство: „Остави, старче, вашу јеретичку веру и признај да је сунце вере што пушта своје топле и сјајне зраке по свему свету белом, по свима земљама и народима, признај да је то сунце у Риму светом. Поклони се светому оцу нашем папи..." (Сремац 1977: 383). Очигледно је да кроз уста старог деспота, Сремац говори своје и народно мишљење о Латинима.

> „Ви Латини сте ближе смирају, западу сунца, а ми Срби ближе рођају, истоку његову. Сунце на западу тоне и умире, а на истоку се рађа и справља свету; тако ме учише у младости, тако ја учим друге у старости... Видиш ли ова три прста, Угрине Латинине! И када станем издисати, а у највећим мукама, њих ћу пред мутним својим очима овако састављена држати... – Ви Латини отпадосте од нас, а не ми од вас“ (Сремац 1977: 384).

Када га је Силађи подсетио на Вукана, Немањиног првенца, који се обратио римском папи са молбом да му призна његово краљевско достојанство, деспот нас подсећа на проклетство које прати оне који издају веру својих отаца:

> „[...] проклетство лежаше на њему. Прокле га отац његов из гроба, рака Немањина, црна земља проговорила је у дане, те страшном клетвом небо прихватило, народ запамтио проклетство то! И утро му се спомен леп као и да није био Немањић“ (Сремац 1977: 384).

У причи „Заборављени Обилићи“ тематски доминира сукоб између православља и ислама. После привидног мира „зину хала османска и разјапи страшне чељусти своје на Ђурђа, земљу и народ његов“ (Сремац 1977: 404). Након што је Мехмед Челебија покренуо силну војску на деспотову земљу, гласник крајишког војводе донео је деспоту поруку: „Ђурђе деспоте, круно наша сјајна!... Главе ћемо наше сложити на бојном пољу за свету вјеру, за бијеле цркве и свете манастире, и за тебе, свијетлу круну нашу, сиједи Ђурђе господару“ (Сремац 1977: 405). Овај мотив о сукобу две вере веома је чест у српској књижевности. Једно од најпознатијих дела са овим мотивом је *Горски вијенац*, Петра Петровића Његоша, у коме сукоб међу припадницима хришћанске и муслиманске вере води ка међусобном истребљењу: „У крв ће нам вјере запливати, биће боља која не потоне!“ (Његош 2005: 47). Стеван Сремац сликовито дочарава однос Срба према православљу, светињама и царској круни. Упитни контекст историјског догађаја у сенци је наратива о осећању верског и националног идентитета. О томе Сремац говори и када Челебија јунаку Скобаљићу нуди да пређе у ислам, како би му поклонио живот и углед у друштву. „[...] прими праву вјеру и бићеш први до мене, међу вићеним највићенији“ (Сремац, 1977: 409). На ову понуду, Скобаљић поносно одговара: „Родио сам се као хришћанин, као хришћанин ћу и умријети; однијећу крст страдања свога на Голготу! /... / Душу да спасем, полажем главу своју!“ (Сремац 1977: 409). Читавом причом неуморно провејава српски пркос и привржености вери. Када се српским највићенијим главама понуди избор: „Бирајте, дакле, сада, господо рашка!... Крст или турбан, смрт или господство; палош за врат или димишћију о бедрима!... а господа рашка се изљубише, проклеше сви издајицу вјере и рода Махмуд-пашу Анђеловића, а затијем прињоше сви крсту и цјеловаше га!“ (Сремац 1977: 412).

ЗАКЉУЧАК

У историјским приповеткама Сремац је покушао да помири научну истину са поетском визионарношћу народне поезије и легендама хроничара. Различити извори изнедрили су концепцију блискију легенди, него научној истини, док је обрада

била ближа романтичној хроници него историјској стварности. Када је располагао релевантним историјским изворима, он је приказивао истините дигађаје, када их није било, користио је непоуздане податке, уз шароликост приказа личног доживљаја прохујалих времена. (Новаковић 1977: 465–466).

Упркос невештим компромисима које је правио у приповедачком поступку: „И све те ствари радио је на један исти начин: словенска митологија, архаизми у речима и у реченичним обртима, библијски стил како га је Ђуро Даничић код нас дао...“ (Скерлић 1909: 32), Сремчевим историјским приповеткама не може се одузети свака вредност. Оне ипак обилују биографским, родословним и историјским подацима који бивају транспоновани у узвишене мисли које од материјалног и земаљског воде према вечном и духовном. Писане су по угледу на средњовековна житија, са крајњим циљем да се у душама читалаца пробуди жеља да се угледају на јунаке минулих времена. Аутор је у овом делу испољио дар светоотачког виђења духовне лепоте и надвладао историчара у себи. Он надилази чулну привидност појавног света и досеже за непролазним и лепим. Појам којим се најшире може описати Сремчев приповедни поступак први је употребио Чедомир Ребић, назвавши тај феномен „естетиком унутрашњег“ (1996: 7). „Сазнања до којих се долази испитивањем естетике унутрашњег, естетике аскетизма, не могу се свoдити у систем, јер сваки систем, свака формула, ограничава виђење очима душе“ (Ребић, 1996: 10).

ИЗВОРИ

Сремац 1997: Сремац Стеван. *Из књиīа сīаросīавних*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 1982: Аристотел. *О īесничкој умеīносīи*. С оригинала превео и објашњења у регистру имена додао Милош Н. Ђурић. Београд: Рад.

Bart 2005: Bart Rolan. *Diskurs istorije*. Prevod sa francuskog: Marija Panić. Txt, br. 9/10, 38–44.

Kvas 2009: Kvas Kornelije. „Uslovi istinitosti pesničkog dela“. *Anali Filološkog fakulteta*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Knjiga XXI, 9–19.

Новаковић 1997: Новаковић Бошко. „Напомене“. Сремац Стеван. *Из књиīа сīаросīавних*, Београд: Просвета.

Његош 2005: Његош Петар Петровић. *Горски вијенац. Луча микрокозма. Лажни цар Шћеīан Мали*. Ваљево: Глас цркве.

Ребић, 1996: Ч. Ребић. *Есīеīика унуīрашњеī и умна виђења*. Приштина: Институт за српску културу Приштина.

Свеīо īисмо Сīароīа и Новоīа завјеīа, Библија, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2012.

Срīске народне īјесме, скупио их и на свјет издао Вук Стефановић Караџић, књига прва, у којој су различне женске пјесме, државно издање, Биоград, Штампарија Краљевине Србије, 1981.

Stević 2005: Stević Aleksandar. „Dva diskursa o književnosti i istoriji“. *Txt*., br. 9/10, 3–8.

Скерлић 1909: Скерлић Јован. „Стеван Сремац: књижевна студија“. *Писци и књиīе 4*. Београд: Нова штампарија Давидовић, 23–96.

Шевић 1908: Шевић Милан. „Предговор“. *Књиīе за народ*, издаје Матица српска, из Задужбине Петра Коњевића, свеска 128. *Из књиīа сīаросīавних*. Нови Сад: Матица српска.

Dragana R. RAJOVIĆ

IMAGINATION OF HISTORY IN STEVAN SREMAC'S SHORT STORIES FROM ANTIQUE BOOKS

Summary

The subject of this paper are historical stories of Stevan Sremac. Their artistic value lags behind the value of his realistic prose. Bearing in mind the style of the writer's historical narratives, it is concluded that the writer's primary motive in writing was „national-educational action" and not literary creativity. Following the trail of legends and traditions, the author neglected historical facts, which resulted in artistic inconclusiveness. Stevan Sremac tried to balance historical facts with artistic vision and legends.

Key words: Stevan Sremac, antique books, historicity, artistic imagination.

Рад је предат 30. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Поповић Д.
821.163.41.09-31 Селенић С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39942

Прегледни рад

*Предраг М. ВАЈАГИЋ**
Министарство просвете, науке и технолошког развоја – Школска управа Нови Сад

КЊИЖЕВНОСТ КАО ДЕО КОНТРОВЕРЗЕ О СРЕМСКОМ ФРОНТУ

Апстракт: Битка на Сремском фронту током завршне фазе Другог светског рата по трајању и обиму ангажовања људства била је највећа која се одиграла на простору Југославије. Тачан број погинулих бораца јединица партизанске Југословенске армије до данашњих дана није утврђен. У социјалистичкој Југославији Сремски фронт није био пожељна тема, а међу преживелим учесницима битке постојале су разлике у тумачењу догађаја који су се тамо одиграли. Након смрти Јосипа Броза Тита у јавности је покренуто питање историјске оцене догађаја на Сремском фронту. Покретање се временски подударило са отварањем српског питања у југословенској федерацији. Ширу пажњу јавности на Сремски фронт усмерила су два књижевна дела романи *Књига о Милутину* и *Очеви и оци*. У раду намеравамо да анализирамо књижевне јунаке ових романа и њихове везе са Сремским фронтом. Управо тим везама књижевници су Сремски фронт означили као контроверзно место у српској историји.

Кључне речи: Сремски фронт, Данко Поповић, Слободан Селенић, историјска контроверза, ратне жртве.

Место и значај Сремског фронта у послератном друштву социјалистичке Југославије и њеној историографији, пролазило је кроз различите фазе које су биле последица политичко – идеолошких потреба. За историографију Сремски фронт је представљао дуго времена табу тему, због чега ће пажња јавности бити скренута од стране српских књижевника, чиме су отворене многобројне контроверзе. Оне су садржане у оценама Сремског фронта као стратишта српске младости, кланице за омладину из српских грађанских породица или тоталног стратегијског промашаја тадашњег командног врха Југословенске армије на челу са Јосипом Брозом Титом. Ратна дешавања на Сремском фронту нису спадала у пожељно сећање у југословенском социјалистичком друштву. Управо због идеолошких разлога, места страдања у Другом светском рату била су различито третирана. За разлику од Сремског фронта места других великих битака Народноослободичког рата попут Кадињаче, Неретве, Тјентишта и других представљале су део „пожељне историје". Сремски фронт као део данашње културе сећања требамо посматрати у оквирима процеса где наше поколење изграђује сопствену слику прошлости у складу са потребама садашњице. Такође постојеће спомен обележје „Сремски фронт" добија на значају због чињенице да на простору Србије, изузев споменика локалног карактера,

* Научни сарадник, pedja1975@gmail.com

нема значајнијих споменика везаних за борбу током Другог светског рата. Са друге стране постоји извесна потреба стварања неке врсте култног места на коме је победа у овоме рату плаћена хиљадама српских живота. Ово питање генерално има корен у тежњи да се створи историјски континуитет изграђен на новим основама, за шта се исказала потреба нестанком југословенске државе (Вајагић 2017:432).

У историографији социјалистичке Југославије Сремски фронт је највише проучаван од стране аутора који су као ратни команданти учествовали у борбама. Цео ток њиховог излагања заснован је на личним оценама, уз врло често одсуство било каквог критичког апарата. Субјективни описи личних доживљаја током борби никада нису доводила у питање оправданост Сремског фронта, исправност поступака на њему везаних за ланац командовања, нити су постављали питање одговорности за неуспехе. Једноставно речено било каква сумња и критичко разматрање није постојало. Реч неуспех суштински је била забрањена за коришћење у тим монографијама. До успеха се долазило великим напорима и губицима, али циљ је увек био остварен. Приче о борбама у Срему биле су део једне целине која је требала да врши васпитну и образовну улогу младим генерацијама које су стасавале у времену након Народноослободилачког рата, темеља из ког је проистекла нова социјалистичка Југославија (Вајагић 2008: 166-167).

Помињање Сремског фронта било је педантно заташкавано, вероватно као плод аутоцензуре и у књижевним делима домаћих писаца. Тишина је неумољиво падала на сваки траг помена тог стратишта све негде до средине осамдесетих година прошлог века. Тада долази до промене и интересовање за Сремски фронт је нагло порасло, али у новим друштвеним односима и атмосфери, другачијима него што су то жртве заслужиле. Задржаћемо се на перцепцији Сремског фронта у делу два писца чија се реч тада пажљиво слушала и тумачила, ма колико се радило о различитим поетикама, политичким идејама и приступима литератури. Сремски фронт је своје место добио у култном роману *Књига о Милутину* књижевника Данка Поповића, те у његовој књизи есеја и разговора *Време лажи*, односно у два романа његовог књижевног савременика Слободана Селенића *Очеви и оци* и касније, као врло специфична реплика, у *Убиству с предумишљајем*.

У време када се појавила пред читалачком публиком *Књига о Милутину* Данка Поповића изазвала је велики отпор чувара државних и политичких интереса тада владајуће Комунистичке партије Југославије. Данас после близу четири деценије овај роман се доживљава као једно од оних књижевних дела која су допринела отварању питања легитмности комунистичке идеологије у нашем друштву.

Суштину свог погледа на националну историју Данко Поповић даје на самом почетку своје књиге интервјуа и епских промишљања *Време лажи*: *„Ништа није завршено, ни један наш устанак, ни један наш ослободилачки рат. Све њихове резултате смо шћердали и све морамо из почетка. И све прво почиње у језику“* (Поповић 1990: 9). Заиста у његовом случају тако је и почело када су роман *Књига о Милутину* објавиле Књижевне новине 1985. године. Овај кратки роман је своју снагу црпео из националних симбола и појмова српског народа као што су: шајкача, домаћин, војник, небеска Србија или комунистичка заблуда. Поповић заступа тезу о историјској неправди која је задесила српског сељака – ратника. При томе се потпуно ослања

на познату и врло често употребљену реченицу како је *„српски народ добијао у рату, а губио у миру“* коју је изговорио Добрица Ћосић у својој приступној беседи приликом избора за редовног члана САНУ (Ћосић 1978: 25-38). Прво издање романа се поклопило са потресом који је у југословенској јавности изазвала појава *Меморандума САНУ* 1986. године. У деценијама које су уследиле роман *Књига о Милутину* је доживео више десетина издања на српском и страним језицима, поставши једна од најчитанијих књига.

Када се појавио овај романескни монолог жилавог солунског резонера чича – Милутина Остојића, представљао је својеврсно суочење са ратовима и страдањима српског народа у XX веку. Ондашња књижевна критика му је готово једногласно дала позитивну оцену у друштвеној атмосфери која је била обележена успоном Слободана Милошевића у хијерархији власти Србије као дела југословенске федерације. Водећи књижевни критичари попут Мирослава Егерића рећи ће да је *Књига о Милутину „требник етичности“*, Зоран Глушчевић се надноси над нашу *„народну, политичку и историјску егзистенцију“*, Чедомир Мирковић у главном јунаку Милутину Остојићу назире *„шумадијског Давида Штрбца“*, док Никола Кољевић уочава *„историјске мртвоузице“* наше националне судбине. У времену *„самоотрежњења и самоосвешћења“*, како је то дефинисала Љиљана Шоп, уредница издавачке куће Књижевне новине, овакве похвале су много значиле и никако нису биле случајно усклађене.

Последње две деценије XX века јесу време јадиковки над промашеним националним одлукама, кући која је раскућена, колективном слепилу српског народа који је заслужио више и боље због чега скупо плаћа своју кратковидост, наивност, простодушну честитост и незнање. У свему томе као један од симбола свега наведеног Сремски фронт је за Данка Поповића *„рака која је распаметила Србију“* (Поповић 1990: 32). И сам Милутин Остојић казује *„Да будале не сатреше онолику децу, и Срби би данас били приличан народ“* (Поповић 1990: 48). Књижевник тиме истиче своју теза о систематском убијању српског народа, са циљем да се спречи подривање нове револуционарне власти, на челу са комунистима који су одувек били омрзнути у Србији. На замерке критика које су стизале из других југословенских република писац кроз својеврстан инат одговара како би био несрећан да су књигу похвалили *„и они други“* (Поповић 1990: 51). И већ тад се ствара култ Милутина, који излази са страница књиге, постаје чинилац поново пронађене српске националне свести. Уз мит о небеској Србији и одабраном народу сам писац ће глорификовати своје дело речима: *„Писали су ми људи да су „Књигу о Милутину“ поклањали болеснима, да су је стављали у темеље кућа.(...) умирали са „Милутином“ у рукама...“* (Поповић 1990: 53).

Важан мотив код Данка Поповића је осећај безнађа пред чињеницом да је младост и памет Србије утихнула у наметнутим биткама на Сремском фронту које нису отаџбини донеле ништа добро. У *Времену лажи* писац помиње да је инспирацију за призор *„који у себи носи библијску снагу“* о довожењу мртвог Милутиновог сина из Срема нашао ослушкујући тајанствене ноћне поворке којима су упокојени младићи кришом допремани са Сремског фронта, споредним и изложеним путевима, како то нове ревулуционарне власти не би приметиле. Испред тих невидљивих

поворки обично би ишла жена у црнини као извидница. Он каже: *„Зато се ја и данас стресем кад негде у полумраку сретнем жену у црнини саму. Све ми се чини да ћу иза ње, на сто, двеста метара видети кола која са Сремског фронта превозе мртве дечаке.“* Износи број страдалих када спомене 35.000 мртвих малолетних дечака, посебно наглашавајући да је реч о неожењеним, сатртим без порода који би васкрснуо Србију (Поповић 1990: 73).

У тренутку када радња романа *Књига о Милутину* дође до јесени 1944. године и мобилизације српске омладине, наративне нити бивају притегнуте до пуцања. Позив за мобилизацију добија и Радоје, син главног јунака романа. Радојева мајка јадикује што дете није служило ни војску, а Милутин прти белу торбицу и закитивши се орденьем, које ником више у новом времену ништа не значи, у команди покушава да одмени сина. Пред зградом општине затиче сцену у којој *„мобилисани младићи заједају пушке, деца ко деца, чисто им мило што опасне справе држе у рукама“* и не преостаје му ништа него да сина саветује да не истрчава и да чува образ и душу (Поповић 1986:110). Он поставља питање на које неће добити одговор: *„Колико ли вреди та наша отаџбина кад јој све најдраже дајемо...“*. Као учесник Великог рата Милутин предосећа шта ће се десити, гласно негодује *„зар деца да се пусте у равницу пред немачке митраљезе и бацаче (...) не сме се од фронтова правити кланица (...)“*, али нема ко да га чује (Поповић 1986: 114-115).

Сличан мотив везан за мобилисане омладинце послате на прве борбене линије проналазимо и у роману Драгана Великића *Астраган*. Овде је једном београдском младићу пред пробој Сремског фронта уручена дрвена пушка уз циничну опаску старијег борца да се *„пушка у рату не поклања већ отима“* (Великић 1996:117).

Одлазак Милутина Остојића у равни Срем по тело погинулог сина, спаја дело Данка Поповићева са мотивима прозе Слободана Селенића. На овом месту радња два романа се сусреће са култом мртвих код Срба. Према тумачењу Веселина Чајкановића то је најстарији и најконзервативнији култ уопште. На ово тумачење надовезује се Еурипидова пословица *„Ко зна да живот није, можда, смрт, а смрт живот?“* која би добро одговарала и миту о небеској Србији на који често упућује и размишљање Данка Поповића. Покрити мртвог земљом, највећа је религијска обавеза живих. Погреб се не ускраћује ни непријатељу, па тако после Маратонске битке Атињани сахрањују мртве Персијанце, а 1913. године како сведочи Веселин Чајкановић, после бугарског пораза у Другом балканском рату српски свештеник је наложио да се у заједничку раку положе погинули обе војске, те их је све заједно опојао. Све те погребне обавезе преношене су с колена на колено и логично је да патријархални српски сељак нема мира док не пронађе тело погинулог детета и упали му свећу, која му осветљава пут на оном свету, а уједно је и утук против злих душа уплашених пламеном. Покојнику се такође везују уста, да кроз њих не би ушла каква зла сила, а и заклапају очи да мртвац не би запамтио пут којим га воде ка гробљу (Чајкановић 1994: 104-122).

На вест о синовљевој смрти Милутин изговара речи које су метафора за цео српски народ у пишчевој визури: *„Терет сам, од којег се човек у плећима повија, на се товарио да би он израстао прав и витак. Можда сам и погрешио, може бити да би ситнији некако прошо, да га, мањег, не би олово закачило“* (Поповић 1986: 114-117).

Милутин даље, ношен том митском обавезом о којој говори Чајкановић, креће у потрагу за гробом, идући од села до села по Срему. Коначно један домаћин га, претходно уплашено признавши да је Србин, одводи у атар где му је син Радоје покопан. Милутину није јасно зашто се крију као да су лопови. Занимљива опаска настаје кад чује да су и домаћинови синови побијени још почетком рата: *„Па, добро, зашто?, питам га; знам да је зато што су Срби, ал` опет, ето, питам, отргне ми се тако. А човек прича, језа те подилази; да л` је штогод црње од Србина“* (Поповић 1986: 119).

По сина погинулог на Сремском фронту креће и Селенићев јунак Стеван Медаковић. Његово дете је, оптерећено мајчиним енглеским пореклом и желећи да се наметне вршњацима, већ огрезлим у комунистичко поимање света, после свађе са оцем, решило да своју крв понуди увек жедној домовини. Стеван као отац покушавајући да ургира повратак код партијског моћника Моше Пијаде, схвата: *„да су и други синови, других очева, мобилизацијом или добровољно у масакр послати“* и да *„они само зарад њега, зарад партизанског престижа, хоће сами поштени у Срему оно што нису кадри учинити без савезничке помоћи, па зато лудо и непотребно гине та одушевљена и, у правој српској традицији, расипно жртвована младеж...“* (Селенић: 1990: 327-328).

Његов син Михајло Медаковић гине код Товарника на правцу главног удара, премда је обећавано да новајлије неће ићи у ватру без обуке. Селенић даље говори како је тих дана било *„много мртвих, а мало времена“*, а да је Срем био једно велико гробље. Када крене да тражи тело свог погинулог сина по Срему, професора Медаковића дочекује човек који је помало и митски јунак, Видосав Прокић из Белог Потока подно Авале. Овај лик ће се као доказ цикличног понављања историје, под истим именом појавити и у другом Селенићевом роману *Убиство с предумишљајем*, овог пута у рату вођеном током распада социјалистичке Југославије. И овај јунак симболичног имена Видосав, зна све гробнице и јаруге у којима су сахрањивани погинули српски војници у Крајини.

Док Данко Поповић апстрахује детаље зарад јаких теза, Слободан Селенић слаже натуралистичке мотиве тела сахрањених младића. До детаља описује тренутак у коме Видосав, у вододерини, где је остављено Михајлово тело, почиње откопавање: *„...почеше израњати лешеви. Тек рукав од блузе, или боса нога, бела као кост, усне и зуби пуни земље, раздробљено раме, кључњача пробила поцепану кошуљу (...) испод Видосавове лопате појави се густа, црвена коса, пуна сиве земље (...) лица нема. Брљотина. Рупа испуњена скорелом крвљу, мозгом и блатом...“* (Селенић: 1990: 338). Селенић овом тексту даје потпуно нови временски контекст, дословце га преписујући у роману *Убиство с предумишљајем*, с тим што тамо београдска девојка Јелена Панић у Книну вођена истим овим Видосавом, који не умире, нити може умрети док је српских жртава, проналази тело свог погинулог момка Богдана Билогорца.

За крај овог кратког приказа о опису Сремског фронта у делима домаћих писаца вредан помена је цитат молитве коју Видосав изговара над заједничком гробницом у два наврата, а у размаку од готово пола века током којег се што Селенић овим истиче, српско лудо страдање и није прекидало: *„За зло не узимајте, мили моји синови, што вас у вечитом починку узнемиримо, (...) Ви ништа од тога немате,*

али другара вашег, Михајла, извадисмо, кући да га пратимо. Даће Бог, лепи моји момци, и вас ће ваши једног дана пронаћи, када заврши ови рат, па у родну црницу однети. Ја би вас синови моји, очињег ми вида, све пренео сам, једног по једног би носио, на леђа ако треба, кад би знао ди сте и одакле сте, такви млади и мртви" (Селенић: 1990: 340-342).

Ове потресне и трагичне речи, као и оне које је изрекао Милутин Остојић јесу место у коме су два истакнута српска књижевника отворила питање страдња српске омладине на Сремском фронту, постављајући истовремено и питање оправданости, односно мотива његовог стварања. Захваљујући томе Сремски фронт ће доћи под лупу интересовања млађих историчара, публициста, новинара и политичара. Једна до тада *„табу тема"* почиње да се користи у дневнополитичке потребе (Касаш 2006: 225). Посебна специфичност јесте друштвена атмосфера у којој се то интересовање појавило, потпуно неспремна историјске догађаје реално сагледва. Управо у таквој атмосфери често долази до појаве историјских контроверзи које врло лако могу прерасти у отворену поделу друштва у коме живимо.

Непосредно након објављивања *Књиге о Милутину*, историчар Бранко Петрановић износи бројку од 30.000 погинулих бораца на Сремском фронту. За те погинуле ће утврдити како су припадали *„још голобрадим младићима, невичним ратовању, без војне спреме и обуке, нашли су се у прошлу борби које су збуњивале и старе борце партизанских јединица, масовно страдајући у условима за које нису били припремљени"*. Овде се радило о борцима који су били мобилисани у Србији након њеног ослобођења од окупације. Даље Петрановић указује на чињеницу како је у делу старешинског кадра Југословенске армије постављено питање *„целисходности Сремског фронта"* (Петрановић 1988: 422). Само четири године касније Петрановић ће изнети тврдњу како је *„Сремски фронт у црно завио Србију"*, док масовност извршене мобилизације поткрепљује бројком од 300.000 српских младића (Петрановић 1992: 645-647).

Домети историографије даље бивају прихваћени од стране публицистике, која питање Сремског фронта сагледава са становишта структуре погинулих бораца. Такав приступ имао је публициста Васа Казимировић када наводи да је приликом мобилизације бораца у једнице Југословенске армије вршена категоризација људства. Они која су се сматрали припадницима Равногорског покрета или његовим симпатизерима, на Сремском фронту су добијали најтеже задатке, попут чишћења минских поља (Казимировић 1995:1364).

Коначно почетком XX века свој суд износи група историчара у делу *Нова историја српског народа*, које је писано за ширу читалачку публику. Овде су изнели тезу како је главни циљ Јосипа Броза Тита био сламање *„великосрпске хегемоније"* што се требало учинити кажњавањем Србије. То се започело уласком јединица Црвене армије у Србију, након чега је уследила масовна мобилизација српске омладине која је послата на Сремски фронт. Овде је у *„стратешки непотребним јуришима"* на утврђене немачке положаје погинуло преко 10.000 младића из угледних српских породица које су новим властима биле сумњиве (Батаковић, Протић и др. 2002: 342).

Један од елемената контроверзе Сремског фронта данас јесте питање српских жртви. Овде можемо читаву историју поставити у угао из кога нам се пружа

могућност посматрања непрекидног страдање из чега произилази појам *„историја жртве"*. Историчар Немања Девић указује на чињеницу да је жртвовање и жртва за одбрану животног простора, односно животних идеала ушла у српски идентитет. Као један од судбоносних момената српске историје према њему јесте одабир небеског царства, најпре као мит па као завет. Међутим жртвовање није увек нужно водило ка страдању, такав пут одабрао је пре свих принц Растко Немањић, слободном вољом бирајући да постане монах. Његов завет, стремећи небеском царству, одабрао је и кнез Лазар Хребељановић, страдајући на Косову. Од тог тренутка тај завет и пут постаје и жртвени. Непоколебљива одбрана тих идентитетских завета, Светосавског и Косовског, кроз векове борбе за слободу и независност, захтевала је и неминовно значила и велике жртве које ће српски народ приносити на олтар отаџбине (Девић 2014: 818). Према филозофу и православном теологу Богољуб Шијаковић постоје три нивоа односа према истина страдања: *„историографски фактицитет страдања српског народа у прошлости, поимање страдања у процесу саморазумевања и самоидентификације у садашњости, односно смисао страдања за делотворну концепцију будућности"* (Шијаковић 2011: 347-351). Полазећи од овде наведених становишта само по себи се намеће питање места српских жртава на Сремском фронту. Њихову смрт није могуће сместити у српске идентитетске завете, спорно је жртвовање на олтар отаџбине пошто оно није у сврху *„одржавања српског идентитета у будућности"*.

Оно што је покренуто од стране књижевника по питању Сремског фронта као места страдања српског народа врло брзо је постало контроверзно историјско питање. Историографија није дала квалитетну монографију која би без идеолошких предрасуда, одговорила на питање да ли је операција Сремски фронт била потребна у том, завршном, периоду рата и да ли су огромне жртве, углавном тек мобилисане и недовољно обучене омладине, могле да буду умањене. Занимљиво је да ни кинематографија није у дешавањима на Сремском фронту пронашла инспирацију за играни филм или серију. Домети више књижевника и њихових дела су такође оставили ову тему између истине и контроверзе. Тиме се Сремски фронт сврстао међу оне тешке и болне теме из националне историје које су остале недовољно проучене.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић, Протић и др. 2002: Душан Батаковић, Милан Ст. Протић, Никола Самарџић, Александар Фотић. *Нова историја српског народа*. Наш дом. Београд.

Вајагић 2008: Предраг Вајагић. „Историографија о Сремском фронту", *Споменица историјског архива „Срем"*, 7, 166-180.

Вајагић 2017: Предраг М. Вајагић. „Култура сећања – Сремски фронт", *Војно дело*, год. LXIX, бр. 3, 415-434.

Великић 1996: Драган Великић. *Астрагал*. Стубови културе. Београд.

Девић 2014: Немања Девић. „Први светски рат 1914-2014, један прилог сећању на жртве", *Летопис Матице српске*. год. 190, књ. 493, св. 6, 817-826.

Казимировић 1995: Васа Казимировић. *Србија и Југославија 1914-1945*., књ. 4, Призма. Крагујевац.

Касаш 2006: Александар Касаш. „Историјске контроверзе о Сремском фронту", *Споменица историјског архива „Срем"*, 5, 225-231.

Петрановић 1988: Бранко Петрановић. *Историја Југославије 1918-1988*. књ. 2, Нолит. Београд.
Петрановић 1992: Бранко Петрановић. *Србија у Другом светском рату 1939-1945*. Војноиздавачки новински центар. Београд.
Поповић 1990: Данко Поповић. *Време лажи: разговори са Данком Поповићем*. Књижевне новине. Београд.
Поповић 1986: Данко Поповић. *Књига о Милутину*. Књижевне новине. Београд.
Селенић 1990: Слободан Селенић. *Очеви и оци*. Просвета. Београд.
Ћосић 1978: Добрица Ћосић. „Књижевност и историја данас", *Глас Одељења језика и књижевности*, књ. 308, год. 9, 27-38.
Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић. *Стара српска религија и митологија*. Српска књижевна задруга. Београд.
Шијаковић 2011: Богољуб Шијаковић. *Огледање у контексту: о знању и вјери, предању и идентитету, Цркви и држави*. Службени гласник. Београд.

Predrag M. VAJAGIĆ

LITERATURE AS PART OF THE CONTROVERSY OVER THE SREM FRONT

Summary

The battle on the Srem front during the final phase of the Second World War was the largest in the territory of Yugoslavia in terms of the duration and scope of human engagement. The exact number of killed fighters of the Yugoslav partisan army units has not been determined to date. In socialist Yugoslavia, the Srem Front was not a desirable topic, and among the surviving participants in the battle, there were differences in the interpretation of the events that took place there. After the death of Josip Broz Tito, the question of the historical assessment of the events on the Srem front was raised in public. The launch coincided with the opening of the Serbian question in the Yugoslav federation. Two novels, *The Book of Milutin* and *Fathers and Forefathers*, drew wider public attention to the Srem Front.

Thanks to that, the Srem Front will come under the scrutiny of young historians, publicists, journalists and politicians. A special specificity is the social atmosphere in which this interest appeared, completely unprepared to look at historical events realistically. What was initiated by the writers regarding the Srem Front as a place of suffering for the Serbian people quickly became a controversial historical issue. Historiography did not provide a quality monograph that would, without ideological prejudices, answer the question of whether the Srem Front operation was necessary in that final period of the war and whether the huge casualties, mostly newly mobilized and insufficiently trained youth, could be reduced. It is interesting that the cinematography did not find inspiration for a feature film or series in the events on the Srem front. The reach of writers and their works has also left this topic between truth and controversy. Thus, the Srem Front became one of those difficult and painful topics in national history that remained insufficiently studied.

Key words: Srem Front, Danko Popović, Slobodan Selenić, historical controversy.

Рад је предат 26. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.875:371.314
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39963

Оригинални научни рад

*Снежана П. ПЕРИШИЋ**
Универзитет у Приштини – Косовској Митровици
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

КОНСТРУКЦИЈА СКАЛЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ САДРЖАЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ФИЗИЧКОГ ВАСПИТАЊА

Апстракт: Главни циљ спроведеног истраживања био је да утврди психометријске карактеристике теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу, према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генерално о интегративној настави. Истраживање је спроведено на узорку од 203 студента. За утврђивање нивоа изражености основних варијабли коришћене су дескриптивне технике, док су психометријске карактеристике провераване. Кронбах алфа коефицијенотом поузданости и експлоративном и конфирматорном факторском анализом. Скале креираног инструмента показују задовољавајућу, али ниску поузданост (Кронбах алфа >0.7), док факторска структура одговара теоријски претпостављеној.

Кључне речи: интегративна настава, српски језик, физико васпитање, психометријске карактеристике.

1. УВОД

Будући да је свет у коме живимо склон брзом развоју неопходна су нова знања, квалитативно и структурално другачија, која ће омогућити развој друштва и образовања као његовог главног сегмента. Брз процес условљен новим знањима отежава њихово активно усвајање и примену. Интегративно образовање представља "иновативни модел где не постоје строге границе између студијских курсева" (Голубовић-Илић–Станковић 2018: 304). Не би ли се поспешило активно учење као сржобразовних токова неопходно је остварити процес интеграције који омогућава основу развоја интелектуалних способности ученика, неопходних за интеграцију различитих перспектива са којима се суочавају у образовном контексту, а чији развој представља императив 21.века (Минић–Јовановић 2020 према Soare 2017). У *Педагошком лексикону* интеграција наставних, (образовних) садржаја дефинише се као „заједнички назив за бројне начине и степене смишљеног повезивања ужих или ширих делова, наставних садржаја (у хоризонтални и вертикални),

* Асистент, snezana.perisic@pr.ac.rs

ради успостављања нужне равнотеже између аналитичности и синтетичности, односно диференцијације и интеграције у процесу учења" (Grupa autora 1996: 201). У стручним и научним текстовима интегративна настава се може третирати као синоним или термин сличног значења са следећим појмовима: кооперативна настава, партнерска настава, ко-настава и тимска настава. (Голубовић-Илић–Станковић 2018: 193 према Stepić 2016). Како се може уочити интегративна настава подразумева усвајање целовитих знања и развој функционалних способности, те као таква означава иновативни модел наставе који омогућава остваривање смислених веза између сличних аспеката различитих дисциплина (Đorđević 2007), уз интеграцију у јединствену целину (Новковић-Цветковић 2017). Настава у млађим разредима основне школе у Републици Србији углавном се заснива на диференцираном изучавању наставних садржаја различитих предмета. Наставни садржаји се усвајају у оквиру сваког предмета који их изучавају изоловано, те суштински нису повезани са наставним садржајима који се усвајају из осталих предмета. Стога можемо говорити о „превладавању претјеране распарчаности наставног процеса по предметним ставовима у току једног школског радног дана" (Пољак 1959: 10). Интегративна настава, заснована на интеграцији садржаја различитих предмета омогућава корелацију свих елемената наставног процеса: когнитивног, организационог, материјалног, психолошког и социолошког у целину (Дробњак 2007; Вилотијевић–Вилотијевић 2016; Попеска-Јованова–Митковска 2016; Минић–Јовановић 2020). Бројне су могућности спајања наставних садржаја, али посебно се издваја став „да на интегрисаним часовима треба обрађивати сродне садржаје из различитих предмета полазећи од њихове личне повезаности" (Вилотијевић–Вилотијевић 2016: 263). За усвајање систематичног знања и формирање интегрисаних садржаја важно је „сагледати међудисциплинарне везе и проучити механизме њиховог деловања" (Вилотијевић–Мандић 2015: 117). Аутори указују на постојање четири најзначајнијих типова веза: 1) међудисциплинарне непосредне везе у настави – успостављају се када се усвајање градива једног предмета заснива на знању градива из другог; 2) истраживачке међудисциплинарне везе – успостављају се када се проблем опште истраживачке природе посматра са више различитих дисциплинарних аспеката; 3) ментално поседоване везе – постижу се када се кроз различите наставе предмете изграђују исте вештине и способности неопходне ученику у будућем професионалном ангажовању и г) посредовано примењене везе – настају када се појмови усвојени у оквирима једног наставног предмета примењују у изучавању садржаја другог предмета. На основу међудисциплинарних веза и односа остварују се различити нивои интеграције садржаја. Основни ниво је најдоминантнији у наставном процесу, посебно када је у питању основна школа, а подразумева обраду сличних или истих садржаја у раличитим наставним предметима, без могућности да се знања из тих предмета повежу. Други ниво интеграције се односи на могућност стицања увида у знања из различитих наставних предмета, али је ученичко ангажовање у процесу интеграција садржаја пресудно. Трећи ниво интеграције подразумева ангажовање наставника и ученика у интегрисању према узору на предавања тима стручњака, док четврти ниво интеграције подразумева остваривање интеграције у правом смислу (Jovanović–Kočić 2017: 39–71).

Иако су бројна истраживања (Спремић 2007; Спасић-Стошић 2016; Прушевић-Садовић 2017; Новковић-Цветковић 2017), указала на предност интеграције садржаја, те иновативног модела наставе која се на истом заснива, интегративна настава не заузима адекватно место у наставном процесу у млађим разредима основне школе. Као један од разлога њеног изостанка у настави наводи се стручност наставника, који углавном уопште нису обучени за планирање и организовање интегративне наставе, проузрокована недостатком адекватних програма стручног усавршавања или теоријске и практичне наставе за време студирања из предмета који могу омогућити оспособљавање за иновативне наставне ситуације и моделе (Surkamp 2010; Вујачић и др. 2017; Ђерић и др.2017; Здравковић 2017). Присуство наведених услова омогућило би да се наставници и студенти припреме за планирање, организацију и извођење овог модела наставе.

Разултати истраживања до којих је Радојичић Лукић (2011), дошла показују постојање мотивације наставног кадра за међупредметно повезивање и усавршавање које ће омогућити планирање интегративних часова. У млађим разредима основне школе најчешће се интегришу наставни садржаји предмета Српски језик са садржајима Света око нас, Музичке културе, Ликовне културе и Математике (Ђорђевић 2007: 77), те музичких садржаја у настави Енглеског језика (Павловић 2014), док је настава Физичког васпитања запостављена. У раду Милорадовића (2019) сусрећемо се са првим назнакама ефеката физичке активности на математичка постигнућа ученика док у научној и стручној литератури изостају истраживања и примери позитивне праксе интеграције садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање. У даљем току рада представићемо *Методолошки оквир рада* (предмет истраживања, задаци истраживања, хипотезе истраживања, узорак испитаника, инструмент истраживања и прикупљање података), док ће се у оквиру наслова *Резултати истраживања* бити представљени резултати добијени помоћу дескриптивне статистике, резултати добијени помоћу теста поузданости и резултати добијени експлоративном факторском анализом.

2. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР РАДА

2.1. Предмет истраживања

Основни предмет истраживања је испитати психометријске карактеристике теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу, према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генерално о интегративној настави.

2.2. Задаци истраживања

Општи задатак истраживања

Утврди типсихометријске карактеристике теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер

студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави.

Специфични задаци истраживања

1) Утврдити вредност Кромбах алфа коефицијента поузданости теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица, Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави;

2) Утврдити конструктивну валидност теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица, Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу, према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави.

2.3. Хипотезе истраживања

Општа хипотеза истраживања

Психометријске карактеристике теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија, Универзитета у Нишу, Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави, су задовољавајуће.

Специфичне хипотезе истраживања

Х1: Вредност Кромбах алфа коефицијента поузданости теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави указује на високу поузданост;

Х2: Факторска структура теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија Универзитета у Нишу, Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу,

према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генералног става о интегративној настави, одговара теоријски претпостављеној структури.

2.4. Узорак испитаника

Узорак чине 203 испитаника, студената завршних година основних академских и мастер студија. У узорку је било 94 (46.3%) студената, Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и 109 (53.7%) студената, Универзитета у Приштини – Косовска Митровица Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић, од којих је 57 (28.1%) испитаника мушког пола и 146 (71.9%) женског. Сви студенти су, због тренутне епидемиолошке ситуације, решавали упитник путем линка који им је био прослеђен од стране професора.

2.5. Инструмент истраживања

Инструмент коришћен у спроведеном истраживању конструисан је за потребе овог истраживања, а провера психометријских карактеристика извршена је кроз представљени рад. Упитник садржи 30 ајтема. Студенти су изражавали свој степен слагања на петостепеној ликертовој скали са тврдњама (потпуно се слажем, углавном се слажем, нисам сигуран, углавном се не слажем, уопште се не слажем), којима је провераван став студената о интегративној настави српског језика и физичког васпитања.

Ајтеми су организовани у три скале:

– Општи став према традиционалној/интегративној настави;
– Став према укључивању српског језика у интегративни план;
– Став о укључивању физичког васпитања у интегративни план.

2.6. Прикупљање података

Подаци прикупљени у истраживању били су анализирани уз помоћ статистичког програма за анализу података SPSS 20. За обраду података коришћени су поступци дескриптивне статистике и статистике закључивања. За утврђивање степена израженості основних варијабли истраживања коришћене су технике дескриптивне статистике – аритметичка средина и стандардна девијација, док је за утврђивање валидности креираног инструмента, коришћена експлоративна (efa) и конфирматорна (cfa) факторска анализа. Поузданост креираног инструментна проверена је Кронбах алфа коефицијентом интерне коензистенције.

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У оквиру поглавља *Резултати истраживања* представићемо резултате добијене дескриптивном статистиком, затим резултате добијене помоћу теста поузданости и на крају, резултате добијене експлоративном факторском анализом.

3.1. Резултати добијени помоћу дескриптивне статистике

Прва група резултата представља основне дескриптивне податке на испитиваним скалама. Следи њихов приказ у Табели 1.

Табела 1. Дескриптивни подаци испитиваних скала (Општи став према интегративној настави, Интеграција садржаја српског језика, Интеграција садржаја физичког васпитања)

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Општи став према интегративној настави	1.10	3.70	2.45	0.50
Интеграција садржаја српског језика	1.00	3.70	2.45	0.53
Интеграција садржаја физичког васпитања	1.00	3.10	2.38	0.41

На основу података из Табеле 1 може се закључити да минималан, забележен скор је 1, док је емпиријски максимум 3.70 за скале Општи став према интегративној настави и Интеграција садржаја српског језика. Емпиријски максимум за скалу Интеграција садржаја физичког васпитања је нешто нижи и износи 3.10. Теоријски максимум свих трију скала износи 5.

Емпиријски добијена аритметичка средина за скале Општи став према интегративној настави (СД=0.50) и Интеграција садржаја српског језика (СД=0.53) износи 2.45, док је за скалу Интеграција садржаја физичког васпитања 2.38 (СД=0.53).

Овако добијене вредности (са нижим емпиријским максимумом, аритметичком средином око теоријског просека и ниском стандардном девијацијом), говоре о умерено израженом позитивном ставу, када је итнеграција наставног садржаја у питању (и општа и специфична за предмете Српски језик и Физичко васпитање), али и ниској варијабилности у одговорима студената.

3.2. Резултати добијени помоћу теста поузданости

Друга група резултата односи се на поузданост испитиване скале. Проверени су: 1) општи став према интегративној настави; 2) интеграција садржаја српског језика и 3) интеграција садржаја физичког васпитања. Следи њихов приказ у Табели 2, Табели 3 и Табели 4.

Табела 2. Приказ поузданости испитиване скале (Општи став према интегративној настави)

	Општи став према интегративној настави
Поузданост целе скале	0.76
Поузданост скале ако се обрише Итем 1	0.66
Поузданост скале ако се обрише Итем 4	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 8	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 11	0.61
Поузданост скале ако се обрише Итем 17	0.68
Поузданост скале ако се обрише Итем 19	0.60
Поузданост скале ако се обрише Итем 22	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 25	0.60
Поузданост скале ако се обрише Итем 28	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 30	0.60

* Бројке у табели представљају вредност Cronbach's Alpha коефицијента поузданости

Коефицијент интерне коензистенције за скалу Општи став према интегративној настави приказан у Табели 2 показује да скала има низак, али задовољавајући ниво поузданости (Cronbach's Alpha> 0.7). Евентулано избацивање неких од ајтема из скале не би допринело повећању поузданости целе скале.

Табела 3. Приказ поузданости испитивание скале (Интеграција садржаја српског језика)

	Интеграција садржаја српског језика
Поузданост целе скале	0.76
Поузданост скале ако се обрише Итем 2	0.66
Поузданост скале ако се обрише Итем 7	0.68
Поузданост скале ако се обрише Итем 9	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 13	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 15	0.65
Поузданост скале ако се обрише Итем 16	0.66
Поузданост скале ако се обрише Итем 20	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 21	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 24	0.65
Поузданост скале ако се обрише Итем 27	0.66

*Бројке у табели представљају вредност Cronbach's Alpha коефицијента поузданости

Поузданост скале Интеграције садржаја српског језика мерена Кронбах Алфа коефицијентом поузданости је ниска, али задовољавајућа (Cronbach's Alpha> 0.7). Као што се може видети у Табели 3, већи ниво поузданости скале, не би се постигао ни уколико би се неки од ајтема из скале обрисао.

Табела 4. Приказ поузданости испитиване скале (Интеграција садржаја физичког васпитања)

	Интеграција садржаја физичког васпитања
Поузданост целе скале	0.71
Поузданост скале ако се обрише Итем 3	0.60
Поузданост скале ако се обрише Итем 5	0.65
Поузданост скале ако се обрише Итем 6	0.64
Поузданост скале ако се обрише Итем 10	0.54
Поузданост скале ако се обрише Итем 12	0.47
Поузданост скале ако се обрише Итем 14	0.51
Поузданост скале ако се обрише Итем 18	0.58
Поузданост скале ако се обрише Итем 23	0.66
Поузданост скале ако се обрише Итем 26	0.52
Поузданост скале ако се обрише Итем 29	0.67

*Бројке у табели представљају вредност Cronbach's Alpha коефицијента поузданости

Добијени коефицијент интерне коензистентности представљен у Табели 4, за Скалу Интеграција садржаја физичког васпитања, показује да скала има нешто нижи ниво поузданости у односу на претходне две приказане скале, али је и даље поузданост на задовољавајућем нивоу (Cronbach's Alpha> 0.7). Као и у претходним случајевима, брисање неких од ајтема скале, неће повећати укупну поузданост скале.

3.3. Резултати добијени експлоративном факторском анализом

Трећа група резултата односи се на експолоративну факторску анализу применом Guttmman-Kaiser критеријума, експлоративну факторску анализу применом Scree Plot критеријума и конфирматорну факторску анализу.Следи њихов приказ у Табели 5, Графику 1 и Табели 6.

Табела 5. Експлоративна факторска анализа (ефа) – Примена Guttmman-Kaiser критеријума

Total Variance Explained							
Factor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loading
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total
1	8.47	28.23	28.23	7.47	24.89	24.89	6.10
2	5.76	19.20	47.44	5.36	17.86	42.75	6.55
3	1.66	5.53	52.97	1.67	5.55	48.31	3.93
4	1.55	5.17	58.14	1.20	4.00	52.31	4.27
5	1.31	4.38	62.52	1.11	3.66	55.97	3.14
6	1.17	3.91	66.43	0.79	2.65	58.61	1.30

* Extraction Method: Maximum Likelihood.
** Приказане су само својствене вредноси које задовољавају критеријум (>1)

Применом Guttmman-Kaiser критеријума (Kaiser, 1961), на основу података који се налазе у Табели 5, може се задржати 6 фактора, којим се објашњава 58.61% варијансе. Уколико би се задржало само три фактора, како је теоријом и претпостављено, било би објашњено 48.31% варијансе.

Следи приказ резултата применом Scree Plot критеријума који су представљени графички.

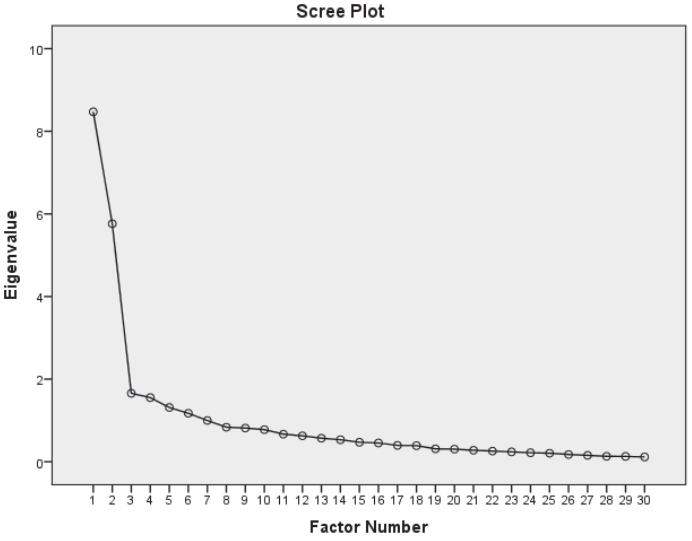

График 1. Scree Plot

Експлоративна факторска анализа (ефа) – Примена Scree Plot критеријума

Применом Scree Plot критеријума (Cattell, 1966) на факторски простор сачињеном добијених емпиријских података применом креираног инструмента, као што се очитава на Графику 1, може се екстраковати 3 фактора, што је у складу са теоријски претпостављеним простором.

Како би се проверило да ли факторски простор добијен прикупљањем података у истраживању одговара теоријски претпостављеном простору примењена је конфирматорна факторска анализа (цфа) (Табела 6).

Табела 6. Индикатори модел фит применом конфирматорне факторске анализе (цфа)

Модел	$\chi 2$	GFI	AGFI	RMSEA	CFI
Општи став према интегративној настави	1.6	0.96	0.92	0.05	0.98
Интеграција садржаја српског језика	5.3	0.96	0.93	0.06	0.99
Интеграција садржаја физичког васпитања	6.4	.0.95	0.90	0.07	0.93

* статистички значајно на нивоу 0.05
** статистики значајно на нивоу 0.01

Подаци у Табели 6 показују задовољавајући ниво модел фит (вредност $\chi 2$ нису статистички значајни GFI (0.95-.0.96), AGFI (0.90-.0.93), RMSEA (0.05-0.07) те CFI (0.93-0.98). Пристајање модела Интеграције садржаја физичког васпитања је нешто ниже у односу на моделе скала Општи став према интегративној настави и Интеграција садржаја српског језика, али је и даље задовољавајући.

4. ДИСКУСИЈА

Како би активно учење било срж образовних токова, неопходно је у наставном раду остварити процес интеграције који омогућава основу развоја интелектуалних способности ученика, неопходних за интеграцију различитих перспектива са којима се суочавају у образовном контексту, а чији развој представља императив 21. века (Минић–Јовановић 2020 према Soare 2017). Настава у млађим разредима основне школе у Републици Србији углавном се заснива на диференцираном изучавању наставних садржаја различитих предмета (Пољак 1959). Чак иако бројна истраживања (Спремић 2007; Спасић-Стошић 2016; Прушевић-Садовић 2017; Новковић-Цветковић 2017) указују на предност интеграције наставног садржаја, интегративна настава се не налази на завидном месту методичких принципа који наставници у свом раду примењују. Као један од разлога зашто је то тако у истраживањима (Surkamp 2010; Вукачић и др. 2017; Ђерић и др. 2017; Здравковић 2017), се спомиње недовољна обученост наставног кадра и поред мотивације која постоји код наставника (Радојичић Лукић 2011).

Ранија истраживања (Ђорђевић 2007; Павловић 2014; Милорадовић 2019) потврдила су да се у ранијим разредима основне школе јавља интеграција садржаја српског језика у наставни садржај Света око нас, Музичке културе, Ликовне културе и Математике (Ђорђевић 2007). Истраживање Милорадовића (2019) указује на ефекте физичке активности на математичка постигнућа ученика док у научној и стручној литератури изостају истраживања и примере позитивне праксе интеграције

садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање. Стога је основни проблем спроведеног истраживања био испитати психометријске карактеристике теста конструисаног за потребе мерења изражености става студената завршних година основних академских и мастер студија, Универзитета у Нишу Факултета спорта и физичког васпитања и Универзитета у Приштини – Косовска Митровица, Учитељског факултета у Призрену – Лепосавићу, према могућностима интегрисања наставних садржаја предмета Српски језик и Физичко васпитање у млађим разредима основне школе, као и генерално о интегративној настави.

Дескриптивни подаци добијени анализом показују да испитаници из узорка имају умерено позитиван став генерално о интегративном процесу, интеграцији садржаја српског језика, односно физичког васпитања (просечне вредности за скале крећу се од 2.38 до 2.45 – Табела 1), што није у складу са ранијим истраживањима у којима се говорило о високој мотивисаности просветних радника да примене овакав наставни метод (Радојичић Лукић 2011). Упркос сазнању о томе какве позитивне ефекте физичка активност може имати за раст и развој једне особе, која је у развоју (Dedaj 2011) нешто нижи просечан скор испитаници бележе на скали Интеграција садржаја физичког васпитања, што вероватно осликава немогућност наставног кадра да примени методе физичког васпитања у другим предметима, што је у складу са ранијим истраживањима, која говоре о неадекватној припремљености наставника (Surkamp 2010; Вујачић и др. 2017; Ђерић и др.2017; Здравковић 2017). Осим што испитаници имају умерено изражене позитивне ставове о примени процеса интегративне наставе, њихови одговори су и уједначени, о чему говори вредност стандардне девијације на испитиваним скалама (0.50-0.53 – Табела 1).

Информација о пузданости креираних скала показује да скале имају задовољавајућу, али ниску поузданост (Cronbach's Alpha> 0.7), иако евентуално избацивање одређених ајтема неће довести до повећања нивоа поузданости испитиваних скала. У неким од наредних истраживања виши ниво поузданости би се евентулано могао постићи применом инструмента на већем узорку испитаника. Валидност инструмента испитивана кроз експлоративну и конфирматорну факторску анализу указује да теоријски претпостављена структура одговара емпиријски добијеној.

5. ЗАКЉУЧАК

Приказани рад је почетни покушај да се операционализују и емпиријски истраже ставови наставника и учитеља о интегративној настави и интегративној настави садржаја српског језика и физичког васпитања. Истраживање узорка студената Учитељског факултета и студената Факултета физичког васпитања мотивисано је из два угла. Пре свега били смо мотивисани недостатком истраживања на ову тему и недостатком инструмената, што је онемогућило да се обухвати један методолошки аспект. Други аспект мотивације покренула су сазнања која се срећу у пракси, а то је да наставници готово интуитивно примењују процес интегрисања садржаја различитих предмета, а нас је занимало да видимо каква је ситуација са наставницима физичког васпитања и учитељима, као и да потврдимо интуитивну претпоставку. На основу података о психометријским карактеристикама теста, може се закључити

да се креирани инструмент може користити у неким будућим истраживањима као инструмент за мерење ставова наставника основних школа према интегративној настави (уопштено) или интегративним садржајима наставе српског језика и физичког васпитања. Направљене скале могле би се проверити у наредном истраживању на узорку другог наставничког профила, и то постављањем питања у вези са предметом који наставници предају.

6. ЛИТЕРАТУРА

Вилотијевић–Вилотијевић 2016: Младен Вилотијевић–Нада Вилотијевић.*Модели развијајуће наставе*. Београд: Учитељски факултет.

Вилотијевић–Мандић 2015: Младен Вилотијевић–Данимир Мандић. *Управљање развојним променама у васпитно-образовним установама*.Београд: Учитељски факултет.

Вујачић–Ђевић и др. 2017: Миља Вујачић–Рајка Ђевић и др. Искуства учитеља у примени иновативних наставних метода у оквиру програма стручног усавршавања. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 49(2), 234–260.

Golubović-Ilić–Stanković 2018: Irena Golubović-Ilić–Slađana Stanković. Student's opinions about integration of study courses.*Innovative teaching models in the system of university education: opportunities, challenges and dilemmas*, edited by Emina Kopas-Vukašinović, Jurka Lepičnik-Vodopivec, Jagodina, Coper: University of Kragujevac, Faculty of Education, University of Primorska, Faculty of Education, 193–206.

Dedaj 2011: Marta Dedaj. *Značaj fizičkog vaspitanja za zdravlje dece i mladih,* Pedagogija, LXVI, 2, 346–356.

Drobnjak 2007: Nataša Drobnjak. Integrativna nastava. *Obrazovna tehnologija*, (1–2), 81–91.

Ђерић–Малинић и др. 2017: Ивана Ђерић–Душица Малинић и др. Како унапредити процес иновирања школске праксе. *Зборник Института за педагошка истраживања*, (4), 1–13, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Đorđević 2007: Jovan Đorđević.*Nastava i učenje u savremenoj školi*. Učiteljski fakultet: Beograd.

Đorđević 2007:Vesna Đorđević. Inovativni modeli nastave (Integrativna nastava, projektna nastava i Interaktivna nastava). *Obrazovna tehnologija*, 4/2007, 76–97.

Grupa autora 1996: *Pedagoški leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Здравковић 2017: Ставови учитеља и студената о интегративном приступу као фактору успешне музичке наставе у основној школи. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 8(1), 333–342.

Jovanović–Kovčić 2017: Marija Jovanović–Vesna Kovčić.Contemporary Society Challenges of Integrative Teaching.*Sinteze*, 6(11), 39–71.

Kaiser 1961: Henry Kaiser. A note on Guttman's lower bound for the number of common factors. *British Journal of Statistical Psychology*, vol. 14 (1), 1–2.

Лукић Радојичић2011: Жељка Радојчић Лукић. Насушна потреба савременог образовног процеса. *Образовна технологија*, 4/2011, 367–378.

Минић–Јовановић 2020: Весна Минић–Марија Јовановић. Интегративна настава у савременој школи. Баштина, св. 50, 373–385.

Милорадовић 2019: Бојан Милорадовић. Интегративна настава физичког васпитања и математике. *Узданица*, 16/2, 263–273.

Новковић-Цветковић 2017: Биљана Новковић-Цветковић. Иновативни модели рада у настави у функцији унапређивања наставног процеса.Годишњак Педагошког факултета у Врању, 8 (1), 177–190.

Poljak1959: Vladimir Poljak. Cjelovitost nastave-didaktički problemi reforme škole. Zagreb: Školska knjiga.

Popeska–Jovanova-Mitkovska 2016: Biljana Popeska–Snežana Jovanova-Mitkovska. Integration and Correlation Concepts in Physical Education.*Research in Kinesiology*, 44 (2), 262–269.

Pruščević-Sadović 2017: Filduza Pruščević-Sadović. Integrativni pristup sadržajima učenja i poučavanja.*DHS – Društvene i humanističke studije*, 3(3), 253–262.

Павловић2014: Биљана Павловић. Заступљеност и анализа музичких садржаја у настави енглеског језика за први разред основне школе. *Зборник радова Учитељског факултета 8*, 217–230.

Soare 2017: Emanuel Soare.Integrative Learning Pathways in Competence Based Curriculum ConferencePaper.from:https://www.researchgate.net/publication/317145885_Integrative_Learning_Pathways_In_Competence_Based_Curriculum, преузето 13.07.2020.

Спасић-Стошић 2016: Ана Спасић-Стошић. Улога школске библиотеке у реализацији интегративне наставе у основној школи.*Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 7, 381–392.

Spremić2007: Ana Spremić.Integrativna nastava.*Obrazovna tehnologija*, 1–2, 74–80.

Станковић–Голубовић-Илић 2018: Осавремењавање универзитетске наставе коришћењем нових модела учења и наставе.Зборник Филозофског факултета У Косовској Митровици, XLVIII (1), 299–315.

Стешић 2016: Гордана Стешић. Ефекти тимске наставе природе и друштва у веб окружењу. Ужице: Учитељски факултет, докторска дисертација.

Surkamp2010: Carola Surikamp. Metzler Lexikon Fremdsprachendidaktik. Stuttgart: Metzler.

Cattell1966:Raymond Bernard Catell. *Handbook of multivariate experimental psychology*. Chicago: Rand McNally and Co.

Snežana P. PERIŠIĆ

CONSTRUCTION OF THE SCALE OF INTEGRATION SERBIAN LANGUAGE AND PHYSICAL EDUCATION CONTENT

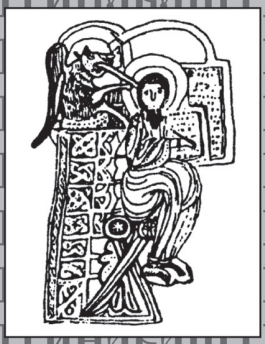
Summary

The main goal of the research was to determine the psychometric characteristics of the test constructed to measure the expression of students in the final years of bachelor and master studies at the University of Niš, Faculty of Sports and Physical Education and the University of Priština - Kosovska Mitrovica, content of the subject Serbian language and physical education in the younger grades of primary school, as well as in general about integrative teaching. The research was conducted on a sample of 203 students. Descriptive techniques were used to determine the level of expression of the basic variables, while psychometric characteristics were predicted by Cronbach's alpha reliability coefficient and exploratory and confirmatory factor analysis. The scales of the created instrument show satisfying, but low reliability (Cronbach's alpha> 0.7), while the factor structure corresponds to the theoretically assumed one.

Key words: integrative teaching, Serbian language, physical education, psychometric characteristics.

Рад је предат 15. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 327.56:314.15(4)”20”
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-41580

Оригинални научни рад

*Драган Љ. ТАНЧИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ванда Б. БОЖИЋ***
Правни факултет Универзитета Унион у Београду
Свеучилиште у Загребу

САВРЕМЕНА МИГРАНТСКА КРИЗА***

Апстракт: У раду се указује, најпре, на чињеницу да савремена мигрантска криза представља пројектовано исељавање народа и да све што се данас дешава у свету (тзв. Арапско пролеће – талас демонстрација, протеста и побуна, започет децембра 2010. године у Тунису и настављено у другим земљама Северне Африке и Блиског Истока, ратови у појединим земљама, милиони бескућника, избеглица и мигранта и слично) уопште није случајно. Међународно право и његови теоријски принципи никада нису били развијенији, с једне стране, али никада се више нису кршили и ниподаштавали у пракси, примењивала огољена политичка сила и политичка моћ, с друге стране. Наиме, све је ово саставни део реализације идеје о Новом светском поретку, која никако није нова. Разарање „националног суверенитета“ и стварање „ограниченог суверенитета“, десуверенизације националних држава је сурова реалност савременог света. То се чини стварањем наднационалних регионалних организација (на пример, Европска унија) и институција глобалне финансијске моћи (Светска банка, Међународни монетарни фонд, Светска трговинска организација и друге).

Кључне речи: миграције, мигранти, мигрантска криза, десуверенизација, сеобе, исељавање, избеглице, политичка сила, полиичка моћ.

УВОД

Према проценама УН 2000. године било је близу 175.000.000. миграната, с тим да се њихов број 2005. године увећао на око 192.000.000. (Групковић 2006: 42). Разматрајући различита становишта у вези класификација миграција, можемо констатовати, да се исте могу класификовати на три основна облика и то на: легалне, присилне миграције и илегалне (ирегуларне) миграције, с тим што морамо нагласити да је уместо термина „илегални мигрант” препоручено да се користи термин „ирегуларни мигрант” и то 2006. године од стране Парламентарне скупштине Савета Европе (Council of Europe, Parliamentary Assembly, Resolution 1509, „Human Rights of Irregular Migrants”) и 2009. године од стране Европског парламента (Paragraph 159, European Parliament resolution on the situation of fundamental rights in the European Union 2004–2008, 14 January 2009)

---

* Редовни професор, dragan_tancic@yahoo.com

** Ванредни професор, bozic.vanda@gmail.com

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

а према Стратегији супротстављања иррегуларним миграцијама у Републици Србији за период од 2018. до 2020. године (Службени гласник РС, број 105/2018).

Појам миграције и етимолошко порекло овог израза потиче од латинске речи *migratio* (селидба) и означава кретање људи са једног места на друго, у намери трајног или привременог насељавања на некој новој локацији. Као и појам миграције, тако и појам мигрант етимолошки води порекло од латинске речи immigrans и иста означава досељеника или усељеника. Овај појам се у теорији и пракси поистовећује са појмовима имиграција и емиграција. Под појмом „имиграција" (који такође етимолошки потиче од латинске именице „immigratio") схвата се „усељавање, досељавање". Појам „емиграција" такође води порекло од латинске речи „emigratio" и схвата се као „исељавање из земље" али се исто тако односи и на све избеглице из неке државе (Достић, Танчић 2022: 62).

Миграције према критеријуму времена могу бити краткорочне, дугогорочне, према критеријуму бројности- индивидуалне, групне, колективне, према критеријуму „мреже"- породичне, етничке, религијске, према критеријуму обима- макро и микро ниво, према критеријуму ефективности- ефективне и неефективне, и према многим другим својствима.

Појам мигрантска криза је од друге деценији XXI века постао општеприхваћен у целој Европи и шире, и истим се означава околност, да је у веома кратком временском интервалу, почев од 2015. године на европске просторе избегло више од милион људи са простора Африке, Азије, Блиског истока, потакнути ратовима и грађанским немирима (Божић, Лисичар, Мудрић 2015: 284).

Избеглице су пристигле пре свега копненим путем, тзв. „Балканском рутом", а што је за последицу имало изазивање глобалне кризе (политичку, економску, културолошку, безбедносну, и др.) која је озбиљно уздрмала „Стари континент". Врхунац мигрантске кризе био је током лета и јесени 2015. године (Божић 2015: 859). Отада, па све до сада, неспорна је чињеница, без обзира на затварање Балканске руте, да миграције нису битно смањене. Према свим својствима, неспорно је да је мигрантска криза постала саставни део „друштвено- нормалне Европске свакодневнице"?

За Европу су посебно значајне мигрантске кризе на граници Белорусије са Пољском, Летонијом и Литванијом (Достић, Танчић 2022: 62), као и мигрантска криза изазвана ратним сукобом Русије и Украјине (Достић, Танчић 2022: 66). Сада су избеглице држављани са европског простора и то пре свега са простора Украјине. Многи аутори сматрају да ова мигрантска криза није настала случајно, већ да је концептуализована у одређеним центрима моћи, уназад више година.

Чињеница је да, највећи број устава демократских држава, својим одредбама, као једно од основних људских права установљава слободу кретања и настањивања унутар граница те земље, као и могућност да се из ње оде у неку другу земљу из најразличитијих разлога. Притом је веома важно нагласити да људи могу мигрирати као појединци, затим породично (једна или више породица), као и у великим групама, које могу бројати по неколико стотина или, чак, неколико хиљада мигранта, као што је то случај последњих неколико година. Ово је последица тзв. „Арапског пролећа"[1], које је представљало „окидач" мигрантске кризе.

1 Ово је назив за талас демонстрација, протеста и побуна у арапским земљама, који је почео децембра 2010. године у Тунису, затим у Египту јануара 2011. године, да би се наставио у Либији,

Први озбиљнији миграциони талас из Азије у земље ЕУ је регистрован почетком 2010. године, а након агресије на суверену и независну државу Либију, где је дошло до насилног свргнућа легално изабраног државног руководства, чиме су отворена врата анархији и безакоњу и након отпочињања грађанског рата у Сирији. Мигранти су се одлучили на бекство, како због лоших економских прилика, тако и због ратних дејстава и несигурности која је евидентно присутна у њиховим матичним земљама. Крајња дестинација мигрантима су развијене земље Европске уније, Немачка, Шведска, Аустрија а на тзв. мигрантској рути су се још нашле и Турска (јако блиска мигрантима са Блиског истока обзиром на културну идентификацију, по друштвеним нормама и обичајима, вери и начину живљења), Грчка, Бугарска, Македонија, Србија, Мађарска и Хрватска. Велики прилив миграната и њихов константан долазак, који се често одвија и мимо законских процедура, са собом повлачи и бројне проблеме. Такође, културолошке, социолошке, религијске и друге разлике мигрантског живља и европских народа, представљају озбиљан проблем, са којим се сви подједнако сусрећу. С једне стране, мигранти су често жртве разних превара и пљачки, а с друге стране, много пута се дешавало да су и они сами актери разних кривичних дела, чак и све учесталијих терористичких активности широм Европе.

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ НА МИГРАЦИЈЕ И КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Према генетским и фосилним доказима, првобитни (старовремески) *Homo sapiens* је временом еволуирао и то у анатомски модерне људе, што се везује за искључиво један континент – Африку, а сматра се да је до те еволуције дошло између 200.000 и 100.000 године п.н.е. Такође, сматра се да су они напустили своју прапостојбину – афрички континент, пре око 60.000 година и отишли у друге делове света – Европу, Азију, Аустралију, Океанију, Северну и Јужну Америку. Као један од главних разлога ових миграција наводи се потреба за производњом хране, која се обезбеђивала путем земљорадње, тако да су око 6.000 година п.н.е насељена плодна подручја Југоисточне и Источне Азије, Северне Африке и Јужне Европе, а око 3.000 године п.н.е Средње Америке и области Анда у Јужној Америци.

Миграције становништва су биле врло интензивне и у античко доба, с обзиром да су још у време старих Грка, Балканско полуострво насељавали многобројни народи. Тако су, поред бројних сеоба унутар саме Европе, у периоду 750-370. године п.н.е забележене миграције степских народа, почев од Скита, Сармата и најпознатијих Хуна (дошли су из Азије), који су живели као степски коњаници по чврстом војничком уређењу и били врло ратоборни. Они су покорили многа монголска племена и основали у суседству Кине своје царство – огромну и силну државу. Велике миграције српског народа су познате у српској историји: миграције под српским патријархом Арсенијем Чарнојевићем у XVII веку, миграције у XVIII веку, миграције за време Првог и Другог светског рата, током задње деценије XX века са простора Хрватске, Босне и Херцеговине, Косова и Метохије у Републици Србији.

Бахреину, Сирији, Јемену, Алжиру, Ираку, Јордану, Мароку и Оману, као и у појединим деловима Либана, Мауританије, Саудијске Арабије, Суда и Западне Сахаре.

Велика сеоба народа представљају дуг процес пресељавања становништва са простора Средње и Источне Европе у правцу њеног крајњег запада и југоистока и она је трајала скоро 6 векова, тј. од краја IV па све до средине X века. Међутим, велике светске миграције се, после скоро петовековног затишја, настављају од 1500. године, када су увелико вршена освајања Османлијског царства и продор на земље Балканског полуострва, (посебно после Маричке битке 1371. године и Косовске битке 1389. године). Ту су, посебно, била интензивна кретања становништва из европских (као и неколико афричких) држава у Северну и Средњу Америку, као и у неколико држава Јужне Америке, затим из Индије у Велику Британију, Јужну Африку, Аустралију и Океанију, а посебно из Кине у Северну Америку. Овде је значајно истаћи период од 1850. до 1914. године (почетак Првог светског рата), када је, у потрази за бољим животом, као и због својих верских или политичких уверења, скоро сваки десети становник Европе[2], одлучио да емигрира.

Други светски рат је за последицу имао преко 50 милиона жртава, по неким проценама, тај број се креће чак и до 75 милиона (Tyner 2009: 49), тако да је после његовог завршетка, рођена идеја заштите људских права, која морају да добију статус универзалности. УН су сачиниле тим стручњака, на чијем челу је био Канађанин Џон Питерс Хамфри (John Peters Humphrey), који се сматра једним од главних писаца и аутора Универзалне декларације о људским правима[3], чији су основни принципи: право на живот, слободу и сигурност личности, право на образовање, право на пуно учешће у културном животу, једнако поступање од стране закона и државних органа, право на правично суђење пред непристрасним судом, слобода од тортуре, свирепог и нехуманог поступања, слобода кретања, уверења и вероисповести и слобода изражавања мишљења, право на личну имовину и бројна друга права.

СЛОБОДА КРЕТАЊА И НАСТАЊИВАЊА И САВРЕМЕНА МИГРАНТСКА КРИЗА

Важећим уставним и законским одредбама највећег броја демократских држава света, предвиђено је да људи могу слободно да се крећу и настањују према својој жељи, уколико то није онемогућено услед неких виших разлога, унапред прописаних одговарајућим највишим правним актима. Наравно, национално законодавство је, најчешће, у складу са најважнијим међународним документима, тако да је у овој области, од посебног значаја Европска конвенција о људским правима из новембра 1950. године (ступила на снагу 1953. године) и 14 Протокола уз ову Конвенцију. Наиме, чланом 2. Протокола 4 (Стразбур, 16. септембра 1963. године), предвиђено је да „свако ко се законито налази на територији једне државе има, на тој територији, право на слободу кретања и слободу избора боравишта, док је свако слободан да напусти било коју земљу, укључујући и сопствену". Такође, „никаква ограничења не могу се поставити у односу на вршење ових права, изузев оних која су у складу са законом и која су неопходна у демократском друштву у интересу државне или јавне безбедности, ради очувања јавног поретка, за спречавање криминала, за заштиту здравља или морала или ради заштите права и слобода других".

2 У XIX веку, у Европи је живело око 420 милиона становника.

3 Усвојена од стране Генералне скупштине УН 10. децембра 1948. године (A/RES/217).

Свака држава мора да управља миграцијама, а то управљање је веома уско повезано са државним суверенитетом, јер у супротном, имамо ситуацију његовог ограничења или губитка тј. десуверенизације. Наиме, свака држава треба да задржи моћ одлучивања о уласку и боравку лица која нису њени држављани, што је сасвим нормално и у складу са свим важећим, како националним, тако и међународним законским прописима.

Неспорно је, уколико се од стране једне или више земаља на ваљан начин управља миграцијама, исте могу да буду са позитивним резултатима, ефектима и последицама, за све субјекте: како за земље имиграције и земље миграције и саме мигранте. Такав приступ је општепознат у теорији и пракси и исти се дефинише као „win-win--win strategija", а услов да иста стратегија буде успешна зависи пре свега од безбедне и ефикасне контроле граница.

Неспорна је чињеница да, приликом путовања у иностранство и уласка у друге земље, свако лице мора да има важећу путну исправу (пасош, личну карту, визу, радну дозволу и слично). То је у складу са законом и тако треба да буде за сва лица подједнако, што нажалост, често пута није случај, с обзиром да мигранти улазе у групама, које су, најчешће, веома бројне, без икаквих докумената, користећи често жене и децу за насилан улазак и, чак, пробијање одређених ограда, препрека, кордона полиције и војске.

Напред наведене одредбе, како националних законодавстава, тако и бројних међународних докумената, указују на значај слободе кретања и настањивања и на чињеницу да највећи број устава савремених држава то право установљава и штити. Зато треба помоћи људима у невољи, пружити им шансу за нови живот (у новим околностима) и омогућити им остваривање њихових права. Међутим, с друге стране, неопходно је да мигранти испуњавају своје обавезе и поштују прописе важећег законодавства државе, која је пружила уточиште таквим људима. Они морају, као мањина, уз уважавање њихових мањинских права, да поштују устав и законе државе домаћина, тј. важеће прописе већинског становништва, без угрожавања њихове безбедности, слободе кретања, достојанства, имовине, личног и телесног интегритета и слично.

Нажалост, управо имамо такве случајеве (и то, све чешће), и то у бројним европским земљама (пре свега, чланицама Европске уније), које су пружиле руку помоћи стотинама хиљада миграната из афричких и азијских земаља (овај број се, већ, мери милионима – око 3,5 милиона). Несхватљиво је да, врло брзо по уласку на тло Старог континента настају бројни проблеми са понашањем тих људи, који постају незадовољни условима који им се нуде (неадекватан смештај, неодговарајућа исхрана – посебно што су, скоро сви они, припадници исламске вероисповести и захтевају посебну храну), споро решавање њиховог статуса, боравак у одређеним центрима и премештање из једног у други, инсистирање на поштовању њихових обичаја, традиције и сопствених норми понашања и слично. Оно што је посебно забрињавајуће тиче се њиховог односа према локалном становништву, које се налази у њиховом окружењу, с обзиром да постоје све бројнији случајеви напада и физичког насртаја на њих (пре свега, на особе женског пола, старија лица, па чак и децу), насртаја на њихову покретну и непокретну имовину и слично.

Посебно су значајне миграције настале (боље рећи, изазване) у другој деценији XXI века и које трају несмањеним интензитетом све до данашњих дана, искључиво према земљама Европске уније. Међутим, свима је познато који проблеми настају и са каквим тешкоћама се суочавају, како бројне европске земље, према којима су усмерене

мигрантске колоне, тако и транзитне земље, преко којих се успостављају мигрантски коридори. Како Европљани, тако и Американци, последњих година доживљавају једну врсту цивилизацијског шока, на који, очигледно, нису били припремљени и нису очекивали да ће им се то догодити. После Турске (према неким проценама у њој борави око 4 милиона миграната), Немачка је земља са највећим бројем миграната, који је већ достигао цифру од 1,5 милиона, затим Француска од скоро пола милиона, Италија близу 400.000, Шведска се приближава броју од 350.000, Аустрија и Велика Британија близу 200.000, Грчка скоро 100.000 итд[4]. Буквално, нема ни једне европске државе у којој се не налазе актуелни мигранти, па тако је и мала државица Луксембург, која има око 600.000 становника, примила скоро 4.000 избеглица. Чињеница је да су ове европске земље високоразвијене, технолошки и културолошки напредовале, васпитаване у духу поштовања људских слобода и права и потпуно неспремне на долазак непрегледних колона људи који нису избеглице у правом смислу речи (жене, деце, стари, болесни, немоћни и слично). Напротив, то су, скоро у потпуности, припадници мушке популације, млади и здрави (старости од 17 до 25 година), војнички способни, који су морали да остану у својим земљама, да се боре за слободу и очување своје државе.

СТАВ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА ПРЕМА АКТУЕЛНОЈ МИГРАНТСКОЈ КРИЗИ

Чињеница је да, без обзира на тренутну, веома забрињавајућу ситуацију и најаву доласка још неколико милиона миграната, Европа још увек „спава“ и као да не верује или неће да верује у оно што јој се дешава, пред вратима или у самом њеном дворишту. Њени становници и носиоци власти на све то гледају, као на неко „тренутно привиђење“, које ће убрзо нестати. Нажалост, неће! Запад је дуго спавао и још увек „дрема“, уљуљкан у свом друштвено-економском развоју и безбрижности, али слика бива, са сваким отварањем очију, све мрачнија и потреснија.

Резултат такве политике било је стварање тзв. Исламске државе, познате по скраћеном називу ИСИС (*ISIS – Islamic State of Iraq and Syria*), која под својом контролом држи мале делове Ирака и Сирије. Ова непризната терористичка држава је формирана 3. јануара 2014. године (Zavadski 2014), а само неколико месеци после тога, тј. 29. јуна је проглашена калифатом[5], која је већ од марта 2015. године контролисала територију на којој је живело око 10 милиона људи (*Islamic 2015)*. Све ово ће имати несагледиве последице, које се већ увелико осећају, пре свега у промени демографске структуре европских народа. Грађани највећег броја европских држава и њихова руководства, за сада, једину реакцију показују у изненађености и запрепашћењу? Нису свесни шта их може снаћи, а сведоци смо бројних проблема са којима се већ суочавају, јер су све чешћи екцеси које мигранти изазивају, попут остављања смећа иза себе, прљавштине, све учесталијих вербалних, па и физичких сукоба на јавним местима, крађа, насилничког понашања, покушаја силовања и слично. Али, оно што посебно забрињава, јесте чињеница

4 Извор: https://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Pogledajte-kartu-U-kojim-evropskim-zemljama-ima-najvise-migranata/485829, последњи пут посећено 7.5.2020. године.

5 То је облик владавине, који на арапском значи „наслеђе“, у коме је врховни владар законити наследник Мухамеда (такав облик владавине, међутим, није наследан), изабран међу најпобожнијим и најобразованијим муслиманима и представља суверену државу свих муслиманских верника.

да надлежни органи, који су дужни да воде бригу о јавном реду и миру, јер су за то школовани, оспособљени и добро плаћени (полиција, судови и други), не реагују или, ако до њихове реакције и дође, то су само блага упозорења и све се завршава на томе.

То се, већ, дешава у Немачкој, Француској, Белгији, Холандији и другим високо-развијеним земљама Европске уније, које поштују људска права и слободе, али су многи то злоупотребили, тако да читави делови појединих градова, као што су Берлин, Париз, Марсељ, Брисел, Амстердам и други, постају места где, искључиво, живе припадници муслиманске популације, исламске вероисповести, којима је све дозвољено, пре свега, подизање великог броја њихових верских објеката (џамија, минарета, медреса – школа и слично), где врло често долази до њиховог радикализовања и регрутовања у тзв. „терористе спаваче", спремне да изврше најгнуснније терористичке нападе. Примера за то је било, нажалост, у веома блиској прошлости превише.

Децембра 2018. године, донет је Глобални споразум о сигурним, уређеним и регуларним миграцијама (*The Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration - GCM*), који је у Маракешу потписао велики број држава, али не и сви присутни. Наиме, овај документ је показао дубоку подељеност светских лидера, јер су своје учешће на потписивању у Мароку отказале САД, Аустралија, Израел, Мађарска, Аустрија, Италија, Бугарска, Словачка, Чешка, Пољска, Швајцарска и Летонија. Ове земље одбијају да буду део наведеног споразума, јер не желе да препознају миграције као глобални феномен, иако милиони миграната из Азије и Африке покушавају да дођу до Европе, а стотине хиљада људи из Латинске Америке, желе да уђу у САД. Зато је дошло до тога да миграције „поделе" Европу на *глобалистичку* и *суверенистичку*, док се Европска унија по овом питању „поделила" на Орбанову Европу и Европу Ангеле Меркел, тако да су наведене нерегуларне миграције произвеле снажан конфликт унутар ЕУ. По први пут у историји политичке теорије, појавиле су се антимигрантске странке, чија је идеологија заснована на основама суверенистичке политичке филозофије.

Међутим, без обзира на наведене поделе, потребно је појачати заштиту државних граница у циљу сузбијања кријумчарења људи и трговине људима и уочити, бар већину места, на којима се може илегално прећи државна граница. Управо таква места морају да буду под сталним надзором и већом контролом, при чему је веома корисна размена података са суседним државама о незаконитим преласцима државне границе, као и обимнија сарадња полиције и царине, као и инспекције рада и судија прекршајних судова. Стално усавршавање и едукација припадника полиције и царине, њихова стручност и врхунска оспособљеност, значајно ће допринети бржем откривању кријумчара и трговаца људима. У томе им може помоћи савремена техничка опрема, опрема за праћење и сва друга средства савремене технологије, као и сарадња државне власти, министарстава, полиције, адвокатуре, судова и организација цивилног друштва у борби против трговине људима. Отуда би требало донети законе који би омогућили оспособљавање и усавршавање државних заступника и судија, који ће радити на сузбијању организованог криминала, кријумчарења људи и трговине људима. Притом је, посебно, битно нагласити да је потребно развијање и одржавање сарадње са другим државама и међународним организацијама на сузбијању организованог криминала.

У табели бр. 1. приказали смо усељавање према држављанству у петогодишњем периоду, од 2015 године до 2019. године.

Табела бр. 1. Immigration by citizenship, 2015-2019[6]

GEO (Labels)	2015	2016	2017	2018	2019
Germany	**1.571.047** e	**1.029.852** b	**917.109** be	**893.886** be	**886.341** be
Spain	**342.114**	**414.746**	**532.132**	**643.684**	**750.480**
United Kingdom	**631.452**	**588.993**	**644.209**	**603.953** p	**680.906**
France	**364.221**	**377.709**	**369.621**	**387.158**	**385.591**
Italy	**280.078**	**300.823**	**343.440**	**332.324**	**332.778**
Poland	218.147 p	208.302 ep	209.353 ep	214.083 ep	226.649 ep
Netherlands	166.872	189.232	189.646	194.306	215.756
Romania	132.795 e	137.455	177.435 e	172.578 e	202.422 e
Belgium	146.626	123.702	126.703	137.860	150.006
Switzerland	153.627	149.305	143.377	144.857	145.129
Greece	64.446 b	116.867 b	112.247	119.489	129.459
Sweden	134.240	163.005	144.489	132.602	115.805
Austria	166.323	129.509	111.801	105.633	109.167
Czechia	29.602	64.083	51.847	65.910	105.888
Hungary	58.344	53.618	68.070	82.937	88.581
Ireland	80.792	85.185	78.499	97.712	85.630
Portugal	29.896 e	29.925 e	36.639 e	43.170	72.725
Denmark	78.492	74.383	68.579	64.669	61.384
Norway	60.816	61.460	53.351	47.864	48.680
Lithuania	22.130	20.162	20.368	28.914	40.067
Bulgaria	25.223 p	21.241 p	25.597 p	29.559 p	37.929 p
Croatia	11.706	13.985	15.553	26.029	37.726
Finland	28.746	34.905	31.797	31.106	32.758
Slovenia	15.420	16.623	18.808	28.455	31.319
Malta	16.936	17.051	21.676	26.444	28.341
Luxembourg	23.803	22.888	24.379	24.644	26.668
Cyprus	15.183	17.391	21.306	23.442	26.170
Estonia	15.413 b	14.822	17.616	17.547	18.259
Latvia	9.479	8.345	9.916	10.909	11.223
Iceland	5.635	8.710	12.116	11.830	9.872
Slovakia	6.997 p	7.686 p	7.188 p	7.253 p	7.016 p
North Macedonia	1.741	2.262	2.064	2.053	2.118
Liechtenstein	657	607	645	649	727

Највећи укупни број усељеника 893,886 у 2018. години бележи Немачка. На другом месту је Шпанија са 643,684 усељеника, на трећем месту Уједињено Краљевство са 603,953 те Француска са 387,158 усељеника на четвртом месту. На петом месту је Италија са 332,324 усељеника. Иста ситуација у поређењу држава забележена је и у 2019. години, па тако Немачка на првом месту бележи 886.341 усељеника, на другом месту је Шпанија са 750.480 усељеника, затим је на трећем месту Уједињено Краљевство са 680.906 усељеника те на четвртом месту Француска са 385.591 усељеника, док је на петом месту Италија са 332.778 усељеника. То је ситуација за последње две године.

6 Izvor Eurostat, dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics/hr#Migracijski_tokovi:_U_dr.C5.BEave_EU-27_2018._uselilo_se_2.2C4_milijuna_osoba_iz_zemalja_izvan_EU-27, pristupljeno 15.01.2021.

Међутим, ваља нагласити да је другачија ситуација била у периоду од 2015-217 године. Тако је на првом месту по броју усељеника у периоду од 2015 до 2017 такође била Немачка, али је друго место припало Уједињено Краљевство, треће Шпанији, четврто Француској и пето Италији. Потребно је поменути да је у периоду од прве две године посматраног раздобља, дакле у 2015 и 2016 години, Немачка имала осетно знатно већи број усељеника (од милијун до милијун и по), у односу на последње године када је тај број око 890,000. Тако је у 2015. години број усељеника у Немачку у односу на 2019. годину био виши за 56,42%. С друге стране, уколико погледамо Шпанију, ситуација је обрнута, у 2019. години број усељеника у односу на 2015. годину већи је за 45,59%.

У табели бр. 2. приказали смо исељавање према држављанству у петогодишњем периоду, од 2015 године до 2019. године.

Табела бр. 2. Emigration by citizenship, 2015-20187

	2015	2016	2017	2018	2019
Belgium	89,794	92,471	89,690	88,935	102,936
Bulgaria	29,470 *(p)*	30,570 *(p)*	31,586 *(p)*	33,225 *(p)*	39,941 *(p)*
Czechia	25,684	38,864	27,316	26,742	77,798
Denmark	44,625	52,654	56,403	60,381	66,520
Germany	**338,403** *(e)*	**533,762** *(be)*	**560,700** *(be)*	**540,415** *(e)*	**576,319** *(be)*
Estonia	13,003 *(be)*	13,792	12,358	10,476	12,801
Ireland	67,160	62,056	64,068	53,735	62,004
Greece	109,351	106,535	103,327	103,049	95,020
Spain	**343,875**	**327,325**	**368,860**	**309,526**	**296,248**
France	**324,517**	**313,622**	**215,470**	**300,668** *(p)*	**299,101** *(p)*
Croatia	29,651	36,436	47,352	39,515	40,148
Italy	146,955	157,065	155,110	156,960	179,505
Cyprus	17,183	14,892	15,105	15,340	17,373
Latvia	20,119	20,574	17,724	15,814	14,583
Lithuania	44,533	50,333	47,925	32,206	29,273
Luxembourg	12,644	13,442	13,831	13,985	15,593
Hungary	43,225	39,889	39,829	48,178	49,795
Malta	7,095	8,303	7,020	9,342	7,998
Netherlands	112,330	111,477	108,231	109,635	107,906
Austria	56,689	64,428	66,144	67,212	68,280
Poland	**258,837** *(p)*	**236,441** *(ep)*	218,492 *(ep)*	189,794 *(ep)*	180,594 *(ep)*
Portugal	40,377	38,273 *(e)*	31,753 *(e)*	31,600	28,219
Romania	194,718	207,578	**242,193** *(e)*	**231,661** *(e)*	**233,736** *(e)*
Slovenia	14,913	15,572	17,555	13,527	15,106
Slovakia	3,870	3,801	3,466	3,298	3,384
Finland	16,305	18,082	16,973	19,141	17,263
Sweden	55,830	45,878	45,620	46,981	47,718
Iceland	4,046	4,159	3,641	4,372	4,590
Liechtenstein	468	522	426	484	446
Norway	29,173	34,694	31,963	27,158	23,207
Switzerland	116,631	120,653	124,997	130,225	126,221
United Kingdom	**299,183**	**340,440**	**359,665**	**344,347** *(p)*	**368,385**
North Macedonia	1,016	630	424	377	798

7 Source: Eurostat, https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi3nxt&lang=en#, pristupljeno 15.01.2021.

Из табеле бр. 2. видљиво нам је исељавање људи према држављанству у петогодишњем периоду, од 2015 године до 2019. године. Ваља истаћи да је у 2018. години такође Немачка забележила и највећи број исељеника 540,415, на другом и тећем месту и у погледу исељавања су Уједињено Краљевство са 344,347 и Шпанија са 309,526 исељеника. На четвртом месту је Француска са 300,668 исељеника те Румунија на петом месту са 231,661 исељеника.

У 2019. години Немачка бележи 576,319 исељеника, на дугом месту је Уједињено Краљевство са 368,385 исељеника, на трећем месту је Француска са 299,101 исељеника те на четвртом месту Шпанија са 296,248, док је на петом месту Румунија са 233,736 исељеника. Слична ситуација била је и у првим годинама посматраног периода, од 2015 до 2016 године, с тим да је пето место припадало Пољској.

Можемо да закључимо да је у 2018. години у 22 државе чланице Европске уније евидентирано више усељавања него исељавања, међутим Хрватска, Румунија, Бугарска, Латвија и Литва имају већи број исељеника од броја усељеника.

Савремена друштвено-политичка сцена је оптерећена бројним проблемима, али ми желимо да у овом раду укажемо на једну од основних опасности по очување националног идентитета, како држава чланица Европске уније, тако и других држава које нису у саставу ове европске породице. То је, пре свега, „(не)могућност држава Европске уније да се изборе са масовним миграцијама, као и евентуалне последице таквих миграција у државама Уније“ (Субошић, Васиљевић 2017: 78). Овде треба нагласити да је једна од основних тековина Европске уније, од самог њеног оснивања, била поштовање и очување националног идентитета њених чланица, али је „интеграција дела европских држава под наведени заједнички правни оквир довела до формирања наднационалног европског идентитета, уз истовремено слабљење националног идентитета држава чланица Уније“[8]. Међутим, овде треба нагласити да је актуелна мигрантска криза иницирала отварање многих питања у Европској унији и да је, посебно, подстакла буђење и (поновно) јачање националне свести и идентитета. То је карактеристично, како у државама чланицама ЕУ, тако и у другим европским државама[9].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу свега напред наведеног, можемо закључити да је, данас, евидентан један апсурд, који се огледа у томе да се најразвијеније земље света налазе у демографском повлачењу и имају проблем са наталитетом, с обзиром да се, све више, из године у годину, повећава разлика између рођених и умрлих (у корист ових последњих). У појединим од њих, „бела куга“ се претвара у демографску катаклизму, тако да се оне налазе у веома критичној ситуацији. Тако, на пример, у Немачкој ће се потенцијал радне снаге смањити за око 40% до 2060. године, ако се настави оваква негативна демографска ситуација изазвана великом разликом

8 *Исто.*

9 Пример за то је Швајцарска, као и друге европске земље.

између морталитета и наталитета. Зато, да би се тај радни потенцијал одржао, потребно је најмање 400.000 имиграната годишње (радно и стручно способних), што одговара неопходности укупног броја 800.000 до 1.000.000 годишње?! Значи, овде се размишља само о економији, тржишту рада, стварању профита и слично, али нико (или мало ко), сагледава тако велики прилив миграната дугорочно. То ће, у једном тренутку, дестабилизовати многе сегменте друштва, изменити демографску структуру становништва (што је, већ, добрим делом и учињено), променити културу понашања, изазвати бројне несугласице између припадника различитих конфесија и слично. Да не причамо о томе колико је, евентуалних, „терориста-спавача" међу њима, који у једном тренутку могу да, ради остварења својих циљева, после сопственог радикализовања у њиховим верским школама и објектима, могу да предузимају бројне терористичке акције. Такве примере смо, нажалост, имали у неколико европских земаља, само у протеклих пар година, али је мало ко извукао поуке из претходних дешавања.

ЛИТЕРАТУРА

Божић 2015: Ванда Божић. *Кријумчарење људи и трговање људима у хрватском казненом законодавству и судској пракси,* Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци, v. 36, бр. 2, стр. 845-873, доступно на: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=227403.

Божић, В; Лисичар, Х; Мудрић, М: *Казненоправни аспекти кријумчарења људи у Републици Хрватској с освртом на медитеранску кризу – анализа стања и препоруке de lege ferenda,* Правни живот, часопис за правну теорију и праксу, 2015, стр.283-301. доступно на: https://www.bib.irb.hr/816386/download/816386.44._Kaznenopravni_aspekti_krijumarenja_ljudi.pdf

Групковић 2006: Бранкица Групковић.: Политика виза и западни Балкан – илегалне миграције и борба против трговине људима, Институт за међународну политику и привреду и Група 484, Београд.

Достић, Танчић 2022: Синиша Достић, Драган Танчић, *Безбедност државне границе*, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Лепосавић.

Стратегија супротстављања ирегуларним миграцијама у Републици Србији за период од 2018. до 2020. године, Службени гласник РС, број 105/2018.

Субошић, Васиљевић 2017: Даре Субошић, Ивана Васиљевић., *Мигрантска криза као изазов за очување националног идентитета чланица ЕУ*, Војно дело, 2/2017, стр. 78.

Tyner, J.A., *War, Violence, and Population: Making the Body Count,* The Guilford Press, 2009.

Zavadski, K., *ISIS Now Has a Network of Military Affiliates in 11 Countries Around the World,* New York Intelligencer, 23.11.2014, доступно на: https://nymag.com/intelligencer/2014/11/isis-now-has-military-allies-in-11-countries.html.

https://www.nezavisne.com/novosti/svijet/Pogledajte-kartu-U-kojim-evropskim-zemljama-ima--najvise-migranata/485829.

Islamic State-controlled parts of Syria, Iraq largely out of reach: Red Cross, Reuters. 13.3.2015, доступно да https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-icrc-idUSKBN0M921N20150313.

Eurostat, dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics/hr#Migracijski_tokovi:_U_dr.C5.BEave_EU-27_2018._uselilo_se_2.2C4_milijuna_osoba_iz_zemalja_izvan_EU-27.

Eurostat, dostupno na: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi3nxt&lang=en#.

Dragan Lj. TANČIĆ
Vanda B. BOŽIĆ

MODERN MIGRANT CRISIS AND MIGRANT SMUGGLING

Summary

The paper points out, first of all, the fact that the contemporary migrant crisis represents a projected migration of peoples and that everything that is happening in the world today (the so-called Arab Spring - a wave of demonstrations, protests and rebellions, started in December 2010 in Tunisia and continued in other countries of North Africa and the Middle East, wars in certain countries, millions of homeless people, refugees and migrants, etc.) is not accidental at all. International law and its theoretical principles have never been more developed, on the one hand, but they have never been violated or compromised in practice, applied by naked political force and political power, on the other hand. Namely, all this is an integral part of the realization of the idea of the New World Order, which is by no means new. The destruction of „national sovereignty" and the creation of „limited sovereignty", the de-sovereignation of national states is the harsh reality of the modern world. This is done through the creation of supranational regional organizations (for example, the European Union) and institutions of global financial power (the World Bank, the International Monetary Fund, the World Trade Organization, and others).

Key words: migration, migrants, migrant crisis, de-sovereignization, migration of peoples, emigration, immigration, political force, political power.

Рад је предат 4. децембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 328.184(497.115-078KOS)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40702

Pregledni rad

*Miroslav M. MITROVIĆ**
Strategic Research Institute, University of Defense in Belgrade

*Nenad N. PERIĆ***
Institute for Serbian Culture Priština-Leposavić and Faculty of Social Sciences, Belgrade

LOBBYING AS STRATEGIC COMMUNICATION IN PRACTICE - THE CROWN OF THE SEPARATIST MOVEMENT ON KOSOVO AND METOHIJA

Abstract: Strategic communication is one of the expressions of the soft power and represents an instrument in the political and security achievement of national interests. One of the strategic communication forms is lobbying. Potential lobbying of foreign policy is significant, as it could be realized through direct military intervention for support of interest group goals. The paper presents gained results of interest representation of Albanian interest groups regarding U.S. foreign policy as support of the achievement of the separatists' goal in the form of the Republic of Kosovo. Using content analysis and conclusions synthesis, the paper presents results that indicate effective and productive effects of applied interest representation strategy. It is a suggested that base of common interest should focus on political, economic and security interests, and institutional preconditions for effective lobbying of U.S. institutions. Conclusions indicate that organized and strategically planed lobbying approach to U.S. institutions can bring very good results.

Key words: strategic communication, ethnic interest groups, lobbying, U.S. foreign policy, Kosovo.

1. INTRODUCTION

Strategic communication is a planned and comprehensive activity of the organizational entity, which aims at achieving a successful and efficient interaction with the environment. Some of the elementary forms of strategic communication carried out in the function of supporting the highest national goals, are propaganda, public diplomacy, and interest communications or lobbying (Mitrovic 2019). Lobbying is a communication act, which aims to influence the decision-maker per our own goals and interests. Whether it is influencing the legislature or supporting the state in terms of positioning in foreign policy relations, lobbying is carried out by using and implementing programs and communication strategies with the support and use of all appropriate communication tools (Mitrovic 2015: 13).

By its very nature, lobbying in one part is a communication process of exchanging information, but also of influencing and exerting pressure on the legislator. Among the used

* Research Associate, miroslav.mitrovic@mod.gov.rs
** Full Professor, nesaperic@hotmail.com

techniques are the organization of mass campaigns aimed at public opinion formatting, broadcasting analyzes and commentary regarding a particular issue, using „commissioned experts", P. R. campaigns to portray the „good" face of an organization that is a beneficiary of lobbying activity, launching of negative information regarding the opposing party, classical propaganda instruments and use of spin.

In general, according to primary areas of activity, lobbying can be divided into political and corporate lobbying. Both types can have implications for issues of national defense and security importance. Lobbying within politics through all of the above forms can have a direct impact, both on the structuring of the executive and legislative branches, and on the legal framework, and through its influence on public policies it has a significant impact on the broadest spheres of life, public opinion and the general state of the nation. In the area of foreign policy lobbying, a special place has the influence of different interest groups (corporate, ethnic, non-governmental) on decisions regarding the use of „hard" instruments of state power (Mitrovic 2017a: 107-120). In the scope of that, it could be analyzed by strategic lobbying of Albanian ethnic interest groups on U. S. foreign policy (Mitrovic 2017b).

The precondition of lobbying evaluation will be offered in the brief genesis of Albanian aspiration to independence, which is the main motive for the lobbying of separation of Kosovo. The Albanians who live out of Albania, in Western Balkan neighboring countries have a long history of struggle against prevailing rulers and neighbors. Activities became intensively since the late nineteenth century and late twenty century finished with separatist rebellion and nesting of „Republic of Kosovo". Albanians desire for expansion is easy for understanding because Albanians had no state until the establishment of Albania in 1912 (Mannullaku 1975; Malcolm 1998). This paper analyzes the case of Albanian ethnic group, which by using of possibilities of a United States political system and compared aims with U.S. administration, can achieve its goal – engagement of U.S. hard power for its separatist objectives. First will be analyzed genesis of Albanian rebellion in SFRY in 80is and genesis of separatist activities in 1998-98. Also, briefly will be explained the geopolitical arena of that time as well as some specific conditions in Clinton's presidency. The suggestion is that the Albanian interest group in the U.S. recognize the possibility to influence U.S. Administration during president Clinton's mandate to achieve their long-lasting goal – separation from Serbia.

It is no intention of this paper to analyze the profound historical aspect of Albanian-Serbian relations, but using a specific form of strategic communication in form of advocacy or lobbying in achieving national interests. In favor of that aspect, the paper will illustrate just late acts of separatist aspiration.

2. BRIEF CHRONOLOGY OF KOSOVO REBELLION IN THE 80S UNTIL MID-90S

In their work, Koktsidis and Dam (2008) recognize that the interethnic relations between Serbs and Albanians in Kosovo – Metohija[1] within the Socialist Federal Republic

1 The name Metohija derives from the Greek word μετόχια, meaning „monastery estates" which is related to vast territory in the region that was owned by the Serbian Orthodox Church (Kola 2003:47). The term „Kosovo and Metohija" was in official use since in 1945-1968 period, (Bennett 1995), when

of Yugoslavia (SFRY) which are in close relation with after come separation of Kosovo, deteriorated sharply after the student riots at the University of Pristina in 1981. Hundreds of Albanian students were joined by thousands of factory workers, miners, and farmers, shouting „Kosovo - Republic!" and „We want a Unified Albania!" (Koktsidis-Dam 2008: 162). Since then, until 1999 and open rebellion, Kosovo and Metohija experienced two decades of constant rebellion and different political and extremist movements of Albanians.

In 1989, Slobodan Milosevic ended the autonomous status of Kosovo and Vojvodina within Serbia, which was granted by the communist's Tito Constitution from 1974. This act was recognized as underprivileged action against Albanians on Kosovo, which by then comprising up to 85% of Kosovo's two million people. They start to established a new grievance and acts of revolt. In response, a moderate LDK established an underground government with its parallel institutions. Initially, the LDK called for the creation of the autonomous Kosovo Republic within a reformed Yugoslavia. In September 1990, however, the former Kosovo Assembly proclaimed a „Sovereign Republic of Kosovo." The boots on the ground for secession were Kosovo Liberation Army (KLA) which approached the stage in 1996. KLA pursued their aim through well-prepared rebellion, limitations and mistakes by rivals, cheap weaponry from Albania, effective guerrilla, crackdown sparking large-scale revolt, learning from mistakes and support from NATO and the West (Koktsidis-Dam 2008: 164-171).

In their activities, KLA used a dominantly terroristic tactic during 1997 and in 1998, the KLA killed and kidnapped a number of police officers as well as Serbs, Turks, Romas, and for them „not loyal Albanian" civilians.[2] Numerous bomb attacks on police stations, check points and vehicles and also on civilian objects (private houses, markets, restaurants, cafes, etc.) were carried out by the KLA. So, many countries marked the KLA as terrorist organizations. Also, the KLA terrorist acts were expressly condemned by the U.N. Security Council (Resolution 1160, 31th of March 1998) (SMIP 1998; Gaćinović 2008). Initially, the U.S. government also qualified the KLA as a terrorist organization. But, in the first half of 1998, the KLA was removed from the list of terrorist organizations and started enjoying the assistance and considerable support from the U.S. Administration (Craig 1999).

On Kosovo, KLA intensively carried terror in purpose to provoke as the possible most significant reaction of the Yugoslav government. The aim was to use an inadequate response from the Yugoslav Army and police as a pretense for foreign military intervention. In favor of that goal, from the start of 1999 until the 24th of March (the beginning of the NATO intervention), the KLA terrorists committed 559 attacks (322 on police and 237 on civilians). They killed 124 persons (104 civilians), wounded 253 persons (of which 156 civilians) and kidnapped 57 people (Blic 1999: 9). That U. S. policy was not substantial in the Kosovo quest, illustrate the debates in Senath and Congress (Corn 2001). Furthermore, in May 1999, Congress voted in ration 427 to 2 against

---

the term „Kosovo" became the official name of the province as a whole. In 1990, the new changing the official name of the province back to the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (Krieger 2001).

2 In 1998, the KLA organized more then a thousand attacks on Kosovo and killed more than 300 people (of which one half were police officers and soldiers and another half were citizens), wounded over 600 people (more than 400 policemen, 106 soldiers, and 162 citizens) and kidnapped 230 people. The victims were not only on the Serbs but also members of other ethnic communities, including the Albanians who did not support or cooperate with the KLA (Glas javnosti 2001).

the declaration of war to Yugoslavia. For this reason various prominent individuals and groups in the USA filed a lawsuit against Bil Clinton with the claims that he was waging an illegal war (Yoo 2000). Nevertheless, Clinton's Administration remained on course of action again international law supporting separatist and terroristic, challenging faith in peaceful politics (Krivokapić 2019).

Question is how this terroristic movement, introduce support in Clinton's administration? The suggestion is that success was founded upon lobbying of U.S. institutions in favor of achievement mutual interest of administration and ethnic interest group. In the next chapters of paper, it will be elaborated on U.S. foreign policy lobbying scene, possible mutual interest of Clinton's administration and Albanian lobbying group, as well as implemented lobbying strategy.

3. U.S. FOREIGN POLICY LOBBYING SCENE

Lobbying in the U.S. is a legitimate, organized, and socially accepted activity based on the Constitution and its amendments. Relations within the lobbying scene are regulated by the Lobbying Disclosure Act (Lobbying Disclosure). The process of U.S. foreign policymaking is layered and non-linear. U.S. foreign policymaking takes place in the complex interaction of numerous state bodies: the President and his cabinet, the Department of State, the Pentagon, the Central Intelligence Agency (CIA), and the National Security Council (NSC). Besides, U.S. public opinion has a particular influence, so foreign policy decisions are implemented with strong public relations campaigns.

Foreign governments and nations have represented their interests in the United States since the early 19th century. After the WW2, an intense period of influence on U.S. foreign policymaking began: European governments lobbied for the adoption of the Marshall Plan; during the decolonization period, the nascent states advocated U.S. political and financial support; during the 1970s, it lobbied for the abolition of U. S. trade protectionist measures, etc. In contemporary foreign policy relations, foreign governments are lobbying the United States in two ways: „low politics", where the fields of economy, trade, relations development, etc. are primarily represented; and areas of high politics, where security, crisis, and military interventions are prevalent (Ness 2000). U.S. foreign policy is primarily focused on the fulfillment of identified and projected own national interests (Adler-Haas 1992), with intonated economic interests (Hall 1989). Groups that have financial power and interests outside the U.S. are exerting pressure on the U.S. administration to influence foreign policy that is aligned with their corporate interests (Moravcsik 1997). In his work, Keohane (1984) provided arguments for validating the theory of the influence of the neoliberal political economy on international political relations, and Snyder (1991) linked defense policymaking to corporate entities, the relationship is based on deep shared, economic and political interests. According to Trubowitz (1998), the imperative of steady economic growth and the struggle for regional and global economic dominance have a significant influence on the formulation of U.S. foreign policy. In their research based on a comparative analysis of U.S. foreign policy impact causes, Jacobs and Page (2005) concluded that influencers, whether coming from outside-abroad or internal entities, were organized into three groups: neoliberal

organizations, knowledge-based institutions (so-called epistemic organizations) and pressure-based groups based on electoral-voting potential and public opinion.

The basic form of organizing political interest groups in the United States is the Political Action Committee (PAC), with its advanced types of Super PAC[3] and Leadership PACs. All branches of industry, services, civil society organizations, associations, associations, and individual corporations are hired through PAC in the political arena, and in most cases by multiple candidates, mostly both Democratic and Republican parties (TCRPa). Also, some organizations are based on Section 501 (c) of the Internal Revenue Code (U.S. Code). Model 501 (c) organizations (TCRPb) are, by law, a nonprofit organization, declared politically inactive, and do not have to report their donors.

Political Action Committees that lobby for foreign and defense policy is located in a sector of interest groups called Ideological/Single-Issue. Certain ethnic interest groups in the United States are highly organized and base their influence on the size and organization of the population they rely on, while foreign governments are most actively lobbying through registered PACs. Corporate political influences on U.S. foreign policy are also very present, such as the creation of an environment for intervention in Iraq in 2004 (Miller 2004), noting that the results of the intervention are consistent with the operating profits of U.S. companies (Pratap 2004). By law, foreign companies with branches in the U.S. are allowed to form political action committees.

Representatives of interests represented through U.S. foreign policy action methods are:

- Naturalized Americans, organized into ethnic groups that promote the interest of their origin country intending to influence U.S. foreign policy toward it.

- Professional PR, advocacy companies, and political action committees engaged in running a public relations campaign, developing cultural and friendly relations, public diplomacy, etc.

- Official diplomatic representatives, through the development of relationships at all levels (twinning of cities, regions, institutional integration etc.).

The overriding goal of establishing such relations is primarily economic. It provides the basis for obtaining privileged nation status in trade-economic and investment-economic ties with the U.S. Interests also include military assistance and the provision of special security assistance, emigration policy, avoiding sanctions and reducing or increasing the presence of the U.S. Armed Forces in some parts of the world.

Naturalized Americans or members of ethnic groups hold a particular concern for U.S. foreign policy. Unique interest is for U.S. engagement in a specific region or country which correlate with their origin. The ethnic lobby group is not just the oldest foreign policy pressure group but also the most influential. In significant ways, ethnic groups are often tied to foreign country lobbies and those groups that directly lobby

3 This new form of economic and political engagement has existed since 2010 and is the dominant way of supporting political candidates in the United States. Super PAC organizations are not allowed to provide direct financial support to candidates, but invest money in the implementation of candidate support activities. There are no limits on the number of funds they can raise and spend on election campaign activities. Super PAC is obliged to submit financial statements that state donors and reports on realized expenses. For example, in U.S. presidential election, approximately 2.400 Super PAC have cash flow over a billion of U.S. dollars.

the American government on behalf of another nation (McCormick 2012: 68). The power of ethnic lobbying groups is in (1) their ability to provide votes in critical areas, (2) their ability to make campaign contributions to office-seekers, and (3) their ability to organize and lobby on vital issues (McCormick 2012: 72).

4. ANALYZES OF MUTUAL U.S. ADMINISTRATION – ALBANIAN INTEREST

The process of lobbying of the Albanian interest group towards the USA has emerged, developed, and resulted in conditions of significant historical and geopolitical trends that came with the collapse of the USSR were aligned the internal frustration of the military and industrial complex in the USA due to the possible reduction of the military budget. Also, it was imperative for the necessity to address the continued need existence of NATO. This environment allowed the U.S. administration to open its institutions to the performances of groups that aimed, among other things, at disintegrating the SFRY and establishing more states.[4] There are indicators of the influence of Croatian and Muslim interest groups that enabled the creation of internationally recognized states of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Thus, significant attention is drawn to the activities of interest groups from the Albanian national entity in the U.S. In doing so it is necessary to analyze the motives and mutual interests of the U.S. and the Albanian interest corps in the process of lobbying for the secession.

Geopolitical interests are, among other things, defined by setting goals that reflect the importance of the nation in international relations. Since the early 1990s, the Interesting Performance of the Albanian Corps in the United States has been predominantly oriented towards the national issue and the settlement of the „Albanian Question" in the Balkans, with a pronounced religious orientation, and less prominent ideological and political characteristics. The general cohesive idea in organizing the appearance of the Albanian interest group (Ragaru & Dymi 2004) is the realization of a project that, as a top goal, aims at unifying all the territories in the Balkans inhabited by the Albanian population into one country.

From the U.S. point of view, the perception of the Balkans and Eastern Europe is possible through the affirmation of the Grand Strategy. The same concept was used in connection with the description of U.S. appearances in Kosovo in the late 1990s. Also, in the context of attempts to clarify the reasons for U.S. interventions in Afghanistan and Iraq in the early 21st century (Feaver 2009). According to Gray (2007: 186), the Grand Strategy „defines the purposeful engagement of all the state's potential in securing the security of society, and it is important to emphasize that not only military potentials

4 According to research, during the conflict in the former Yugoslavia, from 1991 to 2002, 157 contracts were signed with lobbying firms from the United States concerning individual national or state interests, which in 90 cases concerned the dissolution and complete disappearance of Yugoslavia. Apart from the Albanian ones, Muslim and Croatian international groups have a strong presence. One example is the realization that one of the most engaged public relations firms lobbying for Croatia's interests, Ruder Finn, charged up to $ 100,000 a month for individual separate contracts relating to specific political interests (Beham 1997).

are considered". The model of implementation of the U.S. Grand Strategy in the mid-1990s, under President Clinton's term (1993 to 2001), is according to Trubowitz (2011: 120-127) also referred as „low-risk" or „missile diplomacy" strategy and is strongly marked by the emergence of expansionist interests by U.S. economic entities and international corporations. The ideological basis for acting towards Yugoslavia must also be sought in the previous declared strategic orientations of the U.S. foreign policy approach to Eastern Europe (NSDD-54, 1982). In the early 1990s, the integration of most Eastern European countries into the EU and NATO began. But Yugoslavia almost overnight became synonymous with the last „bastion of communism", from the position of a counter-element to Soviet influence in the West (NSDD-133, 1984) by the United States and the most powerful states of Europe, first of all, Germany and Great Britain (Chossudovsky 2003). It should be considered that „Serb-Albanian relations, as well as the Kosovo-Metohija problem, historically-geopolitically, were not just an internal, local and current issue" (Stepić 2007: 459), and that Albanians' aspiration for Kosovo's secession aligned with the U.S. geopolitical interests, natural joint appearance, both during and after the rebellion and military intervention led against Yugoslavia. Last but not least, it is important to remind that in time of starting Operation Allied Force, president Clinton just stepped out from the impeachment process and desperately needed some action to prove itself as a strong leader (Kutz 2013). Yugoslavia, which was devastated with economic sanctions and already marked as a „bad guy" and in comparison, to the U.S. and NATO had small Army, was an excellent choice for muscle proofing. With effective mass media campaigns, which were focused on justifying intervention as a humanitarian, Clinton's administration succeeded in intervening U.S. public in supporters of intervention and legitimization of Kosovo separation as a, not legal, but legitimate aim (Entman 2004).

Economic interests can be observed from many aspects, among which are undoubtedly the mineral resources located in the territory of Kosovo. Namely, one year before the intervention and the onset of the violent secession of Kosovo from Serbia, New York Times commentator Chris Hedges (1998) cited the potentials of mines in northern Kosovo, stating that it was a multi-million-ton reserve of lead, zinc, cadmium-rich metals, gold, and silver. Also, it is necessary to mention the Kosovo's potentials in coal reserves, which represents the most critical reservoir of fossil energy in Serbia. Lignite reserves in the Kosovo area by several U.S. agencies, including the CIA, have been estimated at 8.3 to 10 billion tonnes. It is interesting that the chairman of *Envidity*, a Canadian energy company that explores Kosovo's lignite coal deposits and produces synthetic fuel, is General Clark, former commander of NATO forces in Europe who led the war against Serbia (Brunwasser 2012). Also, these reports provide assessmentc of minerals reserves totaling about 21.5 million tonnes of lead, zinc and silver ore, in quantities economically viable for exploitation. Besides, at least 1.7 million tonnes of bauxite are listed, the Feronikl complex with about 14 million tonnes of ore containing about 1.3 percent nickel and 0.07 percent cobalt, followed by about 2.8 million tonnes of magnesite and 1.7 million tons. Kosovo's coal, natural gas, and metal reserves are estimated to be worth a total of five hundred billion dollars (Intermagazin 2013).

Immediately after the intervention, in August 1999, the United Nations Mission in Kosovo (UNMIK) took over the administration of Kosovo, and the International Crisis Group published a report on the Trepca mine, with instructions that UNMIK should take over the Trepcha as a matter of urgency. After being taken over it was handed over to management by *Morrison Knudsen International*, which later joined *Rayethon Engineering and Construction*, one of the most potent energy groups in the world, an influential and lobbying organization that has significant investments and business arrangements. With U.S. Government in the field of defense (Flounders 2000). Also noticeable is the lobbying activities of U.S. ambassadors in Kosovo connected with the involvement of the U.S. firm Bechtel Corporation in the construction of more than $ 1 billion in road infrastructure in Kosovo (Lewis et al. 2014).

Albanian economic interests can also be seen through the privatization of companies in Kosovo. Privatization is being carried out at the Kosovo based on the controversial decision of the U.N. Special Envoy for Kosovo, Michael Steiner, in 2002. This decision allowed that most of the property, capital, and facilities located in Kosovo, which are the property of the Republic of Serbia can be privatized, mainly by the Albanian diaspora (Petrovic 2006). It is estimated that Serbia claims $ 12.5 billion on the assets of the companies in Kosovo (around 1.358 objects) and the obligations of the Development Fund (Petrovic 2006: 298).

Examples of direct corporate lobbying in privatization are also evident. Telco AG, Liechtenstein company, in 2009, hired a US-based lobby company, the *Rhoads Group*, to secure corporate profits by concluding a contract with the Republic of Kosovo regarding an intermediary role in the sale of the telecommunications sector in Kosovo (Balkan Insight). The overriding goal of an engaged lobbying firm was to prevent another interested, competing, U.S. telecommunications companies from this arena. The leading lobbyist in this process was Shon Sullivan, who worked from 1995 to 2003 in various parts of the state administration, including key institutions in the U.S. Department of State and Defense. In 2001, he was appointed Political Advisor to the NATO Force Commander in Kosovo and later served as the High Representative of the NATO Secretary General in Serbia. Two most interested companies were a company of former Secretary of State Madeleine Albright, and of James Pardew, the Clinton-era special envoy to the Balkans (Brunwasser 2012) with the first finishing the deal.

Another example of corporate lobbying is the appearance of *Bechtel*, a U.S. construction giant. *Bechtel Corporation* is known for its lobbying appearances that have directly influenced U.S. foreign policy, and more specifically, interventionist. One of the main protagonists of this corporation's interests is George Shultz, former Secretary of State of the U.S. and also former Secretary of Defense, Donald Rumsfeld. The organization began its international appearance in close cooperation with the CIA during the 1940s, and it is connected with millions of jobs in conflict areas around the world, such as in Iraq, Bolivia, the Philippines, India, etc. In the Balkans, they have been recognized for their involvement in highway construction in Croatia, Kosovo, and several projects in Albania. This firm has hired *Van Scoyoc Associates*, a lobbying firm of the Kosovo Government, „on the highway and other infrastructure issues", and as a result of its successful performance, multi-billion-dollar deals were signed in Kosovo. In front of

Van Scoyoc Associates was Mark Tavlarides, who played a significant role in the foreign policy of U.S. President Clinton, especially in matters of support to become independent of „Kosova" and the strengthening of relations between Greece and Turkey to the „young Republic of Kosovo".

5. ALBANIAN LOBBYING STRATEGY TOWARD U.S. ADMINISTRATION

About 214.000 Albanians are officially registered in the U.S., while some estimates indicate that between 250 and 500.000 Albanians live in the U.S. (Nedelkoska-Khaw 2015). The Albanian national corps began its political positioning in the U.S. based on political anti-communist emigration in the early 1950s (Ragaru-Dymi 2004). With the fall of communism in Albania, the activities of the Albanian national corps focused primarily on national unification goals, with the first project of separating Kosovo from Serbia (Vickers 1999). In the USA, there are many Albanian interest organizations, and it could be listed as an ethnic-based[5] lobbying group.

The most influenced ethnic Albanian organization in the U.S. is the National Albanian American Council (NAAC), which is a crucial institution for establishing political support in the U.S. institutions in connection with the project of secession of Kosovo from Serbia, has a dominant role in achieving the goal of Greater Albania. Also, the NAAC actively pursued the collection of material and financial resources, and the mobilization, equipping and sending of young Albanians from the United States to Albania, from which they became involved in the operations of the KLA in Kosovo (Mastrolilli 1998).

Albanian leaders contacted the Washington Group (member of Ketchum Public Relations, which is part of the Omnicom Group-one of the world's leading communications companies. During the period of a year and a half (beginning of 1998-end of July 1999), Government of Kosovo was their client. Main task of this engagement was gaining the sympathy and positive attitude of world public opinion, especially in the West. Specific-operational tasks were: spreading news, information and images of the conflict on Kosovo, providing appointments for the Albanian leaders hosting in the world's leading media or participating in major political events, gaining mass media attention, establishing contacts with US senators and important politicians of the United Nations, representatives of NGOs and institutions, articles placement and comments in the media on alleged Serbian crimes in Kosovo", sending readers' letters of false readers and overloading mail addresses of major editorial offices and public figures, lobbying among various public figures to support the Kosovo Albanians and even publishing texts in the Serbian media. At that time Washington Group was operated by Susan Molinari, former editor of very influential newscasts CBS, later powerful Republican congressmen, with a wide array of contacts in the world's media and political structures.

5 Some of the most active professional and political Albanian organizations in the U.S. are Albanian American Medical Society, Albanian-American Freedom House, Albanian-American Development Found, Albanian-American Lawyers, Albanian American National Organization, Albanian American Civic League, Albanian American Woman's Organisation, Albanian-American Enterprise Fond and Medi (Albanian Media Group).

Some of the features of the lobbying performance of the Albanian interest group are:

- *continuity in action to achieve the set goal*. Namely, Kosovo owes much of its self-proclaimed independence in 2008 to Albanian long-term and persistent lobbying, with continuity of action and diversity of lobbying instruments applied from the mid-1980s (Sputnik International). Albanian American Civic League lists some of the lobbying activities as:

- launch of petitions and debates, adopting resolutions in U.S. Congress (1986, 1987);

- organizing protests (in front of U.N. headquarters and the White House, 1988);

- expanding the support base allying (winning the support in Australia for „liberating Kosovo from Serbian occupation" 1990);

- forming expert groups (Interparliamentary Group for Kosovo in Luxembourg, 1991);

- creating support for participation in international conferences (Helsinki Commission, 1991);

- cessation of U.S. aid to Yugoslavia and the opening of the sanction's regime (1991);

- the presentation of Ibrahim Rugova to President Clinton (1994);

- the establishment of support for Turkey's independence in Kosovo (1994);

- creation of conditions that can be seen as forms of pressure for conducting military aggression against Yugoslavia (from 1994 to 1999);

- public defense of the KLA image before Congress (1998);

- advocating against the Holbrook-Milosevic deal, (1998);

- presenting the idea of an independent Kosovo before E.U. institutions (1998);

- support the recognition of the self-proclaimed independence of Kosovo (2004-2008) (AACL);

- *engaging in professional lobbying firms*. The Government of Kosovo has continued the involvement of professional firms in lobbying U.S. institutions even after declaration of independence. The lobbying agreement with Patton Boggs was signed in 2011. It included the services of „advising on legal and representation interests related to expanding bilateral and multilateral relations" and „creating the conditions for investment and trade opportunities for Kosovo, as well as fundraising and foreign programs for the needs of Kosovo" (Collaku-Marzouk 2012). Patton Boggs Foreign Policy advisor Frank Wiesner served as Special Representative to Secretary of State Condoleezza Rice for the 2005 Kosovo status talks and played a significant role in self-proclaimed independence in 2008. Furthermore, in mid-2016, Kosovo signed a continuation of a $ 600,000 (annual) contract with *Podesta Group*, one of the most influential lobbying firms in the United States. The head of this company is Tony Podesta, a brother of John Podesta, former Cabinet Chief of President Clinton during his presidential term. The agreement of Kosovo's engagement of Podest Group covers activities in the areas of „research and analysis of key issues of interest to Kosovo", as well as „advisory influence on U.S. policies, activities in Congress and executive bodies creating the U.S. political scene; keeping in touch with members of Congress and their staff, as well as with executive agencies, media and non-governmental organizations" (Collaku-Marzouk 2012). Also, from 2011 to 2013, the Podesta Group was engaged in advocacy for the Government of Albania (Likmeta 2016);

- *lobbying from his organization* (in house lobbying) through the actions of formerly former U.S. Congressman Joe DioGuardi, the first Albanian elected to Congress, but also through the appearance of Albanian officials, and political representatives in Congress and the U.S. Senate who are declared lobbyists for the Albanian national question. Since his first election to Congress in 1984, Joe DioGuardio is actively lobbying for the rights of Albanians living in the Balkan countries: Albania, Kosovo, Macedonia, Montenegro, Presevo Valley (southern Serbia) and Kamera (northern Greece). For over twenty years, the organization has worked with leading U.S. Congressional Foreign Policy Executives, including Congressman Ben Gilman, Henry Hyde, Tom Lantos, Dana Rohrabacher, Ileana Ros-Lehtinen, Senators Charles Schumer, John McCain, Joe Biden (current president of the USA), Bob Dole, and Claiborne Pell (AACL);

- *lobbying the media* has been a dominant activity in preparing the public in the U.S. regarding the „necessity" of armed intervention against Yugoslavia. The Serbs were portrayed as xenophobic fascists who caused the humanitarian crisis on Kosovo. A broad media campaign was conducted to establish public support, with every rational, independent analysis aggressively attacked and discredited (Stone 2005; Perić 2019);

- *influence of think tanks* and official academic structures, giving legitimacy to military intervention, building on quasi theories about the continuity of Albanian suffering due to „Serbian nationalism and dogmatic Marxism that conditioned the anti-Albanian mood in Kosovo" (Lydall 1989: 199). This appearance of intellectual and academic work made it easy for the public in the United States, but also in Western Europe, to move beyond military intervention, especially since Yugoslavia had a negative connotation, as the last socialist economic system in the Western Balkans region (Pilger 2000);

- *the creation of alliances* and the support of other interest groups is manifested by the successful animation of part of the influential Jewish ethnic interest group, primarily through the public appearance of authorities such as Nobel laureate Eliezer Wiesel. Namely, in the media appearances, Wiesel sought to establish a direct link between the alleged crimes of Serbs against Albanians and atrocities against Jews in Nazi Germany, calling for intervention with the explanation as „if the U.S. intervened in Germany in 1938, no concentration camps would be established". The Guardian reported that the final death toll during the so-called „massacre" and ethnic cleansing conducted by Serbia against Albanians was below 3.000. At the same time, an international forensic team found that the total death toll was around 2.100 and that it cannot say with certainty who the perpetrator of the killings was. After examining over 100 reported possible locations of mass graves, it was determined that there were no human remains in them (Steele 2000). However, stone already has been rolled. In strong support of undocumented but constantly repeated myth of the „bloodthirsty Serbs", one of significant role had Hillary Clinton, the wife of former U.S. President Bill Clinton, later Senator and Secretary of State. As a prominent representative of the Albanian lobbying performances, she active participation of Eliezer Wiesel in several media outlets, with the primary goal to create a picture in public opinion which will link authorities in Yugoslavia with Germany before World War II, and the Albanian as a Jews in Germany during the same period (Kutrtzman 1999);

- *the absence of counter-measures* by the opposite side. The fact is that during intense lobbying against their interests, the response of the Serbian pressure groups in the USA is absent. Specifically, Lindsey states that „The Serbian lobby had no influence on U.S. policy toward the Balkans during the 1990s" (Lindsay 2004: 145). Also, it is noticeable that there is a continuity in the inactive approach to this problem since the Republic of Serbia is the only country from the territory of the former SFRY that did not hire professional lobbying firms to represent its foreign policy interests in the USA (Veterans Today).

In short, the performance of the Albanian lobby corps has all the characteristics of a keen interest in appearing in the process of influencing U.S. foreign policy, which can be analyzed according to the model of lobbying strategy (Mitrović 2015: 63):

- direct and indirect communication using all available communication tools;
- long-term relationship development, forming alliances, and broad coalitions;
- longlasting design of a strategically driven process, zero tolerance for the possible response of the opposing party;
- engage all available resources to achieve the goals;
- engaging national associations and groups with common points of interest, professional lobbyists, media, scientific, and other experts as „witnesses" of their interests;
- mobilization of the broadest base of supporters, based on a sense of belonging to a larger, more meaningful social goal.

6. CONCLUSION

As Ahrarri (1987) noticed, four factors grant success to ethnic groups in lobbying U.S. foreign policy. First, the group must press for a policy in line with U.S. strategic interests. Second, the group must be assimilated into American society yet retain enough identification with the mother country so that this foreign policy issue motivates people to take some political action. Third, a high level of political activity is required. Fourth, their groups and movements should be politically unified. Referring to the analysis above, the Albanian National Lobby Corps fits entirely into a definition.

Albanian ethnic lobby, although small, has succeeded in achieving its goal of legitimizing separatist goals and separating Kosovo from Serbia as a big step in possible future unification with Albania. It should be emphasized that the preconditions for the existence of the lobbying scene and the regulated rules made it possible to achieve this goal. Namely, Serbia remained utterly inactive in the sense of lobbying its interest. It can also be observed that the Albanian lobby efforts are characterized by persistence, perseverance, identification of common interests with the U.S. administration, and a very flexible approach. Also, it is noted that material and business interests are the main motivating actors for key people in President Clinton's administration, and Albanian lobbyists were ready to reconcile their interests with theirs.

Based on the analysis of the activities of ethnic lobbying groups, it can be concluded that a relatively small community, organized and with clearly set strategic goals, can have an impact on U.S. foreign policy. The characteristics and conditions of influence on U.S. foreign policymaking are, in principle, as follows:

- the United States has elaborated legislation and procedures regarding all forms of interest representation;

- there are prerequisites for pursuing activity in the U.S. lobbying arena, open to all interested stakeholders;

- it is necessary to create a strategic interest performance, long-term planning, and targeted action.

Considering all of the above, we conclude that the future-oriented nation should strive for an offensive and concerted approach to centers of world power, which can influence the realization of national interests and a better and stronger position in international relations.

REFERENCES

AACL Albanian American Civic League. http://www.aacl.us/aaclhistory.htm/

Adler, E. and Haas. P. (1992). Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program. *International Organization* 46 (Winter), pp. 367-390.

Ahrari, Mohammed (ed) (1987). *Ethnic Groups and Foreign Policy*. New York: Greenwood Press.

Balkan Insight (http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-signs-second-us-lobbyist-for-50-000/)

Beham, M. (1997). Ratni doboši, mediji, rat, politika,. Beograd: Miona.

Bennett, C. (1995). *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. London: Hurst & Company.

Blic (1999, mart 24). *Podaci MUP Srbije.*

Brunwasser, M. (2012, Decemeber 11)., That Crush at Kosovo's Business Door? The Return of U.S. Heroes. The New York Times. (https://www.nytimes.com/2012/12/12/world/europe/americans-who-helped-free-kosovo-return-as-entrepreneurs.html)

Chossudovsky, M. (2003). *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Pincourt: Global Research.

Collaku, P. and Marzouk, L. (2012, April). Kosovo signs second US lobbyist for 50.000 a month. *Balkan Insight*; (https://balkaninsight.com/2012/04/03/kos 03ovo-signs-second-us-lobbyist-for-50-000-a-month/)

Corn, G. S. (2001). Clinton, Kosovo, and the Final Destruction of the War Powers Resolution. *William & Mary Law Review* Vol. 42, Is. 4, No. 1149. (https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol42/iss4/3)

Craig, L. E. (1999, March 31). *The Kosovo Liberation Army: Does Clinton Policy Support Group with Terror, Drug Ties? From 'Terrorists' to 'Partners'*. U.S. Senate, Republican Policy Commit. (https://fas.org/irp/world/para/docs/fr033199.htm)

Entman, R. M. (2004). *Projections of Power. Framing News, Public Opinion, and U.S. Foreign policy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Feaver, P. (2009). What is grand strategy and why do we need it?, *Foreign policy*, April 8, 2009; http://foreignpolicy.com/2009/04/08/what-is-grand-strategy-and-why-do-we-need-it/;20/12/2016.

Federal Election Commition (http://www.fec.gov/ans/answers_pac.shtml/)

Flounders, S. (2000, August 24). *NATO troops seize mining complex*. Workers World Newspaper, (157-159). Reprinted in Phillips, P. and Tomorrow, T. (ed.) (2001) *Censored 2001: 25 Years of Censored News and the Top Censored Stories of the Year*. New York : Seven Stories Press, 2001.

Gaćinović, R. (2008). Kosovo i Metohija – izazovi i odgovori, u Ćirić, J. (ur.): Kosmet – Gordijev čvor. Beograd: Institut za uporedno parvo: 21-51.

Glas javnosti (12. jun 2001) Izveštaj VJ o zločinima tzv. OVK na Kosovu u periodu od 1998. do kraja NATO agresije. (http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2001/06/13/srpski/R01061202.shtml).

Gray, S. Colin (2007). *War, Peace and International Relations.* London: Routledge.
Hall, P. (1989). *The Political Power of Economic Ideas.* Princeton: Princeton University Press.
Hedges, C. (1998). Kosovo War's Glittering Prize Rests Underground. New York Times, https://groups.google.com/forum/#!msg/soc.culture.bosna-herzgvna/
Intermagazin (2013, мај 4). Evo zašto je Kosovo toliko važno Amerima, Englezima i Francuzima. http://www.intermagazin.rs/evo-zasto-je-kosovo-toliko-vazno-amerima-englezima-i-francuzima/; 10/06/2017.
Keohane, R. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* Princeton: Princeton University Press.
Koktsidis, P.I., and Dam, C. T. (2008). A success story? Analysing Albanian ethno-nationalist extremism in the Balkans. *East European Quarterly*, XLII, No. 2: 161-190.
Kola, P. (2003). *The Search for Greater Albania*. London: C. Hurst & Co.
Krieger, H. (2001). *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974–1999*. Cambridge: Cambridge University Press
Krivokapić, B. (2019). The NATO bombing of Yugoslavia (1999) 20 years later – the problems of legality, legitimacy and consequences (19-56). In Vuković, N. (Ed.) *David vs. Goliath: NATO war against Yugoslavia and its implications*, Institute of International Politics and Economics: Belgrade.
Kurtzman, D. (1999, April 14). 'This time the world acted': Wiesel hails action in Kosovo. *Jewish Telegraphic Agency*. http://www.jta.org/1999/04/14/archive/this-time-the-world-acted-wiesel-hails-action-in-kosovo-2
Kutz, M.S. (2013), Just Wars and Persuasive Communication - Analyzing Public Relations in Military Conflicts (107-133). In Seethaler, Josef; Karmasin, Matthias; Melischek, Gabriele and Wöhlert, Romy (Edit.) Selling War - The Role of the Mass Media in Hostile Conflicts from World War I to the 'War on Terror'. Bristol: Intellect.
Lawrence, R. J. and Benjamin, P. (2005). Who Influences Foreign Policy? *American Political Science Review* 99(01):107 – 123. DOI: 10.1017/S000305540505152X
Lewis, P., Marzouk, L., Collaku, P. and Rusi E. (2014, April 14). Bechtel Corporation Hired U.S. Ambassador Who Lobbied $1B Kosovo Road Project. *The Guardian* (https://www.theguardian.com/world/2014/apr/14/us-ambassador-kosovo-construction-contract-firm-highway).
Likmeta Besar (2016, March 18). Albania Opposition Signs Lobby Firm Before US Visit. *Balkan Insight.* (http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-opposition-signs-lobbyist-ahead-of-us-visit/)
Lindsay, J. (2004). Getting Uncle Sam's Ear (143-150). In Wilson, E. J. (Edt.), *Diversity and U.S. foreign policy*. New York: Routledge.
Lobbying Disclosure, http://lobbyingdisclosure.house.gov/index.html/
Lydall, H. (1989). *Yugoslavia in Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
Malcolm, N. (1998). *Kosovo: A Short History*. London: Papermac/Macmillan Publishers.
Mannullaku, R. (1975). *Albania and the Albanians.* London: Hurst and company.
Mastrolilli, P. (1998, June 08). La lobby Albanese in America, *Limes*. https://www.limesonline.com/cartaceo/la-lobby-albanese-in-america?prv=true
McCormick, J. M (2012). Ethnic Interest Groups in American Foreign Policy (pp. 67-87). In McCormick, J.M. (ed.) *The Domestic Sources of American Foreign Policy: Insights and Evidence*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. https://lib.dr.iastate.edu/pols_pubs/20
Mitrovic, M. (2015). *Osnove lobiranja.* Mladenovac: Presing.
Mitrovic, M. (2017a). *Strategic Lobbying – Practice and models of development influence communication strategy*. Balti: LAP LAMBERT Academic Publishing.
Митровић, М. (2017b). Потенцијални утицај интересних група на спољну политику САД – случај Косова. *Зборник матице српскеза друштвене науке* 163(3): 413–428. doi: 10.2298/ZMSDN1763413M

Митровић, М. (2019). Детерминанте стратешке комуникације значајни за националну одбрану и безбедност. *Зборник матице српскеза друштвене науке*, 170(2): 179–194. https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970179M.

Moravcsik, A. (1989). Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization* 51 (Autumn), p. 513-530.

Nedelkoska, L. and Khaw, N. (2015). *The Albanian Community in the United States: Statistical Profiling of the Albanian-Americans.* Cambridge: Center for International Developemt. Copy at http://www.tinyurl.com/y3x8bqcd

Ness, I. (2000). *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*. Brooklyn College: City University of New York.

Ness, Immanuel (2000). *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*. Brooklyn College: City University of New York.

NSDD133 National Security Decision Directive, No. 133, 19 March (1984), US Policy toward Yugoslavia; https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/

NSDD54 National Security Decision Directive, No.54, 2 Septembre (1982), US Policy toward Eastern Europe; https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/

Open Secrets http://www.opensecrets.org/

Perić, N. (2019). Media war: "artillery support" for NATO aggression on the FRY 1999, David vs Goliath: NATO's War Against Yugoslavia and its Implications, Institute for International Policy and Economy in Belgrade and Faculty of Political Sciences in Belgrade, 350-364

Petrovic, P. (2006). The scope and controversy of current and announced privatization in Kosmet (291-313), in *The Question of Kosmet*, Belgrade: Institute for International Politics and Economy

Pilger, J. (2004, December 13). Kosovo – the site of a genocide that never was. *Global Research*; https://www.globalresearch.ca/kosovo-the-site-of-a-genocide-that-never-was/293

Pratap, C. (2004). Iraq, Inc.: A Profitable Occupation. New York: Seven Stories Press:

Ragaru, N. and Dymi, A. (2004). The Albanian-American Community in the United States. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 31 (1-2), p.45-63. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00147588

Savezno ministarstvo za inostrane poslove (1998). *Bela knjiga - Terorizam na Kosovu i Metohiji i Albaniji.* Beograd: Savezno ministarstvo za inostrane poslove.

Snyder, J. (1991). *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition.* Ithaca: Cornell University Press.

Sputnik International (29.07.2016) West's Recognition of Kosovo 'Thanks to Albania's Washington Lobbyists' https://sputniknews.com/europe/201607291043751305-kosovo-washington-lobbying-albania/

Steele, J. (2000, Aug 18), Serb killings 'exaggerated' by west, *The Guardian*, https://www.theguardian.com/world/2000/aug/18/balkans3

Степић, Миломир (2007). Територијална подела Косова и Метохије. *Зборник радова с међународної научної скуūа „Косово и Меūохија: ūрошлосūи, садашњосūи будућносūи"*, САНУ, стр. 459-484]. ; https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/37MilomirStepic.pdf.

Stone, B. (2005, December29). U.S.-NATO Military Intervention in Kosovo - Triggering ethnic conflict as a pretext for intervention. *Global Research.* (http://www.globalresearch.ca/the-u-s-nato-military-intervention-in-kosovo/1666/).

TCRPa - The Center for Responsive Politics https://www.opensecrets.org/pacs/pacfaq.php/

TCRPb-The Center for Responsive Politics, https://www.opensecrets.org/outsidespending/nonprof_summ.php

Trubowitz, Peter (1998). *Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Trubowitz, Peter 2011). *Politics and Strategy: Partisan Ambition and American Statecraft*. Princeton: Princeton University Press.

US Code 26 U.S. Code § 501. Exemption from tax on corporations, certain trusts, etc. https://www.law.cornell.edu/uscode/text/26/501

Veterans Today (July 29, 2016). West's Recognition of Kosovo 'Thanks to Albania's Washington Lobbyists'. (http://www.veteranstoday.com/2016/07/29/wests-recognition-of-kosovo-thanks-to-albanias-washington-lobbyists/).
Vickers, M. (1999). *The Albanians.* London: I.B.Taueris&Co.
Yoo, J. C. (2000). Kosovo, War Powers, and the Multilateral Future. *University of Pennsylvania Law Review* 148 (5), pp. 1673-1731.

Мирослав М. МИТРОВИЋ
Ненад Н. ПЕРИЋ

ЛОБИРАЊЕ КАО СТРАТЕШКА КОМУНИКАЦИЈА У ПРАКСИ – КРУНА СЕПАРАТИСТИЧКОГ ПОКРЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Резиме

Стратешка комуникација је један од израза меке моћи и представља инструмент у политичком и безбедносном остварењу националних интереса. Један од стратешких облика комуникације је залагање или лобирање. Потенцијално лобирање спољне политике је значајно, јер може да резултира директном војном интервенцијом за подршку циљевима интересних група. То се и десило Савезној Републици Југославији 1999 године када је била жртва НАТО агресије, предвођене Сједињеним Америчким Државама. Рад представља резултате организованих албанских интересних група у вези са покушајем утицаја на спољну политику САД за добијање подршке у циља отцепљења од Републике Србије и успостављање тзв. Републике Косово. Употреба аналитичке методологије кроз синтезу закључака указују на ефективне и продуктивне стратегије које су употребиле организације и вође косовских Албанаца у периоду од две деценије, али и потом. Рад приказује технике, методе и главне актере у процесу лобирања америчких институција за отцепљење Кососва и Метохије од Републике Србије. Закључци указују на то да потенцијали организованог и стратешки испланираног приступа лобирању институцијама САД могу донети успеха за сепаратистички покрет.

Кључне речи: стратешка комуникација, етничке интересне групе, лобирање, спољна политика САД, Косово.

Рад је предат 7. октобра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 355.48(479.243)"2022"
323(479.243)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40515

Оригинални научни рад

*Марко М. ПАРЕЗАНОВИЋ**
Академија за националну безбедност у Београду

РАТ У НАГОРНО КАРАБАХУ 2020. ГОДИНЕ – УЛОГА СВЕТСКИХ И РЕГИОНАЛНИХ СИЛА

Апстракт: У раду се анализира рат на Нагорно Карабаху између Јерменије и Азербејџана из 2020. године, који се назива Други рат и у којем је победио Азербејџан. Поред војне анализе, извршено је и истраживање на тему политичких, економских и безбедносних прилика које су претходиле избијању оружаног сукоба, са посебним акцентом на улогу кључних спољнополитичких актера, пре свега Русије, Турске и Ирана. Посебна пажња посвећена је и спољнополитичкој позицији Сједињених Држава према наведеном конфликту. Извршена је и анализа мировног споразума, као и свих политичких и војно-безбедносних импликација које су произашле из тог споразума, а које се могу рефлектовати на даљу стабилност и очување мира у региону Нагорно Карабаха. Резулати истраживања указују да без обзира на потписан мировни споразум и прекид оружаних сукоба између јерменских и азербејџанских оружаних снага, Нагорно Карабах је и даље остало подручје високог конфликтног потенцијала, те да се у будућности могу засигурно очекивати поновни оружани сукоби, у почетку ограниченог карактера, али свакако са тенденцијом да прерасту у нови рат.

Кључне речи: Нагорно Карабах, Јерменија, Азербејџан, рат, беспилотна летелица, дипломатија, мировни споразум.

УВОД И ГЕНЕЗА СУКОБА У НАГОРНО КАРАБАХУ

Нагорно Карабах, аутономна област на југу кавкаског региона, представља подручје континуиране политичке, војне и безбедносне нестабилности, при чему стабилизација стања и дугорочни мир свакако још увек нису ни на видику. У новијој историји, конфликтни потенцијал Нагорно Карабаха започео је 1921. године, када су совјетске власти то подручје, на које је до тада Јерменија полагала право, припојили Азербејџану. Као аутономна област совјетског Азербејџана, конфликтни потенцијал на Нагорно Карабаху је значајно добио на интензитету у предвечерје распада Совјетског Савеза. Јерменија је, попут других република СССР-а, итекако знала да заједничка држава пуца по шавовима и активирала је јерменско питање у Нагорно Карабаху. Сходно томе, већинско јерменско становништво је почетком децембра 1991. године одржало референдум и прогласило независност Републике Нагорно Карабах, што је значило и територијално одвајање од Азербејџана. Суверености Нагорно Карабаха до данашњег дана није признала ниједна држава на свету, укључујући и саму Јерменију.

Почетком 1990-их, у оружаним сукобима који су трајали више, јерменска страна имала је више успеха, што је резултирало потписивањем мировног споразума 1994.

* Ванредни професор, електронска пошта: beogradbg15@gmail.com

године у Бишкеку. Потписивање мировног споразума је делимично и резултат рада Минске групе која је деловала под покровитељством ОЕБС-а и коју су чинили Руска Федерација, Сједињене Државе и Француска као председавајући и кровни актери, а чланице групе биле су још и Белорусија, Немачка, Италија, Португалија, Холандија, Шведска, Финска и Турска. Међутим, без обзира на овај мировни споразум и сав оптимизам који је у том периоду доносио са собом, ипак је убрзо свим водећим међународним актерима постало јасно да је неодржив на дуже стазе (Петровић 2016).

Након распада СССР питање Нагорно Карабаха је од унутрашњег постало међународно питање које је подложно тумачењу међународног јавног права, чиме је све наведено додатно добило на својој сложености, због чега је свака иницијатива за присаједињење Нагорно Карабаха Јерменији представљала повреду територијалног интегритета Азербејџана (Grigorian 2003: 129-142).

Озбиљнији оружани конфликти започели су у фебруару 1988. године, након чега су све више добијали на интензитету и почетком 1990-их прерасли у Први рат на Нагорно Карабаху, који је трајао до маја 1994. године. Под првим ратом сматра се оружани сукоб између Јерменије, која је подржавала побуњено јерменско становништво из Нагорно Карабаха и Републике Азербејџан. Мировни споразум је потписан на релацији Баку-Степанакерт-Јереван, међутим од самог почетка се знало да то неће бити трајно и стабилно стање. Иначе, тим споразумом, Нагорно Карабах је формално-правно остао у саставу Азербејџана, али је њиме суштински владала јерменска сепаратистичка самопроглашена република.

Други рат из 2020. године у Нагорно Карабаху завршен је поразом јерменске стране, али не потпуним. Азербејџан није успео да поврати контролу над читавом спорном територијом, при чему је јерменска страна успела да задржи контролу над трећином територије непризнате републике.

Из перспективе великих и регионалних сила, овај рат је омогућио да значај и улога Турске у региону не само Нагорно Карабаха, већ и шире, на Каквказу, додатно ојача. Поред тога, Русија је потписивањем мировног споразума и инсталирањем својих мировних трупа досегла један квалитативно виши ниво свог присуства и утицаја у овом региону, чиме је значајно ослабила позиције Сједињених Држава и Европске уније. Кремљ, јужни Кавказ посматра као своју зону утицаја, због чега свако иностранo мешање у овако осетљивом региону, званична Москва не посматра благонаклоно (Перишић 2015: 104). По том основу, Русија је увек била укључена у сукобе на простору Закавказја, понекад подржавајући сепаратистичке тенденције, а понекад власти држава у којима се покушавају реализовати сепаратистичке амбиције. Улога Русије у овом региону и даље је најзначајнија, при чему њена војна, економска и свака друга моћ, и даље значајно превазилази укупне потенцијале земаља овог региона, што јој омогућава да има снажан утицај на њихову унутрашњу и спољну политику (Jović-Lazić, Lađevac 2013: 69).

ПРИПРЕМЕ ЗА ДРУГИ РАТ

Нафтом богати Азербејџан окарактерисао је Први рат за Нагорно Карабах као међуфазу у конфликту, наставивши са повећањем инвестиција у модернизацију и техничко усавршавање војних потенцијала. Паралелно са тим, дипломатском

офанзивом креирала се повољнија међународна атмосфера за остваривање националних циљева. Азербејџан је искористио **два кључна фактора**, како би започео мушевити напад, који је поред конвенционалних, имао инкорпориране готово све облике хибридног ратовања, а то су:

- кампања за председничке изборе у Сједињеним Државама.
- пандемија корона вирусом.

Када је у питању кампања за председничке изборе у САД (Федоровская 2017: 130), Наиме, главни циљ азербејџанских власти по овом основу је био да се предупреди детаљније интересовање и укључивање америчке стране у нови оружани конфликт на Нагорно Карабаху. Опште је познато да су Сједињене Државе као глобална суперсила заинтересоване за управљање свим регионалним и светским конфликтима, а посебно оним који се догађају у региону Кавказа.

Што се тиче пандемије корона вирусом, опште је познат интензитет глобалних изазова који су у то време владали, као и чињеницу да су се све државе фокусирале на заштиту својих националних вредности и интереса. Самим тим и много мање пажње је било усмерено према отвореном питању Нагорно Карабаха, што је посебно одговарало азербејџанској страни која се припремала за војну интервенцију.

Поред наведеног, главна карактеристика програма модернизације азербејџанске војске односила се на набавку значајног броја беспилотних летелица различитог карактера, почево од извиђачких, до офанзивних. Тако на пример, према наводима истраживача са института SIPRI. до почетка 2012. године, азербејџанска страна је од Израела купила преко 30 беспилотних летелица. И то није све, напротив, Азербејџан је убрзо након тога склопио нови уговор са Израелом у износу од 1,6 милијарди долара, такође за беспилотни програм. Производњу одређених компоненти за беспилотне летелице, започео је и Азербејџан самостално да развија и производи. Насупрот томе, у рату на Нагорно Карабаху, Јерменија је користила беспилотне летелице за које је било тешко да се установи којем произвођачу су припадале, при чему широј јавности није позната ни држава њиховог порекла (Влачић 2020: 50).

РАТ ИЗ 2020. ГОДИНЕ

Дана 27. септембра 2020. године у раним јутарњим часовима, започео је оружани конфликт у Републици Нагорно Карабах, у којем су се сукобиле Јерменија и Азербејџан. Тај конфликт је у веома кратком временском периоду, за свега пар сати, прерастао у рат, који је трајао 44 дана. Иако су се појављивале различите верзије догађаја које се односе на само започињање рата, **исти је започео Азербејџан**.

Неколико дана пре отпочињања оружаних дејстава, азербејџанске снаге безбедности су започеле снажне сајбер нападе на јерменске снаге у Нагорно Карабаху, али и на Републику Јерменију у целини. Ти сајбер напади као увод у војну интервенцију, представљају још једну карактеристику азербејџанско-јерменског сукоба из 2020. године.

За кратко време, азербејџанска војска је извршила мушевите и снажне артиљеријске нападе на два најважнија оперативна правца, при чему су интензивно коришћене и оклопне јединице, а све у циљу продора у дубину Нагорно Карабаха. Бројни снимци на друштвеним мрежама показивали су велике азербејџанске губитке,

пре свега оклопних возила и тенкова. Међутим, паралелно са тим, медијски простор је почео да се попуњава снимцима који приказују дејства азербејџанских беспилотних летелица које су ефикасно уништавале јерменску ратну технику. Ти снимци рада беспилотних апарата су недвосмислено потврђивали о брижљиво и дуготрајно припреманој војној операцији Азербејџана (Влачић 2020:50).

На самом почетку, изведени су припремљени удари на положаје јерменских система ПВО, чиме је одбрану Нагорно Карабаха лишила до 80% тих система. Остваривање ваздушне супериорности омогућило је Азербејџану да уз помоћ беспилотних летелица непрекидно, нон-стоп и несметано напада јерменске моторизоване и механизоване јединице, наносећи им значајне губитке и пре него што су ушли у битку са снагама Азербејџана (Vukosavljević 2021).

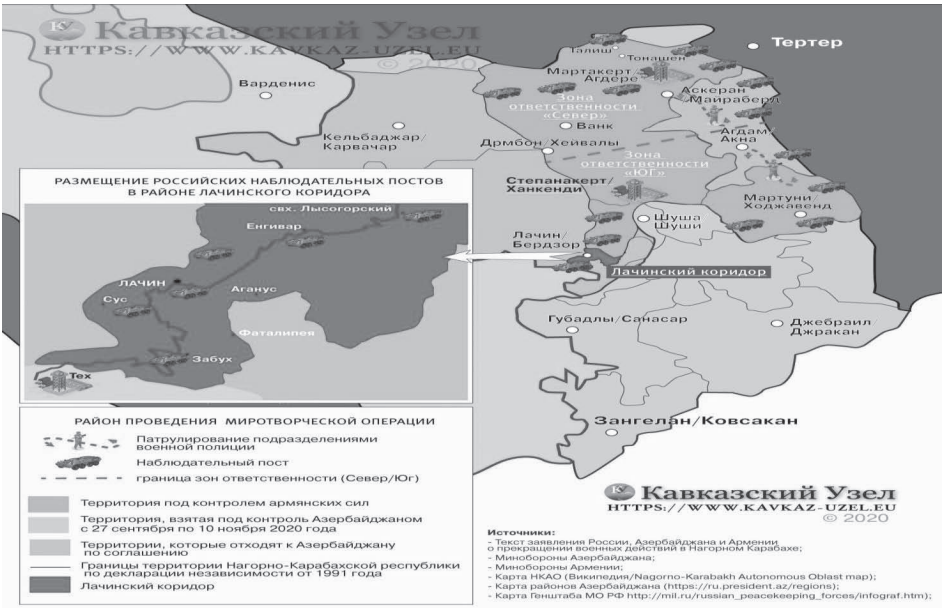

ВОЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОНФЛИКТУЮЩИХ СТОРОН	Численность ВС (тыс. чел.)	Резервисты (тыс. чел.)	Военный бюджет ($ млрд в год)	Боевые самолеты	Боевые вертолеты	Танки	Другая бронетехника	Единиц артиллерии
АРМЕНИЯ	45	210	0,625	14	30	109	около 600	230
НАГОРНЫЙ КАРАБАХ	20	30	н/д	2	10	н/д	н/д	н/д
АЗЕРБАЙДЖАН	67	300	2,24	36	70	440	около 900	600

Источник: Международный институт стратегических исследований (IISS).

Преглед ситуације на дан избијања рата 2020. године
(Naked science – Новости науки)

Јерменске ПВО снаге нису успеле да одбију масовне ударе азербејџанских беспилотних летелица, односно нису успеле да на адекватан начин сузбију те нападе. Стекао се утисак да у оквиру јерменских ПВО снага, јединице не функционишу како би требало. Азербејџан је захваљујући дејствима беспилотних летелица, остваривао доминантну позицију по целокупној ратној зони. Приметан је био висок степен обучености азербејџанске војске у коришћењу беспилотних летелица, што је указивало не само на добар и ефикасан програм обуке за њихово коришћење, већ и подршку коју је азербејџанска војска по овом основу имала из иностранства. Резултати рада ових апарата, који су и презентовани јавности посредством друштвених мрежа остваривали су снажан психолошко-пропагандни ефекат. Међутим, иако се може поставити питање о аутентичности свих тих снимака, сасвим је извесно да јерменска војска није имала адекватан одговор на оваква дејства азербејџанске војске (Влачић 2020: 50). Поред наведеног, интересантно је да у видео материјалима са ратишта, није било много документованих дејстава авијације са људском посадом (Banković 2020).

Преглед ситуације након окончања рата 2020. године
(Кавказский Узел)

Изненада, дана 9. новембра 2020. године у Москви, Азербејџан, Јерменија и Русија су потписали мировни споразум о окончању рата у Нагорно Карабаху. Потписници су били шефови држава Алијев, Пашињан и Путин. Овом потписивању, само дан раније, претходио је један изразито безбедносно-интересантан догађај, а то је обарање руског војног хеликоптера Ми 24, изнад планинског места Јераж на јерменско-азербејџанској граници. Азербејџан је преузео одговорност за рушење руског хеликоптера, прилично неуверљиво правдајући то наводном

грешком. Само неколико часова након рушења руског хеликоптера, министри спољних послова Јерменије и Азербејџана били су у Москви, а убрзо након тога допутовали су и шефови држава који су потписали мировни споразум. У дипломатским круговима се коментарисало да је тада Кремљ након рушења хеликоптера запретио Азербејџану и приморао га да заустави даља оружана дејства, као и да одмах седне за преговарачки сто.

Иначе, мировни споразум на први поглед представља победу Азербејџана, који је након 26 година повратио своје окупиране регије, а које су биле непосредно под контролом Јерменије, све до прекида ватре према споразуму из Бишкека, којим је 1994. године окончан Први рат на Нагорно Карабаху. Према мировном споразуму, руски мировњаци су распоређени на период од пет година, при чему је Јерменија обезбедила коридор преко своје територије који повезује западни Азербејџан и азербејџанску аутономну регију Нахчиван, која се налази у потпуној изолацији и у близини турске границе. Руске мировне снаге су распоређене дуж Лачинског коридора дужине шест и ширине пет километара, који повезује Нагорно Карабах са Јерменијом (IFIMES 2020). Споразум је формулисан, како је то уобичајено у међународним мировним споразумима, дипломатским језиком, који није увредљив за поражену страну. Међутим, пажљивим читањем споразума показује да је Азербејџан постигао много више него што је очекивао, док је Јерменија изгубила оно што је могла избећи да је пристала преговарати пре избијања сукоба на основу четири резолуције Савета безбедности УН (822/1993, 853/1993, 874/1993 и 884/1993) (IFIMES 2020).

Стабилност територијалног решења који је прописан споразумом о прекиду ватре, представља важну варијабилу укупне одрживости постигнутог решења. Формирана произвољна локација линије додира може довести до више проблема у будућности, посебно у постконфликтном смислу (пресецање путева и друге инфраструктуре на два дела, обнова привредних потенцијала и слично). Повратак седам округа Нагорно Карабаха под контролу Азербејџана створило је потешкоће и на обновљеној административној линији између Јерменије и Азербејџана, јер административна линија пресеца не само путеве, већ и нека села. Посебно осетљиво питање је град Шуша који су заузеле азербејџанске снаге у последњим данима рата, јер је у непосредној близини главног града Степанакерта, који се налази под контролом Јермена. То је линија додира у којој у перспективи може доћи до нових напетости у будућности, јер њихова близина представља међусобну рањивост на гранатирање, а посебно и на снајперску ватру. Још један проблематичан аспект споразума о прекиду ватре је што јерменске трупе које су у обавези да напусте Нагорно Карабах још увек то нису учиниле до краја. У споразуму заправо то није ни тачно дефинисано. Званични Баку то тумачи на начин да све јерменске снаге треба да се повуку, док званични Јереван сматра да се то односи само на оружане снаге Јерменије, а да су од тога изузете оружане формације Нагорно Карабаха (оружане снаге Јерменије и Нагорно Карабаха су у суштини једно те исто). До сада је руски мировни контигент био за ову другу опцију и упркос потписаном примирју, већ је дошло до више оружаних инцидената (S4P 2021).

УЛОГА РУСИЈЕ У КРИЗИ

Русија и Јерменија су стратешки савезници, при чему је Јерменија и чланица ОДКБ и Евроазијске економске уније. Од првих дана рата, када је одмах на сцену ступила супериорност азербејџанских снага, главне наде Јерменије биле су окренуте ка Русији. Од званичне Москве се очекивало да неутралише турско мешање и да осуди учешће плаћеника из Сирије,[1] као и да омогући њихово повлачење из зоне сукоба. Русија је донела одлуку да се не меша у сукоб између јерменске и азербејџанске војске. Позиција Русије је била наглашено уздржана (Аветикян 2020: 186).

Руски председник Путин је у почетку рата био пасиван, што је изазвало изненађење у међународним политичким круговима. Пустио је да рат иде својим током, одређујући црвену линију, а то је територија Јерменије. Ушао је на сцену када је Азербејџан почео да убира плодове своје офанзиве, као да је желео да покаже да је главни лидер постсовјетском простору који се за све пита. Допустио је Азерима да преузму територије које су изгубили пре тридесет година и спречио да Јермени изгубе све (Otašević 2020).

Једна од главних карактеристика руске позиције по питању сукоба на Нагорно Карабаху, односила се на њену неспремност на било какво спољно мешање у решавању тог конфликта. Званична Москва као да је „држала шапу" над обуставом ватре и отварањем мировног преговарачког процеса. Руска Федерација је у то време имала знатно важније спољнополитичке приоритете, пре свега по питању све заоштренијих односа за Западом, али и напетости које су постојале у Украјини. Такође, у том периоду постојале су и одређене противречности у односима Русије и Белорусије. Такође, лебдела је и недовољно дефинисана позиција Руске Федерације по питању наведеног сукоба на Нагорно Карабаху, пре свега у контексту евентуалног ангажовања мировних трупа ОДКБ, јер је Јерменија као пуноправна чланица тог војно-политичког савеза, испољавала иницијативу у том правцу. За разлику од такве позиције Јерменије по питању ОДКБ-а, Руска Федерације је сукоб на Нагорно Карабаху квалификовала као унутрашњи, што је давало простора да се према статуту ОДКБ не ангажују мировне трупе тог савеза.

На први поглед, чинило се да се Русија повлачи са Закавказја (Петровић 2008: 71), правећи простор за Турско још интензивније присуство у том региону. Међутим, потписивање мировног споразума од стране шефова држава Азербејџана, Јерменије и Русије 10. новембра 2020. неочекивано је зауставила рат. Русија је прекинула оружани сукоб у Нагорно Карабаху, при чему је резултат њеног дипломатског деловања био Споразум о обустави ватре (Тучић 2021: 303). У суштини, тим споразумом, Русија се формално позиционирала у Лачинском коридору са мандатом у трајању од 5 година, са могућношћу продужетка тог рока. Такође, добила је и значајну улогу у обнови саобраћајних коридора и друге инфраструктуре, као и решавање питања погинулих, заробљених и других тема која се односе на последице рата, а што јој је омогућило и да јерменску и азербејџанску страну додатно стави у зависан положај.

1 Директна војна интервенција Турске и плаћеника из Сирије страни Азербејџана претило је да постсовјетски територијални спор локалног значаја, уђе у потпуно нови, регионалниниво, заједно са другим сукобима на Блиском истоку и Северној Африци;

КОНТРОВЕРЗНА УЛОГА ЈЕРМЕНСКОГ ПРЕМИЈЕРА ПАШИЊАНА

Московским мировним споразумом је потврђен јерменски пораз, али је тај пораз био и очекиван, ако се узме у обзир развој и потенцијал јерменских власти након обојене револуције 2018. године. Револуција је довела на власт опозиционе политичаре, које подржава Запад, попут премијера Никол Пашињана, који је обећао да ће испунити тежње јерменског народа и искоренити криминал и корупцију, а земљу претворити у владавину транспарентности и закона. Као и у Грузији и Украјини, нови владари Јерменије одлучили су да се приближе Западу и НАТО, због чега је Пашињан демобилисао велики број активних официра који су били обучавани у Москви, тако да је јерменска војска изгубила искусне старешине. У мају 2020. године, Пашињан је изненада сменио руководство јерменске специјалне службе, за директора именујући Аргишти Кјарамјана, који је био старости 29 година и без претходног искуства из области безбедности, са главним задатком да службу стави под цивилну контролу. Ово питање је имало непосредни утицај на рат у Нагорно Карабаху, јер је јерменска страна у потпуности заказала на обавештајном плану, поготову што су занемарили озбиљност војних и логистичких кретања, као и намере азербејџанских и турских снага на границама Нагорно Карабаха.

Пашињан се ослањао на истраживаче у аналитичким „Think tank" центрима, попут IRI (International Republican Institute), како би Јерменија формирала нову стратегију јерменске националне безбедности, која је произилазила из идеје да је совјетско наслеђе неефикасно и да је систем заказао у идентификовању савремених безбедносних претњи са којима се суочава Јерменија. Иако је Јерменија, чланица ОДКБ, премијер Пашињан је смањио ниво обавештајне сарадње и размене безбедносних података са државама чланицама, укључујући и Русију. Влада је увела ограничења за руске компаније, које послују у Јерменији, од којих је најзначајнија била „Јужнокавкаска железница" (IFIMES 2020).

Иначе, јерменске власти у Нагорно Карабаху оштро критикују политику коју води Пашињан, пре свега по питању његових изјава о неопходности нормализације и унапређењу односа Јерменије са Турском и Азербејџаном, које квалификују као националну издају јерменског народа (Tuna 2022). Интересантно је и да је јерменско политичко и војно руководство, наводно дуги низ година незаинтересовано посматрало азербејџанску војску како унапређује борбене капацитете, понашајући се као да Баку није припремао никакав напад (Митриновић Рашевић 2021).

УЛОГА ТУРСКЕ У КРИЗИ

Турска своју подршку Азербејџану оправдава историјским спором између Турске и Јерменије везано за геноцид над Јерменима од стране Османлија у току Првог светског рата, те историјском и етничком блискошћу између Турске и Азербејџана. Азери припадају туркијској групи народа исламске вероисповести, упркос томе што су Турци сунити, а Азербејџан шиити. Осим тога, званична Анкара настоји да има упориште у региону Кавказа како би имала бољу позицију у преговорима са Русијом око више питања, на пример око либијске или сиријске кризе,

затим око спора са Грчком везано за експлоатацију гаса у источном Медитерану и томе слично (Nezavisne novine 2020). Турска је на одређен начин од Азербејџана створила својеврсног експонента своје спољне политике на Закавказју, користећи у том смери у бројне садржаје тзв. меке моћи, као што су религијске, историјске, културолошке компоненте и томе слично. Такође, Турска је у последњих неколико година снажно интензивирала и проширила своју економску сарадњу са Азербејџаном, пројектујући ову земљу као стратешког партнера (Миловановић, Путник 2021: 286).

Турска је у току наведеног рата пружала пуну подршку Азербејџану, при чему се отворено и нескривено ставила на страну Азербејџана, при чему је та подршка била војног и политичког карактера. Војно мешање се реализовало слањем турских војних инструктора и војне технике ради благовременог припремања оружане интервенције. Непосредно на терену, са азербејџанском војском ратовали су припадници турских специјалних јединица. Турске специјалне службе такође су пружале пуну подршку Азербејџану за припрему и реализацију војне интервенције, при чему је наводно организовала и учешће плаћеника из Сирије на азербејџанској страни.

По питању политичког ангажовања Турске, издвајају се два кључна правца њеног офанзивног спољнополитичког наступа у рату на Нагорно Карабаху. Први је подразумевао коришћење, условно речено, развученог фокуса руске спољне политике, имајући у виду већ наведена акутна питања која су оптерећивала званичну Москву (Украјина, НАТО, САД, ЕУ, Белорусија итд.). Други правац је подразумевао да је Турска проценила да је то био прави тренутак да Азербејџан дејствује у Нагорно Карабаху. Осим тога, Турска је кроз све наведено настојала да се наметне као незаобилазни играч у региону Закавказја (Тучић 2020: 307).

У сваком случају, без обзира на директно и успешно учешће Турске у рату на Нагорно Карабаху, стиче се утисак да Турска ипак није остварила планиране циљеве, односно да војну победу није успела да сразмерно капитализује и у политичко-дипломатском смислу. Међутим, Анкара и даље има огромну улогу, која није формализована, али је суштинског карактера, јер без договора са њом, свакако нема дугорочног мира и стабилности у подручју Закавказја.

УЛОГА ИРАНА У КРИЗИ

У Ирану живи велики број Азера (Fгуе 2021: 308), због чега се могао стећи утисак да ће Иран подржати Азербејџан у сукобу на Нагорно Карабаху, тим пре и што су у питању шиити. Међутим, та подршка је изостала, између осталог и због бројних спорова између Ирана и Турске, која се отворено ставила на страну Азербејџана. У Ирану је са великом политичком радошћу прихваћено потписивање мировног споразума, тим пре јер Турска у том споразуму није остварила никакву значајну улогу. Тај споразум је и релаксирао унутрашње политичке прилике у Ирану, јер је азербејџанска заједница у Ирану била све гласнија, у смислу притисака на иранско политичко руководство да подржи Азербејџан. У том периоду, званични Техеран је предложио склапање мировног споразума који је садржао

три тачке (Тучић 2021: 308). Прва се односила на повратак дела територије Нагорно Карабаха Азербејџану у складу са резолуцијама СБ УН из 1993. године (UNSCS/RES/822, UNSC S/RES/853, UNSC S/RES/874, UNSC S/RES/884), друга се односила на обавезу поштовања свих слобода и права јерменске националне заједнице у Нагорно Карабаху, а у трећој, осуда учешћа у рату на Нагорно Карабаху плаћеника из Сирије, који су били под пуном контролом Турске. План Ирана није добио спољнополитичку подршку, али је на тај начин Иран испољио иницијативу за прекидом рата и мировним решењем. Међутим, Иако је Иран подржао мировни споразум под покровитељством Руске Федерације, са великом забринутошћу посматра део споразума који се односи на изградњу коридора између Азербејџана и региона Накчивана преко јужних територија Јерменије, на основу чега Иран губи свој ексклузивитет с обзиром да ће се Азербејџан ослободити зависности од Ирана и убудуће транспорт неће морати да реализује преко иранске територије (Тучић 2021: 309).

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду комплексност и дуготрајност кризе и сва досадашња превирања у региону Нагорно Карабаха, за квалитативну анализу били би потребни читави томови студија, који би знатно превазишли обим овог истраживања. Међутим, кроз резултате овог истраживања могу се сублимирати неколико важних закључака, од којих се неки посебно упечатљиви.

Прво, победа на војном пољу не гарантује тријумф и за преговарачким столом. Азербејџан је дефинитивно победник Другог рата на Нагорно Карабаху, али за преговарачким столом је могао да добије много више. Прилично чврста војна позиција азербејџанске стране остварена у рату, није се отелотворила и потврдила на папиру мировног споразума.

Друго, губитак рата не значи увек и губитак власти. Јерменски премијер Пашињан је изгубио рат, међутим на новим изборима поново је добио највеће поверење грађана, што представља својеврсни апсурд, али је у политици много тога апсурдно, па се догађа и остварује.

Треће, Русија се спољнополитичким маневром и тајном дипломатијом активно укључила у кризу и наметнула се као главни актер по два кључна основа – мировни споразум и мировне трупе. Истиснула је и Турску из било каквог формалног учешћа у посредовању приликом смиривања кризе, чиме је Турска у завршној фази конфликта заправо остала без значајније улоге. Мада, као што је већ наглашено, Турска се свакако не сме занемарити и са њом се мора одржавати континуирана комуникација по питању Закавказја, с обзиром на њен огромни утицај, као и политичко, економско, војно и обавештајно присуство у овом региону. За разлику од Првог рата, Други рат на Нагорно Карабаху је у великој мери заобишао Сједињене Државе, Велику Британију и ЕУ. Иако ови субјекти испољавају велико интересовање за све процесе у региону Кавказа, пре свега у правцу њиховог коришћења за дестабилизацију Русије, овога пута њихово учешће је било сведено на минимум.

Што се тиче перспективе даљег развоја политичко-безбедносне ситуације на Нагорно Карабаху, са сигурношћу се може закључити да је конфликтни потенцијал у овом региону и даље изузетно висок, без обзира на прекид рата и потписан мировни споразум. Спорадични оружани конфликти и провокације и даље се догађају, упркос присуству руских мировних снага. Проблем добија на сложености и због чињенице да руководство Републике Нагорно Карабах има све заоштреније односе са званичним Јереваном, тако да је питање колико ће у будућности Јерменија моћи да утиче на одметнуте јерменске политичке структуре у Нагорно Карабаху и бити гарант мировног споразума као једна од потписница. Са друге стране, јерменски побуњеници из Нагорно Карабаха у новом сукобу са азербејџанским снагама безбедности, без подршке јерменске армије, немају шансе да остваре успех на војном плану. Међутим, могу да изазову нови пожар и да поново актуелизују ангажовање свих регионалних сила у овом региону. У том ангажовању сила, конфликт увек може изаћи из првобитних оквира и проширити се у неком другом, условно речено, непланираном правцу. О томе треба посебно водити рачуна, имајући у виду војну снагу и политички потенцијал држава у региону Закавказја, њихових савезника и заинтересованих страна.

ЛИТЕРАТУРА

Аветикян 2020: Геворг Аветикян. *Война 2020 года в Нагорном Карабахе: региональное измерение*. Санкт-Петрбург: Европейский университет в Санкт-Петербурге.

Nezavisne novine 2020. „Analiza sukoba u Nagorno Karabahu - istorijski ili geostrateški rat". Banja Luka.

Banković 2020: Živojin Banković. *Rat u Nagorno Karabahu: Masovna upotreba bespilotnih letelica, artiljerije i oklopa*. Beograd: Tango Six.

Влачић 2020: Славиша Влачић. „Дальински управљане убице", *Одбрана*.

Vukosavljević 2021: Zoran Vukosavljević. *Rat u Nagorno Karabahu-analiza vazdušnog rata nad Nagorno Karabahom*. Београд: Vojna knjižara.

Grigorian 2003: Arman Grigorian. „The EU and the Karabakh conflict, in: South Caucasus a challenge for EU". Ed. Pavel Baev et. al., *The South Caucasus: a challenge for the EU, Chaillot Paper*, No. 65. Paris: The European Union Institute for Security Studies, pp. 128-142.

Jović-Lazić i Lađevac 2013: Ana Jović-Lazić i Ivona Lađevac. „Zamrznuti sukobi i pregovarački procesi u regionu Južnog Kavkaza". *Međunarodna politika*, br. 1152, стр. 55-73. Београд: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Mamedov 2020: Eldar Mamedov. „How Iran views the Nagorno Karabakh Truce", *Euroasianet*.

Миловановић и Путник 2021: Бранислав Миловановић и Ненад Путник. „Улога и значај Турске у односима Јерменије и Азербејџана". Ур. Драган Петровић, *Конфликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, стр. 275-301.

Митриновић Рашевић 2021: Биљана Митриновић Рашевић. „Пашињан освојио власт упркос томе што је изгубио рат". *Политика*, 23.06.2021.

Михайловна Федоровская 2017: Ирина Михайловна Федоровская. *Нагорный Карабах-болевая точка Закавказья*. Москва: Хроника, события, коментарии, Национальный исследовательский институт мировой экономики и международных отношений им. Е.М. Примакова РАН.

Nikolas 2020: Martin Nikolas. „Nagorno Karabah: ima li rata koji nije zbog novca?", *Deutsche Welle*.

Otašević 2020: Ana Otašević. „Pobednici i gubitnici rata na Južnom Kavkazu", *Demostat*.

Перишић 2015: Срђан Перишић. „Нова геополитика Русије", *Одбрана*.

Петровић 2008: Драган Петровић. *Геополитика постсовјетског простора*. Београд: Прометеј Нови Сад и Институт за међународну политику и привреду.
Петровић 2016: Драган Петровић. „Рат за Нагорно-Карабах, геополитичка анализа", *Србин инфо*.
IFIMES 2020. *Sukob Azerbejdžana i Armenije.* Ljubljana: IFIMES Institut.
Ogul 2022: Tuna Ogul. „Armenija u 2021: Zaglavljena između rata i mira", *Anadolu Agency*.
Тучић 2021: Борис Тучић. „Конфликт у Нагорно-Карабаху 2020. године и дипломатија кључних регионалних и глобалних актера". Ур. Драган Петровић, *Кофликтне зоне на постсовјетском простору и регионална безбедност*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, стр. 301-320.
S4P 2021: Support4Partnership. *U ruskim rukama: Nagorno-Karabah nakon sporazuma o prekidu vatre*, Sarajevo.
Frye 2012: Richard Frye. „Iran v. Peoples of Iran: General Survey", *Iranica Online*.

ИНТЕРНЕТ САЈТОВИ

Naked science – Новости науки, https://naked-science.ru/.
Кавказский Узел – Новости Кавказа, https://www.kavkaz-uzel.eu.

Marko M. PAREZANOVIĆ

WAR ON NAGORNO KARABAKH IN 2020 - THE ROLE OF GLOBAL AND REGIONAL FORCES

Summary

This paper analyzes the war in Nagorno-Karabakh between Armenia and Azerbaijan in 2020, called the Second War and won by Azerbaijan. In addition to the military analysis, research was also carried out on the topic of political, economic and security circumstances that preceded the outbreak of armed conflict, with special emphasis on the role of key foreign policy actors, primarily Russia, Turkey and Iran. Special attention was paid to foreign policy position of the United States on the said conflict. The analysis of the peace agreement, as well as all political and military- security implications that arose from that agreement and that could reflect on the further stability and preservation of peace in the Nagorno-Karabakh region was conducted. The research results indicate that regardless the signed peace agreement and cessation of armed conflicts between the Armenian and Azerbaijani armed forces, Nagorno-Karabakh still remains an area of high conflict potential, and in the future renewed armed conflicts can certainly be expected, at the beginning they could have limited potential, but certainly with a tendency to grow into a new war.

Key words: Nagorno-Karabakh, Armenia, Azerbaijan, war, drone, aircraft, diplomacy, peace agreement.

Рад је предат 30. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327.7/.8(497.115-078KOS)
32(729.5-41)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37321

Прегледни рад

*Јован Р. ШАРАЦ**

*Ана И. ОПАЧИЋ***
Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

КОМОНВЕЛТ ПОРТОРИКО КАО ОСНОВА ПРЕДЛОГА РЕШЕЊА КОСОВСКОГ КОНФЛИКТА

Апстракт: Према мишљењу аутора, решење конфликата, као што је косовски, који има дугу и комплексну историју, несумњиво мора поћи од сагледавања реалног стања, уз уважавање интереса свих заинтересованих страна и односа снага на унутрашњем и међународном плану. У циљу решења овог проблема, до сада су изношене различите идеје које углавном полазе од искуства мултикултуралних држава које су користиле различите уговорне, уставне и законске механизме за решавање конфликата ове врсте. Као могуће моделе аутори предлажу статус Аландских острва, италијанске покрајине Трентино - Јужни Тирол и Комонвелта Порторико. Сва три предожена модела су одраз историјских, правно-економских, социолошких те културолошких околности, па би свака доследна примена путем пресликавања решења на статус Косова и Метохије била у самом зачетку осуђена на неуспех. Полазећи од реалног стања, према мишљењу аутора, а уважвајући интересе свих заинтересованих страна, евидентно је да би порторокански модел Комонвелта, уз одређене позајмице из друга два модела и уважавање локалних специфичности, могао бити примењив на косовску ситуацију. Према овом моделу Република Србија би задржала суверенитет над Косовом и Метохијом, уз истовремено признање ограниченог међународноправног субјективитета, без чланства у Уједињеним нацијама и другим значајнијим међународним организацијама. Аутори у раду нарочито истичу значај модела Јужног Тирола који би могао бити добро полазиште за регулисање статуса српске заједнице, која би у садејству са Бриселским споразумом, под називом

Кључне речи: Аланди, Аутономија, Јужни Тирол, Комовнелт; Порторико, Резолуција 1244, Специјални статус, Република Србија, Устав, Уједињене нације.

УВОД

Резолуцијом Савета безбедности број 1244 потврђена је привржености свих држава чланица суверенитету и територијалном интегритету тадашње Савезне Републике Југославије, као и захтев из претходних резолуција за значајном аутономијом и знатном самоуправом за Косово. У резолуцији се наглашава да политички процес треба да води у правцу успостављања привременог оквирног споразума који ће обезбедити значајну самоуправу Косову, уз пуно поштовање Споразума из Рамбујеа

* Доцент, jvnsarac@gmail.com
** Ванредни професор, ana.galjak@gmail.com

и начела суверенитета и територијалног интегритета Савезне Републике Југославије и осталих држава у региону. Уставном повељом Државне заједнице Србије и Црне Горе је предвиђено да држава чланица која искористи право иступања не наслеђује право на међународно-правни субјективитет, док ће се сва спорна питања посебно регулисати између државе-следбеника и осамостаљене државе, те да у случају иступања државе Црне Горе из Државне заједнице међународни документи, који се односе на Савезну Републику Југославију, посебно Резолуција 1244 Савета безбедности Уједињених нација, односили би се и у целости важили за државу Србију, као правног следбеника (Уставна повеља Државне заједнице Србије и Црне Горе, 2008:члан 60). На основу ове одредбе, након иступања Црне горе из Државне заједнице, Република Србија је наследила међународноправни субјективитет Савезне Републике Југославије, укључујући и права и обавезе из резолуције 1244. Данас, поред бројних посредовања од стране Савета безбедности и Европске уније и преговора који су вођени, можемо рећи да је постигнут напредак у ограниченом обиму са акцентом на одређена техничка питања, док споразума о свеобухватном решењу конфликта, које би имало за циљ регулисање статуса јужне покрајине још увек нема. Чињени су до сада бројни покушаји примене идеја које потичу из искустава мултикултуралних држава које су користиле различите уговорне, уставне и законске механизме како би решавале сличне конфликте. Ако изузмемо неке изоловане заједнице као што је Исланд, нека Пацифичка острва и можда Јапан и Северну Кореју, већину савремених држава можемо означити као мултикултуралне. Уређење односа или решавање конфликата између различитих заједница могуће је кроз различите моделе, који се крећу од формалног признања одређених заједница и различитих облика консоцијационализма, преко гарантовања читавог корпуса људских, посебно културних права, све до територијалне аутономије и неких облика државности у оквиру сложених држава посебно федерација, као и у оквиру неких још лабавијих државних структура (Милинковић, Милинковић 1997). Уколико се ради о малобројним заједницама по правилу је довољно њихово формално признање. Примера ради, Влада СР Немачке је изјавила да у смислу Оквирне конвенције за заштиту националних мањина (1995) признаје данску и лужичко-српску мањину и да ће се конвенција применити и на припаднике Рома, Синта и Фризијаца који имају немачко држављанство (Ритшилг 1997:359). Документи којима се традиционално гарантују права различитих заједница су устав и закон, а све чешће и међународни уговор. Евидентно је да не постоји универзални модел решавања овог проблема и да је свако од актуелних решења одраз историјских и других околности, посебно односа снага на унутрашњем и међународном плану. Према неким проценама у свету постоји више десетина покрета са сепаратистичким амбицијама. Овај тренд, који се огледа у покушају уздизања свих могућих партикуларитета на ниво суверенитета, представља велики изазов како традиционалном концепту државног суверенитета тако и колективном систему безбедности који је успостављен након другог светског рата. Данас имамо ситуацију да су и државе које на својој територији традиционално нису признавале етничке посебности, као што је нпр. Француска у случају Корзике, ради амортизовања сепаратистичких покрета присиљене на извесне

компромисе који се крећу од формалног признања до извесних облика етничке аутономије. У оквиру Европске уније учињени су извесни покушаји амортизације сепаратистичких покрета кроз процесе регионализације Европе. Регионална политика јесте једна од основних политика ЕУ, која представља јасно средство јачања економске и социјалне кохезије, које треба да допринесе ублажавању разлика у нивоу развијености држава и региона ЕУ (Костадиновић 2014: 2). Успех зависи како од спремности да се постојеће могућности искористе, тако и од модела који је имплементиран. Не може се поставити један универзални, успешан модел, већ се мора скројити по мери сваке државе односно региона у оквиру ЕУ како би била уважена економско-правна и историјско-социо-културна реалност. Следствено том принципу морамо приступити и приликом анализе и давања предлога решења статуса српске јужне покрајине.

МОГУЋИ МОДЕЛИ РЕШАВАЊА ОВОГ ПИТАЊА

Имајући у виду да је резолуцијом 1244 Косову гарантована суштинска аутономија Косова и Метохије у оквиру Републике Србије, поједини облици територијалне аутономије предлагани су као модели за решавање правног статуса јужне српске покрајине. Примена неког од постојећих модела не би нужно значила федерализацију државе, јер сви предложени модели су карактеристични за тзв. унитарне државе. Према мишљењу професора Миодрага Јовичића, одлучујући критеријум за разграничење унитарно уређене државе и федерације је тај, да је федерација такав облик државног уређења у коме саставни делови државе односно федералне јединице, имају своје представнике у централном парламенту, те посредно и непосредно учествују у доношењу и мењању савезног устава и закона, док у унитарној држави то није случај са њеним саставним деловима (Јовичић 1992: 33). Ова констатација се свакако односи како на државе које се у целини састоје од административних региона, попут Италије, тако и на државе које у свом саставу имају територијалне аутономије само на делу територије. Мада има и других илустративних примера, те у овој анализи смо се определили за комбинацију три компаративна модела: за Аландска острва која су у саставу Финске и италијанску покрајину Трентино - Јужни Тирол, те правни статус Комонвелт Порторика.

Аландска острва имају посебан статус у саставу Финске. Интересантно је напоменути да у Финској 93% становништва чине Финци, док свега 6% чине Швеђани, који су углавном концетрисани управо на Аландским острвима. Према уставу фински и шведски су службени језици у Финској. Садашњи статус Аландских острва је уређен Законом о аутономији Аланда од 16 августа 1991. године који је донио Фински парламент. Према овом закону Аланди имају законодавну скупштину и владу. Острва имају пуну унутрашњу аутономију, а један од услова за стално настањивање на Аландима је и познавање шведског језика. Финску државу на острвима представља Гувернер кога именује Председник Финске у договору са Законодавном скупштином Аланда. Реч Аланд се исписује и на пасошима који се издају на острву. Званични језик Аланда је шведски. Дописи и документа који се

размењују између провинцијских органа и и државних органа пишу се на шведском језику. Влада Аланда има право да у оквиру своје надлежности закључује међународне уговоре. Законодавна надлежност Аланда је уређена на начин да су таксативно набројане надлежности Аланда. Законодавна надлежност Аланда обухвата: заставу, грб и њихову употребу на Аландима, локалну самоуправу, неке врсте пореза, јавни ред и мир, изузимајући граничну службу, стицање некретнина, здравствено и социјално осигурање, образовање и културу и остала питања за која се сматра да спадају у законодавну надлежност Аланда у складу са принципима из наведеног закона. Предвиђен је и специфичан механизам који спречава евентуалну сецесију Аланда. Председник Републике уколико сматра да је Законодавна скупштина прекорачила своја овлашћења има право, да након што прибави мишљење Врховног суда, у потпуности или делимично поништити закон Аланда. Законом је дата могућност да држава може и неке друге надлежности делегирати Аландима. Интересантно је да закон садржи и одредбу да функционери на Аландима укључујући и локалну самоуправу, могу бити држављани и неких других нордијских држава и то Исланда, Шведске и Данске, док у полицији могу бити запослени искључиво држављани Финске. Као својеврсни вид гаранције аутономије предвиђено је да Закон о аутономији Аланда не може бити промењен без сагласности Законодавне скупштине Аланда.

Трентино-Јужни Тирол *(Trentino-Alto Adige),* је једна од пет аутономних области са специјалним статусом у саставу Републике Италије.Тренутно у овој области живи око 940,000 људи и то 460,000 у Јужном Тиролу и 480,000 у Трентину. Италијански језик говори 60% становништва, немачки 35% а ладино 5%. Већински језик у Трентину је италијански, а у Јужном Тиролу немачки. Проблем у вези са статусом ове регије је настао за време првог светског рата, као резултат настојања сила Антанте да на своју страну придобију Италију, нудећи јој одређене територијалне концесије, што је и предвиђено тајним Лондонским уговором из 1915. На бази ових обећања Италија је 23. маја 1915. године објавила рат Аустро-Угарској, и водила рат на подручју Алпа рат ниског интензитета без значајнијег успеха. Након војног слома Аустро-Угарске 1918. године Италија је окупирала ову област. Мировним уговором из Сен Жермена, Јужни Тирол је и формално додељен Италији. Након другог светског рата западне земље су одлучиле да Италија преговара са Аустријом у циљу заштите немачке националне мањине. Париским споразумом између Италије и Аустрије од 5. септембра 1946. године испуњени су главни захтеви немачке мањине из Јужног Тирола укључујући: законодавну и административну аутономију Јужног Тирола, немачки као равноправан и званични језик, наставу на немачком језику, те попуњавање радних места у администрацији и јавним службама сразмерно учешћу у укупном становништву области. Према Споразуму Аустрија је добила статус силе заштитнице у Јужном Тиролу. Да би се додатно гарантовало његово поштовање Париски споразум је придодат Мировном уговору са Републиком Италијом као Анекс IV (Службени лист ФНРЈ 1974). Проблем је поново ескалирао због покушаја Италије да опструише или боље речено разводни спровођење споразума. Наиме, 27. јуна 1947. године Италијанска влада је формирала аутономни регион Трентино - Алто Адиђе, на начин да је

Јужном Тиролу припојен чисто италијански регион Трентo са приближно једнаким бројем становника. Новом административном поделом, али и планским насељавањем Италијана обезбеђено је да немачко становништво буде прегласано у регионалним органима. Ово је довело до ескалације кризе укључујући и повремене терористичке активности немачке мањине. Имајући у виду да се ради о обавези из Мировног споразума, Аустрија је проблем ставила и на дневни ред Генералне скупштине УН, која је 31. октобра 1960. године једногласно усвојила резолуцију којом се налаже Италији да успостави аутономију за немачко становништво Јужног Тирола. Након дуготрајних преговора у којима су учествовале владе Италије и Аустрије као као и Народна партија Јужног Тирола, као легитимни представник немачке мањине, план под називом Календар операција представљен је 26. јануара 1969. године. Према плану формално није укинут регион Трентино - Јужни Тирол, али је Јужни Тирол у оквиру региона добио статус независне административне јединице. Планом је усвојен принцип двојезичности и пропорционалне заступљености у органима региона, као и обавеза лица која долазе са стране да поштују локалне обичаје, укључујући и употребу локалног језика. Планом је гарантована употреба немачког језика у школама, као и предност приликом запошљавања у јавним службама. Предвиђено је да се будући спорови који се односе на примену пакета решавају пред Међународним судом правде. Након што је Влада Италије 22. јуна 1992. године упутила ноту којом потрђује испуњење пакета, регионална скупштина и аустријски Национални савет су признали „закључке пакета". Декларација, којом је спор формално окончан донета је 11. јуна 1992. године. Аустрија је изричитом изјавом задржала статус силе заштитнице у односу на Јужни Тирол. Оно што је карактеристично за доношење решења за Јужни Тирол је да су у доношењу одлуке учествовале две суверене државе и легитимни представници Јужног Тирола. Према мишљењу Михаела Фајлера: „процедура консензуса између представника мањине, већине и стране државе на којима се заснива аутономија и могућност контроле представља специфичан карактер аутономије Јужног Тирола" (Фајлер 1997: 380). Оно што је, такође, специфично за ову аутономију је да је она резултат дуготрајног процеса и да је сама по себи процес. То најбоље илуструје изјава тадашњег председника региона и лидера немачке мањине Луиса Дурнвалдера: „Наша аутономија не треба да се посматра као нешто статично, већ као нешто динамично и зато на „пакет закључака" завршен 1992. године треба гледати као гаранцију наших права, а не као на одрицање од даљих преговора, који су посебно важни управо у наше време"(Фајлер 1997: 380). Тешко је рећи да ли је стабилна ситуација у Јужном Тиролу резултат овог споразума или добре економске ситуације. Сматра се да је Трентино-Јужни Тирол италијанска покрајина са највишим квалитетом живота. Ипак сепаратистички покрет је још увек активан. Идеје о самосталности су се поново јавиле након што је Косово једнострано прогласило независност као и након расписивања референдума о независности Шкотске. Идеје о самосталности повремено долазе и од званичника ове области. Не тако давно министар економије Јужног Тирола и потпредседника Народне партије Томас Видман понудио да Јужни Тирол са 15 милијарди евра откупи свој удео у италијанском дугу, па тако и своју самосталност.

СТАТУС ПОРТОРИКА КАО МОГУЋИ МОДЕЛ

Порторико обухвата острво Порторико и неколико мањих острва на истоку Карипског мора. Архипелаг је открио Колумбо приликом друге пловидбе 19. новембра 1493. године, а прво шпанско насеље основано је већ 1508. године. Порторико је 300 година био шпанска колонија да би 1809. године добио статус прекоморске провинције Шпаније са правом да делегира представнике у шпански парламент. Шпанија је 1897. признала пуну аутономију Порторика са статусом шпанске прекоморске провинције, да би убрзо након тога били одржани први општи избори. Након пораза Шпаније у шпанско-америчком рату 1898. године Порторико је припао САД. Према попису из 2010. године у Порторику је живело 3.725.789 становника. Када је у питању расна структура, белци чине 75,8%, црнци 12,%, мелези 11,1%, а амерички индијанци само 0,5% становништва. Оволики проценат белаца је резултат планског насељавања које је спроводила Шпанија, након што су многе њене колоније у у Јужној и Централној Америци прогласиле независност. План Шпаније је био да насели лојално бело становништво које говори шпански језик, како би због његовог стратешког значаја трајно задржали архипелаг. Шпански језик говори 93% становништва, док енглески само 7%.

Управу САД над Порториком можемо поделити на период колонијалне управе, који је трајао до завршетка другог светског рата и период Комонвелта. Непосредно након окупације Порторико је био под управом војске, да би тзв. Форејкеровим законом из 1900. године стекао известан степен самоуправе (The Foraker Act 1900) Законом је предвиђено формирање Представничког дома, Сената и Гувернера. Чланове Представничког дома су грађани Порторика бирали на општим и непосредним изборима, док је чланове Сената и Гувернера именовале САД. Тада је успостављен и правосудни систем по узору на САД на челу са Врховним судом Порторика и Територијалним судом САД за Порторико (Report by the President's task force on Puerto Rico's Status 2007). Занимљиво је да је Представнички дом Порторика већ 1914. године једногласно прогласио независност, али је одлука одбачена од стране Конгреса САД уз образложење да није у складу са Уставом САД и Форејкеровим законом. Конгрес САД је 1917. године законом признао Порториканцима право на америчко држављанство, као и право на доношење закона о људским правима (The Jones Act 1917). Мада су се питањем деколонизације Порторика бавиле и Уједињене нације које су га 1953. године Резолуцијом број 748 ставиле на листу несамоуправних територија (Резолуција генералне скупштине УН 748, 1953) неспорно је да је унутар владе САД, која је желела да због стратешких разлога задржи архипелаг, постојала и воља за неку врсту еманципације Порторика, посебно у погледу унутрашње самоуправе. Као акт добре воље председник САД Хари Труман је 1946. године за гувернера први пут именовао некога ко је рођен у Порторику, локалног политичара Хесуса Пињера. Радило се о човеку који због своје проамеричке политике и низа контраверзних одлука није уживао подршку међу локалним становништвом. Након што је амерички Конгрес донео закон којим је омогућено Порториканцима да на директним изборима изаберу гувернера, 2. новембра 1948. године одржани су избори на којима је победио дотадашњи председник

Представничког дома Луис Муњоз Марин (Korrol 1994). Након тога, 4. јула 1950. године председник Хари Труман је потписао закон којим је омогућено да Порторико сам донесе Устав. Устав је потврђен на референдуму одржаном 6. фебруара 1952. године.Уставом је успостављен Комонвелт Порторико *(Commonwealth of Puerto Rico)* као придружена држава САД (Constitution of the Commonwealth of Puerto Rico, 1952). У нешто слободнијем преводу на шпански Порторико се назива Слободна придружена држава Порторико *(Estado Libre Asociado de Puerto Rico).* Мада се реч *Commonwealth* најчешће преводи као заједница, исправно би било рећи да у овом случају означава територијалну јединицу која има локалну аутономију. Ово посебно имајући у виду да за разлику од пуноправних савезних држава Порторико не учествује у формирању савезне воље. Сам Устав је рађен по америчком обрасцу и скоро је исте дужине. У песнички надахнутој преамбули се поред осталог наглашава: „Ми, народ Порторика, како бисмо се политички организовали на потпуно демократској основи, да бисмо промовисали општу добробит, као и да бисмо обезбедили за себе и своје потомство уживање људских права (Sanchez 1994). У преамбули се такође изражава лојалност принципима Савезног устава, демократским вредностима и начелу владавине права. Саставни део Устава је повеља односно поглавље о људским правима која је такође рађена по америчком моделу. Мада енглески језик говори само 7% становништва, према уставу, службени језици су шпански и енглески, што се надахнуто образлаже „постојањем у Порорику две велике културе западне хемисфере“ (Constitution of the Commonwealth of Puerto Rico 1952). Устав, традиционално, полази од деобе власти на законодавну, судску и извршну. Законодавну власт врши дводоми парламент који се, као и у САД, састоји од Представничког дома и Сената. Чланови Парламента се бирају на општим изборима који се одржавају сваке четири године. Судска власт припада судовима на чијем челу се налази Врховни суд Порторика. Судије именује Гувернер у договору са Сенатом. Извршна власт је поверена Гувернеру који се такође бира на општим изборима, који је уједно и председник владе. Не може се рећи да је овим успостављен председнички систем јер је номинални шеф државе председник САД. Ипак овом одредбом позиција гувенера је знантно ојачана. Сам назив гувернер је остатак колонијалне управе и упућује на то да се ради о некоме ко у име метрополе управља одређеним поседом. Мада ужива пуну унутрашњу самоуправу у оквиру поверених надлежности, Порторико је чврсто везан за САД. Порторико је у саставу САД, али нема статус савезне државе него придружене државе која се назива Комонвелт. Шеф државе је Председник САД. Порторико има једног представника у америчком Конгресу *Resident Commissioner-a,* који нема право гласа. Сам Устав је истина на референдуму донео „народ Порторика“ али не на основу начела народног суверенитета, како би се дало закључити из повеље, него на основу закона који је донео амерички Конгрес. Према закону, САД су задржале кључне полуге моћи па и сам суверенитет. Становници Порторика поред локалне припадности имају америчко држављанство. Они имају право да гласају на изборима за органе Порторика, али када су у питању председнички избори у САД могу гласати само уколико живе у некој од америчких савезних држава. Имајући у виду да Порторико није међународно призната држава, њега у међународним односима представља

САД. Због тога Порторико нема право да успоставља дипломатске односе са другим државама. Због специфичности своје позиције Порторико ужива ограничен међународноправни субјективитет, наиме признато му је чланство у неким финансијским међународним организацијама, регионалним асоцијацијама као и Међународном олимпијском комитету. Одбрана тј.војска је у ингеренцији САД, па грађани Порторика служе у америчким оружаним снагама, нема националну гарду која је карактеристична за све савезне државе. Израз тешње повезаности са савезним суверенитетом се огледа и у валути, долару, те обавези плаћања савезних пореза за запослене у савезним органима. У погледу судске надлежности Врховни суд САД врши контролу усаглашености Устава и закона Порторика са Уставом САД као и релевантним савезним законима. И на крају, на све одлуке које се тичу државноправног статуса Порторика коначну реч има амерички Конгрес (Nancy, 1995).

МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ ПРЕДЛОЖЕНИХ МОДЕЛА НА СТАТУС КОСОВА УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Свако решење конфликата, као што је косовски, који има дугу и компликовани историју, мора поћи од реалног стања, уважавања интереса свих заинтересованих страна и односа снага на унутрашњем и међународном плану. Сва три изложена модела су одраз историјских, политичко-економских, социјалних те културолошких околности, па би свако пресликавање предложених или других модела било осуђено на неуспех. Неспорно је да идеал универзалног модела решења не постоји, те Србија мора поћи од искустава других мултикултуралних држава, уважавајући контекст реалности, поремећених односа, преливајућих међународних односа снага, те контекст економске и друштвене реалности у којој се налази јужна српска покрајина. Уставом Републике Србије је предвиђено да је Косово и Метохија аутономна покрајина у саставу Републике Србије. Суверености и територијална целовитост Србије је потврђена и Резолуцијом Савета безбедности број 1244, која поред осталог, Косову и Метохији гарантује суштинску аутономију у саставу Републике Србије. Албанска страна је 2008. године једнострано прогласила независност, противуставно на темељу сецесионистичких тежњи које су већ дуго чекале подршку Запада. У том таласу српског аутизма, овај новостворени ентитет тзв. „Државу Косово“ је на жалост признао значајан број међународно позиционираних држава, укључујући и темељног тутора САД. Након периода освешћења и агилности Министарства спољних послова Републике Србије, кренуо је талас повлачења признања, упоредо са радом на одржању позиције код појединих земаља како би остале на курсу јасног непризнавања сецесионизма. У овом тренутку можемо рећи да о питању самосталности Косова постоји поларизован став у оквиру Уједињених нација, те приближно половина држава чланица Уједињених нација признаје, а друга половина не признаје косовску независност. Косово није члан Уједињених нација као ни специјализованих организација у систему УН, те даљи рад Министарства спољних послова мора бити јасно устремљен на одржању постојећег стања. Косово је попут Комонвелта Порторико члан неких међународних финансијских институција и неких регионалних организација, као и већине међународних спортских савеза

укључујући и Међународни олимпијски комитет. Кроз тзв. Бриселски процес поред решења одређених техничких питања, постигнут је споразум о успостављању „Заједнице српских општина", која по споразуму, има извршна овлашћења. На жалост, ни после осам година од његовог потписивања, део споразума који се односе на Заједницу српских општина није имплементиран, јер то одбија албанска страна. Албанска страна ефективно контролише територије настањене Албаницима, док са српским срединама то није случај. Косовски конфликт је достигао стање узајамног блокирања, те се чини да ни једна страна неће одступити од фундаменталног питања, за Албанце питање независности, док за Србију питање суверености територије. Србија не сме под међународним притиском признати независност Косова, она мора, јасно сагледавајући међународни интерес у садејству постојећих правних механизама које недовољно користи, направити стратегију решења косовског питања. Треба бити реалан да апсолутна интеграција Косова у садашњем контексту какво је након 1999. године није ни у интересу Србије, обзиром да би Албанци постали знајачан фактор у погледу утицаја за избор владе, те председника Републике Србије. Албанци предуго понављају мантру независности те би свако одступање од истог значило слом вредности и признање пораза, док би међународни старатељи изгубили средство потенцијалног недозвољеног утицаја на нашу земљу. У разрешење овог питања није довољно укључити стручњаке уставног права, већ један широки круг, социолога, историчара, културолога, док би психолози имали пресудан утицај приликом конципирања модела са становишта процене и одабира института који би имали за циљ да оправдају померање са постављене међе која се зове независност. Обзиром да до сада није разматран модел Комонвелта Порторико мишљења смо да би уз одређене допуне из друга два модела и уважавање локалних специфичности, био примењив на косовску ситуацију. Имајући у виду да су САД главни спонзор косовске независности, можда би и за њих било прихватљиво уколико би се у тражењу коначног решења руководили њиховим примером. Пре свега назив *„Commonwealth"* стране би могле да преводе на различит начин, Срби као „заједница" а Албанци као „слободна придружена држава". Становници Косова и Метохије би имали држављанство Србије и право гласа за изборе органа Косова, док би право гласа на изборима за органе Србије било резервисано само за оне који ефективно живе „ужој Србији". Питање терминолошког одређења ове аутономије би морало да буде важно, обзиром да се мора решити као целина, а не одступити са међе непризнања независности и државности, мишљења смо да би сам назив „Commonwealt Kosovo i Metohija" било одговарајуће. На овај начин бисмо задржали назив аутономне покрајине док би уз овај вид американизације са психолошког становишта заговорници независности могли правдати да су очували независност у виду слободне придружене државе. Када су у питању пасоши, по узору на предложене моделе то би био пасош Републике Србије са назнаком „Commonwealth Kosovo i Metohija", док би принцип двојезичности био доследно спроведен, те би постојала службена употреба и албанског и српског језика. Овде је важно промислити о потреби постепеног увођења инструмента којим ће се младо албанско становништво мотивисати да усваја српски језик, јер је неопростив пропуст Републике Србије да у границама своје суверености, млади људи

на крајњем северу односно југу, као држављани Србије не знају српски језик. Треба разграничити уставно право на језик мањина и одсуство познавања језика државе чије држављанство имају. У погледу поделе надлежности, у односу на поделу надлежности између САД и Порторика, надлежности Србије на територији Косова и Метохије би биле додатно редуковане. Србија би задржала искључиву надлежност у погледу спољних послова, одбране, граничне полиције, као и заштиту културног, историјског и верског наслеђа. Косово и Метохија не би имали самостални правни субјективитет, већ би је у међународним односима представљала Србија попут Порторика САД. Косово би имало ограничен међународно правни субјективитет и могло би у пословима из своје надлежности да закључује међународне уговоре. Као посебна царинска и пореска територија, би у перспективи, кад за то испуни услове, могло да постане пуноправна чланица Светске трговинске организације. ККиМ не би могао да успоставља дипломатске односе са другим државама, а постојеће амбасаде би са аспекта правног поретка Републике Србије биле третиране као конзулати. ККиМ би имао конзуларна одељења при амбасадама Србије у државама које нису признале Косово. Косово би имало пуну унутрашњу самоуправу, властити порески систем и представљало би засебну царинску територију. На име обављања заједничких функција Косово би из буџета плаћало одређене доприносе буџету Србије. У погледу одбране, треба стајати чврсто на спровођењу одредби Резолуције 1244 у погледу демилитаризације, те паралелном враћању контигента војске Републике Србије у складу са Резолуцијом. У прелазном периоду на корпус мировних снага се могу пренети поједина овлашћења одбране. Са враћањем војске на територију КиМ обезбедили би се услови за креирање националне гарде у складу са раније изнетим примерима, која би имала локална овлашћења и била под контролом централне власти у Србији, како се не би направили зачеци поновне милитаризације и сецесионизма. ККиМ би имао своје органе, који би имали локална овлашћења, те би легислатива скупштине ККиМ била под надзором Уставног суда Србије, евентуалне одлуке које би се тицале државноправног статуса морале би проћи процес верификације од стране Народне скупштине Србије. Модел Јужног Тирола би био могао послужити за примену на статус српске заједнице која би у складу са Бриселским споразумом имала статус аутономије у аутономији. Заједница српских општина би, као Јужни Тирол унутар регије Трентино-Јужни Тирол, имала статус административне јединице са властитом скупштином и органима са извршним овлашћењима. У односу на остатак ККиМ, Заједница би била чвршће везана за Републику Србију укључујући и право да успоставља директне односе са централном владом у пословима из своје надлежности. Решење косовског питања се мора посматрати као процес, те је важно имати на уму да почетни модели не значе коначну реалност. Потребно је инсистирати на спровођењу Резолуције 1244 и не одступати нити пристајати на ревизионизме, неопходно је истрајати на успостављању услова за повратак расељених лица, обезбедити подстицајна средства, спровести враћање незаконито отуђене имовине, те накнадити штету оштећеним лицима, спровести истрагу о несталим лицима која би добила и правни епилог. Креирати један сигуран амбијент у коме ће повратак бити реалан. Обезбедити механизме социјалне те демографске политике које би имале за циљ повећање броја

српског живља у јужној покрајини, како би се по угледу на Италију (Трентино-Алто Адиђе) те Шпанију (Порторико) сама етничка структура променила, обезбеђујући временом да српска заједница прошири свој утицај, те неминовно доведе до капитулације идеје и пројекта „независности".

ИЗВОРИ

„Report by the President's task force on Puerto Rico's Status", december 2007, https://www.justice.gov/archive/opa/docs/2007-report-by-the-president-task-force-on-puerto-rico-status.pdf (16.9.2022.)

Constitution of the Commonwealth of Puerto Rico, 1952;

Nancy 1995: Morris Nancy. *Puerto Rico: culture, politics and identity*. Westport CT, Publisher: Praeger.

Sanchez, 1994: Sanchez Korrol, Virginia. *From Colonia to Community: The History of Puerto Ricans in New York City*, Berkeley, CA.: University of California Press.

The Foraker Act of 1900.

The Jones Act of 1917.

Закон о аутономији Аланда од 16 августа 1991.

Јовичић 1992: Јовичић Миодраг. *Државност федералних јединица*, Научна књига, Београд.

Костадиновић 2014: Kostadinović, I. (2014). Regionalization in EU. *Ekonomski pogledi, 16*(2), 125-145. https://doi.org/10.5937/EkoPog1402125K (16.9.2022)

Милинковић-Милинковић 1997: Милинковић Бранко, Милинковић Сања. *Националне мањине у међународном и југословенском праву*, Београд

Резолоција Савета безбедности бр. 1244.

Резолуција генералне скупштине УН број: 748/1953.

Ритшлиг 1997: Ритшилг Хелмут: *Права мањина или људска права, у Националне мањине у међународном и југословенском праву*, Београд .

Устав Републике Србије („Сл. гласник РС", бр. 98/2006).

Устав САД 1787.

Уставна повеља Државне заједнице Србије и Црне горе („Службени лист Србије и Црне Горе", бр. 1/2003).

Фајлер 1997: Фајлер Михалел. *Јужни Тирол – модел за решевење конфликта мањина, Националне мањине у међународном и југословенском праву*, Београд.

Jovan R. ŠARAC

Ana I. OPAČIĆ

COMMONWEALTH OF PORTORICO AS THE BASIS OF A PROPOSAL FOR A SOLUTION TO THE KOSOVO CONFLICT

Summary

According to the authors, the resolution of conflicts, such as the one in Kosovo, which has a long and complex history, must undoubtedly start from the real situation, while respecting the interests of all stakeholders and the balance of power domestically and internationally. In order to solve this problem, various ideas have been presented so far, mainly based on the experience of multicultural states that have used various contractual, constitutional and legal mechanisms to resolve conflicts of this kind. As possible models, the authors suggest the status of the Åland Islands, the Italian provinces of Trentino - South Tyrol and the Commonwealth of Puerto Rico. All three proposed models

are a reflection of historical, legal-economic, sociological and cultural circumstances, so any consistent application by copying the solution to the status of Kosovo and Metohija would be doomed to failure from the very beginning. According to the author, starting from the real situation, and respecting the interests of all stakeholders, it is evident that the Puerto Rican Commonwealth model, with certain loans from the other two models and respect for local specifics, could be applicable to the Kosovo situation. According to this model, the Republic of Serbia would retain its sovereignty over Kosovo, while Kosovo would be recognized with limited international legal subjectivity, without membership in the United Nations and other important international organizations. The authors especially emphasize the importance of the model of South Tyrol, which could be a good starting point for regulating the status of the Serbian community, which in cooperation with the Brussels Agreement, called "Community of Serbian Municipalities" would have the status of autonomy within autonomy.

Key words: Alandi; Autonomy, South Tyrol, Commonwealth, Puerto Rico, Resolution 1244, Special status; Republic of Serbia, Constitution, United Nations.

Рад је предат 27. новембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 613.86:316.36(497.115)
316.472:173
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39565

Оригинални научни рад

*Драгана З. СТАНОЈЕВИЋ**

*Тијана Љ. СИМИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет

ПОРОДИЧНИ И БРАЧНИ ПРЕДИКТОРИ МЕНТАЛНОГ ЗДРАВЉА ОДРАСЛИХ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ***

Апстракт: Разни аспекти брачног и породичног живота важан су ресурс менталног здравља одраслих особа. Основни циљ овог истраживања био је испитати да ли се на основу успешности решавања брачних конфликата, брачне стабилности и задовољства породицом могу предвидети депресивност, анксиозност и стрес одраслих који живе на територији Косова и Метохије. Узорак је чинило 185 одраслих лица, 100 жена и 85 мушкараца, који живе у браку или ванбрачној заједници. У истраживању је примењено неколико упитника: Скала успешности решавања брачних конфликата, Скала брачне стабилности, Упитник породичне адаптације и DASS-21. Добијени резултати показују да је једини значајан предиктор анксиозности, депресивности и стреса била успешност решавања брачних конфликата. Између испитаних аспеката брачног и породичног живота постоје умерене до високе корелације, па та могућност њиховог садејства може бити разлог зашто се и друге променљиве нису показале као значајне. Добијени резултати дискутовани су у светлу релевантних, теоријских концепата и резултата неких ранијих истраживања.

Кључне речи: брак, породица, ментално здравље.

УВОД

Дугогодишња неизвесност и бројни безбедносни проблеми на Косову и Метохији неумитно остављају последице на ментално здравље људи који живе на овим просторима. Изложеност честим, изненадним и непожељним животним догађајима има тзв. кумулативни ефекат који се манифестује као форма хроничног стреса.

Поред објективних околности, врло је важан и субјективан доживљај непријатности и стреса. Истраживања спроведена пре десетак година (Милошевић, Башчаревић 2011: 323; Павићевић, Минић 2011: 79) показала су да одрасли и студенти који живе на КиМ опажају своју локалну заједницу као релативно угрожавајућу, а животне околности као непожељне.

---

* Ванредни професор, dragana.stanojevic@pr.ac.rs

** Сарадник у настави, tijana.zivkovic@pr.ac.rs

*** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200184).

Како би се испитало да ли постоје разлике у менталном здрављу људи који живе на простору Косова и Метохије и оних који живе у осталим деловима Србије, спроведен је значајан број истраживања. Она су обухватала различите индикаторе менталног здравља, како позитивне (задовољство животом, задовољство породицом, благостање итд.) тако и негативне (депресивност, анксиозност, стрес, ризично понашање итд.). У једном истраживању тог типа (Ranđelović, Minić 2012: 64) добијени подаци указују да студенти који живе на Косову и Метохији имају ниже скорове задовољства животом у поређењу са студентима из Београда, Ниша и Врања. Такође, студенти из српских енклава на КиМ су мање задовољни животом у односу на своје колеге из Централне Србије (Krstić, Ranđelović et al. 2013: 91-92). Студенти са пребивалиштем на КиМ показали су виши ниво вулнерабилности у периоду социјалне кризе, као и нижи степен задовољства животом у односу на студенте из Јужне Србије (Ranđelović, Mitrović et al. 2014: 1641). Када је реч о стресу, једно истраживање је показало да су студенти Универзитета у Приштини (Косовска Митровица) знатно подложнији стресу у односу на студенте Универзитета у Нишу (Ранђеловић 2010: 343). С друге стране, у једном истраживању (Станојевић 2013: 114-116), спроведеном на великом броју испитаника, нису добијене значајне разлике у погледу нивоа изражености депресивности, анксиозности и ризичног понашања између средњошколаца и студената из Централне Србије и оних са Косова и Метохије. Слични резултати у погледу анксиозности добијени су и у истраживању Пејичић и Видановић (2007: 23).

МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ, БРАК И ПОРОДИЦА

Према Светској здравственој организацији (WHO 2001: 1) ментално здравље није само одсуство болести већ и „стање благостања у коме појединац реализује сопствене способности, може да превладава нормалне животне стресове, може да ради продуктивно и способан је да доприноси сопственој заједници". Овако дефинисано, ментално здравље подразумева да појединац не показује симптоме менталних поремећаја и да показује одређен ниво позитивног психо-социјалног функционисања. Ментално здравље детерминисано је вишеструким биолошким, психолошким, социјалним и околинским факторима који стоје у сложеном међудејству (Mrazek, Haggerty 1994: 20). Они се налазе у физичким и психолошким карактеристикама појединца, његовом интерперсоналном и социјалном окружењу, као и у спољашњим околинским и ширим социјалним утицајима.

Међу најзначајним факторима менталног здравља појединца често се наводе повезаност са породицом, супортативност породице и други аспекти брачног и породичног живота (Barry, Jenkins 2007: 131-132). Брачни статус је важна психолошка, социјална, културолошка тековина, а брачна заједница систем у коме се остварују животни задаци и улоге значајни за функционисање појединаца и целог друштва. Прегледом литературе могло би се утврдити да постоји значајан број истраживања у којима је испитивана повезаност брака са негативним (присуство различитих симптома поремећаја или самог поремећаја) и позитивним (благостање, задовољство животом, срећа итд.) индикаторима менталног здравља. Међутим, резултати нису сасвим једнозначни и саветује се опрез приликом тумачења истих

(Smith 2006: 6-8). На пример, у једном истраживању је добијено да од депресије чешће оболе удате него неудате жене, док обрнуто важи за мушкарце (Akiskal 2000: 1075). Овакви резултати могу бити последица методолошких одлика истраживања, као што је одабир узорка, јер нису увек контролисане друге важне варијабле (да ли су испитани мушкарци раније били у браку, прошли кроз поступак развода, имају ли деце итд.). Када је о позитивним индикаторима реч, још је давно утврђено да је брак најбољи предиктор среће након што се контролише утицај социо-демографских варијабли (Gove, Hughes et al. 1983: 128-129), док се у новијим истраживањима показао као један од најзначајнијих предиктора, одмах након материјалног статуса и здравља (Di Tella, MacCulloch et al. 2003: 812; Stack, Eshleman 1998: 531).

Истраживања повезаности менталног здравља и породичног функционисања имају дугу традицију у психологији и сродним наукама. Породица је важан нексус за развој њених чланова и снажан генератор како среће и благостања, тако и кризе и проблема у менталном здрављу. Она се увек високо рангира када је реч о систему подршке који појединац има, а посебно је значајна у оним културама у којима се породица и породичне везе високо котирају у систему личних и социјалних вредности. Један од најчешће испитиваних чинилаца менталног здравља јесте структура породице. Непотпуне породице идентификоване су као фактор ризика настанак проблема у области менталног здравља деце и одраслих, са већим доприносом психолошком стресу и појави депресије (Cherlin, Furstenberg et al. 1991: 1388). Општи је закључак да су једнородитељске породице у неповољнијој ситуацији у односу на традиционалне и да показују нижи ниво резилијентности када се суочавају са стресом (Behere, Basnet et al. 2017: 462). Већа је вероватноћа да ће деца из непотпуних породица да покажу интернализоване или екстернализоване проблеме у понашању (Avison 2002: 32). Осим структуре породице, важан фактор менталног здравља деце јесте и ментално здравље њихових родитеља. Постојање психопатолошких феномена код родитеља повећава стопе депресивности и других поремећаја менталног здравља код деце (Behere, Basnet et al. 2017: 461). Нека истраживања показују да породице у којима родитељ пати од депресије лошије функционишу у односу на неклиничку контролну групу (Keitner, Miller 1990: 1132-1133). Лошије породично функционисање рефлектује се кроз већи број конфликата, нижи ниво адаптибилности и кохезије, као и неорганизоване обрасце свакодневног планирања и спровођења задатака. У једној лонгитудиналној студији (Slatcher, Trentacosta 2011: 447) добијено је да је депресивност родитеља повезана са проблемима у понашању њихове деце, док је друга студија (Hammen, Brennan et al. 2004: 999) указала на везу између породичног функционисања и преваленце депресивности код деце у породицама где су мајке депресивне. Поред депресије, гранични поремећај мајки такође има утицаја на живот осталих чланова породице (Kiel, Gratz et al. 2011: 916). Мајке које болују од овог поремећаја чешће улазе у малаадаптивне интеракције са својом децом и показују неосетљив, презаштитињујући или хостилни образац родитељства (Eyden, Winsper et al. 2016: 95-98). У неколико истраживања добијено је да је, у породицама где родитељи имају неку дијагнозу менталног поремећаја, функционисање породице значајно лошије у односу на породице из контролне групе (Friedmann, McDermut et al. 1997: 365; Kager, Lang et al. 2000: 168; Pollak, Schmidt et al. 2008: 286).

На основу прегледа литературе може се закључити да су брак и породица важне детерминанте менталног здравља одраслих и деце. Могло би се очекивати да је та повезаност посебно истакнута у оним културама где се породичне вредности високо рангирају у систему личних и друштвених вредности. Истраживања су показала да су друштвене вредности повезане са субјективном добробити (Радовић, Станојевић и др. 2019: 64-67), која се сматра позитивним индикатором менталног здравља. Једно истраживање (Крстић, Станојевић 2014: 1674-1675) показало је да млади на Косову и Метохији преферирају породично-сентиментални животни стил као један од два најистакнутија. Из тог разлога могло би се очекивати да су аспекти брачног и породичног живота значајно повезани са менталним здрављем одраслих особа на Косову и Метохији. Истраживање повезаности неких психопатолошких феномена са степеном успешности решавања брачних конфликата, брачном стабилношћу као и задовољством породицом помогло би у темељнијем разумевању веза између брачног и породичног функционисања, с једне, и менталног здравља, с друге стране. Према нашим сазнањима, оваква истраживања нису спроведена у Републици Србији, а њихови резултати могли би указати на важне смернице како би се брачним и породичним саветовањем/психотерапијом могле предупредити последице по ментално здравље брачних партнера и целе породице.

МЕТОД

Циљеви истраживања

Основни циљ овог истраживања јесте испитати да ли се на основу брачне стабилности, степена успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом може предвидети ниво изражености симптома депресивности, анксиозности и стреса одраслих особа које живе на територији Косова и Метохије. Други важан циљ јесте утврдити међусобну повезаност између брачне стабилности, успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом. На крају, циљ нам је и да испитамо да ли је ниво изражености варијабли брачног и породичног функционисања, као и варијабли менталног здравља значајно повезан са социо-демографским варијаблама.

Хипотезе

1. На основу брачне стабилности, степена успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом може се предвидети ниво изражености симптома депресивности, анксиозности и стреса одраслих особа које живе на територији Косова и Метохије.

2. Постоји позитивна повезаност између брачне стабилности, успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом одраслих особа које живе на територији Косова и Метохије.

3. Узраст испитаника значајно је повезан са индикаторима менталног здравља, брачном стабилношћу, решавањем брачних конфликата и задовољством породицом.

4. Постоји значајна разлика у нивоу изражености индикатора менталног здравља, брачне стабилности, решавању брачних конфликата и задовољству породицом зависно од демографских варијабли (пол, материјални статус, ниво образовања, чињенице да ли живе у ванбрачној или брачној заједници као и да ли имају деце).

Мере

У овом истраживању коришћени су следећи инструменти:

Скала успешности решавања брачних конфликата (Ćubela Adorić, Kovač 2010) конструисана је за мерење опажене ефикасности конфликата са брачним партнером. Скала садржи девет честица на које испитаници могу одговорити заокруживањем једног од понуђених одговора који се крећу у распону од – 3 (потпуно нетачно) до +3 (потпуно тачно). На нашем узорку скала је показала високу поузданост (α=.87).

Скала брачне стабилности (Ćubela Adorić, Jurević 2010) састоји се од девет честица које се односе на мишљења и уверења испитаника о одрживости сопствене брачне везе. Одговори су дати на скали од – 3 (потпуно нетачно) до +3 (потпуно тачно). На нашем узорку скала је показала високу поузданост (α=.92).

Скала породичне адаптације (Antonovsky, Sourani 1988) користи се за процењивање задовољства породицом и њене адаптираности на средину независно од објективних индикатора. Скала се састоји из 10 ставки на које испитаници одговарају проценом на скали од 1 (нисам задовољан уопште), до 7 (потпуно сам задовољан). Скала је преведена на српски језик и више пута коришћена у нашој земљи (Митић 1997, према Минић-Ранђеловић и др. 2011). На нашем узорку скала је показала високу поузданост (α=.90).

Скала депресивности, анксиозности и стреса (DASS-21, Lovibond, Lovibond, 1995) састоји се од 21 честице које су разврстане у три субскале са по 7 ставки: депресивност, анксиозност и стрес. Испитаници процењују како су се осећали у последњих недељу дана, а одговоре дају на 4-степеној скали Ликертовог типа, од 0 (ни мало) до 3 (углавном или скоро увек). Скала је преведена на српски језик и широко коришћена у нашој земљи (Jovanović, Gavrilov, Jerković i dr. 2014). На нашем узорку добијене су следеће вредности Кронбах α: депресивност .89, анксиозност .91 и стрес .89.

Упитник социо-демографских података направљен је за потребе овог истраживања. Њиме су добијени подаци о узрасту, полу, материјалном статусу, образовном нивоу, брачном/ванбрачном статусу, као и о томе да ли испитаници имају деце или не.

Узорак

Узорак је чинило 185 испитаника, од чега је 100 било женског пола. Распон година је био од 20 до 55 (M=35.08, SD=7.8). Највише је било испитаника са завршеним факултетом, потом са средњом школом и докторатом, а испитаника који су завршили само основну школу није било. Преко 85% испитаника свој материјални статус сматра просечним. Четири од пет испитаника живи у формалној брачној, а само петина у ванбрачној заједници. Око 70% испитаних има децу. Узорак је прикупљен *on line* путем, помоћу *Google* упитника.

Обрада података

За обраду података биће коришћене одговарајуће методе: регресиона анализа, коефицијент корелације, т-тест и АНОВА.

РЕЗУЛТАТИ

Како бисмо тестирали хипотезу да се на основу брачне стабилности, степена успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом може предвидети ниво изражености симптома депресивности, анксиозности и стреса одраслих особа које живе на територији Косова и Метохије спроведене су три хијерархијске регресионе анализе за три појединачна критеријума. Резултати су приказани у табели 1.

Табела 1: Регресионе анализе за критеријуме: депресивност, анксиозност и стрес

	Депресивност			
	R^2= .18	β	t	sig
Решавање брачних конфликата		–.440	–4.549	.000
Брачна стабилност		.051	.506	.614
Задовољство породицом		–.030	–.363	.717
	Анксиозност			
	R^2= .10	β	t	sig
Решавање брачних конфликата		–.325	–3.208	.002
Брачна стабилност		.046	.439	.662
Задовољство породицом		–.027	–.318	.751
	Стрес			
	R^2= .20	β	t	sig
Решавање брачних конфликата		–.362	–3.809	.000
Брачна стабилност		–.127	–1.283	.201
Задовољство породицом		.016	.196	.845

На основу постављених модела могуће је предвидети 18% варијансе депресивности, 10% варијансе анксиозности и 20% варијансе стреса. Једини значајан предиктор за сва три критеријума била је успешност решавања брачних конфликата (за критеријум депресивност β= –.440, p= .000; за критеријум анксиозност β= –.325, p= .002; за критеријум стрес β= –.362, p= .000).

Како бисмо тестирали хипотезу да између брачне стабилности, успешности решавања брачних конфликата и задовољства породицом одраслих особа које живе на територији Косова и Метохије постоји позитивна корелација, спровели смо поступак израчунавања Пирсоновог коефицијента корелације. Резултати су приказани у табели 2.

Табела 2: Корелације између успешности решавања брачних конфликата, брачне стабилности и задовољства породицом

	Решавање брачних конфликата	*Брачна стабилност*	*Задовољство породицом*
Решавање брачних конфликата		.705*	.500*
Брачна стабилност	.705*		.551*
Задовољство породицом	.500*	.551*	

* Корелација је значајна на нивоу .01

Позитивне корелације добијене су између сва три параметра. Највиша корелација добијена је између успешности решавања брачних конфликата и перцепције брачне стабилности, док је корелација између ових варијабли и задовољства породицом умереног интезитета.

Када је реч о повезаности узраста испитаника са главним варијаблама у овом истраживању добијено је да је узраст испитаника значајно позитивно повезан са задовством породицом, а негативно са нивоом стреса. Подаци су приказани у табели 3.

Табела 3: Корелације између узраста испитаника и главних варијабли истраживања

	Решавање брачних конфликата	*Брачна стабилност*	*Задовољство породицом*	*Депресивност*	*Анксиозност*	*Стрес*
Узраст	.125	.065	.153*	–.053	–.017	–.146*

* Корелација је значајна на нивоу .05

На крају је тестирана хипотеза да постоји значајна разлика у нивоу израженості индикатора менталног здравља, брачне стабилности, решавању брачних конфликата и задовољству породицом зависно од демографских варијабли (пол, материјални статус, ниво образовања, чињенице да ли живе у ванбрачној или брачној заједници као и да ли имају деце). За дихотомне варијабле (пол, брачну/ванбрачну заједницу и имају ли деце или не) спровели смо т-тест, а за варијабле са већим бројем категорија (материјални статус и ниво образовања) АНОВА-у. Резултати т-теста приказани су у табелама 4, 5 и 6.

Табела 4: т- тест значајности разлика у односу на пол испитаника

	Пол	M	SD	t	df	Sig.
Решавање брачних конфликата	*Мушки*	49,30	10,85	2,22	183	.028
	Женски	45,47	11,30			
Брачна стабилност	*Мушки*	52,85	11,01	1,64	183	.103
	Женски	49,83	13,11			
Задовољство породицом	*Мушки*	61,06	8,46	1,41	183	.161
	Женски	59,12	9,98			
Депресивност	*Мушки*	3,98	4,94	1,52	183	.130
	Женски	2,87	4,05			
Анксиозност	*Мушки*	4,92	5,43	1,87	183	.064
	Женски	3,42	4,44			
Стрес	*Мушки*	8,13	5,49	1,66	183	.10
	Женски	6,72	5,24			

Статистички значајна разлика између испитаника мушког и женског пола добијена је само у погледу успешности решавања брачних конфликата, где су виши скорови добијени у групи испитаника мушког пола (табела 4). Ова разлика значајна је на нивоу p=.05.

Табела 5: т- тест значајности разлика у односу на брачни/ванбрачни статус

	Заједница	M	SD	T	df	Sig.
Решавање брачних конфликата	*Брачна*	48,20	11,01	,42	183	.675
	Ванбрачна	47,22	11,86			
Брачна стабилност	*Брачна*	52,02	12,10	,41	183	.679
	Ванбрачна	51,83	9,88			
Задовољство породицом	*Брачна*	60,55	8,85	,44	183	.661
	Ванбрачна	59,74	8,82			
Депресивност	*Брачна*	3,66	4,69	,256	183	.798
	Ванбрачна	3,41	4,80			
Анксиозност	Брачна	4,59	5,21	1,04	183	.302
	Ванбрачна	3,48	4,87			
Стрес	*Брачна*	7,83	5,49	,34	183	.130
	Ванбрачна	6,74	5,10			

Нису добијене значајне разлике зависно од тога да ли испитаници живе у брачној или ванбрачној заједници (табела 5), као и да ли имају деце или не (табела 6).

Табела 6: т- тест значајности разлика у односу на то имају ли испитаници деце

	Имају децу?	M	SD	t	df	Sig.
Решавање брачних конфликата	Да	47,87	11,13	–,38	183	.705
	Не	48,57	11,16			
Брачна стабилност	Да	51,90	11,59	,05	183	.959
	Не	51,80	12,42			
Задовољство породицом	Да	60,99	8,35	1,42	183	.156
	Не	58,90	9,96			
Депресивност	Да	3,63	4,87	,05	183	.959
	Не	3,59	4,20			
Анксиозност	Да	4,52	5,49	,39	183	.695
	Не	4,18	4,16			
Стрес	Да	7,58	5,47	–,37	183	.711
	Не	7,92	5,41			

У табели 7 приказани су резултати анализе варијансе којом смо тестирали значајност разлика у решавању брачних конфликата, брачној стабилности, задовољству породицом, депресивности, анксиозности и стресу зависно од материјалног

статуса и нивоа образовања испитаника. Добијени подаци указују на то да евентуалне разлике нису статистички значајне.

Табела : Резултати АНОВА-е за варијабле ниво образовања и материјални статус

	Ниво образовања		*Материјални статус*	
	F	Sig.	F	Sig.
Решавање брачних конфликата	.421	.794	.272	.762
Брачна стабилност	.894	.469	.318	.728
Задовољство породицом	1.234	.298	.618	.540
Депресивност	.433	.784	.299	.742
Анксиозност	2.603	.053	.132	.877
Стрес	1.469	.213	.612	.543

ДИСКУСИЈА

Главни циљ овог истраживања био је испитати да ли се на основу успешности решавања брачних конфликата, брачне стабилности и задовољства породицом могу предвидети депресивност, анксиозност и стрес одраслих испитаника, са подручја Косова и Метохије који живе у браку или ванбрачној заједници. Добијени подаци показали су да је само успешност решавања брачних конфликата важан предиктор менталног здравља наших испитаника. Иако се конфликт у браку може сматрати уобичајеном појавом, истраживања су показала да утиче на појаву депресије и хроничних болести код чланова породице (Fincham, Beach 1999: 74-76; Kerig 1996: 475). У том смислу се могу тумачити и резултати нашег истраживања. Уколико брачни/ванбрачни партнери позитивније опажају степен успешности с којом решавају брачне конфликте доживеће мањи степен анксиозности, депресивности и стреса. С друге стране, перцепција брачне стабилности и задовољство породицом нису се показали као значајни предиктори менталног здравља наших испитаника. С обзиром на позитивну корелацију између испитаних брачних и породичних варијабли, а посебно између решавања брачних конфликата и брачне стабилности, могуће је ове варијабле имају неки посредан ефекат на ментално здравље, па би у будућим истраживањима требало тестирати моделе у којима су претпостављени посредни односи. До сличног закључка дошло се и у једном ранијем истраживању (Šaćiri 2020: 96) где аутор сматра да успешност решавања конфликата може да „усиса" важност других конструката из области квалитета брачног и породичног живота. Такође, ауторке скале успешности решавања брачних конфликата дискутују о међуповезаности конструката којима се процењује квалитет партнерске комуникације (Ćubela Adorić, Kovač 2010: 29-38). Начин решавања брачних конфликата повезан је са доживљајем квалитета брака (Birditt, Brown et al. 2010: 1201; Fincham 2003: 75; Overall, McNulty 2017: 2-4). Ако се брачни конфликт решава на конструктиван начин то утиче на стабилност везе (Šaćiri 2020: 35), а посредно и на задовољство целом породицом. Аспекти брачног и породичног живота важни су чиниоци менталног здравља, што је потврђено у бројним истраживањима. Брак је један од најзначајнијих предиктора позитивног

менталног здравља (Di Tella, MacCulloch et al. 2003: 825; Stack, Eshleman 1998: 535), док је задовољство породицом негативно повезано са депресивношћу, анксиозношћу и ризичним понашањем адолесцената (Станојевић 2013: 152).

Када је реч о утицају демографских варијабли, занимљиве податке добили смо у вези узраста и пола испитаника, док се тип брачне/ванбрачне заједнице имају ли партнери деце, као и њихов образовни и материјални статус нису показали као значајни. У нашем истраживању узраст је позитивно повезан са задовољством породицом, а негативно са доживљеним стресом. У неким ранијим истраживањима у нашој земљи (Павићевић, Крстић 2013: 332; Станојевић 2013: 152-153) узраст испитаника није био повезан са задовољством породицом. Међутим, наши испитаници су нешто старији од испитаника из поменутих истраживања и у другачијој фази породичног циклуса. Постоји могућност да задовољство породицом расте са узрастом испитаника услед тога што смо ми испитивали узорак који су у брачној/ванбрачној вези, па они можда имају стабилније брачне и породичне прилике које посредно утичу на задовољство породицом. Негативна повезаност узраста и стреса би се могла објаснити на исти начин. С друге стране, у ранијем истраживању (Станојевић 2013: 158) млађи испитаници су показали више нивое депресивности и анксиозности у односу на старију групу, док у нашем истраживању то није случај. Пол испитаника се показао као значајан фактор само за успешност решавања брачних конфликата, где су више скорове показали испитаници мушког пола. Иако жене, у односу на мушкарце, троше више времена на решавање конфликата и узимају у обзир утицај конфликт на брачни однос (Winstead, Valerian et al. 1997 према Counts, 2003: 11), могуће је да мушкарци било који начин „суспензије“ конфликта доживљавају као успешно решење. Истраживања су показала да мушкарци верују да расправа о конфликту лоше утиче на везу (Beck 1988, према Counts 2003: 14) и брже се повлаче из конфликта (Heavey, Christensen et al. 1995: 800), па је могуће да жене то доживљавају као неуспех у њиховом решавању.

Упркос значајним резултатима које је дало, ово истраживање има извесне недостатке. Најзначајнији међу њима можда јесте сам узорак, састављен од испитаника који су били заинтересовани да учествују, па самим тим можда имају позитивнији однос према браку и породици, као и више образовање у односу на уобичајене припаднике популације. Осим тога, ми нисмо упоређивали брачне партнере, тј. узорак није био упарен, па није могуће добити важне податке о евентуалним разликама у погледима брачних другова на њихово брачно и породично функционисање. Управо због тога, ово би могле бити корисне смернице за нека друга истраживања у овој области. Такође, у будућим истраживањима би се могли тестирати неки други модели који укључују променљиве из овог истраживања, али постављене на другачији начин тако да укључују неке посредничке улоге између предиктора и менталног здравља.

ЗАКЉУЧАК

Од свих параметара брачног и породичног живота испитаних у уовом истраживању, само је успешност решавања брачних конфликата значајна за предвиђање менталног здравља одраслих испитаника на Косову и Метохији. Иако се брачна стабилност и задовољство породицом нису показали као значајни, ипак нам претходни

резултат указује на важност брачне и породичне динамике за очување и унапређење менталног здравља одраслих особа, макар у оним културама где се негују брачне и породичне вредности.

ЛИТЕРАТУРА

Akiskal 2000: Hagop Souren Akiskal. Mood disorders: introduction and overview. In: Benjamin James Saddock & Virginia Alcott Saddock (eds.) *Kaplan and Saddock's Comprehensive Textbook of Psychiatry. 7th ed*. Philadelphia: Lippincott, Williams & Wilkins, 1067-1079.

Antonovsky, Sourani 1988: Aron Antonovsky, Talma Sourani. Family sense of coherence and family adaptation. *Journal of Marriage and the Family, 50*, 79-82.

Avison 2002: William R. Avison. Family structure and mental health. In Ardith Maney & José Ramos (Eds.), *Socioeconomic conditions, stress and mental disorders: Toward a new synthesis of research and public policy*. Bethesda, MD: NIH Office of Behavioral and Social Research, 1–38.

Barry, Jenkins 2007: Margaret Barry, Rachel Jenkins. *Implementing Mental Health Promotion*. Oxford: Churchill Livingstone, Elsevier.

Behere, Basnet et al. 2017: Aniruddh Prakash Behere, Pravesh Basnet. Effects of Family Structure on Mental Health of Children: A Preliminary Study. *Indian journal of psychological medicine, 39*(4), 457–463.

Birditt, Brown et al. 2010: Kira S. Birditt, Edna Brown, Terri L. Orbuch, Jessica M. McIlvane. Marital Conflict Behaviors and Implications for Divorce Over 16 Years. *Journal of Marriage and Family, 72*(5), 1188–1204.

WHO 2001: WHO. *Basic Documents, 43rd edition*. Geneva: World Health Organization.

Gove, Hughes et al. 1983: Walter R. Gove, Michael Hughes, Caroline Briggs Style. Does Marriage Have Positive Effects on the Psychological Well-being of the Individual? *Journal of Health and Social Behaviour, 24*, 122-131.

Di Tella, MacCulloch et al. 2003: Rafael Di Tella, Robert MacCulloch, Andrew J. Oswald. The Macroeconomics of Happiness, *Review of Economics and Statistics*, *85(4)*, 809-827.

Eyden, Winsper et al. 2016: Julie Eyden, Catherine Winsper, Dieter Wolke, Mathew R Broome, Fiona MacCallum, F. A systematic review of the parenting and outcomes experienced by offspring of mothers with borderline personality pathology: Potential mechanisms and clinical implications. *Clinical psychology review*, *47*, 85-105.

Jovanović, Gavrilov-Jerković i dr. 2014: Veljko Jovanović, Vesna Gavrilov-Jerković, Dragan Žuljević, Dragana Brdarić. Psihometrijska evaluacija Skale depresivnosti, anksioznosti i stresa–21 (DASS–21) na uzorku studenata u Srbiji. *Psihologija*, *47*(1), 93-112.

Kager, Lang et al. 2000: Aneta Kager, Andrea Lang, Gerlinde Berghofer, Helga Henkel, Egbert Steiner, Margot Schmitz. Family dynamics, social functioning, and quality of life in psychiatric patients. *The European journal of psychiatry, 14*(3), 161-170.

Keitner, Miller 1990: Gabor I. Keitner, Ivan W. Miller, I.W. Family functioning and major depression: An overview. *American Journal of Psychiatry, 147*, 1128–1137.

Kerig 1996: Patricia K. Kerig. Assessing the links between interparental conflict and child adjustment: The conflicts and problem-solving scales. *Journal of Family Psychology, 10*(4), 454–473.

Kiel, Gratz et al. 2011: Elizabeth J. Kiel, Kim L, Gratz, Sarah Anne Moore, Robert D. Latzman, & Matthew T. Tull. The impact of borderline personality pathology on mothers' responses to infant distress. *Journal of Family Psychology, 25*(6), 907-918.

Krstić, Ranđelović et al. 2013: Miroslav Krstić, Dušan Ranđelović, Jelena Babić-Antić. Factors of mental health of students at the University of Pristina-Kosovska Mitrovica. *Journal of Educational & Instructional Studies in the World, 3*(2), 87-93.

Крстић, Станојевић 2014: Мирослав Крстић, Драгана Станојевић. Преферирани животни стилови студената Универзитета у Приштини (Косовска Митровица) и Универзитета у Нишу, *ТЕМЕ, 38*(4), 1665-1682.

Lovibond, Lovibond 1995: Peter F. Lovibond, Syd H. Lovibond. The structure of negative emotional states: comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy, 33*, 335-343.

Marks, Lambert 1998: Nadine F. Marks, James D. Lambert. Marital status continuity and change among young and midlife adults: longitudinal effects on psychological well-being. *Journal of Family Issues*, 19, 652-686.

Милошевић, Башчаревић 2011: Биљана Милошевић, Иван Башчаревић. Степен угрожености и агресивност у ситуацији политичког насиља. У: Драги Маликовић, Урош Шуваковић, Обрад Стевановић (ур.) Међународни тематски зборник *„Политичко насиље“*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 319-327.

Минић, Ранђеловић и др. 2011: Јелена Минић, Душан Ранђеловић, Ивана Вукмировић. Корелати самопоштовања у периоду кризе идентитета. *Међународни тематски зборник „Идентитет и криза идентитета“*, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 93-107.

Mrazek, Haggerty 1994: Patricia Mrazek, Robert Haggerty. *Reducing the Risks for Mental Disorders: Frontiers for Preventive Intervention Research*. Washington D.C.: National Academy Press.

Overall, McNulty 2017: Nickola C. Overall, James K. McNulty. What type of communication during conflict is beneficial for intimate relationships? *Current Opinion in Psychology, 13*, 1–5.

Павићевић, Крстић 2013: Мирјана Павићевић, Мирослав Крстић. Васпитни ставови и задовољство породицом код студената. У Бранко Јовановић, Мирослав Крстић (ур.), *Појединац, породица, друштво у транзицији* (317-335). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Павићевић, Минић 2011: Мирјана Павићевић, Јелена Минић. Осећај кохерентности у периоду развојне и друштвене кризе. У: Драги Маликовић (ур.), *Идентитет и криза идентитета* (73–92). Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Пејичић, Видановић 2007: Марија Пејичић, Снежана Видановић. Одбрамбени стилови, ниво анксиозности и социјална дистанца Срба који живе на Косову и Метохији. *III Конференција Дани примењене психологије*, Књига резимеа (23). Ниш: Филозофски факултет.

Pollak, Schmidt et al. 2008: Eli Pollak, Silke Schmidt, Diether Höger, Silke Wiegand-Grefe. Family functioning in families with mentally ill parents: Correlations with parental bonding and parental mental illness. *Familiendynamik, 33*, 274–287.

Радовић, Станојевић и др. 2019: Оливера Радовић, Драгана Станојевић, Оливер Тошковић. Вредности и субјективна добробит у контексту транзиције: подаци из Србије. *Социолошки преглед, 53*(3), 908-942.

Ранђеловић 2010: Душан Ранђеловић. Подложност стресу као аспект менталног здравља студената Универзитета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 40*, 333-345.

Ranđelović, Minić 2012: Dušan Ranđelović, Jelena Minić. Prediktori zadovoljstva životom kod studenata. *Engrami*, *34*(1), 59-68.

Randjelović, Mitrović et al. 2014: Dušan Randjelović, Milica Mitrović, Bojana Dimitrijević. AGGRESSIVENESS AND LIFE SATISFACTION IN TIMES OF SOCIAL CRISIS. *TEME: Casopis za Društvene Nauke*, *38*(4), 1629-1646.

Slatcher, Trentacosta 2011: Richard B. Slatcher, Christopher J. Trentacosta. A naturalistic observation study of the links between parental depressive symptoms and preschoolers' behaviors in everyday life. *Journal of Family Psychology, 25*(3), 444-448.

Smith 2006: Mike Ewart Smith. Marriage and mental health. *South African Journal of Psychiatry, 12*(2), 6-8.

Станојевић, 2013: Драгана Станојевић. *Корелати менталног здравља адолесцената српске националности са Косова и Метохије*. Ниш: Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.

Stack, Eshleman 1998: Steven Stack, J. Ross Eshleman (1998). Marital Status and Happiness: A 17 Nation Study. *Journal of Marriage and the Family, 60(2)*, 527-536.

Ćubela Adorić, Jurević 2010: Vera Ćubela Adorić, Jelena Jurević. Skala bračne stabilnosti. U I. Tucak Junaković, V. Ćubela Adorić, A. Proroković, & Z. Penezić (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika* (str. 53-60). Zadar: Sveučilište u Zadru.

Ćubela Adorić, Kovač 2010: Vera Ćubela Adorić, Rafaela Kovač. Skala uspješnosti rješavanja bračnih konflikata. U Ivana Tucak Junaković, Vera Ćubela Adorić, Ana Proroković, Zvjezdan Penezić (ur.) *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 29-39.

Fincham, 2003: Frank D. Fincham. Marital conflict: Correlates, structure and context. *Current Directions in Psychological Science, 12*(1), 23–27.

Fincham, Beach 1999: Frank D. Fincham, Steven R. H. Beach. Conflict in marriage: Implications for Working with Couples. *Annual Review of Psychology, 50*(1), 47–77.

Friedmann, McDermut et al. 1997: Michael S. Friedmann, Wilson H. McDermut, David A. Solomon, Christine E. Ryan, Gabor I. Keitner, Ivan W. Miller. Family functioning and mental illness: A comparison of psychiatric and nonclinical families. *Family Process, 36*(4), 357-367.

Heavey, Christensen et al. 1995: Chris L. Heavey, Andrew Christensen, Neil M. Malamuth, The longitudinal impact of demand and withdrawal during marital conflict. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 63*(5), 797–801.

Hammen, Brennan et al. 2004: Constance Hammen, Patricia A. Brennan, Josephine H. Shih. Family discord and stress predictors of depression and other disorders in adolescent children of depressed and nondepressed women. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 43*(8), 994-1002.

Cherlin, Furstenberg et al. 1991: Andrew J. Cherlinfrank, Frank Furstenberg, Jr., P. Lindsay Chase-Lansdale, Kathleen E. Kiernan, Philip K. Robins, Donna Ruane Morrison, Julien O. Teitler. Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science, 252*(5011), 1386-1389.

Counts 2003: Jaime Ann Counts. *Perceived Effectiveness of Conflict Management Strategies in Dating Relationships*. East Tennessee State University. Electronic Theses and Dissertations. Paper 828. Доступно на: http://dc.etsu.edu/etd/828

Šaćiri 2020: Bejan Šaćiri. *Interpersonalni činioci doživljaja kvaliteta braka u različitim fazama porodičnog životnog ciklusa*, doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet.

Dragana Z. STANOJEVIĆ

Tijana Lj. SIMIĆ

FAMILY AND MARITAL PREDICTORS OF MENTAL HEALTH OF ADULTS AT KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Various aspects of marital and family life are an important resource for the mental health of adults. The main goal of this research was to examine whether depression, anxiety and stress of adults living in the territory of Kosovo and Metohija can be predicted based on the successful resolution of marital conflicts, marital stability and family satisfaction. The sample consisted of 185 adults, 100 women and 85 men, living in marriage or cohabitation. Several questionnaires were used in the research: Marital Conflict Resolution Success Scale, Marital Stability Scale, Family Adaptation Questionnaire and DASS-21. The obtained results show that the only significant predictor of anxiety, depression and stress was the successful resolution of marital conflicts. There is a moderate to high correlation between the examined aspects of married and family life, so this possibility of their mutual action may be the reason why other changes did not prove to be significant. The obtained results are discussed in the light of relevant theoretical concepts and the results of some earlier researches.

Key words: marriage, family, mental health.

Рад је предат 9. августа 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 623.458.2:343.326
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40415

Originalni naučni rad

Boris Lj. BURSAĆ *
City Council - City of Belgrade

BIOTERRORISM

Abstract: The author often mentioned in his works that there is no inhabited territory in the world that is resistant to terrorism, while the roots of terrorism, surrounded by different motives and causes, go far back in history. Therefore, the author identifies terrorism as a world problem, which is never isolated in one environment, but very quickly, like a forest fire, spreads to other areas. In the era of rapid information and technological development, the concept of terrorism terrorism is becoming less and less precise and unambiguous as it is increasingly used. Given that we have seen in the not-so-distant past that terrorist organizations are unscrupulous in their attacks, one of the main concerns of modern times is undoubtedly the possibility of using biological weapons for terrorist purposes. This paper analyzes in detail the somewhat intimidating form of terrorism, known as bioterrorism, a distinction was made between this and other types of terrorism, and we have given a historical view of the use of biological weapons, all with the aim of more precisely defining this extremely complex phenomenon.

Key words: terrorism, bioterrorism, Dark Harvest Commando, Rajneeshee cult, Aum Shinrikyo.

1 DEFINITION OF TERRORISM

Terrorism as a concept and phenomenon is a highly complex topic. The interpretation of terrorism is often covered by political premises and social stereotypes, so policymakers and various experts who deal with this phenomenon are not entirely clear about the theoretical understanding of this very complex concept. Despite the enormous effort invested in its analysis, it is very complicated to define exactly what terrorism represents. The etymology of the term terrorism refers to the Latin term terror (terror, terroris), whose original meaning is great fear. Also, through further etymological analysis, the same word but with a different meaning is associated with France, i.e. with the reign of terror (la Terreur) period between 1793 and 1794, i.e. the system of rule by physical violence and the destruction of all forms of opposition in order to establish a completely new economic, social and political system. (Леви Розита, Пајовић Слободан 2002) Throughout history, terrorism has been described in many ways - it represents a kind of strategy or „modus operandi", a heinous criminal act, an expected and legitimate response to repression and sometimes a sacred duty. A lot depends on the opinion that is present and expressed in a certain society. As we have already mentioned, terrorism is

* Phd, boris.bursac89@gmail.com

often seen as an effective strategy for the oppressed and exhausted parties in the conflict. Due to its mystical nature, terrorism quickly evolves into an instrument for conducting conflict, without the other side even realizing the threat that terrorism carries with it. Because of the mentioned attributes, terrorism is becoming more and more frequent among those who strive to achieve their goals extremely.

The academic community has been trying to understand and at the same time define terrorism for a long time. That effort led to the appearance of numerous scientific papers on this topic. It is indisputable that this „big library" reveals the essential elements of terrorism, but, rarely, one of them speaks explicitly, about the „essence" of something we define as terrorism. So, what does terrorism essentially represent, what are the causes of terrorism, is terrorism under the veil of politics or is it a type of attack based on hatred, is an essential part of terrorism fear, are all the victims of terrorism innocent, are there those who are guilty and responsible. Does this, increasingly mentioned term, mean conflicts with armed forces or does it involve conflicts with civilians and non-combatants.

Is it realistic that in the era of rapid development of information and communication technologies, terrorism is becoming less and less comprehensible, and is increasingly frequently used, what are „eco-terrorism", „bioterrorism" and „cyber terrorism". A large number of researchers of this phenomenon neglect the economic aspect of terrorism, they do not provide a clear and sufficiently concrete answer to the question of whether terrorism only injures people or whether there is also a form of terrorism that affects the economy.

Is there a complementary economic system that represents solid support for terrorism, what do we concretely mean by the term state terrorism, are the causes of terrorism inflation, a high level of unemployment, a massive reduction in the number of employees, a confused education system, social insecurity, can terrorism be privatized. Is it then justified to talk about human terrorism that constantly attacks and threatens the flora and fauna (Bursać, Glumac 2017)? The answer to the above-mentioned questions is extremely complicated, because as the authors Best and Nocella state in their work „Terrorists or Freedom Fighters? Reflections on the Liberation of Animals" - terrorism is a very complex concept and a very subjective, extremely burdened, emotionally and politically charged expression whose meaning depends primarily on the political ideology and program and even the culture to which a person belongs (Best, Nocella 2004). We mentioned that terrorism goes back a long way in history and that, accordingly, it has its apparent roots. So it is quite certain, Simeunović also spoke about this in his work „Критички оглед о утврђивању времена настанка тероризма и његовим претечама" - that certain elements of terrorism existed even in the oldest political periods, such as political murder, assassination, attacks on the ruler or the order to achieve above all political goals, causing a sense of fear, the sensationalism of attacks aimed at challenging the absolute power of the order, are already known to history. Terrorism, as a relatively recent phenomenon, has its roots. Some of the elements, the notion of terrorism, certainly existed in the earliest political times. Political assassination, assassination, attack on the ruler and the order in order to achieve extreme political goals, inciting fear with violence, the spectacular attack that challenges the absolute power of order, are well-known phenomena in history. What is important to note is that none of the mentioned phenomena, nor the combination of several of them, are sufficient to be marked as terrorism (Simeunović 2010).

It is most legitimate and appropriate to assume that certain elements that the academic community sees today as integral elements of modern terrorism have their forms in distant history, but we must also add that modern forms of terrorism must be analyzed in more detail in accordance with the current security situation, of course at the international level. In modern times, the forms of manifestation of terrorism are diverse and numerous, and what is very important, we do not find them in earlier periods, but we must be aware of the fact that today's terrorism has inherited or rather taken over many attributes of terrorism from earlier eras (the first such attribute, i.e. element is certainly violence). Pluralism of opinion regarding the time of origin and appearance of terrorism is not the only problem that we associate with this phenomenon, a similar inconsistency was also observed in the very definition of this term. Even today, we do not have a clear definition of terrorism that everyone agrees on. Walter Laqueur, uses a broad definition where terrorism is the illegitimate use of force to achieve a political goal, where the targets are innocent people, with the remark that even if there were an objective, value-free definition of terrorism that would cover all its important aspects and characteristics, some would still always rejected for ideological reasons (Laqueur 2000). Mijalkovski defines terrorism as a form of war in which unarmed content predominates, while armed content is carried out on carefully selected victims with the intention of murder, temporary or permanent physical injury or kidnapping, and all this in such a way that the result will be the intimidation of the indirect victim, and finally achieving the set terrorist goal. (Мијалковски1988). Bruce Hoffman, in his attempt to come up with a more precise definition of terrorism, first of all made the necessary distinction between terrorism and other forms of crime, and then stated that terrorism represents „the intentional creation and exploitation of fear through violence or the threat of violence in an effort to cause political change" (Хофман 2000). A similar inconsistency regarding the definition of terrorism is also found in the group of administrative definitions. For example, the United States Department of State views terrorism as „premeditated, politically motivated violence committed against non-combatant targets by subnational groups or clandestine agents, usually with the aim of influencing the target groups against whom the violence is directed" (Legal Information Institute 2022). The Criminal Code of the Russian Federation in Article 205 under terrorism means „the execution of explosions and fires or their preparation, creating the danger of human deaths, causing significant damage or the occurrence of other socially harmful consequences if these activities are carried out for the purpose of disrupting social security, intimidating the population or influencing the authorities authorities in the decision-making process" (Лебедов, Скуратов 1996). In Turkey, for example, changes in the political, legal, social, secular and economic system are considered terroristic if they harm the inseparable unity of the state with its territory and nation, threaten the existence of the Turkish state and republic, weaken or destroy the authority of the state, remove basic rights and freedoms or damage the internal and external security of the state, public order or general health by pressure, violence, terror, intimidation, oppression or threats (The Financial Crimes Investigation Board of Turkey 2004). Based on a brief overview of the selected definitions, it can be confidently assumed that terrorism is an illegal act of violence, which implies the intended use of force.

So it is clear that we classify terrorism as a modern security threat and that as such it differs from traditional security threats on different grounds. Therefore, it is easy to make a distinction between terrorism and, for example, interstate war conflicts. When we talk about traditional interstate wars, things are crystal clear, we are already very familiar with the opponents and the rules of warfare are generally accepted. On the other hand, when we talk about terrorism, we already have a touch of the mystical and mysterious, so the opponents do not stand out until the very execution of an act of violence, in which not a single rule of war is respected, in other words, everything is allowed. Bearing this in mind, the fight against such an unpredictable enemy is far more exhausting and difficult. Research on the definition of terrorism conducted by leading scientists has shown that there are an incredible 109 definitions of terrorism (Schmid, Jongman, Horowitz 2005). The definitions of this intriguing term are very complicated and difficult to understand, and due to its innate cruelty and brutality, terrorism as a term has created a very dynamic stigma. As already known to the authors dealing with this phenomenon - until now, the United Nations has not decisively defined terrorism, to be precise, they have tailored a kind of working pre-definition of terrorism according to which terrorism is defined as as an act of deprivation of life or injury, or an act of destruction or damage to the property of civilians or governments, without the express permission of a particular government, by an individual or group of self-acting or self-acting governments to achieve a political goal (UN Security Council resolution 1566, 2004)

In this paper, the author is looking for support in another layered but fundamental definition, that views terrorism as a multidimensional political phenomenon or a complex form of organized, individual and rarely institutionalized political violence, which is marked by frightening brachio-physical and psychological methods of political struggle, in order to achieve „great goals", usually in times of political and economic crises, and less often in conditions of economic and political stability of a society (Simeunović 2009).

2 APPEARANCE FORMS OF TERRORISM AND ITS CHARACTERISTICS

Given that it is a well-known fact that there is, inconsistency regarding definitions and types of terrorism among authors, in the following work we will list those types of theorism that are most frequent in the available literature (Dawson, Kisku, Phalguni, Jamuna, Weifeng 2017):

• Modern, New or Urban Terrorism: It appeared at the end of the 20th century and reached its peak in 2001, when the most famous terrorist attack on on the soil of the USA in New York was carried out. What is characteristic for this type of terrorism is the threat of fierce and massive attacks by transnational terrorist organizations, which often find their bases in religious fundamentalism;

• State-sponsored terrorism: better known as state or legal terrorism is terrorism that governments carry out against their own population and can also be directed at an external enemy. In practice, it represents a method for staying in power or a some kind of strategy for maintaining the ruling regime;

• Dissident or patriotic terrorism: perpetrators of this terrorism are dissident groups, i.e. non-state movements that aim to overthrow the ruling regime in their home country;

• Religious terrorism: is terrorism based on the misinterpretation of religious rules carried out by blinded terrorist organizations. Here, religion becomes a political weapon, and the frustrating layers of society provide fertile ground for the recruitment of religious fanatics. The goal of these fanatics and their terrorist organizations is a new political order based on religious values, which they consider acceptable;

• Ideological terrorism: is terrorism that is based on ideologies, to be more precise, on a belief system that will be a guiding star and a kind of justification for terrorist activity. It is an ideology that gives terrorists strength, meaning, and purpose, therefore ideology becomes unquestionable and absolute. This terrorism has its subgroups - left-wing, right-wing, and quasi-revolutionary terrorism;

• International terrorism: is terrorism that involves both citizens and territories of more than one country. Targets are international goods, and they can be individuals, political bodies, even entire regimes;

• Criminal dissident terrorism: This type of terrorism represents an amalgamation of economics and politics, more precisely, international crime and terrorist organizations. The unifying factor of criminal and terrorist groups is certainly their interests in the international market of goods and services. It's no secret that many terrorist organizations are supported, or co-financed, by the trade in narcotics, weapons, etc.;

• Gender-selective terrorism: is terrorism directed against men or women because of their gender. This type of violence is most often the result of political conflict. For example, hostile-oriented men in such terrorist organizations become fighters, and their target is women, more precisely, female enemy groups who, as a result of this animosity, can be abused and vice versa.

According to the methods and means that terrorist organizations mostly use, terrorism can be divided into several basic forms (Гаћиновић 2012):

• Conventional terrorism - with its two subgroups: terrorism from a distance - the use of explosive devices where the perpetrator of the terrorist act remains anonymous and yet causes a huge political effect and shock in society, and suicidal terrorism - the perpetrator consciously sacrifices his life for the work of higher goals and interests;

• Unconventional terrorism - this type of terrorism is extremely complicated to detect due to the absence of an armed attack, it is often called covert terrorism. This terrorism refers to the manipulation of information, sending threats, or inciting conflict through the media;

• Cyber terrorism: abuse of modern technologies in carrying out terrorist actions;

• Ecological terrorism with its sub-forms: nuclear terrorism (carrying out terrorist actions with nuclear weapons), chemical terrorism (carrying out terrorist actions with chemical weapons), biological terrorism (carrying out terrorist actions with biological weapons).

In the continuation of the work, we will deal with this third sub-type of ecological terrorism, biological terrorism or bioterrorism.

3 BIOLOGICAL TERRORISM

Bioterrorism refers to the deliberate release of viruses, bacteria, or other biological agents or toxins to cause disease or death in humans, animals, or plants with the intent to intimidate or compel the government or civilian population to meet the political or social goals of terrorist groups.

The application of the mentioned biological material is most often done in populated places, mainly in order to destroy morale as efficiently as possible by inflicting a larger number of victims. By biological material we therefore mean biological agents, toxins, viruses, bacteria, fungi, etc. (Милошевић 2014).

If we try to facilitate the understanding of this concept, and to further analyze bioterrorism, we can say that bioterrorism has its three manifestations (Шљукић Паунковић 2020):

- Genocidal - bioterrorist attacks on people,
- Zoocidal / phytocidal - targeted bioterrorist attacks against domestic animals and plants, better known as agroterrorism..
- Ecocidal - refers to collective damage to the environment caused by bioterrorist attacks.

3.1 THE USE OF BIOLOGICAL WEAPONS THROUGHOUT HISTORY

The use of biological agents for offensive purposes has been documented since ancient times. Some authors claim that biological weapons were widely practiced in ancient times (Mayor 2003), but such claims should be viewed with caution because most of the alleged incidents almost never happened, we simply have no reliable evidence for them except contaminated arrows, such as those made by the Scythians in the 4th century BC (poison arrows, ie arrows soaked blood of infected people and animals) (Carus 2015). What is indisputable is that some people were afraid of deliberately spreading the disease. Also, similar claims about the use of biological weapons are related to the Middle Ages, but the only reliable and documented evidence is related to the year 1346, ie the Mongol siege of Kafa, a city located on the territory of today's Crimea.

The Mongols, who then controlled the area around Kafa, besieged the city in 1345 but were forced to withdraw in 1346 when their army suffered heavy losses due to the outbreak of the plague. Before leaving the siege, the Mongols catapulted dead infected soldiers to Kafa, which later led to the plague and caused great losses to the Genoese, who then controlled the city (Wheelis 2002).

During the late 18th and early 19th centuries, several documented attempts were made to deliberately spread biological agents. The first well-documented case of the use of biological agents for offensive purposes was by the British against the Indians in 1763.

That year, the Confederation of Indian Tribes launched what we know today as the Pontiac Rebellion - a joint attack by more than ten different tribes on fortifications built and controlled by the English. In the territory of today's states of Ohio and Illinois. The English fortifications were falling at lightning speed, which accelerated the

British to negotiate peace and a ceasefire. After vague negotiations, the British handed the Indians gifts in the form of blankets and linen fabrics, which they had previously coated with tissues infected with smallpox, to which the Indians were particularly sensitive (Trbić 2016).

In the later period, we have data that the German army was the first to rely on biology in creating a new form of warfare. During the First World War, the German General Staff made significant efforts to use biological agents against the Allies, targeting mainly horses that were used to transport equipment and supplies, but also livestock. By 1915, the Germans had developed and produced several animal pathogens, the anthrax bacillus (Bacillus anthracis) - Anthrax and Burkholderia (Burkholderia mallei) - an agent that causes Sakagia - a disease of the lymph nodes, most common in Equidae. The Germans operated around the world and are known to have tried to spread these diseases in Argentina, Finland (then part of Russia), France and the United States, and perhaps other countries. (Rumanian Official Documents 1917) During such covert attacks, for example on the United States, the Germans initially delivered pathogens through covert channels, after which, since it was difficult for such pathogens to survive during transport, they set up laboratories. We have such an example in Maryland, where a German laboratory was discovered in the basement of a house in Silver Spring, which was developing biological agents. In addition to the laboratory, the Germans also organized a network of operatives in several port cities to spread these pathogens. What we can conclude from this case is that the Germans were the first to organize the development and use of biological weapons for offensive purposes, which is based on the use and understanding of microbiological discoveries from previous decades.

The development of biological weapons in Japan attracted the most public attention for two reasons - the first is because Japan used this type of weapon to a large extent, causing about 10,000 victims in China, and the second reason is that the Japanese program was one of the largest ever organized.

As early as 1932, the first biological weapons research plant was established at the Military Medical School in Tokyo, and soon another facility was opened to experiment on people in Manchuria.

They quickly developed a method of spreading fleas infected with Yersinia (Yersinia pestis), the organism responsible for the outbreak of plague. (Harris, Sheldon, 1999) The Japanese program is best known for its research activities, which have included extensive human experimentation. Humans have been exposed to various biological agents while the course of their disease has been studied. In some cases, the victims were dissected while still alive. It is known that thousands of people died in those experiments, maybe as many as 10,000 (Sheldon 2002). The Japanese used their biological program mainly against China and the then Soviet Union.

In the first half of the 20th century, many other countries opted for the development of biological weapons, such as Canada, which developed bombs that spread brucellosis and tularemia, France, which developed devices that spread the rinderpest virus, Hungary, which developed glass bombs capable of carrying 1 to 50 kilograms of biological agents (whether wet or dry), the Soviet Union that researched and developed the use of numerous pathogens such as Anthrax, Clostridium botulinum, the agent that

causes Tuleramia and Yersinia pestis, Great Britain that developed an aerosol pathogen transmission system while The United States invested large sums of money, more precisely about 2 billion dollars in the development of anthrax and botulinum toxin as an anti-personnel agent(The Brookings Institution 2016).

3.2 USE OF BIOLOGICAL WEAPONS FOR TERRORIST PURPOSES

Among the main concerns in modern times is undoubtedly the possibility of using biological weapons for terrorist purposes, ie the use of biological weapons by individuals or groups to fulfil their own goals or interests. The first such group appeared in 1981 under the name Dark Harvest Commando. The militant organization demanded that the British government decontaminate Gruinard Island, an island in the north of Scotland where weapons containing anthrax were tested during World War II.

This group claimed that, with the help of the local population, they managed to remove 140 kilograms of contaminated land from the island and that they would deliver it to the place where the idea to develop biological weapons on British soil came from - Porton Down in Wiltshire where the Defense Chemical, Biological, Radiological and Nuclear Center is located (Croddy, Writz 2005). In addition to that location, members of this organization set up another container, with contaminated soil in Blackpool, Lancashire, a resort where the Conservative Party held a conference. In the first container, it was determined that there was soil from Gruinard Island, contaminated with Anthrax, while the second container was not contaminated, although it was determined that the soil was also from Gruinard Island (Time 1981).

In the United States, more precisely in Dallas, Oregon, in 1984, the cult better known as Rajneeshee contaminated salads with Salmonella, in 10 local restaurants. The idea of this group was to prevent the population from going to the polls, which will give their candidates (candidates of this group) an advantage and achieve victory. This incident was the first and largest bioterrorist attack in the United States, where 751 people were infected with the Salmonella bacterium.

Also in the USA shortly after the terrorist attack on September 11, 2001. years, postal letters interwoven with anthrax began to appear. The result of these biological attacks is 5 killed and 17 infected Americans (FBI 2001).

In Japan, the Aum Shinrikyo group is a well - known religious organization founded in 1986, which mixed Hindu, Buddhist, Taoist beliefs and elements of apocalyptic Christian prophecy. This organization, thanks to the membership that paid large sums of money, developed both biological and chemical weapons. One of the earliest known attacks of this organization is certainly the attack on the Japanese parliament. Namely, the members of this organization, placed around the parliament building, trucks equipped with sprinklers containing Clostridium botulinum - the cause of botulism to kill as many political leaders as possible. Although the squandering equipment worked, the attack failed. Their most famous attack is the attack in Tokyo where they used Sarin. In five coordinated attacks, members of this organization released Sarin on three subway lines in Tokyo in 1995. The result of these attacks was 14 killed, 50 seriously injured, and about 1,000 people with impaired vision (Gupta 2015).

There are also data that Al Qaeda started the development of biological weapons in the late 90s, more precisely that it started the construction of a laboratory in Afghanistan, but that it did not develop any biological agents. Available evidence suggests that their activities were disrupted by the US invasion of Afghanistan and that the program was never reconstituted (Hummel 2016).

4 CONCLUSION

As we have the opportunity to see while reading this paper, during the Second World War, as well as the years after, there is an accelerated development of science and technology. This development did not bypass the arms industry, even more so it was directed towards it. As a result of such development, we have the emergence of biological weapons, but what the creators of this type of deadly weapon did not hope for was the possibility of their use by non-governmental groups or terrorist organizations. At the same time, what accompanies this accelerated technological development is the accelerated process of globalization that goes hand in hand with such groups. Under the veil of globalization lies the widespread adoption of so-called dual-use technologies, those legitimate with use in trade, science, and medicine, but also those that paved the way and laid the foundations for those technologies needed for the development of biological weapons. Thanks to these related processes, we have come to the situation that these second technologies are almost the same or similarly available to various organizations and individuals. Namely, according to the estimates of experts, the development of a very serious biological arsenal requires about 10 million dollars, a very small laboratory, and a master's degree in chemical engineering. (Homeland Security,2009) So it is clear that there have been bioterrorist attacks over the past decades just as it is clear that terrorist organizations are interested in this type of attack, what remains a mystery is an assessment of what could happen if terrorists get hold of or develop new, modern and more lethal technologies. As Seth states in his work „The History of Biological Weapons Use" - the key question that arises here is whether or not we have become more humane in the time we live in the development of biological weapons than our predecessors, and what are the ways to prevent such threats in the future. History has shown us that the best measure of prevention is based on the creation and preservation of strong cultural norms, both individual and social and of course political, which prohibit the development and use of this type of weapon, but we must not completely close our eyes or obscure reality, but be ready to react if such unpleasant events occur.

LITERATURE

Бурсаћ, Глумац 2017: Бурсаћ Борис, Глумац Станислав. Терористичке организације у 19 веку. FBIM Transactions, Вол. 5, Broj. 1, страна 32-44.

Best, Nocella 2004: Best Steven, Nocella Anthony. Terrorists or Freedom Fighters?: Reflections on the Liberation of Animals, New York: Lantern Books, 362-365.

Гаћиновић 2012: Гаћиновић Радослав. Облици савременог тероризма. Журнал за криминалистику и право,1-17.

Gupta 2015: Gupta Ramesh. Handbook of Toxicology of Chemical Warfare Agents. Elsevier Science, 27.

Dawson, Kisku, Gupta, Sing-Li 2017: Dawson Maurice, Kisku Dakshina, Gupta Phalguni, Sing Jamuna, Li Weifeng. Developing Next-Generation Countermeasures for Homeland Security Threat Prevention Hershey, Pennsylvania, IGI Global.

Леви, Пајовић 2002: Леви Розита, Слободан Пајовић. Међународни тероризам и Латинска Америка. Библид, 76-77.

Laqueur 2000: Laqueur Walter. The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction. Oxford: Oxford University Press, 5.

Лебедов, Скуратов 1996: Лебедов Вјечеслав, Скуратов Јуриј. Комментарии к Уголовному кодексу Россијској Федерации. Москва: Гриф Верховного Суда.

Мијалковски 1988: Мијалковски Милан. Тероризам као кривично-правна категорија. Београд: Безбедност, 4.

Mayor 2003: Mayor Adrienne. Greek Fire, Poison Arrows, and Scorpion Bombs: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World. New York, Woodstock: Overlook, 1-20.

Милошевић 2014: Милошевић Борко. Феноменолошка обележја тероризма као тешког облика криминалитета насиља. Универзитет у Нишу - Правни факултет, 34.

Rumanian Official Documents: 1917: Microbe-Culture at Bukarest: Discoveries at the German Legation, from the Rumanian Official Documents. New York Hodder & Stoughton.

Симеуновић 2010: Симеуновић Драган. Критички оглед о утврђивању времена настанка тероризма и његовим претечама. Војно дело, 2010- пролеће, 324.

Симеуновић 2009: Симеуновић Драган. Тероризам, општи део, Београд: Правни факутет у Београду, страна 109.

Schmid, Jongman, Irving 2005: Schmid Alex, Jongman Albert, Horowitz Irving. Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature, New Brunswick (USA), London (UK): Transaction Publisher, 5.

Трбић 2022: Трбић Младен. Британски биолошки рат на тлу Америке. Историјски забавник, страна 1-2.

The Brookings Institution: 2016: The Costs of the Manhattan Project. The Brookings Institution, 1-2.

Hofman 2000: Hofman Brus. Unutrašnji terorizam. Beograd: Narodna knjiga.

Harris 1999: Harris Sheldon. The Japanese Biological Warfare Programme. Geissler and Moon, 142–146.

Harris 2002: Harris Sheldon. Factories of Death: Japanese Biological Warfare, 1932-1945, and the American Cover-up. London and New York: Routledge.

Hummel 2016: Hummel Stephen. The Islamic State and WMD: Assessing the Future Threat. CTC Sentinel,18-22.

Homeland Security 2009: Homeland Security News Wire. Agro-terrorism threat is real. Homeland Security News Wire, 1-2.

Carus 2015: Carus Seth. The History of Biological Weapons Use: What We Know and What We Don't. Health Security, 224–226.

Croddy, Writz 2005: Croddy Eric, Writz James. Weapons of Mass Destruction: Nuclear weapons. ABC - CLIO, 166.

Wheelis 2002: Wheelis Mark. Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa. Emerging Infectious Diseases, 971–975.

Шљукић Паунковић 2020: Шљукић Паунковић Биљана. Биотероризам. Факултет за физичку хемију, 4.

INTERNET SOURCES

Legal Information Institute 2022: U.S. Code § 2656f. Annual country reports on terrorism.https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title22-section2656f&num=0&edition=prelim.20.05.2022.

Time 1981: Biological Warfare: Dark Harvest. https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,922652,00.html. 20.05.2022.

UN Security Council resolution 2004: Security Council resolution 1566 (2004) on Threats to international peace and security caused by terrorist acts. from Security Council: UN resolutions: https://www.un.org/ruleoflaw/files/n0454282.pdf. 20.05 2022.

The Financial Crimes Investigation Board of Turkey 1991: Anti-Teror Law No. 3713. http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/22104/96348/F146542622/TUR22104.pdf. 20.05.2022.

FBI 2001: Amerithrax or Anthrax Investigation. https://www.fbi.gov/history/famous-cases/amerithrax-or-anthrax-investigation. 20.05.2022

Борис Љ. БУРСАЋ

БИОТЕРОРИЗАМ

Резиме

Често је аутор у својим радовима помињао да на свету не постоји насељена територија која је резистентна на тероризам док корени тероризма, опасани различитим мотивима и узроцима сежу далеко у историју. Стога аутор тероризам идентификује као озбиљан светски проблем, који се у једној средини никада не изолује, већ рапидно, попут својеврсног шумског пожара, шири на друга подручја. У ери брзог и наглог информационог и технолошког развоја, парадоксално, појам тероризам постаје све мање прецизан и недвосмислен док је у све већој употреби. С обзиром да смо у не тако далекој прошлости видели да су терористичке организације у својим нападима бескрупулозне, међу главним бригама у савремено доба несумњиво се јавља могућност употребе биолошког оружја у терористичке сврхе, односно употреба биолошког оружја од стране појединаца или група с намером испуњавања сопствених циљева или интереса. У овом раду је детаљно анализиран, помало застрашујући облик тероризма, познатији као биотероризам, извршена је дистинкација између овог и осталих типова тероризма, и дат је један историјски приказ употребе биолошког оружја а све у циљу прецизнијег одређења овог изразито сложеног феномена.

Кључне речи: тероризам, биотероризам, Дарк харвест комадно, Раджниш култ, Аум Шинрикјо.

Рад је предат 29. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.85:[343.343.3:796.093(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-34193

Прегледни рад

*Марко М. МИЛОВИЋ**

*Дејана Д. ГАЈИЋ***
Универзитет Мегатренд у Београду
Правни факултет

НАСИЛНИЧНО ПОНАШАЊЕ НА СПОРТСКОЈ ПРИРЕДБИ ИЛИ ЈАВНОМ СКУПУ (ЧЛАН 344 А КЗ) – НЕДОРЕЧЕНОСТИ И НЕДОУМИЦЕ

Апстракт: Честе и крупне измене и допуне КЗ су имале за резултат многе негативне ефекте у српском кривичном законодавству. Једна од последица тих измена и допуна је и доношење оваквог кривичног дела које је потом „експресно" замењено истим за свега неколико месеци. Да ли је то првобитно решење било тако лоше да је морало одмах бити замењено или се законодавац досетио неког новог (бољег) решења којим ће стати на пут насилничком понашању на спортским приредбама и јавним скуповима, тешко је рећи. Но, и ово ново законско решење извесно је неће постићи оно што је законодавац желео, а што између осталог, у многоме девалвира очекивања у ионако пољуљани ауторитет кривичног законодавства Србије. Не сумњајући у искрене намере законодавца, ово кривично дело је морало бити у легислативно-техничком смислу, али и у суштинском, много боље урађено, на шта аутори указају, као и на „бољке" садашњег законског решења.

Кључне речи: насилничко понашање, пароле, физички обрачун, навијачи, изазивање мржње, телесне повреде, оштећење имовине.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Спречавање насиља на спортским такмичењима и јавним скуповима је Законом и изменама и допунама КЗ из 2009. године посебно инкриминисано. О овој теми се иначе уназад већ више месеци, па и година, разговара, воде дебате, траже и (не)проналазе адекватна решења, укључујући и она из домена кривичног права. Ипак, неторна чињеница је да је кривичноправна заштита свакако најизраженија а и најважнија, јер у ситуацијама када не постоји други начин (а често је управо то случај) кривичне санкције, а пре свега казна затвора остају једино делотворно средство. Кроз ово кривично дело се управо настојало то остварити – спречити и казнити насиље али очигледно је да је ова инкриминација те 2009. године урађена брзоплето и лексички лоше, о чему ће бити више речи у наставку. У теорији је примећено да у Србији,

* Доцент, mmilovic@megatrend.edu.rs
** Доцент, ddjordjic@megatrend.edu.rs

још у већој мери него у осталим европским земљама, законске одредбе обилују грешкама у законодавно-техничком смислу, а у суштинском смислу показују озбиљне недостатке који не би могли да издрже озбиљнију критику (Стојановић 2011: 27).

Објективно гледано, ово законско решење требало је донети још много раније. Да ли би се на тај начин смањили нереди и насилничко понашање тешко је рећи, али би извесно неке трагедије могле бити избегнуте, у којима су најчешће навијачи, махом млађа лица била тешко повређена или губила животе. Ово нарочито истичемо из разлога да се не понове грешке Енглеске која је тек након трагедије на Хејселу, када је на стадиону због дивљања њених навијача погинуло 38 људи, донет закон којим се на драстичан начин кажњавају таква понашања.[1]

Кривичним делом насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу у члану 344а КЗ се настоји предупредити и адекватно казнити нереди, туче, ломљавине и сл. – који су задњих година, па и деценија све присутнији на трибинама наших стадиона, спортских дворана, чак и на самим теренима, као и на уличним протестима, демонстрацијама и политичким скуповима. „Не треба заборавити да су стадиони арена друштва, преко којих се прелива и осликава на друштво ове земље све оно што се у њој збива" (Жужек 2010: 10).

Због недореченості и недоумица у самом законском тексту, налазимо да је неопходно цитирати члан 344а који гласи:

> (1) Ко физички нападне или се физички обрачунава са учесницима спортске приредбе или јавног скупа, врши насиље или оштећује имовину веће вредности приликом доласка или одласка са спортске приредбе или јавног скупа, унесе у спортски објекат или баца на терен, међу гледаоце или учеснике јавног скупа предмете, пиротехничка средства или друге експлозивне, запаљиве или шкодљиве супстанце које могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа, неовлашћено уђе у спортски терен или део гледалишта намењен противничким навијачима и изазове насиље, оштећује спортски објекат, његову опрему, уређаје и инсталације, својим понашањем или паролама на спортсткој приредби или јавном скупу изазива националну, расну, верску или другу мржњу или нетрпељивост засновану на неком дискриминаторном основу услед чега дође до насиља или физичког обрачуна са учесницима,
>
> казниће се затвором од једне до пет година и новчаном казном.
>
> (2) Ако је дело из става 1. овог члана извршено од стране групе,
> учинилац ће се казнити затвором од две до осам година.
>
> (3) Коловођа групе која изврши дело из става 1. овог члана,
> казниће се затвором од три до дванаест година.
>
> (4) Ако је извршењем дела из става 1. овог члана дошло до нереда у коме је неком лицу нанета тешка телесна повреда или је оштећена имовина веће вредности,
> учинилац ће се казнити затвором од три до дванаест година.

1 Енглеска је због овог догађаја, али и због сличних дешавања, боље рећи дивљања својих навијача код куће и у иностранству, била принуђена да измени свој кривични закон којим су казне биле знатно повећане, многима је по изласку из затвора био забрањен приступ стадионима неколико година, а појединцима су уграђивани и тзв. чипови путем којих се могло у сваком тренутку знати где се налазе. – напомена аутора

(5) Службено или одговорно лице које при организовању спортске приредбе или јавног скупа не предузме мере обезбеђења како би се онемогућио или спречио неред, па услед тога буду угрожени живот или тело већег броја људи или имовина веће вредности,

казниће се затвором од три месеца до три године и новчаном казном.

(6) Учиниоцу дела из ст. 1. до 4. овог члана које је извршено на спортској приредби обавезно се изриче мера безбедности забране присуствовања одређеним спортским приредбама.

Наизглед, могло би се упутити „похвале" да су напокон и у нашем КЗ ове ситуације предвиђене и санкционисане одговарајућим казнама. Можемо са жаљењем констатовати да је требало и код нас да дође до смртних случајева, наношења тешких телесних повреда, „дивљања" навијачких група, међусобних „крвавих" обрачуна навијача различитих клубова, вандализма великих размера да би се инкриминисала оваква понашања.

Основни облик овог кривичног дела је углавном разумљив, чак и лаицима, тако да га не треба посебно коментарисати. Ипак, то је само на први поглед тако, што ће се видети и из даље анализе. Оно што одмах „упада у очи" је дужина самог законског текста у поменутом ставу што је свакако неубичајено. Прописано је шест облика радње извршења основног облика овог кривичног дела које су казуистички описане, тако да је законски опис донекле непрегледан (Стојановић 2012: 905). Тешко да се може наћи толики став како у ранијим кривичним законима наше државе, тако и у садашњем КЗ са оволико речи и редова. Иста констатација важи и у односу на стране кривичне законике. На моменте се стиче утисак да се чита коментар поменутог члана, а не сам законски текст, што свакако не може бити похвално за овакав учинак законодавца. Ма како то звучало чудно, оваквим формулисањем губи се оштрица онога што се жели постићи са бројним набрајањима како радњи извршења, тако и околностима и објектима на којима се то ради. Законодавац је могао то учинити и на концизнији начин, а да ефекат при томе буде исти.

Пажљивијом анализом основног става, аутори овог текста наилазе на одређене недоумице за поједине изразе, за које би се уједно могле упутити и одређене примедбе. Ти изрази су наизглед безначајни, али у пракси могу изазвати различита тумачења. Тако на пример, анализирајући редом законски текст се помиње, између осталог, да „ко физички нападне или се физички обрачунава са учесницима спортске приредбе или јавног скупа, врши насиље или оштећује имовину веће вредности приликом доласка или одласка на спортске приредбе или јавног скупа..." Учесници спортске приредбе су сва лица присутна на спортској приредби.[2] Но, ко би били учесници јавног скупа? Као што видимо у Закону о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредба је дефинисано за спортске учеснике, али нигде није одређено за учеснике јавног скупа. Овде је остављена законска празнина, али би аналогијом са учесницима на спортским приредбама могли сматрати

2 О томе које учесник је наведено у Закону о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама у члану 2, став 5 (Службени гласник РС бр. 67/03, 101/05, 90/07, 72/09, 111/09, 104/13 и 87/18) – напомена аутора.

сва лица која су присутна на јавном скупу. Евентуално потешкоће може да створи ситуација, ако се нпр. јавни скуп држи на отвореном (што је најчешће случај) на трговима, платоима и слично ко би се сматрао учесником таквог скупа, обзиром да тада могу бити лица која само успутно гледају шта се дешавају или пак случајни пролазници. Проблем би представљало у случају насилничког понашања, у смислу овог члана, како би се третирали горе поменута лица која су била тада присутна односно да ли би имали статус учесника јавног скупа.

Даље, произилази да кривично одговарају само она лица која физички нападају или се физички обрачунавају или врше насиље када долазе или одлазе са спортске приредбе или јавног скупа. По томе, кривично не одговарају она лица која то чине на самој спортској приредби или јавном скупу, односно у току трајања истог, и не ради се о доласку или одласку. Овај детаљ не би завређивао пажњу да у законском тексту није изричито наведено да су инкриминисане радње, како смо истакли, искључиво у доласку и одласку. Уместо оваквих формулација када већ нису обухваћени сви временски „оквири", законодавац је требао да користи неке друге (временски неутралне) термине или да допуни са једном речју нпр. боравком на тим спортским приредбама или јавним скуповима. Наилазимо на мишљење појединих теоретичара да законодавац вероватно пошао од тога да за време присустовања спортској приредби углавном и не постоји могућност оштећења имовине веће вредности, већ се то по правилу дешава приликом доласка на спортску приредбу и одласка са спортске приредбе (оштећење и паљење аутомобила и сл.) (Стојановић 2012: 906). Парадокс, који се увек може злоупотребити од стране учиниоца.[3] Израз „насиље" је познат свима, али се може поставити питање шта би све то обухватало. Вршити насиље је јако широк појам, па може доћи до злоупотреба у његовој примени. Извесно је да насиље подразумева употребу силе, али нејасно остаје шта би још обухватало (које радње). Ово напомињемо нарочито из разлога што је пре израза „врши насиље" већ истакнуто ко „физички нападне" или се „физички обрачуна" што представља ужи појам насиља, односно на неки начин представља синоним. Због тога би требало сузити га, односно конкретизовати, како би било јасније у чему се огледа такво понашање или које конкретне радње обухвата вршење насиља „са учесницима спортске приредбе или јавног скупа".

Даље, помиње се у истом ставу и ко „...унесе у спортски објекат или баца на терен, међу гледаоце или учеснике јавног скупа предмете, пиротехничка средства или друге експлозивне, запаљиве или шкодљиве супстанце које могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа..." У вези предмета који се уносе или бацају на терен или међу гледаоце може бити дилема на које се то предмете односи, мада се вероватно мисли на металне или дрвене предмете, кликере, петарде и сл. који могу да лете на терен или по трибинама. Из овог произилази да нпр. папирићи, папирнате траке, жвакаће гуме, заставице и сл. не би били такве природе да би улазили у појам предмета који је обухваћен кривичним делом.

3 У својој одбрани учинилац може, позивајући се управо на ове одредбе, увек истицати да се физички обрачунавао само у току трајања спортске приредбе или јавног скупа, а не приликом доласка или одласка, користећи нелогичност у законском тексту (под претпоставком да камера није то забележила) – напомена аутора.

У досадашњој судској пракси наилазимо на став изражен у једној одлуци у којем „ако гледалац са трибине баци празну лименку од 0,5 л. пива и погоди у леђа играча на фудбалској утакмици, не тражи се, сходно радњама извршења кривичног дела насилничко понашање на спортској приредби да наведени предмет може изазвати телесне повреде или угрозити здравље људи".[4] Аутори текста се не слажу са ставом Апелационог суда у Крагујевцу и њиховим тумачењем ове одредбе. Разлог је што предмети који се бацају на спортски терен или међу гледаоце морају да буду подобни да изазову телесне повреде или угрозе здравље људи. Дакле, и они (предмети) су обухваћени законском одредбом, а не само друге запаљиве или шкодљиве супстанце како се то истиче у наведеној одлуци. Осим тога, нејасно је како првостепени суд може да у поновном поступку утврди да ли је понашање окривљеног насилничко, тиме што је гађао празном лименком неког играча, нарочито ако никакве последице нису наступиле. И овај пример очито говори о томе да се због лоше законске формулације често у перспективи може наилазити на различита тумачења и примену у судској пракси.

Постоје и ситуације, које су иначе честе на нашим спортским теренима да се бацају папирнате ролне (траке) које могу (додуше ретко) да „изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа". На пример услед бацања папирнате ролне на терен током утакмице неко од играча или судија се оклизне на исте и повреди се. Из овог примера се може закључити да и такви предмети (ако се могу уопште назвати предметима – примедба аутора) могу бити подобни да лице које тако нешто уради буде окривљено за ово кривично дело. Наизглед такво понашање тог лица може бити безазлено и без икаквих лоших намера, а да буде му стављено на терет „насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу". Несумњиво је да ни у ком случају се не би могло квалификовати као насилничко понашање нити било шта слично томе. С тим у вези и казна која је предвиђена за основни облик овог кривичног дела – затвор од шест месеци до пет година и новчана казна би за овакве ситуације заиста била несразмерна. Таква понашања не би требала да буду уопште предвиђена кривичним закоником, већ евентуално да се третирају као прекршаји из области јавног реда и мира.

4 У образложењу те одлуке се каже да се основано у жалби Вишег јавног тужиоца а која је изјављена против пресуде првостепеног суда којом је окривљени ослобођен од оптужбе применом члана 355. став 2. ЗКП да је извршио кривично дело ... из члана 344а. став 1. КЗ наводи да је погрешно тумачење од стране првостепеног суда у погледу радњи извршења кривичног дела које су алтернативно наведене у члану 344а. став 1. КЗ с обзиром да правилним тумачењем наведене одредбе несумњиво произлази да се кривично дело може учинити и бацањем предмета на спортски терен или међу гледаоце што је у конкретном случају било бацањем празне лименке пива, дакле, не тражи се да се баченим предметом могу изазвати телесне повреде или угрозити здравље људи. Само за друге запаљиве или шкодљиве супстанце а што је наведено у поменутом ставу, се тражи да оне имају таква својства да могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе. Стога се не тражи да је играч кога је окривљени погодио празном лименком пива задобио лаку телесну повреду или је исту могао задобити због чега је вештачење посредством вештака хирурга било непотребно, већ је првостепени суд морао да утврди и образложи да ли је такво понашање окривљеног насилничко без обзира што играч који је погођен лименком није повређен истом. (решење Апелационог суда у Крагујевцу, Кж. 1700/11 од 19.5.2011. године) – Избор судске праксе, часопис, број 11, Београд, 2011, стр. 40-41.

Законодавац је морао, у поменутом члану да нагласи и допуни, када је већ био толико опширан у законском тексту, који предмети се бацају – дрвени, метални, пластични или једноставно да нагласи да се ради о тврдим предметима или предметима који су подобни да телесно повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе или јавног скупа, а не било који предмет како сада произилази.

Даља примедба се односи на формулацију или боље рећи изразе из истог основног облика. Наиме, на крају цитираног законског текста се каже да „...својим понашањем или паролама на спортској приредби или јавном скупу изазива националну, расну, верску или другу мржњу или нетрпељивост засновану на неком дискриминаторном основу услед чега дође до насиља или физичког обрачуна са учесницима." И овде наизглед не би имало се шта приметити да је спорно, али ипак постоје одређене недоумице или недоречености. Превасходно мислимо на изразе – „...својим понашањем или паролама...". Када је „понашање" у питању, на какво се то мисли понашање? Шта би то обухватало? Какво понашање? Да ли је то скандирање, вриштање, добацивање, гестикулирање или нешто треће? Оваква уопштена, па и непрецизна формулација, може да има за последицу злоупотребу у практичној примени (судској пракси). Ако пођемо од тога да то могу бити напред наведена понашања у чему би се онда састојало то изазивање националне, расне и верске мржње или нетрпељивости? Произилази да је остало управо судској пракси да сама утврди која би то понашања била, а што опет може да доведе до неуједначености те судске праксе, а што даље може да има за последицу и правну несигурност. Ово из разлога што негде одређено понашање може бити процењено као кривично дело, а негде не, у зависности од схватања надлежног тужиоца да ли ће за такво понашање да предузме кривично гоњење, а потом и слободног судијског уверења надлежног суда, да ли ће донети осуђујућу пресуду.

Поред тога, јавља се и једно практично питање, а то је како утврдити ко је шта рекао или боље рећи добацивао, викао и слично у ситуацији када се на спортским приредбама (прецизније трибинама) може налазити и више хиљада људи. Како издвојити лице или више лица у толикој групи људи? Опште познато је да се на скоро свим утакмицама, нарочито оним које се процене као ризичне или високо ризичне постављају камере које могу да то све прате и снимају. Шта више, постављање камера постаје нормална (уобичајена) ствар. Међутим, ни у тим ситуацијама није поуздано, без обзира на слику и тон које је забележила камера, да се утврди шта је ко од навијача рекао или добацивао. У том смислу такође треба бити обазрив, јер постоји опасност да и неко ко се налази у групи навијача, која скандира увредљиво на описан законски начин буде по инерцији окривљен за инкриминисано „понашање" иако не учествује у таквим радњама.

Најзад, у вези „пароле" у законском тексту, најкраће, би се могли запитати шта значи парола? Да ли је то у усменом облику у виду тзв. извикивања парола (што се често дешава на спортским такмичењима, а нарочито јавним скуповима политичке природе и демонстрацијама) или је то у писаном облику у виду транспарената, паноа и сл. или се можда под тим подразумева обоје? Изворно, под паролом се подразумева поучна изрека, а затим и реч, говор, обећање, часна реч (Вујаклија 1961: 686). Тешко да би се овај појам пароле могао подвести под законски текст

овог кривичног дела. Дакле, ради се о непрецизном појму који се може тумачити на крајње „растегљив" начин. Ако пођемо од тога да се под паролама подразумева и усмено изражавање, онда нема разлике између викања и скандирања што би се могло подвести под појам понашања о чему је напред већ било речи.

Остављајући ову језичку дилему по страни, која можда и није од толиког значаја (али не и небитна), можемо се питати шта са транспарентима и паноима на којима су исписане пароле. Наравно, садржај таквих парола је фактичко питање које суд цени у сваком конкретном случају да ли има елемената националне, расне, верске мржње или нетрпељивости која може проузроковати насиље или физички обрачун са учесницима. Но намеће се питање, само по себи, ко за такве пароле одговара ако имају инкриминисану садржину!? Да ли је то аутор или аутори тих парола или онај које је непосредно исписивао исте (осим ако се не ради о истим лицима) или пак они који то носе или држе на трибинама спортских приредби или на јавним скуповима или пак одговорају сви заједно. Као што се може закључити и у овом случају се виде непрецизности и недоумице у законском тексту. То се, даље, може уочити и у следећем. Ко одговара за такве пароле? Да ли само они који физички држе те пароле или и они који се налазе уз (поред) тих парола? Могуће је да неко од гледалаца на трибинама случајно буде поред или иза тих парола, па да одговара за ово кривично дело.

Наведено показује да би се у неким наредним изменама и допунама КЗ код овог кривичног дела морало прецизирати на какво се понашање мисли односно шта се под тим подразумева. У вези парола, имајући у виду претходне примедбе, би се такође морало одредити о каквим је паролама реч. Стога би предлог у том смислу могао бити да се у законском тексту прецизира тако што ће се додати да ће аутори тих парола као и они који их држе или их истичу кривично одговарати.

Најзад, указујемо у погледу предвиђених казни које су објективно посматрано превисоке. Опште је познато да се са високим казнама не спречавају криминогене појаве у друштву. Уосталом, о томе је доста писано у кривичноправној литератури, а и судска пракса је то редовно потврђивала.[5] Великим казнама се не могу спречити криминална понашања па је стога и са мањим распоном запрећене казне затвора могуће постићи остварити исти ефекат. Већ је више пута истакнуто и „изгледа да је потребно стално понављати да заоштравање прописаних казни, само по себи, нема превентивно дејство. Уместо тога, треба постићи то да довољан број учинилаца кривичних дела буде кажњен сразмерном казном" (Стојановић 2011: 3).

Поред примедби везаних за терминологију и одређене ситуације из става 1. где се за запрећену казну од шест месеци до пет година и новчану казну може полемисати да ли је висока и сврсисходна, треба указати и на казне које су предвиђене у наредним ставовима.

У ставу 2. је за учиниоца предвиђена казна затвора од једне до осам година ако је дело из става 1. извршено од стране групе. Законом о изменама и допунама

5 С тим у вези, и наши истакнути теоретичари из области кривичног права су више пута указивали да се високим казнама неће обуздати такво понашање. М. Шкулић, истиче да „строгим казнама донекле се може постићи ефекат застрашивања када је у питању навијачко насиље, али то има ограничене домете и није довољно да се проблем реши" (Вечерње новости, Драстичне и казне и дело, 26.01.2011.).

КЗ из 2009. године којим је ово кривично дело „настало" редефинисан је појам групе. Под тим појмом група је најмање три лица повезаних ради трајног или повременог вршења кривичних дела која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру (члан 112. став 22. КЗ).[6] Полазећи од новог појма групе може доћи такође до парадоксалних ситуација. Тако нпр. могуће је да три или више лица истовремено држе пароле, „понашају" се на начине који су претходно описани за став 1. и сл. Исто тако могуће је да заједнички бацају на спортски терен „предмете" о којима је такође било већ речи. Ова лица могу добити карактер групе сходно новом појму, иако се ради о ситуационој природи, јер су се „повезала" ради „повременог вршења" у којој не морају имати дефинисане улоге и континуитет, нарочито ако се ради о лицима која се друже и која заједно иду на утакмице. Напред наведено се може односити и на јавни скуп, по истим критеријумима. Анализирајући појам групе, у склопу овог кривичног дела, може се доћи до ситуације да лица која кратко време имају привид чланова групе и по законском опису кривичног дела (а то објективно нису) буду осуђени на затворску казну од једне од осам година. Дакле, због неодређеног или недовољно јасног дефинисања „насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу" у ставу 1, а имајући у виду извесне специфичности везане за ову проблематику врло лако је могуће оквалификовати да ова лица добију карактер групе. Шта више, то може да изгледа тако чак и на видео снимку који се у оваквим ситуацијама често користи као доказ у кривичном поступку.

У ставу 3. је за коловођу који изврши дело из става 1. овог члана предвиђена казна затвора од три до дванаест година. Примедбе у вези овог става се односе искључиво у вези висине запрећене казне. Предвиђеним максимумом казне затвора за коловођу из става 3. овог члана изједначава се на пример са лицем које неовлашћено производи и ставља у промет опојне дроге из члана 246. став 1. КЗ или лице које изврши силовање из члана 178. став 1 КЗ (у погледу максимума), или лице које нанесе тешке телесне повреде квалификоване смрћу из члана 121. став 3. КЗ итд. Иако није умесно поредити кривична дела која нису истоврсна и историодна односно која нису из исте групе кривичних дела, овим поређењем настојимо указати да не могу имати исти третман у погледу висине запрећене казне. Дакле, тиме се изједначава коловођа из овог кривичног дела са лицима чија су дела по заштитном објекту много значајнија – живот и тело, полна слобода, здравље људи, што свакако нема своје криминалнополитичко оправдање.

Најзад, за став 4. се могу такође изнети примедбе у којем се каже „ако је извршењем дела из става 1. овог члана дошло до нереда у коме је неком лицу нанета тешка телесна повреда или је оштећена имовина веће вредности". Пажљивијом анализом овог става било ко од учинилаца из става 1. може се сматрати одговорним за нанету тешку телесну повреду или оштећену имовину веће вредности. Овакво законско решење директно доводи у питање правну сигурност, јер учесник нереда из става 1 не може одговарати по овом основу за некога које нанео другом тешку телесну повреду или оштетио имовину веће вредности. Шта више такав учесник

6 Закон о изменама и допунама Кривичног законика, члан 25, Службени гласник РС, број 72/2009 од 03.09.2009. године.

може и да не зна да се тако нешто десило или да има таква сазнања, али да је у време наношења тешке телесне повреде или оштећења имовине, био већ далеко од места догађаја. Но, оваквим законским решењем може да буде кажњен затвором од две до десет година. Произилази, по овоме, да учинилац из става 1. може одговарати и бити кажњен овом казном за дело предвиђено у члану 4. које је неко други починио.

За став 5. може се констатовати да запрећена казна за службено или одговорно лице одудара од казни предвиђених у претходним ставовима. Примедбу који износимо се не односи за запрећену казну затвора, већ на новчану казну. Сматрамо да је она сувишна. Као што видимо ради се о кумулативној казни, али да ли је овакво решење неопходно и шта се желело постићи и са новчаном казном? С тим у вези треба напоменути да службена и одговорна лица су обично људи који нису великих материјалних могућности нити су њихова примања велика. Ова лица су најчешће полицајци, редари, и сл. па новчана казна у овом случају нема своје криминално-политичко оправдање, а тиме се, у случају осуђујуће пресуде за ово кривично дело, директно доводи у питање егзистенција тих људи и њихових породица.

Генерално, у вези овако високо запрећених казни можемо приметити и готово једнодушно закључити, а пратећи досадашња искуства како у упоредном праву, тако и код нас, да претерана кривичноправна репресија указује да се друштво суочава са извесним проблемима. Ти проблеми могу указивати да се ради о слабој и лоше организованој држави која не располаже другим облицима правне реакције и социјалне контроле (па се зато углавном и ослања на кривично право) или су друштво и држава уздрмани политичким, економским и социјалним конфиктима, односно где су размере криминалитета такве да доводе у питање нормално функционисање друштва, и најзад, може се радити о репресивној и тоталитарној држави. „На први поглед делује парадоксално да претераној репресији тежи како слабо и лоше организовано друштво које се креће у правцу аномалије, тако и сувише јака тоталитарна држава" (Стојановић 2005: 11).

Правни преседан је да је за рекордно кратко време измењен овај члан, који фактички када је први пут донесен није у пракси ни заживео. Ово само може да говори да законодавац лута у овој области и својим понашањем, тј. мењањем ове инкриминације не доприноси правној сигурности. „Сама чињеница да усваја норме које су и у техничком смислу неквалитетне и пуне пропуста, као и да често мења решења у тако осетљивој области као што је кривично материјално и процесно право, говори о његовом несналажењу, па и о недовољно одговорном односу" (Стојановић 2011: 27). Даље, имајући у виду ове измене и допуне КЗ из 2009. године, следи логично размишљање да ли ће опет уследити нове измене и допуне овог члана, или пак измена целог члана, поучени „периодичним" изменама и допунама КЗ. Мора се признати да је овај члан ушао у анале не само српског него и европског правосуђа, јер је „издржао" док није промењен свега четири месеца. Преовлађује мишљење да Закон о изменама и допунама КЗ из 2009. обилује омашкама у легислативно-техничком смислу, као и лошим решењима у суштинском смислу. Честе измене и допуне кривичног закона, као и сваког другог закона уосталом не доприносе правној сигурности, већој ефикасности правног система, а у крајњој линији и држави

у целини чини мање озбиљном и респектабилном како код својих грађана, тако и у међународним круговима. С правом се у теорији истиче да нам је потребна нормативна стабилизација као да саме кривичне законе треба доносити са идејом да трају деценијама и да треба престати са праксом њиховог пречестог („ударничког") мењања (Игњатовић 2003: 34).

ЗАКЉУЧАК

На крају, може се закључити да ово кривично дело јесте добро осмишљено, али не и најсрећније легислативно технички урађено због чега био морало бити прерађено кроз неке нове измене и допуне КЗ, имајући у виду и ове примедбе и критике. При томе се морају кориговати и изменити изрази у целом члану, али и суштина појединих одредби, а нарочито у основном члану, који је био посебно анализиран у првом делу овог рада. Недоумица и примедби који смо изнели није мало, те их нећемо понављати кроз закључак јер би било сувишно, нити ћемо неке посебно издвајати.

Ипак, треба истаћи да био цео члан 344а требао бити краћи јер овако написан више личи на мања објашњења (коментар) овог кривичног дела, него на чист законски текст. Са мањим законским текстом овог кривичног дела, се извесно може постићи очекивани ефекат.

Запрећене казне затвора су превисоке и непримерене, без обзира на дешавања последњих година на спортским приредбама и јавним скуповима. Законодавац је очигледно подлегао медијском притиску, те је кроз овако високо прописане казне затвора нашао да да ће решити овај несумњиво горући проблем нашег друштва, али се до сада то увек показало погрешно. Стога те казне затвора, па и сам распон запрећених казни, треба смањити и уместо тога настојати да учиниоци овог кривичног дела буду кажњени сразмерном казном.

Једна од новина би могла да буде да законодавац изричито кроз законски текст тражи да се на спортским објектима, испред гледалаца (навијача) на полеђини рекламних паноа који се налазе око игралишта – терена испише члан закона који упозорава шта може да их чека ако буду покушали да направе неки инцидент.[7]

ЛИТЕРАТУРА

Вујаклија 1961: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд.

Жужек 2010: Марија Жужек, *Насиље навијачких група као вид политичког насиља у Србији*, Правни информатор, број 5, Београд.

Игњатовић 2003: Ђорђе Игњатовић, *Криминалитет и реаговање државе*, Зборник Стратегија државног реаговања против криминала, Будва.

7 Овакво решење је донето у Великој Британији након трагедије на стадиону „Хилсборо" у Шефилду 15. априла 1989. године када је током утакмице између Ливерпула и Нотингем фореста погинуло 96 људи услед рушења заштитне ограде. На тако истакнутим рекламним паноима су исписани чланови закона којима се предочава шта чека навијаче ако крену да „дивљају" – од вишегодишњих затворских казни, високих новчаних казни, укључујући и забране уласка на сва спортска такмичења која могу бити и доживотна – напомена аутора.

Стојановић 2005: Зоран Стојановић, *Правно – филозофске концейције у Предлоїу Кривичної законика Србије и Кривичної законика Црне Їоре*, Зборник радова са саветовања „Казнено законодавство–прогресивна или регресивна решења, ИКСИ, Будва.
Стојановић 2011: Зоран Стојановић, *Кривично йраво у доба кризе*, Бранич, број 1-2, Београд.
Стојановић 2012: Зоран Стојановић, *Коменйар Кривичної законика*, Службени гласник, Београд.

Marko M. MILOVIĆ
Dejana D. GAJIĆ

VIOLENT BEHAVIOR AT A SPORTS EVENT OR PUBLIC MEETING (ARTICLE 344 A CC) - UNCERTAINTIES AND CONFIDENCES

Summary

Frequent and major amendments to the Criminal Code have resulted in many negative effects in Serbian criminal law. One of the consequences of these changes and additions is the adoption of such a crime, which was then „expressly" replaced by the same in just a few months. It is difficult to say whether the original solution was so bad that it had to be replaced immediately, or whether the legislator came up with a new (better) solution that would stop violent behavior at sports events and public gatherings. However, this new legal solution will certainly not achieve what the legislator wanted, which, among other things, in many ways devalues expectations in the already shaky authority of the criminal legislation of Serbia. Without doubting the sincere intentions of the legislator, this crime had to be in the legislative-technical sense, but also in the essential, much better done, as the authors point out, as well as the „pains" of the current legal solution.

Key words: violent behavior, slogans, physical confrontation, fans, incitement to hatred, bodily injury, damage to property.

Рад је предат 29. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башйине*, одобрен за штампу.

УДК 005.521:334.7
658.62
339.94
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40664

Прегледни рад

*Никола В. РАДИЋ**

*Владо Н. РАДИЋ***
Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И УБЛАЖАВАЊЕ ПОРЕМЕЋАЈА ГЛОБАЛНИХ ЛАНАЦА СНАБДЕВАЊА У УСЛОВИМА НЕИЗВЕСНОСТИ

Апстракт: Организације се суочавају са бројним одлукама у дизајнирању својих ланаца снабдевања, који укључују број, врсту и локацију производних погона, дистрибутивних центара, малопродајних објеката, сервиса или центара техничке подршке, избор добављача, начине управљања током информација кроз ланац снабдевања и интеграцију свих делова у ефикасан и ефективан систем. Неодговарајући дизајн ланца снабдевања може поткопати стратегију организације, довести до нижих прихода, мање конкурентности, тржишног удела и профита. Како се линије производа и тржишта мењају или проширују, дизајн или редизајн ланаца снабдевања постаје још критичније питање. Ризици којима су изложени ланци снабдевања су различити, а њихово функционисање могу пореметити бројне ситуације, које су и у прошлости имале озбиљне глобалне последице. Поред ратова, нуклеарних акцидената, катаклизмичних земљотреса, вулканских ерупција, експлозија, пожара и цунамија, епидемије САРС-а, МЕРС-а, ХИВ-а, Еболе и Зика вируса, као и најновија пандемија Ковид-19, довеле су до сазнања да је човечанство немоћно пред оваквим катастрофама. Без обзира на достигнућа у науци, обимна и дуготрајна медицинска истраживања, епидемије (пандемије) су однеле милионе људских живота и имале негативне утицаје на друштво у целини, али и на ефикасност пословања и ланаца снабдевања. Прошле епидемије привукле су пажњу научника и стручњака из индустрије што је резултовало потребом реинжењеринга организација и прилагођавања ланаца снабдевања будућим изазовима. У контексту тренутне пандемије, уочени су озбиљни поремећаји, па је велики број индустрија имао до сада незабележене последице. Одговори на такве епидемије упућују на констатацију да глобални ланци снабдевања треба да буду интегрисанији и дигитално спремнији. Дигитализација ланаца снабдевања могла би да побољша квалитет одговора на поремећаје повезане са епидемијом повећањем њихове флексибилности у таквим околностима. У овом раду идентификовани су најважнији поремећаји и мере за ублажавање последица тих поремећаја у глобалним ланцима снабдевања, као и управљање ризицима у условима неизвесности.

Кључне речи: ланци снабдевања, логистика, пандемија, неизвесност, ризик, управљање ризиком.

* Доцент, bra.radici@hotmail.com
** Редовни професор, vlado.radic55@hotmail.com

УВОД

Међународни монетарни фонд (IMF 2022) проценио је да су застоји у глобалним ланцима снабдевања у 2021. години умањили раст светског БДП између 0,5 и 1% и допринели расту базне инфлације за око 1%. Застоји у глобалним ланцима снабдевања настали по избијању епидемије вируса корона, који су интензивирани крајем 2020. и током 2021. године, потрајаће и у првом кварталу 2022. године и знатно отежати започети глобални економски опоравак.

С једна стране, забележен је убрзани опоравак тражње, потпомогнут монетарним и фискалним стимулансима, уз промену структуре тражње у корист роба на рачун појединих услуга, пре свих туристичких, угоститељских и рекреативних, и измењених потрошачких навика у условима важећих здравствених мера. С друге стране, наставак пандемије узроковао је спорадична затварања економија и недостатак сировина у производњи, као и мањак радне снаге, што је, уз поремећаје у областима транспорта и логистике, пре свега у контејнерском бродском превозу и на копну, спречавало да се у кратком року понуда прилагоди растућој тражњи. То је ограничило глобалну трговину и изазвало раст цена сировина, поскупљење и несташицу кључних рачунарских компонената (полупроводника и микропроцесора) и знатно пролонгирање њихове испоруке. Последично, уска грла у производњи и транспорту, несташица увозне опреме, средстава за репродукцију и раст цена сировина умањили су допринос индустрије, грађевинарства, а делом и трговине, опоравку глобалних економских активности.

Посматрано по делатностима, ефекти застоја били су присутни у аутомобилској индустрији - производња моторних возила и аутомобилских компонената, електричне опреме и производа од гуме и пластике. Несташицом полупроводника највише је била погођена аутомобилска индустрија, јер су произвођачи аутомобила по избијању пандемије смањили поруџбине микропроцесора. У исто време, електронска индустрија је знатно повећала тражњу за њима по основу интензивиране куповине медицинске опреме, производа потребних за рад од куће, као што су рачунари, штампачи и мали кућни апарати услед боравка у домовима током периода закључавања. Због изненадног повећања поруџбина нових аутомобила од другог полугодишта 2020. године и мало слободних капацитета, делом и због недовољног улагања у годинама пре пандемије, индустрија полупроводника није могла да прати растућу тражњу. У исто време, регистрован је недостатак радне снаге по основу мање ефикасности у повезивању понуде и тражње на тржишту рада и пада стопе активности радно способног становништва. Слична ситуација била је у производњи текстила и одеће, ваздушном саобраћају, туризму и угоститељству, као и производњи лекова и медицинске опреме.

У раду су идентификовани поремећаји и мере за ублажавање последица тих поремећаја у глобалним ланцима снабдевања, управљање ризицима у условима неизвесности, као и конкретне препоруке у вези отпорности и оптимизације ланаца снабдевања. Рад је мотивисан давањем одговора на факторе који утичу на перформансе, прекид токова и изградњу ланаца снабдевања, појаве повезане са Ковид-19 и њихове краткорочне, средњорочне и дугорочне последице, те суочавање са таквим кризама - постојећим и будућим.

ГЛОБАЛНИ ЛАНЦИ СНАБДЕВАЊА У ВРЕМЕ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД-19

Нема сумње да је пандемија тестирала креативност и имагинацију, отпорност и флексибилност лидера у ланцу снабдевања на глобалном нивоу, јер су настојали да одрже основне операције. Пандемија се, такође, показала као прави тест корпоративних вредности. Потрошачи, инвеститори, владе и заједнице могу на крају да процене како компаније реагују на овај период поремећаја. С обзиром да вирус и даље представља претњу и да су бројни региони и привреде у изолацији, док други излазе у сасвим другачији свет, поремећај у ланцима снабдевања и даље је озбиљан. Када се економије поново покрену, ланац снабдевања биће критичан за брзо и безбедно снабдевање робама и услугама. Пословни лидери морају да доносе брзе одлуке и предузму хитне акције како би одржали пословне операције, служили потрошачима и заједницама, те заштитили и подржали своје раднике.

Са кризом Ковид-19, фундаменталне промене у понашању потрошача, ланцима снабдевања и путевима ка тржишту избацују компаније из равнотеже. Одговор на пандемију је нагласио потребу да лидери убрзају усвајање агилних начина рада и трансформације ланаца вредности како би помогли да се превазиђе неизвесност. Ковид-19 није типичан ризични догађај, јер размере његовог утицаја замагљују све са чиме се раније суочила већина компанија у ланцима снабдевања.

Пандемија Ковид-19 није прва катастрофа која је имала утицај на глобалне ланце снабдевања. Избијање епидемије САРС-а у Кини 2003. године, цунами у Индонезији 2004. године и мега земљотрес у Јапану 2011. године, довели су до заустављања производње и несташице делова и готових производа (Радић, Радић, Равић 2020; Радић, Радић 2020). Земљотреси, цунами, нуклеарни или радијациони акциденти су обично ограничени на одређене географске области у релативно кратким периодима. Међутим, у року од четири месеца од првог избијања, вирус Ковид-19 се проширио по целој планети, што је узроковало оболевање више од 400 милиона и смртне исходе више од шест милиона људи, делимично или потпуно гашење активности у готово свим привредним секторима. Међутим, на страни потрошача, расли су захтеви за превенцију заражавања. Тражња за производима попут маски била је велика, док је тражња за електроником или аутомобилима, на пример, опадала. За разлику од других природних и вештачких катастрофа, пандемија Ковид-19 пореметила је не само локалне ланце снабдевања, него је дубоко погодила глобалне ланце снабдевања у свим фазама - од извора снабдевања до крајњег потрошача. У међународној логистици поморских, ваздушних и копнених рута дошло до кашњења, одлагања, отказивања и опструкција због великих ограничења путовања и затварања граница. Такође, после неколико таласа пандемије и неколико изолованих сојева вируса, још увек није могуће предвидети када ће пандемија бити обуздана.

Индустрија високих технологија (у коју се убрајају паметни телефони, рачунарска и телекомуникациона опрема, електронски уређаји и медицинска опрема, ваздухопловство и свемирска технологија итд.) имала је проблеме у ланцима снабдевања због несташице делова и склопова. На пример, Apple је морао да одложи испоруку нових производа на тржиште због затварања погона Foxconn-а у Кини (Lauren 2020), а Samsung и LG обуставили су производњу у фабрикама

у Јужној Кореји и Индији. Највећи удар у овом сектору десио се због несташице полупроводника. На почетку пандемије испорука полупроводника индустрији аутомобила глобално је опала у другом кварталу 2020. године, што је надокнађено великом тражњом за рачунарском и електронском опремом због преласка на рад од куће и наставу на даљину (Kissler, Tedijanto, Goldstein 2020). Разлози за несташицу полупроводника за аутомобиле су неравнотежа понуде и тражње, недостатак сировина, паника, природне катастрофе (пожари и поплаве у Јапану, Малезији и Тајвану) и циклус производње чипова. Након што је дошло до глобалног опоравка, производња полупроводника није могла да подмири скок тражње у индустрији аутомобила (Радић, Радић, Стевановић 2021).

Најпознатији произвођачи аутомобила обуставили су производњу у њиховим погонима у Кини и другим земљама. Фолксваген је затворио своје фабрике у Кини због ограничења путовања и недостатка делова, Хјундаи је затворио своје фабрике у Јужној Кореји из истих разлога (Yang, Jin 2020), а Нисан је обуставио производњу у фабрикама у Азији, Африци и на Блиском истоку (Contractor 2020). Још један пример је амерички произвођач аутомобила Тесла Моторс, који је затворио фабрике у Шангају, Калифорнији и Њујорку. Међутим, произвођачи из Азије (Киа, Хјундаи и Сузуки) нису затворили погоне у Европи, него су имали неколико прекида производње током разних таласа пандемије. Џенерал Моторс је поново покренуо своје фабрике у Кини, али са ниским обимом производње у односу на период пре пандемије. Поред нередовне испоруке делова и склопова из Азије, проблем са којим су се суочили сви произвођачи аутомобила у свету јесте смањена тражња (Радић, Радић, Стевановић 2020). Према Међународној организацији произвођача аутомобила (OICA 2021), глобална производња аутомобила свих врста (путничких, комби, камиона и аутобуса) у 2020. години била је 54,146 милиона јединица (што је 19,85% мање у односу на 2019. годину). У 2021. години произведено је 57,262 милиона јединица (што је мање за 15,5% у односу на 2019. годину).

Што се тиче сектора лекова и медицинских средстава, процењује се да кинески произвођачи производе 40% свих активних фармацеутских састојака који се користе широм света. Индија је трећа земља извозница лекова на свету и игра централну улогу као добављач лекова за Ковид-19. Међутим, пошто се више од 70% масовне производње лекова у Индији ослања на кинеске изворе (Thornton 2020), индијске фармацеутске компаније суочене су са озбиљном несташицом репроматеријала због обуставе производње њихових добављача у Кини. Поред лекова, приметан је и недостатак личне заштитне опреме. Глобални недостатак медицинских маски, респиратора, заштитне опреме, обуће, мантила и заштитних наочара утиче на сузбијање вируса јер су здравствени радници на првој линији изложени великом ризику од заразе. Штавише, глобална тражња није вођена само случајевима Ковид-19, већ и дезинформацијама, лажним вестима, паничном куповином и гомилањем производа, што несумњиво додатно погоршава глобалну несташицу. Светска здравствена организација проценила је да је сваког месеца потребно 89 милиона медицинских маски, 76 милиона рукавица и 1,6 милиона медицинских наочара (Park et al. 2020). Драматичан пораст тражње за личном здравственом опремом довео је до кашњења од 4-6 месеци

у испуњавању поруџбина (WHO 2020). У 2019. глобална потражња за новим респираторима била је 77.000. (Netland 2020), а у 2020. години преко 250.000 (Parker 2020).

Повећана је и тражња за лековима као што су хлорокин и хидроксихлорокин, које неке земље користе за лечење инфекција Ковид-19 (Costenbader 2020). Растућа тражња за уобичајеним лековима (лекови против кашља и прехладе, против болова и лекови за децу) углавном је узрокована паничном куповином. Већа тражња од нормалне пореметила је систем снабдевања лековима, што је навело неке владе да рационалишу број артикала које купац купује.

У сектору производње хране, готово све фазе процеса производње хране (сетва, брање, складиштење и достава) карактеришу радно интензивне активности. Као највећи светски извозник пиринча, Индија је до даљег суспендовала извоз због недостатка радне снаге и поремећаја у логистици. Као трећи извозник пирична у свету, Вијетнам је смањио своје квоте за 40% (Vu, Fernandez 2020). Испорука свеже хране отежана је и успорена због хроничног недостатка возача камиона, отказаних летова, дуготрајне инспекције и карантина на царини (Jadhav, Bhardwaj 2020). Ако се тренутна ситуација са пандемијом ускоро не обузда, може доћи до великих поремећаја у снабдевању храном и глобалне глади (FAO 2020). У глобалном извештају о прехрамбеним кризама (WFP 2021) наводи се да у 2019. години 135 милиона људи у 55 земаља или територија није имало довољно хране, а у 2020. години овај број је удвостручен на 265 милиона људи.

Сектор логистике суочен је са хроничним недостатком радника у свим фазама ланца снабдевања. Штавише, виталне активности у ланцу снабдевања нису могле да се обављају због масовних карантина, ограничења путовања и привременог заустављања производних погона. На пример, инжењери и техничари из Кине нису били у могућности да путују до погона за производњу камера у Индији (Das 2020) или техничари из Јужне Кореје нису могли да путују у фабрику компаније Samsung у Вијетнаму (Song 2020).

Глобална логистика суочена је и са другим препрекама, као што је оскудан обим извоза, ограничења увоза и затварање граница. Штавише, извозна ограничења по питању одређених лекова и медицинске опреме, која су наметнуле земље попут Индије, Француске, Немачке или САД, одлажу трансакције, чак и забрањују извоз/увоз неких производа у/из различитих земаља. Мањак возача камиона за преузимање контејнера, строга инспекција и карантин на царини одложили су испоруку поморског терета, који представља 90% светског обима трговине (Gu, Wallace, Wang 2019). Пад глобалне трговине контејнерима довео је до пада тражње за услугама ове врсте транспорта (преко 30% капацитета контејнера је остало неискоришћено због „празне" пловидбе, када се закупљује мањи простор на пловилима или када оператери више пута мењају правце пловидбе – луке утовара и луке истовара). За транспацифичку трговину објављена је стопа празне пловидбе од 45% (Mos 2020).

Међу најугроженијим секторима су свакако ваздушни саобраћај и авио-превозници. Са преко 1.400 авио-компанија које имају 31.717 авиона и опслужују 3.900 аеродрома захваљујући подршци 173 пружаоца услуга контроле летења, сектор цивилног ваздухопловства је успоставио импресивну глобалну мрежу на услузи

путницима и компанијама из целог света (Радић, Радић, Грујић 2021). Готово преко ноћи, авио-компаније су се суочиле са затварањем граница, забраном летова и приземљењем авиона у флоти, те опадањем интересовања за путовања. Због вишемесечне обуставе или малог обима летова, губици у ваздушном саобраћају, заједно са произвођачима авиона, аеродромима, контролом летења, туристичким агенцијама и хотелијерима, процењују се на више стотина милијарди долара. У вези с тим, авио-компаније су отпустиле хиљаде запослених, паркирале авионе на стајанкама или у хангарима аеродрома (што се плаћа), не врше редовно сервисирање авиона, а пилоти и кабинско особље немају потребан број сати налета током године.

Процењује се да се сваке године ваздушним путем транспортује роба у вредности од 6,2 трилиона долара и да је учешће ваздушног транспорта у светској трговини веће од 35% (Dowsett, Lee 2020; Bombelli, Santos, Tavasszy 2020). Због знатно измењених услова данас се око 50-60% терета транспортује путничким авионима. Према америчкој администрацији за безбедност саобраћаја, број путничких летова у 2020. години опао је за око 95% у односу на 2019. годину (Levin 2020). Међународна организација цивилног ваздухопловства (ICAO 2020) наводи да је број седишта које нуде авио-компаније смањен за 57%–64% током 2020. и 2021. године. Према другим проценама, авио-компанијама ће бити потребно неколико година за потпуни опоравак.

Најпознатији произвођачи авиона (Ербас, Боинг и Локид) обуставили су производне активности у својим погонима у Европи и САД, а драстично је смањена производња или су отказане претходно договорене наруџбине. Већина превозника суочена је са изгледима да ће остати без прихода због изненадног прекида међународних летова. У овом сектору највећи удар доживеле су мале компаније, које су и пре појаве пандемије пословале на граници рентабилности (неке су преузеле веће компаније, неке су банкротирале). Веће и познатије европске, америчке и азијске компаније (Lufthansa, Air France-KLM, Air Italia, Delta United, American Airlines, United Airlines, Soutwest Airlines, Singapore Airlines) обезбедиле су државну помоћ која се мери десетинама милијарди долара, а велики део капацитета преоријентисали су на комерцијалну авијацију (Радић, Радић, Грујић 2021).

Туризам је један од најбрже растућих привредних сектора и важан покретач привредног развоја и раста. У 2018. било је 1,4 милијарде међународних туриста, што је 6% више него 2017. године (WTO 2020). Приходи од туризма износили су 1.480 милијарди долара, а превоз путника донео је још 250 милијарди долара. Туризам је главни извор запошљавања на глобалном нивоу и веома је радно интензиван сектор. Висок удео послова обављају жене (54%) и млади, што значи да се индустрија сматра инклузивном. Такође, постоји индиректно запошљавање у области грађевинарства и развоја инфраструктуре (писте и стајанке на аеродромима, путеви, луке за бродове и трајекте), плус снабдевање туриста храном, пићем и сувенирима. Такође, многи запослени имају директан контакт са туристима у туристичким агенцијама, авио-компанијама, на бродовима, у хотелима, ресторанима, тржним центрима и разним туристичким атракцијама (Радић, Радић, Стевановић 2021).

Избијањем пандемије онемогућено је путовање свим врстама транспорта, драстично је смањен број туриста (посебно током 2020. године), па су остварени изузетно

велики губици хотелијера и угоститеља. Ситуација се унеколико побољшала током 2021. године када су укинута нека ограничења и када је путовао већи број људи. Према пословним показатељима, очигледно је да ће пандемија трајније утицати на сектор туризма. Ово се посебно односи на земље у којима се национална економија у великој мери ослања на туристичку индустрију, попут Хрватске, Грчке, Шпаније, Италије, Турске, Малте, Кипра, итд. (Радић, Радић, Стевановић 2021).

Туристичка индустрија чини око 10,3% глобалног БДП и генерише отприлике једно од четири нова радна места у свету у последњих пет-шест година (WTTC 2020). Али, нагли прекид глобалних путовања због пандемије резултирао је отпуштањем више од 120 милиона радника широм света током 2020. године. У зависности од тога када ће се ограничења путовања потпуно укинути, приходи у 2020. години били су мањи од 910 милијарди долара до 1,2 трилиона долара, што је туризам вратило 20 година уназад (WTO 2020).

Индустрија текстила и одеће је радно интензиван и високоглобализован сектор са дугим роковима испоруке. Мере карантина, затварање малопродајних објеката и губитак прихода, као и страх од трошења новца у време рецесије, сузбили су тражњу потрошача за овим производима. Сектор одеће суочен је са падом продаје од 50% у 2020. години (ILO 2020), а приходи у сектору одеће и обуће у 2020. години били су мањи за 27%–30% (Berg et al. 2020). Око 50% фабрика произвођача и њихових добављача не ради пуним капацитетом, а 15% фабрика ради испод нивоа производње од 50% (OECD 2020). Смањена тражња потрошача је један од разлога, а недостаци сировина, инпута и радника такође доприносе значајном паду активности и промета у овом сектору.

С друге стране, избијање пандемије Ковид-19 изазвало је панично понашање људи који су унапред куповали и непотребно стварали залихе основних производа, као што су тоалетни папир, средства за личну хигијену и некварљиве намирнице. Тако је, на пример, у раној фази избијања пандемије продаја основних потрошачких добара у САД порасла око 53% (Petula 2020). Међутим, у Кини, због пада поверења потрошача, просечна продаја је опала за 29% у категоријама кућни прибор и намештај, као и одећа и електроника (PwC 2020). Слично, у САД је малопродаја опала за 8,7% (Rugaber, D'innocenzio 2020).

УПРАВЉАЊЕ РИЗИЦИМА У ГЛОБАЛНИМ ЛАНЦИМА СНАБДЕВАЊА

Ризик је комплексан појам свакодневно присутан у људском животу. Као такав, одувек је привлачио пажњу великог броја истраживача и научника, који су га посматрали са различитих аспеката. Из наведених разлога не постоји јединствена дефиниција ризика. Међутим, свим ризицима заједничко је да морају бити будући и неизвесни догађаји. У најширем, ризик представља могуће негативно одступање од исхода који се очекује. Очекивани исход се посматра као резултат који се просечно догађа када су нека особа или пословање стално изложени истом ризику. Ризик је опасност која прети неком лицу или имовини, односно ризик је само могућност да ће наступити неки штетан догађај. Понекад се ризик користи за описивање

променљивости око очекиваног исхода, а понекад за описивање очекиване штете. Ризик треба разликовати од појма „неизвесност". Док ризик претпоставља да су вероватноће могућих резултата неког догађаја познате, то није случај са неизвесношћу. Дакле, ризик је мерљива неизвесност (Радић 2014).

Управљање ризиком је устаљени менаџерски алат у финансијском окружењу пословног света, али важи и за логистику и концепт управљања ланцем снабдевања. Повећани ниво интеграције и сарадње дуж ланца снабдевања доводи до нових категорија ризика. Управљање ризиком може помоћи у разумевању кључних покретача ризика у ланцима снабдевања и омогућити партнерима да оптимизују свој интерни систем управљања ризиком. Оштећење нуклеарног реактора у Фукушими у Јапану 2011. године показало је да је потребан неки облик управљања ризиком у логистичком окружењу, пошто је Јапан дуже време био одсечен од поморских ланаца снабдевања.

Управљање ризицима је развијено у индустрији финансијских услуга пре него што се проширило на друге секторе. Међутим, у многим компанијама управљање ризиком се сматра само законском обавезом. С друге стране, један број компанија је схватио потенцијал управљања ризиком да унапреди процес планирања и помогне ублажавању потенцијалних и стварних извора ризика у смислу проактивног управљања ризиком. Нису само банке те које се активно баве управљањем ризицима, него и компаније из других сектора све више постају свесне користи интегрисаног управљања ризиком. Управљање ризиком укључује активности идентификације, анализе и процене, комуникације и контроле ризика. У идеалном случају, управљање ризиком је директно додељено највишем менаџменту који пружа сталну подршку како би се обезбедио развој и раст компаније на тржишту. Процес управљања ризиком систематски описује оквир и методе, од иницијалног идентификовања ризика до коначне контроле (Radić, Radić 2020).

Премда је у прошлости било великих пандемија, ниједна није потресла цео свет и све области друштвеног живота као што је то случај са пандемијом Ковид-19. Поред здравља и живота људи, најтеже последице се манифестују у глобалној економији. Због отежаног кретања људи, робе и капитала, значајно је отежано функционисање привредних субјеката, па су повећани кључни ризици пословања. Актуелна пандемија довела је до промене окружења и појаве великог броја нових ризика, који су најизраженији у областима где су кључни људски ресурси и у областима где значај технологије расте због рада на даљину. Радом на даљину, уобичајени начин живота и функционисања људи се доста променио. Једном речју, свет није био довољно спреман да се ефикасно носи са тако разорном кризом.

Ситуација у којој су се нашле све земље и компаније са појавом пандемије представљала је од самог почетка велики ризик. У почетку су оптимистичне процене биле да ће пандемија трајати дуже од годину дана (читаву 2020. годину, а можда и даље), а са појавом разних сојева вируса и интензивирањем заражавања и оболевања, да ће трајати у 2021, а можда и у 2022. години. Без обзира колико процене биле тачне или не, менаџери задужени за ризике морали су анализирати различите сценарије тока пандемије, као и различите сценарије спречавања великих економских последица по компаније. На основу реаговања у првом и другом

кварталу 2020. године, очигледно је да управљање ризиком није остварило основни задатак - идентификовати, анализирати и проценити ниво ризика. То говори о неуспеху менаџмента многих компанија које нису разумеле стварни обим пандемије, њено ширење и утицај на ланац снабдевања производима, деловима и склоповима из Кине. Веома оштра државна политика Кине у вези закључавања градова и провинција, примене противепидемијских мера и ограничења кретања и контаката људи, обезбедила је у први мах делимично обуздавање ширења епидемије, смањење броја заражених и умрлих. Међутим, с обзиром на обим епидемије, блокада Вухана, у коме се налазе погони најпознатијих произвођача аутомобила, онемогућила је реализацију унапред планираних наруџбина и дотур (транспорт) готових производа, делова и склопова. Блокада је трајала дуже од два месеца, а повратак радника на посао и поновно уходавање радних процеса и активности трајало је још два месеца. Толико времена ланац снабдевања произвођача аутомобила у Европи није функционисао и толико је била поремећена производња у Фолксвагену, Мерцедесу, Пежоу, Цитроену итд. (Радић, Радић 2020).

Процена ризика током глобалне пандемије није лак задатак, посебно ако се узму у обзир сви аспекти ризика, врсте, нивои испољавања и последице. Од стручњака се очекује да формулишу јасне, недвосмислене и неполитизоване закључке, на основу којих ће се дефинисати јавне политике. Када је ситуација сложена и са озбиљним последицама по појединце и друштво, поставља се питање да ли су епидемиолози једини позвани да дефинишу јавне политике у тренутној ситуацији? Да ли је потребно укључити економисте, психологе, социологе, статистичаре и друге стручњаке, који би дали одговоре у оквиру мултидисциплинарног тима за кризне комуникационе стратегије, управљање променама и процену здравствених, психолошких и економских губитака (Чабаркапа 2016; Радић, Радић 2020)

УБЛАЖАВАЊЕ ПОСЛЕДИЦА ПАНДЕМИЈЕ У ГЛОБАЛНИМ ЛАНЦИМА СНАБДЕВАЊА

Глобални ланац снабдевања је вишеслојни систем са бројним добављачима нижег нивоа који су критично важни за укупан систем снабдевања. На пример, једна аутомобилска компанија има више од 900 добављача Нивоа 1, од којих сваки има у просеку преко 500 добављача Нивоа 2 (Burns, Marx 2014). Поремећај код кључног играча у ланцу снабдевања може изазвати негативне последице по цео глобални ланац снабдевања. Добра илустрација тога су добављачи из Вухана - најмање пет милиона компанија широм света има једног или више добављача Нивоа 2 у региону Вухана (Wallace 2020). Штавише, то су незаменљиви добављачи за које је практично немогуће пронаћи одговарајућу алтернативу негде другде, посебно током кризе каква је тренутна пандемија.

Појава иницијалног случаја заразе, проглашење епидемије и касније пандемије, примена противепидемијских мера, те затварање градова и читавих земаља, били су знаци упозорења компанијама да постоји ризик од поремећаја глобалног ланца снабдевања. Доносиоци одлука морали су да покажу будност и осетљивост на избијање пандемије на локалном и глобалном нивоу. Стога су за компаније од велике

важности време појаве првог случаја заражавања и првог затварања у некој земљи, јер одређују преостало време за припрему за строжа ограничења. Било да се усвоји потпуна блокада, као у Вухану, или делимична блокада, као у Јужној Кореји, логистички токови и кретања радника су под непредвидивим ограничењима.

Апсолутно време одговора (АВО) се дефинише као време између појаве првог случаја заражавања и ограничења која су наметнута од стране влада. Најкраће АВО од 23 дана примећено је у Вухану, а најдуже од 62 дана у САД (у Немачкој је било 54 дана). То значи да су глобални ланци снабдевања због ограничења у Вухану имали врло мало времена да избегну поремећаје. Међутим, то се не односи на САД и Немачку, јер су доносиоци одлука могли да ублаже ове ризике и предузму одговарајуће мере како би минимизирали губитке. Компаније у САД су имале чак 62 дана да контактирају своје добављаче и процене ризике од Ковид-19. Други кључни индикатор је релативно време одговора (РВО), које представља временски дијапазон између наметнутих ограничења у Вухану и у конкретној земљи. Ово време дало је компанијама више времена да припреме планове за ублажавање поремећаја. Највеће РВО било је у САД и Великој Британији. Будући да је Ковид-19 нови сој коронавируса и да је његове утицаје било тешко предвидети, компаније су требале да остваре блиску комуникацију не само са националним властима, већ и са другим међународним институцијама и информисаним експертима, те да прикупљају информације о текућој ситуацији (стопе инфекције и усвајање мера за ублажавање у различитим земљама). Процена утицаја Ковид-19 на компаније и њихове добављаче допринела би комплетној припреми за случај поремећаја. Нажалост, консолидовани извештаји о затвореним погонима и прекидима производње открили су да већина компанија није благовремено реаговала како би побољшала отпорност својих ланаца снабдевања (Xu et al. 2020).

Током последње три деценије производне компаније тежиле су већој ефикасности тако што су се оријентисале на „lean" производњу (углавном користећи технике као што је „тачно-на-време" (JIT – just-in-time). Основа lean производње јесте елиминисање и смањење свих врста расипања или губитака. Концепт „just-in-time" подразумева континуирано снабдевање деловима и склоповима од добављача до произвођача, без стварања залиха. Међутим, као и у прошлости, велики поремећаји открили су лимите „lean" производње и ефикасности ланаца снабдевања јер нису укључивали флексибилност и одрживост. То је управо оно што се дешава данас, када је најважнији циљ компанија да поврате пун капацитет сопствених фабрика, као и својих партнера у ланцу снабдевања.

Управљање ланцем снабдевања укључује планирање, одржавање и деловање на процесе ланаца снабдевања како би се у што већој мери задовољиле потребе крајњих потрошача. Оно подразумева координацију и интеракцију између произвођача, снабдевача, дистрибутера, превозника и продаваца (Ayers 2022). У складу са постављеним циљевима, управљање ланцима снабдевања треба да обезбеди захтеве у ланцу снабдевања једне компаније, као и идентификовање конкретних проблема који успоравају кретање информација, робе и услуга, успостављање одговарајућих процеса како би производи били достављени на конкретно место и на време.

Да би ублажиле краткорочне губитке, компанијама се препоручује да идентификују кризу испитивањем свих кључних добављача првог и нижег нивоа. Поремећај ланца снабдевања у једном сегменту често има ефекат таласа и утиче на цео ланац (Dolgui, Ivanov, Sokolov 2018). Познавање добављача који су најизложенији и најрањивији може знатно смањити време одговора потребно за активирање мера за ублажавање поремећаја. Друго, неопходно је пажљиво испитати променљиву тражњу потрошача (нагли скок или смањење) због губитка поверења. Затим би требало извршити преглед портфеља производа компаније и базу потрошача како би се одредили приоритети у случају смањења капацитета. Треће, компаније треба да комуницирају са свим заинтересованим странама, укључујући потрошаче и добављаче, и да пруже неопходну подршку (од правне до финансијске помоћи) за опоравак пословања. С обзиром на потенцијални губитак капацитета, треба ажурирати производне планове и одредити разумне нивое залиха код кључних добављача.

Будући да је управљање ланцем снабдевања кључна менаџерска стратегија којом се креира вредност, очигледно је да оптимизација ланаца снабдевања мора да се усмери на контролу његових елемената (учесници, њихови екстерни контакти, али и начин организације интерних активности). Суштина процеса оптимизације јесте управљање компликованим ланцима снабдевања у њиховој целости, са циљем синхронизовања свих елемената који додају вредност (а налазе се у оквиру производње или дистрибуције) и елиминацију оних елемената који не стварају вредност. Оптималан ланац снабдевања укључује токове материјала, токове информација и финансијске токове. Правилно управљање ланцем снабдевања унапређује процесе, структуру и технологију, па су кључни фактори за ефикасност ланаца снабдевања правовремена информација, комуникација, кооперација и поверење.

Рањивост ланца снабдевања се често јавља у пет димензија: 1) планирање и мрежа добављача, 2) транспорт и логистика, 3) финансијска отпорност, 4) сложеност производа и 5) зрелост организације (Alicke, Azcue, Barriball 2020). Водеће компаније такође треба да поседују способност брзог реаговања на догађаје као што су епидемије, локални ратови, политички сукоби и природне катастрофе, јер они утичу на вишеслојне мреже добављача све до крајњих потрошача. Информационе технологије и дигитална решења, као што су интернет ствари (IoT – Internet of Things), blockchain, аналитика великих података (Big data analytics) и рачунарство у облаку (Cloud computing), могу помоћи компанијама у препознавању поремећаја у раним фазама сложеног система снабдевања. Друга препорука је рад са интерним заинтересованим странама, као и са стратешким и критичним добављачима на успостављању складног приступа управљању ризиком.

Током периода поремећаја, способност правовременог реаговања је кључни покретач економичности компанија. Краткорочно, алтернативни извори и редундантност залиха омогућавају брз опоравак унутар глобалних ланаца снабдевања (Worstell 2020). С једне стране, постојећу политику залиха треба преиспитати балансирајући између тражње и тренутних капацитета добављача. Стога су значајне сигурносне залихе, које се користе због могућих варијација у тражњи, непланираних кашњења у испоруци наруџбина или због кашњења у наручивању. Штавише, неопходно је обезбедити да сав инвентар буде изван високоризичних подручја

и логистичких чворишта. С друге стране, такође је важно предложити и верификовати алтернативне материјале и пронаћи замене на локалном нивоу (Paul, Chowdhury 2020). Алтернативни материјали пружају компанијама више опција за набавку, а локални добављачи могу обезбедити већу доступност материјала.

У дугорочном планирању, диверсификација добављача и редундантност капацитета смањују ризик од поремећаја када су у ланцима снабдевања ограничене активности због катастрофалног догађаја (Paul, Chowdhury 2020; Manning, Soon 2016). Преферирана стратегија је сарадња са добављачима на различитим географским локацијама. Секундарни извори обезбеђују резервни капацитет за прекиде у снабдевању, производњи и дистрибуцији. Редундантност капацитета је најпопуларнија стратегија ублажавања која се користи за побољшање флексибилности. Вишак капацитета значи да компаније у глобалном ланцу снабдевања одржавају флексибилне ресурсе, као што су техничари, машине и возила, који се могу преусмерити у складу са новим захтевима и ојачати производне капацитете када су операције ограничене по обиму.

Важан аспект за све менаџере је капацитет њиховог ланца снабдевања да издржи преокрете, поремећаје и непредвиђене догађаје. Ланац снабдевања који је у стању да испоручује производе и услуге у таквим околностима карактерише се као отпоран. Овај капацитет се дефинише као способност компаније да опстане, прилагоди се и расте у условима турбулентних промена. Отпорност има шире импликације од контроле ризика у ланцу снабдевања. Пошто су се ланци снабдевања повећали по дужини и сложености, склонији су поремећајима изазваним природним катастрофама, економским кризама или ратовима, што озбиљно утиче на њихову ефикасност. Отуда је способност брзог опоравка и побољшање отпорности ланаца снабдевања тема за анализу од стране практичара и истраживача.

ЗАКЉУЧАК

Данашњи ланци снабдевања су веома сложени, па је њихова координација изазован задатак. Већина великих светских компанија користи софтвере за планирање ресурса и управљање ланцем снабдевања. Упркос томе, ланци снабдевања данас се суочавају са многим изазовима. Често се поремећаји повезани са варијацијама понуде и тражње не могу предвидети са разумним нивоом тачности, па је компнијама тешко да предузму проактивне акције и минимизирају ефекте тих поремећаја и криза.

Борба за заустављање ширења Ковид-19 и ублажавање његових економских утицаја и даље заокупља пажњу пословних лидера. Заиста, сама природа ове пандемије (то је флуидна, континуирана ванредна ситуација у односу на једнократни догађај) захтева изузетну агилност и креативност од руководилаца. Појаву глобалних криза као што је избијање Ковид-19 није могуће предвидети, па су компаније тренутно у фази реаговања. Међутим, компаније могу да праве планове за ублажавање потенцијалних утицаја развијањем робусних и отпорних процеса у ланцу снабдевања и планова спремности.

Овај чланак говори о утицају три јединствене карактеристике утицаја Ковид-19 - дужег трајања, веће површине и већег обима. Сектори који су у великој

мери погођени поремећајима су сумирани и анализирани кроз спектар глобалних ланаца снабдевања, од извора снабдевања до крајњих потрошача.

Пандемија Ковид-19 пореметила је глобално пословање и трговину, па такве кризе захтевају брзе одлуке у компликованом и изазовном окружењу с обзиром на трошкове и квалитет ланаца снабдевања. Генерално, пандемија је утицала на ланце снабдевања и управљање критичним капацитетима. Многе компаније су касниле у анализама и праћењу нових трендова у ланцима снабдевања и процесу набавки. Организације које су диверсификовале своје добављаче и предузеле кораке за ублажавање ризика боље су припремљене за суочавање са будућим изазовима. Лидери у производњи фокусирали су се на непосредни изазов одржавања стабилног пословања, па су формирали тимове за брзо реаговање како би боље разумели промене тражње и ограничења екосистема ланца снабдевања. Такође, усредсредили су се на пословне моделе који ће у будућности бити отпорнији. Осим што су сада суштински важне, активности усмерене на повећање отпорности обезбедиће да се одржи конкурентска предност и убрза пословни раст када се економија опорави.

Много тога остаје непознато о коронавирусу и његовим економским утицајима. Да ли ће преношење вируса почети да јењава како се заврши сезона грипа на северној хемисфери? Да ли ће опоравак бити краткорочни повратак на уобичајено пословање или ће пандемија изазвати глобалну рецесију? Како ситуација наставља да се развија, а планови континуитета пословања специфични за превенцију и реаговање се све више примењују, од виталног је значаја да пословни лидери сада скрену пажњу на то како ће се вратити у пуни капацитет. У анкетама о управљању оперативним ризиком током пандемије откривено је да руководиоци дају приоритет тренутном одговору на кризне ситуације и не успевају да се припреме за дугорочни опоравак. Док је 70% пословних лидера уверено да ће их њихов план ометања пословања заштитити од непосредних последица великог инцидента, 25% није сигурно у његов квалитет, а 33% признаје да постоји могућност да један неуспех доведе до урушавања читавог плана. То говори да компаније нису довољно припремљене на утицаје тренутне пандемије. Током фазе реакције на поремећаје циљ је ограничити утицај на људе и операције. У фази опоравка, фокус је на брзом обнављању критичних пословних функција и минимизирању губитка купаца. Стога је од кључне важности да се компаније фокусирају на планирање опоравка и да ризик претворе у прилику тако што ће бити спремне и проактивне.

ЛИТЕРАТУРА

Alicke, Azcue, Barriball 2020: Knut Alicke, Xavier Azcue, Edward Barriball. „Supply-chain recovery in coronavirus times-plan for now and the future." McKinsey & Company, New York. <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/supply-chain-recovery-in-coronavirus-times-plan-for-now-and-the-future>. [25.01.2022].

Ayers, 2022: James Ayers. „Supply chain project management: a structured collaborative and measurable approach". Auerbach Publications Taylor & Francis Group, CRC Press. Boka Raton.

Berg, Haug, Hedrich, Magnus 2020: Achim Berg, Lara Haug, Saskia Hedrich, Karl-Hendrik Magnus. „Time for change How to use the crisis to make fashion sourcing more agile and sustainable. " McKinsey & Company, New York. <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/–ed_dialogue/–sector/documents/briefingnote/wcms_741344.pdf>. [12.02.2022].

Bombelli, Santos, Tavasszy 2020: Bombelli Alessandro, Santos Bruno, Tavasszy Lorant. „Analysis of the air cargo transport network using a complex network theory perspective." *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 138(C). <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1366554520306104>. [12.02.2022].

Burns, Marx 2014: Kenneth Burns, Thomas Marx. „Crisis management planning among Tier 2 automobile suppliers: Why suppliers fail to plan." *Journal of Contingencies and Crisis Management*, vol. 22, 108–112.

Contractor 2020: Sameer Contractor. „Coronavirus pandemic: Nissan temporarily halts operations in Asia, Africa, Middle East." <https://auto.ndtv.com/news/coronavirus-pandemic-nissan-temporarily-haltsoperations-in-asia-africa-middle-east-2200191>. [10.02.2022].

Costenbader 2020: Karen Costenbader. „Groups urge Pence to address hydroxychloroquine shortages after demand spikes for COVID-19." <https://www.healio.com/news/rheumatology/20200324/groups-urge-pence-toaddress-hydroxychloroquine-shortages-after-demand-spikes-for-covid19>. [10.02.2022].

Das, 2020: Goutam Das. „How Indian firms have de-risked from China." Livemint, New Delhi. <https://www.livemint.com/news/india/how-indian-firms-have-de-risked-from-china-11584897160343.html>. [11.02.2022].

Dolgui, Ivanov, Sokolov 2018: Alexandre Dolgui, Dmitry Ivanov, Boris Sokolov. „Ripple effect in the supply chain: An analysis and recent literature." *International Journal of Production Research,* 56(1–2), 414–430.

Dowsett, Lee 2020: Sonya Dowsett, Joyce Lee. „Coronavirus turmoil spreads to airline cargo operations." Reuters, London. <https://www.reuters.com/article/us-china-health-airlines-freight/coronavirus-turmoil-spreads-toairline-cargo-operations-idUSKBN1ZZ09S>. [11.02.2022].

FAO, 2020: Food and Agriculture Organization. „Addressing the impacts of COVID-19 in food crises." Roma. <http://www.fao.org/3/ca8497en/CA8497EN.pdf>. [19.01.2022].

Gu, Wallace, Wang 2019: Yewen Gu, Stein Wallace, Xin Wang. „Can an emission trading scheme really reduce CO2 emissions in the short term? Evidence from a maritime fleet composition and deployment model." *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, vol. 74, 318–338.

ICAO, 2020: International Civil Aviation Organization. „Effects of Novel Coronavirus (COVID19) on civil aviation: Economic impact analysis." Montreal. <https://www.icao.int/sustainability/Documents/COVID-19/ICAO_Coronavirus_Econ_Impact.pdf>. [20.01.2022].

ILO, 2020: International Labour Organization. „COVID-19 and the textiles, clothing, leather and footwear industries." Geneva. <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/–ed_dialogue/–sector/documents/briefingnote/wcms_741344.pdf>. [19.01.2022].

IMF, 2022: International Monetary Fund. „World Economic Outlook Update. Rising Caseloads, A Disrupted Recovery, and Higher Inflation." Washington. https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/01/25/world-economic-outlook-update-january-2022. [10.02.2022].

Jadhav, Bhardwaj 2020: Rajendra Jadhav, Majank Bhardwaj. „Indian rice exports suspended on supply chain disruption–industry." <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-india-food-idUSL4N2BU0NE>. [11.02.2022].

Kissler, Tedijanto, Goldstein, Grad, Lipsitch 2020: Stephen Kissler, Christine Tedijanto, Edward Goldstein, Yonatan Grad, Marc Lipsitch. „Projecting the transmission dynamics of SARS-CoV-2 through the postpandemic period." *Science*, vol. 368, 860–868.

Lauren, 2020: Feiner Lauren. „iPhone manufacturing in China is in limbo amid coronavirus outbreak." <https://www.cnbc.com/2020/02/10/coronavirus-leaves-status-of-apple-manufacturing-in-china-uncertain.html>. [20.02.2022].

Levin, 2020: Alan Levin. „Airlines ordered to refund cost of flights canceled by virus." Bloomberg, New York. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-03/airlines-ordered-to-pay-refunds-forflights-canceled-by-virus>. [11.02.2022].

Manning, Soon 2016: Louise Manning, Jan Mei Soon. „Building strategic resilience in the food supply chain." *British Food Journal*, 118(6), 1477–1493.

Mos, 2020: Etel Mos. „Coronavirus (COVID-19) Impact." Deugro Group. <https://deugro-group.com/wp-content/uploads/grp_Covid-19impacts_corrected_internal_external.pdf>. [10.02.2022].

Netland, 2020: Torbjorn Netland. „A better answer to the ventilator shortage as the pandemic rages on." World Economic Forum, Cologny. <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/Covid-19-ventilatorshortage-manufacturing-solution/>. [10.02.2022].

OECD, 2020: Organisation for Economic Co-operation and Development. „COVID-19 and Responsible Business Conduct." <https://www. business-humanrights.org/sites/default/files/documents/OECD_COVID-19%20and%20Responsible%20Business%20Conduct_Full%20Note.pdf>. [21.01.2022].

OICA, 2021: Organisation Internationale des Constructerurs d' Automobiles. „Production statistics." Paris.

Park, Kijin, Roth, Beck, Kang, Tayag, Grifin 2020: Cyn-Young Park, Kijin Kim, Susan Roth, Steven Beck, Yong Woo Kang, Mara Claire Tayag, Michael Grifin. "Global shortage of personal protective equipment amid COVID-19: Supply chains, bottlenecks, and policy implications." Asian Development Bank, Mandaluyong. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/579121/ppe-Covid-19-supplychains-bottlenecks-policy.pdf>. [10.02.2022].

Parker, 2020: Thomas Parker. „880,000 more ventilators needed to cope with coronavirus outbreak, says analyst." NS Medical Devices, Noida. <https://www.nsmedicaldevices.com/analysis/coronavirus-ventilatorsglobal-demand/>. [12.02.2022].

Paul, Chowdhury 2020: Sanjoy Kumar Paul, Priyabrata Chowdhury. „A production recovery plan in manufacturing supply chains for a high-demand item during COVID-19." *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 51(2), 104-125.

Petulla, 2020: Angela Petulla. „SEO in the age of COVID-19: Organic impacts on the retail industry." Search Engine Journal. <https://www.searchenginejournal.com/seo-Covid-19-retail-industry-impact/359168/#close>. [12.02.2022].

PwC, 2020: PricewaterhouseCooper. Strategy& Retail & Consumer Team. „Actionable recommendations on how retailers can manage and recover from COVID-19." <https://www.strategyand.pwc.com/de/de/implications-of-covid-19/how-retailers-manage-and-recover-from-covid-19.pdf>. [26.01.2022].

Радић, Радић, Равић 2020: Владо Радић, Никола Радић, Ненад Равић. „Утицај пандемије корона вируса на циљеве одрживог развоја и економију." Ecologica, 27(99), 366-375.

Радић, Радић 2020: Никола Радић, Владо Радић. „Спектар социо-економских последица пандемије корона вируса". Зборник радова, Међународна конференција МЕФКон, Београд: Факултет за примењени менаџмент, економију и финансије, 102-112.

Радић, Радић, Стевановић 2020: Никола Радић, Владо Радић, Мирјана Стевановић. „Економски утицај пандемије корона вируса на аутомобилску индустрију." Одитор, 6(3), 55-71.

Radić, Radić, Grujić 2021: Nikola Radić, Vlado Radić, Biljana Grujić. „Economic impact of the coronavirus pandemic on airlines." Економика, 67(2), 59-68.

Радић, Радић, Стевановић 2021: Никола Радић, Владо Радић, Мирјана Стевановић. „Економски ефекти пандемије корона вируса на туризам и угоститељство." Мегатренд ревија, 18(3), 1-20.

Радић, Радић 2021: Никола Радић, Владо Радић. „Несташица полупроводника за аутомобиле – макроекономске импликације по земље Европске уније." Зборник радова, Научно-стручна конференција „Трендови у полсовању", Крушевац, 111-122.

Радић, 2014: Владо Радић. „Управљање ризицима у војној индустрији". Београд : Copy planet.

Radić, Radić 2020: Vlado Radić, Nikola Radić. „Risk management challenges in the Covid-19 pandemic." Proceedings, International Scientific Conference LIMEN, Graz: Association of Economists and Managers of the Balkans (Udekom Balkans), 57-63.

Rugaber, D'innocenzio 2020: Christopher Rugaber, Anne D'innocenzio. „Commerce locks up and retail sales plunge unprecedented 8.7%." AP News, New York. <https://apnews.com/c0db11c04cfe00cc9ce9097942bb0478>. [12.02.2022].

Song, 2020: Su-hyun Song. „Samsung, LG to send more engineers to Vietnam." Vietnam Insider Ho Chi Minh City. <https://vietnaminsider.vn/samsung-lg-to-send-more-engineers-to-vietnam/>. [11.02.2022].

Thornton, 2020: Grant Thornton. „Coronavirus: Economic impact and the road ahead." <https://investindia-revamp-static-files.s3.ap-south-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-03/Coronavirus_economic-impact-and-the-road-ahead.pdf>. [10.02.2022].

Vu, Fernandez 2020: Khanh Vu, Clarence Fernandez. „Vietnam trade ministry plans to export 800,000 tonnes of rice." Reuters, London. <https:// www.reuters.com/article/health-coronavirus-vietnam-rice-idUSL4N2BV1TW>. [11.02.2022].

Wallace, 2020: Charles Wallace. „Coronavirus upends global commerce." Global Finance Magazine, New York. <https://www.gfmag.com/magazine/march-2020/coronavirus-upends-global-commerce>. [25.01.2022].

WFP, 2021: World Food Programme. „Global Report on Food Crises". Roma. <https://www.fsinplatform.org/sites/default/files/resources/files/GRFC%202021%20050521%20med.pdf.> [16.02.2022].

WHO, 2020: World Health Organization. „Shortage of personal protective equipment endangering health workers worldwide." Geneva. <https://www.who.int/news-room/detail/03-03-2020-shortage-of-personalprotective-equipment-endangering-health-workers-worldwide>. [20.01.2022].

Worstell, 2020: Jim Worstell. „Ecological resilience of food systems in response to the COVID-19 crisis." Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development, vol. 9, 1–8.

WTO, 2020: World Tourism Organization. „World Tourism Barometer." <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.6.>. [10.02.2022].

WTTC, 2020: World Travel & Tourism Council. „Economic Impact Reports & Trends." <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>. [20.01.2022].

Xu, Elomri, Kerbache, El Omri 2020: Xu Zhitao, Elomri Adel, Kerbache Laoucine, El Omri Abdelfatteh. „Impacts of COVID-19 on Global Supply Chains: Facts and Perspectives." *IEEE Engineering Management Review,* 28(3), 153-166.

Yang, Jin 2020: Heekyong Yang, Hyunjoo Jin. „South Korea to help auto industry ride out coronavirus," <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-southkorea-autos/south-korea-tohelp-auto-industry-ride-out-coronavirus-idUSKBN21A0GZ>. [10.02.2022].

Чабаркапа, 2016: Миланко Чабаркапа. „Стрес – општи модели, узроци и последице." Београд : Институт за психологију, Факултет за филозофију.

Nikola V. RADIĆ
Vlado N. RADIĆ

IDENTIFYING AND MITIGATING DISRUPTIONS TO GLOBAL SUPPLY CHAINS IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Summary

Organizations face a number of decisions in designing their supply chains, which include the number, type and location of production facilities, distribution centers, retail facilities, service or technical support centers, supplier selection, supply chain information management and integration of all parts. into an efficient and effective system. Improper supply chain design can undermine an organization's strategy, lead to lower revenues, less competitiveness, market share and profits.

As product lines and markets change or expand, the design or redesign of supply chains becomes an even more critical issue. The risks to which supply chains are exposed are different, and their functioning can be disrupted by a number of situations, which have had serious global consequences in the past. In addition to wars, nuclear accidents, cataclysmic earthquakes, volcanic eruptions, explosions, fires and tsunamis, epidemics of SARS, MERS, HIV, Ebola and Zika viruses, as well as the latest Covid-19 pandemic, have led to the knowledge that humanity is powerless in the face of such catastrophes. Regardless of the achievements in science, extensive and long-term medical research, epidemics (pandemics) have taken millions of lives and had negative effects on society as a whole, but also on the efficiency of business and supply chains. Past epidemics have attracted the attention of scientists and industry experts, resulting in the need to reengineer organizations and adjust supply chains to future challenges. In the context of the current pandemic, serious disturbances have been reported, so a large number of industries have had unprecedented consequences. Responses to such epidemics suggest that global supply chains need to be more integrated and digitally ready. Digitization of supply chains could improve the quality of responses to epidemic-related disorders by increasing their flexibility in such circumstances. This paper identifies the most important disruptions and measures to mitigate the consequences of these disruptions in global supply chains, as well as risk management in conditions of uncertainty.

Key words: supply chains, logistics, pandemic, uncertainty, risk, risk management.

Рад је предат 28. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 364-25-054.73(497.115-22)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39909

Оригинални научни рад

*Ђорђе Д. РАДОВАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет

*Филип М. ОБРАДОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДИМЕНЗИЈЕ СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ ИЗБЕГЛИХ И ИНТЕРНО РАСЕЉЕНИХ ЛИЦА У РУРАЛНИМ ОБЛАСТИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ***

Апстракт: У раду се представљају резултати истраживања спроведеног на популацији избеглих и интерно расељених лица на Косову и Метохији, стационираним у четири колективна центра друге најсевернije општине Зубин Поток (Газиводе, Вељи Брег, Јагњеница и Доње Вараге). Испитивање је обављено методом упитника са техником анкетирања помоћу SILC (анкете о приходима и условима живота) на репрезентативном узорку. Циљ је био прикупљање података из популације која је углавном изопштена из социјалних истраживања и истраживања пописом, имајући у виду чињеницу да се наведени колективни центри налазе на Косову и Метохији, где се већ више од две деценије не обављају званична републичка истраживања маргиналних група. У тексту су у складу са обимом рада, приказани само поједини индикатори који су показали депривираност популације избеглих и интерно расељених лица, која генерално припада групи која се може дефинисати као група социјално искључених.

Кључне речи: избегла и интерно расељена лица, социјална искљученост, сиромаштво, депривираност, Косово и Метохија.

УВОД: КОНТЕКСТУАЛНИ ОКВИР ИЗБЕГЛИШТВА У СРБИЈИ

Најдрастичнији облик и највећи обим миграција након Великог рата, забележен је на Балканском полуострву на просторима некадашње Савезне Федеративне Републике Југославије. Драматичност која је припремала грађанске сукобе, додатно је усложњавала карактер избеглиштва, чињеницом да је тринаестогодишња (закључно са етничким чишћењем 17. марта 2004.) константна миграциона фаза у више наврата бројала неколико стотина хиљада избеглих и интерно расељених лица, током ратова у југословенским федерацијама и у српској покрајини Косову и Метохији.

---

* Истраживач - сарадник, djordje.radovanovic@pr.ac.rs

** Истраживач - сарадник, philipobradovich@gmail.com

*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Прекривени етно-националним, мултиконфесионалним, економским и другим обележјима; заоденути политичко идеолошким, крајње екстремистичким циљевима; грађански сукоби су произвели енормне етничке миграције. Исељавање, пре свега српског становништва, из некадашњих федерација и са Косова и Метохије, бројала су и до милион и по становника. Од тога, око 1.200.000 из Словеније, Босне и Херцеговине и Хрватске, и око 220.000 са Косова и Метохије (Стевановић 2019). Вишегодишњи континуитет, мултиетничких економских емиграција у иностранство, крајем осамдесетих и током деведесетих година, у различитим фазама појачавале су екстремистичке акције етничког чишћења на подручју Хрватске, касније и са КиМ, а биле су карактеристичне пре свега за српско становништво које је емигрирало претежно у централној Србији. Првим пописом избеглица у Републици Србији 1996. године, регистровано је укупно 617.728 избеглих лица, од тога 266.279 лица избеглих из Босне и Херцеговине, 330.123 избеглице из Хрватске, 6.173 из Словеније и 2.932 из Македоније (УНХЦР и КИРС 1996). И данас Босна и Херцеговина представља земљу драстичних миграција и једну са водећим бројем избеглих лица. Процењује се да је због ратних дешавања на простору Босне, свако друго лице (чак 2,2 милиона становника) учествовало у неком облику расељених лица – као избеглице или као расељена лица. Сходно томе, Република Србија заузима чак пето место у свету по миграционим кретањима, у којој статус избеглица није решен (Радушки 2011: 373-374). Енормно расељавање српског становништва пратила је политичка неспремност матичних држава за прихватање повратка избеглица које су побегле од рата и етничког чишћења. Немилосрдност етничких чишћења је у главама избеглих и прогнаних лица оставио утисак непожељности и несигурности за повратком, да је њихово виђење ситуације у вези са репатријацијом тек 10% процената (УНХЦР и КИРС 1996: 4). Велики проценат, чак 30% избеглица је наду за нови почетак видело изван територије некадашње СФР Југославије. Размишљање о исељавању је, осим грађанског рата коме се није назирао крај, условила дестабилизација и деинституционализација читаве Југославије. Ратне околности, међународни притисци, унутрашња превирања и међу-федералне трзавице, под налетом масовних миграција и етничких чишћења, условили су да се државна заједница креће на линији транзиције, с једне стране, од унитаризма и социјализма, до државног капитализма и (нео)либерализма с друге стране (уп. Шутовић 2010). Већ отежану економску ситуацију у земљи, осиромашење великог дела становника, опадање запослености, раст несигурности и незапослености; дугогодишњој политичкој нестабилности, енормне миграционе фазе додатно су допринеле општој пауперизацији српског становништва. Осим негативних миграционих последица које су биле у вези са неразвијеном миграционом политиком и пре свега са слабом економијом земље, која није располагала најбољим могућностима да одговори на задате услове, било је и крајње 'позитивних' ефеката од прилива становништва, које је услед дугогодишњег пада природног прираштаја, посебно у Војводини 1991-2001. године, ипак резултирало повећаним бројем популације, уз остварен миграциони салдо (мањи број одсељених од броја досељених становника) (Кокотовић, Филиповић 2012: 33). Ипак, Србија се за веома кратак временски период суочила са два готово непребродива проблема: економске и институционалне девастације

која је уз НАТО агресију (уп. Атлагић 2019) енормно допринела расту опште пауперизације и до тада највећом избегличком кризом на свету после Другог великог рата. Неретко се у економској теорији и пракси каже да је далеко теже помоћи једној земљи да се извуче из сиромаштва, него да се оживи привреда државе која је разрушена ратом (уп. Стратегија за смањење сиромаштва Србији 2003). Сиромаштво делује попут зачараног круга из кога нема излаза. Тако, болест доводи до сиромаштва, а сиромаштво погодује болести. Бројни аутори указују да је колатерална штета савремених финансијских махинација заправо пораст сиромашних; таквих је нпр. само у Америци, према подацима америчког статистичког бироа било 37,3 милиона у 2007. години (Марковић 2009).

СИРОМАШТВО И СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ

Концепт социјалне искључености је релативно нов, и у том смислу недовољно прецизиран појам, бар за оне државе западног Балкана, које су релативно касниле на путу придруживања европској заједници, те је усвајање овог концепта како у теорији тако и у пракси, кроз центре за социјалну делатност, текла оним темпом којим су се реформисале кључне институције нашег друштва. Штавише, пораст сиромаштва и социјалне искључености текао је паралелно са урушавањем федерализма, с једне стране, и инсталирања и развијања концепта социјалне искључености с друге. Због своје значајности, појам социјалне искључености и социјалног укључивања постао је неизоставан „заштитни знак" европске социјалне политике (Šućur 2006: 131). Популаризовање социјалне искључености на јавној сцени изнели су бројни политичари у развијеним земљама и њихове владе, јер би употреба појма сиромаштва означила неуспех њихове власти и модела државе који подржавају, чак примера ради, влада Велике Британије није била вољна да прихвати да у Британији постоји сиромаштво (Šporer 2003). Међутим, његова присутност и употребљивост у европским (и не само европским) документима, заправо говори о његовој важности у модерној политичкој пракси, што уствари не значи да се дошло до универзалне дефиниције и потпуне и довољне операционализације ових термина. Заправо се често помиње да су термини социјалне искључености и сиромаштва комплементарни, и да је појам искључености само модернији назив за сиромаштво. С друге стране, оправдано се истиче да је концепт искључености заправо више везан за институционални и социјални аспект у односу на сиромаштво. Тако је на пример (Rodžers 1995) доводи у везу са искљученошћу која произилази из неучествовања у бројним правима „грађанског типа" (грађанска, политичка, и социјална права), која су важна претпоставка осигурања од сиромаштва, у смислу социјалног осигурања, образовања или обезбеђења материјалног стандарда (cit. u. Šućur 2006: 132), али да то није оправдање да се концепт сиромаштва замени социјалном искљученошћу, већ се препоручује њихова паралелна употреба (Šućur 2004). Једноставно речено, концепт социјалне искључености је савременији од концепта сиромаштва; док се појам сиромаштва употребљавао за мерење друштвене депривације у неразвијеним и слабо развијеним државама, концепт искључености се јавио у оним земљама где је постојао читав спектар институционалних елемената који су следствено

позитивном праву дужни да брину о степену укључености одређних заједница. Концепт сиромаштва је запостављен зато што говори тек о неколико димензија искључености, на пример, углавном о материјалној депривацији која се односи на недостатак ресурса (Јокић, Петовар 2009). Дакако, постоје аутори који сиромаштво дефинишу као мултидимензионални концепт и релативну депривацију. Тако (Townsend 1979: 413) каже, да су групе, појединци и породице сиромашни, уколико им недостају ресурси да би набавили храну, учествовали у друштвеним активностима и обезбеђивали животне услове и потребе које су уобичајене, одобраване и прихваћене у друштву чији су они део; а депривација настаје услед недостатка хране, одеће, становања, образовних, радних и друштвених услова (cit. u. Šućur 2006: 132). И други аутори, (Петровић, Захаријевски, Милтојевић 2013: 154), наводе да феномен сиромаштва није могуће сагледати само у односу на стандарде физичког преживљавања, те да проблем мора бити проучаван у односу на остале димензије које се тичу задовољавања разноврсних потреба. С тим у вези, је и феномен „ново сиромаштво" који се односи на прелаз из релативно сигурног живота у неизвесност. Околности које га изазивају повезане су са кризом индустријског друштва, чија је последица масовна незапосленост и несигурност радних места, финансијска несигурност и презаduженост. Оно настаје „због различитих узрока, а најчешће због реткости природних ресурса, великих елементарних непогода, криза и ратова, неразвијености средстава за производњу и нарочито због владајућих друштвених односа који велике делове и групе друштва одржавају у немаштини и беди" (Коковић 2012: 36).

Сходно томе, појам сиромаштва превасходно је најближи облику економске искључености, која се може манифестовати као искљученост појединаца и домаћинстава из развојних и тржишних сектора економије, као и процеса дистрибуције економских ресурса, услед чега они остају ускраћени у задовољавању својих потреба и права, те остају ускраћени за достизање задовољавајућег стандарда и квалитета живота. Оно се може посматрати и са аспекта аутономног облика искључености зато што спречава учешће на тржиштима роба и услуга, станова, ограничавајући своје животне услове (Cvejić, Babović, et al. 2010: 37). Тумачења сиромаштва са различитих аспеката претпостављају постојање различитих узрока и последица сиромаштва. Према томе, наглашавају се културалистички и структуралистички елементи који детерминишу постојање сиромаштва. Прва претпоставља постојање једне класне културе која држи сиромашне изоловане од друштва и институција, при чему се формира одређени социјалнопсихолошки тип културе који делује попут зачараног круга, преносећи свој образац на млађе генерације. Друга теорија наглашава да је сиромаштво последица друштвених неједнакости, раслојавања и социјалних разлика (Колин 2007:194). Сиромаштво се затим, због своје свеобухватности може односити на више аспеката, на пример на сиромаштво незапослених, сиромаштво мањинских група, сиромаштво старих, сиромаштво жена и тд. Надаље, може се класификовати и класификује се на „„истрајавајуће сиромаштво" и „осиромашене", те „сиромаштво тренутне кризе", сиромаштво дуготрајне зависности", сиромаштво животног круга", „депресивно подручје сиромаштва", „сиромаштво предграђа"" (Петровић 2012: 77), а осим материјалних облика у којима се оно најчешће јавља, све више се говори и о духовном сиромаштву у смислу неконзумирања

културних творевина, чак и о информатичком сиромаштву у виду недовољног или никаквог приступа информацијским технологијама (Vilić, Nišić 2015: 3). Једна од адекватнијих дефиниција се даје у *Стратегији за смањење сиромаштва РС* (2003: 1), где сиромаштво, осим прихода за задовољавање основних животних потреба „подразумева и аспекте везане за људска права као што су немогућност запошљавања, неодговарајући стамбени услови и неадекватан приступ социјалној заштити, здравственим, образовним и комуналним услугама".

Концепт социјалне искључености настао је као аналитички инструмент за истраживање и сузбијање сиромаштва, те се његов настанак генерише са појавом постиндустријског друштва, чији је резултат да даје један нови поглед на то како социјалне структуре генеришу сиромаштво (Kolin 2007: 200), и за разлику од сиромаштва које се мери материјалним индикаторима или изворима прихода, социјална искљученост подразумева холистички концепт у чијем су средишту вредносни обрасци који се формирају на основу сиромаштва и ометају интеграцију ових група као кључни узроци који доводе до спирале социјалног пропадања (Kolin-Parun 1997). Концепт је усмерен на широк дијапазон угрожених грађанских права, те је друштвена искљученост посматрана као резултат искључености у неком сегменту права, политичком, економском, социјалном, као и у домену породичне и друштвене интеграције (Петровић, Захаријевски, Милтојевић 2013: 156).

Дакако, појединци, домаћинства и групе се могу наћи у различитим облицима депривације које могу чинити читав детерминистички сплет искључености. Економска депривираност се најчешће може јавити као разлог, повод па чак и узрок политичкој, социјалној па и породичној и друштвеној дезинтеграцији. Међутим, ово неретко не мора да буде правило. Постоји пракса у савременим високоразвијеним друштвима где су појединци и групе економски независни и самостални, али имају веома низак интензитет социјалних активности. У том су смислу ове групе социјално искључене из социјалног аспекта заједнице. Дакле, искљученост се најчешће јавља као структурни феномен који онемогућава члановима друштва да партиципирају у нормалним друштвеним активностима (Burchardt, Le Grand and Piachaud, 1999, cit. u. Šućur 2004: 2). Да је недостатак прихода основни елемент сиромаштва а према томе и основа друштвене искључености показује следећа дефиниција Савета ЕУ: „Друштвена искљученост је процес којим су одређени појединци гурнути на ивицу друштва и спречени у пуном учествовању у друштву због свог сиромаштва или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као резултат дискриминације. Ово их удаљује од запослења, прихода и могућности образовања, као и од друштвених мрежа и оквира и активности заједнице. Овакви појединци имају мало приступа власти и органима доношења одлука и на тај начин се често осећају немоћним и неспособним да узму контролу над одлукама које утичу на њихов свакодневни живот" (Council of EU, 2004, cit. u. Cvejić, Babović et al. 2010:19).

Британска влада дефинише социјалну искљученост као „израз за оно што се може догодити када људи или читава подручја пате од комбинације повезаних проблема као што су незапосленост, неприкладне квалификације, мали приходи, лоше становање, високо криминална околина, лоше здравље, расцеп породице" (Social Exclusion Unit, 2001, u: Šućur 2004: 2). Неки од аспеката укључивања маргиналних

група би се свакако односили на решавање структурних питања једног друштва као што су развијање економије, отварање тржишта у смислу социјалне мобилности, основних инфраструктурних мрежа, саобраћаја, социјалних услуга, комуналних мрежа, широког сета услуга и сл. Уз то, сигурнији радни однос, образовање, културни и социјални капитал, држављанство и правна једнакост, учествовање у демократским процесима (Silver, 1994, према Шкорић 2019: 40), биле би неке од структурних промена које би омогућиле укључивање маргиналних група у шире друштвене токове.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА У КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОКОЛНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У истраживању[1] су подједнако били заступљени припадници оба пола (женски 49% и мушки 51%), од којих је више од половине било средњих година (од 30 до 50), око трећине њих је имало мање од 30 година, док је сваки десети испитаник имао преко 50 година, да би се просечна старост кретала око 39. подељка. Истраживање се односило на колективне центре у општини Зубин Поток (Доње Вараге, Вељи Брег, Газиводе, Јагњеница).[2] Оно што је очекивано јесте да је школска спрема испитиване популације на веома ниском нивоу, те да већина (43%) има завршену средњу, (7,8%) трогодишњу стручну школу, а чак (19,6%) испитаника има завршено осам разреда основне школе. Међутим, немали број је оних са завршеним факултетима (17,6%) и мастер студијама (3,9%). Степен образовања се каузално и осликао на занимања и проценат запошљености интерно расељених и избеглих лица, тако да је највећи проценат ове популације, чак (37,3%) незапослено, (29,4%) припада слоју физичких радника, (7,8%) је службеничког занимања, док су остали пољопривредници и домаћице подједнако заступљени у (3,9%) случајева, а само (2%) њих се бави приватним предузетништвом, док је сваки десети испитаник ученик или студент.

Истраживање је показало да постоји висока статистички значајна корелација између степена образовања испитаника и укупних месечних примања (r=0,606, Sig=0,000). То значи да, што су испитаници школованији, њихови приходи су већи, што је потврђено многобројним истраживањима, будући да ова категорија становништа обавља квалификованије послове који су боље плаћени. Друкчије речено, степен образовања је у позитивној спрези са материјалним и социјалним статусом грађана, или блаже речено отвара више могућности за учешће на тржишту радне снаге, имајући у виду веће могућности понуде знања на тржишту.

---

1 У раду ће бити приказани само поједини индикатори из истраживања због ограничења обима рада.

2 На северном Космету постоји 21 колективни центар од почетка избегличке кризе, који су стационирани у четири северне општине К. Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток. У Зубином Потоку је смештено према неким изворима 48 домаћинства са 153 лица, од којих су 81 расељени а 72 избегли (Секулић, 2003). Према новијим изворима општине и Црвеног крста Србије у овим колективним центрима борави 213 интерно расељених (60) породица и 68 избеглих лица или 30 породица, те је укупан број избеглих и интерно расељених 281 или 90 породица (Локални акциони план Зубин Поток, 2013).

Депривираност ове популације се приказује и на укупним месечним примањима, где највећи део домаћинства (33%) живи са приходима мањим од 15.000 динара месечно, (31,4%) живи са 15 до 30.000, а само (23,5%) има месечну зараду преко 30.000 динара месечно. Минимални месечни приходи на нивоу домаћинства износе 4.000 динара, док домаћинство са највећим приходима остварује 75.000 динара на месечном нивоу. Слични томе су и финансијски проблеми са којима се сусрећу појединци, без прихода је чак (25%) становништва, до 15.000 динара има (29,4%), а исти број има између 15 и 30 хиљада месечно. Преко те цифре има (15,7%) становништва. Начин издржавања избеглих и интерно расељених лица се углавном заснива на сталном запослењу у приватном предузећу (23,5%), запослених радника на „црно"-на сивом тржишту је готово (12%) процената, док по (7,8%) је активно у пољопривредним делатностима и државном сектору, а сваки десети испитаник је осигуран пензијским осигурањем. Уз то, чак (29,4%) интерно расељених и избеглих лица је зависно од социјалне помоћи и дечијих додатака који представљају основне изворе прихода читавих домаћинстава, а (7,8%) припада популацији која зависи од издржавања других ица.

Релативна искљученост из образовања, материјалне и финансијске области ових лица, у складу је са другим истраживањима на ову тему. Примера ради истраживање које је спровео *Комесеријат за избеглице и интерно расељена лица,* такође се тврди да је значајан број припадника ове групе без школе или само са основним образовањем међу којима су најзаступљеније жене (КИМРС 2018: 24), што поред институционалне искључености на више нивоа доприноси отежаном положају (ИИРЛ)[3], које се везују и за фактичко стање подручја у коме живе, које се третира као једна од најсиромашнијих општина у југоисточној Србији и Србији уопште (Локални акциони план општине Зубин Поток 2013). Но, и поред планова и стратегија које су донете за сузбијање сиромаштва и социјалне искључености, истраживање показује да је значајан број ових лица апсолутно или релативно сиромашан како на индивидуалном тако и на нивоу домаћинства. Расељена лица према добијеним подацима припадају групи материјално и социјално угроженим мањинама које поред своје индивидуалне пасивности немају адекватних животних услова који би им омогућили активније учествовање на тржишту радне снаге, што би додатно допринело побољшању њиховог материјалног положаја. Примера ради, највећи број домаћинстава испитиване популације која броје у просеку око 5 члана по домаћинству, живи са само 15.000 динара месечно, а тај проценат је још драстичнији када се ради о појединцима који су без прихода. Наведена ситуација је бројна лица, па и домаћинства натерала на рад у сезонским, ниско плаћеним, пословима који су, бар у овом делу Србије, нерегистрована те за такве раднике, не постоје социјална давања (уп. Радовановић 2020б). Мучна ситуација је неретко мотивисала ова домаћинства на бег у иностранство које такође не може да претставља неки сигурнији вид финансијске подршке имајући у виду чињеницу да су Срби са КиМ-е идентификационо припадници Координационе управе за КиМ, па по том основу не припадају безвизном режиму коме припада остатак становништва РС, па је одлазак у иностранство условљен променом

3 Избегла и интерно расељена лица, у даљем тексту (ИИРЛ).

пребивалишта у оближњим општинама у централној Србији што је компликација на коју се одлучује веома мали проценат ових људи.

Упоредбе ради, праг сиромаштва је 2014. године износио 13.408 динара на месечном нивоу, за једночлано домаћинство, којих је на нивоу Србије око 25,6%, с тим што је удео апсолутног и релативног сиромаштва најзаступљенији у руралним областима у Србији, где се чак 37,98% налази у стању ризика од апсолутног сиромаштва, насупрот густо насељеним областима у којима се тај праг креће око 16% (Petrović, Milić 2014: 20). За домаћинство које броји три члана, са дететом до 14 година старости, праг ризика од сиромаштва је 24.624 динара, а са четири члана овај праг је 28.728 динара (РЗС 2013). У том случају енормно велики проценат (ИИРЛ), више од 50% припада групи која је на прагу ризика од апсолутног (33%) и релативног сиромаштва (31,4%), а од испитиване популације чак (37,8%) има троје или (5,4%) четворо деце (уп. Рогановић 2017). Осим депривираности која је последица ексклузије ових лица, додатан притисак ствара осећај за потражњом безбеднијих (Аритоновић, Лазаревић 2012), економски перспективнијих (Павловић 2019) и политички и социјално стабилнијих подручја ван Косова и Метохије, које припада категорији високо конфликтних и ризичних подручја (Радовановић, Обрадовић 2020а; Павловић 2022). Дугогодишњи живот у стању социјалне депривираности је уз константан притисак који ствара амбијент политичке несигурности, довео ова лица до драматичне ситуације, да и након принудног исељавања и етничког чишћења и даље размишљају о миграцајама ка централној Србији и даље у потрази за адекватнијим економским и социјалним перспективама.[4]

Штавише, половина испитаника чак (45,1%) види одговорност за социјално-материјалну депривацију у којој се налазе у граду или општини у којој живи. Испитаници сматрају да је неједнака редистрибуција средстава основни проблем њихове изолованости и изопштености. Значајан проценат (17,6%) испитаника за своје стање криве државу и институције социјалне заштите, док кризу у земљи препознаје (11,8%) испитаника. (5,9%) сматра себе одговорним за последице своје депривираности, а само (2%) испитаника је навело етничке сукобе као одговорне за своју материјалну ситуацију. Идентична ситуација је и код одговора на питање потраживања новог запослења, где такође половина (50%) (ИИРЛ) наводи да није у потрази за новим пословима због дуготрајне немогућности да пронађе исти, (3,9%) је задовољно социјалним давањима, док су у категорији остало, испитаници наводили разлоге који се тичу *немогућности такмичења са домицилним становништвом (2%); Исти број испитаника је навео давање мита службеницима за пружање социјалних услуга, такође, да се послови потражују преко познанстава,*

4 Треба рећи да су избегла и интерно расељена лица током ратова у некадашњој Југославији, касније и на КиМ-у, плански насељавана на простору северног Космета, што је био један од одговора на карактер претходних ратова који су подразумевали етничка чишћења, те се котирањем на северу одређеног броја Срба из Хрватске, Босне и Херцеговине и из јужног дела КиМ-а циљано формирала демографска бројност као „брана" за могућа каснија протеривања са Косова и Метохије. Данас је питање људи који су стационирани на овој територији дискутабилно, да ли ће и након принудног исељења на крају остати да живе у земљи матици или у некој новој по свему судећи вештачкој творевини НАТО пакта.

социјалног капитала, политичких и криминалних веза, па чак и лично код градоначелника а не на конкурсима за запошљавање.

У описаним околностима се и крећу аспирације интерно расељених и избеглих лица ка побољшању материјалног статуса, највише њих је за запослење у јавном сектору (45,1%), затим за потребом остварења социјалних давања из буџета града или републике (23,5%), ангажовањем у политичким партијама (11,8%), а сваки десети испитаник планира да напусти Косово и Метохију (9,8%), док (5,9%) је расположено за покретање старт-ап предузећа у постојећим условима. Изненађујуће је да чак (47,1%) испитаника има вољу за похађање додатних курсева *(моја прва плата)*, њих (37,3%) је заинтересовано, али само са гарантијама да ће се задржати на наведеним пословима. То значи да је око (85%) (ИИРЛ) спремно на неформално дошколавање са циљем побољшања материјалне ситуације, а два испитаника је навело да и „додатни курсеви не вреде уколико нисте у актуелној партији". Програм активног запошљавања је омогућио да (6,5%) испитаника дође до запослења, само (2,2%) је тренутно на курсу, (10,9%) не жели да учествује у наведеним активностима, (43,5%) је обавило активност на курсу, веома велики проценат (37%) није обавештено да таква могућност постоји, а (33,3%) никада није чуло за „старт-ап" кредите за покретање сопствених бизниса.

Иако се у Локалном плану за помоћ (ИИРЛ) наводи да је проблем опште незапослености на значајном нивоу имајући у виду стагнацију индустријског сектора (2013), испитивана популација наводи да је и поред економске неразвијености општине, па и региона, на снази „партијска деоба колача" услед које маргиналне групе, па чак и оне које не припадају овим лицима зависе од социјалног капитала (уп. Радовановић 2019), који је једна од опција да се „чује" за маргиналне групе. Економска и социјална депривираност ових лица је додатно компликована зато што на овим просторима још увек није завршена политичка транзиција (в. Беговић, Мијатовић 2005), а економски просперитет и приватизација некадашњих гиганата који могу понудити велики број радних места је у 'рукама' Приштине и УНМИК-а, која је у потпуној мери завршена на штету Срба са Косова и Метохије (Давидовић 2016). Надаље, установљена је значајна воља (ИИРЛ) за усавршавањем на додатним курсевима који су актуелни *(нпр. моја прва плата)*. Готово 50% грађана сматра, и да је прошао радно усавршавање,[5] не би се задржали на радним позицијама због селективног запошљавања. Значајно је запазити да постоји веома велики проценат оних који немају поверења у институције које су задужене за такве програме, а велики проценат је необавештен о постојању такве могућности. У том су смислу, неадекватном социјалном политиком у општини Зубин Поток, па и на читавом подручју северног Косова и Метохије (Радовановић 2019), формиране тзв „рањиве групе" (Арандаренко 2011) чији је настанак, последица дискриминације

5 Примера ради, једно истраживање радног статуса жена са северног дела КиМ-а, показало је да је веома мали проценат жена активно у пољопривредном сектору, док је укупан број запослених жена износио 46,6%, али претежно у администрацији, која је доминантна на Космету као нека врста подстицаја опстанка на овим просторима (Марковић-Савић 2013: 325), али и да је најмањи проценат становница (2,3%) из ове општине похађало програме за усавршавање знања у широком спектру делатности (Марковић-Савић 2014: 99).

која поприма облике константног и дугорочног системског партијског облика владавине који за производ има тзв. „колективне аутсајдере“ и ван група које припадају (ИИРЛ) (уп. Благојевић 1991: 26).

Стамбени (не)услови у којима су стационирани избегли и интерно расељени су још, и након више од 20 година у веома лошем стању. На то нас упућује податак да чак (35,3%) становништва живи у избегличким центрима; ипак њих (25,5%) је добило стан или саградило од сопствених средстава (9,8%), а (7,8%) још увек живе као подстанари. (7,8%) живи у стану својих родитеља. Дакле овде се ради највероватније о интерно расељеним лицима, док су по два процента њих означили да су се бесправно уселили и да су адаптирали неусловне станове, поткровља, подруме, вешернице, шупе и сл. Од тога, чак (60,8%) живи у неусловној малој кући (викендици – бараци), (17,6%) у скромној кући, док (5,9%) живи у солидним, а (11,8%) испитаника живе као подстанари у веома лошим условима.

Катастрофални услови у којима су стационирана избегла и интерно расељена лица је последично, уз неправно третирање њихове имовине у општинама из којих су избегли, довело до продаје непокретности за коју је (47,1%) испитаника навело да је продало у циљу голог преживљавања, док је насупрот томе (52,9%) њих још увек власник имовине на коју у не сме да се врати. Питање поседовања стамбених објеката (кућа и станова) представља један од важних индикатора социјалне укључености (ИИРЛ) у местима настањивања. Како се показује у једном истраживању, велики проценат њих је ту могућност остварило тек продајом имања и некретнина у месту претходног пребивалишта и тако стекло могућност за куповину нових објеката (Лукић 2015: 95). Већина објеката у којима су стационирани припадници ове популације су неодговарајући, јер су намењени самачком а не породичном смештају. Колективни центри су углавном типа викенд или радничких насеља која су грађена половином прошлог века од неквалитетних материјала (Секулић 2003: 143), који су данас у веома лошим, условима који су дотрајали и подложни урушавању, пошто су саграђени од запаљивих материјала (дрвета углавном). Велики број оних који су још увек стационирани у избегличким центрима, који се дефинишу као неадекватни и неусловни за задовољавање основних животних потреба, указује да је овим лицима и даље потребна помоћ како у интеграцији тако и у репартријацији уколико је она могућа и жељена.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Депривираност избеглих и интерно расељених лица која су стационирана у колективним центрима у општини Зубин Поток, па и уопштено из осталих колективних центара на северу Косова и Метохије (К. Митровица, Звечан, Лепосавић и Лешак), произилази из бројних готово несагледивих узрока. С једне стране су веома актуелни чиниоци који се тичу институционалне сфере пружања социјалних услуга у институцијама које су задужене за спровођење Стратегија за економски, привредни, социјални и др. опоравак подручја, посебно у руралним пределима који се категоришу као најсиромашнији. Пак, с друге стране, на снази је нестабилна друштвено - политичка ситуација, која већ више од двадесет година гуши ово

подручје, да се у било којем правцу усмери ка решавању социјално – економских циљева. Наведено се не односи само на групе које припадају расељеним и избеглим лицима, већ на целокупно становништво Косова и Метохије, које је у већој или мањој мери принуђено да настањује подручје у коме су неретко принуђени на рестрикције основних животних ресурса као што су електрична енергија и вода за пиће, неретко и слобода кретања.

У амбијенту неадекватне контроле политичких и других институција, у коме егзистирају паралелни стандарди и паралелне институције, у миљеу „полузамрзнутог конфликта" веома је незахвално идентификовати „кривце" за социјалну депривацију избеглих лица. Додатни проблем јесте тај, да је репатријација ових лица готово немогућа, посебно када говоримо о лицима са Косова и Метохије где је на снази актуелна анти-повратничка политика тзв. Косова, где се повратницима (Србима) пали имовина и бесправно одузимају некретнине, засади и дедовина (уп. Радовановић, Обрадовић 2020а). Проблематичност идентификовања конкретнијих „узрока" који доводе до маргинализације ових лица, произилази из актуелне испреплетености политичко - институционалних механизама, у којима се и поред „механичког" настојања за интеграцијом и споразумним решењем, латентно одвијају националистичке борбе, чији је циљ с једне стране, очување онога што је српско, а с друге „на претендовање онога што би требало да буде" „Косовско". На наведеној размеђи се одвија живот целокупне „заједнице" па и расељених лица који се по други пут али у истим околностима сусрећу са етно - политизованом свакодневицом, која додатно оптерећује већ отежало и депривирано стање избеглиштва. Но, како било да било, у истраживању је константовано да постоји значајан број лица и домаћинства која су на прагу од апсолутног и релативног сиромаштва, и да велики проценат њих, осим материјалне депривираности и оскудног образовања, живи у неусловима и након више од двадесет година избегличког живота. Адекватна решења треба потраживати у локалним и међународним институцијама, а пре свега у институцијама Републике Србије, које у оквиру преговора о „нормализацији односа" са тзв. Косовом, морају да имају у виду потребе и хтења маргиналних група како би избегли „иронију судбине", да исељеници не могу да се интегришу у заједницу народа из кога потичу.

ЛИТЕРАТУРА

Аритоновић, Лазаревић 2012: Ивана Аритоновић, Татјана Лазаревић, „Свакодневни живот младих на северу Косова и Метохије; усмереност на специфичности образовног система и безбедносне ситуације". *Баштина,* св, 33, 340 – 362.

Арандаренко 2011: Михаил Арандаренко. *Тржиште рада у Србији: трендови, институције, политике.* Београд: Економски факултет.

Атлагић 2019: Нина Атлагић, „Агресија НАТО алијансе на СРЈ 1999. године и крај Југославије". *Баштина,* св, 47, 253 – 260 https://doi.org/10.5937/bastina1947253A

Благојевић 1991: Марина Благојевић. *Жене изван круга. Професија и породица.* Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Vilić, Nišić 2016: Dragana Vilić, Vanja Nišić, „Siromaštvo-društvena pojava (i proces) u globalnom društvu". časopis za humanističke i društvene nauke св, 1(21), 1-22 http://dx.doi.org/10.7251/RAD1521005V

Давидовић 2016: Сандра Давидовић, „Модели приватизације друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем Унмик администрације". *Политичка ревија,* св, 4(50), 115 – 132. https://doi.org/10.22182/pr.5042016.7

Јокић, Петовар 2009: Весна Јокић, Ксенија Петовар, „Социјална искљученост и образовање". *Архитектура и урбанизам,* св 27, 46-56.

Kolin-Parun 1997: Marija Kolin M. P, „Siromaštvo i socijalna isključenost." *Sociološki pregled,* 31(2), 169-181.

Kolin 2008: Marija Kolin, „Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropske unije". *Sociologija, 50*(2), 191-206.

КИМРС 2018: *Стање и потребе интерно расељених лица.* UNHCR: Комесеријат за избеглице и миграције Републике Србије.

Кокотовић, Филиповић 2012: Власта Кокотовић, Марко Филиповић, „Избеглице у Србији – након двадесет година". *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" САНУ,* 63(1), 27-39 DOI:10.2298/IJGI1301021K

Локални акциони план за унапређење положаја избеглих и интерно расељених лица у општини Зубин Поток, (2013). Доступно на: https://kirs.gov.rs/media/uploads/Lokalni-akcioni-planovi/Usvojeni-LAP-ovi/lap_zubin_potok.pdf

Лукић 2015: Весна Лукић, *„Две деценије избеглиштва у Србији; Попис становништва и станова 2011. у Републици Србији".* Београд: Републички завод за статистику.

Марковић 2009: Александар Марковић. „Сиромаштво у свету: глад у технолошкој ери." *Бизнис и финансије,* јул 2009. https://bif.rs/2009/07/siromastvo-u-svetu-glad-u-tehnoloskoj-eri-3/ [01. август 2022].

Марковић-Савић 2013: Оливера Марковић-Савић, „Радни статус жена са села северног Косова и Метохије". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини.* Ур. Бранко Јовановић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 321 – 338.

Марковић-Савић 2014: Оливера Марковић-Савић, „Предузетничке инклинације жена са села". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини.* Ур. Бранко Јовановић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 87-106.

Павловић 2019: Александар Павловић, „Прилози о економским аспектима свакодневице Срба у северној Косовској Митровици". *Баштина,* св, 47, 491-513 https://doi.org/10.5937/bastina1947491P

Павловић 2022: Александар Павловић, „Срби у Косовској Митровици: континуитет „заробљене" свакодневице". *Баштина,* св, 57, 392 – 408 https://doi.org/10.5937/bastina32-38173

Петровић 2012: Јасмина Петровић, „Друштвено укључивање сиромашних – концепт за реафирмацију социјалног рада". *Политеиа,* 2(3), 73-88.

Петровић, Захаријевски, Милтојевић 2013: Јасмина Петровић, Драгана Захаријевски и Весна Милтојевић, „Сиромаштво у теоријском дискурсу и стратешким документима Републике Србије". *Српска политичка мисао,* 40(2), 151-172.

Petrović, Milić 2014: Lenka Petrović, Tatjana Milić, „Struktura prihoda i rizik od siromaštva u ruralnim područjima". Beograd: Vlada Republike Srbije; Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva; UNDP.

Радушки 2011: Нада Радушки, „Присилне миграције у Србији – избеглице из Босне и Херцеговине". Социолошки преглед, год, 45(3), 373-392 https://doi.org/10.5937/socpreg1103373R

Радовановић, Обрадовић 2020а: Ђорђе Радовановић, Филип Обрадовић, „Од идеје до праксе – Бриселски споразум и косовско – метохијска свакодневица". *Баштина,* св, 52, 352-363 https://doi.org/10.5937/bastina30-29157

Радовановић, 2020б: Ђорђе Радовановић, „Радни статус запослених у приватном сектору у Косовској Митровици", у: О. Марковић-Савић, Н. Прашевић (ур. и прир.), *Наука без граница III: (Међународни тематски зборник) 5, Друштво у огледалу науке.* Косовска Митровица: Филозофски факултет, 389-404.

Радовановић, 2019: Ђорђе Радовановић, „Ставови о искуству студената са корупцијом на Универзитету у Приштини“, у: М. Лончар-Вујновић (ур. и прир.), *Наука без граница II: (Међународни тематски зборник) 5, Гласови.* Косовска Митровица: Филозофски факултет, 143-159.

Републички завод за статистику 2013: „Анкета о приходима и условима живота; сиромаштво и социјална неједнакост у Републици Србији, Београд.

Рогановић 2017: Милијана Рогановић. *Анализа проблема сиромаштва у Републици Србији – узроци, последице и могућности отклањања.* Докторски рад. Нови Сад: Економски факултет

Секулић 2003: Весна Секулић С, „Избегла и расељена лица у колективним центрима на северном Косову“. *Баштина,* св, 15, 137-150.

Стевановић 2019: Драгољуб Стевановић, „Сеобе најчешћа српска реч: Најмасовније деведесетих“. *Политика,* Март, 2019. http://www.politika.rs/scc/clanak/424946/Seobe-najcesca-sccpska-rec-Najmasovnije-devedesetih [01. август 2022].

Стратегија за смањење сиромаштва у Србији 2003: Влада Републике Србије. Доступно на: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/06/1.-Strategija-za-smanjenje-siromastva-u-Srbiji-Rezime-i-matrice.pdf [01. август 2022].

Tomić 2007: Velinka Tomić, „Siromaštvo i socijalna isključenost – osnovne definicije i indikatori“. *Sociološka luča,* год, 1, бр. 2, 149-166.

УНХЦР, КИРС, КИРЦГ 1996: *„Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији“.* Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије; Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе.

Cvejić, Babović, Petrović, Bogdanov, Vuković 2010: Slobodan Cvejić, Marija Babović, Mina Petovar, Natalija Bogdanov, Olivera Vuković, „Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije“. Beograd: UNDP; Sektor za inkluzivni razvoj.

Шкорић 2019: Јована Шкорић, *Организације цивилног друштва као подршка организованој инклузији ромске деце у АП Војводини.* Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.

Шутовић 2010: Милојица Шутовић, „Политички плурализам и/или национални монизам“. *Српска политичка мисао,* 17(4), вол. 30, 187-206.

Šporer 2004: Željka Šporer, „Koncept društvene isključenosti*“. Časopis za društvena istraživanja,* 13(1-2), 171-193.

Šućur 2004: Zoran Šućur, „Socijalna isključenost – pojam pristupi i operacionalizacija“. *Revija za sociologiju,* 35(1-2), 45-60 https://hrcak.srce.hr/14459

Šućur 2006: Zoran Šućur, „Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj*“. Revija za sociologiju,* 37(3-4), 131-147 https://hrcak.srce.hr/13210

Đorđe D. RADOVANOVIĆ
Filip M. OBRADOVIĆ

DIMENSIONS OF SOCIAL EXCLUSION OF REFUGEES AND INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN RURAL AREAS OF KOSOVO AND METOHIA

Summary

The paper presents the results of research conducted on the population of refugees and internally displaced persons in Kosovo and Metohija, stationed in four collective centers of the second northernmost municipality of Zubin Potok (Gazivode, Velji Breg, Jagnjenica and Donje Varage). The survey was conducted using a questionnaire method with a survey technique using the SILC survey (Income and Living Conditions Survey) on a representative sample. The goal was to collect data from a population that is mostly excluded from social surveys and census surveys, bearing in mind the fact that the aforementioned collective centers are located in Kosovo and Metohija, where

official republican surveys of marginal groups have not been conducted for more than two decades. In accordance with the scope of work, the text shows only some indicators that showed the deprivation of the population of refugees and internally displaced persons

Key words: refugees and internally displaced persons, social exclusion, poverty, deprivation, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 20. августа 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.483.11/.12
005.216.3:338.48
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-41561

Оригинални научни рад

*Бранислава П. НАРАНЧИЋ ЈОВЕЉИЋ**
Дирекција за финансије, Брчко дистрикт БиХ

*Анка С. БУЛАТОВИЋ***
Европски Универзитет Брчко дистрикт БиХ

ИСПИТИВАЊЕ УТИЦАЈА ПРИРОДНИХ И КУЛТУРАЛНИХ РЕСУРСА НА ПЕРФОРМАНСЕ ТУРИЗМА

Апстракт: Туризам је веома значајан за развој земље. Да би се развијала свака земља мора улагати у туризам и користити своје ресурсе које посједује како би привукла туристе. Ово истраживање је узело у обзир како природни и културални ресурси утичу на побољшање перформанси туризма. Том приликом је посматран и какав утицај има стопа економског раста код тога односа између природних и културалних ресурса и перформанси туризма. Због тога је коришћена регресијска анализа са медијатором бруто друштвени производ који представља економски раст. Резултати су показали да на три од четири перформансе туризма утичу природни и културални ресурси при промјени стопе економског раста. На тај начин је доказано да природно и културални ресурси утичу на перформансе туризма. Због тога се туризам мора базирати на природним и културним ресурсима са којима располаже земља. Потребно је улагати у инфраструктуру поготово у путну инфраструктуру како би ти ресурси били доступнији туристима.

Кључне ријечи: Природни ресурси, културни ресурси, перформансе туризма, бруто друштвени производ, медијаторска регресијска анализа.

УВОД

Туризам има важну и позитивну улогу у друштвено-економском развоју многих земаља, чиме доприноси културној размјени и унапређивању међународних односа. Он доприноси економском расту и развоју свјетске економије (Пушка и др. 2020). Развој туризма једне земље блиско је повезан са различитим факторима, укључујући географску позицију, природна богатства, обичаје и културу, транспортну инфраструктуру (аеродроми, путеви, жељезнице), развијеност информатичких услуга (резервације, хостинг, информације). Постоје бројне дефиниције туризма, али најсвеобухватнију су понудили Хунцикер и Крапф (1942) сматрајући да је туризам детерминисан узајамним односима и појавама које

* Доктор наука, ranislava.narancic@gmail.com
** Редовни професор, bulatovic.anka@gmail.com

настају из одређених путовања и боравка посјетилаца на одређеном мјесту, а да се тим боравком није довело до заснивања сталног пребивалишта, а да се уједно тим боравком није могло доћи у везу са било каквом привредном дјелатношћу. Одређена литература туризам карактерише као подручје на којем се одвија људска активност, а која се истовремено утиче на развој земље њене привреде и услова живота. Ако су на одређеном подручју на којем је заступљена туристичка активност услови живота достигли висок ниво, онда је и већа могућност да неки од потенцијалних туриста једноставније донесу одлуку о одабиру те дестинације за свој одмор. Осим тога култура и обичаји тога краја утичу на развој туризма у тој земљи.

Туризам је сада достигао висок ниво развоја као друштвена и економска појава (Ружић 2009). За носиоце процеса савремених достигнућа на туристичком тржишту означена су услужна предузећа, која одређене производе и властите услуге, нуде широм свијета гдје се одвија туристичка дјелатност и то на посебној потрошачкој основи која је само њима својствена. Масовност је та која карактерише савремени туризам. Она је довела до концентрације носиоца туристичке дјелатности, при чему се даваоци туристичке понуде морају прилагођавати новонасталим захтјевима тржишта (Борковић, Кобашић 1993). У овом смислу, прије свега се мисли на интегрисање пословних активности, а у циљу бољег позиционирања, односно заузимања бољег положаја у односу на конкуренцију у окружењу, која је такође окарактерисана као носилац туристичке дјелатности. Алфиер (2010) сматра да треба бити што разноврснија понуда која се веже за садржаје који су условљени природним окружењем и културно-историјским атракцијама. Ово доводи до повећања снаге за привлачење туриста, као и до повећања вриједности туристичке понуде одређене дестинације.

Овај рад истражује на који начин природни и културални ресурси утичу на туристичке перформансе. При томе ће се посматрати какав утицај има промјена стопе економског раста. Према томе основни циљ овога истраживања представља проучавање модела истраживања који посматра ове међусобне односи. Допринос овога истраживања јесте разумијевање односа које има природни и културални ресурси на туристичке перформансе при различитим стопама економског раста. Како би се ово истраживало користити ће се регресиона анализа са постојањем модератора. Подаци ће се прикупити кроз податке Свјетске банке те податке Свјетског економског форума. При чему ће се поставити као независна варијабла природни и културални ресурси земаља а као зависна варијабла туристичке перформансе. Медијатор у овом истраживању ће бити стопа економског раста.

Осим увода овај рад је подијељен на дијелове. Теоријска основа истраживања која ће објаснити важност природних и културалних ресурса у туризму. Методологија ће објаснити начин на које је проведено истраживање. Резултати истраживања ће представити добивене резултате код анализе утицаја природних и културалних ресурса на туристичке перформансе. Дискусија ће дати сумирање најважнијих резултата те препорука на који начин се може користити природни и културални ресурси у побољшању туристичких перформанси. Закључак ће дати најважније резултате те смјернице за будућа истраживања.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА

Туризам утиче на повећану потрошњу, од које се туристичко подручје богати, истовремено стимулишући запошљавање, развој предузетништва и инфраструктуре, а самим тиме и развој цјелокупне привреде поједине земље. Интерес који туристи показују за одређену дестинацију може подстакнути очување њезиног локалног наслеђа и културе те бити повод за заштиту природне средине истовремено осигуравајући капитал земљи (Петрић 2006).

Културни ресурси којима располаже одређена дестинација и упознавање истих нису увјек у првом плану туриста. Приликом посјете они упознају људе и обичаје на том подручју. На тај начин природни и културални ресурси су основ за развој туризма (Пушка и др. 2021). Принтис и др. (1998) сматрају да цјелокупно културно туристичко тржиште са културним садржајима није основни разлог путовања. Данашњи тренд је такав да велики број посјетилаца посјетивши одређену дестинацију жели комбиновати одмор са посјетом културним атракцијама, а да је знатно мањи број оних туриста којима би при одласку на туристичко путовање основни мотив била посјета и обилазак културних садржаја. Значајан је број дестинација које нуде садржаје за одмор, а уједно посједују и културне садржаје који су својеврсна атракција, па туристи најчешће комбинују посјете садржајима на тој дестинацији. Туристима се мора дати и активно учешће у тој посјети како би боље упознао културу и обичаје (Преволшек и др. 2020). Овој констатацији треба додати и чињеницу да је различито понашање туристе и његових активности, који је већ раније посјећивао одређену дестинацију за разлику од оног који то чини први пут.

Данас су у свијету заступљена два тренда, од којих први води у смјеру очувања историјских споменика, као и очувању природе, односно аутентичног насљеђа, док је други је усмјерен према изведеним атракцијама. Атракције таквог типа с протоком времена добијају сасвим други карактер од оног који је био у основи. Тај процес у посљедње вријеме занемарује разлику међу њима те је тешко уочити разлику природних атракција које садрже и елементе изведене атракције која се брзо интегрише у своје властито окружење (Батлер, Пирс 1995). Данас, у свијету су изграђени многи тематски и забавни паркови, настали као изведена атракција на одређеној дестинацији, да би се привукао велики број туриста, а при чему су уложена значајна како финансијска тако и материјална средства.

Туристичка понуда најчешће је састављена од дијелова од којих преовлађује културни садржај и његове атракције, тиме привлачи пажњу потенцијалних туриста, и утиче на доношење одлуке о избору дестинације на којој ће путовати. Културне дестинације су најупечатљивији сегмент промоције који је креиран на начин да ту дестинацију номинује као престижну. Тако се ствара мотив за одређено путовање односно жеља за откривањем насљеђа чије су особине аутентичног типа. Конкретне разлике које су евидентне у одређеним регијама дају важност значају туристичкој понуди чији садржај има елементе културног. Туристи су развили са широком понудом и веома различите интересе, који при томе укључују споменике

културе и историје и историју умјетности, али и оно што им омогућава забаву и нуди садржаје гдје се одржавају манифестације културног и спортског типа. Повећање укупне вриједности туристичке понуде дестинације у некој држави, са одржавањем нивоа и повећања његовог квалитета, повезан је са његовом аутентичношћу и разноврсношћу мноштва туристичких ресурса.

Сектор културе се све више окреће према тржишту, што због мањих државних буџета, тако и због промјена у културној политици које стављају нагласак на комуникацијске аспекте са корисницима. Култура за туризам постаје базичан елемент усмјерен на креирање атрактивније туристичке понуде, која ће одговорити захтјевима тражње на све конкурентнијем туристичком тржишту, а са друге стране, туризам за културу представља шансу за привлачење додатних финансијских средстава и ефикаснију промоцију програма (Домазет и др. 2018). Вуковић (2006) сматра да са доласком до сада незаступљених потрошачких трендова, политичких промјена, иновативних технолошких достигнућа, фрагментације тржишта, глобализације, вертикалне, хоризонталне и дијагоналне интеграције, забринутости због окружења, привредне интеграције и многих других важних догађања управо доприносе сложености управљачких процеса у туристичкој дјелатности.

Туристичке понуде су фокусиране дугих низ година на природне и културне садржаје и задржавање туриста. Све су заступљенији краћи и чешћи одласци на одређене дестинације, који се популарно зову „продужени викенди" који су посљедица повећања првенствено цијена туристичке услуге. Вуковић (2006) сматра да дио одређене популације преко 50 година има потребу за потражњом нових дестинација, те поред уопштене жеље доживљаја сасвим нечег новог, истовремено се желе бавити нечим чиме се до сада нису бавили. Из разлога што се сматра да туристи средње старосне доби, посједују значајна искуства, али и засићење одређеним туристичким понудама, долази се у ситуацију да их није могуће „преварити", те је потребно природне и културне садржаје који су ти исти туристи раније посјећивали, додатно обогатити садржајима које прате савремене трендове.

Да ће доћи до великог повећања туризма у неколико сљедећих деценија, општа су предвиђања, те да ће се створити нова тржишта, а која ће бити проузрокована промјеном понашања туристичких потрошача, као и настанком нових технолошких достигнућа. Сматра се да би у том периоду, могло доћи до промјене структуре туристичке популације, те да ће се повећати партиципација нешто старијих туриста у њиховим кретањима, а да ће се уједно стављати фокус на индивидуалне годишње одморе, као и на одморе који би имали и едукативно-рекреативни карактер. Са повећањем свијести о неопходности чувања животне средине, повећаваће се и утицај на креирање политика, који се односе на планирање и туристичку потражњу, а оно што представља незамјењиви ресурс у туризму, односно природа, поприма карактер високе осјетљивости.

На понашање корисника туристичких услуга значајно су утицали глобализациони процеси и побољшање животног стандарда. Савремени турист је добро информисан, и захтјевнији у односу на традиционалне типове туриста.

Он жели да посјети природне атракције одређеног мјеста које су познате кроз историју одређеног подручја, културне и научне институције које имају богату историју, друштвено-културне атракције, галерије, отмене и старе куће, вриједне предјеле и регије, вјерске и војне атракције, културне манифестације и догађаје и слично (Вртипрах 2006).

Природни ресурси одређеног подручја се сматрају саставним елементом одређеног простора и држава која је богата природним ресурсима може остварити конкурентску предност на туристичком тржишту. Туризам и околина су у непрестаној интеракцији, повратној спрези која је у почетку позитивна, али интензивирањем развоја туризма тај однос по стање окружења постаје све неповољнији. Туристичка индустрија често има штетан утицај на квантитет и квалитет природних и културних ресурса, а пад квалитета и квантитета тих ресурса има негативан утицај на раст и развој туризма (Биркић и др. 2018).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Како би се остварио циљ истраживања у овом истраживању је кориштен модел модерације како би се анализирали ефекти природних и културалних ресурса за унапређење туризма (који представљају независну варијаблу – X) на туристичке перформансе (који представљају зависну варијаблу – Y) у различитим условима економског раста (који представљају варијаблу модератор – M). Наведени модел модерације може се представити статистички једначином која слиједи:

$$Y=a+b1X+b2M+b3(X*M)+\varepsilon$$

Пошто постоји неколико фактора које утичу на туристичке перформансе у овом истраживању су одређени број димензија који одражавају перформансе туризма:

- обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа,
- број долазака туриста у земљу,
- учешће примитака из туристичких долазака у земљу,
- укупне примитке из туристичких долазака у земљу.

На основу овако идентификованих варијабли формира се главна хипотеза истраживања које гласи:

- ефекат природних и културних ресурси статистички значајно утичу на туристичке перформансе при промјенама стопе економског раста.

Пошто се туристичке перформансе изражавају кроз четири димензије онда се постављају четири помоћне хипотезе истраживања и то:

1. природни и културни ресурси статистички значајно утичу на обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа при промјенама стопе економског раста,

2. природни и културни ресурси статистички значајно утичу на број долазака туриста у земљу при промјенама стопе економског раста,

3. природни и културни ресурси статистички значајно утичу на учешће примитака из туристичких долазака у земљу при промјенама стопе економског раста,

4. природни и културни ресурси статистички значајно утичу на укупне примитке из туристичких долазака у земљу при промјенама стопе економског раста.

Модератор у овом истраживачком моделу постављен је економски раст, изражен кроз раст друштвеног бруто производа по глави становника (*GDPpc*). Праћењем кретања раста друштвеног бруто производа по глави становника вршити ће се на основу података Свјетске банке у периоду од 2000. до 2016. на бази узорка од 215 земаља. Ово истраживање проучава кретање овог параметра (модератора) и како оно утиче на промјену ефеката независне на зависне варијабле. Постављени модел модерације омогућује да се утврде интервали раста друштвеног бруто производа по глави становника у којима се неутралише статистички значајан ефекат зависне на независну варијаблу, односно интервали раста друштвеног бруто производа по глави становника када долази до повећања или смањења ефекта независне на зависну варијаблу. Утврђивање ефеката модератора у појединим вриједностима друштвеног бруто производа по глави становника даје изузетну вриједност, јер нам омогућава препознавање када одређене мјере или фактори за развој туризма (које се изражавају независном варијаблом) не дају ефекте, или производе слабије или боље ефекте на перформансе туризма (које се изражавају зависном варијаблом). Такви резултати омогућавају идентификацију најбољих мјера које важе у одређеним условима економског раста.

Емпиријско истраживање базирано је на прикупљеним емпиријским подацима из релевантних статистичких база података, као и статистичких публикација, што представља основну методу прикупљања података. Као релевантне изворе из којих су прикупљени подаци са вриједностима појединих индикатора коришћене су статистичке базе Свјетског економског форума (*World Economic Forum*) и Свјетске банке (*World Bank*). Временски оквир истраживања је постављен од 2000. до 2016. године. Обухваћене су све земље у базама података из које смо преузели вриједности за поједине индикаторе. Након што смо прикупили и класификовали податке из одговарајућих статистичких база, примијенили смо статистичке методе које су нам омогућиле да тестирамо постављени модел и хипотезе. При томе смо користили статистички софтвер SPSS.

Предложени модел модерације анализира утицај треће (модератор) варијабле на посредовани однос између X и Y варијабле (Причер и др. 2007), односу у односу између независне и зависне варијабле. У процјени индиректних ефеката модератора коришћен је тзв. боотстапинг методу која се предлаже како би се генерисали интервали поузданости (Болен, Стајн 1990; МекКинон и др. 2004; Причер, Хејс 2004; Шрут, Болгер 2002). Боотстрапшинг промовисан је као врло корисна стратегија поновног узорковања (Едвардс, Ламберт 2007;

Причер и др. 2007). У ту сврху употребљено је 5000 бројева узорака за покретање система за интервале поузданости кориговане пристраности кроз анализу ефеката модератора у овом моделу.

РЕЗУЛТАТИ

Резултати истраживања ће се представити тако што ће се извршити испитивањем постављених хипотеза истраживања. Најприје ће се испитати прва помоћна хипотеза. Како би се она испитала као независна варијабла се узима природни и културални ресурси са којима располажу земље, као зависна варијабла узима се учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа, а као модератор се узима стопа економског раста изражена кроз брутодруштвени производ по глави становника.

Резултати испитивања прве помоћне хипотезе показују да у оквиру анализе наведеног модела добивен је резултат који гласи $F(3,115) = 0,72$, $p = 0,54$, $R^2 = 0,01$. Претходни резултат указује да модел није статистички значајан, а кроз даљу анализу је утврђено да ни једна од варијабли нема статистички значајан ефекат унутар модела. При томе резултат за варијаблу *GDPpcg* $b = .09$, $t(115) = 0,88$, $p = 0,38$, за варијаблу *Ncr* смо утврдили $b = -0,26$, $t(115) = -1.13$, $p = 0,26$. Код интеракције смо утврдили резултат $b = -0,05$, $t(115) = -0,86$, $p = 0,39$.

Код анализе ефеката независне на зависну варијаблу код различитих нивоа вриједности модератора није утврђено постојање статистички значајног ефекта ни на једном од нивоа. За исподпросјечне вриједности модератора резултат је $b = -0,15$, $t(115) = -0,62$, $p = 0,54$. При просјечним вриједностима модератора вриједи резултат $b = -0,26$, $t(115) = -1,13$, $p = 0,26$. Док је при изнадпросјечним вриједностима резултат $b = -0,37$, $t(115) = -1,32$, $p = 0,19$. На основу тога се одбацује прва помоћна хипотеза, односно природни и културни ресурси статистички значајно не утичу на обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа при промјенама стопе економског раста.

Приликом друге помоћне хипотезе приликом анализе модела при $N_t = 114$ опсервација утврђено је да је модел статистички значајан. Резултат анализе гласе $F(3,110) = 8,83$, $p < 0,05$, $R^2 = 0,53$. Унутар модела смо утврдили да је варијабла *Ncr* статистички значајна са резултатом $b = 10115017$, $t(110) = 4,87$, $p < 0,05$. Остале варијабле нису статистички значајне, при чему за *GDPpcg* вриједи резултат $b = -109691$, $t(110) = -0,19$, $p = 0,85$, док за интеракцију вриједи резултат $b = 606837$, $t(110) = 0,70$, $p = 0,49$. На основу наведеног, једначина модела гласи:

$$Y=\text{constant} +10115017(\text{Ncr}).$$

Надаље је утврђено постојање статистички значајног ефекта на сва три појединачна нивоа модератора. При исподпросјечним вриједностима модератора вриједи резултат $b = 8741316$, $t(110) = 2,80$, $p < 0,05$. При просјечним вриједностима модератора резултат гласи $b = 10115017$, $t(110) = 4.87$, $p < 0,05$. При изнадпросјечним вриједностима модератора резултат је $b = 11488719$, $t(110) = 4,47$, $p < 0,05$.

Табела 1. Ефекти утицаја природних и културних ресурса на број долазака туриста при промјени стопе економског раста

GDPpcg	*Effect*	*se*	*t*	*p*	*LLCI*	*ULCI*
–8,807	4770318,6	8308551,8	,574	,567	–11695307	21235945
–8,110	5193366,7	7722559,5	,672	,503	–10110958	20497692
–7,413	5616414,8	7139899,0	,787	,433	–8533212	19766042
–6,716	6039462,9	6561457,9	,920	,359	–6963828	19042753
–6,019	6462511,0	5988459,1	1,079	,283	–5405228	18330250
–5,322	6885559,1	5422628,0	1,270	,207	–3860834	17631952
–4,625	7308607,2	4866465,5	1,502	,136	–2335601	16952815
–3,928	7731655,3	4323704,3	1,788	,076	–836925,6	16300236
–3,531	7972414,8	4022879,0	1,982	,050	,000	15944830
–3,230	8154703,4	3800091,0	2,146	,034	623802,92	15685604
–2,533	8577751,5	3304739,5	2,596	,011	2028522,8	15126980
–1,836	9000799,6	2852412,2	3,156	,002	3347978,9	14653620
–1,139	9423847,7	2466890,3	3,820	,000	4535042,3	14312653
–,442	9846895,8	2183845,2	4,509	,000	5519020,3	14174771
,255	10269944	2046253,1	5,019	,000	6214744,0	14325144
,952	10692992	2083138,0	5,133	,000	6564694,8	14821289
1,650	11116040	2286069,9	4,863	,000	6585578,8	15646501
2,347	11539088	2616697,9	4,410	,000	6353398,9	16724778
3,044	11962136	3033552,3	3,943	,000	5950338,0	17973935
3,741	12385184	3506010,7	3,533	,001	5437082,8	19333286
4,438	12808232	4014489,2	3,191	,002	4852444,4	20764021
5,135	13231281	4546919,3	2,910	,004	4220339,3	22242222
–8,807	4770318,6	8308551,8	,574	,567	–11695307	21235945

За резултате изнад $b = 7972415$, $t(110) = 1.98$, $p = 0{,}050$, постоји статистички значајан ефекат независне на зависну варијаблу. Овај резултат нам указује да при економском расту изнад -1.19%, долази до повећања позитивног ефекта независне на зависну варијаблу.

На основу ових резултата прихваћања се друга помоћна хипотеза која каже: природни и културни ресурси статистички значајно утичу на број долазака туриста у земљу при промјенама стопе економског раста.

Приликом испитивања треће помоћне хипотезе кориштено је Nt =104 опсервација. Проведеном анализом је утврђено постојање статистички значајног модела са резултатом $F(3{,}100) = 4{,}21$, $p < 0{,}05$, $R^2 = 0{,}08$. Унутар модела *Ncr* има статистички значајан ефекат са резултатом $b = -3{,}01$, $t(100) = -3{,}12$, $p < 0{,}05$. Остале варијабле немају статистички значај. При томе за варијаблу *GDPpcg* вриједи резултат $b = 0{,}58$, $t(100) = 1{,}18$, $p = 0{,}24$. За интеракцију вриједи резултат $b = -0{,}19$, $t(100) = -0{,}73$, $p = 0{,}47$. Стога једначина модела гласи:

$$Y=\text{constant} - 3.01(\text{Ncr}).$$

Статистички значајни ефекти независне на зависну варијаблу се јављају на сваком од три задата модела модератора. При исподпросјечним вриједностима резултат је b = -2,58, $t(100)$ = -2,33, p < 0,05. За просјечне вриједности модератора резултат гласи b = -3,01, $t(100)$ = -3,12, p < 0,05. За изнадпросјечне вриједности вриједи резултат b = -3,44, $t(100)$ = -2,98, p < 0,05.

Табела 2. Ефекти утицаја природних и културних ресурса на учешће примитака из туристичких долазака у земљу при промјени стопе економског раста

GDPpcg	*Effect*	*se*	*t*	*p*	*LLCI*	*ULCI*
–8,833	–1,328	2,472	–,537	,592	–6,232	3,576
–8,151	–1,458	2,308	–,632	,529	–6,037	3,120
–7,468	–1,588	2,146	–,740	,461	–5,846	2,670
–6,785	–1,719	1,988	–,865	,389	–5,662	2,225
–6,103	–1,849	1,833	–1,009	,316	–5,486	1,788
–5,420	–1,979	1,683	–1,176	,242	–5,319	1,360
–4,737	–2,110	1,540	–1,370	,174	–5,165	,946
–4,054	–2,240	1,405	–1,595	,114	–5,027	,547
–3,372	–2,370	1,281	–1,851	,067	–4,911	,170
–3,046	–2,433	1,226	–1,984	,050	–4,865	,000
–2,689	–2,501	1,171	–2,136	,035	–4,824	–,178
–2,006	–2,631	1,080	–2,437	,017	–4,773	–,489
–1,324	–2,762	1,013	–2,727	,008	–4,770	–,753
–,641	–2,892	,974	–2,969	,004	–4,825	–,959
,042	–3,022	,968	–3,122	,002	–4,943	–1,102
,724	–3,153	,995	–3,170	,002	–5,126	–1,179
1,407	–3,283	1,052	–3,122	,002	–5,369	–1,197
2,090	–3,413	1,134	–3,009	,003	–5,664	–1,163
2,772	–3,544	1,238	–2,863	,005	–5,999	–1,088
3,455	–3,674	1,357	–2,707	,008	–6,366	–,982
4,138	–3,804	1,488	–2,556	,012	–6,757	–,851
4,820	–3,935	1,629	–2,415	,018	–7,166	–,703
–8,833	–1,328	2,472	–,537	,592	–6,232	3,576

За све вриједности изнад b = -2,43, $t(100)$ = -1,98, p = 0,05 постоји статистички значајан ефекат независне на зависну варијаблу. У том смислу се може констатовати да се при економском расту већем од -0,71% повећава негативан ефекат независне на зависну варијаблу.

На основу добивених резултата истраживања прихвата се трећа помоћна хипотеза која гласи: природни и културни ресурси статистички значајно утичу на учешће примитака из туристичких долазака у земљу при промјенама стопе економског раста.

Приликом испитивања четврте помоћне хипотезе вршена је анализа модела на бази N_t=108 опсервација смо утврдили постојање статистички значајног модела, те резултат гласи $F(3,104) = 4,28$, $p < 0,05$, $R^2 = 0,39$. У оквиру модела варијабла *GDPpcg* није статистички значајна, а резултат гласи $b = 401345828$, $t(104) = 0,56$, $p = 0,57$. Варијабла *Ncr* је статистички значајна са резултатом $b = 1,57E + 010$, $t(104) = 3,57$, $p < 0,05$. Као и интеракција са резултатом $b = 1,99E+009$, $t(104) = 1,99$, $p = 0,05$ базирају се на датим резултатима. Поставићемо једначину која гласи:

$$Y=\text{constant} + 1,57E +010(Ncr) + 1,99E + 009(Ncr*GDPpcg).$$

Статистички значајан ефекат независне на зависну варијаблу постоји на сваком појединачном нивоу модератора. При исподпросјечним вриједностима модератора резултат је $b = 1,13E+010$, $t(104) = 2,96$, $p < 0,05$. При просјечним вриједностима модератора резултат је $b = 1,57E+010$, $t(104) = 3,57$, $p < 0,05$. А резултат при изнадпросјечним вриједностима износи $b = 2,02E+010$, $t(104) =3,45$, $p < 0,05$.

Табела 3. Ефекти утицаја природних и културних ресурса на укупне примитке из туристичких долазака у земљу при промјени стопе економског раста

GDPpcg	*Effect*	*se*	*t*	*p*	*LLCI*	*ULCI*
–8,803	–1,8E+009	7,63E+009	–,236	,814	–1,7E+010	1,33E+010
–8,120	–4,4E+008	7,04E+009	–,063	,950	–1,4E+010	1,35E+010
–7,438	919928787	6,48E+009	,142	,887	–1,2E+010	1,38E+010
–6,755	2,28E+009	5,94E+009	,384	,702	–9,5E+009	1,41E+010
–6,072	3,64E+009	5,44E+009	,669	,505	–7,1E+009	1,44E+010
–5,390	5,00E+009	4,98E+009	1,005	,317	–4,9E+009	1,49E+010
–4,707	6,36E+009	4,57E+009	1,392	,167	–2,7E+009	1,54E+010
–4,024	7,72E+009	4,24E+009	1,823	,071	–6,8E+008	1,61E+010
–3,782	8,20E+009	4,14E+009	1,983	,050	,000	1,64E+010
–3,342	9,08E+009	3,99E+009	2,276	,025	1,17E+009	1,70E+010
–2,659	1,04E+010	3,85E+009	2,712	,008	2,81E+009	1,81E+010
–1,976	1,18E+010	3,83E+009	3,081	,003	4,21E+009	1,94E+010
–1,294	1,32E+010	3,93E+009	3,349	,001	5,37E+009	2,10E+010
–,611	1,45E+010	4,14E+009	3,507	,001	6,31E+009	2,27E+010
,072	1,59E+010	4,45E+009	3,571	,001	7,06E+009	2,47E+010
,754	1,72E+010	4,83E+009	3,569	,001	7,66E+009	2,68E+010
1,437	1,86E+010	5,28E+009	3,526	,001	8,14E+009	2,91E+010
2,120	2,00E+010	5,77E+009	3,461	,001	8,53E+009	3,14E+010
2,802	2,13E+010	6,30E+009	3,388	,001	8,84E+009	3,38E+010
3,485	2,27E+010	6,85E+009	3,312	,001	9,10E+009	3,63E+010
4,168	2,40E+010	7,43E+009	3,238	,002	9,32E+009	3,88E+010
4,851	2,54E+010	8,02E+009	3,169	,002	9,51E+009	4,13E+010
–8,803	–1,8E+009	7,63E+009	–,236	,814	–1,7E+010	1,33E+010

При вриједностима већим од $b = 8{,}20E + 009$, $t(104) = 1{,}98$, $p = 0{,}05$. Стога у интервалу економског раста изнад -1,44%, расте позитиван ефекат независне на зависну варијаблу.

На основу добивених резултата прихваћена је четврта помоћна хипотеза овога истраживања која гласи: Природни и културни ресурси статистички значајно утичу на укупне примитке из туристичких долазака у земљу при промјенама стопе економског раста.

ДИСКУСИЈА

Туристичка активност се проводи од стране туриста због природних и културних ресурса којима располаже одређена дестинација. Туристи данас доносе одлуке о избору туристичке дестинације у зависности од тога да ли задовољава њихове потребе и пружа ли им незабораван доживљај, или очекују да ће им га пружити. Они имају жељу упознати све оно што даје неупитни квалитет одређеној дестинацији, а то је свакако култура локалног нивоа. Како би то остварили, они ступају у контакте са локалним становништвом које ће им помоћи да што боље упознају обиљежја националног карактера, локалну културу и гастрономију.

Данас се многе туристичке дестинације сусрећу се с проблемом како повећати вриједност укупне понуде у туризму. Најпожељније туристичке дестинације јесу управо оне које су омогућиле туристима бављење разноврсним активностима у складу са локалном традицијом, а туристичку понуду прилагодиле интересима и потребама туриста, њиховом понашању и мотивацији. У данашње вријеме је потребно од природних и културних ресурса створити туристичку атракцију и која ће приуштити задовољство туристима, али и минимизирати штетни утицај који је узрокован туристичким активностима на неком подручју.

Потребно је одредити баланс и да утврдимо какви ће бити ефекати природних и културних ресурса као фактора за унапређење туризма на туристичке перформансе при повећању економског раста. Ако у овом смислу се сагледа ефекат на обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа, онда треба истаћи што је доказано и емпиријским истраживањем, да економски раст неће бити значајно различит. Са истом ћемо се статистичком чињеницом сусрести ако посматрамо повећање економског раста, а при том сагледавамо ефекат на укупне трошкове за туристичка путовања у друге земљу.

Резултати овог сегмента истраживања показују хетерогеност ефеката природних и културних ресурса као фактора за унапређење туризма на туристичке перформансе у односу на економски раст. Таква ситуација се може посматрати парадоксалном с обзиром да значајан обим литературе говори о позитивним ефектима природних и културних ресурса на туризам. Стога се треба сложити са ставом Алфиера (1994) да разноврснија понуда везана за природне и културне ресурсе, повећава вриједност цјелокупне туристичке понуде сваког мјеста.

У односу на првобитна два сегмента, на основу истраживања се потврђује да су ефекти природних и културних ресурса као фактора за унапређење туризма на туристичке перформансе значајно различит при повећању економског раста ако сагледавамо ефекат на број долазака туриста у земљу, учешће примитака из туристичких

долазака у земљу, ефекат на укупне примитке из туристичких долазака у земљу, ефекат на број одлазака туриста у друге земље, као и ефекат на учешће трошкова за туристичка путовања у друге земље. Може се рећи да интерес који туристи показују за одређену дестинацију може потакнути очување њезиног локалног насљеђа и културе, те бити повод за заштиту природне средине истовремено осигуравајући капитал за ново улагање (Петрић 2006).

Дакле, повећање економског раста не би био само статистички показатељ, него би се остварени приходи, односно остварена добит могла усмјеравати у развој постојећих ресурса. И друга истраживања показују да је упознавање културних ресурса најчешће секундарни мотив путовања. Укупно културно туристичко тржиште три пута је веће од тржишта које чине туристи којима је упознавање културних атракција примарни мотив путовања (Принтис и др. 1998). Данас већина туриста тражи комбинацију културног доживљаја и одмора, а само мали број туриста су они којима је култура главни мотив путовања у одређену дестинацију.

Културно насљеђе јесте оно што на најбољи могући начин приказује национални идентитет као нешто јединствено и заједничко за једну нацију, а посебно је атрактиван елемент културне и туристичке понуде једне земље. У многим земљама са завидним туристичким понудом о културном насљеђу одувијек се бринула држава, док је приход остварен од посјета туриста великим дијелом кориштен за одржавање и заштиту ових вриједности, уз допуне државних институција задужених за њихово одржавање. Потребно је да нагласимо да и непланска градња смјештајних објеката, нпр. лоше одабрана локација и неквалитетан дизајн, нарушава квалитет и аутентичност цјелокупног окружења, те је потребно да квалитетан менаџмент планским управљањем туристичком дестинацијом спречава овакву појаву.

Ако се резимира истраживање, онда може се рећи да су потврђене хипотезе које тврде да природни и културни ресурси имају велики утицај на број долазака туриста заинтересованих да упознају љепоте туристичке земље као и на укупне приходе из туристичких долазака у земљу. Савремени туристи су данас добро информисани о земљи у којој бораве, желе да погледају љепоту природе и крајолика у којем бораве, да у смјештајном објекту у којем бораве буду окружени љубазним особљем, да осјете сву погодност током провођења свог породичног одмора. И оно што им је најбитније, да се осјећају сигурно у земљи у којој бораве.

Може се додати да су данас у свијету заступљена два тренда, од којих један води ка смјеру очувања историјских споменика, као и очувању природе, односно аутентичног насљеђа, док је други је усмјерен према изведеним атракцијама. Батлер и Пирс (1995) кажу да је данас тешко разликовати „природну" атракцију којој су додати елементи „изведене" и „изведену" атракцију која се брзо интегрише у своје природно окружење. Како би привукле што већи број посјетилаца, одређене дестинације улажу велика финансијска и материјална средства за изградњу надограђених атракција, попут многих тематских и забавних паркова. Туристима на тај начин се дају аутентичне и јединствене ресурсе (Мијајловић, и др. 2020). Будуће активности морају бити усмјерене на очување природних љепота, развој аутентичних туристичких производа високог квалитета, развој савременог и разноврсног туристичког смјештаја, као и улагање у саобраћајну и услужну инфраструктуру.

ЗАКЉУЧАК

Ово истраживање је имало за циљ показати да природни и културални ресурси утичу на перформансе туризма при промјенама стопе економског раста. Да би се доказао овај циљ истраживања коришћене су четири перформансе туризма и то: обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа, број долазака туриста у земљу, учешће примитака из туристичких долазака у земљу и укупне примитке из туристичких долазака у земљу. Због тога је главна хипотеза подијељена у четири помоћне хипотезе. Да би се помоћне хипотезе испитале коришћена је регресијска анализа са медијатором бруто друштвеним производом по глави становника која је одражавала економски раст земље. Доказивањем ових хипотеза је утврђено да природни и културални ресурси не утичу на обим учешћа туризма у стварању бруто друштвеног производа при промјенама стопа економског раста, чиме је одбачена прва помоћна хипотеза. Даљим анализама је доказано да су потврђене остале помоћне хипотезе овога истраживања и утврђено је да ефекти природних и културални ресурса статистички значајно утичу на туристичке перформансе при промјенама стопе економског раста, чиме је доказана главна хипотеза овога истраживања.

У будућим истраживањима је потребно испитати који још фактори туризма утичу на перформансе туризма. На тај начин би се добиле неопходне информације шта треба побољшавати у појединим земљама како би остварили боље перформансе у туризму. Осим тога потребно је испитати и какав је утицај природних и културалних ресурса на друге перформансе туризма. Стога је неопходно у будућим истраживањима узети и друге перформансе туризма у обзир. Потребно је у будућим истраживањима испитати посматране ефекте и без утицаја медијатора како би се установило на који начин природни и културални ресурси утичу на перформансе туризма без употребе посредника. Ово истраживање је показало да уколико земља жели да оствари боље резултате у туризму да је потребно више улагати у инфраструктуру у тој земљи како би природна и културална богатства била доступнија туристима и како би туристи више посјећивали ту земљу.

ЛИТЕРАТУРА

Алфиер 2010: Драгутин Алфиер. Заштита природе у развијању туризма, Небо: Загреб.

Биркић, Примужак, Варичак 2018: Драженка Биркић, Андреја Примужак, Ивана Варичак. The influence of local Government upon the sustainable tourism development of a coastal destination. In *Faculty of Tourism and Hospitality Management in Opatija. Biennial International Congress. Tourism & Hospitality Industry* 19-34.

Болен, Стајн 1990: Kenneth A. Bollen, Robert Stine. Direct and Indirect Effects: Classical and Bootstrap Estimates of Variability. *Sociological Methodology*, 20, 115-140.

Борковић, Кобашић 1993: Весна Борковић, Антун Кобашић. Пословање угоститељских подузећа. Сплит: Свеучилиште у Сплиту,

Batler, Pirs 1995: Richard Butler, Douglas Pearce. *Change in tourism: people, places, processes*. London: Routledge.

Домазет, Вукановић, Јокић, Тодоровић 2018: Ивана Домазет, Маша Вукановић, Биљана Јокић, Маја Тодоровић. Музеји Србије као део културно туристичке понуде за породице са децом. Београд: Институт економских наука.

Едвардс, Ламберт 2007: Jeffrey R Edwards, Lisa Schurer Lambert. Methods for integrating moderation and mediation: a general analytical framework using moderated path analysis. *Psychological methods*, *12*(1), 1-22.

Хунцикер, Крапф 1942: Walter Hunziker, Kurt Krapf. Grundriss der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre, Zürich: Verlag.

МекКинон, Локвуд, Вилиамс 2004: David P. MacKinnon, Chondra M. Lockwood, Jason Williams. Confidence Limits for the Indirect Effect: Distribution of the Product and Resampling Methods. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 99-128.

Мијајловић, Пушка, Стевић, Маринковић, Дољаница, Виријевић Јовановић, Стојановић, Бешировић 2020: Miroslav Mijajlović, Adis Puška, Željko Stević, Dragan Marinković, Dragan Doljanica, Saša Virijević Jovanović, Ilija Stojanović, Jasminka Beširović. Determining the Competitiveness of Spa-Centers in Order to Achieve Sustainability Using a Fuzzy MultiCriteria Decision-Making Model. *Sustainability*, 12, 8584.

Петрић 2006: Лидија Петрић. Основне туризма. Сплит: Економски факултет.

Причер, Хајс 2004: Kristopher J. Preacher, Andrew F. Hayes. SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 36(4), 717-731.

Причер, Ракер, Хајс 2007: Kristopher J. Preacher, Derek D. Rucker, Andrew F. Hayes. Addressing moderated mediation hypotheses: Theory, methods, and prescriptions. *Multivariate behavioral research*, *42*(1), 185-227.

Принтис, Вит, Хамер 1998: Richard C. Prentice, Stephen F.Witt, ClaireHamer. Tourism as experience: The case of heritage parks. *Annals of tourism research*, 25(1), 1-24.

Преволшек, Максимовић, Пушка, Пажек, Жиберт, Розман, 2020: Boris Prevolšek, Aleksandar Maksimović, Adis Puška, Karmen Pažek, Maja Žibert, Črtomir Rozman. Sustainable Development of Ethno-Villages in Bosnia and Herzegovina-A Multi Criteria Assessment. *Sustainability,* 12(4), 1399.

Пушка, Памуцар, Стојановић, Каваларо, Каклаускас, Мардани 2021: Adis Puška, Dragan Pamucar, Ilija Stojanović, Fausto Cavallaro, Arturas Kaklauskas, Abbas Mardani. A. Examination of the Sustainable Rural Tourism Potential of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina Using a Fuzzy Approach Based on Group Decision Making. *Sustainability*. 13(2), 583.

Пушка, Шадић, Масимовић, Стојановић 2020: Adis Puška, Sead Šadić, Aleksandar Maksimović, Ilija Stojanović. Decision support model in the determination of rural touristic destination attractiveness in the Brčko District of Bosnia and Herzegovina. *Tourism and Hospitality Research*, 20(4), 387-405.

Ружић 2009: Павло Ружић. *Рурални туризам*, Пула: Институт за пољопривреду и туризам Пореч.

Шрут, Болгер 2002: Patrick E Shrout, Niall Bolger. Mediation in experimental and nonexperimental studies: new procedures and recommendations. *Psychological methods*, *7*(4), 422-445.

Вртиprах 2006: Весна Вртиprах. Културни ресурси као чинитељ туристичке понуде у 21. столећу. Економска мисао, 15(2), 279-296.

Вуковић 2006: Ivan Vuković. Modern Trends in Development of Tourism Within European Union and Their Implications Upon Croatia. *Tourism and hospitality management*, *12*(1), 35-55.

Branislava P. NARANČIĆ JOVELJIĆ
Anka S. BULATOVIĆ

EXAMINING THE IMPACT OF NATURAL AND CULTURAL RESOURCES ON TOURISM PERFORMANCE

Summary

Tourism is very important for the development of the country. In order to develop, every country must invest in tourism and use its resources to attract tourists. This research took into account how natural and cultural resources influence the improvement of tourism performance. On that occasion, it was observed what influence the rate of economic growth has on the relationship between

natural and cultural resources and the performance of tourism. Therefore, regression analysis was used with the mediator gross social product, which represents economic growth. The results showed that three out of four tourism performances are influenced by natural and cultural resources when changing the rate of economic growth. In this way, it has been proven that natural and cultural resources influence the performance of tourism. That is why tourism must be based on the natural and cultural resources available to the country. It is necessary to invest in infrastructure, especially in road infrastructure, in order to make these resources more accessible to tourists.

Key words: Natural resources, cultural resources, tourism performance, gross social product, mediator regression analysis.

Рад је предат 2. децембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:347.961(497)"09/14"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40382

Оригинални научни рад

*Марко П. АТЛАГИЋ**
Филозофски факултет у Косовској Митровици

*Александар Л. МАРТИНОВИЋ***
Правни факултет Нови Сад

ПОЈАВА И РАЗВОЈ НОТАРИЈАТА ДУЖ ИСТОЧНЕ ОБАЛЕ ЈАДРАНА И ЊЕГОВОГ ЗАЛЕЂА ОД X ДО XV ВЕКА

Апстракт: Рад се бави појавом и развојем нотаријата дуж источне обале Јадрана и његовог залеђа. Акцент је стављен на нотарску службу у средњовековним земљама источне обале Јадрана и његовог залеђа. Приказане су све специфичности ове веома важне средњовековне институције у појединим земљама, као и околности које су довеле до тих специфичности. Настоји се доказати да је нотаријат одиграо изванредну улогу у средњем веку на заданом простору. Он је оставио позитиван правни траг у средњовековној општој и српској правној историји дуж јадранске обале и њеног залеђа.

Кључне речи: нотаријат, јадранско залеђе, јадранска обала, Србија (Рашка), Далмација, Истра, Дубровник, Босна, Славонија.

Ми до данас у Хрватској, БиХ и Србији немамо систематски истражену и научно обрађену појаву и развој нотаријата у средњем веку. Појава и развој нотаријата у средњем веку дуж источнојадранске обале и њезина залеђа је интересантна, не само са палеографско – дипломатичког, него и са управно правног и историјског аспекта. Када су у питању дела монографског карактера о средњовековном нотаријату, можемо навести само једно дело у Хрватској и то оно које је написао Milan Šufflay на немачком језику, издано у Бечу 1904. године[1]. Требало је проћи

* Редовни професор, atlagicmarko@gmail.com

** Доцент, a.martinovic@pf.uns.ac.rs

1 Milan Šufflay, Die Dalmatinische Privaturkunde (1904). Био је хрватски историчар, правашки политичар, књижевник и преводилац. Један је од утемељивача албанологије. Завршио је класичну гимназију, а после тога студирао је на загребачком свеучилишту. Постао је доктор филозофије. Говорио је француски, енглески, немачки, албански, талијански и хебрејски језик. Студирао је на Институту за аустријску историју у Бечу. Проучавао је хрватску и албанску средњовековну прошлост. Неко време радио је као кустос у Народном музеју у Будимпешт. Бан Levin Rauch именовао га је за изванредног свеучилишног професора на катедри за Помоћне историјске науке у Загребу. Постао је 1912. године редовни професор тог универзитета. Осуђен је на три године затвора за велеиздају. На њега је извршен атентат 1931. године. Написао је велики број научних књига и радова научног карактера. Посебан допринос дао је утемељењу Помоћних историјских наука у Хрватској.

тачно 97. година да се Шуфлајева књига појави на хрватско - српском језику под насловом *Dalmatinsko hrvatsko srednjovjekovna listina – povijest hrvatskog notarijata od 11. do 15. vijeka*.

Међутим, ипак је одређени број историчара, у својим научним радовима и монографијама о помоћно историјским наукама, посветио одређену пажњу средњовековном нотаријату на овом простору. Ту, пре свега, мислимо на проф. др Стјепана Антољака и његов универзитетски уџбеник *Помоћне историјске науке* (1972: 52–83), Јокова Стипишића и његову књигу *Помоћне историјске науке у теорији и пракси* (1985: 161– 163), проф. др Марка Атлагића и проф. др Божидара Шекуларца и њихов универзитетски уџбеник *Помоћне историјске науке*, Приштина, 1996, (стр. 192. – 200.), проф. Др Бранислава Милутиновића и његову монографију *Помоћне историјске науке* (2000: 146–148), проф. др Ивана Балту и проф. др Азема Кожара и њихов уџбеник *Помоћне историјске науке* (2003: 123– 142), као и монографију *Помоћне историјске науке у теорији и пракси* проф. др Марка Атлагића (2007: 2651–264). Исто тако су поједини историчари у својим научним радовима посветили одређену пажњу нотарској служби, као што су: Нада Клаић, Михо Барада, Грга Новак, Грегор Чремошник, Јаков Стипишић, Бранка Грбовац, Ладић Зоран, Лонза Нела, Фрањо Шањек, и многи други.

Нотаријат има своја упоришта још у старом веку, у првом реду у старом Риму, где су нотари деловали у царској канцеларији и **tabelliones**, који су као приватни професионални писари (**scribae**) редигирали акте о разним уговорима и то под надзором државне власти.[2] Пословима нотара у почетку бавили су се колегији државних свештеника, који су сваке године између себе бирали једног свештеника који ће давати савете грађанима у погледу састављања опорука. То је условило појаву табелиона – претеча данашњих нотара. У римском праву за нотара - јавног писара који је поседовао одређено правно знање употребљавало се термин **tabellio**, који потиче од латинске речи **tabula** што значо даска[3]. Римљани су у свом административном систему усвајали аутентични документ приватних уговора, а постојали су посебни уреди за редигирање аката (**ius acta conficiendi** или **ius gestorum**). Странке су морале саме потписивати акт, а онда би службеник канцеларије дао да се његов текст упише у регистарску књигу (**volumina** или **codices**). Правни систем после пада Западног римског царства 476. године доживљава значајне промене. Институција нотаријата или табелионата готово је онемогућена. Од 476. године па до половине 13. века институција нотаријата прошла је кроз неколико фаза развоја.

Римски табелиони су **personae publicae**. Они су имали право редиговати правне акте. Имали су своје правне формуле. Најважнија је она на крају правног акта, а налазила се изнад потписа сведока а назива се **complevi et absolvi** (компелацијска формула). Та формула била је до римске карте која ће остати њен саставни део све док карту није заменио **instrumentum.** Римска карта била је у употреби у италијанским градовима, посебно у Падови, Риму, Напуљу и Равени. У Венецији је

2 Jakov Stipišić, *Pomoćne istorijske nauke u teiriji praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1985: 161.

3 E. Mayer, *Legitimionacy and Law in the Roman World, Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge University Press, UK 2004: 22.

та формула гласила **complevi et roboravi**, а у Истри носила назив **complavi et dedi** и **complevi et firmavi**. Главна особина римске карте била је та што је она у себи садржавала извансудске правне послове. Карта се издавала у свечаним приликама и имала је свечани карактер, а посебно се примењивала у градовима између градова и појединих држава. Веома важна унутрашња ознака карте јесте да она садржи у себи извансудске правне послове. Поред карте постојала је и римска нотиција[4]. Она говори о предмету судске нарави.[5] Нотиције није садржавала извансудске правне послове, а била је само акт о већ обављеном судском послу. Нотиција говори о предмету судске нарави, а формула јој најчешће почиње неуправним обликом: **qualiter, quomondo.**

Поред табелиона било је у старом Риму и обичних писара, али они нису били **personae publicae,** него су своју службу обављали код виших управника и управних институција. Њима припада наслов **notaries**.[6] Наслов је првобитно припадао приватним нотарима, а јавним је припадао наслов **tabellio.**

После пропасти Римског царства 476. године Италија се поделила на два правна подручја: византијско и лангобардско. Подручја под византијском влашћу наставила су са својим ранијим правним животом и ту је табелионат преживео све друштвено политичке институције.

У старој Грчкој постојали су јавни службеници који су познати под именом **singraphos** и **apographos** који су састављали уговоре за потребе грађана. Они су у старој Грчкој претеча данашњих нотара. У прероманско доба постојали су многи јавни службеници са овлашћењима за потврђивање аката државе са службеним печатом. (Ови службеници се сматрају претечама данашњих нотара.) Они су постајали службеници - писари који су састављали документе у приватне сврхе, али није постојала професија која би обједињавала овлашћења аутентификације приватних исправа, правног саветовања или издавања копија и преписа исправа.

Нотаријат добија свој нови замах за време Карла Великог (742 – 814). Управо су тада нотари постали обавезни службеници у црквеној и државној управи. Тако су за време цара Лотара (795 – 855) биле посебне нотарске школе. Нотар је имао обавезу на заклетву да неће фалсификовати акте.

Пре доласка Славена на сплитско подручје постоји само једна белешка о салонитанском нотаријату из 593. године[7]. Развој сплитског нотаријата можемо пратити од 11. века. Постоје три фазе развоја сплитског нотаријата, и то: доба примитивних скриптора, доба заклетих општинских нотара и доба нотара са насловом **impriali auctoritate**. За писање исправа била је потребна наобразба коју је тада поседовао само црквени клер. Зато су духовне особине биле потребне за ту службу. Значајну улогу у формирању нотаријата у Сплиту и околини одиграла је

4 H. Brunner, *Zur Rechtsgeschichte der romichen und germanischen Urkunde*, Berlin, 1880: 66.

5 H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre fur Deutschland und Italien*, 2, Leipzig, 1889: 437.

6 Појам нотар изводи се од латинске речи *notarius* што значи писар. Реч је први у употребу увео Цицеронов секретар и роб Марко Тулије Тиро. Живео је у првом веку п.н.е, а изумео је стенографију, односно Тиронове белешке (ноте).

7 Ради се о наредби паше Гргура I субђакону Антонину да у проводи смрти бискупа Наталиса, Стјепан *primicerius notarium* начини инвентар црквеног прибора.

Сплитска надбискупија. Она је представљала културни и административни центар сплитског краја. Зато се тридесетих година 13. века у сплитској комуни осећала јака делатна улога цркве и нотара који су били из црквених редова. Нотари су обављали послове за црквене и световне потребе. Најранија исправа на сплитском подручју је тестаментална даровница надбискупа Павла, која је датирана са 1030. годином, а сачувана у талијанском преводу[8]. Написао ју је **Stephanus Diaconus.** Надаље, имамо **Breve recordationis** Niceforija, сплитског приора из 1040. године, **Dabrus scriptor**. Ту је и даровница Чрнова (Zirno) из 1060. године коју је написао писар који се потписује **Ego Theodorus presbiter scripsi et testis adfui**. Био је вешт и бразован писар, пошто се потписује **concillarius sancti Domini** и **cancellarius regis**. Он је био приватни писар и потписивао се **Theodorus Presbiter**. Он се још потписивао као **cancellarius sancti Dominii** и **cancellarius regis i presbiter et capelanus**. Са писаром **Duimusom** 1134. године завршава се дуги период примитивних писара. Међутим, 1176. године у Сплиту се јављају први **notarii comunis.** Управо је тада институција нотаријата добила своју службену форму. Први нотар који је поред имена имао и почасну титулу **magister** и **comunis notaries** био је **Gualterius.** Пошто је био образован добио је угледни каноник каптола и папин легат (**legatus a Roma curia**)[9]. Gvalterije као нотар је своје исправе називао је **chartula** и **breve**. Најстарију његову исправу имамо у **Супетарском картулару[10].** У исто време налазимо два нотара, вероватно због увећања обима послова. Промене се дешавају тридесетих година 13. века када јачају комунална друштва и статутарно право, а комуналне власти покушавају преузимати коминалну и нотарску службу. Значајну улогу у томе одиграо је Тома Архиђакон.

Службени наслов свих сплитских нотара - **notarius imperiali auctoritate,** употребљавао се од времена **Gargana** 1239. године када је он у Сплиту инсталиран за ректора. Гарганов нотар звао се **Petrus de Transmundo de Ancona**. Од тада су по свим далматинским градовима владали талијански ректори. Чак се сплитским статутом одређивало да ректор не смије бити из Далмације. У Сплиту имамо службу **examinatora** од 10. 4. 1247. године. Тиме је **instrument** у Сплиту добио свој специфичан облик који се није мењао. Тако је било и у осталим далматинским градовима. Почетком 14. века осетила се потреба за нотарима који су имали високу правну наобразбу. Последњи домаћи нотар био је каноник **Lucas,** а први страни **Fransciscus Anconitanis iuratus notaries imperiali auctoritate**. Сви су они долазили из провинције Марке или Ломбардије. Талијански нотари преплавили су читаву Далмацију, а домаћи им нису могли конкурисати због неадекватне стручне спреме. Овај трећи период развоја нотарства карактерише и то да службу нотара не врше више духовна лица него световњаци. Негде се то приписује статутима, а негде пракси.

8 Franjo Rački, *Documenta - excerpta et scriptoribus*, Zagreb, 1877: 24.

9 Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb, 1904: 318.

10 Viktor Novak, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952: 161–163; Супетарски картулар или Картулар Светог Петра у Селу је кошијална књига у облику хронике с почетка 12. века. Писан је каролиншком минускулом осим задњег листа који је писан беневентаном. Чува се и ризници сплитске катедрале. Сачуван је у оргиналу. Картулар је хроника беневентанског самостана који је у Пољицима основао 1009. године Петар Црни.

Јединствени правни прописи придонели су процвату трговине и трговачким везама током 13. века када правни акти царских нотара добијају универзалну правну снагу, коју сакционише духовна и царска власт.

У Истри је био значајан утицај талијанског нотаријата, како равенско - византијског, тако и лангобардског и венецијанског. У 13. веку у истарским исправама налазимо знакове сведока (**signa manum**), што потврђује лангобардски утицај, али је честа формула **scripsi complevi et coroboravi** знак млетачког утицаја на нотарску праксу. У 12. и 13. веку у Истри се смањује број нотара свештеника, Копар постаје центар професионалних писара. Као последица развоја трговине и обрта у 13. веку јављају се и нотарске школе и пракса запошљавања страних нотара у истарским градовима. Тада се јавља пракса одлагања нотарских књига у посебне просторије. Градски канцелари били су управитељи градских службених списа. У 13. веку у Истри се појављује и установа **vice domina**. Он је имао задатак да контролише све службене градске документе. **Vice domini** су водили посебне регистре у појединим истарским градовима, као на пример у Трсту, Мљету, Копру, Изоли, Пирану и Пули. У регистар су похрањивали одређене нотарске **имбревијатуре**, а својим потписом су гаратовали јавну веру нотарским исправама. **Vice domini** у Истри били су поријеклом из црквене организације. Они су били представници Аквилејског патријарха, који су оверавали грађанскоправне и казненоправне документе, али и надгледали градске финансије. Улога **vice domina**, као оверитеља правних докумената појављује се у изворима од друге половине 13. века, а траје након млетачке власти на истарском полуотоку.

Први пут у историјским изворима нотар се јавља 932. године у Истри у Копру, а од 991. године имамо нотара о Поречу[11]. Исправе које је издавао нотар имале су јавну веру (**fides publicam**). На подручју данашње Хрватске позната су у средњем веку три института јавне вере: институт пристава, институт јавног нотара и аутентични печати који су имали само неки хрватски каптоли и самостани као „loca credibilia" или веродостојна места[12]. Они су важили као доказно јавно средство у судским споровима. Од печата истарских бискупа сачувана су само три примерка и то печат поречког бискупа Fulcherija, који се чува у Секретеријату бискупије у Поречу, а друга два печата су поречког бискупа Gilberta Zorzija и новиградског бискупа Ивана из Трста у библиотеци самостана Светог Фрање у Задру.[13] Нотари су се службено називали **notarii publici**.

У Дубровнику постоји континуитет нотарске службе од 11. века до 1941. године када је ова служба укинута. Дубровник је имао своју државну канцеларију врло рано са правницима и нотарима који су били школовани у Италији. Дубровчани су, поред што су основали канцеларију у свом граду, основали и нотарске канцеларије од Албаније до Угарске, где су ишли врло често на трговачка путовања. У основаним нотарским канцеларијама Дубровчани су постављали старешине канцеларије

11 Dr Azem Kožar, Dr Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke,* Tuzla, Arhiv Tuzlanskog kantona, 2003: 124.

12 Ante Gulin, Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*, бр. 13, 1983: 29–43.

13 Ante Gulin, srednjovijekovni pečati istarskih biskupa, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, Sv. XXXIX, Pazin - Rijeka, 1987: 215–226.

који су се називали **дијак, логотет, канжилеј или граматик**.[14] У тим канцеларијама издавале су се исправе латиницом и ћирилицом[15]. Дубровачка влада је крајем 1278. године примила у своју службу првог странца - професионалног нотара, ученог талијанског магистра **Tomazina de Sauere** из града Reggia у Лимбардији. Он је био истински оснивач Историјског архива у Дубровнику, пошто је био творац првих архивских књига, нотарских концепата, које су уједно прве и најстарије књиге дубровачког архива[16].

У Далмацији можемо пратити развој нотаријата још од 10. века. Тако у Задру имамо прву приватноправну исправу из 918. Године.[17] Први писари у Задру и другим далматинским градовима били су свештеници. Ипак до промене долази у 11. веку када се у Задру први пут особи, уз ознаке свог духовног положаја, додаје ознака нотара. Наиме, ради се о исправи из 1033. године. Њезин састављач био је ђакон Мијо који се још назива нотар.[18] У Задру се спомиње нотар Продан из 12. века, те нотар Иван подђакон задарске катедралне цркве, који је службу нотара обављао у времену од 1164. до 1172. Године.[19]

Далматински градови доживљавају свој процват на размеђу између раног и касног средњег века односно до 12. века. Основна карактеристика далматинских градова у то време јесте њихово ширење на околину.[20] Све више јача обртничка и трговачка делатност која је тражила унапређење комуналне делатности.[21] Пракса бележења приватноправних уговора посебно се интензивира у 13. веку. Тада већина становника комуне дају састављати исправе о скопљеним пословима.[22] Ширење градског простора је последица досељавања великог броја људи што ће додатно сложити комунална друштва и њихов етнички састав. Већ од половине 13. века јављају се различити купопродајни уговори (најмодавни, трговачки, уговори о миразу, уговори о лечењу, о ослобађању робова, опорике, бревијари, кодицили инвентари деоба и други). Зато је служба јавног нотара директно повезана са развојем урбаних комуналних друштава[23] .

---

14 Azem Kožar, Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2003: 125.

15 Дубровачке исправе имале су за разлику од других исправа у санкцији и заклетву (анатему), а на исправама се скоро никада нису потписивали и нису наводили сведоци. Датирање је било на почетку исправе а од 14. века навођено је да су исправе писане у већници или палати града Дубровника.

16 Gregor Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 1, Zagtreb, 1951: 6.

17 Branka Grbovac, Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe, između dvije obale, *Acta Histriae*, br. 16, 2008: 506; J. Stipišić, M. Šamšalović, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 15, JAZU, Zagreb, 1967: 25–28.

18 J. Stipišić, M. Šamšalović, Исто: 67.

19 Tadija Smičoklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalnmatiae et Slavoniae,* 2, JAZU, Zagreb, 1904: 99.

20 Tomislav Raukar, *Cives habitatores u srednkjvjekovnim dalmatinskim gradovima, Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007: 48 – 49.

21 Davor Krištić, *Razvoj notarijata u kontekstu društveno gospodarskog života istočnojadranskih komuna*, Zagreb, 2016: 4 – 13.

22 Branka Grbavac, Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između stvarnosti I fikcije, *Acta Histriae*, br. 19, 2011: 393- 394.

23 Branka Grbavac, Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači, *Javni bilježnik*, бр. 34, 2011: 32 - 38.

Нотаријати су у Далмацији издавали **instrumentum** на молбу тзв. **Rogatia** (акт се зове **rogation**, а нотар **rogatus**). Нотар је састављао по молби странке **concept** (**sheda**), којег је уносио у своју нотарску књигу (**liber imbreviaturarum** или **abreviaturarum**). После рогације, а најмање за три дана, нотар је морао издати исправу, на темељу састава (записа) којег је претходно унео у нотарску књигу. Сам посао састављања и издавања инструмента назива се **in publicam formam redigare.** Издату исправу нотар је оверавао својим нотарским знаком (**signum notarii** или **monogram**)**,** којег је испод текста нотар исписивао руком**.** Завршена исправа стиче јавну веру и постаје **fidem publicam.**

У далматинским градовима од 13. века поред нотара, исправу је морао потписати и постављени градски старешина, који се на северу Далмације звао **examinatores**, а у јужној Далмацији **auditors**. Службу егзаминатора налазимо у Венецији почетком 13. века. Тамо се он назива **iudices** или **iudices examinatores**.[24] Егзаминатор се бирао из редова патриција сваких шест месеци. У Котору се називао **auditor** па према тим називима налазимо **examinare, auscultare** што би значило испитати да ли је уговор странака у складу са прописима статута града. Без потписа егзаминатора исправа не би имала правни учинак.[25] Ако би нотар исписао лажну исправу био би новчано кажњен или уклоњен са посла. Ако није могао платити казну одсецана му је десна рука и вршено његово трајно протеривање из града. Међу нотарима било је веома образованих људи. Тако је нотарску службу у Сплиту обављао чувени писац Солинске и Сплитске хронике Тома Архиђакон коју спомиње 1226. године. У Дубровнику службу нотара обављао је чувени хуманистички писац **Johanes Conversino de Ravenna** (1343 – 1408), затим **Philippus de Diversis de Quartigianis** из Lucche, који је написао Хисторију Дубровика. Нотарске књиге представљају велико богатство извора за проучавање средњовековне историје, јер се у нотарским инструментима види богата разноврсност различитих пословних делатности грађана. Најстарији нотари појединих градских канцеларија могу се слободно сматрати оснивачима архива у Котору, Дубровнику, Сплиту, Трогиру, Задру, Ријеци и многим другим градовима на јадранској обали.

Уговори су се најчешће склапали на јавним трговима, приватним кућама, али и црквама и манастирима. У 13. веку у Задру уз домаће нотаре имамо и странце. Први нотар странац био је Рајнерије (13. век), а уједно је био први световни нотар. Тада се у Задру спомиње велики број свештеника који су обављали функцију комуналног нотара, као што су **Benvenuti Bonacena, Petar, Vilim Pauper, Marko, Antun, Prodan, Katon, Raubado** и други. Први пут се на прослави задарске комуне 1271. године јавља нотар професионалац, а обављао је службу по папиној овласти (**sacrii palatii notaries**). Скоро у исто време имамо први пут домаћег нотара који је вршио службу по службеној царској овласти, а ради се о нотару **Ivanu Qualisu**.

У 14. веку јавља се потреба за нотарима који имају високо правно образовање. Тада је у Задру и осталим далматинским градовима дошло до надирања

24 A. Pertile, *Storia del diritto italiano*, IV, Torino,1893: 245.

25 L. Margetić, Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije, *Starine JAZU*, бр. 55, Zagreb, 1971: 191.

нотара странаца.[26] Већина тих нотара при доласку носила је титулу **Imperiali auctoritate notaries** (нотар царског овлашћења), а то је значило да су били већ високо образовани и да су имало папир за обављање нотарског посла. Период прве половине 14. века је најплоднији период задарске институције нотара. Исто тако већи број нотара - пре доласка у Задар вршили су делатност нотара у неким далматинским градовима, што говори о мобилности нотарске службе. Највећи број талијанских нотара био је из данашњих покрајина Венета, Марки, Емилије и Ломбардије. Пресудну улогу у формирању сплитског нотаријата имала је црква, а задарски нотаријат развијао се под окриљем световних градских институција. У 14. веку нотаријат се секуларизирао и био је у рукама странаца који су претежно долазили из суседних италијанских крајева. То је значило да су били већ високо образовани и да су имали папир за обављање нотарског посла. У другој половини 14. века у Задру је деловао нотар **Petrusa dictus Perecanus.**[27] Поред Перецана шездесетих година 14. века у Задру је деловало још осам нотара, што говори да је Задар доживео велики друштвени развој после Задарског мира 1358. године, када се ослободио на неко време млетачке власти а признао власт хрватско угарског владара Лудовика Анжувинца.[28]

Развој нотаријата на простору Далмације развија се упоредо са развојем комуналних друштава. У том погледу разликујемо три раздобља: доба првих нотара (скриптора), доба нотара свештеника и доба професионалних нотара[29]. Саму потребу записивања првих радњи до 12. века вршили су свештеници и писари обртници. Своје школовање завршили су у Италији у Болоњи и Павији, где су стицали своја знања о нотаријату. Управо талијански пример био је основа формирања јавног нотаријата и на далматинској обали[30]. За развој и унапређивање нотарске службе битан је услов образовање, јер је нотар поред писања морао добро познавати и законе. На тај начин дошло је до професионализације нотарске службе. У Далмацији већ у другој половини 12. века јављају се професионални нотари. Тако се 1176. године у граду Сплиту јавља професионални нотар (**notaii comunis**), који је од стране градске власти бипо задужен за састављање правних исправа. У Сплиту први нотар лаик јавља се тридесетих година 13. века под именом **Petrus Transmundi** из Анконе. Он је уједно и први сплитски професионални нотар, а службу је обављао по царској овласти.[31] У Задру саветодавног нотара налазимо још

26 Branka Grbavac, Iz prošlosti javnog notarijata – od notarskog bastardela do izdane isprave, *Javni bilježnik*, бр. 36, 2012: 61 - 62.

27 Petrus dictus Perecanus је пореклом из Падове. Поред функције јавног нотара обављао је и функцију куријалног нотара у Великом судбеном двору задарске комуне (Curia maior civilium). Био је и капитолски писар од 1380 до1389. Поред тога обављао је и дужност подкнежева викара на Цресу а уједно и функцију прокуратора и синдика комуне Цреса, Лубеница и Белога. Често се појављивао у улози сведока.

28 Grabovac, *Svjedočanstvo*, 2011: 70.

29 Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do 14 stoljeća*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2010: 11.

30 Milan Šufflay, *Dalmatinsko hrvatska srenjovjekovna listina: povijest hrvatskog notarijata od XI do XV stoljeća,* Zagreb, 2000: 30 - 31.

31 Jakov Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, br.1, Zagreb, 1954:11 – 123.

раније, а то је био Рајнерије који је у служби био до 1233. године.[32] Тада долази до прилива страних италијанских нотара и до секуларизације нотарске сл ужбе – нотарску службу преузимају лаици. Управо тада долази до снажнијег прилива нотара из Италије у Далмацију заједно са другим потребним стручњацима као што су лечници, учитељу и други службеници. Талијански нотари били су углавном носиоци институционалног нотаријата на источнојадранској обали. Они су своја знања стечена на свеучилиштима у Болоњи и Падови применили и на друштвено економски развој далматинских градова. У Италији су већ у 13. веку постојале нотарске школе, посебно у Болоњи које су биле у оквиру универзитета. Оне су имале посебну катедру за нотарско право. У тим школама образовали су се будући нотари далматинских канцеларија за вршење нотарски послова. Нотарима је био потребан привилегиј јавне власти којег су издавали папе и немачки цареви. Тако смо имали нотаре апостолске столице **apostolicae sedis notarii**; **notarius auctoritate sacri Lateransis palatii**; **notaris sacri palatii** и нотаре по царском овлашћењу – **notarius imperiali auctoritate.**

У Славонији састављање исправа почело је у 12. веку. Исправе су углавном писане на пергамени по узору на угарску дворску канцеларију. У Славонији од 13. века постојале су и посебне установе тзв. **loca credibilia** (веродостојна места), углавном у манастирима и каптолима (**conventus**) у којима су издаване исправе, где нотаријату једва да има трага.[33] Каптоли далматинских градова имали су та овлашћења, али су се њима ретко служили. Загребачки каптол имао је ту функцију већ 1229. године. Католску исправу пише анонимни писар, а издаје је каноник - лектор који је у исправама био анониман. Јавну веру каптолској исправи даје печат.[34] Печат чува каноник кустос у посебној шкрињи затвореној под печатом седморице каноника. Каптолске исправе су углавном биле поуздане, а поузданост им је чувала строга казна за онога који би злоупотребио печат и фалсификовао исправу. Таквим би се на оба образа утиснуо ужарени печат. Каптолске исправе су врло ретко издаване странкама. Чувале су се у каптолу односно **in sacristia** или **in conservatorio.**

Што се тиче Далмације, у њој су одређену делатност loca credibilia показали каптоли: задарски, нински, скрадински, трогирски, кнински, сплитски, као и манастир Ивановаца у Врани. Далматински каптоли углавном су писање исправа поверавали градском нотару, а онда би је каптол оверио својим печатом[35].

Делатност каптола у северној Хрватској, односно Славонији била је велика. Загребачки каптол деловао је као loca credibilia све до 1855. године, када је и ту уведен јавни нотаријат. Понекад, односно ако је било потребно, каптол је издавао странкама аутентичне преписе и оснажио их својим печатом.[36] У Славонији била

32 Branka Grbavac, Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana, *Acta Histiae*, бр. 16, 2008: 508.

33 Jakov Stipišić, *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1985: 163.

34 Azem Kožar, Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog arhiva, Tuzla, 2003: 125.

35 Ante Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – lica credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, kvarnerskih otaka i Istre,* Zagreb, HAZU, 2008.

36 Каптолске листине истицале су се својом једноставношћу и језгровитошћу. Институлација им је једноставна и спојена са формулом поздрава.

су позната **loca credibilia** у овим местима: Загребу, Чазми и близу Пожеге, те у манастиру Топуском и Пожеги. Разлика између Славоније и Јужне Хрватске, не састоји се само у времену када се почињу јављати листине, него и у облику исправе, њеним унутрашњим и ванјским карактеристикама као и у дипломатичко правним обичајима.

Како је Славонија још пре 1120. године била у вези са суседном Угарском, а од те године у још тешњим везама него јужна Хрватска, то се посебно испољавало у исправама. Оне већ следе узорке исправа које су настале на двору Арпадовића, односно црквених институција. У 13. веку у Угарској и Славонији исправе добијају све већу вредност. Тако расте потреба издавања и примања исправа. У Угарској поједине црквене установе почињу издавати све више исправе већ од прве деценије 13. века, а у Славонији први почеци домаћих исправа датирају из 1215. године. Издавао их је загребачки бискуп, а за њим следе банови, подбанови, жупани, поједини великаши, каптоли и градови[37]. Каптоли у Далмацији добијали су за свој рад одобрење од владара, док су они у Славонији почели радити као **loca credibilia** путем обичаја, а не на основу неке правне норме или евентуално закона.

Хрватска **loca credibilia** тј. каптоли и неки манастири били су веома важна установа јавне вере чији су свештеници, на темељу обичајног права или краљевског декрета, обављали током неколко векова (од 13. до16. односно 19. века) све врсте јавних послова, писања, преписивања и издавања јавних исправа и других уговора на захтев владара, банова, племића и странака[38].

Када је у питању нотаријат которског подручја, оно је у римско доба припадало провинцији Далмацији.[39] Ту је постојао римски град Акрувиј или Аскривиј. Тај град спомињу антички писци Ливије, Плиније и Птоломеј.[40] У 16. веку католички песник Иван Бона Болица повезао је тај римски град са Котором у свом спису **Descriptio Ascriviensis urbis.** Са натписа епиграфских споменика **dekuriona** i **duumvira** – судаца. Значајно је за приметити да је римско правно наслеђе утицало на комунални систем градова у византијском раздобљу. Котор је у том раздобљу постао главно средиште Боке.

Котор спомиње и византијски цар и писац Константин VII Порфирогенет у свом делу **De Thematibus.**[41] Град Котор обликовао је своје језгро у 8. веку, а то је време почетка опоравка Далмације, највероватније је град тада имао бискупију са седиштем у цркви данашње Свете Марије од Ријеке[42]. Почетком 9. века Котор доживљава велики успех. У време бискупа Ивана 809. године сграђена је црквe Свете Марије

37 Dr Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Istorijski arhiv, Kraljevo, 1971: 78.

38 М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја 1.5 века,* Београд, 1930: 9 и даље.

39 Dubravka Preradović, Kroz vizantijski Kotor, u: *Knjiga o Kotoru*, Magelan Press, Beograd, 2014: 19.

40 G. Gelcich, *Memorie sulle Boche di Cattaro*, Zadar, 1889: 15.

41 Konstantin Porfirogenet, De *Thematibus,* u*: De administrando imperio,* ur. Immanuel Bekherus, Impresis Ed, Weberi, Bonn, 1840: 61.

42 Daniele Farlati, Jacobus Coleti, *Illyricum sacrum*, sv. 6, Venetiis, 1889: 429; Jovica Martinović, Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Svete Marije od Rijeke u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 29,1990, стр. 21; Lenka Blekova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200. – 1500, kotorski dinstrikt*, Pobijeda, Narodni muzej Crne Gore -Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2006: 403.

и манастир. У град су стигле реликвије Светог Трипуна. До 732. године далматинска црква, до тада подређена папи у Риму, прешла је под јурисдикцију цариградског патријарха. Од 9. века византијска власт је слабила, а то је било пресудно за развој самоуправе у далматинским градовима препуштеним самим себи.

Као и код других далматинских градова тако и у развоју которског нотаријата можемо идентификовати неколико фаза: прва фаза деловања у којој су припадници свештенства наступили као бележници (скриптори); друга фаза – када се нотари у Котору јављају са титулом **iuratus notarius**, при чему су је користили и неки припадници свештенства који су обављали ту функцију; трећа фаза када су нотарске послове обављале личности: imperiali auctoritate notaries / cum auctoritate imperiali, односно sacri palacii notaries, који се у Котору јављају тек средином 14. века. Ове титуле које су им додељивали цар и папа, представљали су доказ више правне образованости. Тек у трећој фази јављају се бележници са титулом абревијатора и магистра.

Прва сачувана которска исправа која садржи име бележника је донациона повеља црквици Светог Трипуна из 1124. године. У исправи се спомиње најужа градска елита: бискуп Урзације припадник которске племићке породице, приора Меку и 12. которских племића.[43] Они су били прваци комуналне управе изабрани међу грађанима. Први пут се спомиње градски управитељ, приор, међу истакнутим грађанима. Тај наслов у Котору јавља се први пут 1124. године, а последњи пут 1166. године када спомиње приора Базилија.[44] Најстарија у оргиналу сачувана которска исправа настала је у Котору 1166. године о посвећењу олтара катедрале цркве Светог Трипуна, коју је саставио епископ Мајо.[45]

Следећа исправа значајна за проучавање которског нотаријата 12. века није датована. То је препис исправе насловљене са **breve recordationis** - кратка белешка. Исправа се односи на спор око власништва над имовином која је припадала цркви Светог Виктора.[46] После презбитера Ловренција који је нотарску функцију вршио током осме деценије 12. века, следећи нотар кому је остало име је Петар ђакон – **ego Pterus Diaconis Botti, et communis notaries**, који је записао исправу 1182. године. Которске исправе из 12. века спомињу **mobiles, maiores** и **minors.** У статуту града стоји одредба у статутарној заклетви да ће кнез вршити правду **maioribus et minoribus.** Таква одредба стоји у заклетви дубровачког кнеза.[47] Основни историјски и правни извор за изучавање комуналних институција Котора јесте Статут, а списи которских већа до данас нису пронађени. Тачно је да нам нотарске књиге дају одређена сазнања о најстаријим институцијама власти, али само до 1326. године, пошто најстарији нотарски записи до данас нису пронађени.

---

43 D. Farlati, *Illyricum sacrum*, sv. 6: 433.

44 Ilija Sindik, *Komunalno uređenje*, Naučna knjiga, Beograd, 1950: 86.

45 Исправа је датована годином, индикцијом, месецем, датумом, понтификатом папе Александра, владавином цара Манојла Комнина, намесником господина Изнација и функцијом приора Вите.

46 Исправа је највероватније настала у седмој деценији 12. века. На крају исправе записано **per manus Lavrentius presbitery et communis notari.** Ово је најстарији помен которског бележника са звањем нотара **у** досад познатим изворима.

47 *Statuta civitatis Cathari- Statut grada Kotora*, ur. Jelena Antović, sv.2, Državni arhiv Crne Gore, Kotor, 2009: 36.

За то раздобље једини историјски правни извор су исправе, којих на жалост има веома мало.[48] Важно је напоменути да се различито тумачи реч регимен у статутарној одредби. У појединим случајевима реч регимен се односи само на суце или само на кнеза, на кнеза и суце или на ректоре, суце и Мало веће. Исто тако у неким случајевима појам регимен односи се на општи појам градске власти.[49]

Појам comunitatis / commune понекад стоји као синоним за нотарски запис регимен или већа која су доносила одлуке. У статутима назив комуна односи се само на градску управу.[50] Када се радило о предметима везаним за црквена питања, онда су уз суце и већа одлучивали и представници цркве. Статут почиње са избором тројице судаца, прве и основне градске магистратуре корисне за добробит комуне и управе Котора. Имамо 1301. године **iudices, consiliarii et universi nobiles Cathari**.[51] Бирало их је Мало веће на период од једне године. Суци су свечано полагали заклетву. Они су сваке године бирали 12. већника, градске службенике, у договору са већницима Малог већа. До 1372. године градске службенике бирали су суци заједно са Малим већем, а касније и Већем умољених. Поједина имена судаца налазимо у датацијама исправа. Нотарске исправе нису биле веродостојне без присуства и потписа најмање једног суца, а врло често они се јављају и као сведоци.[52] До краја 14. века постојала су два суда и то већи и мањи, а суд за мање парнице је укинут. Нотар је обавезно морао бити присутан приликом рада суда.[53] Приликом ступања у службу суци су се обавезно заклињали на Јеванђеље да ће судити према статуту и обичајима, да неће тражити никакву накнаду и мито, нити никоме нудити и одуговлачити правду. У исправи од 15.9.1221. године прописују се услови за састављање исправа. На почетку стоји да исправа која није састављена у суду пред судијама се не може сматрати ваљаном. Писање исправе морало се обавити у присуству обе стране, сведока и једног судије. За време Емануела Комнена Котор је ушао у новоосновани дукат (ducat) Далмације и Дукље. После цареве смрти 1182. године спомиње се **comes Triphon, dominator Cathari**. Он је ишао заједно са петорицом Которана у Дубровник да склапају мир. Титула **Доминатор** означавала је самосталност Котора до његовог потпадања под Немањиће[54]. Када је Котор признао власт Рашке 1186. године у град је дошао Немањин сатник Јура да би са суцима и другим племићима договорио поједине правне поступке. Исправе су датиране владавином великог жупана Немање а у њима се спомиње и comes, али му се не наводи име. Њега је именовао жупан као што је именовао и суце.[55] Према биографу Светог Симеуна,

48 Илија Синдик, *Коминално уређење,* Научна књига, Београд, 1950: 12.

49 Види: *Kotorski statut,* стр.109; sv. 2: 192; sv. 3: 67; Илија Синдик *Комунално уређење*: 8

50 *Kotorski spomenici. Monimenta Catarensia*, sv.1, ur. Antun Mayer, JAZU, Zagreb, 1951: 87; sv. 2: 14, 89, 157, 414.

51 *Kotorski statut*: 349; sv. 2, стр: 289; sv. 3: 189.

52 *Kotorski spomenici, Monumenta Catarensia*, sv. 2, ur. Anton Mayer, Zagreb- Titograd, JAZU, CANU, 1981: 241, 286.

53 *Kotorski statut*: 4; sv. 2: 143.

54 Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike,* sv. 1, JAZU, Zagreb, 1888: 11; Илија Синдик, *Комунално уређење*: 33.

55 Илија Синдиккл, *Комунално уређење*: 34.

Стефану Првовенчаном, наводи се да је Немања у Котору имао свој двор.[56] Кнез долази у град „по налогу нашег господара, најодличнијег краља Рашке".[57] У которској канцеларији послове нотара током 13. века обављали су, са једним изузетком, домаћи људи, углавном црквена лица а то ће се пренети и током 14. века. Први познати нотар с почетка 14. века био је Которани Петар Витов (**Petrus Viti**)**.** Нотарским послом бавио се и његов **син Марко Петра Витовог** (**Marcus Petri Viti**)**,** који је био свештеник. После њега которски нотари углавном су били професионални нотари који су свој посао обављали по овлашћењу цара. У Которској комуни током 13. века није забележено истовремено деловање два или више нотара, док је у појединим далматинским комунама у то време постојало више градских нотара.

Од 1371. године, када се Котор ослободио власти цара Уроша, племићи сами бирају своје кнезове са ограниченим мандатом у власти. Кнеза бира которска комуна. Он је владао са суцима и Малим већем, председавао је већима и имао је одређене судске овласти. Кнез је имао помоћника са називом подкнез. Кнезови су најчешће били странци иако је било и домаћих људи. Тако се 1181. године спомиње будући кнез Трипун. У време самосталности 1417. године которски кнез био је задарски племић Јурај де Задулино.[58] У другој половини 14. века, још пре раздобља самосталности, место назива **comes** јавља се назив **rector**. Тај назив говори о домаћим људима у служби. Појавом млетачке власти у Котор су почели долазити кнезови изабрани у млетачком Великом већу. Велико веће је најстарије. У другој половини 14. века веће је статутарно регулисало свој рад. Од 1372. године Велико веће преузело је избор чланова Малог већа, тројицу судаца и других комуналних службеника.

У Котору од почетка нотаријата па до почетка 14. века нотарске послове обављала је једна особа. Та личност у почетку се спомиње са звањем нотара или скриптора. До данас, не можемо са сигурношћу тврдити када је у которском нотаријату уведена установа **канцелара**. Тако исправом од 1.11.1323. године Которанин Трифун Буђа у име српског владара прима дубровачки документ. На крају тог документа каже се да је Петар Витов, нотар которске комуне, својим знаком потврдио и оснажио исправу (**Quod presbyter Abaninus cancellarius eiusdem communitatis abreviavit** . Ово представља најранији помен канцелара у Котору. У суседном Дубровнику установа канцелара јавља се скоро три деценије раније него што је то посведочено у Котору.

Један од обележја которске исправе у 12. и 13. веку представља и **нотарски знак**. Потписом писара, они су исказивали пресумпцију оргиналности и представљао је потврду да нотарска исправа има јавну веру. Нотарским знаком, исправа коју је нотар саставио, везује се за њега као нотара, његову личност и преноси јавна вера коју он ужива на исправу коју је саставио. У средњовековним исправама нотарски знак присутан је још од 11. века, а у 12. веку пракса његовог коришћења била је веома распрострањена. У Которском Понтификату и другим појединачним

56 Илија Синдик, Исто: 77.
57 Kotorski statut: 23, sv. 3: 151.
58 Исто: 435, 41.

исправама сачувани су нотарски знаци одређеног броја которских нотара из 12. и 13. века. Најстарији од њих јесте которски знак у исправи из 1199. године, али име тог нотара није сачувано. Прва личност за коју се може поуздано везати нотарски знак јесте нотар Јуније презбитер. Сачуван је нотарски знак ђакона Грубина као и ђакона Михе Гиге у Понтификату и на которско дубровачком уговору из 1257. године.

Када је у питању нотаријат у Сењу онда можемо казати да су током средњег века у Сењу постојала два института јавне вере: јавна нотарска канцеларија и катедрални каптол канонске цркве Св. Марије са својим аутентичним печатима.[59] Јавна нотарска канцеларија у Сењу, баила се састављањем и издавањем исправа на захтев странака, а започела је радом 1233. године. Прву исправу са јавном вером саставио је и издао нотар Симон (**Ego Simon sacri palate notaii**) 17.6.1233. године на молбу Ивана де Кићи (**dr Chicii)** из Задра.[60] Шимун је био нотар свете палаче у Сењу (Simom sacr palatii notaries). У Сењу су радили и нотари по царском овлашћењу (**notaries imperiali auctoritate**). Обе врсте нотара имали су исте обавезе и права у обављању послова. Нотари су своје концепте докумената обављали према потреби: на тргу пред општином, на тргу пред катедралном црквом Свете Марије, јавној улици или у јавној канцеларији.

У раздобљу од 13. до 14. века у Сењу су деловали ови нотари: Симон (1233); ђакон крчке цркве Прод (1248) [61]; Lanfranko Munaralli de Venetia (1257 – 1270); Vicencije Aylyno (1271 – 1290); Никола де Верона (1290 – 1292); магистер и физик Петар, који се назива свеопшти сењски нотар (1292) ; физик Јакоб (1293 – 1295); крчки свештеник Ламбридије (1306 – 1312); Nikola Korba de Ancona, презбитер и капелан крчких кнезова Дујма и Фридерика (1312 – 1319); Бевенут (1319 – 1339); Šimun de Prathoneteri Fesulane (1343 – 1350); Андрија де Ферари (1350 – 1353); Bonakurije de Foro, грађанин Крка (1358 – 1360); Mikina de Bochacupis de Ancona (1360 – 1363.) и последњи познат нотар Никола из Крка (1360 – 1390). Поред нотарске службе у Сењу је постојала и служба егзаминатора. Та служба је прегледавала све врсте нотарских исправа и била одговорна за тачност текста документа. Потпис егзаминатора налазио се стално испред потписа нотара. Први пут се у Сењу спомиње егзаминатор Бенвенут 1292. године. Поред њега функцију егзаминатора обављали су и судац Мартин, а иза њега егзаминатор Давид сењски вицекомес.[62] Функцију егзаминатора обављали су у Сењу: сењски суции кнежеви помоћници, а од 1388. године Статут града Сења одредио је три егзаминатора од којих једног поставља кнез а друга двојица стално су били из племићких породица Радуча (Raduchis) и Moysis-a. Од тог времена у општини Сењ делује канцеларија на челу са канцеларом и три егзаминатора, те градска канцеларија са јавним нотаром који

59 Ante Gulin, Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*, br. 13, 1988: 29.

60 T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slaviniae*, sv. III, Zagreb, 1905: 459.

61 Прод (**Et ego Produs Vegliensis ecclesie diaconus atqe Segnie notaries**) је 14.6.1248. састављао исправу о измирењу Сењана и Дубровчана који су били посвађани због пљачке на мору. Види: T. Smičiklas, *Codes diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, Zagreb, 1905: 354 – 355.

62 T. Smičoklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, X, Zagreb, 1912: 483.

су по овлаштењу општине обављали нотарске послове за свој рачун и у своје име. Исто тако, поткрај 14. века уз јавну нотарску и општинску канцеларију постојао је и катедрални капитол свештеника цркве Свете Марије као „**loca credibilia**" (веродостојна места). Такву делатност Сењски капитол је обављао преко својих свештеника тј. преко „верног капитолског човека". Осим градске и општинске канцеларије и капитол у Сењу као и у већини приморских градова деловала је глагољска канцеларија у којој су се писале и издавале исправе на славенском језику писане глагољицом. Глагољски нотари радили су на исти начин као и нотари који су састављали и издавали исправе на латинском језику.

Што се тиче Босне, у њој су постојале нотарске канцеларије од 12. века, које су у почетку биле под утицајем дубровачке нотарске канцеларије. Ова канцеларија је до 1377. године тј. до проглашења Босне за краљевину, преко Дубровника, била под утицајем западне дипломатике (италијанске и угарске). У тој канцеларији у 14. веку било је разних чинова, али се она премештала из места у место, редовно за владарем. Писари су се у Босни називали: **дијак, писар и логотет**. У Босни су постојале канцеларије за ћирилска и латинска писма. Када је Твртко проглашен за краља, он је провео велике промене у босанској канцеларији, коју је преуредио по узору на некадашњу канцеларију српских краљева. Зато је и дао старешини своје дворске канцеларије логотет.[63] Латинске исправе, биле су сличне онима у Хрватској, односно Дубровнику. Босанске ћирилске исправе имале су ове елементе: инвокација, интитулација, инскрипција, заклетва, диспозиција, апрекација, писар и датацију. По овом формулару настала је прва босанска исправа, писана ћирилицом (босанчицом) – повеља (писмо) Кулина бана из 1189. године. Босански називи за исправе, односно документе су: **књига, лист, запис, писаник, записаније, слово, повеља** и др.

У Хуму (Херцеговини) постојале су посебне нотарске канцеларије, основане у 13. веку на дворовима хумаских великаша. Писари хумске властеле називали су се: **архидијак, надворни, дворски дијак, логотет.** На исправе хунске властеле утицале су дубровачка, босанска и српска канцеларија. У употреби је била претежно симболичка инвокација на писмима и вербална инвокација на исправама.[64] Хумска властела имала је своје посебне писаре који су је пратили и на путовањима.

У Србији, односно Рашкој дворска нотарска канцеларија основана је у 12. веку. О њеном уређењу, смештају, положају, плати њеним чиновника зна се врло мало. Као писари исправа спомињу се **логотети** и **дијаци**.[65] Прва позната најстарија српска (рашка) исправа, писана ћирилицом, потиче из краја 12. века. Она је настала у канцеларији српског великог жупана Стефана Немање, а представља уговор овог владара са Сплитом. Немања овом исправом гарантује Слићанима слободну трговину по својој држави. После ње, познате су рашке исправе из почетка 13. века писане латинским и српским језиком (ћирилским словима). Од 14. века у Србији

63 Dr. Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971: 83.

64 Dr. Azem Kožar, Dr. Ivan Balta, *Pomoćne historijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2003: 136.

65 Проф. др Марко Атлагић, *Помоћне историјске науке у теорији и пракси*, Центар за митолошке студије Србије, Београд, 2007: 84.

постоје и јавни нотари, који су се називали **номици**.[66] Они су писали уговоре и јавне листине. Тако су постојали номици у Призрену, Новом Брду, Трепчи и другде. Државне канцеларије су често путовале са својим владарима. Исправе су углавном употребљавале симболичку инвокацију на почетку текста исправе. Развитак и ширење установе номика од времена краља Милутина добило је нови потицај за време краља и цара Стефана Душана. О широј распрострањености номика сведочи глоса преводиоца Синтаме Матије Властара, где се грчка реч тавулар објашњава као номик.

Значајно је приметити да у првим рашким исправама није било аренге, али се зато у исправама обилато користила санкција (анатема). Интересантно је да и Саси – рудари у Руднику имају своју канцеларију и свога немачког нотара, а у 15. веку у Србији се налази чак и специјални нотари за латинску кореспонденцију. Све српске исправе имају потпис, и то у правилу владара. Сведоци се у владарским исправама користе ретко, али зато се често користе у приватним исправама тзв**. милосници,** који су сведочили да је акт исправе аутентичан. Најстарији назив за акте у у Рашкој, односно Србије су: **повеленије, писаније, повеље, књига, записаније**. Поред латинског и српског јеика, српски владар издавали су исправе и на грчком језику, као: светогорске, епирске и меникејске. грчке исправе биле су обично с воштеним печатом, а имале су потпис на византијски начин – **мелоногемом.**

ЛИТЕРАТУРА

Antović 2009: J. Antović. *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora*. sv. 2. Kotor: Državni Arhiv Crne Gore.

Antoljak 1971: Stjepan Antoljak. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo: Istorijski arhiv.

Атлагић, Шекуларац 1996: Марко Атлагић, Божидар Шекуларац. Помоћне историјске науке. Приштина: Агенција Felix.

Атлагић 2007: Марко Атлагић. *Помоћне историјске науке у теорији и пракси*. Београд: Центар за митолошке студије Републике Србије.

Blekova-Čelebić 2006: L. Blekova-Čelebić. *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500, Kotorski dinstrikt*, Podgorica: Pobijeda - Narodni muzej Crne Gore - Istorijski institut Crne Gore.

Bresslau 1889: H. Bresslau. *Handbuch der Urkundenlehre fur Deutschland und Italien*. 2. Leipzig.

Brunner 1880: H. Brunner. *Zur Rechtsgeschcihte der romichen und germanischen Urkunde*. Berlin.

Бубало 2004: Ђорђе Бубало. *Српски номици*, Београд: Византолошки институт.

Grbavac 2008: Branka Grbavac. Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije- studije, službe, seobe između dvije ovale Jadrana. *Acta Hristiae*. br. 16. Koper.

Grbavac 2010: Branka Grbavac. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do 14 stoljeća.* Doktorska disertacija Sveučilišta u Zagrebu: Folizofski fakultet.

Grbavac 2011: Branka Grbavac. Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između stvarnosti I fikcije. *Acta Hristiae*. br. 19, Koper.

Grbavac 2011: Branka Grbavac. Srednjovijekovni notarski formulari i njihovi sastavljaći. *Javni bilježnik*, br. 34.

66 Номици се спомињу први пут у српској средњовековној држави 1299. године у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа. Види: Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт, Београд, 2004: 84. последња сачувана номичка исправа написана је у области Косова 1453. године, само две године пре доласка Турака у те крајеве и шест година пре губитка њене независности.

Grbavac 2012: Branka Grbavac. Iz prošlosto javnog notarijata – od notarskog bastradela do izdane isprave, *javni bilježniuk*. br. 36.
Gelcich 1889: G. Gelcich. *Memorie storiche sulle Boche di Cattaro*. Zadar.
Gulin 1983: Ante Gulin. Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*. br. 13.
Gulin 2008: Ante Gulin. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorija, kvanerskih otaka i Istre*. Zagreb: Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti.
Gulin 1987: Ante Gulin. Srednjovjekovni pečati istarskih biskupa, *Vjesnik Historijskoh arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXXIX, Pazin – Rijeka.
Krištić 2016: D. Krištić. *Razvoj notarijata u kontekstu društveno gospodarskog života istočnojadranskih komuna*. Zagreb.
Kožar, Balta 2003: Azem Kožar, Ivan Balta. *Pomoćne istorijske nauke*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona.
Kostrenčić 1930. M. Kostrenčić. *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do 15 veka.* SKA LXXVII, Beograd.
Ljubić 1888: Šime Ljubić. *Listine odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike,* sv. 1. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
Martinović 1990: Jovo Martinović. Ranohrišćanske krstionice ispod crkve Svete marije od Rijeke u Kotoru. *Prilozi povijesti unjetnosti u Dalmaciji*. Br. 29. Split.
Margetić 1971: Lujo Margetić. Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovijekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije. *Starine JAZU*. br. 55. Zagreb.
Mayer 1951: Antun Mayer, ur: *Kotorski spomenici – Monumenta Catarensia*, sv. 1. Zagreb : Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
Mayer 2004: Antun Mayer. *Legitimacy and Law in the Roman World, Tabulae in Roman Belief and Practice*: Cambridge University Press.
Милутиновић 2000: Branislav Milutinović. *Помоћне историјске науке*. Ниш: Pelikan print.
Novak 1952: Viktor Novak. *Supetarski kartular*. Zagreb.
Pertile 1893: A. Pertile. *Storia del dirtto italiano*, IV. Torino: Unione tipografico editrice.
Preradović 2014: D. Preradović. Kroz vizantijski Kotor, u: *Knjiga o Kotoru*. Beograd: Magelan Press.
Porfirogenet1840: Konstantin Porfirogenet. De Thematibus, u: *De administrando imerio,* ur. Imanuel Bekherus Bonn: Impresis ed, Weberi.
Rački 1877: Franjo Rački. *Documenta – excerpta et scriptoribus*. Zagreb.
Raukar 2007: Tomislav Raukar. Cives habitatores u srednjovijekovnim dalmatinskim gradovima. *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split.
Smičiklas 1904, 1905, 1912: Tadija Smičiklas. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, II, X. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti iumjetnosti.
Stipišić 1985: Jakov Stipišić. *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi.* Zagreb: Školska knjiga.
Stipišić, Šamšalović 1967: Jakov Stipišić, M. Šamšalović. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 15. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
Stipišić 1954: Jakov Stipišić. Razvoj splitske notarske kancerarije. *Zbornik historijskog institute JAZU*, Br.1. Zagreb.
Smičoklas 1904: Tadija Smičiklas. *Croatiae, Codex diplomazicus Regni Dalmatiae et Slavoniae,* II. Zagreb.
Синдик 1950: Илија Синдик, Комунално уређење Котота од друге половине XII до почетка XV столећа, Београд: Научна књига.
Šufflay 2000: Milan šufflay. Dalmatinsko hrvatska srednjovijekovna listina: povijest hrvatskog notarijata od 11 do 15 stoljeća. Zagreb: Darko Sagrak.
Šufflay 1904: Milan Šufflay. *Die Dalmatiniche privaturkunde*, Wien.
Farlati, Coleti 1889: D. Farlati, J. Coleti. *Illyricum sacrum*. Sv.6. Venetiis.
Čremošnik 1951: Ggegor Čremošnik. *Spisi dubrovačke kancelarije*. knj. 1. Zagreb.

Marko P. ATLAGIĆ
Aleksandar L. MARTINOVIĆ

APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF THE NOTARY OFFICE ALONG THE EAST COAST OF THE ADRIATIC SEA AND ITS INLAND FROM THE 10TH TO THE 15TH CENTURY

Summary

We can trace the development of notary on the eastern coast of the Adriatic and its hinterland since the 11th century. Since then, notaries had the right to issue documents in cities. In Istria, the note u appears for the first time in historical sources in 932 in Koper, and from 991 in Poreč. The documents issued by the notary had public faith (fides publicam) and were valid as evidence in court cases. At the end of the 12th century, the notary appeared in all Dalmatian cities as a very important institution. The notarial deed or instrument suppressed the map from public use.

Notaries issued instruments, but at the request of the so-called rogatia (the act is called rogation, and the notary is rogatus, i.e. the petitioned notary). Rogatusje drew up a concept (sheda) at the request of the party, which he wrote in his notary book (liber imbeviaturarum or abbreviaturarum). After the rogation, and in at least three days, the notary had to issue the ispra, based on the entry he previously entered in his notary book (liber imbreviaturarum or ambreviaturarum). The issued document was certified by the notary with his signum notarii (monogram), which was written by hand below the text.

The final document, certified, acquires public faith and becomes fidem publicam. In the Dalmatian cities, documents from the 13th century, in addition to the notary, had to be examined by the examiner (city clerk), who in southern Dalmatia are auditores. In Slavonia, since the 13th century, there were special institutions (loca credibilia) where documents were issued. These were usually chapters and monasteries. At the beginning of loca credibilia, seals were also issued on documents, and they were usually drawn up by the chamberlain lector. Later, the chamberlain lector had his own scribes or notaries to draw up documents. Loca credibilia also produced authentic copies of issued transumpta authentica documents, which were valid if the original was lost. In Slavonia there were known loca credibilia - in Zagreb, Požega, Čazma, Topusko, and in Dalmatia the chapters had their own loca credibilia: Kinina, Zadar, Skradin, Trogir and Vrana. Very early on, Dubrovnik had an office with lawyers and notaries trained in Italy. The people of Dubrovnik established their offices, next to Dubrovnik, from Albania to Hungary, where they went on trade trips. The people of Dubrovnik appointed heads of the office, who were called students, logothets, scribes or grammarians. Dubrovnik had a state office very early on with lawyers and notaries. Dubrovnik documents had, unlike other documents, a sanction and an oath - an anathema. The document was almost never signed or named by witnesses.

The notary certainly played an extraordinary role in the area of the eastern coast of the Adriatic and the hinterland in the Middle Ages. He left a positive legal mark in the general and legal medieval history of this area.

Key words: notary, Adriatic hinterland, Adriatic coast, Serbia (Raška), Dalmatia, Istria, Dubrovnik, Bosnia, Slavonia.

Рад је предат 26. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323(497.115-89)"1900/1903"
94:343.337.5(=163.41)(497.115-89)"1900/1903"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40470

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАСИЉА НАД СРБИМА ГЊИЛАНСКЕ КАЗЕ 1900–1903. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се говори о арбанашким насиљима над Србима у Гњиланској кази, која су предњачила у односу на оне у другим деловима Косовског вилајета у периоду од 1900. до 1903. године. Српско становништво у Гњиланској кази је било компактно. Управо због те компактности је било изложено различитим зулумима и насиљима, који су, према арбанашкој замисли, требали да резултирају исељавањем. Арбанашким неделима је наруку ишло и понашање турских власти, у овом случају гњиланског кајмакама, који не само да није реаговао на жалбе Срба, него се често солидарисао са зулумћарима и подржавао такве акције.

Конзули Краљевине Србије у Приштини су о ситуацији у Гњиланској кази, и Старој Србији уопште, свакодневно извештавали Владу у Београду, која је преко својих представника у Османском царству и у престоницама великих сила покушавала да утиче на европско јавно мњење и изазове њихову реакцију.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Гњиланска каза, турске власти, насиља, злочини.

Каза и варош Гњилане су имали велики значај за српско становништво у Старој Србији, којег су били свесни и Арбанаси. Они су зато предузимали бројне акције с циљем да умање број Срба. Само Гњилане је настало око 1750. године, пресељењем дела становништва са простора првобитног истоименог насеља. Познато је да се Гњилане среће под тим именом још у средњем веку, у повељи кнегиње Милице и синова Стефана и Вука. Претпоставља се да је на том простору било насеље Морава у којем је 1342. године, боравио краљ Душан. Савремено насеље је настало пресељењем 5–6 српских кућа, којима су се убрзо придружиле и друге српске породице из Горње Мораве, Изморника и Криве Реке, тако да је Гњилане од самог оснивања имало изразити српски карактер. Временом се структура становништва мењала, али је српски карактер преовладавао све до ослобођења. Доминација Срба је била изражена у трговини и занатству, што је Арбанасима посебно сметало (Урошевић 2001: 7–20). Позиција Гњилана у близини српске границе је, такође доприносила значају који је ова варош имала у Старој Србији.

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Каза Гњилане се налазила у саставу Приштинског санџака Косовског вилајета, основаног 30. јануара 1877. године. Османске власти су у Старој Србији неколико пута вршиле административне реформе. Косовски вилајет, чије је седиште 1888. године, премештено из Приштине у Скопље је административном поделом на почетку XX века имао шест санџака: Пљеваљски, Новопазарски (Сјенички), Приштински, Пећки, Призренски и Скопски. Саставне делове санџака чиниле су казе. Према таквој подели каза Гњилане је, поред каза Приштина, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Прешево, административно припадала Приштинском санџаку (Историја српског народа VI/1 1983: 263–264).

Гњиланска каза је, према турским салнамама за 1896/1897. годину, имала 190 села и 54.694 становника, од којих је 28.695 било муслиманске вероисповести, док је 21.412 било хришћана.[1] Седиште казе се налазило северно од седишта вилајета и било је удаљено 12 сати хода. Гњилане је пред крај XIX века представљало касабу која се састојала од пет махала: Чаршије, Старе џамије, Нове џамије, Горње вароши и Везира. Поред њих постојала је и Ромска махала. У самом граду је живео 1.081 муслиман, 887 хришћанина и 373 Рома мушке популације, док су 2.246 чиниле жене различитих вероисповести (Ѓорѓиев, Шериф 2012: 298). Податке о броју српског становништва и положају православне цркве у гњиланском протопрезвитерату изнео је и Стојан Новаковић. Он је као посланик Србије у Цариграду, након преласка рашко–призренске и скопске епархије у српске руке од митрополита затражио тачан број српског становништва у тим епархијама. По извештају рашко–призренског митрополита Дионисија у Гњилану и гњиланском протопрезвитерату је било укупно 2.811 православних домова. Према истом извештају, у Гњилану је било 407 православних домова, што га је сврставало на четврто место, иза Призрена, Приштине и Пећи (Задужбине Косова, 1987: 649–650).

У гњиланском протопрезвитерату је постојало 19 цркава и 1 манастир у којима се служила литургија и 1 црква у којој се није обављала Божја служба. Поред тога, било је 83 цркве и 5 манастира у развалинама. Свештенство су чинили: 1 иконом, 16 јереја, 2 јеромонаха и 1 монах. Протопрезвитерат је био подељен на 19 парохија, у којима је у свакој од њих постојала једна активна црква (Задужбине Косова, 1987: 647–648).

У другој половини XIX века, нарочито после ослободилачких ратова 1876–1878. године и Берлинског конгреса, велики број мухаџира се из новоослобођених крајева доселио на простор Косова и Метохије. Њихово досељавање је донело нове невоље српском становништву. Зулуми су се свакодневно понављали, а Срби суочени са одузимањем имања, спаљивањем кућа, силовањем девојака и жена, забраном ношења оружја су били приморани на исељавање. Турске власти нису биле у стању да заведу ред и заштите српско становништво. Услед таквих околности и веће несигурности која је наступила, Срби су се обраћали за помоћ Милану Обреновићу, али и представницима земаља великих сила. У писму упућеном српском кнезу с пролећа 1878. године, истакли су да: „...Озлојеђени Арнаути, оног дана кад се српска војска из Гњилана повуче, ударише на наше куће и имања и похараше све до голе душе!“ (Јагодић 2009: 184). Неколико месеци раније, јануара исте године, Срби су руском

1 Број становника Гњиланске казе исти је и у салнами за 1900. годину (Salname–i Vilayet–i Kosova 1318 (1900): 623).

цару упутили жалбу идентичне садржине. У жалби су истакли да „девојке и децу отимају, један другом као стоку продају, једном речи, један народ с голим животом распуњен је као стока дивљим зверима". Још за време заседања Берлинског конгреса Срби из Гњиланске казе су се обраћали дипломатским представницима, али је очекивана помоћ изостала (Секулић 1992: 54–55).

На тежак положај српског становништва на Косову и Метохији утицали су и нерешени аграрни односи, нарочито после 1878. године. Од тада се није у свим крајевима примењивала Саферска наредба из 1859. године, којом су у извесној мери били побољшани аграрни односи. Оваквом ситуацијом су, пре свега, били погођени равничарски крајеви, а у појединим деловима Приштинског санџака, посебно у Гњиланској кази вршен је снажан притисак на српско становништво да прихвати обавезе чифчија. Неприхватање читлучких обавеза доводило је Србе у већу несигурност и неретко резултирало исељавањем са тих простора. Османске власти нису показивале било какву спремност да предупреде такве појаве и чифчијама пруже заштиту. Забележени су бројни случајеви у којима власти нису предузимале мере, већ су благонаклоно гледале на изгреднике и скоро свакодневно сарађивали са њима. Понекад су биле предузимане војне акције, али оне нису доносиле очекиване резултате. Ситуација на терену се, после обустављања акција војске и жандармерије, враћала у првобитно стање, након којег је завладала још већа анархија. Из Гњиланске казе и уопште из Приштинског санџака почела је да се шири и захвата остале делове Косовског вилајета (Историја српског народа VI/1, 1983: 267–268; Богдановић 1985: 156). У Гњиланској кази је од 1889. до 1912. године забележено 979 злочина Арбанаса над Србима, од чега 151 за период од 1900. до 1903. године.[2]

Да би прикриле своју немоћ, турске власти су прибегавале новим методама, па су зато установиле исљахате (судове за умир крви). Међутим, били су то ретки покушаји који нису донели конкретне резултате и смањили зулуме (Зарковић 2009: 225–235). Напротив, у Гњиланској кази су се од установљења исљахата злочини над Србима увећали у односу на период пре њиховог рада. Конзул Краљевине Србије у Приштини Светислав Симић је у својим извештајима из априла 1899. године, навео бројне примере у којима је потврдио чињеницу да исљахати нису поправили положај Срба Гњилана и околине. Међу поменутим примерима су се налазили и случајеви Стеве Младеновића из Бушинаца, жртве Деме и његових другара из Бусовата, Тасе Столића из Бушинца, жртве Зејнуле, ђаје Хусејин аге из Јасеновика, Симеона Бабајеленића из Клобукара, жртве Баља Зеке, Суљиног брата из Макреша. Исти Баља је опустео две куће Ђорђу Гиланцу у селу Клобукару, отеравши претходно чифчију Стојана Јанковића. Арбанашки разбојници у Гњиланској кази Дема, Баља, Суља Зека и други нису одустајали од својих намера и ослањали су се на подмићивање појединих чиновника суда, пре свега на Шефки ефендију, који је за лиру бакшиша ослобађао починиоце зулума. Ситуацију су отежавали и сакупљачи пореза праћени жандармеријом. Тако су жандармеријске суваријe из Приштине са Черкез чаушом дошли у село Бушинце ради наплате пореза. За време дводневног боравка у кући Петра Јовића

2 М. Јагодић је урадио детаљну табелу по годинама и врсти злочина Арбанаса над Србима у Гњиланској кази за период од 1889. до 1912. године (Јагодић 2009: 191). О злочинима у Гњиланској кази у последњој деценији XIX века детаљније Секулић 1992: 53–74.

малтретирали су жене, псовали, претили и захтевали да им испеку три кокошке. Овакви примери понашања турских власти утицали су на Арбанасе да наставе са насиљима, које није избегао ни Менко Ристић, мутавџија из Гњилана. Њему је Исљам Бусца опљачкао две воденице у Горњем Ливочу. Иако се Менко жалио кајмакаму мере нису предузете, а Исљам је наставио да и даље прети. Појац манастира Драганац Михаило Костић је био ухашен и спроведен у Гњилане. Као разлог се наводила његова активност у манастиру, а оптужен је да предаје у цркви без дозволе меарифа и носи сељачку ношњу, каква се носила у Србији. Захваљујући јемству иконома Косте Поповића ослободили су га, уз забрану да се удаљава из Гњилана.

Арбанасима Гњиланске казе је основни извор зараде био плен, добијен отимачином, због којег су некада и међусобно страдали. У селу Угљару су се око жита, отетог од Срба, побила тројица разбојника, од којих су двојица погинула. За разлику од отимача, српски сељани су приморавани да раде, па су од стране синова Сајит аге из Гњилана, њих 10 до 15 били у обавези да у селу Клокоту сваког дана бесплатно кулуче. Сајит ага је био члан меџлиса и први саветник Сааедин паше приликом боравка у Гњилану и извиђања зулума годину дана раније. Ако се има на уму ова чињеница да су се на важним задацима уз представнике турске власти налазили људи попут Сајит аге, сасвим је јасно што су Срби из тог краја у већем броју емигрирали у Србију.[3]

Нови злочини у Гњиланској кази над Србима су обележили и наредне године јер је Арбанасе храбрио приштински муфтија који је почетком 1900. године понављао да виђене Србе треба убијати на сваком кораку. Скоро идентично се понашао и гњилански кајмакам Мустафа ефендија који је у јуну исте године наговарао пољака из Бинче да тајно убије по десет највиђенијих Срба из сваког села у кази.[4]

Виђенијим и утицајнијим агама и беговима су припадали: Хусеин ага, Шефки ефендија, Саит ага, Решид ага, Мустафа бег Џинић и Ибрахим ага. Међусобно супротстављени били су подељени у две групе. Првој су припадали Шефки ефендија, кадија и кајмакам, присталице приштинског муфтије, а другој, богат и одлучан председник беледије Хусеин ага, са беговима Џинићима, уз које се налазио Саид ага, велики зликовац међу гњиланским Турцима. Друга група није подржавала приштинског муфтију, као ни кајмакама, за кога су говорили да је лукав и да је био уз оне Турке који су штитили зликовце.[5]

Ову подељеност и ривалство међу гњиланским првацима уочио је и конзул из Приштине Сима Аврамовић, који је јуна месеца 1900. године, посетио Гњилане, где се сусрео са митрополитом Дионисијем. Он је током пута сретао сељане од којих се информисао о ситуацији у Гњиланској кази и слушао често постављено питање „Докле ћемо овако трпети, јер се више не може?“ Аврамовић је у Гњилану наишао на леп пријем својих сународника, али и кајмакама, који му је приликом разговора хвалио Србе,

3 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко одељење (=ПО), 1899, ролна 201, Пов. № 111, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 15/27. април 1899; Перуничић 1985: 402–407.

4 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1900, ред 22, Пов. бр. 20, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 9/21. фебруар 1900.

5 ДАС, МИД ПППО, 1900, ред 495, Пов. № 118, конзул С. Аврамовић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5/17. јун 1900.

описујући их као „народ вредан, миран, и одан реду и цару, а послушан властима и законима“. Желећи да се додвори конзулу, гњилански кајмакам је отишао корак даље па је Србе поредио са Бугарима, по њему „бунтовницима и невољалцима“. Кајмакам се понашао потпуно супротно од начина на који се представио Аврамовићу. Српско становништво је охрабрио боравак конзула у Гњилану, који се поклопио са убиством чувеног зликовца Исљама Бусце и хапшењем његовог друга, братанца Дин Бурјана. Иницијатор ове акције је био Мустафа бег Џинић, а приштински конзул Аврамовић сведок поворке која је пратила Исљамово мртво тело кроз српску махалу.[6]

Аврамовићево присусто међу Србима у Гњилану само је накратко унело спокој, али не и зауставило даља насиља над њима. Арбанаси су користили прилику да нападају српско становништво и за време великих хришћанских празника, па је, према тврдњи Васе Ђорђевића из Доморовца, 300–400 наоружаних Арбанаса из села Адамовца и Блата извршило напад претходне године на Св. Илију у дворишту истоимене цркве, услед чега се народ разбежао, а црква остала без прихода. На исти начин су растерали народ код цркве Св. Петке у селу Шипашници. Истовремено су неки Арбанаси из села Веле–Главе отели девојчицу Којице Црногорца из Грговца и одвели је са собом. (Задужбине Косова, 1987: 655).

Срби Гњиланске казе су трпели велику штету због отимања стоке и покретне имовине. Током јесени 1900. године, у приштински конзулат су скоро из свих крајева Приштинског санџака, па и из гњиланског краја, стизале вести о све већој несигурности. Према тим информацијама забележено је да су непознати Арбанаси Мити Ђелићу из села Ајновца украли 2 вола, Дени Ристићу из Мешине 2 кобиле и 1 трмку са пчелама, Трајку Марковићу из Костанца и Арси Н. из Мачара сву покретну имовину и Ђери Бариловићу из истог села 2 вола. Без икаквог повода Омер из Приштине је ножем напао Митка из Гововца, а на Зафира Стојиљковића из истог села је три пута безуспешно пуцао. Исто је покушао и Исљам из Косовца, који је три пута пуцао на Србина из Бољевца, па кад није успео у својој намери, након шест дана му је преотео жену, потурчио је и оженио. Арбанаси ни у ком погледу нису имали обзира према српским женама, па су се на мети нашле Марија из села Рајановца и Каца из Извора, којима су украдена по два вола у вредности од по 12 турских лира. Жртва крађе је био и Сава Шумаковић из села Тринишевца који је, такође, остао без 2 вола. Током лета Арбанаси су 14. августа[7] убили Анту Арсића из Мошнице (Задужбине Косова 1987: 657).

Напади на Србе Гњиланске казе су се дешавали током целе године, али су лети и за време пољских радова били учесталији. У размаку од само два дана убијена су двојица виђенијих људи, сеоски кмет Стојан Стојковић из Партеша и богати сељак Јован Младеновић из Коретишта.[8] Арбанаси су српске сељане приморавали да им раде и обрађују земљу без икакве надокнаде. Такав захтев је имао и Весељ Пецан који је 27. јула 1901. године, од Николе Спасића из Жегре, у Гњиланској кази, тражио да прекине своје послове и покоси његову ливаду. Захтеву се супротставио

6 ДАС, МИД ППО, 1900, ред 495, Пов. № 118, конзул С. Аврамовић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 5/17. јун 1900.

7 Датуми у тексту су по новом, а у напоменама су дати по старом и новом календару.

8 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. бр. 259, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 24. август / 6. септембар 1901.

Николин отац, након чега му је Весељ убио сина. Пет дана касније, ноћу између 1. и 2. августа Арбанаси су Симеону Миленковићу из Шилова најпре узели вола, а затим га ранили. Непознати починиоци су 6. августа током ноћи у селу Царевцу ранили Марка, газду воденице. Пред својом кућом у Витини, 26. јула погинуо је Зафир Илић. Разлог је у чињеници да му је отац био власник земље и имућан. Након убиства, сутрадан, око 200 српских сељана, међу којима и Зафиров отац су у Гњилану потражили, али не и добили заштиту кајмакама. Рођаци убијеног нису имали сигурност на свом имању, па су остали у Гњилану и сведочили претњама и речима Кабашана: „Ми ћемо само имућне да убијамо, а сиротињу нећемо јер нам треба да ради кулук". Ово, па и многа друга убиства вршена су по налогу приштинског муфтије који је купио један чифлук између Витине и Кабаша и желео да за себе приграби још земље. Муфтијине тежње су угрожавале поједине мухамеданске гњиланске прваке, попут Хусеин паше, Саид аге, Ибрахим аге и других који су пред конзулом из Приштине, приликом боравка у Гњилану огорчено изговарали: „Муфтија је иструлија (упропастио) Косово, па сада хоће и нашу казају!".[9]

У Гњиланској кази је за непуну годину убијено много најугледнијих српских сеоских првака. Они који су избегли смрт живели су у страху или, пак били протерани са својих имања. Браћа Станко и Станоје Симић из Јасеновика су под притиском људи Хусеин паше Ђаковца 1902. године, напустили своју земљу и пребегли у Србију. У великом проблему се нашао и Пера Цветковић из села Извор, на чијем имању су турске власти населиле дванаест кућа мухаџира. Породица Цветковић је имала своју земљу и бројала је 60 чланова. Придошли мухаџири у почетку нису притискали Перу и његову породицу, али су га, наговорени од стране гњиланских бегова, 1902. године, приморавали на исељење.[10]

Несигурност се из сеоских средина преселила и у саму варош, у којој је до 1902. године, стање било мало мирније. Сваки напад и убиство пратили су протести, али су Турци, удружени са Арбанасима, приговарали Србима да иза њих стоји Србија и Русија. Тврдње су темељили на причи да се српско становништво изборило за добијање фермана и обнављање цркве Светог Николе у Гњилану, чему се исламски елеменат противио. Арбанасима је наруку ишло и држање гњиланског кајмакама Џелала, великог српског непријатеља. Он је био препознатљив по томе што је повлађивао Арбанасима и Турцима и некажњавањем за учињена злодела, подстрекивао их на нове акције. Причао је да се трговина у Гњилану налази у српским рукама и на тај начин изазивао гнев код Арбанаса и Турака који су с подозрењем гледали на српске трговце и бакалине. Заиста, радње су им биле снабдевене и у њима се продавао шећер, кафа и други производи. Међутим, српски трговци су се суочавали са бројним настртајима не само Арбанаса, него и турских војника. Забележен је случај од 19. септембра у продавници Саве Катанића, претученог од стране бројних аскера до те мере да није могао да стоји на ногама. Две недеље након

9 ДАС, МИД ППО, 1901, ред 28, Пов. бр. 238, конзул С. Аврамовић – М. Вујићу, министру иностраних дела, Приштина 30. јули / 12. август 1901; Задужбине Косова 1987: 661.

10 Конзул С. Аврамовић је 1902. године о овим, али и осталим бројним злочинима у Гњилану и Гњиланској кази поименично писао М. Вујићу, министру иностраних дела (Перуничић 1989: 268–275).

тога, војници су напали Миту Ашченовића, који је најпре побегао, а затим морао да им да једну лиру. Те исте вечери, у кућу попа Трајка Антића, који је женио сина, упала је група војника под изговором да траже Саву Катанића.

За време док су турски војници и Арбанаси вршили злочине, Срби су се договарали о мерама које би спречиле овакво понашање. Предлог је потекао од Николчета, члана суда и односио се на затварање чаршије. На идеју је дошао због става кајмакама који ниједну тужбу, поднету од Срба, није разматрао и покретао поступак. Николче је управо из тог разлога пред Турцима у чаршији јавно причао и зато је био претучен. Кривицу за учињено дело су приписали Филимону Савићу, са којим није био у добрим односима. Уствари, Николчета је кундаком у главу ударио Биљал Укин[11] из Љубижде, а затим су га и остали војници тукли. Тако претучен, успео је да извади из џепа револвер и једног нападача рани у колено. Након тога су тројица пуцали из мартинки и тешко га ранили, услед чега је преминуо.

Убиство познатог трговца из Гњилана навело је Србе да се окупе у црквеној порти. Затворили су чаршију и упутили депеше великом везиру, валији и мутесарифу, а кајмакаму поднели писмену тужбу. Истовремено, учитељ Сима Симић је са убиством гњиланског трговца упознао конзула у Приштини, који је преко Живка Х. Трајковића затражио детаљан извештај од гњиланске општине. Једна делегација из Гњилана је била упућена у Скопље, где је посетила конзула Милосава Куртовића, руског конзула Виктора Машкова и валију. По повратку делегације у Гњилане је дошао судија из Приштине, али се није довољно ангажовао јер су убице и даље биле на слободи.

Убиство Николчета није зауставило Турке који су наставили са малтретирањем Срба. Претукли су Костадина Ценатовића, бакалина и Перу Тодоровића, ужара, а Душана Ганића и Томовића активно јурили. Поред њих, изложени претњама су били Василько Катанић, Наско Јовановић, трговац и Трајко Ковачевић, учитељ, док је Сава Катанић са женом пребегао у Врање. Због учесталих злочина српска општина у Гњилану је одредила Јевтимија Катанића, да, у име српског народа, министру иностраних дела Краљевине Србије Василију Антонићу поднесе извештај и затражи од Владе да се на Порти ангажује за решавање настале ситуације.[12]

Многим Србима је, након убиства имућног и угледног трговца Николчета било ограничено кретање по вароши, нису смели да отварају радње и баве се трговином. Турци и Арбанаси су смишљено и удружено вршили зулуме у Гњиланској кази јер је, према мишљењу српског конзула из Приштине, Гњилане важило за град који је у Старој Србији дуго одолевао разним недаћама и након ослободилачког рата успео да се одржи у компактности. С друге стране, сељани су код Срба у граду налазили потпору у разним приликама све до насталих догађаја. Конзул је сматрао да ово убиство и малтретирање других трговаца и занатлија може утицати на одлуку да и српско становништво у сеоским срединама Гњиланске казе почне да се исељава у Србију и друга места у Османском царству. Овакав став се подудара са

11 Биљал Укин се у документима среће и као Бељуј Укин.

12 ДАС, МИД ПО, 1902, ред 118, Без бр. трговац из Гњилана Јевтимије Катанић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Београд 12/25. октобар 1902; ДАС, МИД ПО, 1902, ред 118, Пов № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902; Перуничић 1988: 137–140.

чињеницом да је гњилански кајмакам дању, усред чаршије, ухапсио браћу Филимона и Пану Савић, трговце, Филиповог малолетног сина и Светозара Гапића из Приштине, сина Косте Гапића, члана приштинског суда. Док су невини Срби спроведени у затвор као највећи зликовци, починиоци убиства су имали заштиту гњилањског кајмакама. Према поузданим подацима којима је располагао конзулат у Приштини праве убице су били припадници иљава (резервних војника). Међу њима су Биљал Укин и мухаџир Арслан Бајазитов Рублица, мухаџир Арслан Селимов Заграђе из Љубижда, Бајрам Бислин и Муса из села Ђерекара, затим Азем и Тафа Ибрахимов из села Годена у Гњилањској кази.

Конзул Аврамовић је због овавквог понашања гњилањског кајмакама покренуо питање о његовој смени пред приштинским мутесарифом. Сматрао је да би Срби имали двоструку корист, прво, кајмакам би добио заслужену казну, а друго, следећи који би дошао на то место био би обзирнији и трудио би се да умири Арбанасе. Активност конзула по питању смене кајмакама била је појачана новим вестима од 30. октобра о убиству Здравка Торлака, сеоског кмета, најугледнијег и најимућнијег у селу Могила, у Гњилањској кази. Убио га је најстарији син злогласног Сали Бисље из Ђерекара, дакле брат убице Николчета Ђорђевића. И у овом случају, као много пута раније, гњилански кајмакам се нашао у улози заштитника, због које је имао и подршку гњилањских бегова.[13] Приштински мутесариф Асаф паша је уверавао конзула Аврамовића да је неколико пута од надлежних захтевао смену гњилањског кајмакама и наглашавао да „то ће ићи сад мало теже, јер сви гилански мусломани желе да им он остане. Обе муслиманске странке у Гилану сложне су да кајмакама не пусте, а чиме им се то он умео додворити, не могу да разумем“?[14]

У тренутку док је био ангажован око смене кајмакама, конзул је примио писмо од Општине гњилањске у којем га обавештавају о уклањању стајаће војске из града у село Биљач. У решавање новонасталог проблема био је укључен и митрополит Нићифор, који је од мутесарифа затражио да ову варош не оставља без војске. Насупрот српској страни, муслимани су ширили гласине да ће гњилански кајмакам валији писати молбу другачије садржине и тражити измештање војске, под изговором да је потребнија у кази, него у граду. Овакав став муслимана указивао је на лоше намере, уперене против српског становништва у Гњилану. Зато је конзул из Приштине, ради заштите Гњиланаца, упутио писмо исте садржине генералном конзулу у Скопљу и руском конзулу Машкову, сматрајући да први може да затражи помоћ косовског валије, а други да преко своје амбасаде у Цариграду утиче на Порту.[15]

Анархично стање у Гњилањској кази изазвано свакодневним нападима на српско становништво навело је Владу у Београду да, преко Стојана Новаковића, тадашњег посланика у Петрограду и Саве Грујића, посланика у Цариграду затражи помоћ.

13 ДАС, МИД ППО, 1902, ред 118, Пов. № 167, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела Приштина 24. октобар / 6. новембар 1902; ДАС, МИД ППО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902; Перуничић 1988: 140–142.

14 ДАС, МИД ППО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902.

15 ДАС, МИД ППО, 1902, ред 118, Пов. № 188, конзул С. Аврамовић – В. Антонићу, министру иностраних дела, Приштина 21. новембар / 4. децембар 1902.

На основу извештаја које је добијао из приштинског конзулата Михаило Вујић, министар иностраних дела Краљевине Србије је закључио да су зулуми над Србима током пролећа 1902. године, достигли толике размере да се даљи опстанак на тим просторима доводио у питање. За Вујића је карактеристично било да се велики број извештаја о злочинима односио на нападе српских жена и девојака, а још симптоматичније је било да су Арбанаси нападали цркве и манастире. Жалбе Срба остајале су само празно слово на папиру, а турске власти су се према њима односиле индиферентно. Забележени су примери да су уместо починиоца, строгим казнама и затвором кажњавали жртве, под изговором да су се неосновано жалили и окривили „невине људе". У ретким случајевима се водила истрага, али и одуговлачило до тренутка док подносиоци не одустану од жалбе. Турске власти нису предузимале мере да поправе стање. Непредузимање мера и некажњавање зулумћара утицало је да се број зулума повећа, а уједно охрабрило мање познате зулумћаре, па и оне најситније и најобичније Арбанасе да, не само у Гњиланској кази, него у целој Старој Србији, наочиглед власти наставе са уништавањем Срба.[16]

Посланик Србије у Цариграду је имао обећања меродавних кругова на Порти и Јилдизу да ће се положај српског становништва поправити. Међутим, њихове тврдње су биле у потпуној супротности са дешавањима на терену. Министар иностраних дела у Београду Василије Антонић је сматрао да није постојала одлучност турских власти да обећања спроведу у дело и ситуацију у Гњиланској кази поредио са дешавањима у Дреници, у којој се читавих двадесет година није поштовао закон. Зато је у Дреницу била упућена војска на челу са Шемси пашом, која је без икаквих последица успела на примора Арбанасе на покорност. Истовремено, док је војска на једном крају санџака заводила ред, на другом, у Гњиланској кази, наочиглед власти су се дешавала убиства и зулуми. Поредећи ова два догађаја, министар Антонић је био потпуно уверен да није постојала воља турских власти да примире Арбанасе, у супротном могла су се избећи страдања Срба Гњилана и околине, па и убиство честитог и одважног Николчета Ђорђевића, дугогодишњег члана мецлиса. Такође, према Антонићевом мишљењу гњилански догађаји су били у супротности са изјавама првог султановог секретара Тахсин беја, које су на први поглед деловале искрено и разликовале се од претходних. Зато је препоручио посланику Сави Грујићу да меродавним круговима у Цариграду и Порти предочи озбиљност ситуације и укаже на анархију која је захватила Гњиланску казу, управо у време када се у Европи више скретала пажња јавног мњења на тежак положај хришћана. Мирољубива политика Србије према Османском царству је била основа оваквог размишљања њених дипломата, убеђених да се притисцима у Цариграду могу спречити даљи зулуми над Србима Гњиланске казе који су се у све већем броју исељавали у Србију и својим примером демантовали и доводили у питање искреност турске политике.[17]

Османске власти су пред Европом желеле да прикажу да су заинтересоване за увођење реда у Старој Србији, па је генерални инспектор за румелијске вилајете

16 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док бр. 183, 272–273; Задужбине Косова 1987: 661–662.

17 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док. бр. 213, 317–320; Задужбине Косова 1987: 662–663.

Хилми паша предузимао одређене мере. Међутим, његов рад је био сконцентрисан само на поједине делове, али не на оне у којима је постојала потреба. У Београду су сматрали да су распуштеност и зулуми Арбанаса и муслимана главни извор свих недаћа Срба, у крајевима северно од Качаника и на Косову и да на том простору треба завести ред, спречити зулуме и увести реформе. За министра иностраних дела Краљевине Србије Симу Лозанића није било могуће постићи било какав резултат све до тренутка док су арбанашки зулумћари из свих крајева Старе Србије, па и Саит ага из Гњилана, убица Николчета Ђорђевића, Ислам из Ђерекара и други на слободи. Своје мишљење је изнео конзулу у Скопљу Милосаву Куртовићу и предложио да од Хилми паше захтева хапшење и процесуирање свих зликоваца и да би тек након тога Србија поверовала у озбиљност мера генералног инспектора. Лозанић није пропустио прилику да укаже на понашање арбанашких првака и Турака, попут приштинског муфтије, Зејнел аге Шишковића из Вучитрна, Рамиз паше и Шериф ефендије из Призрена, Зејнел аге из Пећи, Риза бега из Ђаковице и Саит аге из Гњилана, означивши их као духовне творце „многих српских јада".[18]

Хилми паша је издао наређење косовском, скадарском, солунском и битољском валији да у року од 20 дана ухвате све преступнике. Задато време није било довољно да се уведе ред у европским вилајетима Османског царства, а посебно у Косовском, али је наредбом из Цариграда требало оставити повољан утисак на европско јавно мњење и представнике великих сила који су вршили све већи притисак на султана и Порту да уведу реформе. У приштинском хућумату и Скопљу, седишту вилајета, број ухваћених зликоваца се преувеличавао и најпре се кретао од 200, да би нарастао на преко 500. Конзул Сима Аврамовић се, желећи да има тачне податке, званично обратио муфтији, који је у одсуству мењао мутесарифа. Прве муфтијине информације односиле су се на број 436, али је Аврамовић инсистирао да добије податке за сваку казу понаособ.[19] Добијени подаци се нису поклапали са бројем о којем је муфтија говорио. Када се узме у обзир да сви ухапшени нису починили никакав злочин, него су се међу њима налазили војни бегунци, ухапшени за неплаћање пореза и друге мање преступе, јасно је било да су турске власти манипулисале подацима. Према наређењу Хилми паше углавном су хапшени они који су чинили злочине над муслиманима, а ређе над хришћанима. У Гњиланској кази од 111 ухапшених само једну четвртину су чинили ухапшени због зулума над Србима. Претпостављало се да је у другим казама тај број био још мањи.[20]

Конзул Аврамовић се, месец дана након разговора са муфтијом, обратио приштинском мутесарифу Асаф паши и поново затражио податке о броју ухваћених злочинаца. Према добијеним подацима, овог пута у Приштинском санџаку их је било 391, од чега у Гњиланској кази 169. Конзул је сматрао да акције турских власти

18 Дипломатска преписка Краљевине Србије I 1933: док. бр. 278, 451–452; Задужбине Косова 1987: 663.

19 Муфтија је изнео следеће податке по казама: за Приштинску 60, Гњиланску 111, Прешевску 34, Вучитрнску 1, Митровичку 6, за Качаник 2, Нови Пазар 3 и Ђаковицу 2. Према томе укупан збир је износио 219, што је далеко мање од првобитног броја 436. (Перуничић 1988: 154–155).

20 ДАС, МИД ППО, 1903, ред А/3, Пов. № 15, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јануар / 1. фебруар 1903; Перуничић 1988: 154–155.

нису дале резултате, а најављиване реформе нису поправиле положај хришћана. Угњетено српско становништво није смело да се жали на зулумћаре због непрекидних арбанашких претњи. Аврамовић је мислио да би се положај могао поправити ако би се у свакој кази образовале посебне комисије, чији би члан био и конзул. Према тој замисли, њихов задатак би подразумевао да примају жалбе, охрабрују тужиоце и прикупљају доказе о почињеним зулумима, али овај предлог није наишао на одобрење турских власти.[21]

Хилми паша се јавно хвалио да је ухваћено много зулумћара, али их је у Гњиланској кази и даље било на слободи, захваљујући беговима, агама и подмитљивости Бајрама Цура. Цурова улога је била видљива у случају криворечког чауша Дурака, којег је на захтев српских сељана и Општине гњиланске сменио приштински мутесариф. Смењеног Дурака је у Кривој Реци заменио чауш Ибрахим Сакицол. Међутим, Дурак је Бајраму Цуру дао 40 турских лира, након чега је био поново враћен у службу. Дураково поновно ангажовање донело је нове невоље Србима, посебно онима које је означио као покретаче смене. Међу угроженима се нашао Жива Стевић из Паралова којег је прогонио Незир из Жеговца. Недељку Торлаку из Могиле су претиили рођаци ухапшеног Арбанаса Раме Трена, који му је током лета 1902. године, убио брата Марка.

Сељане села Бушинца притискао је таксилдар (порезник) који је имао подршку власти, а Турци, власници читлука у Гњиланској кази су Србима јавно претили и опомињали их речима: „Паша (мутесриф) је вода, а ми песак, он ће данас сутра отићи из Гњилана, а ми ћемо после да вам судимо како знамо". Претњама да не смеју да се жале на зулумћаре били су изложени и српски сељани у Кривој Реци, од поменутог Дурака и Суље Ацкова. У Горњој Морави, у селима Витина, Врбовац и Биљача господарили су околни Арбанаси. Велику корист, поред зулумћара, имао је Бајрам Цур, који је од њих узимао велике суме новца. Захваљујући томе бројни изгредници су и даље били на слободи. У извештају Општине гњиланске од 12. фебруара 1903. године, набројани су Арбанаси који су подмитили Бајрама Цура. Међу њима су се нашли: Заир из Стубице са 30 лира, двојица синова Ибрахима Каина из Ђерекара са 40 лира, Рам, Каижов син 20 лира, Ајдар из Љубижде 15 лира, Мустафа из Кабаша 40 лира, Атис и Шабан из Кабаша 35 лира, Зука из Смире 10 лира, Адем из Бресаљца 25 лира, Ибрахим из Кременате 25 лира, мухаџер Зејнел из Каменице 15 лира, док за Маирту Арифова и двојицу му браће из Северца не постоји податак, али се зна да су ухапшени и убрзо ослобођени.[22] Зејнел Укин из Каменице, у Гњиланској кази је био накратко ухапшен, али је на сведочење неког Трајка Арсића, такође из Каменице пуштен на слободу. Иначе, Зејнел је био господар у свом крају, удавао је српске девојке и за то наплаћивао свадбарину. Приморавао је Србе да му бесплатно обрађују земљу, отимао, крао и мучио сељане уз помоћ Муле Дурака.[23]

21 ДАС, МИД ППО, 1903, ред А/3, Пов. № 51, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 18. фебруар / 3. март 1903; Перуничић 1988: 171.

22 ДАС, МИД ППО, 1903, ред А/3, Пов. № 34, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 3/16. фебруар 1903; Перуничић 1988: 156–158.

23 ДАС, МИД ППО, 1903, ред А/3, Пов. № 51, конзул С. Аврамовић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 18. фебруар / 3. март 1903; Перуничић 1988: 173.

Подмитљивост и став Бајрама Цура, као и однос турских власти према зулумћарима одражавао се на стање у Гњиланској кази, у којој се ситуација није поправљала ни у наредном периоду. О томе сведочи и податак да су Арбанаси и даље убијали, малтретирали и уцењивали Србе и да су само током зиме 1905. године на име рабоша (уцена) у Гњиланској кази узели преко 3.000 турских лира, услед чега су српски сељаци напуштали своја села и одлазили у Гњилане (Б[ошковић] 1906: 449).

Анархична ситуација и насиља над Србима у Старој Србији, па и у Гњиланској кази, су почетком XX века достигла врхунац. Насупрот арбанашким злочинцима, подржаним од турских власти у својим неделима, стајала је Влада Краљевине Србије и њене дипломате у Османском царству који су све до ослобођења дипломатским средствима покушавали да представнике великих сила заинтересују за страдање српског становништва на том простору.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Ѓорѓиев, Шериф 2012: Драѓи Ѓорѓиев, Ахмет Шериф. *Салнаме на Вилаетот Косово*. Скопје: Матуситеб.

Дипломатска преписка Краљевине Србије, књ. I, 1933. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

Задужбине Косова, 1987. Призрен–Београд: Епархија Рашко–призренска, Богословски факултет.

Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету 1878–1913*. Београд: Нова књига.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Salname–i Vilayet–i Kosova 1318 (1900).

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Б[ошковић] 1906: М[атеја] Б[ошковић]. „Стара Србија и реформе II“. *Српски књижевни гласник*, књ.17, св. 6. Београд: Штампарија Светозара Николића, 444–453.

Зарковић 2009: Весна Зарковић. „Место и улога исљахата у збивањима у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“. *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 225–235.

Историја српског народа VI/1, 2007. Београд: Српска књижевна задруга.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Растовић 2015: Александар Растовић. *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*. Београд: Завод за уџбенике.

Секулић 1992: Милован Секулић. „Положај српског становништва Гњиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века“. *Зборник историјских музеја Србије*, 26. Београд: Историјски музеј Србије.

Урошевић 2001: Атанасије Урошевић. „Гњилане“, *О Косову, антропогеографски и други списи*. Приштина–Гњилане: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“, Институт за српску културу, Књижара „Свети Сава“, 7–20.

Vesna S. ZARKOVIĆ

VIOLENCE AGAINST THE SERBS OF GNJILAN KAZA 1900–1903

Summary

According to the administrative reform of the Ottoman Empire at the end of the 19th century, the Gnjilankaza was part of the Prištinasandžak of the Kosovo vilayet. Kaza and the town of Gnjilane were of great importance for the Serbian population, which was compact and numerous in that area. It was precisely because of this that it was exposed to various atrocities and violence, which, according to Albanians idea, should have resulted in the emigration and reduction of the number of Serbs. Over time, Albanian crimes against Serbs in Old Serbia increased - it was recorded that there were 979 of them in the Gnjilankaza from 1889 to 1912, of which 151 were for the period from 1900 to 1903.

Violence in Gjilan kaza was repeated every day, and Serbs, faced with confiscation of property, burning of houses, rape of girls and women, ban on carrying weapons, were forced to emigrate to Serbia or other places in the Ottoman Empire. The Turkish authorities did not take measures to restore order and protect the Serbian population. Failure to take measures and impunity against the perpetrators had the effect of increasing the number of atrocities, which encouraged lesser-known perpetrators, even the smallest and most ordinary Albanians, to continue destroying Serbs in full view of the authorities, not only in Gnjilan kaza, but in the whole of Old Serbia. There are numerous cases where the authorities looked favorably upon the rioters and cooperated with them on an almost daily basis. From time to time, the military actions undertaken did not bring the expected results, and the situation on the ground, after the suspension of the actions of the army and the gendarmerie, returned to its original state, after which an even greater anarchy reigned. From the Gnjilan kaza, and in general from the Priština sandjak, it spread and covered other parts of the Kosovo vilayet. The actions of the Turkish authorities, in this case the kaymakam of Gnjilan, who not only did not react to the complaints of the Serbs, but often stood in solidarity with the wrongdoers and supported such actions, went hand in hand with Abanian's misdeeds.

The consuls of the Kingdom of Serbia in Priština reported daily to the Government in Belgrade about the situation in Gnjilan kaza and Old Serbia in general, which through its representatives in the Ottoman Empire and in the capitals of the great powers tried to influence European opinion and cause their reaction.

The Ottoman authorities wanted to demonstrate to Europe that they were interested in bringing order to Old Serbia, so the general inspector for the Rumelian vilayets, Hilmi Pasha, took some measures. However, his work was concentrated only on certain parts, but not on those where there was a need.

Key words: Serbs, Albanians, Gnjilan kaza, Turkish authorities, violence, misdeed.

Рад је предат 30. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.544(497.11)"1918/1941"
327(497.1:497.2)"1918/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39822

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УТВРЂИВАЊЕ ПИРОТСКИХ ПОЛОЖАЈА КАО ПОСЛЕДИЦА ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА 1918–1941**

Апстракт: Рад обрађује питање утврђивања положаја у околини Пирота у периоду између два светска рата. Пиротски положаји представљали су непосредну заштиту нишавског правца и града Ниша, као важног саобраћајног чворишта, а њихово утврђивање последица је забринутости југословенског војног врха од напада из правца Бугарске и одсецања главне одступнице према југу. У раду је дат осврт и на односе са Бугарском у првој половини XX века, како би се оправдала бојазан југословенске стране и намера за што бољим осигурањем источне границе, у складу са постојећим ратним плановима. Рад је настао на основу архивске грађе, као и релевантне литературе.

Кључне речи: Пиротска утврђења, југословенско-бугарски односи, Ниш, Војска Краљевине Југославије, утврђивање.

Основу односа Краљевине СХС/Југославије и Бугарске представљало је територијално питање, које датира из XIX века, тачније, од стицања независности двеју држава. Уједињење Бугарске са Источном Румелијом нагнало је краља Милана да уђе 1885. године у недовољно припремљен сукоб, који се по српску страну завршио неуспешно. Јачање Бугарске и њена победа у рату створили су краљу Милану додатни проблем везан за планове око ослобођења јужних крајева, јер се јавио оправдан ризик од угрожавања долине Мораве и одсецања дела земље. Приликом операција у овом рату као основица погодна за рокаду и смештај трупа послужио је град Ниш, с обзиром на то да се долином Нишаве преко Пирота излазило у пространо софијско поље, што је ову комуникацију определило као кључну у каснијим догађајима.

Супарништво двеју држава достигло је кулминацију за време балканских ратова, када је и настао спор око поделе Македоније. У Другом балканском рату 1913. године главне операције вођене су на вардарском и струмском војишту, пошто је очигледна намера Бугарске била да загосподари територијом која, до закључења мира са Турском, још увек није припадала ни једној страни:

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

„А таква једна неприродна политичка тенденција морала је, наравно, изазвати неприродне војничке мере. Изабрати за главну позорницу ратних дејстава Македонију, коју је требало прећадом отети, и у исто време, а на ушрб најважније операције, наломилати дуж старе српско-бугарске и донекле дуж старе бугарско-турске границе читаве три армије, држати неактивне док се у Македонији потоцима крв лије, то је у стратегијском погледу одиста била једна замашна нелогичност“ (Лазаревић 1934: 5).

Јасно је, из напред наведеног, да је предност вардарском војишту дата из чисто политичких разлога, с обзиром на то да је спор између заређених страна био око Македоније (Скоко 1968: 288-308). Нишавско-софијско војиште, међутим, према мишљењу војних историчара, представљало је далеко повољнију варијанту за вођење операција, с обзиром на услове у којима су обе стране могле дејствовати јачим снагама. Ово војиште простирало се од Осоговских до Сврљишких планина, односило се на долину реке Нишаве, а затим и на помоћне правце - власински и босиљградски који су осигуравали везу Ниша са Скопљем. Сви наведени правци омогућили би српској страни брз продор према Софији, а бугарској према Нишу, чиме би се угрозиле долине Мораве и Вардара.

Српска Врховна команда је, међутим, у завршној фази Брегалничке битке, покушала да рокира део снага са вардарског на нишавски правац и тиме да продором од Пирота преко Сливнице приведе рат крају. Од ове намере одустало се због неповољног развоја догађаја на јужном фронту (Скоко 1968: 248, 262). Истраживања бугарског историчара Косте Тодорова указују да је на иницијативу Русије одложено бугарско наступање у Србију:

„...које је за Бугарску представљало једини изглед на успех, јер се скоро цела српска војска налазила у Маћедонији и једна брза офанзива могла је да доведе у критичну ситуацију и да угрози њено лево крило“ (Тодоров 1938: 213).

Није, међутим, наведена бојазан од уласка румунских снага на бугарску територију, као и рокирање српских дивизија у реон Ниша, што би директно значило угрожавање Софије. Милутин Лазаревић наводи опрез бугарског главнокомандујућег генерала Ратка Димитријева:

„...да наше трупе (српске-Д. В.) у Македонији и Грци не докусуре његову, принуђену на повлачење, Четврту армију и одавде не продру на бугарску територију.“ (Лазаревић 1934: 243).

Са таквим затегнутим односима две земље ушле су и у Први светски рат. Планови Немачке и Аустро-Угарске за придобијање Бугарске као савезника имали су своје оправдање, с обзиром на њено незадовољство постојећим границама, као и јачањем Србије. Планови Централних сила су се, међутим, разилазили у погледу уступака Бугарској и углавном су се темељили на њиховим стратегијским замислима о подели територије. Аустријски план, израђен у генералштабу, подразумевао је поделу територија, с тим да Ниш, као раскрсница комуникација према Цариграду и Солуну, не уђе у бугарску интересну сферу (Митровић 1981: 90-94, 100-103,

164-165, 223-224). са друге стране, Немачка је намеравала да Бугарима препусти Ниш и Пирот, као и излаз према Солуну, како би се овој земљи омогућила доминација на Балкану. Како наводи историчар Милорад Екмечић:

> *„Сан сваког национализма јесте да има безбједан и природан кинески зид око себе. Без Ниша, Скопља и Солуна, а по извјесним прохтјевима и Цариграда, Бугарска га не може имати. Тек с таквим зидом, политика добија осјећање да је довршила своју нацију“* (Екмечић 1990: 222).

За време преговора Бугарске са Централним силама, немачки став био је да је свеједно колико ће обећати, пошто ће сва обећања бити реализована у зависности од тока догађаја, а никако од претходних аранжмана (Аврамовски 1985: 89-90). Приликом потписивања споразума око уласка Бугарске у рат, потписана је и Тајна конвенција која се односила на конкретне акције против Србије и посебно су утврђене западне бугарске границе долином Мораве до Качаника и Шар-планине (Аврамовски 1985: 150-171; Митровић 1978: 47-65). Бугарска објава рата 1915. године довела је Ниш у непосредну опасност чиме би се угрозила комуникација према Солуну. Заузимањем Пирота, Књажевца и Зајечара, Ниш је остао одсечен од остатка земље, а убрзо и освојен. Задатак бугарских снага у овој операцији био је да допру до линије Прађин-Алексинац-Ниш и да заједно са немачком и аустријском војском очисте леву обалу Дунава и обезбеде несметану пловидбу између Оршаве и Видина.[1] Српска врховна команда имала је, међутим, план за тзв. превентивни упад на територију Бугарске и продор директно до Софије из правца Ниша, преко Пирота. План су одбили савезници, пошто су још увек вођени преговори са Бугарском око уласка у рат, тако да би свака превентивна акција одвела ову земљу на страну Централних сила. План је предвиђао упад у време бугарске мобилизације, пре доласка немачких и аустријских снага чиме би се отклонила опасност са истока (Велојић 2014: 45). Један од заговорника овог плана, тада помоћник начелника Врховне команде Живко Павловић о томе пише:

> *„Овај наш вероватни успех утицао би без сумње на борбу између германофила и русофила у Софији у корист ових последњих и ко зне до каквих би компликација по Бугаре довела ова наша офанзива и какви би се политички и војнички успеси њоме добили. Свакако позитивни, што су то доцније и наши савезници признали, када је моменат за акцију био осујећен и када је све било доцкан.....Једног дана војни изасланици наших савезника: Русије, Француске, Енглеске и Италије учинили су корак код мене, наводећи како су они сазнали да се врши концентрација наших трупа на фронту према Бугарима, вероватно у намери да их нападнемо. Али ако се ово учини, сви они излажу, то би била фатална погрешка од наше стране, јер су њихове владе скоро на завршетку преговора са Бугарском и она тек што није пришла на страну наших савезника, који ће је окренути против Турске. Ова група војних изасланика, које је водио руски војни изасланик пуковник Артаманов, заузела је према нама претећи и скоро непријатељски став“* (Павловић 1968: 39).

1 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* (у даљем тексту ВРС), IX, Београд: Главни генералштаб, 1926: 12-13

Значај Ниша, као чворишта комуникација показао се и у завршној фази рата, након пробоја Солунског фронта. Приликом напредовања кроз Србију и након изласка Бугарске из рата, за централне силе Ниш је изгубио стратегијски значај заједно са комуникацијом која је водила према Турској. Међутим, велики део немачких и аустроугарских јединица одступао је из Бугарске преко Ниша, а сам град је претворен у централни магацин за снабдевање.[2] Стога је јужно од града оформљена нова линија фронта, која је издржала до 12. октобра, када су трупе повучене северније на линију Књажевац-Крушевац-Краљево.

Након завршетка рата и потписивања мировног уговора у Нејиу, супротности двеју земаља постале су израженије. Бугарска се никако није мирила са одлукама уговора, тако да су у земљи јачале националистичке организације, попут ВМРО, затим Војне лиге, чије су активности засноване биле на реваншу.[3] Страх политичког и војног врха новостворене Краљевине СХС од агресивних намера Бугарске оправдан је био искуствима из претходних ратова. Стога је предлог границе са Бугарском рађен још 1917. године у Врховној команди српске војске и на мировној конференцији представио га је генерал Петар Пешић, шеф Војне мисије СХС (Митровић 1969: 158-160).

> *„Дотадашња граница није задовољавала српску страну, јер није обезбеђивала долине Мораве и Вардара којима иде главна комуникација (пруга и пут) Београд-Ниш-Скопље-Солун. Она је чак на појединим правцима од границе била удаљена свега 9 км, што је представљало врло лак и примамљив циљ и чијим би се угрожавањем прекинула главна комуникацијска линија за мобилизацију и концентрацију војске на свим фронтовима. Обезбеђење овог правца је за генералштаб свакако представљало императив. Осим ове, значајне је и пруга која је водила долином Тимока, правцем Дунав-Зајечар-Књажевац-Ниш, као део главне трансбалканске железнице за везу Русије и Румуније са Јадранским и Егејским морем. Ова комуникација налазила се у непосредној близине бугарских граничних стража и могла је тренутно бити прекинута, кад год би Бугарима то одговарало.[4] Поред ових комуникација, угрожени су били и важни стратегијски објекти као Зајечар, Књажевац, Ниш, Пироt, Врање, Лесковац и Скопље, од којих су појединн били у домету тешке артиљерије са границе. Раније граница између две државе омогућавала би Србији одбрану од напада, али се морала организовати у фортификацијском погледу, што је захтевало померање на исток. Линија коју је Пешић предлагао полазила је од грчке границе у правцу севера реком Струмом до ушћа Ђермене у њу, а затим Ђерменом до ушћа Разметанице. Затим пресеца коте 634, 828, Гологлавски Рид и долази до села Кондофеј које остаје на српској страни. Од тог села линија се пружа до Голог Брда са кога се спуста и пресеца пут, пругу и реку Струму на 5 км од Перника. Одатле граница пролази поред села Рајлово и Бабица, а затим преко планине Вискар води до Драгоманског седла, пресецајући пут и пругу на 2 км од железничке станице Драгоман ка Сливници. Затим иде до манастира Св. Николе, гребеном Мале планине према реци Лом и караули Стара Кршла до најближе тачке дунавске*

2 ИАН, фонд Стојана Николића, К 3, 1919.г, бр. 1/1049.

3 АЈ, 336, Ф 24, 6112. Министарство иностраних послова Пов. Бр. 3389 од 14. априла 1920.

4 *Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу, 1919-1920* (*Записници*), Београд, 1960: 314-315.

> *обале између села Акчар и ушћа реке Скомија. Овим би Краљевина СХС добила градове Петрич и Видин и приближила се Софији, док би Перник остао Бугарској. Пешић је, међутим, одрицао угроженост бугарске престонице, јер им је остављен цео сливнички утврђени логор, као и планински ланац југозападно од Сливнице.*[5] *По њему, овакав поступак јасно сведочи о жељи српске стране за искључиво одбрамбеном границом, а никако оном која би омогућила лакше продирање у Бугарску. Уколико би постојале било какве офанзивне намере према Бугарској, захтеви за границом би се проширили према линији Големо Маково-Сливница-Владаја-Витоша. У закључку је поновљена нелојалност Бугара, потврђена у претходним ратовима"* (Велојић 2014: 56).

Савезници, у првом реду Велика Британија и Француска, иако наклоњени Краљевини СХС, одбили су предложене границе, из обзира према Бугарској, која би одузимањем територија можда била гурнута у револцију и у којој је у последње време нарочито порастао утицај Италије.[6] Једино што је делегацији СХС успело јесте присаједињење Цариброда и Босиљграда, битних тачака са којих се из правца Бугарске могло успешно дејствовати према Нишу.[7]

Осигурању од Бугарске југословенска страна придавала је значајну пажњу. Сви ратни планови рађени у међуратном периоду предвиђали су концентрацију дела трупа на правцима према Софији, Видину и у Македонији. Распоред снага према Бугарској еволуирао је у складу са политичком ситуацијом. Према првим ратним плановима, израђеним у Краљевини Србији, 1898. године,[8] варијанта за рат против Турске предвиђала је обезбеђење границе са Бугарском трупама III позива, што значи да се није рачунало на сукоб или је намера била строго дефанзивна. Друга варијанта, по којој би у сукоб била увучена и Бугарска, претпостављала је два важна војишта: према Софији и Видину. Услед неслагања у српском војним врху око тога који би правац имао приоритет, постигнуто је компромисно решење да, поред снага распоређених у реону Ниша и Зајечара, део резервне војске буде у Књажевцу.[9]

Ратни планови југословенске војске рађени након завршетка Првог светског рата предвиђали су у прво време одбрану источне границе, с обзиром на опасност од Италије на западу, где је и планирано да се концентрише већи део снага. Први планови и њихове варијанте рађене почетком двадесетих година ослањали су се на делове снага распоређених у Македонији у јачини једне дивизије, што је остављало долине Мораве и Вардада практично небрањеним. Оваква одлука може се објаснити сумњом у способност Бугарске да, одмах након рата може предузети јаче војне

5 *Исто*: 315-316.

6 Занимљива је депеша упућена из Београда делегацији у Паризу у којој се наводи став француског посланика да ће Антанта бити врло пажљива према Бугарима, с обзиром да не могу оспорити и заборавити чињеницу да су ови први понудили мир. Став Краљевине СХС био је да су Бугари прво поражени, а да су затим прихватили услове примирја, као и да су били најдоследнији браниоци Немаца. АЈ, 336, Ф 24, 1567. Депеша од 12. маја 1919.

7 АЈ, 334, Биро за разграничење, Ф 30. Комесар за разграничење генерал Душан Стефановић поткомесару 3. одсека за повлачење границе према Бугарској од 1. децембра 1920.

8 ВА, П 2, К 3, Ф 1, 3/9-12. Препис седнице од 16, марта 1898.

9 *Исто*: 3/1-8.

акције и угрозити виталне комуникације (Велојић 2017: 55-56). У сваком случају, превентивне снаге из Македоније могле би осигурати нишавски правац. Образложење генералштаба било је следеће:

> „Ако Бугари реше да нас нападну, њихов би циљ вероватно био поседање јужних крајева. Према томе, они ће највећу своју пажњу обратити у Јужној Србији. Али како успех у Јужној Србији не би био довољно сигуран без поседања Ниша, то није искљученода ће они још у самом почетку бацити се једним делом снаге у Јужну Србију, а другим ка Нишу и уопште у долину Јужне Мораве за осигурање брзог успеха у Јужној Србији. Према овоме командант (III армије-Д. В.) ће проучити и припремити све што треба, те да би са снагама, са којим располаже, могао са успехом осигурати Ниш и везу са Скопљем.“[10]

Крајем двадесетих година ситуација је захтевала израду посебних варијанти ратног плана против Бугарске у којима је предвиђена превентивна акција и заузимање пограничних бугарских територија у циљу поседања што повољније линије фронта.[11] Према проценама генералштаба Бугарска је главне снаге у јачини од 10-11 пешадијских дивизија и једне коњичке могла да групише на нишавском правцу, што је овоме давало улогу главног ратишта, док су правци према Зајечару и јужно, у Македонији сматрани споредним.[12] Овакво уверење одређивало је и наредне варијанте ратних планова, до 1938. године, када је, након припајања Аустрије, Немачка постала југословенски најопаснији сусед, према коме су, у случају сукоба, морале ангажовати знатније снаге.

Битан моменат у односима на Балкану представљало је потписивање Балканског пакта 1934. године. Балкански пакт представљао је војно-политички савез који су чинили Југославија, Грчка, Турска и Румунија, усмерен против бугарских аспирација. Савез је подразумевао узајамну војну помоћ чланица, што се одразило и на ратне планове (Avramovski 1986: 156-161). У овом случају, за сукоб против Бугарске рачунало се на помоћ Турске и Румуније, али је и даље преовладавао став о важности нишавског војишта.[13] Занимљиво је да у ратном плану „С“ потписаном у пролеће 1940. године није предвиђено дејство против Бугарске, сем осматрања које би коњичке јединице вршиле у реону Пирота (Тешић 1991: 45-51). Последњи ратни план југословенског генералштаба „Р-41“, рађен након приступања Бугарске Тројном пакту, предвиђао је поседање источне границе јачим снагама, у циљу заштите долина Мораве и Вардара, битних за одступање војске на југ.[14] План је донет прекасно, а муњевит продор немачких снага из правца Бугарске према Нишу и Скопљу прекинуо је сваку везу југословенске војске са савезницима.

Из свега напред наведеног јасно је да је нишавско-софијски правац представљао стратегијски кључ за Подунавље, Мораву, Вардар и Марицу, док је у

10 ВА, П 17, К17, Ф 1, 4, 7. Варијанта „И1“; *Исто*, 5, 96. Варијанта „И2“.
11 *Исто*: 2, 4. Варијанта „Б2“.
12 *Исто*: 3, 3-56. Варијанта „Б3“.
13 *Исто,* К 102, Ф 1, 1, 13. Варијанта „НМ8И9Ар2Б9
14 *Исто,* К 3а, Ф 1, 1, 1-33. План „Р-41“.

југословенском генералштабу владало уверење да су Бугари због тога престоницу из Трна преместили у Софију.[15]

> *„На југословенској страни војиште је подељено на нишавску и власинску операцијску зону, од којих је нишавска далеко најважнија на читавом фронту. Нишавско-софијско војиште има огроман значај за обе стране. На њему се налазе објекти од изузетног значаја чији би губитак имао огромног утицаја на завршетак рата. За Бугарску је ово војиште осетљивије јер његовим сломом пада и Софија, а бугарске снаге се деле гребеном Старе планине на два дела и вероватноћа је да ће бити принуђени да траже мир.*" (Велојић 2014: 67).

Приликом разматрања стратегијског положаја Ниша и долине реке Нишаве, свакако се мора у обзир узети и положај Пирота, као главне предстраже на том правцу и средишне тачке на путу из Ниша за Софију. Пиротски положаји се сматрају саставним делом одбране Ниша јер су са српске (југословенске) стране представљали основицу са које се могло продрети у софијско поље, док су са друге стране, из правца Бугарске штитили Ниш и долину Мораве.

> *„Интензивнији радови на утврђивању овог упоришта изведени су након рата са Бугарима 1885. године. Неколико година касније (1892.) настављањем започетих радова уређени су путеви до Црног врха где су урађена три бункера, извршена је оправка пиротског градића, као и свих постојећих утврђења око Пирота, а урађен је и пут за Божурато. У исто време извршено је и премеравање Ниша и уређени пројекти за утврђења око града код Курилова, Коритника, Тумбе, Алајбеговца и Главништа. Радове су изводили једна пионирска чета, један одред телеграфске чете, минерска чета, а месечно су се смењивали резервни пукови из инжињерија дивизијских области.[16] Укупно је било пет група утврђења: јужна група, на левој обали Нишаве спречавала би наступање Бугара правцем Големи врх-Дренова глава-Црни врх-Божурато и бранила нишавску долину. Друга група се налазила југоисточно од Пирота и директно је штитила долину Нишаве. Трећа група се налазила на Црном врху, а четврта на планини Белави и бранила је пиротски утврђени логор. Последња, пета група, названа „Јеремија", налазила се код Бабушнице и обезбеђивала пиротски логор од обухвата са јужне стране. Овладавањем овим утврђеним положајима непријатељ би морао, у напредовању према Нишу проћи кроз Сићевачку клисуру оивичену гребенима Сврљишких и Суве планине који представљају идеалне природне положаје за заустављање напредовања. Уколико би непријатељ савладао и ову препреку, изграђен је систем утврђења у непосредној близини Ниша, пре свега „Марково кале" и „Камара" на Горици и Селичевици, а затим и „Дебељак" који је затварао десну обалу Нишаве и правац са Грамаде. Значај утврђења код Пирота показао се у рату са Бугарима 1913. године, мада је услед претеране опрезности команданта српске II армије читав систем ојачан већим војним контингентом, што је ослабило остале правце на нишавском војишту*" (Велојић 2014: 65-66).

---

15 *Стратешко-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922: 30-31

16 ВА, II 14, К 9, Ф 3, 10/1. Министарство војске начелнику генералштаба Пов. Бр. 36 од 20. априла 1892.

Након Првог светског рата, радови на утврђивању граница извођени су у почетку на северном и западном фронту, с обзиром на опасност која је претила од Италије, док на осталим деловима нису предузимани значајнији кораци до 1940. године. Утврђивањем је југословенска војска желела да надомести недостатак савремених борбених средстава, али и да олакша јединицама у позадини лакшу мобилизацију, концентрацију и маневрисање. Упркос томе што су ранији ратни планови (нарочито они рађени у случају рата против Италије) предвиђали затварање неких важнијих прелаза из праваца Бугарске, опсежнији радови предузети су тек пред почетак рата, према основној идеју повлачења на југ (Милетић 2017: 80; Терзић 1963: 306-307). С обзиром на то да је нишавска долина природно брањена околним планинама, неопходно је било ојачати постојеће препреке и утврдити узастопне положаје почев од државне границе према клисури са ослонцем на тешко проходне обронке Старе планине, затим планине Руја и Црног врха. правци који су могли бити проходни за оклопно-механизоване јединице према плану били би затворени адекватним противоклопним препрекама, а планирано је све до Ниша постављање густог система објеката за запречавање. Од нишавског ка криворечком поравцу предвиђено је затварање читавог међупростора, односно Власинске висоравни и пута од Босиљграда према Врању.[17]

Северно од нишавског праваца извршено је само делимично запречавање долине Тимока код Зајечара, Књажевца и Неготина, као и јужно у реонима Трна, Босиљграда, Криве Паланке и Струмице. Акценат је дат на изградњи бетонских бункера и противтенковских ровова, док се са постављањем жичаних препрека каснило и није реализовано до почетка Априлског рата (Терзић 1963: 307).

> *„Испоставило се у рату да су солидна гранична утврђења са мањим и већим бункерима, противтенковским препрекама и осматрачницама на северозападном фронту била бескорисна, док их на граници према Бугарској није било иако су тамо била најпотребнија према идеји ратног плана „Р-41" како би осигурала одступницу војсци приликом повлачења у Грчку"* (Велојић 2014: 343-344).

Најосетљивији део фронта према Бугарској, долина реке Нишаве, утврђен је по дубини од границе до Пирота обезбеђујући тиме заштиту од директног напада из правца Цариброда, или бочног, из правца Калне, преко Сврљишких планина, а у циљу пресецања комуникације Ниш-Пирот. Читав склоп утврђења код Пирота (утврђиване су доминантне тачке) подразумевао је смештај пешадијских чета уз подршку артиљерије. Утврђење „Црни врх" које се налазило североисточно од града и на коме је постојала караула још из 1893. године, преуређено је за смештај пешадијске чете, а урађени су и грудобрани за девет артиљеријских оруђа (брдских топова). Са тих положаја мање снаге могле су контролисати читаву територију на северу од реке Височице (притоке Нишаве) до комуникације Пирот-Цариброд, на југу. Са десне стране железничке пруге која је водила према Цариброду, налазила су се утврђења „Нишавска долина", „Божурато" и „Јарчар". Ова утврђења

17 *Исто*, Ф 1: 10/6. Кратак преглед југословенског утврђивања 1936-1941-Изјава Стевана Живковића листу „Војно дело" 15. Јуна 1953.

контролисала су комуникацију, али и село Суково, погодно за образовање резервног аеродрома, који би користио јединицама ваздухопловства. Правац према Белој Паланци утврђен је на Момчиловцу, док је код Бабушнице подигнуто утврђење „Јеремија".[18] Што се састава посада утврђења тиче, углавном су мобилисани старији обвезници (40-50 година) са територије Пирота и околине, како би, у случају потребе, могли да поседну положаје у року од 24 часа. За ове дужности одређивани су обвезници српске националности, пошто су Бугари били непоуздани (Терзић 1963: 331).

Комисија за утврђивање, упућена од стране генералштаба, фебруара 1940. године, приликом контроле наишла је на низ неправилности, које нису уклоњене ни у наредних годину дана, тачније до Априлског рата. Правац Трн-Свођ није потпуно затворен, тако да су велики међупростори на неравном и пошумљеном земљишту могли бити угрожени од мањих непријатељских снага. На главном правцу од Пирота према Цариброду нису запоседнуте главне тачке, пошто би њиховим заузимањем непријатељ лако могао угрозити читаву комуникациију. Комисија је препоручивала израду заклона од бетона, а не од дрвета, из простог разлога-становништво околних села оскудевало је у дрвној грађи, тако да је лако могло доћи до краће дрвета. Наређено је и додатно запречавање у виду припремних радова на плављењу Нишаве, с обзиром на то да је комуникација водила долином реке.[19] У самим утврђењима оруђа нису била довољно маскирана, нити заклоњена, а самим тим представљала су идеалну мету за авијацију. Аутоматска оруђа била су нагомилана на појединим деловима, док их на другим местима није било. Предвиђена дволинијска и двостепена аутоматска ватра није прихваћена, пошто је ишла на штету одбране главне линије. Сама главна линија није утврђивана по дубини, пошто фортификације за резерву није било. Као узалудни оцењени су и радови на самом путу, пошто су захтевали време, а нису представљали значајну запреку непријатељским моторизованим јединицама. Нису прихваћене ни барикаде од ломљеног камења, пошто је њихова израда планирана у тренутку потребе. На крају је појединим официрима скренута пажња на непознавање појма запречавање, пошто је оно поистовећивано са рушењем.[20]

Забринутост југословенског војног врха због угрожавања истиочне границе показала се оправданом. Међутим, услед политичких прилика и далеко агресивнијих суседа на северу и западу, утврђивање је током међуратног периода спровођено према Италији, Аустрији (од 1938. године Немачкој) и Мађарској. Тек након приступања Бугарске Тројном пакту, почели су 1940. године радови на утврђивању граничног фронта на истоку, нарочито нишавског правца. Ове радове прекинуо је почетак Априлског рата, а брз продор немачких снага из праваца Бугарске показао је недостатак фортификацијских објеката који би могли успешно да контролишу ову стратешки важну комуникацију.

---

18 *Исто*, К 574, Ф 1: 11, 2-8. Општи преглед пиротских утврђења и појединачне скице.

19 *Исто*, К 464, Ф 1, 1, 1-11. Извештај комисије начелнику генералштаба Стр. Пов. Бр. 65 од 20. фебруара 1940.

20 *Исто*, К 450, Ф 2, 10, 3-6. Извештај Сталне комисије за утврђивање начелнику генералштаба Стр. Пов. Бр. 553 од 18. марта 1940.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АЈ: Архив Југославије:
фонд Делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу (336)
фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334)

ВА: Војни архив:
фонд Војске Краљевине Југославије (II 17)
фонд ратне архиве из балканских ратова (II 2)
фонд Стајаће и Активне војске, Министарства војног и Главног ђенералштаба 1847-1911 (II 14)

ИАН: Историјски архив Ниш:
фонд Стојана Николића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, IX, Београд: Главни генералштаб, 1925.
Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу, 1919-1920, приредили Б. Кризман и Д. Јанковић, Београд, 1960.
Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца, Београд, 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовски 1985: Живко Аврамовски, Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914-1918, Београд: Институт за савремену историју, 1985.
Avramovski 1986: Živko Avramovski, Balkanska antanta 1934-1940, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986.
Велојић 2014: Далибор Велојић, Војска у Нишу 1918-1941, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2014.
Велојић 2017: Далибор Велојић, Ратни планови војске Краљевине СХС/Југославије 1922-1938, Војноисторијски гласник, 1/2017, 145-170.
Екмечић 1990: Милорад Екмечић, Ратни циљеви Србије 1914, Београд: Просвета, 1990.
Лазаревић 1934: Милутин Лазаревић, Наши ратови за ослобођење и уједињење, IV, Српско-бугарски рат 1913, Београд, 1934.
Милетић 2017: Марко Милетић, Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935-1941, Војноисторијски гласник, 1/2017, 71-91.
Митровић 1969: Андреј Митровић: Југославија на конференцији мира 1919-1920, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1969.
Митровић 1978: Андреј Митровић, Тајни уговор између Централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915. године, Међународни односи, 3-4/1978, 47-65.
Митровић 1981: Андреј Митровић, Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918, Београд: Нолит, 1981.
Павловић 1968: Живко Павловић, Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд: Научно дело, 1968
Скоко 1968: Саво Скоко, Други балкански рат 1913, I, Београд: Војноисторијски институт, 1968.
Терзић 1963: Велимир Терзић, Југославија у Априлском рату, Титоград: Графички завод, 1963.
Тешић 1991: Dragan Tešić, Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941, Војноисторијски гласник, 1/1991, 27-55.
Тодоров 1938: Коста Тодоров, Политичка историја савремене Бугарске, Београд, 1938.

Dalibor Z. VELOJIĆ

FORTIFICATION OF PIROT'S POSITIONS AS THE CONSEQUENCE OF YUGOSLAV-BULGARIAN RELATIONSHIPS 1918-1941

Summary

Front fortification towards Bulgaria, especially Pirot's positions, outposts of Nišavski direction, is the consequence of concern of Yugoslav military top for Eastern border securing. This fear was justified if there were taken into account relationships between two countries which were mostly marked with wars. From military point of view, Nišavski direction was sensitive for both sides. For Bulgarian side, that was the shortest way by which Sofia could be threatened. Yugoslav side feared the deterioration of Niš, thus disconnection of the important Moravsko-Vardarska communication. All war plans of Yugoslav army have foreseen at that direction the concentration of strong forces, and additional fortification as well so that to make use of natural obstacles. Nevertheless, foreign policy-related circumstances in the 1920s and 1930s, facing with highly more aggressive neighbour such Italy, and later on Germany, led Yugoslav General Staff to secure, among all, Northern and Western borders. Border securing with Bulgaria was approached only in 1940, after its join to Triple Pact. The works were interrupted by the beginning of April's war, and unfinished fortifications represented none obstacle for breakthrough of German forces.

Key words: Pirot's fortifications, Yugoslav-Bulgarian relationships, Niš, Yugoslav Kingdom's Army, fortification.

Рад је предат 6. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 930:316.75(497)
37.091.64::93/94(497)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39969

Прегледни рад

Валерий Валерьевич ГОНЧАРОВ *
Стипендиат Leibniz Institute for Educational Media (Georg Eckert Institute)

АНАЛИЗ ВИЗУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В УЧЕБНИКАХ ИСТОРИИ В УСЛОВИЯХ РЕКОНСТРУКЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМ В КРИЗИСНЫХ РЕГИОНАХ

Аннотация: Статья посвящена использованию смешанных методов в исследовании прогностической функции визуальной коммуникации в школьных учебниках истории. В качестве примеров были взяты учебники истории из конфликтных регионов Европы (Восточная Европа, Балканы). Представлено влияние визуальной коммуникации и текста на деконструкцию исторических понятий, систему образования, осознание изменений, времени и реальности. Как показал анализ, в условиях реконструкции систем образования в кризисных регионах наиболее сложной задачей является соединение средств визуальной коммуникации с измерениями исторического самосознания. На основе количественного анализа визуальной коммуникации обосновывается тезис о том, что историческое сознание может создаваться или реконструироваться с помощью запаздывающих и опережающих показателей, заложенных в виде визуальных средств в содержание школьных учебников. Такой способ изучения образовательных медиа с позиций прогнозирования политических кризисов имеет ряд недостатков, которые могут быть устранены в процессе дальнейших исследований. Недостатками предлагаемого метода являются отсутствие системы кодирования для количественного анализа в славянских языках, критичность интерпретации кодированных сегментов, обеспечение научной устойчивости результатов, отсутствие оцифрованных наборов данных.

Ключевые слова: количественный анализ, школьные учебники, кризис, историческая идентичность, визуальное кодирование данных.

Высказываться о кризисах и их прогнозировании всегда дело неблагодарное. С одной стороны, исследователь получит массу критики от специалистов по антикризисному управлению, экономистов и аналитиков. С другой, окажется под перекрестным огнем коллег из смежных наук за присвоение и упрощение теорий социальных и политических кризисов. Процессы цифровизации и появление медиа-дидактики, привели к качественным изменениям в области создания и распространения учебников, сделали школьное знание благоприятной средой для формирования будущих кризисов, связанных с противоречиями в трактовке исторических событий, роли и места личности в истории, конструирования противоречивых визуальных образов стран и народов. В этой связи исследования мониторинговой

* Кандидат исторических наук, доцент, тел: +49 177 382336, doublevalery@yandex.com

и прогностической функции учебников, как источников прогнозирования конфликтов приобретают новое звучание.

В 70-80-е годы XX столетия кризисы мыслились главным образом как корректоры политических систем (Bühl 1988). Политическая ситуация и противоборство двух систем велось в тогда в аналоговом мире, лишенном преимуществ социальных сетей, технологий масс-медиа. Поэтому „вымышленные кризисы кризисами не являлись". Кризисы нужно было предотвращать и предупреждать, а также прогнозировать. На страницах учебников в социалистических странах говорилось о кризисе капитализма, а на Западе рассуждали о проблемах плановой экономики с ее непременным атрибутом - дефицитом. Школьные учебники истории по обе стороны были полны идеологических сообщений, формировавших политическое мировоззрение у подростков.

В начале цифрового XXI века понятие „кризис" стало дополняться. Например „коллективный кризис" стал инструментом восприятия проблемной ситуации, с которой невозможно справиться с помощью обычных методов решения (Clausen 2003: 5). „Вымышленные кризисы" вошли в моду и превратились в неотъемлемую часть жизни общества. Подобная эволюция понятия кризис привела к появлению различных измерений его проникновения в общество. С одной стороны мы пришли к выводу принятия неизбежного („кризисы важны, потому что они подчеркивают определенные элементы социального порядка" (Scheter 2012: 114), „необходимо учится на кризисах" (Engelmann 2022), с другой стороны трактовки кризисов стали более многомерными. Например, изучая язык нацистской Германии исследователи обнаружили, что социальные и политические кризисы и потрясения представлены новыми темами и новыми формами общения, новыми типами текста, новыми стилями, новой лексикой (Kämper 2012: 244). Понятие „кризис" стало общественно приемлемым и взяло на себя дидактическую и корректирующую функцию. Сегодня мы не созываем международные конференции с целью предотвращения „кризисов", а элементы их наивысшей эскалации в виде вооруженных конфликтов именуем „принуждением к миру", „демократизацией", „спасением", все больше погружаясь в мир симуляции реальности.

Так как понятие „кризис" приобрело многомерный характер, можно говорить и о социальных и политических кризисах, вызванных изменением (конструкцией – деконструкцией) исторического сознания людей. Если в аналоговую эпоху противостояли друг другу две реальности (социалистическая и капиталистическая), то в цифровую эру мы можем конструировать сотни подобных реальностей в зависимости от текущего политического курса или внешнего запроса. Учебники с этой точки зрения сохранили трансляционную и мировоззренческую функцию и являются одним из средств создания новых политических реальностей.

ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЙ КРИЗИСОВ В УЧЕБНИКАХ

Исследование кризисов в учебниках можно разделить на несколько основных направлений. Первое направление концентрирует свои усилия на изучении представления понятия „кризис" в учебных текстах. Например, сотрудник института

исследования школьных учебников в г. Брауншвейг М. Отто проанализировал стратегии, используемые для анализа кризисов и кризисных знаний. Он рассуждает об индуктивной (понятие „кризис“) и дедуктивной стратегии („кризисные события или явления“) и отмечает, что „большой методологический потенциал заключается в создании и цифровой разработке обширных корпусов учебников для исследований с использованием методов цифровых гуманитарных наук“ (Otto 2020: 106). Интересным представляется и подход Ю. Хессе, который также исследует отображение кризисов в учебных текстах для старшей школы (Hesse 2022).

Второе направление затрагивает изучение текстов с целью предсказания социальных и политических конфликтов. „Вначале бомбы падают на страницах книг“ - точно подметил руководитель проекта „Кассандра“ Д. Вертхаймер (Wertheimer 2020). Он посвятил свои исследования раннему выявлению кризисов посредством оценки литературы с использованием смешанных методов. Художественные тексты на немецком, английском и других европейских языках, анализировались с помощью искусственного интеллекта с использованием методов количественного и качественного анализа. Проект „Кассандра“ построил собственную исследовательскую сеть, а в качестве „сейсмографов“ использует авторов из конфликтных регионов Европы. Немецкая ассоциация „Рабочая группа по историческим исследованиям мира и конфликтов“[1] это еще один пример изучения текстов с прогностической точки зрения. Целью данной ассоциации является исследование мира и управления конфликтами в историческом измерении. Члены рабочей группы подчеркивают, что кризис стал ключевым понятием в первой трети XXI века.

Оба обозначенных нами направления показывают, что учебные тексты могут быть использованы для прогнозирования и мониторинга социальных и политических кризисов, корректировки создаваемых реальностей. Наиболее доступным объектом исследования с целью прогнозирования является визуальная коммуникация в школьных учебниках (иллюстрации, инфографика, цветовые решения, дидактические иллюстративные материалы и карты). Например, семиотический анализ применялся при анализе мифотворчества посредством визуальной коммуникации в албанских школьных учебниках с помощью функций „репрезентации“ и „интеракции“ (Vuka 2017). Для анализа уровня милитаризации в букварях социалистической Македонии использовался метод визуальной семиотики (Leitner, Stojanov 2019). Смешанные методы позволили изучить албанские учебники после образовательной реформы 2004 г. (Luku 2020). Изучение изображений в газетах с целью реконструкции образа социальной группы, проводилось с использованием метода тематического контент анализа. Интересен опыт изучения селективных визуальных воспоминаний в виде фотоальбомов, куда владельцы помещают свои фотографии в соответствии с определенными принципами (Matthäus 2021).

Визуальные материалы уже становились предметом рассмотрения исследователей с целью прогнозирования в области геополитики. Например, географические карты, изученные Р. Капланом. Он подчеркивал, что география может рассказать о целях и стратегиях государства гораздо больше, чем идеология и внешняя политика. Среди прогнозов американского аналитика значится кризис между

1 Нем. „Arbeitskreis Historische Friedens- und Konfliktforschung“.

югом и севером Европы, который является „самой серьезной проблемой для сообщества европейских государств со времен войны в Югославии“, а также создание „энергичных и независимых“ буферных государств между морской Европой и евразийским пространством в интересах „свободного мира“ (2009: 96-105). Сегодня концепция „буферизации“ реализуется в практической плоскости.

СООТНЕСЕНИЕ СРЕДСТВ ВИЗУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ И ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

При анализе визуальной коммуникации в учебниках истории в условиях реконструкции образовательных систем в кризисных регионах наиболее сложной задачей является соотнесение средств визуальной коммуникации с измерениями исторического самосознания. Согласно методологии Х. Пандель историческое сознание - не формальная ориентация в исторических событиях и временах, а скорее социально-политическая ориентация в изменяющихся общественных отношениях. Историческое сознание равно политическому (Pandel 1987). Исследователь выделяет три основных уровня исторического сознания человека. Базовый уровень – *сознание времени*. Иммунной категорией, позволяющей противостоять мифам, легендам и искажению истории является *сознание действительности*, а *сознание изменений* позволяет приобретать социальный опыт. К обозначенным уровням Б. Ханке предлагает добавить еще три маркера - *сознание различий*, *сознание идентичности*, *сознание ценностей*. По ее мнению, они должны повлиять на предложенные уровни и соответствовать опыту сегодняшних школьников (2019: 129-130; Manker 2021).

С учетом обозначенных выше предпосылок может быть сконструирована прогностическая стратегия, учитывающая опережающие и запаздывающие факторы в перечисленных категориях. *Опережающими индикаторами* мы будем называть влияние визуальной коммуникации на конкретную целевую группу (например, на учеников конкретного года выпуска), а *запаздывающими* – на историческое самосознание молодежи в целом (на основании опыта использования учебника в течении длительного времени). К похожему решению пришли и другие исследователи. Например, изучение политической апатии у молодого поколения в ФРГ показало, что существует индивидуальный (опережающий в нашем понимании) и структурный (запаздывающий) дефицит. Пути его преодоления - тренинги для учителей с целью перевода форма активности учащихся с традиционных на нетрадиционное формы участия в политической жизни общества (Wohnig 2018: 37).

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ДЕКОНСТРУКЦИЮ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

Пример анализа *опережающих индикаторов* может быть представлен изучением формирования конкретного исторического понятия в школьном учебнике. Для этого проведем анализ учебников двух соседних стран, отношения между которыми всегда носили конфликтогенный характер с позиции использования такой формы формирования исторического сознания молодежи как школьный учебник.

Наиболее кровавым конфликтом на пространстве бывшего СССР являлась Чеченская война[2]. Посмотрим, как он представлен в польских учебниках истории. В данном случае опережающим индикатором будет уровень деконструкции исторического понятия.

Для контент-анализа терминов „террорист", „боевик", „повстанец" в контексте вооруженного конфликта в Чечне был взят текст из учебника для восьмого класса (Sniegocki 2018). События первой и второй чеченской войны представлены в рамках темы „Польша и мир в новой эпохе" (тема „Европа после распада СССР"). Выбор места в рамках курса истории неслучаен, ученики средней школы – это будущие граждане. Интерпретация войны в Чечне рассмотрена в рамках отдельной темы и сопровождена фотографиями руководителей бандформирований Д. Дудаева и Ш. Басаева. По полученным данным, чаще всего представителей незаконных вооруженных формирований называли „чеченцами" (50 %), далее следуют „боевики" (26 %), „повстанцы", „террористы", „ополченцы" (20 %), „похитители" (4 %). Такая палитра обозначений говорит о неустойчивости взглядов на трактовку событий первой и второй чеченской кампании. Преобладание этнической принадлежности при наименовании соотносится с общим взглядом на события в Чечне, обусловленным представлением чеченцев как борцов за свободу и независимость. Термин „боевики" носит скорее позитивный характер, обозначающий солдат добровольческой армии. Особо остановимся на термине „террорист". Исходя из представленных на страницах учебника взглядах, „терроризм" и „террорист" может иметь двоякое толкование. Первое – это исламские фундаменталисты и атаки 11 сентября 2001 г. в США, второй – терроризм, используемый „народами, борющимися за свободу и независимость". Если первый тип осуждаем авторами, то терроризм как форма борьбы против России находит сочувствие. Подобная деконструкция понятия „терроризм" является *опережающим кризисным индикатором*, так как в соседних странах (Россия, Беларусь) отношение к терроризму в Чечне является травмой и четко обозначено в рамках понятий „международный терроризм" и „сепаратизм". На данном примере мы можем наблюдать воздействие данного индикатора на осознание действительности, важный уровень исторического сознания (Goncharov 2019).

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ СИСТЕМУ

Запаздывающие индикаторы имеют намного больший масштаб. Например, реконструкция системы образования в Боснии и Герцеговине подразумевала собой изменение содержания школьных курсов по истории и была разделена на несколько этапов: информирование релевантных институтов развития и адаптация методических рекомендаций (апрель, 2005); запуск конкурса для написания школьных учебников (июнь, 2005); апробация новых учебников в школах (2006-2007 учебный год); проведение обучающих тренингов для учителей.

2 Чеченская война (1994-1996 гг.) – боевые действия на территории Российской Федерации между вооруженными сепаратистами и федеральными войсками. Одной из причин войны стало стремление сепаратистов объявить о независимости с целью строительства радикального исламистского государства.

Согласно наставлениям, опубликованным уже после завершения первого этапа, в новых учебниках истории должны быть учтены требования к визуальной коммуникации с учащимися (Black 2007). Технические стандарты подразумевали, что они должны быть большого формата, их обложка должна быть „визуально привлекательной" для подростков, приложения в виде карт и схем должны быть выполнены полноцветной печатью, а содержание учебного материала в приложениях должно быть свободно от текста или же визуальные средства обязывалось внедрять в текстовый блок. Требования к визуальной коммуникации должны были учитывать включение примеров из реальной жизни в содержание параграфа и их имплементацию в исторический период. Дидактический материал в виде иллюстраций, картин, графиков, исторических карт предлагалось представить максимально, а при использовании исторических карт нужно было добиваться максимальной рефлексии. Упрощенная идентификация структуры школьного учебника истории реализовывалась за счет использования цветовых решений и принципов самостоятельной систематизации учебного материала.

Наиболее характерным посткризисным триггером в учебниках стран бывшей Югославии (учебники Боснии и Герцеговины - не исключение) является вооруженный конфликт, сопровождавший распад Югославской федерации. Географически и этнически сложный регион Балкан и влияние политических сил на процессы, происходящие в нем, определили подход к содержанию курсов истории в Сербии, Косово, Боснии, Черногории, Хорватии и Македонии. Поэтому для количественного анализа визуального содержания была отобрана тема *Распад Югославии*. Подобный выбор не случаен, так как оценка произошедшего не лишена эмоциональной окраски и содержит ряд примеров, которые наглядно иллюстрируют характер содержания учебников.

В рамках анализа была применена система кодирования, характеризующая средства визуальной коммуникации с учетом более детального раскрытия нескольких *запаздывающих индикаторов* (радикализация визуального содержания, рефлексия над событиями прошлого – „сознание изменений"; демократизация, усиление эмоциональной картины, конструирование образа врага – „сознание действительности"). Система кодов была „наложена" на содержание учебников из Боснии и Герцеговины для получения количественных результатов. Анализ форм и типов визуальной коммуникации в учебниках показал, что наиболее распространенным видом коммуникации являются фотографии событий, людей и мест. Реже встречаются графики и диаграммы, инфографика или визуальные блоки. Наиболее частым мотивом визуальной коммуникации является рефлексия над причинами и последствиями вооруженного конфликта. Как показывает практика, последствия рефлексии над прошлым приводят к формированию четкого образа врага с помощью фотографий жертв, разрушений и боевых действий. Вопрос о том, кто виноват всегда приводит к поиску ответственных. При этом высокий уровень эмоциональной окраски фотографий и иных изображений оказал влияние на политизацию тем, связанных с событиями боснийской войны. Исходя из количественного анализа, высокий уровень эмоциональности придают визуальные изображения геноцида боснийцев и хорватов. Логичное сравнение средств визуальной коммуникации

с учебниками Хорватии, показывает полную преемственность дидактических визуальных средств. Фотографии из учебников одной страны, в результате реконструкции, реплицировались в учебниках другой с тем же расположением и применительно к сходному текстовому содержанию (Sluzbeni Glasnik 2005).

На общем фоне учебники истории в Боснии и Герцеговине имеют превышение по показателям рефлексии над прошлым и конструирования образа врага. Например, в соседней Черногории не смотря на высокие показатели рефлексии, создание образа врага не происходит, область сознания действительности не затрагивается (см. рис.1).

Как отмечала К. Киффер (образовательный директор миссии ОБСЕ в Боснии и Герцеговине) „реформа образования необходима для обеспечения того, чтобы идеологические проблемы которые подпитывали войну - идентичность, история, культура, язык, самоопределение, права личности и групп - уступили место новому этапу послевоенного укрепления доверия и примирения, в ходе которого постепенно развивается доступная система образования, приемлемая и эффективная для всех граждан, независимо от их этнического происхождения или статуса“ (Black 2007:134) . С одной стороны, со словами К. Киффер можно согласится, с другой же, количественный анализ показал, что проведенная реконструкция исторического знания и следование наставлениям по написанию школьных учебников, привели к существенному росту рефлексии над событиями прошлого в учебниках Боснии и Герцеговины. Но в отличие от сопредельных регионов, где подобная рефлексия позволила снизить и уровень враждебности, радикализации содержания, в Боснии и Герцеговине она привела к закреплению образа врага в образе определенной этнической группы. Следование в канве „хорватской“ версии новейшей истории и репликация средств визуальной коммуникации привели к отсутствию вариативности и различных точек зрения, деконструкции истории.

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ЭСКАЛАЦИЮ КРИЗИСОВ

Необходимость анализа визуальной коммуникации в учебниках истории с целью реализации прогностической функции остро проявляется и на этапе эскалации кризиса. Можно с уверенностью сказать, что истоки сегодняшнего кризиса на Украине стоит искать в содержании школьных учебников. В 2019 году учебники истории в России и на Украине показывали высокий уровень политизации визуальной коммуникации (Россия – 23, Украина – 13) и дисбаланс в уровне рефлексии над прошлым (Россия – 3, Украина – 15) (см.рис.1).

На основании приведенных данных мы можем сформулировать несколько тезисов, касающихся анализа визуальной коммуникации в учебниках истории с позиции прогностической функции. Запаздывающий индикатор „образ врага“ находится под влиянием индикаторов „политизации“ и „радикализации“. Чем выше показатель использования в визуальном ряде образа врага, тем выше конфликтный потенциал. При низком уровне политизации и радикализации конфликтный потенциал сокращается. Запаздывающий индикатор „демократизации“ содержания снижает уровень политизации и радикализации, что приводит к снижению

конфликтного потенциала. Запаздывающий индикатор „политизации“ может быть снижен за счет повышения уровня демократизации визуального содержания учебников. Запаздывающие индикаторы „радикализации“, „эмоциональности“ и „рефлексии“ имеют двойственный характер и подлежат дальнейшему исследованию.

Запаздывающий индикатор	Mon	Rus	Ua	Srb	Kos	Geo
Радикализация	0	0	0	1	3	2
Политизация	4	**23**	**13**	4	7	0
Рефлексия	5	3	15	4	2	4
Влияние	1	4	0	0	1	0
Демократизация	2	6	6	2	14	0
Эмоциональность	2	0	0	1	1	0
Образ врага	3	0	3	3	1	1

Рис.1. Количественный анализ визуальной коммуникации в кризисных и посткризисных регионах (Mon - Черногория (Бурзановиh 2009), Rus - Россия, Ua - Украина, Srb – Сербия, Kos – Косово (Rexhepi 2009), Geo - Грузия).

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА ОСОЗНАНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ

Обозначив несколько примеров анализа применения индикаторов при изучении визуальной коммуникации в учебниках истории в кризисных регионах обратимся к обратной ситуации, когда учебники становились средством интеграции новых территорий за счет формирования исторического самосознания посредством школьного образования. Возвращаясь к трем основным уровням исторического сознания человека (сознание времени, сознание действительности, сознание изменений). В этой связи при интеграции территорий большую роль играет деконструкция окружающей действительности. Например, анализ содержания школьных учебников СССР в 1950-1989 гг. приводит нас к выводу, что на их страницах Восточной Пруссии, ставшей Калининградской областью или не существовало в принципе, или же упоминание о ней сводилось к итогам Потсдамской конференции стран-победителей[3], что говорит о сознательной деконструкции, направленной на изгнание всяческих воспоминании о Восточной Пруссии и немецком населении („изгнание прусского духа“).

В противоположность этому, Польская народная республика (ПНР) конструировала у молодежи осознание „возвращения“ к исконным землям в Силезии. Как показал историографический анализ учебных пособий для младшей, средней школы и гимназий в период первого десятилетия интеграции „возвращенных земель“ в состав Польши 1945-1958 гг. была одной из приоритетных тем. Польское министерство просвещения полностью придерживалось концепций, которые были

3 Калининградская область образована в 1945 году после решения Потсдамской конференции трех великих держав (СССР, США, Великобритании) о ликвидации Восточной Пруссии, северная часть которой после Второй Мировой войны отошла СССР.

сформированы польской исторической наукой в довоенные и послевоенные годы. Прежде всего, это „возвращение к пястовским границам Польши“[4].

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОЗНАНИЕ ВРЕМЕНИ

Еще один пример конструирования новой действительности посредством школьных учебников можно найти в Австро-Венгерской империи. Как показал анализ, концепция „мировой войны“ 1795-1815 гг. была призвана расширить географические рамки содержания учебного материала и стала переходным этапом от австрийской к австро-венгерской модели исторического повествования. Концепция „мировой войны“ и участия в ней Австрии легитимировали существующее с момента образования Австро-Венгрии притязания и геополитический статус государства. В XX веке концепция „мировой войны“ была связана с представлением об эпохе европейских социальных и национальных движений, „социальных и национальных войн“ 1789-1815 гг. Для австро-венгерской монархии, считавшей панславизм и национальные движения на Балканах одной из главных политических угроз, подобный переход был закономерен.

КРИТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПРОГНОСТИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ УЧЕБНИКОВ

Описанный нами выше подход, основанный на применении опережающих и запаздывающих индикаторов, имеет и ряд недостатков. Важно отметить, что анализ косвенных данных (например, социальных сетей) мог бы подтвердить или опровергнуть приведенные выше тезисы о взаимосвязи в текстах учебников и складывающегося самосознания. Эволюция аналоговых учебников в образовательные медиа также определяет необходимость мониторинга визуального содержания с позиции опережающих и запаздывающих индикаторов. Учащиеся часто используют медиа как информационный контейнер, не обладая компетенциями по критическому анализу медиа ресурсов, что приводит к структурному дефициту категории сознания изменений. Не представляя весь процесс, а только его часть подросток может сделать необоснованные выводы (Mierwald 2021: 21).

Еще одним критическим замечанием, применительно к текстам учебников на славянских языках может стать недостаточность автоматизации исследовательского процесса. Программные комплексы для количественного анализа не поддерживают морфологию славянских языков и не дают возможность загрузить данные из социальных сетей по ключевым словам. В противоположность, для романо-германских языков дополнительные текстовые массивы могут быть получены с помощью импорта содержания (комментариев, содержания сообщений) по заданным параметрам из социальных сетей. С учетом все большего распространения учебных ресурсов в цифровом формате, это снижает возможности по работе

4 Концепция „возвращенных земель“ появилась в 1934 г. и стала важной частью политической жизни польской элиты, „idea fix“, которая увязывалась с возрождением польской государственности, ярким образцом пропаганды. Основная суть концепции – возвращение земель в Силезии.

с текстами на славянских языках, транскрибированию учебных видео. Поэтому отсутствие доступных комплексов, позволяющих учитывать структуру языка при машинной обработке массивов текстовых данных, ограничивают доступ к расширению исследовательского поля и обеспечению устойчивости (нем. Robustheit) подобных изысканий.

Актуальной теоретической проблемой является и критика интерпретации „закодированных" фрагментов текста. Классический подход к критике авторской интерпретации приведен в работе Е. Терхарта, который замечал, что при проверке результатов исследования следует проверять или метод (нем. Methodenvalidität) или результат (нем. Ergebnisvalidität) (Terhart 1995: 373-400). В современных реалиях можно говорить о необходимости проверки метода, результата и данных. Обозначенная выше проблема „устойчивости" при проведении количественных исследований, в нашем случае массивов учебных текстов, может оказать существенное влияние на качество исследований. В данном случае, „устойчивость" подобных исследований может быть обеспечена соблюдением принципа, когда разные методы будут применяться к данным первичного исследования и приведут к одинаковому результату, либо результаты исследования (выборочные части) будут проверены дополнительными массивами данных (Bauder 2021: 899-915).

Отсутствие разработанных *сисѣм* кодирования на основе индикаторов для количественного текстов на славянских языках, позволяющих оперативно проводить анализ прогностической функции, тоже является теоретической проблемой. Анализируя тексты учебников, мы получаем систему взглядов будущих поколений, их восприятие других стран и культур.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По итогам предпринятых нами рассуждений, можно выделить основные выводы настоящего исследования. Для школьных учебников может быть разработана прогностическая стратегия, учитывающая опережающие и запаздывающие факторы. Опережающий фактор – это влияние визуальной коммуникации на конкретную целевую группу (например, на учеников конкретного года выпуска), а запаздывающий – на историческое самосознание молодежи в целом (на основании опыта использования учебника в течении длительного времени). Необходимость анализа визуальной коммуникации в учебниках истории в посткризисных регионах с целью реализации мониторинговой функции остро проявляется и на этапе эскалации кризиса. Можно с уверенностью сказать, что истоки сегодняшнего кризиса в Восточной Европе стоит искать в содержании школьных учебников конфликтующих стран (постсоветское пространство, балканские страны).

Перспективным является изучение индикаторов и построение кодовых систем для количественного анализа текстов учебников. Теоретическая проблема „устойчивости" при проведении количественных и качественных исследований, в нашем случае массивов учебных текстов, может оказать существенное влияние на качество исследований. Отсутствие разработанных систем кодирования для количественного изучения текстов на славянских языках, позволяющих оперативно

проводить анализ прогностической функции, тоже является насущной теоретической проблемой, связанной с применением описанных выше методов.

ЛИТЕРАТУРА

Bauder 2021: Bauder Tristan. Qualität qualitativer Forschungsdaten im Kontext von Archivierung und nachhaltiger Nutzung -Sondierungen und Perspektiven für die qualitative Bildungsforschung. Zeitschrift für Pädagogik. Bd.67. 899-915.

Black 2007: Black Luisa. *Manual for History Teachers in Bosnia and Herzegovina.* Sarajevo.134-137.

Goncharov 2019: Goncharov Valerii. Rol' istoricheskoj politiki v formirovanii ponyatij povstancy, separatisty i oppoziciya na stranicah uchebnikov dlya srednih shkol v Respublike Pol'sha. *Prepodavanie voennoj istorii v Rossii i za rubezhom*. Vyp. 2. 52-67.

Hanke 2019: Hanke Barbara. Dimensionen des Geschichtsbewusstseins 2.0 – ein Vorschlag. Zeitschrift für Didaktik der Gesellschaftswissenschaften, Jg.10. H. 1. Frankfurt /M.126-137.

Hesse 2022: Hesse Jan-Otmar. Die Weltwirtschaftskrise in den Schulbüchern der gymnasialen Oberstufe. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. H. 1-2. Hannover. 39-57.

Jansen 2021: Jansen Malte. Welche Potenziale bietet Sekundäranalysen für die Erhöhung von Forschungsqualität und Replizierbarkeit. Zeitschrift für Pädagogik. Bd. 67.841-859.

Kaplan 2009: Kaplan Robert. The Revenge of Geography. *Foreign Policy*. Vol. 172.May/June 2009.96-105

Leitner-Stojanov 2019: Leitner-Stojanov Darko. Militarization via Education. A 1945 Primer from Socialist Macedonia. *Journal of Educational Media, Memory and Society.*Vol.9. 2019.

Luku 2020: Luku Esilda. Representation of the Holocaust in Albanian Secondary School History Textbooks since the Educational Reform of 2004. *Journal of Educational Media, Memory and Society,* Vol.1. 2020.

Manker 2021: Manker Petra. Die Planung der Geschichtsunterricht in einer diversen Gesellschaft. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. Jg.1.H.5-6. Hannover. 274-288.

Matthäus 2021: Matthäus Jürgen. Kriegsfotos aus Obersalzberg. Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. Jg.69.H.3. Berlin. 224-240.

Mierwald 2021: Mierwald Marcel. Digital oder doch lieber Analog? Geschichte für heute. Zeitschrift für historisch-politische Bildung. Jg.14. H. 3.21-41.

Otto 2020: Otto Markus. Krisen als Seismografen gesellschaftlichen Wandels und Gegenstand schulischer Bildungsmedien. Handbuch Krisenforschung. Wiesbaden: Springer. 267.

Pandel 1987: Pandel Hans-Jürgen. Geschichtsbewusstsein. Geschichtsdidaktik. Jg. 12. H. 2. Frankfurt /M.113 - 213.

Rexhepi 2009: Rexhepi Fehmi. Historia 5. Botim i trete.F.Rexhepi. Prishtine: Libri Shkollor.

Službeni Glasnik 2005: Guidelines for Writing and Evaluation of History Textbooks for primary and secondary Schools in Bosnia and Herzegovina. Commission of the Development of Guidelines for Conceptualizing New History Textbooks in Bosnia and Herzegovina. *Službeni Glasnik Bosnie i Hercegovine*. April 2005.

Sniegocki 2018: Sniegocki Rafal. *Wczoraj i dzis: Podrecznik do historii dla klasy VIII szkoly podstawowe*j. Warszawa.179.

Terhart 1995: Terhart Ewald. Kontrolle von Interpretationen: Validierungsprobleme. Bilanz qualitativer Forschung. Bd.1.373-400.

Vuka 2019: Vuka Denis. The Visual Construction of the Myth of the Albanian National Leader. *Journal of Educational Media, Memory and Society.*Vol.9.69-85.

Wertheimer 2020: Wertheimer Jürgen. 2020. Sorry Cassandra! Warum wir unbelehrbar sind. Tübingen: Konkursbuch Verlag.180.

Wohnig 2018: Wohnig Alexander. Explaining Political Apathy in German Civic Education Textbooks. *Journal of Educational Media, Memory and Society*. Vol.10. 20-39.

Бурзановић 2009: Бурзановић Славко. *Историја за девети разред деветогодишње основне школе*. Подгорица: Завод за учбенике и наставна средства.

Valeri V. GONCHAROV

ANALYSIS OF VISUAL COMMUNICATION IN HISTORY TEXTBOOKS IN THE CONTEXT OF THE RECONSTRUCTION OF EDUCATIONAL SYSTEMS IN CRISIS REGIONS

Summary

Speaking about crises and their forecasting is always a thankless task. On the one hand, the researcher will receive a lot of criticism from experts in crisis management, economists and analysts. On the other hand, it will find itself in the crossfire of colleagues from related sciences for appropriating and simplifying theories of social and political crises. The processes of digitalization and the emergence of media didactics have led to qualitative changes in the creation and distribution of textbooks, made school knowledge a favorable environment for the formation of future crises associated with contradictions in the interpretation of historical events, the role and place of the individual in history, the construction of conflicting visual images of countries and peoples. In this regard, studies of the monitoring and prognostic function of textbooks as sources of predicting conflicts acquire a new meaning.

Key words: cognitive maps, problem definition, articulation, reference points, narrative framework, textbook, quantitative and qualitative methods.

Валериј Валерјевич ГОНЧАРОВ

АНАЛИЗА ВИЗУЕЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ У УСЛОВИМА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ОБРАЗОВНИХ СИСТЕМА У КРИЗНИМ РЕГИОНИМА

Резиме

Чланак је посвећен употреби мешовитих метода у проучавању предиктивне функције визуелне комуникације у школским уџбеницима историје. Као примери су узети уџбеници историје из конфликтних региона Европе (Источна Европа, Балкан). Приказан је утицај визуелне комуникације и текста на деконструкцију историјских појмова, образовног система, свести о променама, времену и стварности. Како је анализа показала у контекста реконструкције образовних система у кризним регионима, најтежи задатак је повезати средства визуелне комуникације са димензијама историјске самосвести. На основу квантитативне анализе визуелне комуникације, поставља се теза да се историјска свест може креирати или реконструисати уз помоћ заосталих и водећих индикатора уграђених у виду визуелних средстава у садржај школских уџбеника. Овакав начин проучавања образовних медија са позиције предвиђања политичких криза има низ недостатака који се могу отклонити у процесу даљих истраживања. Недостаци предложеног метода су недостатак система кодирања за квантитативну анализу у словенским језицима, критика интерпретације кодираних сегмената, обезбеђивање научне стабилности резултата и недостатак дигитализованих низова података.

Кључне речи: квантитативна анализа, школски уџбеници, криза, историјски идентитет, визуелно кодирање података.

Рад је предат 9. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 355.1-053.18(497.11)"1912/1918"
94:616.935(497.11)"1912/1918"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-32-36007

Оригинални научни рад

*Владимир А. КРИВОШЕЈЕВ**
Народни музеј Ваљево
Академија Западна Србија, одељење Ваљево

ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ ТОКОМ РАТОВА 1912–1918. ПРИЛОГ КВАНТИФИКАЦИЈИ ЖРТАВА

Апстракт: Ратни услови живота током Првог и Другог балканског (1912-1913) и Првог светског рата (1914-1918.) довели су до кулминације разних болести и појаве различитих већих и мањих, локалних, регионалних и светских епидемија. Према проценама, заразне болести су током ратних година однеле око 360.000 живота. Епидемија тифуса, која је током првих пола године 1915. захватила целу Србију, однела је око 135.000 живота. Епидемијски удар светске пандемије шпанске грознице, однео је око 115.000 живота. Циљ овога рада, који је већим делом базиран на анализи црквених матичних књига умрлих, је да укаже на више различитих локалних епидемија које су захватиле српску војску и цивилно становништво. Јављале су се, повезано или неповезано, током свих ратних година, на различитим територијама и са великим збирним морталним последицама; однеле су око 110.000 живота. Биле су то епидемије: колере, богиња, дифтерије, дизентерије, шарлаха, великог кашља и сл.

Кључне речи: Србија, Први светски рат, епидемија, болест, тифус, шпанска грозница, дизентерија, дифтерија, колера, шарлах.

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског (1912-1913) и Првог светског рата (1914-1918) довели су до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Такав је пример са великом епидемијом тифуса која се ширила Србијом током прве половине 1915. године, док је епидемијски налет шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918, био део светске пандемије. Поред ових болести, које су у два маха иза себе оставиле бројне жртве, харале су многе друге, често у виду различитих мањих или већих, повезаних или неповезаних локалних епидемија.

Циљ овога рада је да, колико је то могуће на основу расположиве литературе и достигнутог нивоа истраживања укаже на размере морталних последица две велике епидемије, као и на појаве и смртоносне последице локалних епидемија различитих болести, током свих ратних година, како међу цивилним становништвом, тако и међу војницима на фронту.

* Ванредни професор, научни сарадник, музејски саветник; vladimir.krivosejev@gmail.com.

На појаву морталних болести, у недостатку других историјских извора, најбоље указују матичне књиге умрлих, у којима наилазимо на широк спектар различитих узрока смрти. Природна смрт, назначена као: *старост*, *старачка изнемоћност*, или само *изнемоћност*, у односу на друге узроке, најређе се среће.[1] Као узрок упокојења наводи се и смрт на порођају, како мајки (*умрла на порођају*) тако и новорођенчета (*при порођају*, *недоношче*), као и касније смрти беба (*слабо рођено*, *услед недостатка мајчине бриге*, *услед слабе неге због мајчине болести*, *фрас*). Честе су и различите насилне смрти. Поред бројних погинулих у ратним дејствима срећу се и уписи: *погинуо несрећним случајем*, *убијен*, *убијен из пушке*, *убијен секиром*, *заклан*, *убијен од хајдука*, *од зликоваца* (понекад и уз навођење имена убица). Нису ретке ни смрти настале услед несрећног случаја: *убио га гром*, *утопио се* (*при преласку реке*, *при купању*), *пао са дрвета*, *дрво пало на њега* (конкретније: *од букве*), *од опекотина*, *од вреле воде*, *сурвао се са пута*, *смрзао се*, *напио се ракије*, *од уједа змије*. Наилази се и на уписе: *од лудила*, *од епилепсије*, *нађен мртав*, али и: *умро од глади*, односно *због оскудице у храни*. Највише упокојеника је умрло услед неке болест, понекад: *непознате*, али у апсолутној већини случајева конкретизоване.

Евиденција умрлих, као и рођених и венчаних, била је у ингеренцијама парохијских свештеника (Арсић 2000), а узроке смрти је, на основу пријаве родбине, требао да утврди окружни или општински лекар и да изда писмену сагласност за сахрану.[2] Међутим, како је лекара било недовољно, а већина становништва је живела по селима, неретко удаљеним од окружних и општинских центара, упитно је у којој мери су ове законске одредбе биле примењиване, нарочито у време нерегуларних ратних услова са знатним повећањем смртности услед епидемија о којима је овде реч, а са додатним смањењем броја и лекара и свештеника.

Са једне стране наилазимо на пример да су током окупације аустроугарске власти инсистирале на вођењу црквених матичних евиденције. Забележени су случајеви новчаних казни за родбину која није благовремено пријавила смрт својих ближњих (Поповић 2000). Са друге стране има и бројних примера неажурности. Између осталога, у књизи умрлих парохије цркве у Десинама наилазимо на случај да је после смрти Христине Стокића, која је од шпанског грипа умрла 19. новембра (2. децембра) 1918, уписана и смрт седамдесетогодишњег Живка Стокића (могуће свекар?!), који се упокојио почетком марта претходне 1917. године.[3] По свему судећи његова смрт је пријављена ретроактивно, тек када је регистрована Христинина смрт.[4] Индикативно је да је и њему, као и Христини, али и десетинама других

1 Према анализама узрока смрти током периода 1912-1918 у пет православних црквених парохија у околини Пријепоља, Брашанац (1992) је констатовао да је од старости и изнемоглости умрло 213 особа, а од широког спектра различитих болести 1.708 (различити узроци насилних смрти нису обрађени).

2 „Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља“ из 1881, у: *Санитетски зборник закона, уредаба, расписа и прописа*, књ.2, св. 1, Београд 1881, 91-104 / (члан 9а).

3 *Књига цркве десинске, храма Светих четрдесет мученика, за уписивање умрлих за период 1902-1918* (Историјски архив Пожаревац).

4 Мада би ова конкретна неажурност могла да се припише и легитимном ретроактивном упису, које је уследило као накнадно ажурирани српских црквених књига, будући да су током окупационих година у Пожаревачком крају, коме припадају Десине, као и у целој бугарској окупационој зони, све црквене послове требали да воде свештеници бугарске цркве, и да воде своје књиге.

парохијана умрлих у данима када и она, као узрок смрти уписан *шпански грип*, мада се 1917. године епидемија још нигде у свету није развила.

Наведена омашка отвара додатни проблем. По свему судећи, услед поменутог недостатка лекара и нерегуларних услова изазваних окупацијом и масовним умирањем, одређивање узрока смрти су преузели свештеници, који су у време масовног умирања такође били малобројни,[5] а уз то нису имали прилику ни да посете и исповеде бројне оболеле, ни да опоје преминуле. Исправност уписа, ретко ажурних, чешће ретроактивних, је била заснована на њиховој претходној припремљености, актуелној ситуацији, али је у великој мери зависила и од консултација са родбином преминулих. А за многе од њих је свака болест била „чума" (Коларевић 2020: 311).

Увидом у различите књиге умрлих уочава се да су *туберкулоза* односно *јефтика, јектика, сушица* и *запаљење плућа* (без конкретизације изазивача) били најчешћи узроци смрти у оним годинама у којима нема изразитих дејстава неке епидемије. Чести спорадични узроци смрти су били и *шарлах* (код деце) и *дифтерија – гушобоља*. Срећу се и уписи који указују на смрт услед неке срчане болести и тумора. Уписује се и *катар, бронхитис, водена болест, сипња, костобоља, шкрофулоза*... Неретко, спорадично, али и масовно, умирало се од *дизентерије – срдобоље, врућице, кашља* и *великог кашља*, неког од *тифуса* и неких од *богиња*, неидентификованих и идентификованих *запаљења* (мозга, црева...), неидентификоване *заразне болести*; понегде се масовно умирало и од *непознате болести*.

Индикативан је пример једног „помора" који је 1909. године захватио парохију цркве при манастиру Ћелије.[6] За разлику од 1906. и 1907. године када је просечан број умрлих био око 60, наредне 1908. је повећан на 98, а 1909. на 154. Узрок повећане смртности 1908. можемо тражити у већем броју умрлих од великог кашља него што је то уобичајено, више од 60, а узрок знатног повећања 1909. био је са једне стране шарлах, који је однео 50 живота деце и млађих адолесцената, али и болест која је однела 40 живота особа свих узраста, а коју је свештеник-монах именовао: *од слабости*, односно *слаба/о*. Која је то слабост, која масовно узима животе можда може да укаже пример из блиске парохије цркве у Драчићу.[7] И ту је просечна годишња смртност била око 60 особа, што се није променило ни 1908, али је 1909. умрло 146 парохијана. Узроци повећања смртности били су шарлах (21 жртва), велики кашаљ (11 жртава), али и срдобоља која је однела 43 живота. Већ наредне 1910. године укупан број умрлих у драчићкој парохији спао је испод претходног просека – на 39 умрлих, док је у ћелијској парохији остао виши – 107. Узрок повећане смртности су и даље били шарлах и велики кашаљ, али опет и она слабост, али у мањем броју.

Наведени пример указује да локалне епидемије могу да захвате и нешто ширу територију, од више парохија, какав је био случај из 1909, али и мању територију, од једнога до неколико села, а да се у суседним насељима не појављују. Црквене књиге умрлих не региструју сваку епидемију, јер неке могу да имају мале или никакве

5 Поједини су страдали, неки били у заробљеништву, интернацији, избеглиштву или на фронту.

6 *Књига цркве ћелијске (Лелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

7 *Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

морталне последице, тако да се њихова појава не бележи у узроцима смрти, али могу оне са смртним исходом. При томе треба да се има на уму и могућност да је одређена епидемија захватила и ширу територију, али да у урбанијим, развијеним срединама, са вишим стандардом живота, изграђеним здравствено–хигијенским навикама и олакшаним приступом лекарској нези, није имала веће морталне последице, за разлику од забачених руралних средина, у којима свакодневни живот није имао наведене погодности, те је, уз смањени ниво личног имунитета, смртност могла бити далеко већа, а тиме и присуство епидемије уочљивије у црквеним протоколима умрлих.

У сваком случају, епидемије су биле свакодневица Србије, било мање локалне, било велике, регионалне и пандемијске. Било их је и током мирних година, али су редовно пратиле ратне страхоте, односећи бројне жртве.

РАТНЕ ЖРТВЕ

Ратни услови живота довели су до кулминације разних болести. Анализирајући ситуацију у Србији по питању хигијенско–епидемиолошке ситуације на почетку Великог рата Микић, Недок и Поповић су констатовали да се Србија већ крајем 1914. нашла у веома тешком стању. Још од балканских ратова 1912-1913 године међу српском војском су се спорадично јављала обољења која су ендемично постојала и међу цивилним становништвом, нарочито у забитим, руралним крајевима. Биле су то пре свега цревне заразе, трбушни тифус и дизентерија, али и раније мање сусретане трансмисивне инфекције, пегави тифус и повратна грозница – рекуренс, као и низ других болести, с тим што су поједине, попут вариоле, биле мање присутне, делом захваљујући обавезној вакцинацији грађанства, још од краја 19. века, као и високом степену прокужености становништва (Микић, Недок и др. 2010).

Према проценама начињеним после рата, које су по свему судећи биле паушалне, од последица различитих епидемија током свих ратних година, страдало је око 360.000 људи (Микић, Недок и др. 2010; Микић, Поповић и др. 2008). Ако прихватимо овај податак долазимо до закључка да су током ратова заразне болести однеле знатно више живота него сви други узроци заједно, рачунајући и ратна дејства. Један од циљева овога рада је и да преиспита заснованост ове процене.

О укупним ратним жртвама Србије постоје различите информације које су указивале на знатно више од једног милиона страдалих. Оне су настале непосредно после рата, са различитим политичким, дипломатским и економским аспирацијама, и преношене су у бројној литератури (Мраовић, Вигњевић и др. 2019; Јагодић 2015). Према новијим истраживањима Милоша Јагодића (2015), на територији посткумановске Србије је пред Први светски рат, по пописима из 1910. и 1913. године живело 4.393.315, а 1921. године 3.866.885 становника. Исказани директни ратни мањак износио је 526.430 живота, односно 11,98% становништва мање него пред рат.[8]

8 Према истим истраживањима ратни мањак који се односи на предкумановску Србију је био нешто мањи. По попису из 1910. године Србија је имала 2.911.701, а 1921. године 2.596.879 житеља. Ратни мањак је износио 314.822, односно 10,81%. Насупрам томе, у делу територије припојене

Неопходно је да се нагласи да је исказивање директног ратног мањка статички инструмент који не указује на број морталних исхода, већ на разлику у броју становника између два пописа. А број људи упокојених у наведеном периоду, од свих могућих узрока, је знатно већи. Фактички он одговара збиру исказаног броја ратног мањка, са за сада неутврђеним бројем новорођених у периоду између два пописа, који у површној статистици „маскира" укупан број жртава, привидно их умањујући. То нас доводи до потврде става о укупном броју жртава већем од једног милиона. У складу са тим, претпостављених 360.000 жртава различитих болести не треба одмеравати са бројком утврђеног ратног мањка, већ укупним бројем жртава. То би указало да су различите епидемије однеле оквирно једну трећину, па и мање од укупног броја упокојених између два пописа. Остали су страдали услед ратних дејстава, али и од бројних других узрока.

Већина страдалих од последица масовних болести умрла је током две велике епидемије, прво тифусне, из прве половине 1915, а потом и шпанске грознице са краја 1918. године. По свему судећи само те две епидемије однеле су око 250.000 живота становника Србије,[9] а све остале, око 110.000, ако је процена о 360.000 жртава одржива.

ЕПИДЕМИЈА ТИФУСА 1915.

Епидемијске болести су у већој или мањој мери отежавале живот војске и цивила још од почетка Првог балканског рата, да би на самом крају 1914. године експлодирала велика пошаст – епидемија тифуса. То име фактички означава три различите болести са донекле сродним симптомима. Трбушни тифус, изазван бацилом *Salmonela typhi*, је цревна заразна болест која се углавном преноси храном и водом. Она се и раније неретко сретала и међу војском и међу цивилним становништвом, нарочито у руралним крајевима, и генерално није била изразито мортална. Међутим, сада су му се прикључиле и две трансмисивне болести, пегави и повратни тифус – рекуренс чије изазиваче (*Rickettsia prowazeki* и *Obermeier's spirillum*) преносе вашке. У Србији ни оне нису биле непознате али су се знатно ређе сретале, углавном спорадично, али су биле изразито морталније, нарочито пегавац. Зато се ова епидемија углавном њему приписује, али А. Недок чврсто стоји на становишту да је пошаст из 1915. године била епидемија три удружена тифуса (Недок 2017). Ова тројна епидемија била је додатно отежана и истовременом појавом других болести које су у сећањима и истраживањима тог периода релативно скрајнуте.

Епидемија три тифуса је избила убрзо по завршетку Колубарске битке и убрзано се ширила по целој Србији, са даљим кретањем трупа и становништва, али и са слањем реконвалесцената на кућно лечење. Тифус, често неименован, а ређе конкретизован у црквеним књигама (*трбушни, повратни – повратна грозница,*

Србији по завршетку балканских ратова ратни мањак је био већи. Године 1913. пописано је 1.481.614, а осам година касније 1.270.006 становника. Исказани ратни мањак је 211.608 становника, односно 14,28%. Будући да до сада није било обухватнијих истраживања, могло би само да се претпостави да су овде последице свих епидемија било знатно веће него у „Старој Србији".

9 Видети даље.

пеīави – пеīавац), био је узрок умирања апсолутне већине становништва Србије од првих дана до средине 1915. године. Уз њега се, као узрок смрти, у првим месецима полугодишњег удара нешто чешће, потом ређе, а касније опет учесталије, срећу и уписи: *шарлах, боīиње, īушобоља, срдобоља, јекīика, запаљење плућа*... Од друге половине године, када смртност нагло опада, овакви упису постају доминирајући, а тифус се и даље сусреће, али спорадично.

Примера ради, у поменутој књизи умрлих цркве у Драчићу, од 300 уписа из 1915. године 261 се односи на умрле током првих шест месеци. Због крајне драстичне ситуације, те године књига умрлих из манастира Ћелије није вођена, а у протоколу парохије манастира Пустиња, на којој је 1911. године регистровано 87 упокојеника, 1915. је уписано 466 умрлих особа, од којих 403 током првих пола године.[10]

Иоле прецизан број жртава епидемијског „инфективног микса", који је харао до средине 1915, није утврђен. Неки подаци који могу да се нађу у литератури су паушални. Тако, што се тиче Ваљева, као епицентра епидемије, тринаест година по завршетку Великог рата војни свештеник Лука Спасојевић је у извештају о стању ратних гробаља написао: „Гробље испод старог грађанског гробља на Бајиру, [...] у истом сахрањено је 15.000 војника и избеглица помрлих од пегавог тифуса 1915. године и ове су гробнице без икаквих крстова и натписа" (Кривошејев, Јовановић 2021: 184). Две године касније у листу Правда објављен је чланак у коме се такође помиње 15.000 страдалих, али уз напомену да није реч о егзактном податку, већ о претпоставци до које се дошло „размеравањем парцела које су захватиле добра два хектара и узимањем просечне цифре" (Николић 1933: 5). Данас се најчешће наводи процена да је у широј околини града, који је тада имао око 8.000 становника, током епидемије туфуса (од њега, али вероватно и од других болести) умрло више од 9.500 људи: мештана, избеглица и војника, што српских, што противничких: више од 4.000 цивила, 3.500 српских и око 2.000 аустроугарских заробљених војника (Лазаревић Илић, Кривошејев 2015: 40).

Док је на примеру Ваљева реч о паушалним проценама, релативно ретка егзактна истраживања последица епидемије тифуса на мањим територијама, заснована на анализама књига умрлих, указала су да је у једанаест села златиборског краја епидемија из 1915. однела животе 995 људи (Ђенић 1985), у Трстеничком срезу 875 (Миленковић 2007), а на територији Азбуковице (Љубовија и околина), страдало је нешто мање од 600 мештана (Младеновић 2015).[11]

Процене о укупном броју жртава епидемијског микса у целој Србији тога времена крећу се од 100, преко 150 до 170 хиљада умрлих. Прве процене о око 100.000 жртава убрзо после рата износе др Владимир Станојевић (1924) и др Мориц Були. Др Були је написао: „Овим двема заразама (пегави тифус и повратна грозница) пало је на жртву више од 100.000 људских живота" (Були 1925: 515). Поред тога, у литератури се моги пронаћи и информације „да је укупан број умрлих износио 150.000,

10 *Књиīа цркве пуспīињске (Поīуīа), храма Свеīоī Ваведенија, за уīисивање умрлих, за 1911–1924. īодину* – дигитализовано: Историјски архив Ваљево.

11 Додатна аналаза садржаја наведене књиге указала је на 611 упокојених од тифуса, али ту су уписане и жртве ових болести и пре и после епидемијског удара, од 1912 до 1920.

међу којима 30-35 хиљада војнике" (Чеканац, Ђурчић и др. 2010). Има и претпоставки које наводе 200.000 па и више жртава. Најчешће је заступљена процена према којој је епидемија однела 170.000 живота: поред 135.000 житеља Србије, око 35.000 српских војних лица и око 100.000 и више грађанских лица, од ње је страдало и око 35.000 заробљеника. Члан америчке санитетске мисије, др Ричард Стронг је 1920. године навео да му је у Врховној команди речено да укупан број умрлих у Србији износи 171.725, мада, како наводи Александар Недок 2017: 43, 75), таква прецизна бројка није сачувана ни у једном познатом документу.

У даљим разматрањима узета је у обзир процена о око 135.000 жртава грађана Србије, заснована на релативно прецизнијим исказима о 30-35.000 војних жртава и накнадним паушалним претпоставкама о око100.000, па и више, цивилних жртава (Антић 1925: 328). Тиме би епидемије из 1915. године однела животе 3,1% становништва пописаног 1910. и 1913. године.

ПАНДЕМИЈА ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ 1918.

Пред крај Првог светског рата целим светом је завладала пандемија шпанске грознице, не мимоилазећи ни Србију. Због еуфорије изазване завршетком борби, крајем ратних страдања, променама геополитичке мапе света и стварања нове државе, српска историографија и историја медицине дуго нису поклањале пажњу страхотама ове пандемије. Тек су новија истраживања, иницирана епидемијом *COVID-19* указала да њене последице по Србију нису биле осетно мање од последица претходне велике епидимије, с тим што се овде радило о само једној болести, а не три са придруженим, а чији је главни мортални удар био краћи, не пет-шест већ два-три месеца. Захваљујући тим истраживањима, процена жртава шпанске грознице није паушална, већ је заснована на резултатима анализа уписа у књиге умрлих из различитих делова Србије (Кривошејев 2020; Кривошејев 2022).

Шпанска грозница је у трстеничком крају однела знатно више живота од удружене епидемије тифуса, 1.267 у односу на 875 (Миленковић 2007: 156-170), мало више живота је однела и у Азбуковици, 613 у односу на око 600,[12] док је у златиборском крају била мање мортална, 709 жртава према 995 (Ђенић 1985). У већини села ваљевског краја разлика између броја умрлих од тифуса и шпанске грознице је већа. Тако је, примера ради, у Бачевцима тифус однео 65, а шпанска грозница 28 живота, али је зато 1915. у Бранговићу страдало 8, а у Брезовицама 28, док је епидемијска болест из 1918. године усмртила 10, односно 32 особе (Кривошејев 2022). У православним селима у околини Пријепоља тифус је, али за све године ратовања, од 1912 до 1918, однео 624, а шпанска грозница, током пар месеци мортално удара на крају 1918. године 213 живота (Брашанац 1992).

Нова истраживања су указала да је на територији свих пет срезова Ваљевског округа од последица шпанске грознице умрло око 3.700 особа, односно 3,2% становништва. У Ужичком округу смртност је била већа и умрло је око 4.900 житеља (4,3%), у Азбуковици чак преко 7%, док је на истоку Србије, у Алексиначком,

12 Накнадне анализе аутора, на основу: Младеновић 2015.

Моравском, Зајечарском и Бољевачком срезу, као и у околини Смедерева, била осетно мања, нешто више од 1%, а у селима око Пожаревца умрло је више од 2% мештана (Кривошејев 2022). Што се тиче територије која је Србији прикључена по завршетку балканских ратова, за сада нема доступних егзактних истраживачких резултата, али будући да је ту ратни мањак био осетно већи,[13] могло би да се претпостави и да су веће биле и последице ове, али и других епидемија.[14]

На основу наведених података намеће се претпоставка да је светска пандемија у Србији однела између 2,5 и 3,5% становништва. Ако се базирамо на просек од 3%, можемо да претпоставимо да је страдало више од 100.000 цивилних житеља посткумановске Србије,[15] (100 – 105.000), што је као оквирна бројка блиско броју процењених цивилних жртава епидемије из 1915, с тим што је Србија 1918. имала мање становника (Кривошејев 2020: 237-239; Кривошејев 2022). Број страдалих војника, избеглица, заробљеника и интернираца, умрлих на страни, у актуелном тренутку није могуће проценити, али може да се изнесе полазна хипотетичка процена, подложна будућим корекцијама, да их је било и до 15.000 (10-15.000).[16] Због лоших услова живота и минималне санитетске бриге, вероватно су заробљеници и интерници били знатно угроженији од војника на фронту.

На основу изнетих информација могла би да се изнесе додатна претпоставка да је шпанска грозница однела животе око 115.000 житеља Србије, што би представљало 2,6% становништва пописаног 1910. и 1913. године.

Истраживања су такође указала да је смртност била релативно мала у урбаним срединама и селима у непосредној близини градова и вароши, а знатно већа у удаљенијим, забаченијим крајевима. Уочене разлике се тумаче сплетом повезаних околности везаних за разлике у здравствено-хигијенским навикама, култури становања, материјалног стања, сниженог степена имунитета услед ратних потешкоћа које су утицале и на исхрану, као и стресно стање, доступности лекарске неге и сл. (Кривошејев 2020: 238-240). Примера ради, 39 умрлих грађана Ваљева је према попису из 1916. године представљало 0,68% варошког становништва. Са друге стране,

13 Видети раније, у фусноти.

14 Примера ради, за територију Македоније не постоје синтетизовани расположиви подаци, сем забелешке сећања на време епидемије: „У Македонији је умрла младост, није било младожења и невеста, није било венчања, плеса и весеља, није било песама и насмејаних лица, није било дечјих игара. Није било града, села, улице, куће, нетакнуте. Земља се испразнила, живот увенуо, више се није имало шта изгубити“ (Јосимовска 2014: 130).

15 Статистичка анализа је заснована на увиду у књиге умрлих, у које су у реалном тренутку (не рачунајући ретроактивне уписе, углавном из каснијих година) регистровани умрли код својих кућа, и упоређивању броја преминулих са стањем регитрованим у аустроугарском (*Ortsverzeichnis fur das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917, Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге) и бугарском попису из 1916. године (*Списъкъ на населенитѣ мѣста въ Македония, Моравско и Одринско*, София 1917, објављено у: Видановић 2021), који није обухватио отсутно становништво, према томе ни војника на Солунском фронту, ни избеглице ван земље, ни војне заробљенике и цивилне интернирце.

16 У тренутку окупаторских пописа око 400.000 становника Србије се налазило ван домовине. Према општим подацима преко Албаније, до Крфа је стигло више од 150.000 војника и цивила а у заробљеничким логорима и интернацији се налазило вероватно више од 250.000 људи, односно 220.000 војних обвезника (Денда 2015; Мраовић, Вигњевић и др. 2019).

58 умрлих са територије парохије ваљевске цркве, која је уз варош обухватала и четири околна села, чинило је 0,79% житеља, док је 650 упокојених са територије Ваљевског среза представљало 2,37% становништва ове шире административне јединице (Кривошејев 2021а). Насупрот томе, у суседном Каменичком срезу, без урбаног језгра, а са претежно брдско-планинском територијом, шпанска грозница је однела животе 4,25% становништва (Кривошејев, Кривошејев и др. 2020).

ОСТАЛЕ ЕПИДЕМИЈЕ

Претходно изнете процене указују да су две велике епидемије, из 1915. и 1918. године однеле око 250.000 живота. Преосталих 110.000 страдали су од болести које су се јављале ендемски, или су имали карактер локалних епидемија. Будући су то епидемије различитих болести, које перманентно, некада повезано а некада неповезано, током вишегодишњег периода харају бројним мањим територијама, њихово детаљније истраживање представља дуготрајан процес у коме би у будућности требала да учествује већа група истраживача. Један од циљева овога рад је да их, колико је то могуће на основу расположиве литературе и достигнутог нивоа истраживања, систематизује. За почетак је неопходно да се раздвоје епидемијске појаве болести које су се јављале међу војском, на фронту, у домовини и ван ње, од оних које су се појављивале међу цивилним становништвом ратом захваћене, потом окупиране, па ослобођене Србије. Првима је до сада у извесној мери и поклањана извесна истраживачка пажња историографије и историје медицине на националном нивоу,[17] док су друге углавном биле запостављене, уз евентуално интересовање локалних истраживача.

На фронту

У Србији је за време балканских ратова, уз неке друге, уобичајене епидемијске појаве међу којима су и тифус и дизентерија, забележена и тешка епидемија колере. Она се појавила још током Првог балканског рата, на једренском ратишту, али је експлодирала током Другог. Вредна је помена епизода из Првог балканског рата. При опсади Једрена, и противничке турске и савезничке бугарске јединице су биле угрожене колером. Србија је набавила довољно адекватних вакцина али је због различитих ставова међу стручњацима дошло до кашњења у примени. Потпуковник, потоњи санитетски ђенерал, хирург др Слава Милосављевић, референт санитета Тимочке дивизије другог позива је, не чекајући дефинитивну одлуку вакцинисао пукове под својом надлежношћу и спасао их епидемије која је фатално угрозила друге јединице, нарочито нешто касније, приликом Другог балканског рата. Оболело је било око 15.000, а умрло око 5.000 војника, док је број болесних и умрлих у грађанству био знатно мањи (Станојевић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Описујући епидемијску ситуација 1914–1915 године Микић, Недок и Поповић (2010) су тежиште истраживачке пажње усмерили на велику епидемију три тифуса, али су указали да се епидемија једног тифуса – трбушног, појавила

17 Видети: Референце.

међу војском и народом током јесени 1914, а да су забележени и спорадични смртни случајеви услед пегавог и повратног тифуса. Нагласили су и да се сматра да је број оболелих и умрлих од дизентерије у српској војсци са почетка Првог светског рата био велики, али да нема поузданих података.

Већа група аутора бавила се и епидемиолошким стањем војске по повлачењу преко Албаније, до пробоја Солунског фронта. Указали су да је на самом крају 1915. године, по преласку преко Албаније, више хиљада војника и цивила умрло на обали Јадрана од колере и дизентерије, чекајући савезничку помоћ. Остало је забележено да је само у три болнице, Скадру, Драчу и Фијери, умрло око 1.850 страдалника, а било је и других болница, док је велики број људи умирао не доспевши до лекара (Стефановић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Масовно умирање измучених српских војника од заразних болести, укључујући и тифус, али и ентеритис, наставило се у прва два месеца 1916. на Крфу, Лазарету и Виду. У појединим данима умирало је и 50–90 људи, понекад и преко 100. У болничким протоколима регистрована је смрт више од 2.500 људи, а непознато је колико је упокојеника остало нерегистровано (Стефановић 1925; Микић, Поповић и др. 2008).

Потом, по опоравку преживелих војника и по реорганизацији српског војног санитета, отпочеле су активности на борби против зараза које су се јављале на Солунском фронту. И даље су, али са мањим интензитетом, то били тифус, дизентерија и ентеритис, али пре свега маларије. Тешкоће које је она изазивала пратиле су српску војску све до завршног пробоја фронта. Ипак, смртност међу војницима је, захваљујући комбинованој, интравенозној, интрамускуларној и оралној терапији кинином, била релативно мала, мада је од 1916. до пробоја Солунског фронта ипак забележено 412 смртних случајева. Највише војника је умрло 1916. године, 261, због организационе грешке која је довела до тога да правац кретања реорганизоване војске ка фронту буде кроз зону мочвара са комарцима, а без санитетске подршке (Протић 1925; Микић, Поповић и др. 2008; Недок, Тодоровић и др. 2018а; Недок, Тодоровић и др. 2018б; Поповић, Микић и др. 2008).

Не рачунајући маларију, захваљујући ревносним превентивним вакцинацијама са једне стране и примени хигијенских мера са друге, српска војска је на Солунском фронту била у већој мери поштеђена великих пошасти ранијих епидемија у озбиљнијем облику, пре свега пегавца, трбушног тифуса, паратифуса, колере, па и дизентерије. Неопходно је да се помену заслуге др Лудвига Хиршфелда који је 1917. године у позадини Солунског фронта произвео поливалентну вакцину која је штитила од трбушног тифуса, паратифуса А, Б и Ц и колере, и њом заменио сличну, али мање ефикасну, француску. Тифус и паратифус су претходне 1916, када је српска војска вакцинисана француским вакцинама, однели 60, а 1917. године 11 живота, док у 1918. години жртве нису регистроване, мада је само током августа 2.079 војника само из Друге армије било оболело од ових болести. Уочаване су, такође без великих последица, и денга и папатачијева грозница, као и дизентерија, али о броју оболелих и жртвама нема прецизних података (Микић, Поповић и др. 2008; Поповић, Микић и др. 2008). А непосредно пред пробој Солунског фронта појавио се и грип, односно шпанска грозница, чији је први, бенигнији удар

био присутан и током лета, када су забележени и први смртни исходи услед компликација на плућима (Радосављевић 1925).

У позадини

У позадини, међу цивилним становништвом, које је већински живело у руралним, неретко забитим, тешко приступачним пределима, ратне страхоте су само додатно отежале и онако тешку здравствено-хигијенску ситуацију, доприносећи да локалне епидемије, које су се јављале и у мирнодопским условима, имају погубније последице. У православним насељима четири парохије у околини Пријепоља, за које су постојали доступни подаци (Пријепољска, Толачка, Сељанска, Милешевска и Дубочичка) у периоду од 1912 до 1918. године гушобоља је однела 166 живота, колико и туберкулоза, кашаљ 161, а врућица и срчаница су били узрок смрти 354 парохијана. (Брашанац 1992). На широј територији око Љубовије за коју постоје расположиви подаци, остале болести (без тифуса и шпанске грознице), однеле су животе око 300 мештана.[18]

Прве додатне компликације су се појавиле током балканских ратова, мада не драстичне у односу на предратне године. Борбе су ипак вођене ван територије предкумановске Србије, померања становништва није било и локалне епидемије се у већини случајева не могу директно повезати са ратним кретањима, изузев појаве колере.

Анализа доступних књига умрлих из северних делова Ужичког округа указује да се током 1912. и 1913. на парохијској територији цркава у Ражани и Стапару не уочава драстична повећана смртност,[19] за разлику од Севојна и Косјерића.[20] У Севојну, током 1913, године умире 102 парохијана, 28 више у односу на претходну годину. Повећање смртности узрокује појава шарлаха у већој мери, и богиња. Међутим у Косјерићу је смртност те 1913. године била знатно већа. У претходној године регистрована су 43 смртна случаја, а у 1913. чак 120, од тога 86 током прве половине године. Узрок повећане смртности у том периоду су „красте", односно богиње.

Током истог периода у јужним парохијама Ваљевског среза, онима ка Ужицу, смртност је током 1912. била благо повећана.[21] На то су у највећој мери утицале појаве шарлаха, гушобоље, великог кашља и срдобоље, поред увек заступљење туберкулозе и запаљења плућа, а спорадично и других узрока.

---

18 Накнадне анализе аутора, на основу: Младеновић 2015.

19 *Књига цркве ражанске, храма Упокојења Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице) и *Књига цркве стајарске, храма Светог Архистратига Михаила, за уписивање умрлих, за период 1913–1932.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице). Примера ради, током 1911, 1912 и 1913 на територије парохије цркве у Ражани је умрло 48, 42 и 56 парохијана.

20 *Књига цркве севојничке, храма Светог Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1907–1918.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице), *Књига цркве севојничке, храма Светог Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1992-1893 и 1918-1923.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице) и *Књига цркве косјеричке, храма Рођења Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

21 *Књига цркве грачаничке (Поћута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево), *Књига цркве ћелијске Књига цркве драчићке* и *Књига цркве пустињске.*

Наредна 1913. година доноси знатније повећање броја упокојених у појединим парохијама. У парохији манастира Пустиња је 1912. регистровано 94, а 1913. године 159. упокојених. Узрок је осетно повећање броја умрлих од наведених болести, али и од ратних страдања на фронту, делом из те 1913, а делом ретроактивни уписи из претходне 1912. године. Слично је и у парохији цркве у Грачаници, где је 1912. регистровано 109 упокојеника, а 1913. године 127, од којих је 30-ак страдало на ратишту, такође делом у претходној 1912, на положајима у Албанији. Међутим 1913. се јавља и колера, за коју смо већ видели да је те године била „фронтовска" болест, али да се спорадично јавила и у унутрашњости Србије. Поред тога што од ње на ратишту умиру три војника из парохијских села, она током лета односи и два живота у Брезовицама и један у Тубравићу. А пре тога, током маја, једна особа у Стубу умире од пегавог тифуса. Крајем 1912. и почетком 1913. учестала је смрт од великог кашља, а пред крај 1913. године десет парохијана умире од гушобоље.

У парохији цркве манастира Ћелије, где је у годинама без епидемија умирало око 60 људи годишње, 1911. године 70, током 1912. и 1913 је регистрована смрт по 101 особе. Изненађујуће је да овде нема уписа погинулих у рату, али има пар регистрованих смрти од колере на фронту. У самом селу је најчешћи узрок смрти био велики кашаљ, а среће се и шарлах и друге болести, међу којима нешто чешће водена болест (5 смрти 1912. и 2 следеће године). По три особе у свакој години су умрле од неконкретизованог тифуса, а шест сељана Лесковица умире 1913. од колере. Једна особа је 1913. године умрла од неконкретизованих богиња.

У парохији цркве у Драчићу стање је било донекле другачије. Ту је годишње умирало између 35 и 65 људи, са изузетком 1909, када се у већој мери јављају прво шарлах и велики кашаљ, а пред крај године и срдобоља. Током 1912. регистрован је 81, а 1913. године 98 уписа. Поред других узрока смрти на почетку 1912. године непозната болест односи 9 живота, а онда крајем лета и почетком јесени опет се јавља срдобоља од које умире 20 парохијана. Наредне 1913, поред десетак уписа ратних жртава, из те и претходне године, умире се и од других узрока. Сада срдобоље нема, али 6 особа умире од богиња и „великих красти",[22] знатно мање него у Косјерићу, а среће се и спорадични смртни случајеви од неконкретизованог и од пегавог тифуса.[23] У селима није забележена смрт од колере, изузев војника на фронту и у ваљевској војној болници.

Релативно тешка епидемијска ситуација је настављена и током прве године Великог рата, 1914, и то и у првој половини, пре почетка борби. Миленковић (2007: 156-160) уочава да је од почетка ратних дејстава 1914, до краја 1915. године *гушобоља - дифтерија* у трстеничком крају однела више стотина живота. Само на парохијској територији села која гравитирају трстеничкој цркви умрло је 157 особа, углавном деце, док је на територији три села из парохије цркве у Стопању ова болест усмртила 85 појединаца, што је више од броја страдалих у том селу

22 Видели смо да се богиње јављају и у Севојну и Косјерићу, а да нису заобишле ни парохију манастира Ћелије.

23 Који се јављају спорадично и у Стубу (парохија Грачаница) и парохији манастира Ћелије.

у епидемији тифуса 1915. Становништво трстеничког среза је масовно умирало и од великих богиња (*красте*), дизентерије (*срдобоље*), шарлаха, великог кашља, туберкулозе... Ове болести су се у трстеничком крају јављале и у наредним, окупационим годинама, од 1916. до 1918, али ендемично, без изразитих епидемијских одлика, бар што се смртности тиче.

У северном делу ужичког краја се током прве ратне године, упркос ратним дејствима, у црквеним књигама умрлих не региструје већа прекомерна смртност, сем у стапарској парохији, где умире дупло више парохијана него претходне године (67 : 123).[24] Разлог прекомерне смртности је појава локалних епидемија дифтерије и шарлаха у другој половини године. Слична ситуација, са већим бројем умрлих од дифтерије, а делимично и шарлаха, уочава се и у парохији цркве у Карану, за коју нису постојали расположиви подаци из претходних година.[25]

Ни у обрађеним деловима ваљевског краја стање није било другачије. Уз друге болести које се јављају спорадично, највећи узрок смртности су дифтерија, велики кашаљ и шарлах. У драчићкој парохији, где су се претходне године појавиле „красте", умирање од овог узрока је настављено и у првој половини 1914. године, а касније спорадично. Богиње се јављају и у парохији манастира Ћелије, док се јак налет срдобоље региструје у парохији манастира Пустиња. У свим парохијама пред крај године почиње да се спорадично јављају и смртни случајеви од тифуса, мада су они регистровани и раније у парохији цркве грачаничке.

Спорадична умирања од тифуса, уочена током 1914. се наредне године претвара у лавину. Апсолутна већина умрлих током прве половине 1915. били су жртве тифуса, мада се срећу и смрти од других узрока. По завршетку смртоносног удара тифуса, он и се и даље спорадично појављује, док преовлађују друге болести. Уз увек уобичајену туберкулозу и запаљење плућа то су и даље шарлах, дифтерија и велики кашаљ.

У северном делу ужичког краја срдобоља се јавља само спорадично, током лета и почетком јесени 1915, у појединим парохијама попут Севојна и Сече Реке,[26] са малим бројем умрлих, док се снажнији удар уочава у каранској парохији, где умире више од 30 парохијана. У Драчићу, где је претходних година уочена смртност од „красти", сада се јављају и уписи „мале богиње". Смртности од њих, као и од великих богиња има и на територији парохије манастира Пустиња, док се на нурији цркве у Грачаници јављају: богиње, мале богиње и „арапске богиње".

Током јесени, са почетком окупације Србије, ситуација почиње да се смирује. У делу државе који се нашао у аустроугарској окупационој зони, обновљен је рад здравствених установа, а појединa сећања грађана указују да су окупациони лекари, углавном, али не искључиво словенског порекла, веома коректно обављали свој посао, како на лечењу, тако и на превентиви (Трајковић 1980: 73; Ранковић 2007: 206-207). Забележено је да су још пре половине 1916. године отпочели са вакцинацијом

24 *Књига цркве стапарске.*

25 *Књига цркве каранске, храма Светих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице)

26 *Књига цркве сечоречке, храма Светог Великомученика Георгија, за уписивање умрлих, за период 1915–1919.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице)

становништва, и по градовима и по селима (Ђенић 1985). По свему судећи, овај превентивни потез окупационих власти био је, бар делом инициран опасношћу од ширења нове епидемије. Непосредно по окупацији у јесен 1915. године по Србији се раширила колера. Епидемија је приспела са окупационим снагама током децембра, у јануару достиже врхунац, а у фебруару 1916. је „почела нагло опадати и ускоро потпуно исчезла" (Миловановић 1921). Забележено је да је крајем децембра и почетком јануара у Београду умирало 30-40, а у Младеновцу 80-100 људи дневно.

Епидемија колере се ширила правцем продора окупационе војске, на линији Београд – Младеновац – Горњи Милановац – Чачак. Највише су страдали заробљеници и избеглице, услед нехигијенских услова њиховог боравка, а мање становништво код својих кућа, те се у до сада обрађеним књигама умрлих не сусреће као узрок смрти у наведеном периоду.

Генерално, релативно дужи период које следи, од почетка 1916. до јесени 1918. године био је време смиривања епидемијских удара. Не мора да значи да их није било, али претходне страхоте су однеле бројне животе оних мање отпорних, тако да, без обзира на ратну немаштину, која је била велика, а додатно узрокована и „гладним годинама", због којих се срећу и уписи „умро од глади", смртност од последица болести није била велика, мада се стање разликовало од парохије до парохије.

Током 1916. и 1917. године на парохијској територији манастира Пустиња регистроване су, са свим могућим узроцима, смрти 59 и 47 особа, а у драчићкој парохији 33 и 38; 46 особа је 1917. умрло у грачаничкој парохији, али је претходне 1916. број умрлих био знатно већи – 86, са узроцима смрти уобичајеним и раније, али и због ретроактивних уписа страдалих у ратним дејствима. Уз друге узроке предњачили су туберкулоза и запаљење плућа, као и шарлах и дифтерија. Слично је и у наведеним парохијама ужичког краја.

Локалне епидемије дизентерије, у лето 1918.

Овакво стање је настављено и током већега дела наредне 1918. године, све до почетка јесени 1918, односно времена „пре него што су наши требали да дођу" (Трајковић 1980: 73) са Солунског фронта, и по њиховом доласку, када се уочава снажан мортални удар светске пандемије шпанске грознице. Међутим, на појединим територијама, у различитим деловима Србије, међусобно не повезаним, негде у само пар села, негде у целој парохији, а негде у више њих, уочава се знатно повећана смртност од последица дизентерије.

У ужичком крају изразитија смрт од дизенретије није уочавана током претходних година, али сада ова болест прве жртве односи већ средином августа у селима севојничке, недељу дана касније и у селима ужичке,[27] а од септембра и у сечоречкој парохији, где је било и највише жртава: 83. У другим парохијама број жртава је био мањи: у севојничкој 19, у ужичкој 11, а у ражанској 2 и субјелској 1. Већ током октобра умирање од последица срдобоље престаје, али почиње од шпанске грознице. Примера ради, у сечоречкој парохији је прва жртва светске пандемије регистрована

27 *Књиīа цркве ужичке храма Свēтоī Великомученика Георīија, за уīисивање умрлих, 1915–1918.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

27. октобра, а последња од срдобоље дан касније. Овакав нагли, као ножем начињен прелаз указује на могући „вештачки пресек", да у ратним условима, без лекара и са мањим бројем свештеника, узроци смрти нису могли да буду препознати, те да би последње жртве регистроване као умрле од срдобоље могле бити жртве светске пандемије (?!).

Слична ситуација, такође са наглим пресеком краја умирања од једне и почетка умирања од друге болести се сусреће и у још неким парохијама у различитим деловима Србије. Крајем лета и у првим јесењим данима, срдобоља је однела 245 живота, односно 1,35% житеља 17 насеља данашње општине Аранђеловац. Највеће последице је оставила у забукуљским селима Гараши, Вукосавци и Јеловик, где је умрло 98 парохијана. Потом је уследио удар шпанске грознице, који је оставио нешто мање жртава, 82. И овде се отвара питање препознавања узрока смрти. Од обе болести у овим селима је страдало око 8% парохијана (Петровић, Кривошејев 2022).

У извештају о стању војне болнице у Паланци послатом 6/19. новембра 1918. написано је да је на лечење примљено више од 300 болесних и рањених, уз додатну напомену да грип са запаљењем плућа и срдобоља владају и међу грађанима (Станојевић 1938). Анализа књиге умрлих из цркве у Паланци не указује да је на територији њене парохије срдобоља оставила смртоносне последице,[28] али се оне уочавају у оближњим парохијама сеоских цркава у Кусатку у Ратарима. У Кусатку је од краја септембра умрло 9 парохијана, док су у Ратарима смртност била већа. Од средине августа до краја године срдобоља је била узрок за 50-так смрти, а шпански грип за 30-так, уз могућност да и овде нису узроци јасно препознати. У другим парохијама, не само Паланачког већ ни суседног Великоорашког среза смртне последице изазване дизентеријом нису уочене (Кривошејев 2021б).

Срдобоља са великим смртним последицама се уочава и на територији данашње општине Љиг, где односи жртве већ од краја августа, да би у октобру експлодирала. У три села парохије цркве у Славковици умрла је 31 особа, односно 1,74% житеља, по попису из 1916. године.[29] Слично, али мање драстично је било и у пет села парохије цркве у Цветановцима, где је током септембра и октобра од срдобоље умрло 16 сељана.[30] А у девет села из парохије цркве у Моравцима, *срдобоља* је однела 68 а шпанска грозница 99 живота,[31] односно 4,3% парохијана.

Територија општине Љиг налазила се у југоисточном делу Мионичког среза. У осталим његовим деловима, као и на истраженој територији других срезова Ваљевског округа, смртне последице дизентерије се не уочавају током 1918. године. Зато на територији парохије манастира Пустиња, од 96 смрти регистрованих у наредној 1919. години, срдобоља, крајем лета и почетком јесени односи 59 живота.

---

28 *Књиīа цркве īаланачке, храма Свеīоī Преображења Госīодњеī, за уīисивање умрлих за īериод 1915-1924* (Историјски архив Смедеревске Паланке).

29 *Књиīа цркве славковачке, храма Свеīоī Преображења, за уīисивање умрлих, за īериод 1915-1935* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

30 *Књиīа цркве цвеīановачке, храма Сабора Свеīоī Арханīела Гаврила, за уīисивање умрлих, за īериод 1914-1930* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

31 *Књиīа цркве моравичке, храма Свеīоī Арханīела Гаврила, за уīисивање умрлих, за īериод 1916-1918 – īарохија С. Īойовића* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Од 93 умрла у грачаничкој парохији срдобоља је била узрок смрти 44 особе. У осам села развијене приварошке парохије цркве у Бранковини, где је претходних година смртност била релативно мала (1916–36, 1917–26, 1918, са ударом шпанске грознице – 92), 1919. године је умрло 74 парохијана, од којих 10 због срдобоље.[32] А ту, али и у другим местима на крају 1919. и почетком 120 не уочавају се последице неких других епидемија, али је, уз друге разноврсне узроке спорадичних смртних случајева регистрован четврти талас шпанске грознице, са малом смртношћу, кроз који се ова пандемија спајала са сезонским грипом (Кривошејев 2022). Од тада се грип, који је у раније анализираним годинама био изразито редак узрок смрти, наводи знатно чешће.

БРОЈ УПИСА УПОКОЈЕНИХ ПО ГОДИНАМА
У ОДАБРАНИМ ПАРОХИЈАМА ВАЉЕВСКОГ КРАЈА[33]

	1911	*1912*	*1913*	*1914*	*1915*	*1916*	*1917*	*1918*	*1919*
Пустиња	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
Грачаница	–	109	127	120	399 (310 током првих 6 месеци)	86	46	188 (144 од шпанске грознице)	93
Белије	70	101	101	111	–	45	47	216 (156 од шпанске грознице)	60
Драчић	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци)	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39
Бранковина	–	–	–	–	452 (378 током првих 6 месеци)	36	27	92 (48 од шпанске грознице)	74
Дивци	–	–	–	–	201 (164 током првих 6 месеци)	43	37	79 (29 од шпанске грознице)	49

32 *Књиīа цркве бранковинске храма Свеīих Арханђела, за уīисивање умрлих, за 1917–1921.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

33 Према наведеним парохијским књигама умрлих. Током већине ратних година, у оквиру сегмента за једну годину, нилази се на ретроактивне уписе из претходних година. Полугодишњи пресек 1915. године, који оквирно указује на умрле од туфуса (мада нису сви умрли од те болести, а има умирања од тифуса и током наредних месеци) је начињен са првим уписом из јула, мада се и у овом случају срећу канији ретроактивни уписи. Број умрлих од шпанске грознице према: Кривошејев 2020 и Кривошејев 2022.

БРОЈ УПИСА УПОКОЈЕНИХ ПО ГОДИНАМА
У ОДАБРАНИМ ПАРОХИЈАМА УЖИЧКОГ КРАЈА[34]

	1911	*1912*	*1913*	*1914*	*1915*	*1916*	*1917*	*1918*	*1919*
Сеча Река	–	–	–	–	707 (571 током првих 6 месеци)	144	129	482 (342 од шпанске грознице)	–
Ужице	–	–	–	–	767 (673 током првих 6 месеци)	403	198	371 (195 од шпанске грознице)	–
Севојно	93	74	102	110	296 (242 током првих 6 месеци)	97	59	202 (133 од шпанске грознице)	–
Косјерић	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
Ражана	48	42	56	36	106 (79 током првих пар месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	–
Субјел	–	–	–	–	517 (433 током првих 6 месеци)	159	162	263 (199 од шпанске грознице)	23 (до почетка маја)
Стайар	–	–	67	123	303 (278 током првих 6 месеци)	53	47	101 (85 од шпанске грознице)	48
Каран	–	–	–	366	927 (779 током првих 6 месеци)	188	161	–	–

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Ратни услови живота током Првог и Другог балканског и Првог светског рата (1912-1918) довели су до кулминације разних болести. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију. Такав је пример са великом епидемијом три удружена тифуса (трбушни, пегави и повратни), која се ширила Србијом током прве половине 1915. године, док је епидемијски

34 Исто.

налет шпанске грознице, са главним морталним ударом на крају 1918. био део светске пандемије. Поред ове две болести, које су у два маха иза себе оставиле бројне жртве, међу становништвом у Србији, као и војницима на фронту, харале су многе друге болести, често у виду различитих мањих или већих, повезаних или неповезаних локалних епидемија. Процењено је да су заразне болести током ратних година однеле животе око 360.000 становника Србије, и по свему судећи, те процене нису нереалне.

Највећи део преминулих био је током епидемијског микса три тифуса: око 135.000 жртава међу цивилима и војском представљало је 3,1% становништва Србије пописаног 1910. и 1913. године. Пандемија шпанске грознице, однела је око 115.000 жртава, 2,6% становништва пописаног 1910/13, односно око 3% цивилног становништва пописаног 1916. године.

Све остале заразне болести, које су се јављале у ратним годинама 1912-1918, у различитим периодима и на различитим местима, међу војском и међу цивилним становницима однеле су око 110.000 живота, 2,5% становништва пописаног 1910/13.

Веома је индикативно да се релативно већа смртност, али неуједначена, од територије до територије, уочава од првих ратних година (али и пре њих), до краја 1915. Потом, све до јесени 1918, из извесне локалне изузетке, као да је наступила пауза епидемијских налета са већим морталним дејством; број умрлих се знатно смањује. По свему судећи на то је утицао и смањен број становника у Србији, због претходног страдања, али и због одсутности (на фронту, у заробљеништву и интернацији), као и чињеница да је током епидемијске 1915. године страдао највећи број становниика са нижим имунтетом. Релативно безбедно стање се прекида у јесен 1918, са налетом пандемије шпанског грипа, мада је у појединим крајевима масовно умирање почело и раније, због веома морталног налета локалних епидемија срдобоље.

Све, веће или мање локалне епидемије које се јављају током ратних година, на различитим територијама у актуелном тренутку није могуће конкретизовати, а камо ли квантификовати, али се делимично могу синтетизовати.

Тифуси се спорадично јављају и пре и после морталног епидемијског удара, најчешће трбушни, али у пегави и повратни. Имали су великог удела и у смрти хиљада грађана Србије који су умирали крајем 1915. и почетком 1916. године, по повлачењу преко Албаније, прво на албанском мочварном приобаљу, чекајући савезничку помоћ, а потом на Крфу, виду и Лазарету. Потом су у знатно мањој мери односили свој данак и по формирању Солунског фронта, заједно са паратифусом, колерома, денга грозницом, дизентеријом и папатачијева грозница, али су најбоље документоване последице маларије, за коју је утврђено да је однела око 400 жртава.

Колера је током балканских ратова, нарочито 1913, владала више међу војском а мање међу становништвом, односећи око 5.000 живота. Поново се јавља у Србији на крају 1915. и почетку 1916, са већим бројем жртви међу заробљеницима и избеглицама, а осетно мањим међу становништвом у својим домовима. Спорадично се јавила и међу онима који су прошли албанску голготу, а потом и на Солунском фронту.

Током ратних година су забележене и периодичне појаве различитих богиња. Више десетина парохијана цркве у Косјерићу страдало је од „красти“ 1913, а богиње, мале, велике, арапске, се и 1914. и 1915. уочавају и у другим парохијама ваљевског и ужичког краја; вероватно и у другим деловима Србије.

За разлику од богиња и колере, које се са већим смртним последицама уочавају периодично, смртоносне болести које су се перманентно јављале међу цивилним становништвом, некада и негде са већим, али и са мањим последицама биле су дифтерија - гушобоља и шарлах, а повремено и велики кашаљ. Само гушобоља је током 1914. и 1915, мада се јављала и пре и после, у трстеничком крају однела више стотина живота, а иста ситуација се среће и у другим деловима Србије.

Болести које су често биле присутне и међу војском и међу цивилним становништвом су разни облици дизентерије - срдобоље, од којих су неки повремено имали израженије мортално последице. Срдобоља у лето 1912. у драчићкој парохји односи 20 живота а 1915. у каранској парохији од ње умире више од 30 парохијана. Њено присуство је забележено међу војском на почетку Првог светског рата, али о њему нема поузданих података. Била је узрок смрти и на албаском приобаљу и на грчким острвима 1915/16, али и широм Србије, углавном у виду периодичних, изразито локалних, епидемија.

Посебно индикативан налет ове болести, са веома израженом смртношћу, јавља се у више различитих делова Србије крајем лета и почетком јесени 1918. године, непосредно пре и током удара морталног таласа шпанске грознице. Дизентерија је тада у сечоречкој парохији однела 83 живота (1,84% парохијана), а у севојничкој 19. На територији данашње општине Аранђеловац од ње је страда 245 житеља, 1,35% становништва, а 1,74% парохијана (31 умрли) је умрло у парохији села Славковица, као и у већој парохији цркве у Моравцима (68 умрлих). У парохији цркe у Ратарима код Паланке умрло је 50 особа. Те године срдобоља је поштедела ваљевска планинска села, али наредне 1919. од ње умире 59 парохијана из села око манастира Пустиња и 44 из грачаничке парохије, али и 10 из развијеније парохије цркве у Бранковини.

ИЗВОРИ

Књига цркве бранковинске храма Светих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921 (дигитализовано – Историјски архив Ваљево)

Књига цркве грачаничке (Поћута), храма Свете Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево)

Књига цркве десинске, храма Светих четрдесет мученика, за уписивање умрлих за период 1902–1918 (Историјски архив Пожаревац)

Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве каранске, храма Светих Благовести, за уписивање умрлих, за период 1914–1917 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књига цркве моравичке, храма Свете Архангела Гаврила, за уписивање умрлих, за период 1916–1918 – парохија С. Пойовића (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књига цркве косјеричке, храма Рођенства Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931 (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књига цркве паланачке, храма Свете Преображења Господњег, за уписивање умрлих за период 1915–1924 (Историјски архив Смедеревске Паланке).

Књига цркве пустињске (Поћута), храма Свете Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

Књига цркве ражанске, храма Упокојенија Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

Књиīа цркве севоjничке, храма Свеīоī Арханīела Гаврила, за уīисивање умрлих, за īериод 1907–1918 (дигитализовано – Историjски архив Ужице).

Књиīа цркве севоjничке, храма Свеīоī Арханīела Гаврила, за уīисивање умрлих, за īериод 1992–1893 и 1918–1923 (дигитализовано – Историjски архив Ужице).

Књиīа цркве сечоречке, храма Свеīоī Великомученика Георīија, за уīисивање умрлих, за īериод 1915–1919 (дигитализовано – Историjски архив Ужице).

Књиīа цркве славковачке, храма Свеīоī Преображења, за уīисивање умрлих, за īериод 1915–1935 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књиīа цркве сīаīарске, храма Свеīоī Архисīраīиīа Михаила, за уīисивање умрлих, за īериод 1913–1932 (дигитализовано – Историjски архив Ужице).

Књиīа цркве ужичке храма Свеīоī Великомученика Георīија, за уīисивање умрлих, 1915–1918. īодину. (дигитализовано – Историjски архив Ужице).

Књиīа цркве цвеīановачке, храма Сабора Свеīоī Арханīела Гаврила, за уīисивање умрлих, за īериод 1914–1930 (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Књиīа цркве ћелиjске (Лелић), храма Арханђела Михаила, за уīисивање умрлих, за 1903–1921. īодину. (дигитализовано – Историjски архив Ваљево).

Ortsverzeichnis fur das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917 / Државни архив Србије, Библиотека, Фонд старе и ретке књиге.

„Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља“ из 1881, у: *Санūеūски зборник закона, уредаба, расūиса и ūрейиса*, књ.2, св. 1, Београд 1881, 91–104.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 1925: Димитрије Антић. „Пегави тифус у Крагујевцу у I резервној болници 1914–1915“. *Исūорија срūскоī војноī санūеūа – наше раūно санūеūско искусūво*. Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 314–328.

Арсић 2000: Мирољуб Арсић. „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије“. *Архивски ūреīлед*, 1–4/1996/97 (изд. 2000).

Брашанац 1992: Јован Брашанац. „Учешће у српској војсци и помори становништва пријепољског краја у периоду 1912–1918. године“. *Зборник симūозиjума Сеоски дани Среūена Вукосављевића*, том 14. Пријепоље: Општинска заједница образовања, 191–203.

Були 1925: Мориц Були. „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918“. Ур. Станојевић Владимир. Београд (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 514–23.

Видановић 2021: Предраг Видановић. *Буīарска окуūациона ūолиūика у Србиjи (1915–1918) : ūри документа о Моравскоj војно-инсūекциjскоj области*. Пирот: Историjски архив у Пироту.

Денда 2015: Далибор Денда. „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату“. У: *Први свеūски раū, Србиjа, Балкан и велике силе*“. Ур. Перишић Мирослав. Београд: Архив Србије, 17–37.

Ђенић 1985: Милисав Ђенић. „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата“. *Ужички зборник*, бр. 14/1985, 151–164.

Јагодић 2015: Милош Јагодић. „Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921”. *Срūске сūудиje*, вол.6/2015, 11–65.

Јосимовска 2014: Верица Јосимовска. *Еūидемиūеūово Вардарскиоū делна Македониjа и борбаūа со нив за времена војниūе (1912–1918)*. Штип: „2-ри Август.

Коларевић 2020: Владета Коларевић. *Ђавољи уjам, белешке из народноī живоūа : (1976–1983)*. Аранђеловац: Удружење Баштина и будућност, 310–313.

Кривошејев 2020: Владимир Кривошејев. *Еūидемиjа шūанске īрознице у Србиjи 1918–1919, са ūосебним осврūом на ваљевски крај*. Нови Сад: Прометеј; Београд: РТС Издаваштво, 2020.

Кривошејев 2021а: Vladimir Krivošejev. „Posledice pandemije španske groznice u Valjevskom srezu". *Istorija 20. veka*, god. 39, 1/2021, 35–52.

Кривошејев 2021б: Владимир Кривошејев. „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу". *Смедеревски зборник* бр. 8/2021, 77–104.

Кривошејев 2022: Владимир Кривошејев. *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. : од занемарене до погубне болести*. Нови Сад: Прометеј, 2022 (у процесу припреме за штампу).

Кривошејев, Кривошејев и др. 2020: Владимир Кривошејев, Јелена Кривошејев, Ален Радосављевић. „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа". *Војно-историјски гласник* 2/2020, 56–86.

Кривошејев, Јовановић 2021: ВладимирКривошејев, Јован Јовановић. „Убикација положаја старог ратничког гробља у Ваљеву". *Саопштења,* бр. 53/2021, 183–200.

Лазаревић Илић, Кривошејев 2015: Драгана Лазаревић Илић и Владимир Кривошејев. *Ваљево 1914–1915. године : град болница*. Ваљево: Народни музеј Ваљево.

Микић, Недок и др. 2010: Драган Микић, Александар Недок, Бранислав Поповић. „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године". У: *Српски војни санитет 1914–1915. године*. Ур. А. Недок и Б. Поповић. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 181–204.

Микић, Поповић и др. 2008: Драган Микић, Бранислав Поповић, Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић, Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године". *Војносанитетски преглед*, вол. 65/2008 супл, 59–69.

Миленковић 2007: Тома Миленковић. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918.* Београд: Институт за савремену историју.

Миловановић 1921: Милован Миловановић. "Санитетске прилике у Србији за време Аустро – угарске окупације од 1915 – 1918. године". *Српски архив за целокупно лекарство,* год. XXIII 3–4/1921, 132–134.

Младеновић 2015: Милан Младеновић. *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве*. Љубовија: Библиотека Милован Глишић.

Мраовић, Вигњевић и др. 2019: Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић, Дарко Маринковић. *Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату : Архивска грађа Војног архива*. Београд: Медија центер Одбрана, 5–25.

Недок 2017: Александар Недок. *Ваљево - српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914–1915.* Ваљево: Народни музеј Ваљево.

Недок, Тодоровић и др. 2018а: Aleksandar Nedok, Todorović Veljko, Dragan Mikić. „The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part I, Surgical field hospitals during the breaktrough on the front and pursuit of the enemy, september-oktober 1918". *International historical-comparative analisis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Procedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 337–357.

Недок, Тодоровић и др. 2018б: Aleksandar Nedok, Todorović Veljko, Dragan Mikić. „The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september--november): Malaria relapses explosion and Influenca epidemy". *International historical--comparative analisis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Procedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359–376.

Николић 1933: А. Николић. "Пегавачко гробље у Ваљеву, гробље без крстова које суза не кваси и на коме се воштаница не пали". *Правда*, 15. јануар 1933, 5.

Петровић, Кривошејев 2022: Зорица Петровић, Владимир Кривошејев. „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац". *Шумадијски анали,* бр. 12/2022 (у редакцијској процедури).

Поповић 2000: Љубодраг Поповић. „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату". *Гласник Историјског архива Ваљево,* бр. 34/2000, 159–170.

Поповић, Микић и др. 2008: Бранислав Поповић, Драган Микић, Јован Зељковић, Радован Чеканац, Мирослав Видановић. „Маларија у српској војсци на Солунском фронту са посебним осврtом на почетак епидемије половином 1916. године". *Општа медицина,* вол. 14, бр. 1–2/2008, 37–44.

Протић 1925: Ђорђе Протић. „Маларија на Солунском фронту". *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство.* Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 436–452.

Радосављевић 1925: Радосављевић Александар, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата". *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство.* Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 470–487.

Ранковић 2007: Здравко Ранковић. *Ваљевска болница : споменица о њеној 140. годишњици (1867–2007).* Ваљево: Издавачко предузеће Колубара.

Станојевић 1925: Владимир Станојевић. „Колера у балканским ратовима 1912–1913". *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство.* Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 309–313.

Станојевић 1938: Владимир Станојевић. „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта". *Ратник: месечни војни лист,* том 54, део 9/1938, 160–187.

Станојевић 1958: Владимир Станојевић. „Епидемија пегавца у српској војсци 1914/15". *Војносанитетски преглед,* вол. 15 (7–8)/1958, 592–93.

Стефановић 1925: Светислав Стефановић. „Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства". *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство.* Зборник радова. Ур. Станојевић Владимир. Београд 1925 (реиздање: Београд: Војноиздавачки и новински центар 1992), 367–413.

Трајковић 1980: Љубица Трајковић. *Казивања о старом Ваљеву,* Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија Милић Ракић, Ваљево.

Чеканац, Ђурчић и др. 2010: Радован Чеканац, Петар Ђурчић, Јово Зељковић, Мирослав Видановић. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године". *Српски војни санитет 1914–1915. године,* Зборник радова. Ур. Александар Недок и Бранислав Поповић. Београд: Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд, 205–250.

Vladimir A. KRIVOŠEJEV

EPIDEMICS IN SERBIA DURING THE WARS 1912-1918. : CONTRIBUTION TO VICTIM QUANTIFICATION

Summary

The aim of this paper is to point out the part of different epidemics in the reduction of population in Serbia during the First and Second Balkan Wars (1912 – 1913) and the First World War (1914 – 1918). In addition to suffering on the battlefield, the war conditions of life also led to the culmination of various diseases and the appearance of various major and minor, local, regional and world epidemics. By comparing data from the 1910-1913 census and in 1921 there was a population reduction of 526,430. (4,393,315: 3,866,885). Various infectious diseases took significantly more lives than all other causes combined, including war. According to accepted estimates, during the war years,

infectious diseases took about 360,000 lives. The typhus epidemic, which affected the whole of Serbia during the first half of 1915, took about 135,000 lives. This paper is largely based on the analysis of church registers of the dead, and it points out several different local epidemics that affected the Serbian army and civilian population during the war years with great mortal consequences which took about 110,000 lives. These epidemics appeared during the all war years, associated or not associated with each other, and in different territories. These epidemics were: cholera, smallpox, diphtheria, dysentery, scarlet fever, whooping cough, etc.

Key words: Serbia, The first World War, Epidemic, Disease, Typhoid, Spanish flu, Dysentery, Diphtheria, Cholera, Scarlet fever.

Рад је предат 19. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323(497.11)"1839/1851"
353.07:929 Јусуф-бег Ферхатагић
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38271

Оригинални научни рад

*Александар М. САВИЋ**
Универзитет у Београду – Филозофски факултет

НОВОПАЗАРСКИ МУТЕСЕЛИМ ЈУСУФ-БЕГ, СРБИ И ТАНЗИМАТ (1838–1851)**

Апстракт: Јусуф-бег је, са краћим прекидима, био новопазарски мутеселим у периоду од 1838. до 1851. године. Под његовом надлежношћу су се налазиле Новопазарска, Митровачка, Сјеничка и Нововарошка каза, а од 1849. и казе Трговиште и Бихор. Године 1851. наведене казе су ушле у састав новоформираног Новопазарског санџака, док је Јусуф-бег смењен. Његово смењивање уследило је као резултат успешног спровођења танзиматских реформи у Босанском ејалету. Период током којег је Јусуф-бег управљао поменутим казама био је обележен сталним немирима, који су били последица унутрашњих сукоба, гладних година и антиреформских покрета муслимана. У оваквим околностима Срби у поменутим казама били су често суочени са притиском својих суседа муслимана и нижих представника извршне власти. У раду је представљена управа Јусуф-бега, као и положај српског народа, приликом чега су узета у обзир настојања Високе Порте да спроведе реформе. Рад је највећим делом написана на основу необјављене грађе српске провенијенције.

Кључне речи: Јусуф-бег, Срби, Танзимат, Босански ејалет, буљукбаше, зулуми, поп Михаило Бачанин, поп Илија Церовић-Поповић, Омер-паша Латас, Новопазарски санџак.

Османско царство[1] се до 1864. делило на ејалете, као највеће административно-територијалне јединице. Ејалети су се делили на санџаке, а санџаци на казе. Казе су по потреби могле да се деле на нахије, као најмање управне јединице. Ејалетима су управљале валије, на челу санџака су се налазили кајмаками или мутесарифи, док су казама управљали мутеселими или мудири, који су могли да се нађу и на челу нахија. Мутеселими су заправо представљали представнике извршне власти у казама или нахијама, које је именовао валија. У Босанском ејалету, који су до 1851. званично чинили Херцеговачки, Босански, Клишки и Зворнички санџак, на челу каза су се налазили мутеселими (Aličić 1983: 17–76; Özkan 2020: 41–49, 63–65, 78–79).[2] Циљ овог рада је да укаже на чињеницу да је новопазарски мутеселим Јусуф-бег до 1849.

* Асистент са докторатом, aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

** Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (бр. уговора 451–03–68/2022–14/200163).

1 У раду ће се као синоними за Османско царство користити термини Царство и османска држава ради избегавања непотребних понављања.

2 Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), бр. 1.402.

био управник не само Новопазарске, већ и Митровачке, Сјеничке и Нововарошке казе, а од поменуте године под његову надлежност су потпале Трговишка и Бихорска каза. С обзиром да је реч о периоду током ког су спровођене реформе у Османском царству, требало је указати на који начин се њихово спровођење манифестовало на територији којом је управљао новопазарски мутеселим, а посебно како се одразило на положај православног живља. Пошто то до сада није било предмет посебне пажње у историографији, сматрали смо потребним да попунимо постојећу празнину у оној мери у којој нам то омогућавају расположиви извори српског порекла.[3]

* * *

Након смрти Ејуп-паше Ферхатагића[4] средином априла 1838, Мехмед Салих Вецихи-паша, валија Босанског ејалета, именовао је Јусуф-бега за новопазарског мутеселима. Под Јусуф-беговом надлежношћу су се налазиле каза Нови Пазар – у оквиру које су постојале Јелачка, Горњоибарска и Подгорска нахија, затим Митровачка, Сјеничка и Нововарошка каза, а од 1849. и казе Трговиште и Бихор. У српским изворима Јусуф-бег се најпре јавља под презименом Капетановић, а потом као Ферхатагић, како се и сам потписивао у писмима која је током 40-их година XIX века упућивао органима власти Кнежевине Србије.[5] Међутим, нисмо успели да утврдимо да ли је и у каквом сродству био са Ферхатагићима, породицом чији је родоначелник био Ферхат-ага, први познати капетан Новопазарске капетаније. Будући да су Ферхатагићи током највећег дела XVIII и у прве четири деценије XIX века били новопазарски капетани или мутеселими, није искључена могућност да се представљао као њихов сродник с циљем да обезбеди легитимност свог положаја, који је у периоду 1838–1842. био несигуран. Поред тога, треба рећи да презиме Капетановић указује да је био из капетанске породице. Он се први пут помиње у српским изворима 1831. као новопазарски капетан, што заправо представља једини познати податак о њему у српским изворима пре 1838. године (Вуловић 1953: 310; Шешум 2017: 199–205).[6]

Јусуф-бег је након преузимања дужност настојао да учврсти своју позицију. Догађаји му првих година нису ишли на руку, положај му је оспораван, како од Мехмед-бега, сина некадашњег новопазарског мутеселима Осман-паше Талировића, тако и од Високе Порте. Ситуација је додатно била усложњена непокорношћу

3 Датуми у главном тексту су наведени по новом, а у напоменама упоредо по старом и новом или само по новом календару.

4 Ејуп-паша Ферхатагић био је новопазарски мутеселим од 1829. до 1831. и од 1832. до 1838. године. Последње године његове управе карактерисало је насиље над поданицима обе вере у Новопазарској, Сјеничкој и Нововарошкој кази. Због тога је велики број Срба, али и неколико муслимана, пребегавао у Србију током 1837. и почетком 1838. године (Вуловић 1953: 250–253, 304, 306, 308, 341, 397–400, 416–428, 431–433; Радосављевић 2006: 249, 253, 255–276, 287–289 306–307, 318–321, 325–332, 336–337; Мушовић 1986: 25–38; Шешум 2017: 201–205).

5 У периоду од 1830. до 1882. званични назив нововековне српске државе био је Кнежевина Србија. Ради избегавања непотребних понављања у раду ће као синоними бити коришћени термини Србија и српска кнежевина.

6 Државни архив Србије (=ДАС), Кнежева канцеларија (=КК), XIV, бр. 2.250, 2.318, 2.558; Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (=МУД–П), 1839, Ф IV, Р 82; 1843, Ф XIII, Р 11; Министарство иностраних дела – Инострано одељење (=МИД–И), 1844, Ф V, Р 44; 1845, Ф I, Р 221; 1846, Ф V, Р 2; 1847, Ф I, Р 174; 1848, Ф III, Р 14; 1849, Ф III, Р 54; 1850, Ф I, Р 73; 1851, Ф IV, Р 2.

појединих новопазарских и сјеничких ага и бегова. У лето 1839. водио се прави мали рат између Јусуф-бега и Мехмед-бега, који је претендовао да постане мутеселим. Јусуф-бег је из сукоба изашао као побједник, а на руку му је ишла и изненадна смрт султана Махмуда II (1808–1839). Наиме, Порта је упутила из Цариграда новог мутеселима у Нови Пазар, али се он вратио са пола пута, када је чуо за султанову смрт. Међутим, у јесен 1839. Вецихи-паша га је сменио са дужност и на његово место поставио Сејди Мехмед-ефендију.[7] Двије године касније поново је враћен на положај, да би већ 1842. опет био смењен. Нови мутеселим је постао Мехмед Арап-ефендија, који је убијен у ноћи између 2. и 3. децембра исте године, када је са фењером ишао у свој харем. Починилац је био непознат, али се не може искључити могућност да је иза тога стајао Јусуф-бег, који је поново именован на стару дужност.[8] Од тада, па све до 1851. био је у континуитету новопазарски мутеселим.

Седиште Јусуф-бега је било у Новом Пазару. Централно место је заузимала новопазарска тврђава са осам бастиона која се налазила на малој узвишици. У граду је постојало неколико џамија, према једном извору, средином 19. века било их је укупно седамнаест. Мутеселим је боравио у конаку, који је био смештен на периферији града. У приземљу се налазио затвор, док су бегове просторије биле на спрату (Пејтон 1996: 142–144). Што се тиче података о породици, познато је само име његовог једног сина – Шашувар-бега, који је држао у закупу све царинарнице у Новопазарској, Митровачкој, Сјеничкој и Нововарошкој кази.[9] На томе је између осталог изграђена моћ породице.

Јусуф-бегу су били потчињени мутеселими Сјеничке и Нововарошке казе, док је изгледа Митровачка каза била под његовом директном управом, као и казе Бихор и Трговиште. Нижи представници извршне власти били су буљукбаше, барјактари и сејмени. Може се претпоставити да је по један буљукбаша био у седишту сваке од четири казе, а исто тако и по један задужен за територију нахије, уколико је постојала. Ајдин, Сејфија Булић и Бећир Балота су биле буљукбаше у Новопазарској, а Ибрахим Реджулић и Али Жупа се помињу као буљукбаше у Нововарошкој кази. У изворима се помињу буљукбаше Јелачке, Горњоибарске и Подгорске нахије које су се налазиле у саставу Новопазарске казе. Селим Пренча је изгледа био буљукбаша Јелачке, а Арија Берберишћанин се помиње као буљукбаша Горњоибарске нахије.[10] Поред извршних власти, треба поменути и представнике судске власти и надзорнике рада локалних власти – кадије, које су биле постављане у седиштима каза – Новом Пазару, Митровици, Сјеници, Новој Вароши, Рожају и Бијелом Пољу.[11]

---

7 ДАС, КК, XIV, бр. 2.318, 2.326; МУД–II, 1839, Ф IV, Р 82, 89; Ф V, Р 200; Ф VII, Р 20.

8 ДАС, Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (=МУД–С), 1840, Ф IV, Р 210; 1841, Ф IV, Р 274; 1842, Ф II, Р 69, 74; МУД–II, 1842, Ф V, Р 12.

9 ДАС, Министарство финансија – Одељење промишљености (=МФ–II), 1848, Ф I, Р 64; Државни савет (=ДС), 1852, бр. 85.

10 ДАС, КК, XIV, бр. 2.281, 2.313, 2.558; МУД–II, 1839, Ф IV, Р 82; Ф V, Р 200; 1843, Ф V, Р 6; Ф XIII, Р 11; 1844, Ф III, Р 9; Ф XII, Р 117; 1845, Ф V, Р 170; Ф VI, Р 4; 1846, Ф VI, Р 26; Ф IX, Р 21; МИД–И, 1848, Ф III, Р 14; Збирка Драгослава Страњаковића (=ЗДС), несређене грађа, к. 4, Ф IV, В. Цуца, М. Симеуновић, А. Гмизовић – кнезу А. Карађорђевићу, Нова Варош, 24. април / 6. мај 1848.

11 ДАС, МУД–II, 1839, Ф V, Р 200; МИД–И, 1847, Ф V, Р 58; 1849, Ф III, Р 54; МУД–С, 1849, Ф II, Р 6.

Представници српског народа пред османским органима власти биле су њихове народне старешине – кодобаше, односно кнезови и кметови (види: Јагодић 2016: 15–17). Поред кнезова и кметова, значајну улогу су имали и свештеници. У изворима се помињу Мићо Борисављевић, који је почетком 1842. постављен за кодобашу Нововарошке казе, кмет Коста Кулагић из Новог Пазара, кнез Милован из Куњана, поп Михаило Бачанин из Требића, поп Тривун из Кравића и поп Илија Поповић-Церовић из Лопижа.[12]

* * *

Неродне године довеле су 1839. и 1840. до глади на територији која се налазила под јурисдикцијом новопазарског мутеселима, док је прокламовање Хатишерифа од Гилхане 3. новембра 1839. имало за последицу појаву анархије, која се превасходно огледала у отпору муслиманског становништва да прихвати одредбе овог реформског акта. Наиме, Хатишерифом је прокламовано изједначавање свих поданика Османског царства без обзира на веру, неповредивост живота, имовине и части, равномерно опорезивање и регрутовање војника из свих делова државе. Од овог тренутка у османској држави је отпочело реформско раздобље познатије као Танзимат, које је трајало до проглашења првог османског устава 1876. године. Међутим, антиреформски расположени муслимани широм Царства изражавали су отпор изједначавању свих поданика, а нарочито су се противили обавезама које су прокламоване реформским актом – плаћању пореза и регрутацији (Karal 1947: 185–187; İnalcık 1964: 636–637; Зарковић 2013: 135–138; Јагодић 2016: 10–12, 17; Савић 2018: 273–275).

Гилхански хатишериф је прочитан у Новом Пазару почетком 1840, али његове одредбе су током наредних година остале мртво слово на папиру јер је новопазарски, митровачки, сјенички и нововарошки крај био захваћен анархијом, исто као и већи део османске државе. Муслимански поданици Османског царства исказивали су отпор прокламованим реформама на разне начине, од претње хришћанима да ће их побити јер су у њима видели главне узрочнике реформи, до протеривања појединих провинцијских намесника и финансијских чиновника. У новопазарском, сјеничком и нововарошком крају Срби су били суочени са разним глобама, малтретирањима, покушајима насилне исламизације, те су из тога разлога у великом броју пребегавали у Србију, што је нарочито било изражено 1839. и 1840. године.[13]

Суочени са таласом насиља српски трговци, свештеници и монаси из Нишког, Приштинског, Пећког, Призренског, Скопског и Босанског санџака у току 1840. и 1841. радили су на припреми устанка против османских власти, притом очекујући помоћ и подршку Кнежевине Србије. У припреми устанка учешће су узели и трговци Никола Филиповић и Богдан Николић из Сјенице и свештеник Михаило Бачанин из новопазарског села Требића. С обзиром на то да је нишки паша сазнао све о устаничким припремама завереници из Нишке, Пиротске и Лесковачке казе су одлучили да подигну побуну пре времена. Недовољно припремљени и организовани устаници су после само неколико дана борби доживели пораз (17–25. април 1841).

12 ДАС, МУД–С, 1842, Ф II, Р 69; МИД–И, 1844, Ф IV, Р 43; 1846, Ф V, Р 2; 1847, Ф V, Р 23; 1848, Ф III, Р 14; 1849, Ф III, Р 54.

13 ДАС, МУД–С, 1840, Ф III, Р 85, 113; Ф IV, Р 188, 209, 509; МИД–И, 1840, Ф I, Р 90, 216; Ф III, Р 131.

Уследиле су репресалије Арнаута,[14] које је паша ангажовао у угушивању побуне, пошто није имао на располагању регуларну војску. Више од 10.000 људи је пребегло на територију Србије. Сурово гушење Нишке буне утицало је на Србе у осталим санџацима да одустану од било каквог покушаја побуне (İnalcık 1943: 28–33; Стојанчевић 1971: 148–169; Uzun 2002; Андрејевић 2003: 75–115; Jagodić 2015: 39–62; 2016: 109–114; Недељковић 2017: 78–81). Због устанка су предузете мере предострожности и у Босанском ејалету. У све значајније тврђаве слата је муниција, па тако и у Нови Пазар и Сјеницу. Новопазарска тврђава је поправљана, док је у Митровици издато наређење: „Да се сваки Турчин[15] са оружјем снабде и на први позив готов буде поћи где му се каже".[16]

Неуспешна побуна имала је за последицу наставак притиска на Србе у османској држави, па самим тим и на подручју којим је управљао новопазарски мутеселим. Уместо „танзимат хајрије" – „срећних реформи", Срби су били поново суочени са зулумима које су вршили самовољни Арнаути. Положај Срба био је знатно погоршан избијањем општег антиреформног устанка Арнаута под вођством Дервиша Цара (1843–1844).[17] Током устанка Срби су били суочени са новим таласом насиља: „Гоненија и угњетавања Срба од Турака у највећем је степену превазишло. Један буљубаша стојећи под старијим забитом, права здрава човека убија, глоби и пребија без и најмањег стра[х]а, да ће ком старијем одговарати!". Посебно је у томе предњачио буљукбаша Ајдин који је са Арнаутима крстарио по српским селима, претио, глобио, убијао и силовао. Из тог разлога је више српских фамилија и појединаца потражило уточиште у српској кнежевини.[18]

После слома устанка око сто педесет Срба из Новопазарске казе на челу са свештеником Михаилом Бачанином отишло је у Приштину код румелијског сераскера Мехмед Решид-паше да поднесе жалбу против зулума. Сераскер их је саслушао и обећао им да ће у Нови Пазар бити упућена посебна комисија која ће испитати основаност њихових жалби. Након тога, Срби су се вратили својим кућама. Међутим, поп Михаило је убрзо био принуђен да пребегне у Србију јер му је Ајдин запретио да ће га убити. Захваљујући посредовању српске владе код босанског валије Осман Нури-паше свештенику је у јуну 1845. омогућен безбедан повратак, док у изворима нисмо наишли на податак да ли је сераскер на крају послао комисију у Нови Пазар. Поменимо и случај попа Илије Поповића који је у пролеће 1846. пребегао у српску кнежевину. Претходно је био затворен јер је поднео тужбу босанском валији Хаџи Халил Ђамил-паши против новопазарског мутеселима.

---

14 У српским изворима из средине 19. века за припаднике албанског народа користи се термин Арнаут/Аранути, те ће због тога бити коришћен у овом раду.

15 У изворима српске провенијенције за муслимане и муслиманско становништво које је живело у српској кнежевини и околним османским провинцијама углавном се употребљава појам Турчин и Турци. Термин има првенствено верско значење.

16 ДАС, МФ–II, 1841, Ф V, Р 379; МУД–С, 1841, Ф III, Р 205; Ф IV, Р 274.

17 Устанак је избио због војног закона од 6. септембра 1843. којим је било предвиђено петогодишње служење војног рока у редовној војсци – низам, и седмогодишње у резерви – редиф (опширније о устанку: Стојанчевић 1971: 230–231; Недељковић 2014: 249–260).

18 ДАС, МИД–И, 1841, Деловодни протокол (=ДП), бр. 1.141; МУД–С, 1841, Ф III, Р 158, 183, 184; 1843, Ф VI, Р 97; 1844, Ф II, Р 2, 51; МУД–II, 1843, Ф XIII, Р 123.

Следеће године, највероватније посредовањем српске владе код валије, вратио се у своју парохију (Савић 2021: 363–364).

Присуство низама на територијама које су биле захваћене побуном и хапшење устаничког вођства имало је за резултат наплаћивање шестогодишњих заосталих пореза и регрутовање муслиманских поданика у низам. Срби су такође измирили своје пореске обавезе,[19] али су и кулучили приликом проширивања и поправљања пута који је ишао преко Шар-планине, Косова, Новог Пазара и Нове Вароши до Вишеграда. Зулуми су привремено престали, док је у Новом Пазару постављен за новог буљукбашу Бећир Балота. Иако је Ајдин враћен на дужност већ почетком 1845, у српским изворима се не могу пронаћи подаци да је до пролећа 1848. било већих зулума над Србима, док је број пребега у Србију драстично смањен у односу на раније године.[20]

Почетак 1847. наговестио је даље кораке ка увођењу танзиматских реформи у казама које су се налазиле под надлежношћу Јусуф-бега, а што ће коначно бити спроведено 1851. године. У складу са наређењем централних власти и Танзиматом укинуте су спахије и у Новом Пазару је установљен мецлис/шура – саветодавно веће које је помагало провинцијском намеснику у управним, финансијским и судским пословима. За чланове мецлиса изабрано је дванаест лица – девет муслимана и три Србина и одређена им је плата. Радом већа су руководили мутеселим и кадија. Убрзо након установљења мецлиса један Србин је поднео тужбу против занатлије Бејта Мавриħа који га је физички напао. Веће је донело одлуку да се починилац ухапси и задржи у притвору све док му тужитељ не опрости и не измире се. После тога, у циљу да се избегну потенцијални оружани сукоби, издато је наређење да у чаршији смеју са оружјем да се крећу само трговци који иду на пут.[21]

Европске револуције 1848/49, Мехмед Тахир-пашине реформе у Босанском ејалету и проширивање надлежности новопазарског мутеселима директно су се одразили на положај српског народа у Новопазарској, Митровачкој, Сјеничкој и Нововарошкој кази. Србима у Новопазарској кази је посебно тешко падало прикупљање вергије и џизије у кратком временском размаку: „Како порезџија из једног села крене, тако у то исто село стиже харачлија, па који год сирома није имао одмах да да оно што је од њега тражено, тога су одмах вешали и на свакаве га муке стављали док га неко не откупи“. Поред пореских обавеза били су дужни да плате издржавање порезџија, харачлија и њихове пратње коју је чинило четворо до петоро људи.[22] Додатну тешкоћу је представљало ширење лажне вести да ће Србија искористити револуционарна збивања с циљем да продре до Качаника и Куманова и ослободи своје некадашње територије. Локални Турци су због тога претили Србима у Новопазарској кази. Тако је јелачки буљукбаша претио и посвао Стевана Милића из Кончуљића,

19 Срби су, као и остали немуслимански поданици Османског царства, имали пореске обавезе према држави и спахији или читлук-сахибији. Држави су плаћали: џизију/харач – плаћао је сваки за рад способан мушкарац који је имао најмање 12 година; вергију – порез на приход од покретне и непокретне имовине и беглик/целеп – порез на ситну стоку. Десетак од пољопривредних производа су давали спахијама, а након њиховог укидања држави; читлук-сахибијама су давали од половине до деветине од урода пољопривредних производа (види: Стојанчевић 1971).

20 ДАС, МУД–С, 1844, Ф II, Р 5; Ф V, Р 41, 100; 1846, Ф II, Р 7.

21 ДАС, МИД–И, 1847, Ф V, Р 58.

22 ДАС, МИД–И, 1848, Ф III, Р 14.

говорећи му: „Ти мислиш да ће ти Карађорђевић [кнез Александар – прим. А. С.] капетанство дати, али ћеш се пре главе лишити него што ћете Карађорђевић капетаном учинити.“[23] Овде треба указати на чињеницу да је Србија неспремна дочекала Револуцију, те је 1848. прикупљала обавештења, а тек од следеће године почела да припрема устанак, у чему су учешћа узели више пута помињани свештеници – Бачанин и Поповић (опширније: Страњаковић 1936: 12–26; Јагодић 2016: 115–125).

Током 1848. у Нововарошкој и Новопазарској кази Срби су се суочили са валом насиља, те су зато тројица Нововарошана писала кнезу Александру да је сав народ спреман на устанак и тражили његову подршку. Нарочито су се жалили на зулуме буљукбаша, барјактара и сејмена. Међу њима се, поред већ више пута помињаног Ајдина, наводе као главни зулумћари Идриз Реждулић у Нововарошкој и Сејфија Булић у Новопазарској кази. Убијање, пребијање, глобљење и силовање жена и девојака су постали учестала појава у том периоду. Јусуф-бег је настојао да заведе ред и казни починиоце, али није увек био ревностан у томе. У јесен 1848. по његовом наређењу ухваћена су два сејмена – Србин и муслиман, који су крајем августа убили Јосу Петровића из Нове Вароши. Буљукбаша, барјактар и остали сејмени су се разбежали, па је мутеселим поставио за новог буљукбашу Ајдиновог синовца, који је са тридесет сејмена требало да се стара о одржавању реда и мира.[24]

Почетком 1849. османске власти су пописивале српске младиће узраста од 15 до 30 година у Новопазарској и Нововарошкој кази ради регрутације. У Новопазарској кази било је предвиђено да Срби дају 857 регрута, али су се побунили и одбили да испуне налог, истичући да они плаћају порезе за разлику од муслимана који неће ништа да дају. Многи од њих су након тога пребегли у Србију, а и исто тако и из нововарошког краја, одакле је у три наврата пребегло 131 лице.[25] У пролеће исте године нижи представници извршне власти самовољно су убили два Србина. Најпре су сејмени у Новој Вароши пуцали на једно лице. Рањеник их је молио да га поштеде, говорећи им: „Чини ми се да ћу моћи преболети“. „Влаху, заиста нећеш“, рекао му је један сејменин и убио га.[26] Након тога, буљукбаша Али Жупа убио је и опљачкао нововарошког трговца Митра Вранића.[27]

Због великих зулума и прекомереног опорезивања Срби из нововарошког краја су у два наврата у већем броју пребегавали у Србију. У пролеће 1849. пребегло је више од 120 Срби из села Бијело Брдо на челу са кметом Вучетом Божовићем, кога је буљукбаша оптуживао да је српски капетан и претукао га. Следеће године пребегло је 100 Срба. У оба случаја српска влада се обратила Јусуф-бегу, који је брзо реаговао. Посмењивао је буљукбаше и сејмене у том крају и омогућио свим бегунцима безбедан повратак.[28] Треба поменути да је исте године у Србију пребегла једна жена из Сјенице. Наиме, њен супруг Јово Толовић заједно са Јусуф-беговим сеизом,

23 Исто.

24 ДАС, ЗДС, к. 4, Ф IV, В. Цуца, М. Симеуновић, А. Гмизовић – кнезу А. Карађорђевићу, Нова Варош, 24. април / 6. мај 1848; МУД–С, 1848, Ф III, Р 2.

25 ДАС, МУД–С, 1849, Ф II, Р 5; МИД–И, 1849, Ф III, Р 54.

26 ДАС, МУД–С, 1849, Ф II, Р 5.

27 Исто Ф II, Р 6.

28 ДАС, МУД–С, 1849, Ф II, Р 5, 6, 7; 1850, Ф II, Р 101; МУД–П, 1850, Ф IX, Р 123.

који је био Србин, добровољно се потурчио у Новом Пазару. Пошто је хтео да потурчи и супругу, она је побегла у српску кнежевину.[29]

Током 1849. и 1850. Јусуф-бег је био стално на путу између Новог Пазара и Травника. Тахир-паша је настојао да у складу са танзиматским реформама изврши опорезовање и регрутовање муслиманских поданика Османског царства и уреди аграрне односе. Наиме, почетком 1849. донета је одлука, која је важила на територији целог Босанског ејалета, да су чифчије дужне да дају читлук сахибији трећину урода од житарица и половину сена, док је кулук укинут. Због тога је често позиван у Травник на већање босанске паше, бегове и аге, те је Јусуф-бег имао обавезу да присуствује заједно са члановима меџлиса. Поред тога, исте године је добио на управу Трговишку и Бихорску казу које су до тада припадале Скадарском санџаку. Узрок томе су биле сталне побуне Арнаута против опорезивања и регрутације, а скадарски паша није могао да стане на пут њиховом отпору зато што је његове седиште било удаљено. Јусуф-бег је самим тим требало да умири побуњенике и заведе ред, али није могао томе да се у потпуности посвети јер су се из истих разлога побунили муслимани у Босанској Крајини. У циљу умиривања побуне слате су као помоћ трупе из других санџака, које су на свом пут до Травника пролазиле преко Новог Пазара, те им је требало обезбедити конак и снабдевање, а што је пало на терет локалних Срба.[30] Стално одласци Јусуф-бега у Травник, уређивање аграрних односа, додељивање на управу каза Трговиште и Бихор, у којима су владали учестали немири и побуна у Босанској Крајини имали су директног утицаја на погоршање положаја Срба како у Новопазарској и Нововарошкој, тако и у преосталима казама које су се налазиле под надлежношћу мутеселима Новог Пазар.

Побуна у Босанској Крајини утицала је на Порту да пошаље на терен са војском мушира и румелијског сераскера Омер-пашу Латаса, једног од најспособнијих команданта, потурченог Србина. Тахир-паша није дочекао његов долазак јер је преминуо у Травнику 20. маја 1850. године. Његово тело је послато у Цариград, где је требало да га сахране. На путу за османску престоницу поворка од 40 људи на челу које се налази пашин син стигла је у Нови Пазар 29. маја. Тело је преноћило у Алтун-алем џамији, а поворка је сутрадан наставила пут Цариграда. Ускоро су у Нови Пазар почеле да пристижу румелијске трупе, док се сераскер са главнином војске задржао у Приштини, где се упутио новопазарски мутеселим да га свечано поздрави.[31]

Омер-паша је са војском стигао у Нови Пазар крајем јуна, али због побуне у Видинском санџаку није могао да настави даљи пут ка Сарајеву, већ је отишао у Ниш. После успешног смиривања побуне вратио се 19. јула у Нови Пазар. Следећег дана послао је део војске у Сарајево, док се сам задржао у Новом Пазару до 24. јула, када је наставио даљи пут. У Сарајево је стигао 4. августа, а недељу дана касније свечано је прочитан ферман о увођењу танзиматских реформи. Свечаности су присуствовали управници санџака и каза Босанског ејалета, а међу њима и Јусуф-бег. Међутим, ускоро је дошло до отвореног устанка против регрутације

29 ДАС, МИД–И, 1850, Ф I, Р 73.
30 ДАС, МУД–С, 1849, Ф II, Р 4, 6, 7; 1850, Ф II, Р 13, 43; МИД–И, 1849, Ф III, Р 54.
31 ДАС, МУД–С, 1850, Ф II, Р 43, 101; МИД–И, 1850, Ф II, Р 93, 163; Ф III, Р 34; Ф VI, Р 44.

коју је спроводио Омер-паша. Устанак је потрајао до пролећа 1851, када је угушен. После слома устанка уследило је смењивање провинцијских управника – велики број њих је заточен и послат у Цариград на ислеђивање и суђење због учешћа у побуни.[32]

На основу расположивих извора није могуће утврдити како се Јусуф-бег држао на почетку устанка. Зна се да се почетком октобра 1850. вратио у Нови Пазар. Крајем фебруара 1851. у Новопазарској кази прочитано је наређење румелијског сераскера да муслимани који не врше војну службу или се не старају о одржавању реда и мира не носе оружје. Увидевши како се одвија ситуација на терену Јусуф-бег је наредио да се од народа прикупе потписи и састави молба да он и даље остане на свом положају. Поред тога, послао је сераскеру на дар два коња, која су му убрзо враћена. Омер-паша је заправо донео одлуку о његовој смени и почетком јуна послао је у Нови Пазар кајмакама Мехмед-бега. Мутеселим и кајмакам су се срели увече 11. јуна у Вишеграду, што је представљало симболичан тренутак. Следећег дана Јусуф-бег је отишао по наређењу Омер-паше у Травник, где је остао до почетка августа, када му је било дозвољено да се врати у Нови Пазар и сакупи новац који је био дужан државној каси и среди рачуне, док су његов син Шашувар-бег, буљукбаша Ајдин, један дервиш и још једно лице спроведени оковани у Травник. За Ајдина се зна да је осуђен на дванаест година робије, док нам даља судбина Јусуф-бег и његовог сина није позната.[33]

Мехмед-бег је заправо постављен за првог управника новоформираног Новопазарског санџака у чији састав су ушле Новопазарска, Митровачка, Сјеничка, Трговишка, Бихорска, Нововарошка и Вишеградска каза. Убрзо након његовог доласка извршен је попис у наведеним казама. Пописан је број кућа и мушке популације, што је представљено у следећим табелама.

Табела 1. Број кућа у Новопазарском санџаку 1851. године
(Радовић, Делић 2021: 172)

Каза	**Муслимани**	**Срби**	**Цигани**	**Јевреји**
Нови Пазар	1.856	771	9	10
Митровица	367	360	4	0
Сјеница	467	381	8	0
Нова Варош	444	1.282	37	0
Вишеград	694	363	29	0
Трговиште	1.562	618	30	0
Бихор	1.365	687	16	0
Укупно	6.755	4.462	133	10

32 ДАС, МУД–С, 1850, Ф III, Р 65; Ф IV, Р 7, 21, 93; Ф V, Р 41; 1851, Ф I, Р 84; Ф II, Р 8, 9, 10; МИД–И, 1851, Ф III, Р 165.

33 ДАС, МУД–С, 1851, Ф I, Р 84; Ф II, Р 5, 6, 7, 8; МИД–И, 1851, Ф IV, Р 2; Ф III, Р 165.

Табела 2. Број мушке популације у Новопазарском санџаку 1851. године (Радовић–Делић 2021: 172)

Каза	**Муслимани**	**Срби**	**Цигани**	**Јевреји**
Нови Пазар	5.952	4.260	66	33
Митровица	1.491	1.026	26	0
Сјеница	1.813	1.955	18	0
Нова Варош	1.837	5.761	142	0
Вишеград	2.477	1.173	75	0
Трговиште	6.068	3.622	83	0
Бихор	4.802	2.695	50	0
Укупно	24.440	20.492	460	33

На основу наведених табела могу се правити разне процене. Будући да је просечан број укућана једне варошке или сеоске куће у Новопазарском санџаку средином 19. века непознат, свака процена броја становника на основу броја кућа свела би се на нагађање. Због тога ћемо само указати на следеће. У односу на број кућа муслимани су били већинско становништво у Новопазарском санџаку – 59,5%, Срби су чинили 39,3%, док је број Цигана и Јевреја био незнатан – 1,2% и 0,1%. У складу са бројем кућа Срби су били већинско становништво само у Нововарошкој кази (72,7%). У Митровачкој и Сјеничкој кази Срби су чинили 49,2% и 44,5%, а муслимани 50,2% и 54,56% становништва, односно незнатну већину. Знатну већину муслимани су имали у Трговишкој (70,7%) Новопазарској (70,1%), Бихорској (66%) и Вишеградској кази (63,9%), у којима су Срби чинили 27,1%, 29,4%, 33,2% и 33,4% становништва.

* * *

Јусуф-бег Капетановић/Ферхатагић био је новопазарски мутеселим у три наврата (1838–1839, 1841–1842, 1842–1851). Период његове управе Новопазарском, Митровачком, Сјеничком и Нововарошком, а од 1849. и Трговишком и Бихорском казом, поклапао се са периодом реформи у Османском царству. Настојање да учврсти свој положај и антиреформни покрети муслимана имали су за последицу да је на територији која се налазила под његовом контролом једино у периоду од лета 1844. до пролећа 1848. било релативно мирно стање. Раздобље константних немира (1848–1851) окончано је успешном војном акцијом румелијског сераскера и мушира Омер-паше Латаса 1851, која је резултирала спровођењем реформи у Босанском ејалету. Реформе су се превасходно огледале у смењивању вишегодишњих провинцијских управника и административној реорганизацији ејалета Босна. Јусуф-бег је смењен, док су казе које су се налазиле под његовом надлежношћу, као и Вишеградска каза, ушле у састав новоформираног Новопазарског санџака. Први управник поменутог санџака био је кајмакам Мехмед-бег.

Срби у Новопазарској, Митровачкој, Сјеничкој и Нововарошкој кази били су суочени са константним зулумима у периоду 1839–1844. и 1848–1851, односно у годинама када су владали константни немири и анархија. Због тога су ради спасавања

живота и части пребегавали у Кнежевину Србију, што је било најинтезивније 1839. и 1840. године. Јусуф-бег је у појединим случајевима омогућавао безбедан повратак и опстанак појединцима и групама породица и смењивао буљукбаше и сејмене који су заправо били главни зулумћари. Пример новопазарског буљукбаше Ајдина, на ког су се Срби највише жалили и који је само накратко био смењен, показује да мутеселим ипак није био ревностан у уклањању главних виновника. Смењивање Јусуф-бега и његових буљукбаша 1851. омогућило је Србима привремени мир и спокојство.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

I Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
Историјска збирка (ИЗ)

II Државни архив Србије (ДАС)
Државни савет (ДС)
Збирка Драгослава Страњаковића (ЗДС)
Кнежева канцеларија (КК)
Министарство иностраних дела – Иностр ано одељење (МИД–И)
Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД–П)
Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (МУД–С)
Министарство финансија – Одељење промишљености (МФ–П)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Вуловић 1953: *Књажеска канцеларија, књига прва. Нахија пожешка 1815–1839*. Прир. Данило Вуловић. Београд: Државна архива НР Србије.

Пејтон 1996: Ендру Арчибалд Пејтон. *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовање по планинама и шумама у унутрашњости 1843. и 1844. године*. Прев. Бранко Момчиловић. Нови Сад: Матица српска.

Радовић, Делић 2021: „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ота Блауа". Прир. Данијел Радовић, Нино Делић. *Мешовита грађа*, књ. XLII, 161–176.

Радосављевић 2006: *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839), књига друга. Документи*. Прир. Недељко Радосављевић. Београд: Архив Србије; Ужице: Историјски архив Ужице.

ЛИТЕРАТУРА

Aličić 1983: Ahmed S. Aličić. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Андрејевић 2003: Севделин Андрејевић. *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*. Ниш: Просвета.

Зарковић 2013: Весна Зарковић. „Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века". *Баштина*, св. 35, 135–152.

İnalcık 1943: Halil İnalcık. *Tanizimat ve Bulgar Meselesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnalcık 1964: Halil İnalcık. „Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayun". *Belleten*, год. XVIII, бр. 112, 603–622.

Jagodić 2015: Miloš Jagodić. „Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman rule in 1840–1841", *Limes plus*, br. 3, 39–62.

Јагодић 2016: Милош Јагодић. *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*. Београд: Еволута.

Karal 1947: Enver Ziya Karal. *Osmanli Tarihi V. Cilt. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Мушовић 1986: Ејуп Мушовић. „Сјенички крај тридесетих година прошлог века". *Зборник Сјенице*, бр. 2, 25–38.

Недељковић 2014: Славиша Недељковић. „Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш-Цара)". *Истраживања*, бр. 25, 249–260.

Недељковић 2017: Славиша Недељковић. „Национални и аграрни покрети Срба у североисточним областима Старе Србије од 1835. до 1842. године". *Српске студије*, бр. 8, 71–83.

Özkan 2020: Ela Özkan. *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı (1839–1914)*. İstanbul: Hiperyayın.

Савић 2018: Александар М. Савић. „Српски народ у Старој Србији (1839–1846)". *Баштина*, св. 46, 273–290.

Савић 2021: Александар М. Савић. *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.

Стојанчевић 1971: Владимир Стојанчевић. *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*. Београд: ИТТ.

Страњаковић 1936: Драгослав Страњаковић. *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.

Uzun 2002: Ahmet Uzun. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Шешум 2017: Урош Шешум. *Србија и Стара Србија (1804–1839)*. Београд: Филозофски факултет.

Aleksandar M. SAVIĆ

MUTESELLIM OF NOVI PAZAR YUSUF BEY, SERBS AND TANZIMAT (1838–1851)

Summary

The paper pays attention to the mutesellim of Novi Pazar Yusuf Bey (1838–1839, 1841–1842, 1842–1851), the Serbian people and the reflection of the Tanzimat reforms in the territory under his control – Novi Pazar, Mitrovica, Sjenica, Nova Varoš, Trgovište and Bihor *kaza*. It is pointed out that Yusuf Bey in the period 1838–1842. fought for the position of Novi Pazar mutesellim and that his administration ended in 1851, after the successful military action of the Rumelia serasker Omer Pasha Latas in the Bosnian Eyalet. In the mentioned year, the Sanjak of Novi Pazar was officially formed, which, in addition to the *kazas* that were under the control of Yusuf Bey, also included the Višegrad *kaza*. During the rule of Yusuf Bey, Serbs were exposed to constant violence, except in the period from 1844 to 1848, when a relatively peaceful situation prevailed. Serbs most complained about the representatives of the executive power who committed all kinds of violence (rapes, attempted violent islamization, murders).

Key words: Yusuf Bey, Serbs, Tanzimat, Omer Pasha Latas, Sanjak of Novi Pazar.

Рад је предат 30. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.72(497.11)"18"
394.3(497.11)"18"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40133

Прегледни рад

*Милица Г. ФИЛИПОВИЋ**

*Јасна Д. ПОПОВИЋ***
Универзитет у Приштини,
Факултет за спорт и физичко васпитање у Приштини, Лепосавић

ДВОРСКИ БАЛОВИ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ – СПОЈ ЕВРОПСКЕ И НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ

Апстракт: Дворски балови, организовани у Србији у XIX веку на кнежевским и краљевским дворовима, и то по узору на европске балове, били су етикетирани за одређени слој друштва, који је тим друштвеним догађајима давао свечану ноту и одређени реноме. Доласком на бал, људи су се већ интегрисали у највише културне редове и усвајањем нових елемената понашања битно су се разликовали од осталих категорија становника. Сходно томе, балови су током 19. века постали веома важни друштвени догађаји, јер је учешће у њима доказивало припадништво високим круговима, а са друге стране надређеност над припадницима нижих слојева у сваком погледу. Међутим, иако је на баловима доминирао европски културни образац, у њему су се, у складу са општим приликама, појављивали и елементи традиционалне, националне културе.

Кључне речи: Дворски балови, култура, Европа, мода, хаљине, салони.

УВОД

Прожимање српских, отмених балова по узору на европске, националних игара и фолклора из наших крајева, уз богате хаљине, ношње и кринолине, као и присуство виђенијих људи остало је забележено у делима многих путописаца и хроничара тога доба.[1] Из тих приказа, али и из низа радова књижевних и историјских критичара, може се проучити на који начин су се организовали балови на дворовима и ко им је

* Асистент, milica.bojovic@pr.ac.rs

** Доцент, jasna.popovic@pr.ac.rs

1 Јаков Игњатовић у свом роману „Мемоари" посебну пажњу посвећује описивању такозваних „нобл" балова, који су у то време сматрани најпрестижнијим догађајима. У роману „Трпен спасен" Јаков Игњатовић говори о спасавању угледа породице мајстора Максе, јер је био позван на официрски бал, док у приповеци „Варљиви Максим" он говори о разлици између пургерских и нобл балова (Јовић 2018: 118). Могло би се рећи да су кроз дела Јакова Игњатовића приказана сећања на грађански, јавни друштвени живот и начине на које се српски народ окупљао и дружио (Марјановић 2019: 29). Његова дела, посебно роман „Мемоари", сведоче о томе да су балови имали посебну важност у друштвеном животу српског народа: „Записи о баловима Јакова Игњатовића уз осврте из штампе 19. века, представљају и најсадржајнији извор података о овом виду друштвених и музичких окупљања међу Србима, у деценијама прве половине 19. века" (Марјановић 2015: 89).

све могао присуствовати. Рад је приказ структуре првих српских балова уз анализу игара и плесних корака, а у циљу презентовања игара на дворским баловима у раду је коришћено неколико метода: теоријска анализа, дескриптивни и историјски метод.

Почетком XIX века Србија је започела борбу за осамостаљивање од вишевековне турске владавине и турског утицаја, када је почела пролазити и кроз значајан преображај: мењали су се не само друштвено уређење и систем власти, него и целокупан начин живота у Србији.[2] Те промене су биле најочигледније у Београду, у урбаној средини која је била носилац културног преображаја и водећи учесник у процесу европеизације (Чолак Антић 1994: 7). Од 19. века Србија почиње да се суочава са битним династичким, политичким, друштвено-економским и културним променама, које су у великој мери имале утицај на друштвену структуру: на једном крају се издвајају малобројни, али имућни чланови друштва (трговци, банкари, индустријалци, апотекари, адвокати, професори), док се на другом крају издваја такозвана „градска сиротиња".[3]

Међу београдским становништвом постојале су и велике културне разлике, тако да је током целог посматраног периода коегзистирало неколико културних модела, између којих је било видљиво и њихово преклапање. У основи културне структуре налазио се патријархални модел који је прожимао све друштвене слојеве, без обзира на ранг и образовање, тим пре што је већина била сеоског порекла. Међутим, док је у првој половини XIX века тај културни модел у потпуности одговарао друштвеном стању, у другој половини XIX века патријархални поглед на свет, систем вредности, стил живота, конзервативни дух, понашање и мишљење постали су сметња новим друштвеним аспирацијама, што је довело до потребе за његовом променом.

Узор према коме је тај процес требало да се спроведе представљале су западно-европска и средњо-европска култура, чије су елементе, већ од првих јачих додира са њима, током прве половине XIX века, проглашавали за модерне, „културне" и пожељне, у односу на тада преовлађујућу турску и патријархалну српску културу.[4] Наравно, процесом европеизације нису били подједнако захваћени сви слојеви. У њему су најдаље отишли они њени чланови који су већи део времена проводили

2 Уколико се државне и политичке промене оставе по страни, посебна пажња може се посветити моделу приватног и јавног живота, који у наведеном периоду почиње да доживљава огромне промене. Наиме, у идеалима грађанског сталежа препознају се тежње ка развоју и неговању различитих друштвених окупљања на баловима, игранкама и концертима (Макуљевић 2006: 36).

3 „Београд је, дакле добијао све комплекснију друштвену структуру у чији је састав улазио низ хетерогених друштвених група са јасно дефинисаним местима и односима, и које су се, осим по тада важећим критеријумима на основу старости, пола, сродничких веза или верске, националне и еснафске припадности, све више диференцирале према класи, имовинском стању, занимању и степену образовања" (Прошић Дворнић 1984: 25).

4 Са економским и културним јачањем, јачало је и српско грађанско друштво, код којих су се у великој мери развијали друштвени и забавни живот, а оно што је посебно било приметно, то је било удаљавање од традиционалних и патријархалних облика. У кругу грађанства се све више препознају утицаји западне културе, а балови, беседе и различити облици забаве постају све чешћи облици дружења. Посебна пажња посвећивана је баловима, који су представљали прилику за игру, забаву и остваривање различитих друштвених веза. Сваки од тих балова заснивао се на одређеним правилима, а једно од њих је подразумевало да девојке долазе на бал тек са навршених осамнаест година. Још једно од правила подразумевало је да се на репертоару обавезно нађу неке од модерних игара попут валцера, кадрила, менуета и полке (Будаћ 2015: 23).

у европским градовима на школовању и стручном усавршавању (интелектуалци и трговци) и који су касније одржавали везу са њима и на тај начин постигли највећи степен урбанизације свести. Њих су, наравно, подржавали многи слојеви прихватајући најчешће само спољашње манифестације модерности (Прошић Дворнић 1984: 25-26).

Европска струјања су у почетку продирала у Србију посредно, из Војводине. Срби „пречани" су још током Првог српског устанка прелазили на ослобођену територију и увелико учествовали у стварању државе, а усвајање европских образаца понашања препознаје се тек тридесетих година XIX века. Друштвени живот се више није сводио само на верске светковине и окупљања сродника и комшија, што је карактеристично за патријархалну заједницу, него се издвајају друштвене групе засноване на сличним, најчешће интелектуалним интересовањима (Чолак Антић 1994: 57). У том оквиру стварале су се и институције које су имале задатак да задовоље новонастале потребе друштва (Чолак Антић 1994: 57).

За разлику од европских образаца понашања, дугогодишњи утицај турског народа је довео до тога да је учешће у јавном животу постало само привилегија мушкараца, док су главна места њиховог окупљања представљале кафане. Временом је развијен и култ комшилука, који је представљао степен најближег сродства, а једине праве забаве одвијале су се на дворовима и у кућама високих државних чиновника (Прошић Дворнић 1984: 26-27). Преклапање културних образаца током XIX века могло се препознати управо на баловима. Док је са једне стране доминирао европски културни образац, дотле су се са друге стране често могли препознати и елементи традиционалне, националне културе: „То се пре свега огледало у равноправном месту српског грађанског костима са европском балском тоалетом, као и у редоследу игара по коме су се наизменично играла српска (градска) кола и тадашње окретне игре (валцер, полка, мазурка, кадрил)" (Прошић Дворнић 1984: 30).[5] Као јавни догађаји, балови су у XIX веку имали значајну улогу у друштвеном животу[6]. У прилог томе говоре и бројни натписи у ондашњој штампи, као и забелешке истакнутих личности из јавног и културног живота. Штампа је с великом пажњом пратила балска дешавања, а дешавало се да се о таквим стварима писало много више него о политици (Кокановић 2014: 137).[7]

5 Балови су у 19. веку у Србији представљали начин за изражавање националног идентитета, о чему сведочи и присуство устаљеног музичког репертоара. Неговање српског музичког наслеђа могло се препознати по обавезном увођењу народних песама и кола. Међутим, поред неговања традиционалног, на овим баловима је често долазило до мешања утицаја, па су се тако поред српских народних игара, услед страних утицаја, на баловима играле и немачке игре (такозвани „трајшрит"), француске игре („галоп") или игре попут „кетуш" кола, „јастучића" или „шнелполке" (Марјановић 2019: 92).

6 На прелазу из 18. у 19. век српска култура се све више развија (на пример: српски културни центар се из Беча помера у Пешту, а затим и у Нови Сад), а посебан значај развијању српске културе, осим позоришта, допринело је и одржавање балова, национално-културна обележја, на којима су се посебно истицале вредности народних песама, музике и ношње (Прелић 2008: 84).

7 У 19. веку балови у Србији представљају посебне свечаности и могућност за забаву грађанске класе, а у једној преписци између Јована и Гавриловића и Вука Стефановића Караџића наводи се да је српска култура богата по баловима и позоришту, али и да се српска култура толико променила да је њихови преци не би могли препознати (Макуљевић 2003: 182).

Када се говори о баловима, често се поставља и питање где су све то организовали и како се то плесало у XIX веку? Одговор на питање може се потражити у посебним зградама, које су биле намењене организовању плесних забава, односно у балским салама, где су недељом организовани балови са посебном врстом музике.[8] Балска култура је била специфична, о чему сведочи и посебан начин одевања, посебно када се говори о аристрократском слоју.[9] Аристократија је имала задатак да се на баловима појављује у одевним комбинацијама, која је у то време била у тренду и веома је важно било ускладити одевну комбинацију са врстом бала, који се организује (Кокановић 2014: 56).[10] Дамске хаљине су наручиване из Беча или Пеште и биле су показатељи богатства и обавештености у праћењу модних трендова. Господа су носила фрак, а војни часници парадну униформу (Кокановић 2014: 142). У роману Јакова Игњатовића се може сазнати и о различитим начинима одевања на баловима, па се тако на пургерске балове долазило без икакве етикете, док је на нобл баловима владала „строгост и велика етикеција" (Игњатовић 1966: 95-96). На „нобл" балове се долазило у гала хаљинама, доламама и златним и црвеним појасевима и то су биле праве елитне забаве, на које се могло ући искључиво са позивницом (Кокановић 2014: 61).

С обзиром на то да се Србија у XIX веку сусрела са недостатком континуитета у процесу изградње дворова и дворске културе, њихова организација је била усклађена са успостављањем државне аутономије и статусом владара. У прилог томе говори и чињеница да су главни организатори балова били родоначелници династија Карађорђевић и Обреновић, међу којима су се посебно издвојили Карађорђе Петровић и Милош Обреновић, „који су преко својих наследника обележили српски нови век" (Цветковић 2011: 18). Они су се приликом организације балова угледали на османски образац дворске културе, али се тај образац током тридесетих година XIX века у великој мери мења и они се све више почињу угледати на европски културни модел, због чега је тај период у историји остао упамћен као „интензиван процес европеизације и деосманизације земље" (Цветковић 2011: 18).

За разлику од дотадашњих националних свечаних манифестација, први дворски балови у Србији су били догађаји доступни одређеном, вишем слоју људи и били су у функцији показивања друштвених разлика и степена одређене доминације над осталим људима. Организатори и учесници су на тај начин одређивали оквир

8 Најпопуларнији су били такозвани „пургерски" и „нобл" балови. О „нобл" баловима, који су сматрани најпрестижнијим баловима, писали су и бројни српски књижевници, а међу њима се нашао и Јаков Игњатовић, који у својим „Мемоарима" наводи да је „нобл" балове организовала „аристократија међу собом, у својим круговима, док није имао приступа који није имао плаветну крв..., био он ма какав беамтер, адвокат или трговац" (Игњатовић 1966: 97).

9 Разликујући неколико врста балова (пургерске, нобл и балове за средњу класу), Јаков Игњатовић посебно истиче да су „нобл" балови организовани у различитим облицима, али за одабрано друштво (Марјановић 2015: 89).

10 Балови су у првој половини 19. века били организовани од стране аристократије и грађана, различитих удружења, етничких и сталешких група. За разлику од националних манифестација, на којима су присуствовале све категорије становника, балови су се организовали како би се указало на постојање друштвених разлика, због чега су и организовани према друштвеним класама, слојевима, занимањима и сл. (Прошић Дворнић 1984: 27).

друштвеног ранга догађаја и степена свечаности. Целокупан дворски церемонијал, израђен на основу западних узора, подразумевао је да су његови учесници потпуно овладали манипулацијом симбола и правилних образаца понашања, предвиђених у таквим приликама, што је уједно била демонстрација њихове енкултурације у европски културни модел, али и интеграције у највише културне редове (Прошић Дворнић 1984: 29). Организација балова на дворовима зависила је од навика владара и њихових супруга, као и од њихове личне културе, естетике и односа који су били успостављени са другим дворовима. Осим тога, организација балова у великој мери је зависила и од културе која је била стечена током боравка ван Србије, па су се тако на баловима могле препознати и бечка, париска, петроградска, цариградска култура (Цветковић 2011: 19).

На дворским баловима били су само строго изабрани гости из ондашње елите. Велики дворски балови одржавали су се по тачно утврђеној процедури, а окупљали су министре и њихове супруге, саветнике, високе официре, дворске госпође и стране дипломате. Везу са европским баловима најквалитетније су пратили краљ Милан и краљица Наталија Обреновић, који су игре доносили из Европе[11]. Бал је почињао колом, да би се затим играли манует, полка, мазурка, кадрил, а онда на крају поново коло. Гардероба је стизала специјално из Венеције, Лила и Париза. Код жена се често могла видети љубичаста боја хаљина, док се код мушкараца најчешће носио фрак. Сва ова правила увела је краљица Наталија, која је заправо настојала да на свој двор донесе различите новине из света (Столић 1998: 3). Начину одевања приликом доласка на балове краљица је посвећивала много пажње због чега су правила о одевању постала један од важнијих момената у целокупном балском церемонијалу. На свакој позивници за бал је било наглашено у каквој врсти одеће је потребно доћи, а најсвечанија одећа је била предвиђена управо за дворске балове (Столић, 1998: 3). Балска тоалета за жене је најчешће подразумевала „тоалету де бал (деколте)", док су за мушкарце био пожељни фрак, бела марама, униформа, ешарпа, перјаница, дугачке панталоне и бројне српске и стране декорације (Прошић Дворнић 1984: 29).[12]

Поводом Нове године у време краља Милана Обреновића у двору су се организовала честитања и балови. Дочек Нове године на двору је била уобичајена церемонија. Посебни балови приређивани су и поводом њеног рођендана, затим поводом краљевог рођендана, а на свим тим баловима присуствовали су дипломатски хор, министри, генерали, официри, професори и изабрано, угледно грађанство. Даме су се, осим у свечаним, европским хаљинама, могле видети и у традиционалном српском грађанском костиму са либадетом и тепелуком. Пријем гостију у свечану салу се одвијао по прецизно утврђеном протоколу. Млађи официри из краљеве гарде су били задужени да госпође и госпођице из гардеробе испрате у Велики

11 Краљица Наталија је била међу првим женама, које су започеле са развојем друштвеног живота високог београдског друштва. Захваљујући њеном труду, у друштвени живот грађанства је уопштуњен сусретима на баловима, који су се организовали на двору (Марјановић 2015: 80).

12 Временом су на баловима створене различите могућности за привлачење пажње, па се тако развио и такозвани „језик лепезе", који је употпуњавао балску тоалету (Кокановић Марковић 2014: 129).

салон, а господа су према свом рангу, била распоређена наспрам њих. Након химне, музичари који су били смештени на Галерији, засвирали би такозвано „Краљево коло“ (Цветковић 2021: 208). Забаве у владарској кући, са потенцирањем сјаја и луксуза, били су на појавном плану један од начина да се припадници највиших слојева младог грађанског друштва у Србији покажу Европи. Истовремено приказивање раскоши служило је и њима самима, као убеђење да су достигли одређени степен богатства, моћи и друштвеног положаја. Осим богатих тоалета и специфичног понашања које се подразумевало у таквим приликама, група окупљена око двора се издвајала у односу на масу својим положајем и образовањем. Она је имала сва обележја која су је чинила елитом српског друштва.

Балови су током 19. века, посматрани као један од посебних облика друштвене забаве, а у прилог томе говори и чињеница да је познавање помодних плесова представљало ствар друштвеног престижа. Након 18. века, друштвене прилике почињу да се мењају и са доласком 19. века, балови почињу све чешће да се организују и они постају доступни различитим друштвеним слојевима. У прилог томе говори и развијање различитих врста балова, као што су: кућни и приватни балови, оперски балови, сеоски балови, маскенбал, балови промоције, дворски балови, сталешки балови и др. (Коковић 2014: 55).

ДВОРСКИ БАЛОВИ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋА И КАРАЂОРЂЕВИЋА

Претеча првих дворских балова је бал у Београду, који је одржан давне 1827. године. Њега је приредио гостионичар, пореклом Земунац. Податак о томе је нађен у његовој молби, којом се обратио властима да одреде патролције, који ће батинама одржавати ред око локала. Ред игара са тог бала није познат. Сигурно су још тада пречани, којих је било доста у Београду, поред наше четворке, Лепе Маце и кокоњешта, одиграли и коју полку и тиме посејали прве клице новом игрању. На дворским баловима у Крагујевцу, после 1830. године, већ се помињу и стране игре, немачке, шведске, мађарске и менуети (Ђорђевић 1924: 142).

Србија је дуго била под турском влашћу и попримила како њихову културу, обичаје, тако и начин на који се њен народ забављао. С обзиром на то, сигурно нису имали ни могућности да се забављају као њихови суседи, односно на начин на који су то чинили европљани. Кнез Милош Обреновић је у време када је први пут владао приредио славље уз игру (1834. године) и управо се оно може назвати претечом краљевског бала. Прослављено је одликовање Кнеза Милоша од стране тадашњех султана. (Јовановић 2020: 19). Главне званице на овом балу били су кнегиња Љубица, кнежевић Михаило, бројни чиновници и грађани (Цветковић 2021: 23).[13] Ово је био први бал чије је одржавање било забележено, а касније су одржавани и други балови о којима ће бити речи у раду. По угледу на овај бал касније су

13 Уобичајено, бал је одржан у вечерњим сатима, а долазак кнежеве фамилије на бал учесници су поздравили јаким аплаузом. Чим су се гости сместили, певачки хор, састављен од чиновника, имао је задатак да отпева песму Димитрија Исајловића, спремљену управо за ову прилику (Цветковић 2021: 142).

приређивани и други дворски балови тог доба. Неколико година раније, 1829. године, на двору Обреновића, у дому Јеврема Обреновића почиње се са организовањем књижевних вечери, а онда и балова на које је била позвана највећа варошка господа тадашње Србије.[14] Посебну улогу у организацији балова имали су Димитрије Тирол и његова супруга Христина, који су били истовремено и васпитачи Јевремове деце (Јовановић 2020: 19).

Балови се 1837. године, селе у Београд, када је енглески конзул Џорџ Хоџес,[15] у свом дому одржао прави европски бал, а свему томе додатну тежину дало је присуство домаћих и страних званица. Бал је приређен у част кнеза Милоша Обреновића, који овакве догађаје није пропуштао. Само неколико дана касније, 6. фебруара 1838. године, енглески конзул је организовао бал у част свога авансмана за генералног конзула, на коме су поново присуствовале највише званице ондашњег времена које је Србија тада могла окупити (Ђорђевић, 1924: 137-138). На балу је „књажевска банда" свирала домаће и стране песме и игре. По тадашњим српским појмовима, врло чудне игре, имале су и врло чудне коментаре. Хоџесова госпођа је била изванредна играчица и радо је играла велики мазур са једним младим српским чиновником. Кнез Милош му се за то „свакојако подсмевао и дирао га онако по његовом обичају" (Ђорђевић, 1924: 138-139).

Први јавни бал у Београду приређен је 1840. године, у великој пивари у Савамали, поводом рођендана кнеза Михаила. Због великог успеха и одјека који је у тадашњој јавности имао бал у Савамали, организовани су многи други јавни балови, али су они и даље, у готово свим димензијама, од избора и квалитета музичких нумера, преко вечерњих тоалета, до вештине учесника у игрању били далеко од европских балова тог доба (Вучетић Младеновић 1997: 218).

Боравећи у Бечу кнез Милош је живео боемски живот, што је допринело да новинари доста пишу о томе. Није одустајао од својих политичких идеја и сваку прилику је користио да са значајнијим Србима онога доба размењује мишљења о будућности Србије. Беч је у то време био засигурно престоница европске културе, па тако и балова, а негде око 50.000 Словена, колико их је тада тамо живело, су од 1843. године, почели са организовањем заједничких балова. Кнез Милош оставља дубок и значајан траг у нашој култури и кроз то што је осећајући потребе свога рода први организовао Светосавски бал у кафани 28. јануара 1846. године, који је био отворен и уприличен за све Србе који су тада живели на територији престоног града Аустрије, а овом балу је изведен и Српски кадрил, пошто је током боравка у Бечу кнез Милош предао збирку српских народних мелодија композитору

14 Интересантно је да Бранислав Нушић, који је снажно карикирао тадашњи грађански свет и његове навике, ни у једном свом релевантном комедиографском делу, изузев делимично у комаду „Мистер Долар" није узимао балове за мете својих жаока (Вучетић Младеновић 1997: 218).

15 У историји српске културе принцеза Јелена Карађорђевић је, такође, остала упамћена по одржавању балских свечаности, који су започињали колом Србијанка, а потом се на њима играо и валцер, полка и многе друге стране игре. На баловима принцезе Карађорђевић даме су се могле видети у уским балским хаљинама, прошираним у доњем делу, дугим до врхова ципела, у потпуности без шминке и скупљеном косом. Посебну пажњу изазивали су модни детаљи, који је понекад било и превише (украси су се могли видети и на одећи, и на обући, и на ташнама, и на шеширима и сл.) (Јовановић Стојимировић 2008: 37).

Јохан Штраусу Млађем, који је компоновао „Српски кадрил" у шест ставова, а посветио га Милошевом сину, кнезу Михаилу Обреновићу. Године 1847. године, на Светосавском балу у Бечу присуствовало је око три хиљаде званица, а међу њима су били и Милош Обреновић, Петар Петровић Његош и Вук Стефановић Караџић, чија се ћерка Мина посебно истакла, појавивши се у раскошној српској ношњи, са либадом обрубљеном срмом, сукњом са обавезним појасом и чипком везеном кошуљом. Треба међутим поменути да о европском игрању по паровима мало има помена и писања у доба кнеза Милоша.

Услед таквих политичких прилика у Србији које су довеле кнеза Милоша дотле да је морао да абдицира, затим не дугих владавина његова два сина Милана и Михаила, на власт у Србији долази Карађорђев син кнез Александар Карађорђевић 1842. године. У литератури се проналазе и подаци, који показују да се за владавину Александра Карађорђевића везује организовање првих посела, посебно захваљујући кнегињи Персиди, која је желела да двор „приближи јавном простору и српском високом друштву, јер је била незадовољна статусом двора као институције, али и статусом своје породице – које им је наменио уставобранитељски режим" (Јовановић 2020: 19). Иако се за њену породицу везује организација првих посела, кнегиња Персида никада није заборавила да се почеци организације балова ипак везују за Јеврема Обреновића и у знак захвалности међу прве госте на свом балу уврстила људе који су већ били гости и на Јевремовом двору: Лазара Зубана, Симу Милутиновић Сарајлију, Јована Стејића, Цветка Рајовића, Радована Дамјановића и др. Након што су Карађорђевићи отишли у изгнанство, на двор се враћа породица Јеврема Обреновића и наставља са традицијом организвања посела. Јевремова кћерка Анка наставља са чувањем традиције и она балове преноси на владарски двор, где се налазио њен рођак кнез Михаило, који је био сагласан да се западњачки обичаји и балови уз клавирску музику организују и даље негују. Двор Јеврема Обреновића је „због своје лепоте, али и због политичког и културног утицаја у земљи назван дворовима господара Јеврема" (Јовановић 2020: 20).

Велике заслуге за то што је српски двор почео да личи на европске дворове припадају књегињи Персиди, а у прилог томе говоре и редовни балови и уметничка посела у организацији књегиње лично. На поселима су се окупљале жене, јер нису имале могућност да присуствују баловима одржаваним у кафанама у којима су се окупљали једино мушкарци. Женска посела била су образовног карактера и на њима се углавном читала поезија, музицирало уз клавир, размењивани су савети о вођењу домаћинства, васпитању деце, али се врло често и водила дискусија о актуелним темама. Персида Карађорђевић је отварањем салона, односно уметничког посела, крајем 1850. године, укључила двор у област удаљену од политике - слободан простор већ изграђеног грађанског друштвеног живота.[16]

16 У историји српске културе принцеза Јелена Карађорђевић је, такође, остала упамћена по одржавању балских свечаности, који су започињали колом Србијанка, а потом се на њима играо и валцер, полка и многе друге стране игре. На баловима принцезе Карађорђевић даме су се могле видети у уским балским хаљинама, прошареним у доњем делу, дугим до врхова ципела, у потпуности без шминке и скупљеном косом. Посебну пажњу изазивали су модни детаљи, који је

Салон кнегиње Персиде, и његово организовање два пута у току једне седмице, захваљујући Матији Бану, био је образовна институција високог друштва, а кнегињи је омогућио „стварање сопственог дворског култа и сфере утицаја у држави" (Кокановић 2020: 156). Нису постојала само женска посела, него и тзв. „шарена посела" којима су присуствовали и мушкарци. Свечаности су се на двору кнеза Александра Карађорђевића одржавале на дан крсне славе српског кнеза, а једном до два пута годишње одржавани су и балови у част београдског паше, министара и страних генералних конзула. Београдска општина 1844. године, организовала је бал на коме су се, поред музике класичне „банде", чуле и гајде и зурле као национални печат примерен прилици, а све то у част повратка Томе Вучића Перишића у отаџбину (Кокановић 2014: 156).

Када је енглески путописац Пејтон 1844. године, по други пут посетио Београд, пружена му је прилика да види српски бал са свечаним тоалетама. Један од балова, који је био одржан у време његовог повратка одржан је у част Томе Вучића и Аврама Петронијевића у Србију: „по појави главних јунака свечаности, банда је засвирала оро, а све до јутра банда, гајде и зурле свирале су непрестанце" (Макуљевић 2003: 182). Главно одељење у новом конаку које је саградио Кнез Михаило било је одређено управо за овај свечани бал. У осам сати оно је већ било пуно београдске публике и све је било распоређено реду и по положају. Саветници старе школе били су са својим бињиштима и шалварама, а саветници нове школе у панталонама и тврдим краватама.[17] Пејтон је био занесен лепотом српских жена „кадифастим лицем, налик на лутке које изазивају дивљење" и њихов је „симпатични изглед појачавао њихову магнетску моћ све до краја бала". Завршио је опис бала како је отпочело српско народно коло, једна врста котиљона у наизменичним брзим и лаганим покретима (Ђорђевић 1924: 125-126).

Грађанске породице су посебну пажњу придавале припремама за бал и то су за њих били догађаји од изузетног значаја, а посебно се мисли на оне породице које су имале женску децу спремну за удају. Одлазак на бал је био посебна прилика да породица прикаже девојку спремну за удају у њеном пуном сјају. Званице су за бал добијале посебне позивнице и то чак десет дана пред одржавање само бала и одмах се почињало са пажљивим припремама тоалете, а избор хаљине је зависио од природе бала. Брачни статус се истицао нарочитим обележијима: удате жене су

понекад било и превише (украси су се могли видети и на одећи, и на обући, и на ташнама, и на шеширима и сл.) (Јовановић Стојимировић 2008: 37).

17 Пејтон је тада изјавио: „Што је Србија постала најмлађа кћи Европе, то је сасвим на свом месту, али морам рећи да у погледу појединих делова одела новачење није одвело ка напретку. Ја мислим да српске жене никад неће напустити свој грациозни народни костим за љубав варљиве моде и уских мидера европских престоница. Никаква капа од оних што сам их виђах на истоку не попуњује лепоту као капа српских госпођа. Са малог грчког феса виси златна кита која одудара од црне глатке косе која се мирно и равно спушта низ слепоочницу. Чак и сад, кад ово пишем, јављају ми се успомене на грациозни покрет главе и шуштање жуте сатинске хаљине кнегињине сестре за коју су сви признавали да је најлепша дама у дворани и која би својом хаљином од тамно црвене, златом везене кадифе, опточене самуром, била у свом правом народном костиму краљица сваког чаробног бала старе Европе" (Ђорђевић 1924: 125).

носиле хаљину са шлепом, старије су биле у српској ношњи, док су девојке у дворани улазиле са лепезама, свиленим марамицама књижицама са редоследом плесова, као и уписаном господом.[18] [19]

Након династичке промене на престолу Србије и повратка Обреновића 1858. године, традицију балова наставио је кнез Михаило Обреновић са својом супругом Јулијом, који су приредили Први Светосавски бал у Србији, одржан 1860. године. Организацију бала је помогла и Општина, а главни покровитељи били су кнез и књегиња. Бал би увек почињао обавезним колом „Србијанка", а онда би уследиле 33 игре. Пошто се сматрало непристојним да се на балу остаје након одласка кнежевог пара, онда се бал обично завршавао након повлачења кнеза и књегиње. На баловима који су организовали кнез Михаило и његова супруга Јулија често се могло видети и по више од три стотине званица, а посебну улогу у свему томе имао је и уметник Анастас Јовановић, који је био изузетан у „артефицирању дворског живота и визуелног идентитета династије у двору" (Цветковић 2021: 32).[20]

Запажен је био и бал одржан у Бечу 1861. године, на којем су се поред најугледнијих бечких Словена, страних дипломата, српских министара и њихових супруга, високих официра, дворских дама, појавили и аустријски државни министар Шмерлинг, руски мађарски и пољски племићи, писци Иван Мажуранић и Петар Прерадовић, генерал Стратимировић. Свирао је Штраусов оркестар, а плесали су се кадрил, валцер, српско коло, коло хрватско, коло славонско, полка, мазурка, да би, како је написао један од учесника, око поноћи „сва славенска младеж" заиграла уз песму „Радо иде Србин у војнике", и то најчешће у верзији познатог композитора Јохана Штрауса (Кокановић Марковић 2014: 77).

Први добротворни балови су временом установљени, а први је иницирао кнез Михаило Обреновић 1865. године, за изградњу Општинске болнице у Београду. Књегиња Јулија није изостајала и начинила је одбор од виђенијих госпођа који је прикупљао прилог за лутрију, а лозови су се продавали у кафанама. Први учитељ играња, Филип Гастхајм, појавио се у Београду 1864. године. Он је учио младе „новим народским и најновијим француским играма", а у то време је основао и „Друштво младих госпођица и господичића" које је у разне добротворне сврхе приређивало балове.

После српско-турских ратова 1876-1877. године, целу Србију је обузео хук балова и разних забава са неизоставном игранком: „балови су се проширили по целој Србији, и то на све слојеве, а не само на кругове око двора, где су даме преко

18 Ево како припреме за бал посматра Јаков Игњатовић: Газда много се не преправљ за бал, мајсторица мало више, а кћи или кћери наравно највише (...) Ту је после врхунац пургерске кокетерије, ту је могао после калфа пољубити кћер свога мајстора и друге, мајстор мајсторице, мајсторице опет мајсторе (...) Тако после у бели дан с песмом сваки својој кући (Игњатовић 2004: 97–98).

19 Често су балску тоалету употпуњавале и рукавице, које су онемогућавале додиривање за време плеса, које се, наравно, у тадашње време, сматрало непримереним (Кокановић Марковић 2014: 129).

20 Балови које је организовао кнез Михаило сматрали су највећим друштвеним догађајима, а на њима се често играло оро, а потом и кадрил (Вулетић 2013: 119).

својих хаљина и накита показивале не само своје богатство већ и укус и потпуну обавештеност у праћењу модних трендова" (Вулетић-Мијаиловић 2013: 120). По читавој земљи су отварани „танцшули", а учитељи играња су били свесни да српске подлоге за игру пружају ограничене могућности, па су почели да стилизују српска народна кола. Музичари су чак почели да компонују и нова кола посвећена појединим личностима, корпорацијама, професијама и др. (Вучетић Младеновић 1997: 218).

Након злочиначког атентата на кнеза Михаила, 1868. године, дошло је до промене на престолу и на власт је дошао његов нећак Милан Обреновић који временом постаје први српски краљ након Косовске битке. Књегиња и касније краљица Наталија је била руског порекла и имала је жељу да у Београд донесе дух европских монденских престоница. Краљица

Краљица Наталија је посвећивала пажњу модним трендовима, београдске госпође су у њој проналазиле узор, балови и пријеми су били чести на српском двору, а увела је и моделе протоколарног понашања. Поред свих нових и модерних ствари које је унела и увела на београдским дворовима, она се често сусретала са критикама и негативним коментарима, међу којима се нашло и мишљење да је „искварила Србију уводећи окретне игре и да је тиме од Двора у Београду учинила Версај" (Цветковић 2021: 57).

Краљевски пар Милан и Наталија су, организујући балове, желели да покрену до тада потиснут друштвени живот свог народа, али су затвореност и строга одвојеност јавног од приватног представљали велику препреку. Управо је то један од главних разлога због којих су дворски балови били доступни уском кругу људи: министрима и њиховим супругама, саветницима, официрима, дворским госпођицама и госпођама, угледним привредницима и страним дипломатама (Столић 1998: 2). Краљица Наталија је за Божић и Ускрс на двору приређивала посебне свечаности које су биле намењене деци. За Божић је у двору китила јелку, испод које би за сву децу дворјана и дворских службеника, остављала поклоне, у виду играчака, али и мање комаде накита. За Ускрс би за децу била припремана јаја од картона или свиле у којима су се налазиле бомбоне и порцеланске луткице (Цветковић 2021: 58).

Проглашење Краљевине 1882. године, и изградња велелепног и достојног краљевине двора био је кључан моменат за профилисање улоге балова на српском двору који је имао балску дворану са 322 сијалице и тако направљену да је потпуно била у духу једне модерне европске краљевине. Балови код Обреновића су добили сјај европских балова и одвијали су се према строго утврђеном церемонијалу. Највише се плесало уз валцер, кадрил, полонезу, а српско коло се стилизовало и прилагођавало новим приликама. Бал је почињао колом званим Србијанка, затим је следио валцер, смена кола и страних игара. Бал се обавезно заршавао српским колом. Популарност српског кола огледала се и у све чешћем настајању нових кола пригодног назива, а неки од њих су најчешће играли: Девојачко коло, Инжињерско коло, Краљево коло и коло краљице Наталије.

Одржавање балова представљало је посебну прилику за кројаче, јер у то време ретко ко је имао прикладну одећу за одлазак на дворски бал: „требало је за јуче

сашити грдну количину фракова за нову дворску елиту, која, нервозна, није правила питање око цене – уосталом, докопали су се добрих министарских и чиновничких плата – него само око рока“ (Столић 1998: 1).[21]

Балови, нарочито они у другој половини XIX века су били друштвени догађаји који нису претерано често одржавани, па су се домаћини својски трудили да не буде грешке, да свака машница на столњаку и столици буде исправна и виљушкица постављена на право место. Балови су били престижни и утицајни, баш као и њихове званице. Девојке су водиле рачуна како о свом физичком изгледу, облачењу, фризури, тако и о понашању. Међутим, најбитнија ствар је била образовање. Девојке су морале бити доста образоване, морале су знати много ствари из опште културе, а балови су били права прилика да то и покажу. Дворски балови су, такође, представљали и посебну прилику да се богатство мужа процени управо по отмености и раскоши женине тоалете (Столић 1998: 1). У време када је грађанско друштво тадашње Србије било неразвијевно краљица Наталија се трудила да по угледу на Европу посебно заинтересује младе за модна дешавање и трендове. (Столић 1998: 3). У том смислу је имала моћ да постави основе неког модела понашања, а и самог живљења на двору, тиме што је доносила из света обрасце понашања и генеранло форме којом су се водили приликом организовања разних свечаности. Да би све то било лепо организовано и онда када краљица није присутна у Београду, задужена је била домаћица у конаку, Катарина Богићевић рођака самог краља Милана. Поред организације балова и других свечаности, организовали су се и сусрети са супругама дипломата, затим посела у двору звана соареа, покровитељство над „Женским друштвом“ и другим установама чему се Београд приближио европском моделу. (Столић 1998: 3).

Повратком краљице Наталије из Француске почетком 1896. године, на великом броју балова које је организовала строго је поштован редослед игара и обрасци понашања који су се односили на то да даме не буду дуго без кавалјера, већ да резервни партнери у том случају ускачу у помоћ. Строго се поштовало време почетка бала од 10 сати. Почињао је најчешће са колом краља Милана и колом краљице Наталије, затим су следиле полка мазурка, валцер, а онда „Србијанка“, катиљон итд. Према једној од сачуваних девојачких књижица са дворског бала одржаног 1887. године, на програму је било 11 игара, са паузом после осме (Столић 1998: 3-4). Дата је европска форма баловима коју је краљица Наталија донела из Европе али је истовремено сачуван национални дух.

Од свих забава тадашње Србије, балови су свакако најсвечанија форма друштвехих догађаја на коме су строго поштована унапред утврђена правила церемоније. На жалост, те свечаности у у делу наше историје, након развода краља Милана и краљице Наталије биле прекинуте све до краја деведесетих година XIX века. (Столић 1998: 3)

21 Кројачка делатност је за време одржавања балова била усмерена једино на задовољавање потреба купаца, а највише посла је било у зимском периоду, јер је тада и организован највећи број балова: „Помодно-галантеријске, мануфактурне и друге трговине које су се бавиле продајом модних артикала, посебно су сортирале робу за такве прилике (свилене и друге луксузне тканине, увозне балске тоалете, лепезе од ноjевог перја са дршкама од слонове кости [...])“ (Прошић Дворнић 1984: 28).

Након венчања Краљице Драге и Краља Александра Обреновића уприличен је свечани ручак на Двору и организован прелепи бал, а коло које је тада одиграно по жељи Краља Александра названо је „Коло Краљице Драге". Овим колом су се најчешће завршавали балови које је организовао у овај краљевски пар.

ПЛЕСНИ РЕПЕРТОАР НА ДВОРСКИМ БАЛОВИМА У XIX ВЕКУ

На „нобл" баловима после валцера и полке, играле су се и многе друге игре (галопада, калуп, калуп полке), али баш као и у царском Бечу, круна игранке био је котиљон, који је био познат и као „котилијон, котилијон или квадрил", зато што има фигуре и почетворке. Коло се ретко играло, јер је то било сељански, а кад се играло, мало се ко одликовао, јер сваки није знао коло играти". После поноћи на репертоару су били различити плесови, а „крајцминет није смео фалити". Шнелполка и кадрил уведени су касније. Кадрил је веома брзо постао популаран и учили су га и стари и млади. Очито је да су на „нобл" баловима биле игране првенствено, да не кажемо искључиво, помодне салонске игре, а да се на српске народне игре гледало са подозрењем. То можда и објашњава чињеницу да је ретко ко умео да лепо игра коло (Кокановић 2014: 142).

Популарност српских народних игара на самим баловима наишло је на велику и искрену подршку. Томе сведочи одржавање првог „торжественог бала" који је 31. августа 1844. године, одржан у Новом Саду, а на коме су игране игре попут: сремског, банатског, подунавског, бачког и србијанског кола Лепа Маца. Након овог бала, Нови Сад се могао похвалити одржавању још четири бала на коме су се такође играла српска кола. (Кокановић Марковић 2014: 144). Међутим, четрдесетих година XIX века академска омладина је повела оштру акцију против страних игара, пропагирајући српске народне игре. Организују се српски балови, на којима се истичу национална обележја. Позивнице се штампају на српском језику, често су певане и патриотске песме - буднице. Омиљене су биле „Ја сам млада Србкиња" и „Ја сам Србљин, србскиј род". Од овог периода српски балови су редовно почињали и завршавали колом које је често било праћено гајдама (Кокановић Марковић 2014: 142).

Валцер је најомиљенији и најраспрострањенији плес XIX века, а потиче из Аустрије и јужне области Немачке. Лепота и племенитост мелодије, непрекидно кружење парова плесача без компликованих фигура, унело је свежину у аристократске плесне салоне. Постао је популаран и о њему су се писали чланци, а песници су га опевали. Међутим, валцер је истовремено био прогнан од стране цркве и представника власти: пошто је контакт плесача био ближи, а руке сједињене, валцер је био неморалан. Могло се плесати по свадбама, ако су присуствовали преставници власти, који су имали право да прекину плес, ако се по њиховом наруше правила. Једино нису могли „да укроте" народ по селима. Касније је све више виђен у граду на плесним вечерима и баловима, да би потом валцер заузео најистакнутије и најпочасније место. Мала разлика је у томе што се у граду плесало одмереније и мекше (Боли-Поповић 2011: 139-140). Валцер се јавио у разним облицима као: енглески, бечки, валцер-мазурка, валцер-бостон и сл. Балови се нису могли замислити без бечког валцера у салонима високих сталежа.

Полка иначе потиче из Чешке, помиње се први пут у Прагу 1835. године, као салонски плес, а забележен је у Бечу 1839. године. Представљена је у Паризу четрдесетих година и раширила се и по централној Европи. Постигла је такву популарност у XIX веку да је једно време потиснула и славу валцера. О њој се писало и штампало свугде, па је врло брзо освојила салоне и наставила да живи. Иако аристократија није могла да одоли њеној појави, ипак у Русији није могла да уђе у високо друштво (плесали су је само чиновници, трговци, ситна буржоазија). Успех новог плеса објашњава се тиме што је као и валцер имала жив ритам, што се састојала од једноставних кружења парова у неограниченом броју, у зависности од жеље и величине просторије. Лепота јој је у њеној ватрености, кочоперности, у брзим и лаким поступцима. У почетку се плесало у различитим фигурама, било их је десет, које су плесачи могли и да мењају по својој жељи. Каваљер је могао да плеше у пару са дамом, држећи је час једном, час двема рукама, могао се од даме удаљавати или јој се приближавати. Понекад су каваљер и дама стављали један другом руке на бокове и друго. Полка је плес у 2/4 такту (Боли-Поповић 2011: 140-141), а играле су се и полка мазурка, француска полка, брза полка, полка трамблан, галон полка, полка валцер и полка каприс, као њене подврсте (Кокановић Марковић 1975: 132).

Кадрил је друштвена игра XIX века који је одржавао промене настале у друштву после Француске револуције. „Уз уплаћену улазну цену сваки је на јавном балу могао играти са сваком, по личном избору и симпатији, у окретној игри, у којој бар једанпут и даме бирају играче"(Машић 1986: 102). Кадрил је и одраз тенденције да се игра користи као забава, а не демонстрирање високе играчке технике, што не значи да се игра-кораци, кореографија и друго, нису изучавали, него да је време за које се игра могла савладати било краће.

Српски народ се вековима борио да очува своје народне игре и оне су полако али сигурно у други план потпуно ставиле интернационалне игре. То се огледало како на плесном подијуму тако и у салонима, репертоару који се изводио.[22] Срби су радо играли српске народне игре на баловима, што се може рећи и за другу половину XIX века када су са заносом слушали српске игре које су стилизовали, а и са одушевљењем изводили како аматери, тако и узорни пијанисти. О томе колико су биле популарне народне игре могу сведочити и сами клавирски албуми. (Кокановић Марковић 2014: 134).

ЗАКЉУЧАК

Захваљујући учесталим контактима са европским земљама, у Србији се још тридесетих година XIX века раскидало са оријенталном прошлошћу и окретало ка западним суседима. Сам поглед на тадашњи репертоар говори о настојању да се прате европски трендови, али уз очување традиционалних игара и јаког националног елемента, што указује на чињеницу да националне игре у Србији пуне богатих и изворних нота и покрета нису ни по чему заостајале за европским. Захваљујући постојању

22 Види Издања салонских композиција Српске књижаре Браће М. Поповића у Новом Саду Према библиографији В. Р. Ђорђевића Оглед српске музичке библиографије до 1914. године.

свести о „однорађивању" и губљењу својих националних одлика, националне игре и балови на дворовима за време династије Обреновић и Карађорђевић оставили су битан печат о тадашњем бурном развоју грађанске друштвене европеизације. Одржавање отмених балова по узору на европске, националних игара и фолклора из српских крајева, уз богате хаљине, ношње и кринолине и уз присуство виђенијих људи, остало је забележено у хроникама писаца тог времена, што представља један од одличних историјских извора за даље проучавање. Имајући у виду да сви облици забаве и разоноде увек представљају одраз постојећих друштвено-културних односа и да имају у себи „одређени смисао и друштвену релевантност" (Прошић, Дворнић 1984: 23), и овај период би могао да на основу организације тадашњих балова, њихове структуре, актера, друштвене хијерархије, пружи јасну слику комплексне стварности тога доба.

ЛИТЕРАТУРА

Боли, Поповић 2010: Е. Боли, Ј. Поповић. *Плесови.* Лепосавић: Факултет за спорт и физичко васпитање, Универзитет у Приштини.

Будаћ 2015: Љубица Будаћ. *У огледалу времена – српско грађанско друштво на размеђи векова кроз збирку др Јована Милекића.* Нови Сад: Архив Војводине.

Вулетић 2013: Александра Вулетић. *Између госпођа и балова.* Београд: Завод за уџбенике.

Вулетић, Мијаиловић 2013: Александра Вулетић, Јасна Мијаиловић. *Између госпођа и балова. Живот у Србији 19. века.* Београд: Завод за уџбенике.

Вучетић Младеновић 1997: Радина Вучетић Младеновић. „Балови Удружења пријатеља Цвијета Зузорић".

Годишњак за друштвену историју, бр. IV/2-3, стр. 218-225.

Ђорђевић 1924: Тихомир Ђорђевић. *Из Србије кнеза Милоша.* Београд: Издавачка књижара Геце Кона.

Ђорђевић 1969: Владимир Ђорђевић. *Оглед српске музичке библиографије до 1914. године,* за штампу припр. Ксенија Б. Лазић, Народна библиотека СР Србије – Нолит, Београд.

Игњатовић 1966: Јаков Игњатовић. *Мемоари.* Београд: Српска књижевна задруга.

Игњатовић 2004: Јаков Игњатовић. *Вечити младожења.* Београд: Нолит.

Јовановић 2020: Небојша Јовановић. *Двор господина Јеврема Обреновића 1816-1842.* Београд: Лагуна.

Јовановић Стојимировић 2008: Милан Јовановић Стојимировић. *Силуете старог Београда.* Београд: Просвета.

Јовић 2018: Јасмина Јовић. *Уметничка слика града у прози српског реализма.* Ниш: Филозофски факултет, Универзитет у Нишу.

Кокановић 1975: Маријана Кокановић. *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у XIX веку, Мешовита госпођа.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

Кокановић 2014: Маријана Кокановић. „Играчки репертоар на српским баловима у Хабзбуршкој монарији – друштво и политика на плесном подијуму у XIX веку". Зборник Матице српске за сценске уметности и музику. Ур. Др Зоран Т. Јовановић. Нови Сад: Матица српска, стр. 55-67.

Кокановић Марковић 2014: Маријана Кокановић Марковић. *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у XIX веку. Плесни репертоар: од балског паркета до интимности салона.* Београд: Музиколошки институт Српске академије наука и уметности.

Макуљевић 2003: Ненад Макуљевић. „Ефермни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију". *Београд у делима европских путописаца.* Ур. Ђорђе Костић. Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 169-186.

Машић 1986: Љиљана Машић. *Основи сценске игре*. Загреб: Просвета.
Прелић 2008: Младена Прелић. „(Н)и овде (н)и тамо: етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века". Београд: Етнографски институт САНУ.
Прошић Дворнић 1984: Мирјана Прошић Дворнић, „Вечерње забаве (балови) у Београду крајем XIX и почетком XX века". *Етнолошке свеске*, бр. V, стр. 23-32.
Столић 1998: Ана Столић, „Журка на двору недељом од пет до осам". *Српско наслеђе – историјске свеске*, бр. 9., стр. 1-3.
Цветковић 2021: Снежана Цветковић. *Уметност и дворска култура у Србији 1872-1903*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
Чолак Антић 1994: Тијана Чолак Антић. „Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940". *Годишњак за друштвену историју*, св. 1, стр. 57-66.

Milica G. FILIPOVIĆ
Jasna D. POPOVIĆ

SERBIAN COURT BALLS IN THE 19TH CENTURY AND AMALGAM OF THE TRADITIONAL AND EUROPEAN CULTURE

Summary

Court balls, organized in Serbia in the 19th century at princely and royal courts, modeled on European ones, were labeled for a certain class of society, which gave these social events a festive note and a certain reputation. By coming to the ballc, people had already integrated into the highest cultural ranks and by adopting new elements of behavior they significantly differed from other categories of residents. Therefore, balls of the highest rank were important social events because participation in them proved membership in that circle and superiority over others in every respect. However, although the European cultural pattern dominated the balls, elements of traditional, national culture also appeared in it, in accordance with the general circumstances.

Key words: Court balls, culture, Europe, princes, dresses, salons.

Рад је предат 13. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497)"19"
929.731(497)"19"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39908

Прегледни рад

*Мирослав С. МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОЦЕС КОНСТИТУИСАЊА КСЕНОКРАТИЈЕ МЕЂУ БАЛКАНСКИМ ДРЖАВАМА ТОКОМ XIX ВЕКА**

Апстракт: Почетак XIX века био је у знаку буђења национално-ослободилачких покрета на Балкану. Овај процес покренула је Српска револуција, оличена у Првом и Другом српском устанку. Немири у Београдском пашалуку подстакли су и остале балканске народе на непослушност према централним властима у Цариграду. Порта је на ове догађаје покушала да одговори низом разних реформи и амнестијом, надајући се да ће на тај начин пасивизирати немире који су све више добијали национални карактер. Криза на истоку није промакла великим европским силама: Русији, Аустроугарској, Француској и Великој Британији. Заинтересоване за територије посрнулог Османског царства, силе су у складу са својим интересима, подржавале или спутавале покрете балканских народа. Под патронатом, да ће решити њихова национална и социјална питања, обећавајући благостање у земљи, велике силе су настојале да именују своје претенденте за владаре у Грчкој, Румунији и Бугарској. Тако су Грци најпре добили монарха из баварске династије Вителсбах, а затим из владарске породице Холштајн – Готорп – Зонденбург – Гликсбург, Румуни из династије Хоенцолерн – Сигмаринген и Бугари из породице Сакс – Кобург – Гота.

Кључне речи: ксенократија, Грчка, Румунија, Бугарска, Отон I, Ђорђе I, Карол I, Александар од Батенберга, Фердинанд I.

Феномену ксенократије[1] претходили су догађаји из прве половине XIX века, када је избио устанак грчког народа против Османског царства. Револуционари из Хетерије[2] под вођством Александра Ипсилантија започели су дуготрајан и сасвим

* Истраживач приправник, miroslav.milosevic@rcup.pr.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

1 Грч. *xenos* странац, *kratia* владавина: владавина странаца, владавина туђе династије (Клајн–Шипка 2006: 675).

2 Филики Хетерија или „Друштво пријатеља" била је национално-ослободилачка организација основана 1814. године, у Одеси од стране три грчка трговца Емануела Ксантоса, Николаса Скуфаса и Атанасиоса Цакалова. Након Бечког конгреса, став великих сила био је да спречава било какве револуционарне покрете на старом континенту. Вођство Хетерије је у том смислу одлучило да се окрене сопственим снагама, тражећи подршку међу балканским хришћанима. Организација је ангажовала 12 чланова тзв. „апостола" да раде на ширењу идеје о опште-балканском устанку. Хетерија је окупљала разне слојеве становништва: сељаке, земљопоседнике, свештенство, клефте, као и фанариоте, међу којима је био и будући вођа овог покрета, руски генерал Александар Ипсиланти (Galant 2001: 14-15).

суров сукоб[3] који се одвијао у три фазе: I фаза (1821-1825) период успона, II фаза (1825-1827) криза устаника и офанзива Турака и III фаза до 1829. године интервенција великих сила и победа револуције (Ђорђевић 1995: 31). Британска влада била је под све већим притиском да подржи револуционарне покрете грчког народа. Њени трговачки интереси били су угрожени догађајима у Грчкој. Уосталом, Енглези су се прибојавали да се Русија не умеша у решавање источног питања (Jelavich 1983: 225). У вези с тим је у Петрограду допутовао изасланик британске владе Велингтон који је са Неселродеом потписао тзв. Петроградски протокол (април 1826.) о решењу грчког питања. Радило се о врло широкој аутономији Грчке под султановим сизеренством. Силама потписницама придружила се и Француска склапањем трипартитног Лондонског протокола у јулу 1827. године. Тако су велике силе наступале јединствено у решавању грчког питања (Поповић 2007: 110-112). Централне власти у Цариграду нису прихватиле одлуке поменутог протокола и уместо тога султан је објавио „џихад" Грцима. Сукоб је окончан фамозним Једренским миром 1829. године. Победнички став Русије засметао је британској империји. Тада је Велика Британија почела да захтева пуну самосталност Грчке, како би тиме умањила руски утицај. У фебруару 1830. године, нови Лондонски уговор претворио је Грчку у прву независну државу на Балкану, под протекторатом Велике Британије, Француске и Русије (Павловић 2004: 59-60).

БАВАРСКИ ПРИНЦ НА ОЛИМПУ

Уочи руско-турског рата, у фебруару 1828. године за председника Грчке изабран је Јанис Каподистријас. Међутим, Енглези су били суревњиви према Каподистријасу, оптуживши га за руског агента. Суочен са притиском великих сила, није успео да испуни њихова очекивања нити да изгради карактер народног вође (Jelavich 1983: 228). Каподистријас је водио преговоре са силама о будућем статусу грчке државе. За грчког монарха предложио је британског изабраника Леополда од Сакс Кобурга. Али тај предлог није прошао, будући да је Леополд постао краљ новооснованe Белгије. Након убиства Јаниса Каподистријаса, у Грчкој је завладала анархија. У таквом метежу, Русија, Велика Британија и Француска су одлучиле да укину републику и устав из 1827. и за грчког краља прогласе Отоа фон Вителсбаха, који се искрцао у Нафплиону 6. фебруара 1833. године (Malešević 2018: 543).

Син баварског краља Лудвига I, био је малолетан када је именован за краља Грчке. Све до 1835. године, земљом је владало намесништво.[4] У току своје владавине, намесништво није наишло на подршку и симпатије грчког становништва. Показивали су незаинтересованост за грчку традицију, трудећи се да државу организују

3 На немире у Грчкој, одговориле су убрзо турске власти тако што су на Васкрс обесиле у Цариграду на вратима патријаршије самог патријарха Григорија V и три владике. Такође, покољ Грка на острву Хиос изазвао је огорчење европског јавног мњења (Ђоровић 2007: 70-71).

4 На челу намесништва био је Јозеф Армансперг. Иностраним пословима и дипломатијом бавио се Карл Абел, професор права Лудвиг Маурер старао се о кодификацији закона, црквеним и просветним пословима, генерал-мајор Карл Хеидек, филхелен, био је учесник грчке револуције и њему је припао задатак да реформише војску, Јохан Греинер бавио се економским проблемима (Jelavich 1983: 254)

на западњачки начин. Просвету су реорганизовали према француском и немачком моделу и прогласили аутокефалност од Цариградске Патријаршије 1833. године (Clogg 1992: 49-50). Једна од непопуларних мера намесника била је распуштање устаничких одреда и увођење најамничке војске, што је неколико хиљаде ветерана из ослободилачких ратова оставило без службе и средстава за живот. Појавила се хајдучија у земљи и њеним суседним областима, као вид отпора према ксенократији (Ђорђевић 1995: 44-45). У прилогу томе говори чињеница да су незадовољни Грци период владавине намесништва називали „Баварократијом" (Galant 2001: 32). Тако је грчки ослободилачки покрет 30-их и 40-их година имао двојако усмерење. У Краљевини Грчкој носио је карактер борбе за демократију, уставност и парламентаризам, а противио се ксенократији и апсолутизму. Ван граница Краљевине све је било подређено ослобођењу грчких територија од Турака и њиховом уједињавању с матицом земљом (Попов 2010: 180). Грчки краљ Отон I преузео је власт 1835. године. Убрзо се оженио принцезом Амалијом од Олденбурга. У народу није био популаран зато што је пре свега био католик, иако је обећао да ће његов наследник бити васпитан у православном духу. Да је имао деце, можда би његови проблеми били мање озбиљни (Jelavich 1983: 259). Народ је своје незадовољство испољавао кроз захтеве за увођење устава. Ветеранима и народним првацима сметала им је претерано попуњена администрација странцима, потом апсолутни монарх, али и присуство много образованијих Грка који су се доселили из иностранства. Ситуација је кулминирала септембра 1843. године (Павловић 2004: 92). Атмосфера у Атини је тог 15. септембра била узаврела. У два часа после поноћи, окупљени народ уз подршку атинског гарнизона пуковника Калергиса, кренуо је ка краљевској палати захтевајући доношење устава. Конзули страних сила су покушали да дођу до краља, али су у томе били спречени. Отон је у преговорима са државним саветом одлучио да прихвати захтеве за доношење устава и то обзнанио окупљеном народу уз повике: „Да живи уставни краљ, да живи устав!" (*Српске новине*, 29. 9. 1843: 312-313).

Други период Отонове владавине званично је почео 18. марта 1844. године, на дан проглашења новог устава (Galant 2001: 40). Уставом су задржана широка овлашћења монарха, чији је наследник требало да буде његов најближи рођак православне вере. Међутим, нови устав није уклонио неприлике у којима се држава нашла, нити ју је ослободио од туторства великих сила. За новог председника владе именован је Јанис Колетис, који је у спољној политици остао познат по Великој идеји (Мегали идеа), националном програму за ослобођење и уједињење свих крајева где живе Грци (Павловић 2007: 93-94). Краљ Отон је морао да се суочава и са критикама младе грчке интелигенције, на коју су значајно утицали догађаји из 1848. и 1849. године. Они су изражавали критички став према уставу из 1844. године, као и на цео политички систем, желећи да у својој домовини конституишу парламентарну демократију и да краљевску власт сведу на минимум (Jelavich 1983: 263).

У доба Кримског рата, Отон је покушавао да се ослободи утицаја великих сила. Проценио је, да је наступила повољна ситуација за остваривање планова из „Велике идеје". Уз прећутну сагласност грчких власти, устаници су изазивали немире у суседним областима Епира, Тесалије и јужне Македоније. Међутим, Француска и Велика Британија су водиле политику очувања Османског царства. Из предострожности су извршиле поморску блокаду Грчке која је трајала од маја 1854. до фебруара 1857.

и тако приморале Отона да повуче устаничке трупе (Clogg 1992: 55-57). Народ је у њему видео кривца за нарушавање односа са гарантним силама. Почетком 60-их година назирао се његов пад. Енглези су сумњали у његове антиосманске везе, Французе је узнемиравала његова наклоност Аустрији, док је Русе бринула чињеница што није имао православног наследника. Средином октобра 1862. избијали су немири широм Грчке. Долазило је до сукоба војске и цивила у Нафплиону, Ламији, Аркадији. Краљ је покушао да обиласком земље утиче на смиривање тензија (Павловић 2007: 113-114; *Српске новине*, 9. 10. 1862: 422). Побуна која је избила у октобру, доста је подсећала на догађаје из 1843. године. Није било револуционарног покрета од стране широких народних маса. Уместо тога, то је у суштини био војни удар (Jelavich 1983: 263). Крајем октобра формирана је привремена влада. Српске новине су преносиле вести страних дописништава која су се бавила грчким питањем. Преко телеграма могло се сазнати, да је у неким местима, као на пример у Атини владао мир. Привремена влада је у име народа и војске збацила краља с власти (*Српске новине*, 16. 10. 1862: 436). Краљевски пар је напустио земљу 27. октобра и отпутовао за Венецију. Лондонски листови „The Times" и „Daily News" неочекивано су са одобравањем писали о догађајима у Грчкој. Истакли су право грчког народа да сами бирају своју владу. Намера Енглеза била је да се новој влади пружи подршка, само и уколико Грци не крену у процес решавања националног питања, што је директно угрожавало Османско царство на Балкану (*Српске новине*, 18. 10. 1862: 440). Краљ Отон I је остатак свог живота провео у родној Баварској, одевен у фустанели (грчка народна ношња). Његов последњи акт била је подршка грчким устаницима на Криту. Умро је 1867. године (Clogg 1992: 59).

ЂОРЂЕ I ГРЧКИ

Именовање новог грчког краља уско је било повезано са Јонским питањем. Јонски парламент се изјаснио за уједињење с Грчком, одбацујући енглеске реформне пројекте (Ђорђевић 1995: 69). Суочена с масовном жељом житеља Јонских острва за уједињење са матицом и са новим порастом руског угледа међу њима, енглеска влада је крајем 1862. донела одлуку да острва уступи Грчкој. Енглеске трупе су у марту 1864. напустиле Јонска острва (Попов 2010: 395). Привремена грчка влада је за новог владара дала подршку принцу Алберту, другом сину британске краљице Викторије, надајући се да ће на тај начин добити благонаклоност ове силе по питању Јонских острва као и будуће евентуалне територијалне експанзије. Међутим, став гарантних сила био је да се будући владар не именује из владајуће династије (Jelavich 1983: 263). У својим мемоарима о грчком краљу, дански морнарички официр капетан Валтер Кристмас, навео је да су Енглези имали своје кандидате: принц Ернест из династије Сакс-Кобурга, зет краљице Викторије, затим њен рођак принц Леининген, као и архидук Аустрије Максимилијан. Руси су своју подршку пружили војводи од Лихтенберга и принцу Вилхему из Бадена, а Французи су захтевали да на престо дође војвода Хенри од Орлеана, син краља Луја Филипа I. Избор је пао на седамнаестогодишњег принца Вилхема Данског. Затим је, јуна 1863. године, потписан Лондонски протокол од стране амбасадора Француске, Русије и Данске, чиме је

та одлука званично и потврђена (Christmas 1914: 39-40). Тако се, без регента искрцао у Грчку октобра 1863. нови краљ под именом Ђорђе I (Павловић 2007: 115).

Положивши заклетву у Народној скупштини, краљ је издао прокламацију народу: „Ја нити вам доносим вештину у владању, нити искусан разум. Нити ви можете очекивати таква својства од мојих година. Но ја вам ипак доносим искрену љубав и дубоку веру у будућу заједницу моје и ваше судбе…" (*Српске новине*, 29. 11. 1863: 486). Краљ Ђорђе I је био добро упознат са грчким националним осећањима. Свог сина и престолонаследника Константина, васпитавао је у православном духу (Galant 2001: 45).

Устав из 1864, на коме се у новембру заклео краљ, завео је парламентарни режим, заснован на једнодомној скупштини. Круна је ипак задржала један значајан прерогатив – да именује и смењује министре, као и да распушта скупштину. Краљ Ђорђе је женидбом руском великом кнегињом Олгом прибавио корисне династичке везе својој владавини. Међутим, није могао тако лако да се дистанцира од утицаја оних који су га довели на престо. То се најпре манифестовало избијањем Критског устанка у јесен 1866. године. Грчка је слала помоћ Криту, изазивала устанке у суседним областима, али је пред захтевима великих сила капитулирала 1869. и морала да обустави све акције (Павловић 2007: 116-118). Идентична ситуација поновила се током Велике источне кризе 1875-1878. Грчка влада нерадо је заузела неутралан став. Промена тог става, могла је да изазове интервенцију Енглеске, окупацију Крита или блокаду Пиреја, слично као 1854. године (Ђорђевић 1995: 88-89). Такво држање Грчке, и њена наклоност великим силама спасила је земљу од тоталног колапса у пролеће 1897, током рата са Османским царством. Правовременом интервенцијом Енглеске и Француске, спречена је катастрофа Грчке (Galant 2001: 51-53). Краљ је намеравао да се повуче са престола на прослави педесетогодишњице његовог устоличења. Говорио је да његово време пролази и да је прави тренутак да власт преда своме сину Константину. Током шетње улицама Солуна, уз минимално обезбеђење, пуцано је на краља 18. марта 1913. у 17.20 часова. Његове последње речи биле су: „Хвала Богу, сада Кристмас своје последње поглавље може завршити у славу Грчке, њене војске и престолонаследника" (Christmas 1914: 405-407).

ХОЕНЦОЛЕРНИ У РУМУНИЈИ – КАРОЛ I

Одредбе Париског конгреса[5] из 1856. године, имале су велики значај за Дунавске кнежевине. Руски протекторат приведен је крају. Наступио је период утицаја европских гарантних сила (Jelavich 1983: 287). Упоредо с тим акумулирао је покрет уједињења Влашке и Молдавије. Избори су, септембра 1857. дали обема кнежевинама

5 Кримски рат добио је свој коначни епилог на Конгресу великих сила одржаног у Паризу од 25. фебруара до 16. априла 1856. године. У раду Конгреса су учествовали високи представници (министри спољних послова) Велике Британије, Француске, Аустрије, Русије, Пруске, Сардиније и Османског царства. Париским мировним уговором Русији су нанети тешки политички и територијални губици. Одузета јој је област Бесарабија, њени протекторати над Влашком, Молдавијом и Србијом, као и њено право заштите над хришћанима у Турској, замењени су колективном гаранцијом свих шест европских сила (Попов 2010: 274).

подршку присталицама Уније. Затим је у октобру проглашено уједињење, али су гарантне силе у Паризу одлучиле да кнежевине остају одвојене. Међутим, претходно покренут процес уједињења није се више дао зауставити. Власти у Влашкој и Молдавији су почетком 1859. изабрале кнеза Александра Кузу за свог владара. Уједињење је обављено формално децембра 1861. чиме је створена Кнежевина Румунија (Ђорђевић 1995: 71). Владавина румунског кнеза није дуго трајала. Поред тога што није успевао да спроведе реформе, на тапету су били многобројни скандали везани за његов приватни живот. У фебруару 1866. завереници су упали у његов двор и приморали га на абдикацију. Формирано је тројно намесништво и привремена влада. Петорица кандидата претендовала су на румунски престо. Владало је опште мишљење да је неопходно за кнеза изабрати странца, и то из више разлога: стране подршке, стабилности, спречавања деспотизма и радикализма (Павловић 2004: 136).

Избор је прво пао на грофа Фландрије, млађег брата белгијског краља Леополда II. Од тога се убрзо одустало, јер је француски владар Наполеон III, као један од утицајних суверена на старом континенту, саветовао грофу да одбије понуђену круну. У међувремену, ситуација се у Европи знатно закомпликовала због рата Пруске и Аустрије. Енглези су се оправдано прибојавали утицаја Русије на Дунавске кнежевине. Европи је тада било нужно јединство. Румунска влада се уздала у подршку Наполеона III. Пажњу су усмерили ка принцу Карлу од Хоенцолерна, који је био у сродству и са француском и са пруском династијом. Нужно је било убедити принца да што пре прихвати понуђену круну и добије подршку на плебисциту (Whitman 1899: 9-10).

За овакав деликатан задатак био је одређен вођа румунских либерала Јон Братијану. Он је на Велики петак 1866. допутовао у Диселдорф, како би изложио понуду румунског народа принцу Карлу и његовом оцу Карлу Антону. Наредног дана 31. марта, Братијану је упутио представку у којој је изразио жељу Намесништва и Наполеона III, да принц Карло постане један од кандидата румунског престола. Исте вечери Братијану је разговарао са његовим оцем о политичкој ситуацији у земљи. Поручено му је да има довољно храбрости да прихвати понуду, али се ипак прибојавао да његов син није раван таквом задатку. Стога је одбио дати било какав дефинитиван одговор на предлоге румунске владе. Када је Карло Антони отпутовао за Берлин, на пријем код свог рођака и краља Фридриха Вилхема I пруски краљ није желео да разговара о румунском питању. Наиме, њему се није допала та идеја да је француски суверен инспиратор те кандидатуре. На крају је саветовао свог рођака да одбије понуду румунске владе (Whitman 1899: 11-13).

Пре него што је пристао на понуду Румуна, организован је плебисцит, чијим је исходом са 689.969 гласова према 224, изабран принц Карло. Уставотворна скупштина га је у мају 1866. уздигла за владајућег кнеза Румуније са румунизованим именом Карол I (Павловић 2004: 137). Међутим, убрзо је у Диселдорфу стигло писмо пруског краља, који је упозоравао на последице уколико дође до прихватања ове одлуке. Наиме, према његовим речима, Османско царство, Русија и Аустрија су биле противнице уније Дунавских кнежевина. Идентичног става била је и Енглеска. Пруском суверену се није допала идеја да један Хоенцолерн постане султанов вазал. На крају је закључио да млади принц најпре мора да добије сагласност Русије,

земље која је тада имала доста утицаја на Дунавске кнежевине. Став грофа Бизмарка, премијера и шефа пруске дипломатије, био је опречан: „Вас је народ одабрао да владате, одазовите се том позиву", поручио је принцу Карлу Антону. На крају је саветовао принца да пре него што упути свог сина за Румунију, пошаље једно писмо руском цару у коме ће га назвати својим заштитником и партнером у решавању источног питања. Бизмаркова улога несумњиво је била пресудна у решавању румунског питања. Како би придобио краља, намеравао је да крене правцем политике свршеног чина. Зато је одмах препоручио принцу Карлу да без даљих устезања, крене у Букурешт (Whitman 1899: 20-23).

Пошто је принц Карло био официр у пруској војсци, а рат између Пруске и Аустрије претио је да почне сваког часа, морао је да путује прерушен преко хабзбуршке територије. У своју нову земљу стигао је маја 1866. године (Jelavich 1983: 295). Стигавши у Букурешт, градоначелник му је уручио кључеве града, затим је поворка кренула ка једној скромној једноспратној згради, предвиђеној за владареву резиденцију. На крају су се зауставили испред градске катедрале. Ту је Карол I положио заклетву (Whitman 1899: 30-31).

Након Велике источне кризе, кнежевина Румунија је на Берлинском конгресу добила независност. Већ 1881. године, проглашена је краљевином (Павловић 2004: 190). Свечаном крунисању Карола I присуствовао је српски посланик у Букурешту Милан Петронијевић. Неколико детаља о томе дао је секретар посланства Иван Занковић у извештају Министарству иностраних дела. Секретар је своје утиске написао на основу вести из румунске штампе. Краљ је у аудијенцији примио српског посланика и изразио захвалност и симпатије поводом честитке коју је већ примио од српског владара. Потом је приређен свечани ручак за званице. Наредног дана приређена је смотра војске, међутим, због јаке кише, овај перформанс одржан је сутрадан. Највећи утисак на окупљени народ оставили су добровољци, док је варошка гарда разочарала. Тиме је низ церемонија крунисања био завршен.[6] Боје династије Хоенцолерна и њихов мото *Nihil sine deo* (лат. Ништа без Бога), нашле су се на грбу краљевине, како би повезале династију и државу. Круна за румунског краља искована је од гвожђа турског топа заробљеног током рата. Једино Каролово дете је умрло, те је његов синовац Фердинанд усвојен да буде наследник. Румунски краљ Карол I умро је у октобру 1914. године (Павловић 2004: 190-191, 311).

ОД ПРУСКОГ ГАРДИСТЕ ДО БУГАРСКОГ КНЕЗА

Бугарска је после Берлинског конгреса била подељена на два дела: Кнежевину Бугарску и Источну Румелију, које су у формалном погледу биле део Османског царства (Павловић 2004: 202). Иако је првобитно било одређена двогодишња окупација руске војске, Берлински уговор је ипак то ограничио на само девет месеци. Највећи добитак Русије после рата било је стварање аутономне бугарске државе.

6 Архив Србије, Министарство иностраних дела, Посланство Кнежевине Србије у Букурешту, фасциклаI, документ p1/881, Извештај секретара Посланства о свечаностима поводом крунисања румунског краља Карола I, 16. мај 1881.

Руски званичници били су одлучни у намери да успоставе јаку и стабилну владу која ће у будућности бити блиско везана за руске интересе (Jelavich 1983: 367). Тај задатак поверен је руском комесару кнезу Дондукову-Корсакову. У пролеће 1879. године, усвојен је Трновски устав. Према уставу Бугарска је проглашена наследном монархијом, а наслеђивање се вршило по линији прворођеног мушког престолонаследника. Законодавна власт била је дата Народној скупштини, а законе је одобравао кнез. Народна скупштина је постала основни орган државне власти, а извршење законских аката било је дато Министарском савету, тј. Влади (Попов, Божилов 2008: 242).

Царска Русија одиграла је значајну улогу око избора новог владара. Цар Александар II настојао је да именује кандидата који ће бити прихватљив како за велике силе тако и за Русију. Међутим, испоставиће се да је погрешио у тој намери. Најозбиљнији претендент за бугарски престо био је Александар од Батенберга, други син принца Александра од Хесе-Дармштата. Њега су одликовале најпре династичке везе са угледним владарским породицама на старом континенту. Носио је чин поручника у пруској гарди, док је његов отац био генерал у аустријској војсци. Александрова тетка Марија била је заправо супруга руског цара Александра II. Његов брат Луис Батенберг био је ожењен унуком британске краљице Викторије. Као млади официр учествовао је у руско-турском рату 1877-1878, на страни руске армије. Када је изабран за бугарског кнеза 29. априла 1879. имао је свега двадесет и две године. Савременици су га сматрали за згодног и шармантног човека, који је поред јаких династичких веза имао и угледно војно порекло. Истог дана када је сазнао да је изабран за бугарског кнеза, Александар је у Палати Ливадија на Криму примио бугарску делегацију која је званично донела позив свом новом монарху. Том приликом је од руског цара добио унапређење у чин генерал-мајора руске армије и дозвољено му је да задржи официрско звање у пруској војсци. (Rekun 2019: 36-38).

На почетку своје владавине кнезу Александру није пријало руско туторство. О томе сведочи писмена кореспонденција са румунским кнезом Каролом, у којој млади суверен наводи да је одан руском цару, али да се руски чиновници понашају безобзирно према њему: „У свим министарствима влада збрка. Сваки дан ја треба или да попуштам руским захтевима или да ме прогласе у Русији за незахвална човека. Мој положај је ужасан“ (Гуч 1933: 3-4). Руски цар је очекивао од њега да ће сузбијати планове либерала, који су се иначе противили руској премоћи у Бугарској. Два кључна министарства у влади Бугарске (спољних послова и војске) држала су двојица руских генерала. На новим изборима 1884. године, либерали поново освајају власт. Њихове вође Каравелов и Стамболов, извршили су притисак на кнеза да из министарских места уклони руске генерале и одобри тајну акцију либерала на уједињење Бугарске и Источне Румелије. Уједињење[7] је извршено у септембру

7 Када је извршен војни удар у Пловдиву, кнез Александар и Каравелов били су у недоумици: да увреде Русију ако прихвате унију или огорче јавност ако је не прихвате. Ситуацију је убрзао председник народне скупштине Стамболов када је изјавио кнезу да бира између одласка у Пловдив и повратка у Дармштат. Тада је Александар отишао у Пловдив и потврдио уједињење (Павловић 2004: 205).

1885. Све потписнице Берлинског уговора су прећутно реаговале на ове догађаје. То је учињено с намером да би се из уједињене бугарске државе елиминисао руски утицај. Русија није признала „Пловдивски преврат", затраживши санкције против кнеза Александра Батенберга (Попов 2010: 254-255).

Став Русије, која је подржавала детронизацију Батенберга, не само да је дискредитовао руску дипломатију у читавој Европи већ је изазвао збуњеност у бугарској јавности. Петроград је бранио кнеза у време његове најниже популарности у земљи, а сада је хтео да сруши његов кнежевски ауторитет у тренутку када је он заслужио рехабилитацију пред својим народом. Руси су ишли толико далеко, да су челницима бугарске владе нудили помоћ у организацији завере против кнеза. Тражено је да Бугарска жртвује свог кнеза у замену за нејасно обећање да ће Русија бити њен добротвор. Кнез Александар Батенберг је 9. августа 1886. потписао абдикацију, приморан од стране групе официра. Пуч је био извршен у једном историјски специфичном тренутку. Избори, обављени у уједињеној Бугарској јуна 1886, потврдили су опште расположење против руског покровитељства у унутрашњој и спољној политици. С друге стране, руско дириговање дипломатском изолацијом Бугарске стварало је утисак да је потребна одлучујућа промена ради стабилизације земље. Међутим, кнезу је из провинције пристигла подршка, па је 17. августа поново успоставио своје прерогативе. Очајни кнез је у писму руском цару Александру III изразио спремност да своју круну преда цару-престолонаследнику. Хладни одговор цара, ставио је кнеза у безизлазну позицију. Батенберг је дефинитивно абдицирао 26. августа 1886. године (Попов, Божилов 2008: 252-254).

ФЕРДИНАНД I БУГАРСКИ

Након абдикације кнеза Батенберга у Бугарској је наступила политичка криза. Морало се пожурити с избором новог кнеза. То што на бугарском престолу није било никога значило је опасан преседан и реалну могућност да статус Источне Румелије буде враћен на стање пре уједињења. Било је створено својеврсно двовлашће. Између регенства и владе није чак изграђен ни заједнички став о питањима унутрашњег и спољног деловања и перспективе за Кнежевину Бугарску. Из тих разлога је, без пажљивих и тактичних консултација, 29. октобра 1886. изабран принц Валдемар Дански. Међутим, он је одустао од престола, препуштајући избор расположењу двора у Петрограду (Попов, Божилов 2008: 255). Из руске престонице стигао је предлог да се за новог монарха Бугарске изабере грузијски кнез Никола од Мингрелије. Како је мисија руског изасланика Каулбарсова[8] пропала, од тога није било ништа (*Српске новине*, 23. 11. 1886: 1088-1089). Из Берлина су долазиле вести да је истакнута кандидатура баварског принца Ханса од Шлезвиг-Холштајн-Гликсбурга (*Српске новине*, 28. 11. 1886: 1104).

8 Генерал Николај Васиљевич Каулбарсов, био је руски војни аташе у Бечу и брат бившег бугарског министра војног. По наређењу руског императора Александра III, послат је у деликатну мисију у Бугарској 18. септембра 1886. Његов задатак је био да поврати посрнули руски утицај и да спаси земљу из дубоке политичке кризе настале након абдикације кнеза Александра Батенберга. Види више у: M. S. Rekun, *How Russia lost Bulgaria 1878 – 1886*, 178-183.

У међувремену, Стефан Стамболов је стао на челу намесништва које је именовало коалициону владу и сазвало скупштину ради избора новог кнеза (Павловић 2004: 206). Формирана је депутација која је путовала по Европи тражећи кандидата за бугарски престо. Руски посланик у Бечу Лобанов, саопштио је члановима ове комисије да их у Петрограду нико неће примити. Депутација се затим упутила ка Берлину (*Српске новине*, 3. 12. 1886: 1120). По овом питању Порта је заступала јасан и непроменљиви став, а то је била кандидатура кнеза Николе, руског штићеника. Наравно, то је било у складу са њеним политичким и стратешким плановима према Бугарској (*Српске новине*, 4. 12. 1886: 1123). Посета Бечу била је делотворна за бугарску депутацију. Како угледни листови из тог периода преносе, на двору министра иностраних дела грофа Калнокија, боравио је принц Фердинанд Кобуршки. Пренета је вест да би његова кандидатура могла да задовољи бугарске депутате (*Српске новине*, 5. 12. 1886: 1127). Лондонски „Times" извештавао је да су Бугари понудили престо Фердинанду, али да је он из предострожности према своме владару и руском цару, заузео неутралан став по том питању (*Српске новине*, 6. 12. 1886: 1132). Бугарска депутација није била задовољна својим боравком у Берлину. Немачка влада им је препоручила да новог владара изаберу у непосредном споразуму са Русијом (*Српске новине*, 11. 12. 1886: 1144). На сличан пријем бугарски изасланици наишли су у Паризу и Лондону (*Српске новине*, 23. 12. 1886: 1183).

Полемика око избора новог владара настављена је у „Народно собрание". На тајној седници Стамболов је поднео извештај о раду за последњих осам месеци и објаснио разлоге зашто принц Батенберг одбија да се врати у Бугарску. Наредног дана, 7. јула 1887. Скупштина је једногласно изабрала Фердинанда Кобуршког за кнеза Бугарске (*Српске новине*, 28. 6. 1887: 574). Фердинанд је био католик, рођен у Бечу. Отац му је био генерал у аустријској војсци, а мајка кћи краља Луја-Филипа. Био је у родбинским везама са монарсима и супружницима монарха Белгије, Велике Британије и Португала из династије Сакс-Кобург-Гота. Дужност је преузео у августу, али је остао непризнат у наредних девет година. Односи са Русијом су почели да се нормализују након смрти цара Александра III 1894. године. Нови руски владар Николај II пристао је да буде кум Фердинандовом сину Борису. Затим је бугарски кнез отпутовао у Цариград да положи вазалну заклетву султану, а потом се упутио у обилазак европских престоница (Павловић 2004: 206-208). Русија и велике силе су га признале за владара Бугарске 1896. године, прихватајући уједињење са Источном Румелијом као свршен чин (Jelavich 1983: 372).

ЗАКЉУЧАК

Гледајући хронолошки, процес конституисања ксенократије међу балканским државама у XIX веку, одвијао се најпре у Грчкој, затим у Дунавским кнежевинама односно Румунији, да би свој епилог добио у стварању Кнежевине Бугарске. Подстицан од стране великих сила, сам процес није текао лако. Противнике је налазио у отпору конзервативних, либералних и осталих струја међу балканским земљама. Очекивало се да ће долазак страних владара омогућити бржи процес еманципације балканских држава од централних власти у Цариграду. Међутим, иза тог покрета

крила се идеја да се уз помоћу тих суверена сузбије сваки покрет усмерен против Османског царства. У том смислу, постепено је расло незадовољство у народу, што је касније резултирао сменом или абдикацијом владара. Чињеница је, да су на тај начин, велике силе настојале да источно питање реше у складу са својим спољно-политичким интересима.

Грчки краљ Отон I преузео је власт у јако незахвалном моменту. У земљи је трајала анархија изазвана политичким нејединством. Очекивало се да ће он својим ауторитетом стати на пут таквом стању. Иако се трудио да што боље упозна грчки народ и њихову културу, ипак је на крају протеран из земље. Краљ Ђорђе I, показао је више умећа у владању од свог претходника, што несумњиво говори његова владавина дуга педесет година. Русија је свој утицај успела да наметне у Кнежевини Бугарској, именујући за владара младог пруског официра Александра од Батенберга. Ипак, он није испунио очекивања руског двора. Плаховит и политички невешт није смогао снаге да се супротстави спољашњим и унутрашњим притисцима. Долазак Фердинанда I на власт у Бугарској, представљао је преседан у том моменту. Изабран од стране „Собрања", нови бугарски кнез је тек неколико година касније признат за владара од стране великих сила. Владао је све до 1918. године. Уједињење Влашке и Молдавије завршено је избором домаћег кнеза Александра Кузе за владара. Његова владавина није потрајала дуго. Идентично као код Бугара и Румуни су путовали по европским дворовима у потрази за адекватним кандидатом. На крају је испоштована воља Наполеона III, грофа Бизмарка али и румунског народа избором Карола I Хоенцолерна.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Посланство Кнежевине Србије у Букурешту, фасцикла I, документ p1/881, Извештај секретара Посланства о свечаностима поводом крунисања румунског краља Карола I, 16. мај 1881.

ШТАМПА

Српске новине, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Whitman 1899: Whitman Sidney, *Reminiscences of the King of Roumania*, New York and London: Harper Brothers.

Galant 2001: Galant Thomas W., *Modern Greece*, New York: Oxford University Press.

Гуч 1933: Џорџ П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, превео Ј.М. Јовановић, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1933.

Ђорђевић 1995: Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд: Службени лист СРЈ.

Jelavich 1983: Barbara Jelavich, *History of the Balkans – eighteenth and nineteenth centuries*, Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press.

Клајн, Шипка 2006: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј, 2006.

Clogg 1992: Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.

Christmas 1914: Christmas Walter, *King George of Greece*, London: Eveleigh Nash.
Malešević 2018: Nikola Tošić Malešević. "Grčki ustanak protiv Osmanskog carstva i osnivanje modern grčke države", *Vojno delo*, 3/2018, 527-545.
Павловић 2004: Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, превод Чедомир Антић, Београд: Clio, 2004.
Поповић 2007: Васиљ Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Левант и на Балкану*, Београд: Репринт *Никола Пашић*.
Попов-Божилов 2008: Димитар Попов, Иван Божилов и др. *Историја Бугарске*, приредио Срђан Пириватрић, превод Марија Јоана Стојадиновић, Београд: Clio.
Попов 2010: Чедомир Попов, *Грађанска Европа. Политичка историја Европе (1871-1914)*, том III, Београд: Завод за уџбенике.
Rekun 2019: Mikhail S. Rekun, *How Russia lost Bulgaria 1878 – 1886*, New York – London: Lexington books.
Ћоровић 2007: Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд: Logos art.

Miroslav S. MILOŠEVIĆ

THE PROCES OF ESTABLISHING XENOCRACY IN BALKAN STATES DURING 19TH CENTURY

Summary

The beginning of the 19th century was marked by the awakening of national liberation movements in the Balkan peninsula. This process was initiate by the Serbian revolution at 1804. These events launched more rebellion movements in Balkan against the Ottoman Empire. The Eastern Question was interested by the great powers in Europe: Russia, Great Britain, Austria-Hungary and France. All this states wanted to have in their hands Eastern Question. One way to do these was to appoint rulers from domestic dynasties in foreign courts. In that way, the first monarch in Greece was from the Bavarian dynasty. Another one was from dynasty Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg. In Romania was the rulers from the dynasty Hohenzollern-Sigmaringen. The Bulgarian monarch was from the Saxe-Coburg-Gotha family. In the beginning on their rule, this monarch was not so popular, because they were from foreign countries. However, after some time, most of them adapted to the domestic public and culture in country were they ruled. King George of Greece was ruled fifty years, Romanian king Carol ruled from the 1866. to the 1914, and Bulgarian monarch Ferdinand I was ruled 32 years. The first king of Greece Otto, represents a ruler who came to the throne in an ungrateful and difficult period. He was not popular because he had no children and also was not political adept. He is remembered as the king who loved Greek culture and wear the Greek national clothes to the death. Alexander Battenberg was the Bulgarian king who came in the throne with Russian help. Also like king Otto, Alexander was not political adept and his rule was short. These data show us that the process of xenocracy was successful after all.

Key words: Xenocracy, Greece, Romania, Bulgaria, Otto I, George I, Carol I, Alexander of Battenberg, Ferdinand I.

Рад је предат 24. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(=163.41)(497.115)"2013/..."
323.1(=163.41)(497.115)"1999/..."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40008

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАРАТИВИ О (НЕ)ЖЕЉЕНОЈ СУТРАШЊИЦИ У ДИСКУРСУ СРБА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ**

Апстракт: У раду су представљени резултати истраживања положаја Срба у Косовској Митровици у контексту примене Бриселског споразума из 2013. године. У фокусу рада налази се однос косовскомитровачких Срба према последицама наведеног споразума, при чему је акценат стављен на сагледавање начина на који припадници истраживане српске заједнице о свом положају говоре са аспекта једног од главних сентимената утканих у њихов доживљај властитог статуса практично све време од етничке поделе Косовске Митровице 1999. године до данас, а то је осећање стрепње од неизвесне сутрашњице. У ситуацији када су практично искључени из одлучивања по питању примене споразума из Брисела, истраживање је било мотивисано настојањем да се косовскомитровачким Србима омогући да „проговоре", у нади да ће њихов глас допрети не само до научне, него и до шире друштвене јавности. Циљ рада, у том смислу, усмерен је ка разумевању начина на који Срби у Косовској Митровици описују своју актуелну ситуацију, односно ка пружању одговора на питање како, у контексту осећања неизвесности од онога што доноси сутра, они промишљају своју сутрашњицу. Метода коришћена у сврху остварења наведеног циља базирана је на *емској*, антрополошки кључној перспективи, што значи да су у истраживању коришћени квалитативни приступи, пре свега разговор са саговорницима. Резултати приказани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици у више наврата током 2022. године.

Кључне речи: Срби, Косовска Митровица, Бриселски споразум, Косово и Метохија.

Истраживање чије резултате у овом раду презентујем може се третирати као наставак истраживања представљеног у претходном броју часописа *Баштина* (бр. 57), које је било мотивисано настојањем да са временске дистанце од скоро целе деценије после потписивања „Првог споразума о начелима нормализације односа између Београда и Приштине" 2013. године, који је у јавности постао познат као Бриселски споразум, дођем до увида у свакодневну реалност Срба у Косовској Митровици, посматрану у контексту процеса реализације главног циља наведеног споразума, а то је интеграција Косова и Метохије северно од Ибра у институционални систем самопроглашеног независног Косова (Павловић 2022).

* Научни сарадник, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Резултати поменутог истраживања указали су на то да су Срби у Косовској Митровици према ефектима примене споразума из Брисела имали готово искључиво негативан став, превасходно из разлога што је спровођење овог споразума довело до тога да на северу Косова и Метохије из система Републике Србије у систем под ингеренцијом Приштине буде извршена транзиција практично свих кључних полуга администрације и власти. Незадовољство косовскомитровачких Срба било је проузроковано тиме што је поменути развој догађаја за њих значио препуштање севера Косова и Метохије Албанцима, односно повлачење државе коју су на овом подручју доживљавали као своју, а то је држава Србија (Исто: 406).

У контексту дубоко измењених друштвено-политичких околности на Косову и Метохији после НАТО агресије 1999. године, које су, између осталог, довеле до поделе Косовске Митровице на два дела – српски и албански,[1] положај косовскомитровачких Срба карактерисали су елементи кризног, конфликтног стања, испуњеног осећањима угрожености од стране Албанаца и стрепње од неизвесне сутрашњице (Павловић 2021: 307). Након поделе Косовске Митровице Албанци су настојали да под своју контролу ставе северни, српски део града, што је узроковало међуетничке тензије и изложеност локалних Срба сталним албанским притисцима.[2] Доживљавајући државу Србију као своју, косовскомитровачки Срби су, при том, од стране Албанаца и међународне управе,[3] успостављене на Косову и Метохији после НАТО агресије и повлачења српских снага са овог подручја, практично присиљавани на то да прихвате институције формиране под страним патронатом, да би се, од 2008. године, нашли и под ударом интеграције у систем самопроглашеног независног Косова. Иако су власти Републике Србије после потписивања Бриселског споразума 2013. године тврдиле да ће овај споразум донети корист српском становништву на северу Косова и Метохије, будући да се од њега очекивало да на подручју покрајине буде формирана Заједница српских општина,[4] примена документа из Брисела косовскомитровачким Србима није донела ништа добро. Непуну деценију после потписивања споразума осећање угрожености од стране Албанаца и стрепња од неизвесне сутрашњице за Србе у Косовској Митровици и даље су представљали константу. Заједница српских општина није основана, док су резултати примене Бриселског споразума, који су на северу Косова и Метохије довели до интеграције већине институција

1 До поделе је дошло када су са повлачењем српских снага са Косова и Метохије Албанци кренули у прогон Срба и других неалбанаца. Прогон је заустављен у Косовској Митровици, на реци Ибар, чиме је град дуж наведене реке подељен на два дела – јужни – албански, и северни – српски. Ибар је истовремено постао линија која је раздвајала централни и јужни део Косова и Метохије, насељен већином Албанцима, од подручја северно од ове реке, где су живели претежно Срби.

2 Хронологију албанских напада на Србе у Косовској Митровици северно од Ибра видети у Алексић 2018: 556-565.

3 Стуб међународне управе на Косову и Метохији чинили су УНМИК, цивилна администрација под окриљем УН-а, и КФОР, војне снаге под патронатом НАТО-а.

4 Заједница српских општина имала би широку аутономију, а чиниле би је општине са српском већином, укључујући четири општине на подручју севера Косова и Метохије (Pribicevic 2013: 323).

Републике Србије у систем самопроглашеног независног Косова, осећање неизвесности од онога што доноси сутра код Срба у Косовској Митровици још више продубљивали (Павловић 2022: 407).

Имајући у виду незадовољство косовскомитровачких Срба, не само због резултата примене Бриселског споразума, већ и због његове нетранспарентности, односно чињенице да представници државе Србије о главним циљевима споразума у широј јавности нису детаљније говорили, док српско становништво на северу Косова и Метохије о сâмом споразуму „нико ништа није питао" (Исто: 397), истраживање чије резултате у овом раду представљам било је мотивисано настојањем да пружим допринос разумевању начина на који припадници истраживане српске заједнице о свом положају говоре са аспекта једног од главних сентимената утканих у њихов доживљај властитог статуса практично све време од поделе Косовске Митровице 1999. године до данас, а то је осећање стрепње од неизвесне сутрашњице. Истраживањем сам, другим речима, настојао да сагледам како Срби у Косовској Митровици описују своју актуелну ситуацију, односно да дођем до одговора на питање како, у контексту осећања неизвесности од онога што доноси сутра, они своју сутрашњицу промишљају. Овако замишљено, истраживање је било базирано на премисама примењене антропологије, као дисциплине која, уопштено речено, представља „поље истраживања које се тиче односа између антрополошког знања и употреба тог знања у свету изван антропологије" (према Рибић 2007: 5). Уз ослањање на становиште по ком „антрополог као научник и грађанин има дужност да делује на окружење у коме ради и истражује" (Simonović 2008: 213), односно да креаторима националне политике он може да помогне у стварању услова да локалне заједнице могу слободно да одаберу сопствене начине адаптације у шире окружење и тако сачувају свој систем вредности и идентитет (Исто: 221-222), истраживање сам настојао да поставим тако да оно буде схваћено не само као допринос разумевању односа Срба у Косовској Митровици према својој сутрашњици, већ и као израз интересовања за проблеме са којима су се они суочавали и могућност њиховог решавања. За резултате истраживања приказане у раду, дакле, није било предвиђено да они буду само сазнајног карактера. Идеја је била да њихов смисао буде у томе да се у контексту незадовољства због резултата примене Бриселског споразума, и немоћи да на његово спровођење утичу, Србима у Косовској Митровици омогући да „проговоре", у нади да ће њихов глас допрети не само до научне, него и до шире друштвене јавности, посебно до инстанци са капацитетом да одлучују, које ће овај глас „умети" да чују, а затим и покажу спремност да га уваже.

Методолошки поступак коришћен у сврху остварења наведеног циља базиран је на *емској*, антрополошки кључној перспективи, што значи да је проучавана тема анализирана „изнутра", кроз субјективну перцепцију Срба у Косовској Митровици. Пажња је била усмерена на дискурс, сходно чему су у истраживању примењени квалитативни приступи, пре свега разговор са саговорницима. Примена наведеног метода подразумевала је употребу полуструктурираног интервјуа, вођеног помоћу претходно сачињеног упитника као основе свих истраживачких метода, који „омогућава да се знања, ставови, искуства или представе испитаника о различитим

феноменима и процесима преточе у научно релевантне чињенице" (Вучинић Нешковић 2013: 53). Овако је, на узорку од двадесет саговорника,[5] добијена наративна грађа чији су сегменти у раду приказани у форми транскрипција, при чему је грађа представљена у изворном облику, дакле онако како је забележена у непосредном контакту са саговорницима. С обзиром на ограничени узорак истраживања, од резултата добијених на основу анализе прикупљене грађе нису се могла очекивати уопштавања, нити једнозначни закључци од значаја за проучавану тему. Резултати представљени у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици у више наврата током месеца марта, априла и јула 2022. године.

ПОЛОЖАЈ СРБА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ: ГОДИНЕ 2021–2022.

Да су последице примене Бриселског споразума код косовскомитровачких Срба изазивале стрепњу од неизвесне сутрашњице показивало се посебно у контексту догађаја иницираних одлукама Приштине које су усмераване у правцу смањења ингеренција државе Србије на Косову и Метохији северно од Ибра, а које су од стране локалног српског становништва сматране једностраним, односно директно усмереним против његових права и интереса. Као нарочито осетљиве, у том смислу, доживљаване су оне одлуке чији је циљ био не само да државу Србију истисну са севера Косова и Метохије, већ и да је учине „невидљивом", под чиме се подразумевало укидање, односно забрана употребе њених симбола у свакодневним праксама локалних Срба. У питању су, дакле, биле одлуке које су Срби у Косовској Митровици доживљавали као чин којим су, између осталог, угрожавана њихова осећања националног идентитета, тј. осећања привржености држави коју су сматрали својом, а то је држава Србија.

Подела Косовске Митровице имала је од самог почетка импликације на симболичком плану, које су се манифестовале са аспекта бројних свакодневних, али и периодичних пракси српског становништва у овом граду.[6] Употреба регистарских таблица на моторним возилима у свести косовскомитровачких Срба представљала је једно од оних питања на ком се потврђивао њихов однос према опредељењу ка ком су стремили, а то је да свој положај вежу за останак у Републици Србији. С обзиром на то да нису прихватали установе које су на Косову и Метохији формиране под УНМИК-ом, као ни установе самопроглашеног независног Косова, то је значило да Срби у Косовској Митровици нису прихватали ни обележја за своја возила која су им наметана од стране међународних чинилаца и Албанаца. Аутомобиле су регистровали у систему Републике Србије, користећи регистарске таблице са ознаком „КМ", мада им је то, са друге стране, ограничавало слободу кретања, нарочито после једностраног проглашења косовске независности, будући да возилима

5 Структуру саговорника чинило је седам особа женског пола и тринаест особа мушког пола. Најстарији саговорник био је рођен 1958, а најмлађи 1988. године.

6 Шири увид у симболичке аспекте свакодневних и периодичних пракси Срба у Косовској Митровици доступан је у Павловић 2021: 251-292.

са српским таблицама, које су структуре под ингеренцијом Приштине сматрале незаконитим, нису могли да путују по Косову и Метохији јужно од Ибра, где су Албанци спроводили своју власт.[7]

Године 2021-2022. обележила су настојања Приштине да на Косову и Метохији северно од Ибра забрани употребу регистарских таблица Републике Србије са ознаком „КМ", што је међу локалним Србима изазвало незадовољство и протесте.[8] У контексту примене Бриселског споразума, чије резултате су доживљавали као присилну интеграцију севера Косова и Метохије у систем самопроглашеног независног Косова, акцију усмерену у правцу укидања регистарских таблица Републике Србије косовскомитровачки Срби видели су као чин који је, након препуштања готово свих институција из окриља српске државе у руке Приштине, наговештавао скори завршетак процеса заокруживања „косовске државности" на целој територији покрајине.[9] То је за њих био показатељ намера Албанаца да и са симболичке мапе избришу присуство Републике Србије на Косову и Метохији северно од Ибра и да на тај начин на овом подручју још више учврсте своју власт. У таквој ситуацији, изгледи да ће своју будућност моћи да граде у држави којом ће управљати Албанци Србима у Косовској Митровици нису деловали нимало извесно.

У светлу наведених настојања Приштине, косовскомитровачки Срби свој положај су доживљавали практично као кулминацију реалности коју су живели више од двадесет година, од поделе града 1999. године до данас. Говорећи о ситуацији у којој се налазе, саговорници укључени у истраживање нису губили из вида све оно кроз шта су, како су наводили, свих претходних година прошли, али су, ипак,

---

7 О симболичком значају аутомобилских регистарских ознака за Србе у Косовској Митровици, њиховој употреби, али и стратегијама за превазилажење ограничења слободе кретања на подручју Косова и Метохије јужно од Ибра видети више у Павловић 2021: 136-138, 301-303.

8 Забрана употребе српских таблица са ознаком „КМ" најављена је уочи истека Споразума о слободи кретања, склопљеног између Београда и Приштине 2011. године, који је 2016. године продужен до 2021. године. Почетак примене најављене забране, средином септембра 2021. године, пратило је груписање специјалних полицијских снага „РОСУ" на административним прелазима према централној Србији – Јарињу и Брњаку, што су локални Срби доживели као вид прекомерне употребе силе са циљем њиховог застрашивања. Два поменута прелаза од стране Срба су блокирана, чиме је на Јарињу и Брњаку саобраћај заустављен, а тензије подигнуте толико да је у њима дошло и до инцидената. Ситуација је разрешена у Briselu, постизањем привременог договора између Београда и Приштине по ком су возила са српским таблицама и ознаком „КМ" на северу Косова и Метохије наставила да саобраћају, али уз услов да српски државни симболи на таблицама буду прекривени налепницама беле боје. Средином 2022. године Приштина је донела нову одлуку усмерену ка укидању српских таблица са ознаком „КМ", која је омогућавала пререгистрацију возила на таблице са симболима самопроглашеног независног Косова. Почетак примене најављених мера био је заказан за 1. август, што је код Срба на северу Косова и Метохије поново изазвало забринутост, а након нових тензија, подгреваних од стране Приштине и Београда, спровођење наведене одлуке, уз посредовање званичника ЕУ и САД, померено је за месец дана касније – 1. септембар. Са првим даном септембра Приштина је започела са пререгистрацијом, док су из Београда стизале поруке да власти самопроглашеног независног Косова у томе неће успети.

9 На овакав доживљај Срба у Косовској Митровици утицала је и одлука Приштине да на Косову и Метохији забрани одржавање председничких и парламентарних избора Републике Србије који су били заказани за 3. април 2022. године. То је био први пут да после НАТО агресије и увођења међународне управе 1999. године избори које је организовала држава Србија на подручју покрајине нису одржани.

признавали да су рецентни догађаји код њих значајно утицали на појачање осећања несигурности и стрепње од онога што доноси сутра. У зависности од исхода ситуације проузрокованом намером Приштине да забрани употребу српских регистарских таблица, што су видели као претњу укидању српских државних симбола на северу Косова и Метохије, односно као чин усмерен ка потпуном потискивању државе Србије и њених институција са овог подручја, неки саговорници доводили су у питање и своју будућност у Косовској Митровици:

> „Лепо ми је када прођем поред школе где водим дете на тренинг, кад видим горе да пише Република Србија. Доле школа та и та, на пример, и наш грб поред. Значи, још увек грб нису скинули. Или нису скинули заставу. Е, кад буду скинули и то, неће ми бити право. Као што ми није право ово са таблицама. Прелепљивање, грб да се не види... То је понижавајуће. Ти, значи, прелепљујеш грб државе Србије. Своје државе. Кад сам први пут то видела, идем улицом и мислим: Боже, нема грба државе Србије, нема на таблицама. Јер, институције су те које обележавају неку државу" (ж. рођ. 1973. год., разговор вођен 6. априла 2022. године).

> „Све могу да поднесем. Али оног момента кад будем био натеран да ставим РКС табле, а не моје табле, државе Србије, ја ћу да изађем одавде. То би био неки преломни тренутак мени у животу. Ми смо и променили пребивалиште првенствено због тих ствари. Јер је била прича, сад ће бити РКС, ко има КМ, ово, оно... И онда сам ја пререгистровао кола на БГ. Највише из тог разлога. Али би то био неки мени у глави преломни тренутак. Не бих дозволио себи да ставим те РКС табле. Знаш, то ми је неки пад. Ако то урадиш, узео си њихово и готово је. Знаш, то је. Али још увек се није то десило" (м. рођ. 1978. год., разговор вођен 7. априла 2022. године).

> „Прво је било губитак печата Републике Србије. Па онда институције. Али то те не дотиче баш увек у свакодневном животу. А ово виђаш стално. Сваки дан. Видиш шта се ради. Да ти повучеш институције, сем школства и здравства, све што постоји да повучеш са дела територије где си то држао. И то ти је један део, како да кажем... Где ниси ти, ниси у Србији, него си Косово. И ако то буде тако, онда би рекла: Одустајем! Не због себе. Због своје деце. Јер кад ти имаш републику Косово, њихове симболе, сада таблице, сутра застава, грб... Онда, где си? У њиховој држави" (ж. рођ. 1982. год., разговор вођен 27. јула 2022. године).

Оптужбе за положај у ком се налазе Срби у Косовској Митровици упућивали су превасходно на рачун Албанаца, за које су тврдили да уз помоћ Запада желе да на Косову и Метохији имају своју независну државу, а да их у остварењу тог циља права и интереси Срба суштински не интересују. У контексту процеса спровођења споразума из Брисела, главни узрочник свог неповољног положаја косовскомитровачки Срби видели су, заправо, у ономе што су називали „политиком свршеног чина", под чиме су подразумевали ситуацију да на примену наведеног споразума нису могли да утичу, односно да су за одлуке које су у споразуму стајале сазнавали углавном тек онда када би оне ступиле на снагу (Павловић 2022: 397). Одговорност за поменуту политику припадници истраживане српске заједнице приписивали су Приштини, али, у исто време, и Београду, за који су поједини саговорници

укључени у истраживање изјављивали да према Србима на северу Косова и Метохије води политику „одозго надоле“, или „даљински“, што значи без укључивања локалног становништва у доношење одлука које се тичу управо њега:

> „Ми смо некад овде имали људе са севера Косова који су били укључени некако у те преговоре. Имали смо те људе са терена, па макар да смо од њих имали само информације. Постојао је неки политички плурализам овде. Имали смо градоначелнике из различитих политичких опција, који се нису увек слагали са централом, са председником, па је била нека врста сукобљавања мишљења, па и политичког сукобљавања, али смо долазили до неких решења. Некада и нисмо долазили, али, генерално, постојао је плурализам. Сада, нажалост, немамо ништа. Сада имамо све у неком тоталистичком стилу, где одлучује се из Београда, из једног центра моћи. Ми не знамо ни какве ће се одлуке донети, ни како, чему ће те одлуке да служе... Људи су због тога прилично уплашени“ (м. рођ. 1977. год., разговор вођен 19. априла 2022. године).

Очекујући разумевање Београда за њихове проблеме, и надајући се да ће их подржати у настојањима да у саставу Републике Србије остану, већина саговорника није крила разочарење потезима српске државе који су довели до тога да учешћем у спровођењу Бриселског споразума она Приштини практично омогући да дође на корак до потпуног заокруживања своје власти на целом подручју Косова и Метохије. Попустљивост Београда према захтевима Албанаца неки међу саговорницима правдали су лошом међународном позицијом Србије, односно њеном изложеношћу континуираним притисцима Запада усмераваних у правцу „нормализације односа“ између Београда и Приштине и њиховог узајамног признања. Сумња у то да их држава Србија „гура“ у руке самопроглашеног независног Косова, или, како је то један саговорник описао (м. рођ. 1970. год., разговор вођен 21. априла 2022. године), да су „пуштени, па како им буде“, у дискурсу саговорника је, ипак, преовладавала. Говорећи о положају у који су доведени применом Бриселског споразума, саговорници су сматрали да „се много попушта, понижавајуће је, не треба да се потписује све“ (м. рођ. 1958. год., разговор вођен 12. јула 2022. године); „Ово је преживљавање. Од Бриселског споразума све иде у једном правцу. Да је добро, није. Све што је потписано, једно по једно долази на наплату“ (ж. рођ. 1973а. год., разговор вођен 14. јула 2022. године); „Стање је шизофрено! Говоре ти да је ово држава Србија, а Шиптарима је дато скоро све“ (ж. рођ. 1982. год., разговор вођен 27. јула 2022. године) итд.

ШТА СРБИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ (НЕ) ЖЕЛЕ?

Од поделе града 1999. године Косовска Митровица северно од Ибра представља практично једину мултиетничку средину на целом Косову и Метохији. Овде, на прилично малој површини, поред већинских Срба живе и Албанци, Бошњаци, Горанци, и други, али тако да им се, нарочито када је реч о Србима и Албанцима, животни простори најчешће не преклапају, већ наслањају један на други (Павловић 2021: 310). За разлику од градова на подручју Косова и Метохије јужно

од Ибра, одакле су после НАТО агресије 1999. године Срби од стране Албанаца готово до последњег протерани, северну Косовску Митровицу дан-данас одликује коегзистенција припадника две етничке групе, с тим да се она углавном одвија у две паралелне, међусобно одвојене стварности. Дистанца је генерисана „споља", као продукт шире српско-албанске поделе на Косову и Метохији, али она се репродукује и „изнутра", кроз праксе Срба и Албанаца које се свакодневно одвијају на свим нивоима, од индивидуалног до институционалног, где основу поделе представља узајамно неповерење (Castan Pinos 2015: 129-130, 132-133). Реч је о неповерењу чије порекло није скорашњег датума. Његова генеза може се пратити кроз дуже раздобље 20. века, док је отвореним српско-албанским сукобом 1999. године оно додатно продубљено (Павловић 2021: 312).

Упркос неповерењу, могућност суживота са Албанцима Срби у делу Косовске Митровице северно од Ибра углавном нису оспоравали, у прилог чему, уосталом, говори претходно наведена чињеница о мултиетничком карактеру овог дела града. Идеја суживота, ипак, код косовскомитровачких Срба није била једнозначна, или безусловна, што значи да се најчешће јављала са два лица. Са једне стране, могућност да са Албанцима у толеранцији живе припадници истраживане српске заједнице прихватали су превасходно у контексту свакодневнице, тј. односа који се одвијају на интерперсоналном плану, на нивоу економске размене, размене услуга, одржавања комшијских односа, и слично. У дискурсу саговорника обухваћених истраживањем то, међутим, није подразумевало суживот који би обухватао ближе, непосредније друштвене везе, пријатељство или сарадњу. Суживот је, у том смислу, често доживљаван само као околност на коју су Срби принуђени да пристану:

> „Постоји осећај обостраног зазирања и аверзије. Дакле, и Срби зазиру од Албанаца, и Албанци зазиру од Срба. С тим да у северном делу Косовске Митровице, дакле код Албанаца које су наше старе комшије, међу нама не постоји, па малтене никакав проблем. Дакле, ми смо људи који сарађујемо на дневном нивоу сасвим нормално. Ту постоји поштовање, комшијски односи, наравно. Али то је само на нивоу оних свакодневних дешавања, у смислу да ми одемо да тргујемо код њих, попричамо, и тако. Међутим, ту се међу нама избегавају те високе, политичке теме, те идентитетске теме, везане за статус Косова. Ту смо, просто, дубоко, непомирљиво подељени. Ту неког спајања нема" (м. рођ. 1988. год., разговор вођен 25. марта 2022. године).

> „Трпимо се због те економске стране... Ево, на пример, поред наше зграде праве се оне зграде друге. Шиптари све раде. Немам ја то да њега мрзим као човека. Таман посла. Тако и они доле на југ. Ми кад одемо, нико ништа, сви служе, љубазни су... Али у позадини тамо ипак стоји као да ја њега нешто мало мрзим. Мрзим ја Шиптара као нацију, а не као човека. Тако исто и они мрзе нас" (м. рођ. 1978. год., разговор вођен 7. априла 2022. године).

> „Ја седнем и попијем пиће са Албанцима. Немам тај проблем. Али ту је проблем целокупна заједница. Не можемо ми сад преко ноћи да променимо, да избришемо све у српској заједници, у албанској заједници, и да кажемо: Е супер, од данас ћемо да живимо заједно, све ће да буде дивно и бајно. (...) Има ту то што је временом наслеђено. Моја генерација, барем, није имала неки прави суживот са Албанцима.

> Можда смо до четвртог, петог разреда ишли у школу заједно, после се то раздвојило. Ми смо, у суштини, као и сад имали два паралелна света који су коегзистирали један поред другог. Имали смо суживот у смислу само када нешто треба егзистенцијално, нешто што се мора. Треба вам мајстор, па нађете Албанца, и тако то. Али, генерално, сад неког заједничког живота, дружење, изласци, женидбе једних са другима, није тога било овде" (м. рођ. 1977. год., разговор вођен 19. априла 2022. године).

Могућност суживота са Албанцима, са друге стране, за Србе у Косовској Митровици била је готово неприхватљива у једном случају, а то је ако би се тај суживот одвијао под албанском влашћу. Питање ко управља, односно у чијим рукама је власт, представљало је, дакле, кључни проблем од чијег решавања је зависио однос косовскомитровачких Срба према могућности да са припадницима албанске етничке групе у толеранцији живе.[10] Неповерење према Албанцима, за чије намере су Срби у Косовској Митровици сматрали да су уперене против њихових права и интереса, управо је по питању располагања влашћу највише долазило до изражаја. Гледано са аспекта положаја у ком су се налазили непуну деценију након почетка примене Бриселског споразума, чије резултате су доживљавали као наметнута, присилна решења, неповерење према Албанцима у свести косовскомитровачких Срба опстајало је као једно континуирано осећање, али и као један од главних стубова њиховог опредељења, а то је противљење укључивању у институционални систем самопроглашеног независног Косова.

У контексту резултата истраживања представљених у раду, осећање неповерења према Албанцима налазило се у сржи сентимената практично свих саговорника који су у истраживању учествовали. Ови су се сентименти у дискурсу саговорника испољавали кроз отпор према наметању власти од стране припадника албанске етничке групе, односно сумњу у могућност суживота у условима ка којима је примена Бриселског споразума водила, а то је стављање севера Косова и Метохије под пуну контролу Приштине. Став по ком своју сутрашњицу нису желели да везују за владавину Албанаца саговорници су образлагали тиме да их од Албанаца деле суштинске, скоро непремостиве разлике: у погледу интереса, политике, језика, културе. Под утиском рецентних догађаја, који су 2021-2022. године кулминирали тензијама изазваних најавама Приштине да ће на северу Косова и Метохије забранити употребу српских регистарских таблица, што су Срби у Косовској Митровици доживели као акцију уперену ка укидању симбола државе коју су сматрали својом, а то је држава Србија, саговорници су истицали и то да од интеграције у систем самопроглашеног независног Косова стрепе из разлога што после 1999. године до данас Албанци нису чинили готово ништа да би стекли поверење Срба, али да су, уместо тога, поступали тако да су са позиције већине српском становништву на Косову и Метохији углавном наметали осећања угрожености и забринутости за сопствену будућност:

10 На проблем односа моћи између Срба и Албанаца на Косову и Метохији указује још Хелена Здравковић. Овај однос, према наведеној ауторки, обележен је неравнотежом и променама које се могу упоредити са кретањем клатна између две крајње тачке. То значи да се Срби и Албанци на позицијама моћи наизменично смењују, тако да једна страна долази у доминантан положај, док се друга страна владавини доминантне групе противи (Zdravković 2005: 11, 14).

„Ми смо овде као у вакууму. У ишчекивању шта ће бити ако буде било заокруживање државе њихове. Косовске. Јер ја се не осећам припадник уопште тога. Значи уопште. Неко би можда пристао да живи тако, у њиховој држави, и остао да прима плату, и то све, али ми бисмо вероватно отишли у Србију. Не из неке мржње. Значи, не. Далеко од тога. Мислим, никад Албанце нисам мрзела. Већ зато што знам, зато што сам овде рођена, све знам, значи све шта се дешавало. Како су долазили до појединих ствари. Мислим да је то непоштен начин. Јесте то борба са њихове стране. Одлично. Али сматрам да су на непоштен начин дошли до тога до чега су дошли и да на исто такав начин желе да остваре то што су себи зацртали као крајњи циљ. Сматрам да то није у реду. Сматрам да то ни у једној држави на свету не би требало да се дешава тако, без обзира што су они бројнији. (...) Значи, код њих је политика била та, то је једноставно било независно Косово. Нема шта. То им је та њихова већ вековима тежња, колико већ има од Призренске лиге, и то је то. Значи да они то могу да имају, а наша је, наравно, историја да је то наше. Е сад, да ли је то нормално, да им се дâ држава, чиме су то заслужили, мислим да није“ (ж. рођ. 1973. год., разговор вођен 6. априла 2022. године).

„Постоји та језичка баријера. Не разумеш их шта причају, не знаш уопште шта ти мисле. За ових двадесетак година стасале су нове генерације које не знају језик, које нису имале никакав додир са Србима, које никад Србина уживо нису виделе, него знају само онако из приче, отприлике, шта се ту дешавало. Значи, то су генерације које су рођене после деведесет девете, па су, да кажем, рођене фактички у другом једном систему. Млади овде просто немају представу једни о другима. Никада већином нису живели или били у неком ближем контакту, осим што једни о другима знају преко стереотипа, мање-више. Тако да нарочито са тим младима не знам какав однос можемо да имамо јер смо, онако, прилично другачији. Док старији, који су живели у тој, да кажем, мешовитој средини, опет им некад буде драго када сретну Србина и када могу са њим да поразговарају на српском, па да се присете неких времена. (...) Ми можемо да живимо прва кућа поред мене да буде Албанац, а да се ми никад не дружимо, испијамо кафе, и слично. Типа, не дирамо једни друге, али не улазимо у никакве ближе, пријатељске везе. Свако у својој енклавици, чини ми се. Али, опет, и такав суживот је дискутабилан. Постоји велики број људи који су изгубили неког блиског на Косову, значи и са једне и са друге стране, и они можда не би могли тако лако да превазиђу ту баријеру. Просто, виде једног Србина и одмах им је он тај неко ко им је убио некога, или шта већ. Због тога мислим да није баш могуће да живимо... Није немогуће, али мислим да је потребна јако велика добра воља и са једне и са друге стране да бисмо могли да заједно егзистирамо. И то је питање ако овај део овде буде интегрисан у њихов систем. То би значило укидање наших институција, што би прилично угасило овај регион на северу. Доста људи ради у здравству и школству и то је нека срж која одржава све људе овде. Када би се то угасило дошло би, претпостављам, до миграција, исељавања доста људи. Мислим да би то десетковало у неком будућем периоду српско становништво овде“ (ж. рођ. 1986. год., разговор вођен 8. априла 2022. године).

„Власт је кључна ствар. Генерално, ми као да имамо неке олимпијске игре зла које се врте. Зато што и једни и други желе апсолутну моћ над овим другим. Срби су пре деведесет девете имали све те полуге које сада имају Албанци. А сада имамо супротну ситуацију. Некако, не знам шта да кажем, тај однос између нас и њих јесте стално, у суштини, нека врста оног точка, значи једни су час горе, час доле,

и никако да изађу из тог круга. Не желе да живе заједно, не желе да стварају заједно. На Косову сам толике године, али нисам чуо да постоје фирме да раде заједно, можда једна, две... Али, генерално, немате нигде никакав суживот ван тога. У култури, спорту... Ако има, то су неки, изоловани случајеви. Немате ту нешто да се десило, да је кренуло, да кажете: Ево, супер! А и кад буде неки случај, кад људи хоће да раде нешто, онда их они упропасте. Или српска заједница упропасти или албанска. Зато што их онда експонирају медијски, ево га овај, и онда буквално то пропадне брзо. (...) Ми смо, генерално, као један лош брачни пар који једва чека да се разведе. Ја мислим да би развод био најбољи за све. И за нас, и за децу, и за целу Европу. Чак не верујем ни ми Срби да се сад врати деведесет девета година да нећемо поново да радимо исто што раде Албанци сад нама. Али то је прилично комплексно питање, тог развода. Није само ту север Косова. Ту постоје енклаве где живи један део становништва. Мада енклаве све више и више нестају. Ако се настави овако, нестаће" (м. рођ. 1977. год., разговор вођен 19. априла 2022. године).

„Различити смо. Још посебно некад, и по менталитету, и по обичајима... Мени се дешавало да и после рата неко од Албанаца уђе у кућу и попије кафу. А ја, нити бих ишла, нити ме ико звао да дођем код њих у кућу, и кад имају празник, и кад имају нешто, буквално никад нисам позвана, оно ајде уђи... Стварно нисам. Имали смо ту у комшилуку неке Албанце, ја где сам одрасла. Имали су и ћерке, и то се сећам њихове ћерке која се дружила са нама. Сви су они говорили српски. Била је она код нас пар пута кући, али није то било природно, није било тако блиско. Баш се осећала разлика. Нико нама није бранио да се са њима дружимо, али нешто је увек постојало. Нека баријера. Можда више са њихове стране него са наше. (...) Живели смо, како кажу, једни поред других. Не знам, тако ми изгледа и данас. То јесте то, али ако... Ако гледамо сад ову ситуацију, и шта ће да буде, ја бих имала проблем да зависим од њихових институција. Да морам да одем код Албанаца да бих било шта завршила. Да школство, здравство, све оде у косовски систем, то би ми стварно било тешко прихватљиво. Мислим, шта би остало? Њихово би било све. Не би ми било лепо да одем у било коју установу, кад треба да завршите неки документ или нешто. Види се да вас баш не воле. То може да се осети. Има љубазних људи, не могу да кажем, али... Не знам како би то изгледало. Не могу да кажем да не бих пристала, али сигурно не бих волела" (ж. рођ. 1968. год., разговор вођен 20. априла 2022. године).

„Они хоће да се ми интегришемо, да живимо у њиховој држави, а шта је косовска влада урадила, или косовске институције, за нас да би се ми осећали безбедно као мањина? Шта су урадили? Имамо само притиске. Од Бриселског споразума наовамо шаљу РОСУ, значи тотално једна ситуација беспотребна да овде, због неке баналне ствари, шаљу до зуба наоружане специјалце, да нас третирају као неке криминалце, не знам, грађане другог реда који разумеју само језик силе. Ја, ево ако би покушала да се сетим нечега да је са њихове стране дошло као неки леп гест, стварно не бих могла да кажем: Да, урадили су то, или то, да је било поштено, коректно, или тако некако. (...) Океј, разумем да они ствари посматрају другачије од нас. Они север виде као да је ово овде њихово. Можда бих и ја да сам на месту Куртија радила исто, покушавала ово да заокружим и ставим под своју власт. Али не можеш тако, само гази, гази, гази... Не предузимаш ништа да изградиш поверење, а очекујеш да те прихватимо да си власт. Неко разумевање мора да постоји" (ж. рођ. 1982. год., разговор вођен 27. јула 2022. године).

Искази саговорника усмерени у правцу промишљања сутрашњице у условима који би подразумевали потпадање севера Косова и Метохије под власт Приштине садржавали су збуњеност, нелагоду, пре свега сумњу у то да би у контексту пуне примене Бриселског споразума, односно финализације процеса интеграције у систем самопроглашеног независног Косова, Срби у Косовској Митровици могли да очекују безбедну и перспективну будућност, ослобођену од притисака или угрожавања. У приказаним ставовима, другим речима, изражавана је свест о дубокој подвојености између Срба и Албанаца, која је повезивана са осећањима неповерења према припадницима албанске етничке групе, што је у дискурсу саговорника, експлицитно или имплицитно, играло улогу важних чинилаца противљењу интеграцији у „косовску државност“ наметаној од стране Приштине.

Док су саговорници у својим ставовима исказивали отпор према наметању власти Албанаца, где је интеграција севера Косова и Метохије у систем самопроглашеног независног Косова доживљавана као нежељени исход решавања положаја у ком су се налазили, њихови наративи, са друге стране, садржавали су казивања која су осликавала оно што су на плану промишљања своје сутрашњице они недвосмислено желели. Ова казивања провлачила су се кроз одговоре које су саговорници давали на више различитих питања која су им приликом истраживања постављана, при чему су она понекад изношена само као део датих одговора, и то неретко на недовољно кохерентан начин. Да би у оваквој ситуацији било могуће доћи до увида у концизне, не превише растресите ставове саговорника на тему промишљања жељене будућности, приликом истраживања постављено им је следеће питање: „Какву бисте сутрашњицу у Косовској Митровици за Вас желели да имате? Да буде онако како Ви желите да буде?“ Неки од одговора на наведено питање били су ови:

> „То је питање за милион долара! На, шта бих желео?!... Желео бих оно што жели, чини ми се, сви нормални људи. Било где на свету, не само овде. Просто, да то буде једно лепо место за живот. Место где ће сви људи моћи да живе слободно, да раде слободно, да се изражавају слободно, да немају страха од тога да ће неко доћи одавде или оданде и учинити неко зло. И да ће имати неку предвидљиву будућност, у смислу да ти сада можеш да испланираш шта ће бити за десет година. Типа купићу стан, оженићу се, купићу кола, имаћу троје деце, ићи ћу, не знам, на скијање, ићи ћу у Египат... Једноставно, живети живот пуним плућима као сав нормалан свет. Опет, све је то везано за високу политику. Дакле, ми можемо да планирамо шта год хоћемо, али моћ одлучивања о нашем положају, нажалост, налази се тамо где се одлучује о тим крупним политичким темама. Ми можемо да планирамо шта год хоћемо, али уколико се, примера ради, одлучи да ово буде саставни део такозване државе Косово, онда за нас овде нема живота. То је јасно свакоме. Ту да се не лажемо. Нема шта! Ако ово остане део српског државног система, онда имамо будућност. Природа сама то по себи налаже. Примера ради, ако имамо на уму једну чињеницу, а то је да где год је било српских институција, у било каквом облику, ту су Срби некако и опстали. Где их није било, они су нестали. Просто, или одмах, или кроз одређено време. Тако да, чини ми се, да би јачање институција, у смислу да те институције буду стабилне, да у њима раде стручни људи, који имају и знања, карактер, омогућило да се ми осећамо сигурно, као своји на своме. А опет, да бисмо такви били ми морамо да живимо са централном Србијом. Најбоље могуће

решење, наравно, било би да ово остане део Србије. Било ког човека да питаш, то ће да каже" (м. рођ. 1988. год., разговор вођен 25. марта 2022. године).

„Волео бих да будем председник Аутономне Покрајине Косово и Метохије и да из Приштине зовем своју супругу и питам је како је овде у Косовској Митровици. Шалим се. Волео бих да се врати као што је било пре деведесет девете. Моја жеља је да видим оног саобраћајца нашег овде, у униформи као што има онај у Београду. Са нашом заставом на рукаву. Ту да стане и да ми каже: Ниси везао појас, казна пет хиљада динара. А ја њему: Изволите. Довиђења, пријатно! Ето, то ми је жеља" (м. рођ. 1978. год., разговор вођен 7. априла 2022. године).

„Добро питање. Па, можда... Мислим да је то немогуће, али пошто сам живела, рођена сам на Косову пре деведесет девете, просто, ето, када би могло да се врати то неко стање од пре деведесет девете. Али, стање какво је било у градовима, јер по селима је било којечега... Опет у градовима је живело то неко градско еманциповано становништво и постојао је тај неки ниво коегзистенције, и трпељивости, пријатељски неки став. Значи, ти дођеш код њих на Бајрам, они дођу код тебе на Божић, значи сасвим једна, онако, уклопљеност... Та права једна мултиетничка, мултикултурна средина... Ето, кад би могло да се нешто промени и да сутра буде другачије, волела бих да се врати на тај један ниво, али, кажем, ниво у већим градским центрима где су људи били мало еманципованији, не толико националистички оријентисани. Сада су Срби овде у Косовској Митровици још и у добром положају у каквом су положају Срби у енклавама. Овде, конкретно, Срби су у бољој позицији јер физички, географски, ослањају се на Рашку. Све им је близу, све им је доступно. Са друге стране, неко из Гњилана или Штрпца, било шта да им треба из Србије, не дај Боже једном да треба да беже онако главом без обзира, све им је много даље. Идеално би било када бисмо остали у оквирима Републике Србије, али шта ће се десити сâми Бог зна. Нарочито кад погледам онако мало дуже, историјски... За десет, двадесет, педесет, сто година, питање је како ћемо ми овде демографски да стојимо и колико ће воље и енергије имати Република Србија да улаже у очување људи и културе овде" (ж. рођ. 1986. год., разговор вођен 8. априла 2022. године).

„Када видим ову државу, ову косовску, много веће ингеренције је имала Република Србија, на пример, над косовским Албанцима, него што Косово има над Србима. Па, опет, они су успели да дођу до тога да Република Србија нема више своје ингеренције, власт овде. Иако је ствар сада таква, ја на ту њихову косовску државу, генерално, не пристајем. Значи, увек је тај непристанак неког појединца, нас пуно појединаца, битан у целој тој причи. Ако ми не желимо да пристанемо на њу, буквално у неким ситним стварима, да оспоравамо постојање те државе, те ситне ствари могу касније да изроде и веће ствари, неку врсту оружаног отпора, или већ тако нешто. То значи да ово овде и даље видим као Србију. Желео бих да тако и остане. Али и да Србија буде другачија од оне каква је данас, у политичком смислу, на првом месту. Да Косовска Митровица буде део Србије. У сваком смислу речи. Да не буду само ове заставе које су фигуративно ту, које млате на ветру, него да буде у правом смислу речи. Ако хоћеш да ти то пластично опишем, то би било као оно кад Алекса Шантић под старе дане види српског војника који пролази Мостаром. Тако се и ја надам да ћу некада, једног дана, у Митровици видети да он поново прође, јер по мени то представља неки вид државности.

Војник, полицајац, ето то... Значи, желео бих да ово овде буде део државе која ће у правом смислу речи бити држава Србија" (м. рођ. 1977. год., разговор вођен 19. априла 2022. године).

„Па, немам ја неке велике жеље... Прва асоцијација ми је само да не буде горе. Да не буде тешко за живот. Да будемо слободнији. Или бар да не изгубимо и ово мало слободе. Да, ето, остану те неке установе, институције српске. Да се не гасе, мало по мало. Да се не појачава режим на прелазима, у смислу да немамо још већих проблема да пређемо Јариње. Мислим, најбоље би било да Косово и Метохија буде Србија. Да не будемо грађани другог реда. Помиње се нека аутономија за Србе, али то ми се не би свидело у њиховој независној држави. Не би била ни за поделу... Размишљаш, ајде добили би ми то, али опет би остало толико места где живе Срби и толико простора који ја сматрам српским би остао на другој страни. Никако нисам да се призна независно Косово, по цену, не знам, било какве аутономије, и не знам чега..." (ж. рођ. 1968. год., разговор вођен 20. априла 2022. године).

У одговорима на постављено питање, као што се из приказаних наратива може видети, у дискурсу саговорника преовладавала је једна жеља, а то је да своју сутрашњицу вежу за останак у оквирима државе коју сматрају својом, а то је држава Србија. Представа жељене сутрашњице у свести саговорника повезивана је са стањем пре 1999. године, дакле пре НАТО агресије и дубоких друштвено-политичких промена на Косову и Метохији, које су они памтили као време српског суверенитета на подручју покрајине, али и као време у ком се суживот са Албанцима одвијао у духу међусобног уважавања, без изражених тензија. На основу приказаних наратива стиче се слика о жељама саговорника које делују заправо прилично скромно. Говорећи о својој сутрашњици, они за себе нису прижељкивали практично ништа више од елементарних ствари које би, како је то један саговорник навео, требало да представљају животну нормалност, не само у Косовској Митровици, него било где другде у свету. Једна од главних жеља, у том смислу, била је слобода. Жеља за слободом јасно је одражавала актуелни положај косовскомитровачких Срба, али и њихову стрепњу да ће у случају успостављања власти Приштине на подручју Косова и Метохије северно од Ибра они слободу изгубити.

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултати презентовани у раду имали су за циљ да научној, али и широј друштвеној јавности, приближе гласове Срба из Косовске Митровице, како би на тај начин била скренута пажња на потребу разумевања положаја у ком се они налазе, односно на потребу њиховог укључивања у доношење одлука директно везаних за питање опстанка српског становништва у овом граду. У контексту примене Бриселског споразума, чији резултати су довели до тога да на северу Косова и Метохије до ове, 2022. године, из руку Републике Србије у руке самопроглашеног независног Косова буду предате готово све кључне институције, осим још школства и здравства, истраживање је било усмерено ка пружању доприноса артикулисању легитимних ставова косовскомитровачких Срба, нарочито у ситуацији када им је могућност да утичу на спровођење споразума из Брисела готово потпуно ускраћена.

Иако засновани на наративима ограниченог броја саговорника, резултати истраживања указали су на две главне ствари: 1) ослоњени на централну Србију, и доживљавајући себе као део матичне државе Србије, Срби у Косовској Митровици противе се власти Албанаца и интеграцији у самопроглашено независно Косово; у случају да север Косова и Метохије дође под пуну контролу Приштине вероватно не мали број Срба Косовску Митровицу пре или касније би напустио; 2) жеља косовскомитровачких Срба је да своју сутрашњицу вежу за останак у оквирима Републике Србије; имајући у виду осећања неповерења према Албанцима, као и схватање дубоких међусобних разлика, ово је решење које би им, како сматрају, гарантовало заштиту њихових права и давало наду у сигурну будућност.

Стрепња од неизвесне сутрашњице код Срба у Косовској Митровици додатно је 2021-2022. године интензивирана потезима Приштине чији је циљ био забрана српских регистарских таблица са ознаком „КМ“, што је локално српско становништво доживело као покушај прекидања једне од важних симболичких веза са централном Србијом. Оно што је у наредном периоду извесно јесте једно, а то је да ће од потеза државе Србије, која је потписник споразума из Брисела, будућност Срба у Косовској Митровици недвосмислено зависити. Уколико Београд покаже спремност да уважи, а затим и стане иза ставова косовскомитровачких Срба, није немогуће очекивати да ће њихово одвајање од остатка Србије бити заустављено. У супротном, развој догађаја биће такав да ће он наставити да се креће у правцу у ком многи становници српског дела Косовске Митровице сасвим вероватно неће желети да иду.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2018: Јован Ј. Алексић. „Косовска Митровица после 1999. године: живети у подељеном граду“. *Сан о граду*. Зборник радова. Ур. Емир Кустурица и Александра Вранеш. Вишеград: Андрићев институт, 555-590.

Вучинић Нешковић 2013: Весна Вучинић Нешковић. *Методологија теренског истраживања у антропологији: Од нормативног до искуственог*. Етнолошка библиотека. Посебна издања, књ. 10. Београд: Српски генеалошки центар.

Zdravković 2005: Helena Zdravković. *Politika žrtve na Kosovu*. Etnološka biblioteka, knj. 17. Beograd: Srpski genealoški centar.

Castan Pinos 2015: Jaume Castan Pinos. “Mitrovica – A city (re)shaped by division”. *Politics of Identity in Post-Conflict States*. Ed. Éamonn Ó Ciardha and Gabriela Vojvoda. London: Routledge, 128-142.

Павловић 2021: Александар Павловић. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Павловић 2022: Александар Павловић. „Срби у Косовској Митровици: Континуитет ‚заробљене‘ свакодневице“. *Баштина*, св. 57, 391-408.

Pribicevic 2013: Ognjen Pribicevic. “Serbian – Albanian Negotiations About Kosovo and Metohija 2011-2013”. *Српска политичка мисао*, год. 20, vol. 42, бр. 4, 311-326.

Рибић 2007: Владимир Рибић. *Примењена антропологија: Развој примењених антрополошких истраживања у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама*. Етнолошка библиотека, књ. 26. Београд: Српски генеалошки центар.

Simonović 2008: Dubravka Simonović i Miloš Milenković. „Ponovno promišljanje šeme ‚sredstava--kao-ciljeva‘: Metodološki potencijali društveno angažovanog istraživanja“. *Етноантрополошки проблеми*, н. с., год. 3, св. 1, 205-228.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

NARRATIVES ABOUT THE (UN)DESIRED TOMORROW IN THE DISCOURSE OF SERBS IN KOSOVSKA MITROVICA

Summary

In this paper the author presents results of research on the position of Serbs in Kosovska Mitrovica in the context of the integration of the north of Kosovo and Metohija into the institutional system of the self-proclaimed independent Kosovo, foreseen by the Brussels Agreement from 2013. The focus of the paper is on the attitude of the Serbs in Kosovska Mitrovica towards the outcomes of the Brussels Agreement, where the emphasis is placed on viewing the way in which the members of the researched Serbian community talk about their position from the aspect of one of the main sentiments woven into their experience of their own status practically all the time since the ethnic division of Kosovska Mitrovica in 1999 until today, and that is the feeling of apprehention from an uncertain tomorrow. In a situation where they are practically excluded from making decicions regarding the application of the Brussels agreement, the research was motivated by the effort to enable the Serbs in Kosovska Mitrovica to "speak", in the hope that their voice will reach not only the scientific, but also the wider social public. The goal of the paper, in that sense, is aimed at understanding the way in which the Serbs in Kosovska Mitrovica describe their current situation, that is, at providing an answer to the question of how, in the context of feeling uncertainty about tomorrow, they think about their future. The method applied in achieving the set goal was based on the *emic*, anthropological key perspective, which means that the author used the qualitative research approach, primarily the conversation with interlocutors. The results presented in the paper were obtained on the basis of field research conducted in Kosovska Mitrovica on several occations during 2022.

Key words: Serbs, Kosovska Mitrovica, Brussels Agreement, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 6. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 364.642.6:341.3(497.115)"1999"
355.48-058.65-055.5/.7(497.115)"1999"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40453

Оригинални научни рад

*Невена С. ПЕТКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АНТРОПОЛОШКИ ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ПОЛОЖАЈА ПОРОДИЦА НЕСТАЛИХ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Приступајући теми несталих лица на Косову и Метохији кроз призму *чекања,* посматраног као контекстуално обликованог друштвеног процеса, рад разматра положај и улогу њихових сродника у процесу истраге. Примењен антрополошки приступ *чекању* омогућава прелиминарне увиде у проблематику хуманитарног питања несталих лица, које чини важно поље колективног памћења, обликовано последицама сукоба унутар којег вишеструко вулнерабилне групе испољавају своју делатну моћ. Посредством идентификовања колективних наратива, увиђају се споне између расељеништва, као једног од пропратних проблема који погађа породице несталих и теме несталих, која бива инкорпорирана у усмене историје шире популације расељених лица. Тежећи да допринесе разумевању сукоба, узимањем у обзир агенсности лица, чије је *чекање* структурирано политичким контекстом, рад је настао као рефлексивни осврт истраживања на тему присилних миграција са Косова и Метохије.

Кључне речи: нестала лица, отмице, Косово и Метохија, Срби, *хронично чекање*, конфликт, интерно расељена лица, наратив.

Бројне последице НАТО агресије на Савезну Републику Југославију указују на недоследност примене Резолуције 1244, као основе примирја конфликта. Међу њих се убраја и пролонгирано расељеништво Срба и неалбанаца, узроковано деловањем паравојних формација Ослободилачке војске Косова (ОВК) у циљу нарушавања територијалног интегритета СРЈ, тј. Републике Србије (Бериша 2013: 97). Мањи број Срба и неалбанаца који су остварили право на повратак у места својих пребивалишта, те и отежан процес решавања питања несталих лица, представљају значајне показатеље положаја српске заједнице и друштвених односа у Покрајини. На тај начин, животна искуства Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији, обележена су ишчекивањем успостављања друштвеног уређења у складу са међународноправним оквирима. Истовремено, њихови сународници настојали су да интернационализују сукоб инструментализацијом положаја албанске мањине (Бериша 2013: 29).

* Истраживач приправник, nevena5co9@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Изостанак заштите, регулисан оквирима међународне администрације успостављене по потписивању „Војно-техничког споразума“ у Куманову 1999. године, под управом УНМИК-а и КФОР-а, утицао је на трајне промене пребивалишта једног дела популације расељених лица, која су се својевремено надала брзом повратку напуштеним и узурпираним домовима. Њихова очекивања могла су бити поткрепљена чињеницом да присилно измештање грађана при унутрашњим сукобима представља вид цивилне заштите који је, како Хатица Бериша наводи, најчешће привременог карактера, што у датом контексту није био случај (2013: 93). Услед тога, Срби и неалбанци који живе на Косову и Метохији, као и присилно измештени током сукоба на овом простору (интерно расељена лица изван и унутар територије Косова и Метохије, те избеглице из Босне и Херцеговине и Хрватске), суочени су са колизијом реалности и гарантованих права. Будући да је од стране политичких званичника управо нестанак лица у конфликту сврстан међу најтеже последице разарања Југославије, он се чини погодном полазном основом за антрополошко разумевање сукоба и механизама прилагођавања друштвених група вишеструко угрожених конфликтом – сродника несталих.

Прелиминарној анализи положаја породица несталих лица у раду се приступа кроз истраживање специфичних форми *чекања* генерисаних сукобом, које се путем антрополошких теоријских оквира могу посматрати као контекстуално обликовани друштвени процес. Фокусирањем на *чекање* као друштвену категорију, њене облике, и агенсност субјеката, антрополошке студије теже да пруже нова сазнања о истраживаним друштвено-политичким контекстима (eds. Janeja–Banda 2020; Hage 2009: 4). С обзиром на то да *чекање* представља распрострањену појаву, присутну код свих горе наведених група на које је сукоб директно утицао, да је искуствено проживљено од стране становника Косова и Метохије и на најевидентнији начин оспољено код породица несталих, оно је одабрано као друштвена категорија путем које је могуће направити спону између расељеништва, повратка и живота Срба на Косову и Метохији, и стећи увиде у процесе колективног памћења и улоге актера у његовој изградњи. Приступ проблему несталих кроз призму *чекања* представља рефлексивни осврт истраживања, прикупљања усмених историја и личних прича интерно расељених лица са Косова и Метохије, које је спровођено на територији Београда, Ниша и Косова и Метохије у периоду између 2020. и 2022. године. Потрага чланова породица за ближњим који су нестали у конфликту, тематски је истакнута, узевши да се отети често помињу у наративима расељеника који живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије, и повратника.

Породице несталих у датом оквиру могу бити посматране као жртве, али увид у њихова залагања у јавној сфери, указује на то да оне могу бити перципиране и као носиоци друштвених промена, упркос томе што је њихово стање описано као „медицинска агонија“ дугог трајања (Ђикановић 2021: 15; „Проф. др Сузана Матејић“ 2020: 23).[1] Поменуто стање, детерминисано учесталом неизвесношћу

1 Будући да је агонија у склопу медицинске терминологије дефинисана као стање у којем се умирући налази непосредно пред окончањем живота, при чему неизвесност дужине њеног трајања утиче на сроднике, евидентна је паралела са агонијом чланова породица несталих

истрага и временским расцепом, може бити категорисано као „хронично чекање" које, како Мари Парди појашњава, карактерише „интеракција трајања и емоционалног интензитета" (Pardy 2020: 199; прев. Н. П.). Спрам изнетог, циљ рада представља покушај пружања антрополошког доприноса решавању конфликта, узевши да друштвеном уређењу, према закључку филозофа Радомира Ђорђевића, претходи „познавање постојеће структуре друштва, традиција тог друштва" (2006: 86). Управо зато проучавање индивидуалног и колективног памћења, тј. „суочавање са прошлошћу", показује се битним са аспекта превазилажења последица конфликта (Ђорђевић 2006: 83). Тема несталих, као суштински повезана са расељеништвом, имајући на уму да отмице представљају вид застрашивања, који је претходио присилним миграцијама, као и преломни тренутак усмених историја појединих расељених лица, чини оквир анализе памћења структурираног *чекањем*, заснивајући се на теоријским концептима студија о сећању и друштвеним основама наратива (Бериша 2013: 96; Ђокић 2015б: 142; Hancheva 2018: 63; Asman 2011: 13).

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Антрополошки приступ *чекању*, посматраном као друштвеном процесу, развијен је истраживањем широког спектра социјалних феномена са освртом на глобалне токове, као што су присилне миграције (ed. Hage 2009; eds. Janeja–Banda 2020). Ова истраживања одбацују симплификацију процеса чекања као искључиво трпне радње, при чему се *чекање* опсервира, како Гасан Хаж напомиње, као друштвено уређен процес, узевши да „постоји политика иза начина чекања и организације чекања у друштвени систем" (Hage 2009: 2; прев. Н. П.). Питање несталих лица, тј. чекања њихових сродника на истраге и информације, сâмим тим, неопходно је поставити у шири контекст, да би му се приступило из антрополошке визуре која, како се показује, омогућава увиде у његове реперкусије по друштво и индивидуе (Calderón Westö 2015: 23).[2] Неминовно оно остаје везано за поље колективног памћења, те субјекте који трагају за својим ближњима, антрополошка анализа издваја као „дистинктивну групу" која у његовој изградњи учествује (Calderón Westö 2015).

Предмет прелиминарне анализе покреће и питање етичке оправданости истраживања, за поједине истраживаче оно се тиче сврсисходности у контексту потенцијала пружања помоћи вулнерабилним саговорницима (Calderón Westö 2015: 12). Међутим, сâма могућност ретрауматизације узроковане поновним

лица услед ишчекивања информација о могућим начинима нестанака ближњих особа (Padmah Galantin–Testoni 2019: 542).

2 Поменута ауторка користи се појмом „принудни нестанак", који према тумачењима српских званичника није примењив на контекст Косова и Метохије, јер подразумева одговорност државе за почињене злочине. Једина могућност алтернативне интерпретације појма, основ налази у „Римском статуту" (члан 7) Међународног кривичног суда, према којем се, како показују правна тумачења, без прецизних терминолошких одредница наводи да за принудни нестанак одговорност могу сносити „политичке организације" (Vitkauskaitė Meurice–Žilinskas 2010: 207). Термин насилни нестанак помиње се у вези са регулацијом закона у овој области на подручју Републике Србије.

препричавањем узнемирујућих догађаја, о којој породице несталих јавно говоре чини се кључном потешкоћом (Ђикановић Г. 2015: 11–13).[3] Разматрањем потенцијалних ограничења ове врсте, доступни материјали (приче о нестанку и отмицама представљене кроз различите медије), интервјуи обављени са три хуманитарно ангажована представника породица несталих, и три породице које су говориле о нестанку ближњих, као и усмене историје тридесет и пет саговорника који су проживели присилно измештање и који живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије, издвојени су као грађа која омогућава увид у друштвене промене које прате развој сукоба. Имајући у виду да је популација расељених својевремено укључивала око 250.000 Срба и неалбанаца, и да је део грађе употребљен у раду примарно прикупљан за потребе истраживања о расељеништву, из којег се проблематика несталих лица издвојила као подтема, узорак саговорника третира се као случајан. Најстарији од саговорника обухваћених узорком рођен је 1949, а најмлађи 1985. године, не рачунајући саговорнике који су представници организација, међу којима је најстарији рођен 1945, а најмлађи 1971. године. Полуструктурирани интервјуи, као интегративни део грађе рада, засновани су на методолошким поставкама које износи Пол Томпсон при појашњењу оквира анализе индивидуалног и колективног памћења, којој претходи одређивање друштвеног контекста истраживања и улоге истраживача, грађе и дисциплине унутар њега (2012: 175, 240). У задатим оквирима циљ прелиминарног истраживања је стицање увида у улогу наратива о несталима у концептуализацији колективне трауме сукоба, и разумевање агенсности чланова породица несталих. Полазна теза рада о значају релације истраге о несталима и концептуализације прошлости, темељи се на увидима проистеклим из истраживања друштвено-политичких последица ексхумација земних остатака жртава сукоба, које Зои Кросленд посматра као „центар релације прошлости и садашњости" (Crossland 2015: 248; прев. Н. П.; Verdery 2000). Тако конципирана, прелиминарна антрополошка анализа омогућава увиде у друштвене односе и праксе, који указују на могућа решења последица конфликта, доприносећи разумевању положаја породица несталих лица.

АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Тема рада, издвојена из корпуса прикупљене теренске грађе, одабрана је услед уочавања приче о несталима као важног елемента усмених историја интерно расељених Срба са Косова и Метохије, при чему јој је примарно приступљено путем анализе доступне грађе о несталим особама и члановима њихових породица

3 Током једног од интервјуа, осим представнице огранка удружења породица несталих којој је казивање било препуштено –уз повремене вербалне и невербалне упаде – била су ту присутна и друга лица за чијим члановима породице се трага. Такве околности указивале су на значај *тишине* као једног од елемената наратива о несталима, који се осликава и на одсуство аплауза говорницима током Међународног дана несталих, и његово започињање минутом ћутања. Оспољена *тишина*, у том контексту, задобија управо неке од друштвено кохезивних функција које издваја Робин Фајвиш, диференцијацијом различитих модалитета *тишине* наспрам њихових комуникативних карактеристика. *Тишину* је тако могуће посматрати као важно средство испољавања „интимности" (Fivush 2010: 90).

[„Трагом истине“ 2003, „Трагом истине. Где су?“ 2019, „Универзум бола“ 2017, „Чекајући Давора“ 2021, часопис „Отета истина“, часопис „Незаборав“].[4] Комплементарну грађу чине интервјуи обављени са три хуманитарно ангажована представника породица несталих лица, и интервјуи спроведени са три породице чији се чланови воде као нестала лица.[5] Будући да је питање несталих лица и безбедносно, у циљу постизања потпунијег дескриптивног приказа проблематике, као секундарна грађа, укључене су и усмене историје тридесет и пет особа које су присилно измештене услед бомбардовања, или Мартовског погрома, и које живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије.[6] Квалитативна анализа на тај начин тежи да пружи прелиминарни приказ проблематике несталих из антрополошке визуре, надовезујући се на доступне материјале и податке.

Хронолошки износећи информације о нестанку и отмицама Срба на простору Косова и Метохије, Хатица Бериша наводи да је ОВК већ 1998. године, извршила 310 отмица, махом цивила, док је број отетих 1999. износио 1127 лица, при чему се и у периоду између 2000. и 2003. године бележи отмица 51 особе (Бериша 2013: 88). У склопу тренутног статистичког приказа информација о несталим особама на Косову и Метохији, најчешће се полази од интегрисане листе, која обухвата жртве свих националности и на којој се налазе (према последњим увидима, које пружају организације несталих и медији) подаци за нешто више од 1600 особа. Листа Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК), који дато хуманитарно питање третира као регионално, обједињујући информације за простор бивше Југославије, обухвата податке о 9876 несталих особа. На тренутни ток истраге најбоље упућује информација изнета од стране регионалне координаторке МКЦК за Балкан, Мартине Фаве, да су у периоду од августа 2021. до августа 2022. године, идентификована тек 102 лица (парафразирано).[7]

Неопходно је напоменути, да су у медијским и литерарним садржајима, личним причама чланова породица несталих, нестанци довођени (према историјским подацима, још увек непотврђеним) у везу са темом трговине људским органима на Косову и Метохији, као средствима финансирања ОВК (Бериша 2013: 55; Ђокић 2015б: 139).[8] Често непотпуно елаборирана, ова спона преовлађује исказима

4 Ова врста грађе може чинити и допунски садржај интервјуа у случају саговорника чије су животне приче заступљене у доступном материјалу. Употребљена и на овај начин, грађа је указала да је један од интервјуисаних саговорника проживео искуство отмице, о којем он сâм није говорио, упркос наговештајима који су постојали.

5 Прва саговорница са којом је интервју обављен крајем 2020. године, у Београду, да би накнадно био спроведен и са њеним оцем у Грачаници, који није расељено лице, говорила је о нестанку свог ујака. У склопу друге интервјуисане породице, супружници стационирани у Београду указали су на нестанак родитеља супруге. Трећа породица (отац, мајка и ћерка), усељена 2021. године, у социјалне станове изграђене на Брезовици, говорила је о нестанку мајке и сестре супруге која је била један од саговорника.

6 Искази саговорника цитирани су без накнадних корекција при транскрипцији, уз изостављање сувишних понављања.

7 Подаци прикупљени током обележавања „Међународног дана несталих“ 2022. у Прес центру УНС-а.

8 Сумња у трговину органима заточеника, како указује Пјер Пеан, везује се за 2003. годину, да би по објави мемоара бивше хашке тужитељке, Карле дел Понте, прерасла и у извештај Дика Мартија

чланова породица који трагају за несталима: „Отишло је све, ма не жалим, ја сам кућу дала... Само да ми сина пусте, а син ми био крупан, леп, висок, млад, за органе колико хоћеш“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022). Трговина органима као екстремно насиље, истиче се уз највећу бојазан и доводи у везу са немогућношћу проналажења земних остатака.[9]

Сразмере утицаја нестанка на егзистенцијалне проблеме, и изван трауме тортуре, евидентне су наспрам некадашњег друштвеног уређења на Косову и Метохији, чији етнографски описи указују на доминантан положај и улогу мушкараца, који чине већину у пресеку полне структуре несталих (Златановић 2018: 141; Ђокић 2015: 130). Исказ саговорнице, једне од хуманитарно ангажованих представница породица несталих лица, која је по расељеништву делом зараде од продаје куће вратила позајмљен новац, дат починиоцу економског насиља који је тражио залог за ослобађање њеног сина, кореспондира са уопштеним описом друштвених ефеката отмица:

> „Избора немамо, мене жао, деца су се већ уклопила, унучад (...), али ћерка – шта ће, син јој се оженио, (...) сви смо у једном двособном стану, снаха, од унука жена има дете, унука моја, ћерка моја и ја“ (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

С тим у вези, пре појашњења индивидуалних и колективних иницијатива, које сродници несталих преузимају, те осврта на њихов друштвени значај, и рецепцију у широј расељеничкој популацији, неопходно је разјаснити позицију са које делају и описати њихов положај. На тај начин њихово деланье бива контекстуализовано, и остварује се могућност увида у последице нестанка, тј. отмица по различите облике друштвених релација.

УЛОГА СРОДНИКА У ПРОЦЕСУ ИСТРАГЕ

Општи значај омогућавања активне партиципације чланова породица при идентификацији несталих лица истичу и сами истраживачи, напомињући да сродници имају „статус круцијалних сарадника“ у процесу истраге (Ferrándiz Robben 2015: 17). Централни механизам истраге несталих на Косову и Метохији, путем којег се поменути статус остварује, јесте „Радна група“ чији састав чине београдска и приштинска делегација. Њом председава МКЦК, док је породицама несталих,

објављен 2008. године, и прихваћен од стране Парламентарне скупштине Савета Европе 2011. године (Пеан 2013: 211, 280–281).

9 Независно од трговине органима, бруталност у односу према жртвама отмица, којој пажњу посвећују часописи намењени породицама несталих лица, приметна је у многим извештајима, сведочанствима и увиђајима са ексхумација масовних гробница (Ђокић 2017; Ђокић 2015а; Ђокић 2015б; Ђокић 2015в). Међу документима ове врсте, оптужнице подигнуте против чланова ОВК који су дејствовали у зони Гњилане, на најочигледнији начин указују на монструозне злочине, уз наводе да су припадници ове групације таоцима затвореним у подрум Интерната, између осталог, „закуцавали упаљач кроз отвор на лобањи“ („Транскрипт аудио записа са главног претреса од 24. 09. 2009. год.“).

као и међународним организацијама, додељена улога посматрача (Комисија за нестала лица Републике Србије).[10] Описујући циљеве „Радне групе", један од представника организација породица несталих указује на значај међуетничке сарадње која се путем ње успоставља:

> „Ми имамо две радне групе, два радна тела, Београд–Приштина, и то су тела која функционишу сада, када су у питању нестала лица, (...) и онда ту седну те две наше радне групе, једна косовска и српска, и размењују информације… Док сам ту био, колко је то помагало нашој делегацији из Београда, јер сам ја знао шта ови хоће" (м. рођ. 1967. год, интервју обављен у Великој Хочи, 15. 03. 2022).

Изван основних механизама међуетничке сарадње, покренуте су и друге иницијативе. Уз почетну подршку УНМИК-а, основан је Ресурсни центар за нестала лица у Приштини, као цивилна организација регистрована при систему самопроглашених независних косовских власти, која окупља породице свих националних и етничких група („Resursni centar za nestala lica").[11] Међутим, упркос пружању простора за активну улогу чланова породица несталих лица у процесу истраге, и креирању могућности за сарадњу сродника без националних и етничких баријера, као што је већ назначено, субјекти на вишеструке начине могу бити изнова трауматизовани, будући да су изложени поновним саслушањима и, у појединим случајевима, захтевима за реексхумацијом, услед неподударности које је произвела идентификација земних остатака класичним форензичким методама,[12] пре увођења ДНК анализе (Ђикановић Г. 2015: 11–13; Ђикановић И. 2015: 5). Културно несензитивно инсистирање на процесу међуетничког помирења такође може представљати узрок трауматизацијие (Томановић 2015: 7). Такве потешкоће, на различитим нивоима, ефекат су и бирократских процедура изван саме истраге:

> „Праве још проблеме, ја сам морала двадесет и пет папира да извучем, да нисам осуђивана... Изводе рођених, не знам ни ја шта нисам требала да извадим, да бих се развела са снајом, јер она је мене звала, ја нећу да га прогласим мртвим, (…) и она каже мени, кево, гледај, ослободи ме презимена... Ја сам морала из Центра за социјално да добијем решење да могу да будем његов заступник, тако сам и направила, отишла, била присутна... Ја сам се онесвестила, тако ми је било жао, као да сам поново губила [име сина]" (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

Додатно отежавајућа околност јесте и расељеништво дела породица чији су сродници нестали, будући да је оно узрок материјалних потешкоћа, и још један вид дисконтинуитета са којим се суочавају. Прелиминарна грађа тиме указује на угроженост породица несталих, будући да међу њима има расељених лица, некадашњих

10 Подаци доступни на сајту Комисије за нестала лица Републике Србије.

11 Подаци доступни на сајту „Ресурсног центра за нестала лица".

12 Класичне методе идентификације, према одређењима судско-медицинских оквира постављених у студијама идентификације жртава, подразумевају „прикупљање и анализу антемортем података и личних предмета, као и антрополошке методе" (Matejić–Miletić i dr. 2014: 19).

корисника колективних центара, који се уз психолошке суочавају и са здравственим проблемима, узрокованим пролонгираном траумом. Суочавање са наведеним потешкоћама првенствено се спроводи кроз хуманитарни рад организација породица несталих, који представља један од основних механизама унутаргрупне емотивне подршке. Од централних удружења регистрованих у Републици Србији, чији је примарни фокус питање несталих, издвајају се „Удружење породица киднапованих и несталих лица са Косова и Метохије" са седиштем у Београду, које своје представнике има у Нишу, Краљеву, Грачаници, Косовској Митровици и Великој Хочи, и „Удружење породица косметских страдалника – Косметски страдалници". Иницијативе покреће и „Удружење породица киднапованих и убијених на Косову и Метохији".[13] За потребе заједничког окупљања породица несталих са простора бише Југославије оформљена је „Координација српских удружења породица несталих лица из бивше Југославије". Према речима представнице једног од удружења несталих чији се чланови састају два пута недељно у просторијама канцеларије, могућност организованог деловања од посебног је значаја:

> „Како год да је време, (...) ми овде морамо да дођемо [у канцеларију удружења], јер то је нама, не знам, нека највећа утеха... Кад дођем овде, (...) некако се боље осећам... Ми који смо мало млађи, па ајде, али жене које су старије, значи, не гледају, она дође пешке из Бадовца, Бадовац није близу" (ж. рођ. 1971. год, интервју обављен у Грачаници, 23. 09. 2022).

У складу са изнетим, удружено деловање могуће је посматрати са аспекта индивидуалног и колективног значаја, и приступити му анализом централних елемената наратива изграђених у процесу преношења животних прича о несталима, чија циркулација је присутна у широј расељеничкој популацији. На тај начин остварује се преглед промена на нивоу вредносног система, посматраних као последица конфликта, и разумевање сукоба, уз пружање закључака који би могли допринети његовом решењу.

ЦЕНТРАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ НАРАТИВА О НЕСТАНКУ: НЕПОВЕРЕЊЕ И ИСТИНА

Након описаних механизама који гарантују активну улогу сродника несталих у процесу истраге, и општих проблема са којима се породице сусрећу, могуће је издвојити централне елементе наратива о несталим особама, и њихове споне са положајем Срба на Косову и Метохији, а сâмим тим и темом расељеништва. По питању процеса истраге, може се уочити да је основни елемент наратива неповерење, које је превасходно усмерено ка међународним институцијама. Оно најчешће бива исказано кроз причу о племенитом раду појединаца, који би због обављања своје дужности, укључујући заштиту права Срба, били санкционисани:

13 Према информацијама добијеним на терену, на шта указују и медијски извештаји, „Удружење киднапованих и убијених на Косову и Метохији" добило је у закуп канцеларијски простор града Ниша, као вид подршке у раду.

> „Тај Џон Смит је дошао до неких података за покојног [име брата]. (...) И једно вече, узо̂ Назмију ухапсио, узо̂, онај што је био онде полицајац из Лабљане, Ибрин син, њега ухапсио, и Благу што радио илегално за њега, (...) у Ајвалију их одвео у базу неку, кад, исте ноћи, Џон Смит пребачен у немачку базу, (...) и одмах га склонили, (...) Џон Смита јер је хтео да нађе мог брата" (м. рођ. 1958. год, интервју обављен у Грачаници, 24. 09. 2022).

Незадовољство је усмерено и на административне измене, које су од чланова породица захтевале поновне пријаве нестанка уз прилагање документације и фотографија, изазивајући огорченост, чију основаност подржавају закључци студија које указују на одговорност привремених институција за изостанак спречавања и кажњавања отмица, као и других тешких злочина (Ђокић 2015в; Челић 2020; Milović–Krstić 2021: 169). Сходно томе, примењиване процедуре истрага без реалних ефеката доживљаване су као наметање оквира сећања, испражњеног идиосинкратичног доживљаја трауме и лишеног саосећања, приказујући тиме једну од могућих последица наративизације проживљеног искуства, на чије импликације указују истраживачи (Nelson 2010: 130). Упркос дефетизму узрокованом неделотворношћу истрага, чланови породица наставили су да се надају проналаску и судском епилогу кажњавања починиоца, који је ретко бивао остварен:

> „Кфор се мењао на свака три месеца, па смо ми морали на свака три месеца све изнова, да (...) поново пријављујемо случај, (...) али кад одемо након неког извесног времена, да видимо има ли помака, то нигде није постојало. (...) Да ли они то уопште нису узимали у обзир, (...) много је Албанаца било као преводиоца ту, и онда је то неко уништавао, тако да се губило све оно што смо ми пријављивали, или су они то носили, након три месеца, кад одлазе... Требаш да се бориш и са неправдом… Ако је знам ко је киднаповао мог мужа, и ако ја знам да тај који је то урадио, један од њих ради у КПС полицији, један од њих ради при УН-у, (...) и кад кажеш ти, (...) представницима неких институција који су овде надлежни за решавање овог проблема, (...) они те само бледо гледају, а ништа не предузимају" (ж. рођ. 1971. год, интервју обављен у Грачаници, 23. 09. 2022).

Неповерење је битан елемент и усмених историја расељеника и повратника који нису нужно проживели искуство отмице најужих чланова породице, с обзиром на то да се међу несталима налазе чланови њихове даље родбине, пријатељи, колеге, или суграђани. Отмице тако бивају интегрисане у личне приче којима се доприноси изградњи колективног сећања:

> „Деведесет девете сам ја апсолвирала, али већ деведесет осме су почели сукоби то је било (…) трауматично искуство, (…) деведесет осме у једном периоду уопште није постојала та редовна линија, (…) Исток–Приштина, па смо се ми сналазили. (…) На пример, десило се једном, ишла сам са мојим комшијом [из Осојана] до Приштине, (…) била је присутна, појачано присуство полиције, и тако даље, а онда, на том путу су, на пример, киднаповали, дешавало се (…), и да убију неког, (…) сваки мој пут до Приштине је био једна врста ризика, али ја сам тад живела, (…) у уверењу – што би мени неко нешто лоше урадио.

> Више немам то мишљење, сад наравно, немам ни ту врсту слободе, да бих ја сад смела да кренем и да кажем, што би мени неко нешто урадио, кад ја ником ништа нисам. Сад видим да (…), то не важи" (ж. рођ. 1977. год, интервју је обављен у Осојану, 14. 03. 2022).

На претходно изнету констатацију, указују и подаци да се отмице, киднаповања и нестанци јављају као значајан елемент у деветнаест од прикупљених тридесет и пет усмених историја лица која су проживела расељеништво и погром, а која живе, или бораве и раде на територији Косова и Метохије. Овај елемент се јавља као тачка којом се обележава почетак сукоба и расељеништва, описују животне околности и последице бомбардовања, и изражава сећање на нестале сународнике. Код преосталих интервјуа у овој категорији, киднаповања се у два случаја помињу као пратећа друштвена претња, без навођења конкретних догађаја те врсте, док се у једном интервјуу Богословија у Призрену наводи као уточиште жртава насиља. Применом теорија о друштвеној функцији аутобиографских прича на прикупљену грађу, може се указати на то да се усмене историје расељених лица преносе посредством друштвено конструисаних наратива, чија анализа пружа увид у оквире вредносног система, који организује колективно и индивидуално деловање, доприносећи меморијализацији конфликта (Nelson 2010: 89, 130).

Друштвено ангажована расељена лица, као што то чине и чланови породица несталих лица, који нису нужно присилно измештени услед конфликта, кроз свој рад теже да очувају сећање на нестале, прикупљајући приче о нестанку, којима посвећују уметничка и друга дела. На тај начин преносе се интимна искуства трауме кроз приказе који теже да укажу на шири спектар друштвених проблема на Косову и Метохији [„Траг звездарнице" 2012, инсталација „Мисинг" (2014), „Чекајући Давора" 2021]. Тим путем, у процесу формирања колективног сећања, као опозиција неповерењу и морална порука, јавља се дискурс истине, на чије откриће се чека.

Чекање на сазнање, упркос томе што је детерминисано конфликтом, циљно је усмерено, а дискурс истине, путем којег се исказује потреба за неговањем сећања заснованог на интерпретацији прошлости која уважава српске жртве, централни је фокус организације активности, деловања удружења и појединаца. У датим околностима могућност преношења сећања, опажа се као вид одавања почасти несталима, те испољавање заинтересованости за нестале и њихове породице, управо како указује Лаура Марија Калдерон Весто, постаје средство враћања достојанства жртвама (Calderón Westö 2015: 36).

Значајно је напоменути да су и сâми сродници кроз програмске активности Међународне комисије за нестала лица активно укључивани у процес меморијализације посредством личних прича. Концепт „живог меморијала", како показују извори, имплементиран је током међуетничких скупова породица несталих са функцијом замене заједничког споменика свим несталим особама на Косову и Метохији, и превазилажења конфликта на нивоу интерпретације прошлости (Шћепановић 2014: 22–24). Очигледно је да поменути „живи меморијали", тј. лични наративи породица жртава пренети уз присуство предмета несталих особа, представљени као „привремени", заправо нису ограничени контекстом организованих

међуетничких скупова неколицине породица. Њихова функција, као што је имплицитно указано концептом, преноси се у јавну сферу сваким наступом сродника, као и казивањем о истрази, егзистенцијалним проблемима и последицама трауме. Узевши да тело са психосоматским манифестацијама тим чином долази до изражаја, оно може бити посматрано, према увидима које пружа Линда Грин, „као колективна стратегија протеста" (Green 1994: 275; прев. Н. П.). На тај начин, већ и сâма лица чланова породица несталих постају рељефи колективне трауме у процесу медијског извештавања о несталима.

У какофонији интерпретација сукоба која се често прелива на меморијализацију, чланови породица несталих опиру се политичкој употреби њихових прича. Захтев за *деполитизацијом* истиче се као примаран и под покровитељством МКЦК бива представљен као регионални апел за тражење свих несталих у процесу разарања Југославије (Томановић 2021: 36). „Координација српских удружења породица несталих лица из бивше Југославије" залаже се и за израду закона који би омогућио репарацију сродницима несталих за којима се трага, као и друге регулације у домену овог хуманитарног питања. Према појашњењу проф. Душка Челића, председника поменутог удружења, захтевана друштвена брига и надокнада гарантоване су међународним оквирима и укључују „право на: реституцију, компензацију, рехабилитацију, сатисфакцију и гаранцију непонављања" (2020: 287). Будући да „Међународни дан несталих" организације обележавају у сарадњи са МКЦК-ом, молбе удружења укључују и позивање државних органа на партиципацију при финансирању догађаја. На ширем плану, међутим, подршка се очекује и при обезбеђивању простора за рад организацијама, који је круцијалан за спровођење активности:

> „Црвени крст ми је купио фотокопирни апарат, скенер, лаптоп, од куће радим, а не може од куће да се ради. (...) Документација, регистратори, (...) морам да имам шта ми треба, али шта да радим. Нема, тако је, тако да имамо ту проблема са канцеларијом. Нико неће ништа да нам изађе у сусрет, и тако, а већ, ја мислим двадесет и једину годину, ми јуримо, (...) покушавамо са Албанцима, али нема, неће они да кажу ништа" (ж. рођ. 1945. год, интервју обављен у Нишу, 07. 02. 2022).

Исказана потреба за подршком у домену правних регулатива, али и у организованом делању, указују на то да постоји широк простор за заштиту права сродника, који је остао упражњен. Ангажман на пољу памћења, који узима у обзир личне перспективе жртава, затим, омогућавање репарације, као што је назначено, показују се као неопходна потпора породицама несталих, која би ублажила последице „хроничног чекања" у неизвесности, како расељених лица, тако и Срба који живе на Косову и Метохији.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Анализом доступних садржаја о несталим лицима и њиховим сродницима укљученим у истрагу, апела изнетих у склопу догађаја организованих у циљу подизања свести о овом хуманитарном проблему, исказа прикупљених на терену, укључујући изјаве представника удружења породица несталих, размотрени су основни

елементи наратива о нестанку и њихова улога у конструкцији колективног памћења. У том аспекту, сећања чланова породица несталих издвојена су као значајна за поимање индивидуалног и колективног односа према прошлости, сукобу и његовим последицама.

Прелиминарним истраживањем сумирани су поједини егзистенцијални проблеми са којима се породице несталих суочавају, тј. потешкоће на психолошком и материјалном плану, спрам чега је указано на значај постојања удружења породица несталих лица која омогућавају окупљање, унутаргрупну подршку, и обезбеђују основу за неопходну међуетничку сарадњу, промовисану као пожељну од стране надлежних лица укључених у процес истраге. Указивањем на досадашњи учинак удружења породица несталих, насупрот политичким основама нестанака и отмица, и изостанку њиховог процесуирања, „хронично чекање" приказано је као вид активне партиципације у истрази и изградњи колективног памћења (Pardy 2009).

Пресликавање сукоба на поље меморијализације српских и неалбанских жртава конфликта, у том контексту, истакнуто је као још један од показатеља неравноправног односа према заједницама чији се легитимитет памћења доводи у питање. На тај начин, назначена је неопходност разумевања друштвених узрока неповерења чланова породица несталих, зарад стицања увида у могућности спречавања поновних трауматизација, и адресирања дефетизма. Такође, обезбеђивање репарације на правном основу, пружање простора сродницима за удружени рад, изражавање жаљења, и омогућавање преношења личних прича, изван наметнутих наратива, сагледани су као најефикаснији механизми пружања неопходне потпоре у суочавању са наглашеном агонијом отмица и нестанка.

Питање несталих лица размотрено је као једно од централних при појашњењу ширих друштвених последица сукоба, узевши да оно омогућава процену положаја вишеструко рањивих друштвених група, и с тим у вези поимање њихове улоге у истрази и изградњи колективног памћења. Будући да се нестала лица релативно често помињу у склопу усмених историја саговорника који су проживели расељеништво, без обзира на то да ли се говори о усвојеном искуству нестанка ближњих, предочено је да се тим путем изграђује колективни наратив који каналише исказивање лично проживљене угрожености узроковане сукобом.

Прелиминарном анализом је тим путем презентован значај хуманитарног проблема несталих у домену решавања сукоба, с обзиром на то да наративи сродника уоквирени молбама за окончање конфликта и превенцију тешких траума, често и сами на својствен начин могу надилазити етничку дистанцу интензивирану сукобом:

> „Могу слободно да кажем, *не бих ником желео и пожелео* (...),[14] тадашњи живот, јер то треба доживети... Ми смо, (...) нажалост, тада дочекали, али смо на срећу и преживели, наравно, не сви, нажалост, јер су многи (...), страдали, зато што смо остали да живимо у својим огњиштима, на својим кућама, сматрали смо да је време рата прошло, сматрали смо да су мировне снаге дошле, и да тај рат више нема ефекта. Међутим, били смо преварили сами себе, јер смо сами остали" (м. рођ. 1967. год, интервју обављен у Великој Хочи, 15. 3. 2022).

14 Курзив је додат.

Тиме је наглашено да колективни наративи о несталима могу чинити један од медијума ублажавања конфликта, чија функција зависи од могућности остваривања права сродника. Игнорисање и политичка инструментализација хуманитарног проблема несталих, препознати су као фактори редукције поменутих капацитета, који уједно блокирају процес исцељења трауме сродника. У склопу анализе последица *колективне трауме*, ослањање на успостављене теоријске оквире ослушкивања *тишине*, којом сродници несталих изражавају своје бојазни и емоције узроковане сукобом, чини се погодним приступом проблематици несталих (Fivush 2010). Даља истраживања захтевала би свеобухватнија појашњења основа и функције наратива о несталима у пољу сукоба интерпретација прошлости, систематизацију различитих медија меморијализације, као и дубинске интервјуе са породицама несталих.

ИЗВОРИ

Ђикановић 2021: И. Ђикановић. „Наташа Шћепановић: Под изговором недостатка информација, све је мање новоидентификованих". *Незаборав*, год. VII, 18, децембар 2021. <https://online.fliphtml5.com/snhoj/lhsv/#p=1> [9. 9. 2022]

Ђикановић 2015: И. Ђикановић. „За разоткривање судбина свих несталих, неопходна политичка воља Београда и Приштине". *Незаборав*, год. II, 6, децембар 2015. <http://online.fliphtml5.com/wgjh/dxte/index.html#p=6 > [9. 9. 2022]

Ђикановић 2015: Гордана Ђикановић. „Ретрауматизација породица несталих". *Незаборав*, год. II, 4, јун 2015. <http://online.fliphtml5.com/wgjh/rvie/#p=11> [9. 9. 2022]

Ђорђевић 2012: Зоран Ђорђевић. *Траг звездарнице.* Косовска Митровица: Лествице; Краљево: Графиколор.

Комисија за нестала лица: „Радна група за нестала и киднапована лица на КиМ – Састав". < https://www.kznl.gov.rs/radna-grupa-sastav.php > [1. 9. 2022]

„Косметски страдалници" 2020: „Проф. др Сузана Матејић: Судско-медицинске истраге, императив у разрешавању судбина несталих". *Активности удружења у доба короне 2020 (брошура)*, децембар 2020. <https://online.fliphtml5.com/wgjh/xajr/#p=1> [9. 9. 2022]

MISSING (2014). Instalacija. Goran Stojčetović.

Окружни суд у Београду 2009: Република Србија, Окружни суд у Београду, Веће за ратне злочине, Посл. бр. КВ. бр. 02/09. *Транскрипт аудио записа са главног претреса од 24.09.2009. год.*

Resursni centar za nestala lica. <https://mprc-ks.org/?lang=sr> [1. 9. 2022]

Томановић 2021: Верица Томановић. „Округли сто". *Отета истина* (годишњак: јануар 2021/март 2022), 2. 9. 2021.

Томановић 2015: Верица Томановић. „Увод". *Отета истина: монографија се издаје поводом 15 година од оснивања Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији*. Монографија. Београд: Intra. Net Communication.

Траг истине. Где су? (2019). Документарни филм. Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. Комисија за нестала лица. Удружење породица киднапованих и несталих лица. Србија: MMD Studio; RTS.

Траг истине (2003). Документарни филм. Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Координациони центар за Косово и Метохију. Србија: самостална продукција.

Универзум бола (2017). Документарни филм. Ранко Ђиновић. Србија: самостална продукција.

Чекајући Давора (2021). Документарни филм. Радмила Тодић Вулићевић. Србија: самостална продукција.

Шћепановић 2014: Д. Шћепановић. „Суочавање са истином, корак ка бољем разумевању". *Незаборав*, год. I, 1, април 2014. <http://online.fliphtml5.com/wgjh/uasl/#p=1> [1. 9. 2022]

ЛИТЕРАТУРА

Asman 2011: Alaida Asman. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Verdery 2000: Katherine Verdery. *The Political Lives of Dead Bodies*. New York: Columbia University Press.

Vitkauskaitė Meurice–Žilinskas 2010: Dalia Vitkauskaitė Meurice, Justinas Žilinskas. "The Concept of Enforced Disappearances in International Law ". *Jurisprudence*, Vol. II, 120, 197–214.

Green 1994: Linda Green. "Fear as a Way of Life". *Cultural Anthropology*, Vol. IX, 2, 227–256.

Ђокић 2017: Бојан Ђокић. „Откос метохијских села. Масовна гробница 'Волујак'". *Култура полиса*, год. XIV, 34, 53–78.

Ђокић 2015а: Бојан Ђокић. „Злочини ОВК: масовна гробница 'Малишево'". *Безбедност* 3, 122–141.

Ђокић 2015б: „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији". *Токови историје* 1, 123–144.

Ђокић 2015в: Бојан Ђокић. „Кршење људских права жртвама и члановима породица жртава албанског терора на Косову и Метохији (1999-2014): студија случаја." *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1. Зборник радова. Ур. Слободан Орловић. Нови Сад: Правни факултет, 299–319.

Ђорђевић 2006: Ђорђевић Радомир. *Човек, вредности и историја: изабрани списи из практичке и српске философије*. Београд: Институт за филозофију Филозофског факултета.

Златановић 2018: Сања Златановић. *Етничка идентификација на послератном подручју: српска заједница југоисточног Косова*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Janeja, Banda 2020: Manpreet Janeja, Andreas Bandak (eds.). *Ethnographies of Waiting. Doubt, Hope and Uncertainty*. Oxson, New York: Routledge.

Matejić, Miletić i dr. 2014: Matejić S, Miletić M, Milošević M, Jakšić V, Filipović T, Šaranović M, Deletić N. „DNK identifikacija žrtava oružanih sukoba i masovnih katastrofa". *Praxis medica*, god. XLIII, 1, 19–22.

Milović, Krstić 2021: Marko Milović, Ljiljana Krstić. „Sudbine nestalih lica i mogućnosti države u rešavanju ovog pitanja". *Megatrend revija*, god. XVIII, 2, 155–172.

Nelson 2010: Katherine Nelson. "Self and social functions: Individual autobiographical memory and collective narrative". *Memory*, Vol. XI, 2, 125–136.

Padmah Galantin, Testoni 2019: Laura Padmah Galantin, Ines Testoni, Lucia Natat. „Phenomenology of agony: a qualitative study about the experience of agony phenomenon in relatives of dying patients". *Annals of Palliative Medicine*, Vol. VIII, 5, 542–550.

Pardy 2009: Maree Pardy. „The Shame of Waiting." *Waiting*. Collection of papers. Ed. Ghassan Hage. Australia: Melbourne University Publishing, 195–209.

Пеан: Пјер Пеан. 2013. *Косово : „праведни рат" за стварање мафијашке државе*. Београд: Гласник.

Томпсон 2012: Пол Томпсон. *Глас прошлости*. Београд: Clio.

Ferrándiz, Robben 2015: Francisco Ferrándiz, Antonius Robben (eds.). *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Fivush 2010: Robyn Fivush. „Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives ". *Memory*, Vol. XVIII, 2, 88–98.

Hancheva 2018: Camellia Hancheva. „Narratives in the family: history spoken and elided–theoretical considerations and initial observations on a Bulgarian sample." *Trauma, trust, and memory: social trauma and reconciliation in psychoanalysis, psychotherapy, and cultural memory*. Collection of papers. Ed. Andreas Hamburger. London: Routledge, 61–67.

Hage 2009: Ghassan Hage (ed.). *Waiting*. Australia: Melbourne University Publishing.

Hage 2009: Ghassan Hage. „Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality." *Waiting*. Collection of papers. Ed. Ghassan Hage. Australia: Melbourne University Publishing, 97–106.

Хатица 2013: Хатица Бериша. *Последице политичког насиља на Косову и Метохији*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Calderón Westö 2015: Laura Maria Calderón Westö. *Lives interrupted, memories unfinished: An ethnographic study on the localized memory practices employed in Peru by family members of forcefully disappeared in reconstructing fragmented lives in the aftermath of mass violence*. Master's thesis. Helinski: Faculty of Social Sciences.

Crossland 2015: Zoë Crossland. „Epilogue." *Necropolitics: Mass Graves and Exhumations in the Age of Human Rights*. Collection of papers. Eds. Francisco Ferrándiz, Antonius Robben. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 240–252.

Челић 2020: Душко Челић. „Одговорност цивилне мисије Уједињених нација на Косову и Метохији због присилних нестанака и убистава Срба након 10. јуна 1999 године – заборављено правно наслеђе Саветодавног већа за људска права." *Правна традиција и интеграативни процеси*. Зборник радова. Ур. Душко Челић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 275–294.

Nevena S. PETKOVIĆ

ANTHROPOLOGICAL CONTRIBUTION TO UNDERSTANDING THE POSITION OF THE FAMILIES OF MISSING SERBS IN KOSOVO AND METOHIA

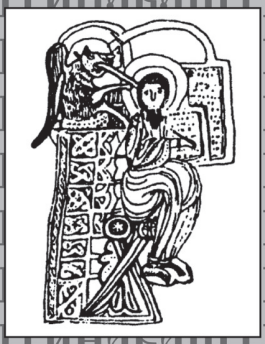
Summary

This paper approaches the topic of missing Serbs in Kosovo and Metohia by the application of the anthropological theoretical framework on *waiting*, which treats this waiting process as socially and politically constructed. Furthermore, it considers the role of the families of missing persons in memory praxis related to this humanitarian problem. By outlining the relevance of understanding the position of families of missing persons, it was shown that their personal stories contribute to the formation of a collective narrative, which is important to the wider community of displaced Serbs from Kosovo and Metohia. Additionally, it was concluded that the ability of this humanitarian problem to contribute to the conflict resolution, depends not only on the investigation of missing people, but also on a wider recognition of victims and the protection of their family members and organizations formed by them, which carry on the duties of establishing interethnic cooperation. The misuse of this humanitarian problem, as outlined by their families, is shown as a serious impediment to mending interethnic relations. The paper tries to give a closer look at the voices and *silences* of families of missing persons by showing how their waiting for investigation and information regarding the disappearances is politically structured, and at the same time charged with the promise of social change.

Key words: Kosovo and Metohia, missing persons, abductions, Serbs, *chronic waiting*, conflict, internally displaced persons, narrative.

Рад је предат 29. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 792.028
792(091)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40487

Оригинални научни рад

*Vanda B. BOŽIĆ**
Union University, Belgrade
University of Zagreb, Zagreb

FUNDAMENTALS OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THEATER ACTING FROM ANCIENT GREECE AND ROME TO THE MODERN AND AVANT-GARDE

Abstract: The research subject of this paper is oriented on the development of acting through the focus of the actor as an artist and acting itself as an art. Answers are given in the paper, who were all the actors and what acting tools they used. Furthermore, in which period dramatic theater prevailed, theater based on elements of drama, and when was it created epic theater, and do we have elements of epic theater on the stage even before the appearance of dramatic theater. Drama theater is based on imitation, on a story that has its own introduction, plot, culmination and denouement. In the drama theater, there are characters on stage who are always in some kind of conflict. In epic theatre, the actor narrates, he shows the events that took place, he shows them by telling us about them. We can conclude that, in most cases, every performance is interwoven with both epic and dramatic elements, and that it is very difficult to talk about only one form of theater within one performance.

Key words: actor, acting, role, theater, review of historical development, acting tools, dramatic and epic theater.

1. INTRODUCTION

In the function of researching acting and acting tools used by actors in the theater, we will briefly show the development of acting throughout history, from the period of ancient Greece and Rome, the Middle Ages, Renaissance, Baroque, classicism, romanticism, realism, the modern and avant-garde through dramatic and epic theater.

From the beginning of acting until today, there have been several attempts to conceptually define acting. Namely, acting requires faces, actors, who are directed towards each other and connected by a certain interaction. In simplified terms, in order to express the thought positions in the drama and to bring out the contrast between the characters, Hegel points out that the most suitable is a dialogue[1], where two people directly speak and present their different positions, standing up for their own, and at the same time challenging others'. However, this definition is very limited, since it does not include action, pantomime, mise-en-scène, gestures, mimicry, or other metalinguistic features.

* Associate professor and Research associate, bozic.vanda@gmail.com

1 Dialogue, according to the Greek *διαλογος* conversation.

The term acting[2] includes the whole process of searching within oneself, according to one's feelings, perceptions, thoughts, anxieties, fears, experiences, but also, to the same extent, outside oneself, according to other people's experiences. An actor expresses his feelings, his speech on stage, but they are not his, they belong to a character, a character that does not exist in a human body. The actor is, therefore, by his inner being a (Dramatic) character, with whom he is not, and cannot be, identical.

In the continuation of this paper, a brief overview of the development of acting as an art and the actor as an artist throughout history is given, since each direction has its own principles and views.

2. THE BASICS OF ACTING IN THE PERIOD OF ANCIENT GREECE AND ROME

Ancient Greek drama is the name for the formed theater culture that was current in the territory of Ancient Greece from 550 to 220 BC, with the main events in Athens. The theater arose out of a ritual in honor of the Greek god of wine, Dionysus. The aforementioned festivities were called Dionysia, and they were originally held twice a year, in the spring, at the time of childbirth, and in the fall, at the time of the grape harvest. After that, they were held once a year, in the spring. As a byproduct of the worship of the god Dionysus, drama developed in Athens through three primary forms: satirical poem, tragedy and comedy (Molinari 1982: 23-34).

The term *tragicos* in translation means - *goat's song*. Over the years, festivities have spread from Athens to numerous Greek colonies and cities of its allies with the aim of promoting a common cultural identity.

The new European theater is based precisely on the Athenian drama, which significantly marked the world culture. The center of theater art in the 5th century BC was the largest and most powerful Greek city - Athens. It is a period when the theater experiences a significant literary flourishing, but also a full affirmation through identification with the polis, which was marked by the three greatest Greek tragedians: Aeschylus (525-456), Sophocles (496-405) and Euripides (480-406),[3] (Škiljan 1973).

It should be emphasized that the main task of Greek drama was to evoke strong impressions. Aristotle states that all poetry is essentially imitation or mimesis (Aristotle 2005 : 10), and that tragedy is the highest form of all poetry (Aristotle 1912 : 15, Lessing Gottheld Hamburg 1950 : 373). It would be trivial to explain the concept of catharsis according to Aristotle. Namely, by being present in the tragedy, the actor was supposed to see beyond, outside, in front of and around him, those objective gloomy things that more or less stir and are at the bottom of his soul, and he thus, observing them from the outside, in an objective way, liberates (D'Amico 1972 : 33). At that time,

2 Term acting: Slov. *глумъ: шала (рус. глум, поль. głум), лит. глаудус: разбибрига ← ие. *гхлew (дх)- (грч. кхлейё: шала, стисланд. глаумр: бучно весеље), available at: http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFZmXBI%3D, approached 15.01.2020.

3 See more on Greek theatre in: Шкиљан Д, *Актуалности грчког театра некад и сад*, 1973, available at: http://hrcak.srce.hr/119911?lang=hr approached 15.01.2020.

the tragedy benefited the citizens as well as the entire social community to recognize the organization of the social structures in which they live and their place in them. Actors used semi-masks or rigid masks.

Drama was a medium that was much more accessible to people since it depicted individual folk everyday problems that concern almost every individual. The tragedy was a synthesis of dance, music and drama elements, while the connection between the choir and the actors was unquestionable.

The first actor, Thespis, contributes to the creation of a satirical drama, in which, as Aristotle claims, the beginning of tragedy is visible. According to Aristotle, Aeschylus introduces the second and Sophocles the third actor. Their importance stands out in the power they had on stage. The task of the actor was to portray several faces. Greek tragedy then enters the chorus, which becomes the collective bearer of the action, from which certain actors are singled out through the creation of diversifications from consciousness and speech (D'Amico 1972: 33).

In ancient Greece, the theater was built in such a way that the audience could focus on the actors. There were three main elements of the Greek theater: kavea (auditorium), orchestra (podium) and skena (stage building). Their fundamental characteristic is that they have always been separate from each other.

During the time of Aeschylus, tragedy consists of trilogies that were presented one after the other, where the catharsis occurs at the very end (D'Amico 1972 : 33). The choir had twelve choir members, and the choir leader, who represented the choir and talked to the actors, had the most tasks. The choir had only one function, the task of singing. Sophocles increases the number of choruses to a total of fifteen, which gives him the opportunity to divide the chorus into two half-choruses. In the tragedy, the choir was placed in rows that formed a quadrangle. The main and most difficult role was performed by the protagonist actor, playing first. The honor of playing the main role goes to the most capable actor, who plays the most with the deuteragonist, the second actor. The least important role is played by the tritagonist actor - who plays as the third one.

Actors could only be men and those who were free citizens, slaves were ostracized. As for the acting equipment, the actors used giant puppets and appeared on stage as such. In this way, they would give the message that the heroes they play are larger than the average person.

The mask that the actor had on his face was very significant. The mask had two tasks, to allow the actor to be someone else, but also to visually increase his character. By the mask that the actors have on their faces, the audience immediately knew who was playing which character when the actors came on stage. Since there were more than three roles in almost every drama, some actors had to play more than one role.

Since the theaters were large and positioned in an open space, the actors had to have a strong voice and excellent diction, so at that time the power of speech reached its peak. Unlike today's theater, there were no whisperers. Protagonists were highly valued and enjoyed almost all possible benefits, were exempt from taxes and military service, and were guaranteed property security. As far as is known, the Greeks did not have

curtains on the stage, which was obviously not, at that time, even necessary because the characters were not on the stage, neither at the beginning nor at the end of the action. The state took care of the performances. Equipping the choirs was extremely expensive, therefore the state transferred part of the financial burden to wealthy citizens[4] (Tronski 1951: 26-40).

While Greece developed the spiritual arts, Rome was turned to wildness and entertainment in a different way - it was turned to the circus and gladiator fights. By conquering the Greek polis, the Romans became acquainted with a higher level of culture, so tame theatrical performances gradually entered the social environment, into which they introduced *something of their unforgettable circus* (Mesarić 1976). Thus, in the play Fire, Emperor Nero ordered that a house be set on fire, while the Roman Emperor Domitian demanded that the role of the Harambasha in the play would be played by a real Harambasha, eventually be nailed to the pillar of shame and wild beasts will be released on him (Mesarić 1976).

The Romans were the first to build a covered theater, so performances could be held even in bad weather. As a rule, the plays were financed by one of the donors, as a sign of social-class prestige (Mesarić 1976).

In the Roman theater, the orchestra was situated in the middle, and around it was a semicircular auditorium. The stage and stage building were connected to the auditorium, which had a very well-designed system of passageways and staircases. The slope of the hill was not always used for the auditorium, which is another distinction between Greece and Rome. Another significant difference is reflected in the fact that the Romans considered the theater to be a distraction for the gentlemen, but they did not close the doors of the theater to the common people, so they also *allowed them the joy of playing* (Mesarić 1976).

In Rome too, men played female roles, an actor could play multiple roles, but the *actor primarium partium* - the holder of the main roles - was different from other actors. The actors still wore masks. In tragedies they had *casters*, and in comedies comedians' stands, while in *mime* they performed barefoot (D'Amico S 1972: 72). For the actor, his costume marked his role, so a soldier appeared with a cloak and sword, a peasant in a raincoat and fur, a pimp in a black tunic, a parasite with a rolled up cloak, a man of the people in a cog, a cunning servant in a white tunic (D'Amico S 1972 : 73), which was a sign for the audience to identify and indicate which and what kind of character it is (Božić 2015: 313-327).

3. THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF ACTING IN THE MIDDLE AGES

In the Middle Ages, the theater is slowly returning to the people, the repertoire of the theater includes liturgical dramas, scenes from the Bible and the lives of saints. The free performances lasted indefinitely, and the costs were covered by the church

4 Available at: http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/dokuwiki/lib/exe/fetch.php/tronski.pdf approached 15.01.2020.

and communal communities. There were performances that lasted for several days, and were performed in squares and inside church premises.

The liturgical drama developed over the theatrical elements of the church ceremony. The ceremony takes place in a dialogic form between the priest who serves the mass and his assistants (D'Amico S 1972: 91). The need to further expand that dramatic meaning is indicated, therefore the ritual is expanded with certain performance aspects. It is possible to divide rites into ritual dramas, dramatic rites and rites without dramatic expression (Car-Mihec 1996: 83-91). It is a ritual drama if the person who interprets the text is marked with a suit and mask as a character of the dramatic text (Demović 1985: 244).

Liturgical drama is woven from dramatic elements, and that is why it differs from rites in the church. The goal of the liturgical drama is to instruct the people in the mysteries of faith. The liturgical drama was performed in the area where the ceremony was held. The spectators are in the same position as the person who is in the church during the ceremony, their backs are turned towards the exit from the church, and their faces are towards the center of the church, the altar. The time of presentation is strictly related to the duration of the ceremony. The dialogue was realized through *interrogatio and responsio* so that the rhythm was adapted to the rhythmicity of the music, and the time required for the performance was subordinated to the melodic beat of the song, so that, in essence, liturgical dramas were melodramas (Molinari 1982: 85).

Events that took place in temporally distant places were marked by slow walking, which symbolized the passage of time (Molinari 1982: 85). Such a walk is mimetic and symbolic, it signifies the passage of time and the existence of distance between point A and point B.

Facial expressions, as well as body posture, include gentle, basic and slow movements. The actor's head is slightly tilted, hands are folded or very slightly moved away from the body. The entire acting movement is based on this basic posture and movement.

A lot of actors were involved in the theater productions, between one hundred and one hundred and fifty, who would interpret over three hundred (300) or four hundred (400) roles. Medieval actors were dilettantes, they belonged to certain guilds, they performed for the love of God and were not paid for it. So, on some occasions the actors were, as we have seen, also priests. Their acting style was contradictory, in their ceremonial roles they declaimed, while in the roles of citizens, enemies of religion and devils they were simple and rude. Men continued to play all the roles, with the fact that, in some countries, young men had the upper hand. Such twisted simplicity created a religious effect and the potential achievement of Aristotle's catharsis in the spectator of the faith, but the influence that the theater had on the individual was also slowly developing. However, the time of darkness and fear of the Church slowly subsided.

In Metz, in 1486, the first woman took the role of Saint Catherine (D'Amico S 1972: 97, Car-Mihec 1996: 83-91), which heralds the imminent entry of women onto the stage, which will take place only during the Italian Renaissance.

4. THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF ACTING IN THE RENAISSANCE PERIOD

The Renaissance tries to reject overly religious considerations, however, the greatest knowledge is still in the hands of church officials. The Jesuits stand out for their activity, which, along with classical schools, also founded school theaters. They strove, above all, to create various grandiose style allegories. Their theater was open and attractive to the widest audience. Quite a large number of significant European playwrights *honed their craft* as cadets of Jesuit colleges; in Spain Lope de Vega, Tirso de Molino and Calderon, and in France the comedy writer Moliere and the great writer of tragedies Corneile (Molinari 1982).

Renaissance creators paid great attention to acting formation. In the beginnings of the Renaissance theater, theatrical creation stems from the study of Father Lang's *Dissertatio de actione scenica*, which was the only textbook of acting skills (Molinari 1982).

At that time, Italy was, still, the legitimate representative of the past Roman and Greek theater, while England presented the world with theatrical works of deep artistic content. England becomes a country of drama, actors organize themselves into their own troupes and so, at the beginning of the 17th century, they travel around the world and perform *Shakespeare's works*. Theater boards find their place at fairs, on city squares, but also in front of inns and cafes. *Shakespeare's Globe Th*eater was located on the south bank of the Thames. Based on the example of England and Europe, numerous theater companies have sprung up that tried to look like the *Globe Theatre*.

The dramaturgy is inherited from antiquity, the play consists of five acts, the symmetry of the characters is constant, the characters are constant, in contrast to the texts of the Middle Ages. Renaissance comedy promoted messages of activism, victories of the new young generation, mocked human flaws and vices, criticized existing social customs and freed them from prejudices. From the aspect of theatrical life that she improved, she gave a special dynamic to the theater and democratized the existing situation by creating a new dramatic consciousness in the viewer (Batušić 1978: 284–287). The speech of the actors had to be energetic and dramatic.

Renaissance drama was a mediator between the great moments of ancient theater and the modern need for theater, one of the sources of artistic knowledge and human enrichment. The Renaissance dramaturgical background based on the Aristotelian system could be presented and performed in three ways: on the *tragic, comic and pastoral stage*, which, by its solution, according to Batušić, indicated the space, and did not turn it into an illusionistic space, like the later Baroque, into a three-dimensional ambient scene (Batušić 1978: 284–287).

In the Renaissance theater, the human body was the expression of his soul, the signs were objectively shown, exactly as they are in nature (Goethe 1995, Fischer-Lichte 2015).

As for the costumes, for comedy everyday civilian clothes were needed, and for tragedy imitations of antique clothing were sufficient. A dramatic work carries a performance and it represents an essential element of a theatrical act in the Renaissance (Batušić 1978: 284–287).

5. THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF ACTING IN THE BAROQUE ERA

The term *baroque* itself is not precisely defined, it is assumed that it comes from the Spanish word *baruecco* or the Portuguese *barocco*, which means pearl of irregular shape (Vujaklija 1980). Baroque was mostly interested in expression through operas and melodramas (Pavlović 2005).

If we look at the baroque elements on the stage of the theater, we will first notice the limitations of the actors on the stage in terms of free movement and improvisation. Stages required to be equipped with various technical devices, and thus the need for large halls was imposed. The lack of literary top creativity conditioned the growth, and later hypertrophy, of theatrical techniques.

The scenography of the baroque theater is connected to the stage by the props. The props with wooden frames were covered with strong and stretched linen cloth, which were placed on both sides of the stage parallel to the ramp (Fischer-Lichte 2015).

It was necessary to find new scenographic solutions, however, in the illusionistically painted scenographies, certain spaces were soon codified. Thus, painted scenographies appear on the stage, such as the throne room, the harbor, the underground, the seashore, an island in the middle of the sea and other similar spaces (Batušić 1978: 284-289).

Technical effects such as thunder, flames of fire and smoke, rain were used, which would evoke the nature of the painted scenographies in a specific way. Dolls of monsters, but also dolls of divine beings, found their place in the stages painted in this way. The limitation of the scenery also limited the type of roles an actor could play, despite the variety of roles and their costumes.

In the baroque theatrical expression, the dramatic work itself did not come to the fore, it became a less important part of the theatrical act, which had the task of attracting the audience's interest with its theatricality and effectiveness of stage and technical solutions. In other words, the focus was on the visual rather than the literary element.

The drama consisted of three acts, in the first act the viewer is introduced to the issues of the drama, the plot or conflict is connected to the second act, while the third act was reserved for resolving the situation. The themes of the plays were about love, dignity and jealousy. The most represented characters were the lady, the aggressor and the madman. For the baroque theater, it is interesting to draw attention to the prominent make-up of the actors around the eyes and mouth, to the baroque court costumes of the actors, which evoked their character. Inserts in costumes, high hairstyles, sparkling stones, decorated the actors. The actor had a distance from the role he was portraying, while the signs were extremely rigged. Feelings were conventionally shown by gesticulation, e.g. by placing the hand on the heart (Goethe 1995, Fischer-Lichte 2015).

Although the epoch was conceived in Italy, Spain assumed primacy in creativity. It is enough to recall *Miguel de Cerventes* or *Francisco de Quevede*, who did not avoid staging and mocking all elements of human stupidity. *Calderón de la Barca* and *Lope de Vega* are also considered to be one of the greatest artists of that era (Dočkal 1939).

The Lope de Vega Theater has its civic characteristics, the stage was located in the city courtyard and was very modest. *De Vega* drew the material for his plays from life, he directed special attention to the dynamics of the plot and interesting plots. Calderón's theater is courtly, the scenographies are lavish, the works are decorated with rich metaphors, the themes are universal and moral, they care less about the plot twists and turns, and more attention is paid to individuals, thus creating psychologically deepened characters (Dočkal 1939).

For the first time, there is a need to change the decoration in the theater. On the stage during the play, the stage equipment had to be changed, because that is what the writer would have asked for in the didascalia (Dočkal 1939).

6. THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF ACTING IN THE ERA OF CLASSICISM, ROMANTICISM AND REALISM

Classicism, a movement in European culture from the middle of the 17th to the second half of the 18th century, means a review of Greek and Roman antiquity. The artist's task is to imitate nature, which for the classicist as an artist meant the depiction of man as a moral being. The artist should depict those average and general human qualities of man. Likewise, it should avoid some special and specific characteristics or features.

Tragedy and epic were the most prominent literary genres. The leading French dramatists in the 17th century, *Corneille and Racine,* distinguished themselves by treating themes from antiquity, adhering to ancient theoretical principles (Pavlović 2005).

Civil tragedy had no place in the classicist doctrine due to the principle of propriety according to which the tragic hero had to be a king or a prince, while for citizens and the people, the place was in comedy. *Jean-Baptiste Poquelin Moliere* is the most prominent French comedian of classical poetics. Classicist tragedy had to be written in verse. The style of classicist tragedy is sublime.

The nobility of character and the action divided into five acts are the characteristics of the tragedies of this time. Respect for the principle of unity of plot, time and place was extremely required, and it was strictly prescribed what befits a presentation on stage. It is precisely the principle of the unity of action, time and place that tells us about the dramatic theater. It should be emphasized that the theater in Moliere's time developed gesticulation in the direction in which it signifies the typicality of a certain person in terms of his character and social status (Goethe 1995, Fischer-Lichte 2015).

The drama of classicism is an example of a rational drama, it requires the clarity of presented ideas and motivation based on reason. The drama contains a lesson for the viewer. The drama is to a certain extent moralistic - it condemns evil and vice, and praises virtues and the victory of duty over passion (Pavlović 2013).

Romanticism is an epoch, or rather a stylistic formation, given that it has its own characteristic themes, its own hero, its own style, aesthetics and theorists. The word itself was used in the form of the adjective romantic, which referred to the literature of the Romanic peoples from the Middle Ages until the 19th century (Šesnić 1996: 43-48).

The period of Romanticism is the first period of modern European literature, theater and culture. Its origin, around 1800, coincides with the establishment of modern civil society in most European countries, guided by the spirit of the French Revolution of 1789.

Instead of classicist reason, the *soul* comes to the fore in romanticism, and the principle of *originality* of creation is put in place of the principle of *imitation* (Božić 2018: 68). Romantics reject standardized and highly stylized poetic forms, they create in simpler forms, often inspired by folk forms.

Romantic scenes often feature humanized landscapes that amaze with their poetic beauty or the restless and unusual wildness of natural phenomena, so that the scenery on the stage becomes the main tool of artist expression.

In Europe, theater life is most represented in Germany, Austria and France. In Germany, resistance to classicism is already appearing in the youth movement *Sturm und Drang*, who demand to be freed from the principles of traditional dramaturgy, schools and poetics (Pederin 2005).

Realism means any art that insists on a believable relationship to the real. Of central importance is the relationship of literature, theater and culture to the existing, ongoing time. Realism creates an image of reality exactly as it is (Šicel 2000: 5-17). Contrary to romanticism, in realism narrative prose is fundamental as a longer form, and as a shorter form it exists as a short story, a novella, while poetry also found its place there.

The sphere of interest is a realistic narrative prose of shaping characters, which are no longer superficial, but are formed from a number of different traits. The characters develop and change through the text. It shows the inner life of the characters, who are socially, psychologically and intellectually motivated. Realistic characters have a unique character, they are motivated by their social affiliation (Žigo 2012: 445-458).

An essential feature of realism is the tendency to describe the external appearance of characters and space. The appearance of the interior space is often related to the character's characterization. The objectivity of the author is also visible when describing the characters and building their character (Gustave Flaubert, *Madame Bovary*). There happens the shaping and placement of as many different characters as possible, where it is insisted to show the consciousness of the characters through their inner monologue.

The plot and descriptions are subordinate to character determination. A socially motivated character is placed in the center. The most common realistic procedures have become physical, social and psychological portraiture, with the help of the environment that provides additional information about the character and provides detailed and precise description and narration with which the writer wants to achieve an impression of truthfulness and believability (Šicel 2000: 5-17).

The realism artists of the 19th century did not aim to imitate and portray reality as such. They give the theater a completely new function, which is the realization of the very relationships in society. The characters are brought into mutual social-psychological relations so that an analysis of social behavior can be done by the artists of realism. In this way, the viewer gains insights and has knowledge about social relations (Posavac 1986: 210-225).

Criticality, typicality and objectivity are the basic principles on which the art of realism rests (Žigo 2012: 445-458). Realism fulfills its function if it serves as a critique of social problems, if it warns of problems and potentially offers solutions. Typical characters of realism are set in such a way that one described character has all the character traits of the group to which he belongs. By showing one character on stage, the director also shows the entire group of people to which that character belongs.

7. THE BASICS OF THE DEVELOPMENT OF ACTING IN THE MODERN AND AVANT-GARDE ERA

The modern period is considered to begin in 1857, when Baudelaire's *The Flowers of Evil* was published. The modernists of the 19th century draw their foundations from the romantic beginnings of literature, their basic motto is the creation of a liberated literary and theatrical culture, newer and more modern, which will meet the needs of modern man.

Henrik Ibsen writes plays with social themes (*Pillars of Society, Enemy of the People*), but also plays with themes from current civil life in which the psychological conflict between the characters dominates, the ending of which is mostly tragic. Common to his works (*Nora, Wild Duck and Woman from the S*ea) is the dominance of female characters and their destinies. The unattainable pursuit of ideals in Ibsen's plays, in the later phase, is marked by symbols that unify the meaning of the text. The wild duck and the sea, in his works, are symbols with which the destinies of the characters are identified (Ibsen1928: 243-247).

Russian novelist and playwright Antun Pavlovich Chekhov is a supporter of the state of the soul, not of events. He is dedicated to the psychological states of the characters with symbolically displayed meanings. Chekhov's dramatic texts do not have a classic structure like a civil drama, plots are omitted in the dramas, there is no longer an emphasis on main and secondary characters. There are many characters, very often several characters are placed in the same situation (*Three Sisters*). The central themes around which the plays are built acquire a symbolic meaning, and the category of time and temporal transience determine the way in which Chekhov's heroes perceive the world (Matek 2006: 373-383).

New attempts to revive the theater appeared in the thirties of the 20th century when the theater faced a crisis. Some linked the theater crisis with the emergence of new media. The work of *Oscar Kokoschka, The Killer of Women's Hope*, is the first work that has elements of pantomime, rhythmic speech and scenographic fantasy. In the play, importance is given to the play of light, and the spotlights and the stage are in motion. Theoreticians of dramatic art most often associate it with *Alfred Jarry* and his *King Ubu* (1896), (Šimundža 1976: 165–165).

Avant-garde drama loses connection with both realistic and naturalistic theater, logical dramatic flow and conflict are omitted, spatial and temporal categories are negated, dialogues based on communication do not exist, psychological feelings are abolished, and the world is interpreted through irony, and monologue, pantomime and gestures are increasingly coming to the fore.

In dramas, the plot is thrown out, situations are introduced that do not make any sense (*Ionesco: Chairs, Beckett: Waiting for Godot*), which keep the audience all the time in some hope that something will happen, only to disappoint them in the end. The new drama has become a drama without events, there is no clearly indicated beginning or end. The psychology of people is a foreign concept to the new drama, social relations seem not to exist between people, the structure of the drama has collapsed. Attention is focused on seeing, on the action of the relationship between people and things (Metesi 2008: 945-958).

While the traditional drama had content and a message that it managed to convey to the viewers, the new drama represents a drama that has no lesson, a drama that says nothing. Traditional drama strove for the unity of the entire performance, while avant-garde drama completely destroyed that unity. At the moment when the message was supposed to be addressed to the world, the situation, plot and/or characters fall into farce (Metesi 2008: 945-958).

The word has changed the most in avant-garde drama, it does not have the same meaning as a word in classical drama; speech and its importance is no longer such an important element, it is reduced to the minimum of existence.

8. CONCLUSION

Drama and theater have been together for more than two thousand years and are inextricably linked. Although we have seen in this paper that in some periods there were efforts to destroy the dramatic components, the structure of the dramatic theater was still maintained. With justification, it should be emphasized that all forms of theater originated from drama and are based on it.

У наставку закључних разматрања, у табели бр.1., указали смо, *suma sumarum,* на главне карактеристике и обележја глуме кроз историју, а које смо истражили у раду. Ancient tragedy is a drama indees, given that it has dramatic elements that developed in the pre-dramatic period. On the other hand, *Racine's Phaedra* is considered a classical drama, while we consider other dramas that have show elements as epic dramas. Avant-garde dramas such as *Ionesco's* plays are also dramas, although they completely omit the concepts of classical drama. In the continuation of the concluding considerations, in table no. 1, we pointed out, *suma sumarum*, the main characteristics and features of acting throughout history, which we investigated in this paper.

Table No. 1. The main features of acting throughout history

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Ancient Greece	- the task of drama - to evoke strong impressions - drama shows individual everyday problems - actor - plays multiple faces - the choir - sings - actors wear half masks or rigid masks - the actors use huge puppets - actors are only free men

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Rome	- they built the first covered theater - men still played female roles - the actor could play multiple roles - the main actor was different from the others - the actors wear masks - in tragedies actors use reels - in the comedy of the actor's stand of comedians - in mime they perform barefoot - the costume indicates the actor's role

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Middle Ages	- ritual drama - a character in a dramatic text marked by a suit and a mask - the distance is shown by walking slowly - facial expressions and body position - gentle, basic and slow movements - the actor's head is slightly tilted - basic posture - the actors are dilettantes, they were not paid for it - actors were also priests - actors are still men, preference is given to young men

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Renaissance	- theatrical boards are placed at fairs - there are theaters in city squares and in front of inns - inherited dramaturgy from antiquity - the play has five acts - the symmetry of the characters is constant - characters are permanent - the actors' speech is energetic and dramatic - a man's body is an expression of his soul - civil suit is required for comedy - for the tragedy of imitation of antique clothing - a dramatic work carries a performance and is an important element of a theatrical act

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Baroque	- actors have limited freedom and movement on stage - actors are constrained in improvisation - scenography woven from scenes - large halls - the scene is full of theatrical techniques - the scene abounds with painted scenographies - numerous use of technical effects - the dramatic work is less important - scenic and technical solutions are interwoven with theatricality and effectiveness - the predominant characters are the lady, the aggressor and the madman - prominent make-up of the actors around the eyes and mouth - baroque court costumes that evoked character - inserts in costumes, high hairstyles, sparkling stones - the actor has a distance from the role - expressive gesticulation of the actors

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Classicism	- nobility of character - respecting the principle of unity of action, time and place - gesticulation in accordance with the character's typical character - gesticulation also shows the social status of the character - the drama contains a lesson for the viewer

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Romanticism	- the soul comes to the fore - the principle of imitation is omitted - traditional dramaturgy is rejected - it is done according to the principle of originality of creation - the landscapes amaze with their poetic beauty - the landscapes are painted by the restless and unusual wilderness of natural phenomena - the scenery on the stage becomes the main tool of the artist's expression

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
The Modern	- the dominance of female characters and their destinies - plots are omitted in dramas - there is no more emphasis on the main and secondary characters - there are a lot of characters - very often several characters are placed in the same situation

	Actors, Methods, Means, Props, Theater, Tasks
Avant-garde	- importance is given to the play of light - the spotlights and the stage are in motion - pantomime elements - rhythmic speech - scenographic fantasy - logical dramatic flow omitted - no conflict between characters - spatial and temporal categories are negated - dialogues based on communication do not exist - psychological feelings are abolished - the world is interpreted through irony - monologue, pantomime and gestures are increasingly coming to the fore - dramas do not have a plot - the structure of the drama is collapsed - situations are introduced that do not make sense - the drama has no lesson - the drama says nothing - speech reduced to the minimum of existence

REFERENCES

Аристотел 2005: Аристотел, *О ūјесничком умијећу*, Загреб, 2005.
Аристотел 1912: Аристотел, *Поеūика*, Загреб, 1912.
Батушић 1978: Батушић Н, *Повијесū хрваūскоīа казалишūа*, Загреб, 1978.
Божић 2018: Божић V, *Гlума у дрaмском и īлума у посūдрамском ūеаūру*, докторска дисертација, Београд, 2018, Факултет драмских уметности.

Božić 2015: Božić V, *Dramski lik u pozorištu danas*, Zborník referátov z XII. medzinárodnej Banskobystrickej teatrologickej konferencie v cykle DNES A TU, 2015, Akadémia umení v Banskej Bystrici, str. 313- 327.
Вујаклија 1980:Вујаклија М, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета Београд, 1980.
Цар-Михец 1996: Цар-Михец А, *Литургијска драма и њезино порийекло*, Флуминенсиа, год.8, 1996, бр.1-2, стр.83-91.
Д'Амицо 1972: Д'Амицо С, *Повијест драмског театра*, Загреб, 1972.
Демовић 1985: Демовић М, *Обредна драма у средњовјековном литургијско-глазбеним кодексима у Хрватској*, у: ДХК Средњовјековна и фолклорна драма и казалиште, Сплит, 1985.
Дочкал 1939: Дочкал К, Цалдерон де ла Барца, Обновљени живот, Vol.20. Но.2, 02/1939.
Fischer-Lichte 2015: Фисцхер-Лицхте Е, Семиотика казалишта, Загреб, 2015
Ибсен 1928: Ибсен Х, *Обновљени живот*, Vol.9. Но.4. Рујан 1928, Загреб, стр. 243-247.
Lessing Gottheld 1950: Лессинг Готтхелд Е, *Хамбуршка драматургија*, Загреб, 1950.
Матек 2006: Матек Ш. З, *Три сестре: монолошки или дијалошки говор?*, Задар, Цроатица ет Славица Иадертина, Vol.1 Но.1. 2006, стр.373-383.
Месарић 1976: Месарић Калман: *Казалиште у мијени вјекова*, Црква у Свијету, Vol.11 Но.1, Загреб, 1976.
Метеси 2008: Метеси Д. Ж, *Однос умјетности и живота у Пиранделла*, Институт за филозофију, Загреб, 2008. стр. 945-958.
Молинари 1982: Молинари Ц, *Историја позоришта*, Београд, 1982.
Павловић 2005: Павловић Ц, *Молиереове свечаности* А ЛА РАГУСАИНЕ, Дани Хварскога казалишта, Грађа и расправе о хрватској књижевности и казалишту, Vol.31 Но.1 Свибањ 2005, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу.
Павловић 2013: Павловић Ц, *Алфиеријева Меропе у Сплиту 18??. године*, Адриас, Но.18. 02/2013.
Педерин 2005: Педерин И, *Улога њемачке књижевности у борбама старих и младих у „Vиенцу"*, Задар, 2005.
Посавац 1986: Посавац З, *Казалиште, књижевност и естетика: стољећа хрватске драмске књижевности и казалишта,* 1986., стр. 210- 225.
Шеснић 1996: Шеснић Ј, *Романтика као наша судбина*, Чему, Vol. ИИИ Но.7/8, 06/1996, стр. 43-48.
Шицел 2000: Шицел М, *Полемике о реализму и натурализму у хрватској књижевности*, Загреб, 2000., стр. 5-17.
Шкиљан 1973: Шкиљан Д, *Актуалност грчког театра некад и сад*, 1973, доступно на: http://hrcak.srce.hr/119911?lang=hr
Шимунца 1976: Шимунца Д, *Драма европске мисли или мисао нове драме*, Црква у свијету, Vol.11 Но.2 Липањ 1976, стр. 165–165.
Тронски 1951: Тронски, И.М: *Повијест античке књижевности*, Загреб, 1951., стр. 26. – 40., доступно на: http://www.ffzg.unizg.hr/klaful/dokuwiki/lib/exe/fetch.php/tronski.pdf
Жиго 2012: Жиго И.Р, *Рецепција совјетског театра у ријечкој казалишној повијести*, Ријека, 2012, стр. 445-458.

Ванда Б. БОЖИЋ

ОСНОВЕ ИСТОРИЈСКОГ РАЗВОЈА ГЛУМЕ У ПОЗОРИШТУ ОД АНТИЧКЕ ГРЧКЕ И РИМА ДО МОДЕРНЕ И АВАНГАРДЕ

Резиме

Предмет истраживања овог раду усмерен је на развој глуме кроз фокус глумца као уметника и саме глуме као уметности. У раду су дати одговори ко су све били глумци те којим су се глумачким средствима користили. Надаље, у ком периоду преовлађује драмски театар, театар који

почива на елементима драме, а када настаје епски театар, те да ли елементе епског театра имамо на позорници још и пре појаве драмског театра. Драмско позориште темељи се на подражавању, на причи која има свој увод, заплет, кулминацију и расплет дешавања. У драмском позоришту, на сцени су ликови који су увек у неком сукобу. Код епског позоришта глумац приповеда, он показује догађаје који су се одиграли, он их приказује тако да нам о њима казује. Можемо закључити како је, у већини случајева, свака представа проткана и од епских и од драмских елемената те да је врло тешко говорти о само једном облику театра унутар једне представе.

Кључне речи: глумац, глума, улога, позориште, осврт на историјски развој, глумачка средства, драмско и епско позориште.

Рад је предат 30. септембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 75.071.1 Ђуза П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-41469

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗ СТВАРАЛАШТВА ПЕТРА ЂУЗЕ**

Апстракт: Рад се бави ликовним остварењима Петра Ђузе, савременог српског ликовног стваоца и универзитетског професора са Косова и Метохије. Реч је о сликару који се ликовним средствима супротставио прогону српског народа са простора Косова и Метохије осамдесетих година прошлог века. Егзодус који су Срби проживљавали у том времену уметник је најбоље исказао кроз властити стваралачки израз. Репрезентативни пример је дело *Двоглаворуша забрањује молитву,* из Ђузиног Хвостанског циклуса. Критичари су записали да је уметник без резерве препознао источник овог циклуса у далеким искуствима византијског и српског иконографског наслеђа (Ђуза је на посебан начин својим сликарством сведочио о неправди коју је његов народ проживљавао. Циклус је садржао слике монументалних димензија које су углавном уништене у његовом атељеу у Приштини 1999. године.

Кључне речи: Петар Ђуза, Косово и Метохија, ликовна уметност, сликарство, егзодус.

Српско уметничко стваралаштво на Косову и Метохији је током седамдесетих и осамдесетих година XX века дало значајна имена укупног српског, односно југословенског стваралаштва.

Српски уметници су се у том тешком времену, албанске политичке хегемоније у покрајини успели изборити за свој статус и афирмисати национално стваралаштво. Српска ликовна уметност на простору Косова и Метохије развија се до деведесетих година прошлог века у специфичним околностима, притиснута недаћама које су оптерећивале Србе на овом месту али и у настојању да прати савремене уметничке тенденције. Српска ликовна уметност на Косову и Метохији доживела је трагичну судбину 1999. године, када је значајан број уметничких дела ликовних уметника страдао, а већина стваралаца протерана са простора покрајине. Пример на којем препознајемо страдање оригиналних уметничких дела јесу чувена остварења Петра Ђузе!

Уметност носи лични печат уметника, његову перцепцију сопствене стварности, опредељену најчешће мотивима из најближе средине, инспирисану природом, људима и догађајима који су ту надомак његовог живљења.

Данас се теоретичари уметности једним делом окрећу и проучавању социјалних аспеката уметности. Када је у питању стваралаштво Срба са Косова и Метохије,

* Научни сарадник, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

овакав приступ је незаобилазан. Дешавања у покрајини, аутономној области југословенске државе - демонстрација почетком осамдесетих, бомбардовања крајем деведесетих, па све до отворене сецесије, оставиле су трага и на српске ликовне уметнике на Косову и Метохији.

Ликовно стваралаштво Петра Ђузе,[1] сликара и професора сликарства на Факултету уметности Универзитета у Приштини, у почетку је било усмерено према експресионистичком начину стварања, да би се након извесног времена кретало ка енформелу и апстрактној лирској поетици. Године кризе осамдесетих година прошлог века у његовом животном окружењу, учиниле су да се овај стваралац окрене ка приказивању савремених друштвених питања, са наглашеном религиозном и карактеристичном препознатљивом симболиком. Неслагање и отпор стихији, која ће српски народ натерати на масовни присилни одлазак са свог вековног огњишта, овај стваралац је најбоље исказао кроз властити уметнички израз. Својим сликама прорекао је црни усуд и трагичну будућност Косова и Метохије, у коме ће и његова дела страдати. Сва осећања, која су у дубокој спрези са косметским простором и оправдану бојазан за будућност, аутор је приказао на сликама циклуса „Хвостанска земља". Циклус је настао крајем осамдесетих година двадесетог века и бројао је педесет слика монументалних димензија, од којих је, на велику жалост српске ликовне културе, спасена само једна. Иако Хвосно чини само један део данашњег Косова и Метохије, уметник је тај назив пренео на простор у целини, начинивши тако духовну и историјску спону са византијским и српским средњовековним наслеђем (Елезовић 2007: 468). Савремено српско сликарство Косова и Метохије значајним делом је окренуто приказивању друштвених проблема и српског страдања (Елезовић 2008: 321-328).

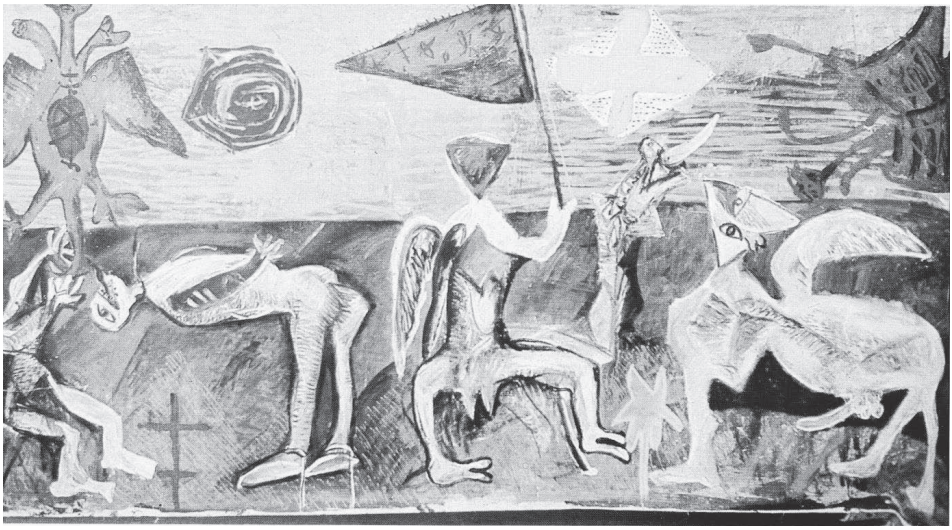
Како пише Јован Деспотовић,„[...] стваралачки скокови" који су се током последњих неколико година могли запазити у Ђузиним сликама све више су показивали одражавање духа времена и места друштвеног и етничког окружења у којем аутор делује. Уколико су се у његовим сликарским почецима могле уочити намере да властити „[...] обликовни језик надопуни оним искуствима што су идентификована као општа места савременог израза у уметности овога века, даљи развој је указивао на његову све већу заокупљеност најмање двама битним изворишттима. Један је без сумње условљен његовим индивидуалним положајем ствараоца, који је окружен средином бременитом многим егзистенцијалним и културним проблемима."Савремене уметничке тенденције, независно од простора на којем настају и развијају се, ствараоце стављају у један вид „видљиве и опипљиве" изолованости од друштва. Национални конфликти, који су ескалирали на простору где живи и ствара Ђуза, додатно су оптеретили ауторову моралну личност, али и уметничку свест (Деспотовић 1988: 1).

Деспотовић инсистира на тврдњи да је циклус хвостанских сликарских елегија први у тадашњој актуелној уметничкој сцени, који је био потпуно посвећен

1 Петар Ђуза је рођен 15. јануара 1952. године, у Невесињу. Академију ликовних уметности завршио је у Приштини 1977. године, а постдипломске студије на Факултету ликовних уметности у Београду, у класи професора Раденка Мишевића, 1981. године. Ђуза се поред сликарства бави и ликовном критиком а објавио је запажене текстове из области српске културе, ликовне уметности уопште и идентитетских питања.: (Ђуза 2016: 189-198).

историјском удесу српског народа и његовом повесном простору. За аутора није било дилеме у вези са тим шта је превасходан значај актуелног сликарства у трагичним историјским условима борбе за основно егзистенцијално питање – очување идентитета и права на постојање на измаку XX века. Деспотовић истиче да је „[...] српска средњовековна споменичка баштина отворена и неисцрпна књига истинског надахнућа. Петар Ђуза је без резерве препознао тај источник и његов циклус слика под називом *Хвостанска земља*, утемељен на далеким искуствима византијског и српског иконографског наслеђа. *Хвостански циклус,* слика Петра Ђузе завршетак је једног блиставог и вековног уметничког сведочења тог простора, или ренесанса, почетак једног новог, другачијег и занимљивијег српског сликарства данас. Од будућег одговора на ово питање зависе свеколике судбине, а не само индивидуална сликарска поетика једног стваралаца."(Деспотовић 1988: 2).

Слике из циклуса *Хвостанска земља* Ђуза је почео да ствара 1985. године. Основна физичка карактеристика слика јесу њихове монументалне димензије. Двадесет слика биле су димензија 240x140 цм, а осталих тридесет 120x100 цм. Грандиозна платна била су испуњена надреалном атмосфером и оничричком димензијом, а уколико бисмо закорачили мало дубље у разједињене фрагментарне облике, схватили бисмо да су дела садржавала све изражајне форме, а не само фигуративне. Платна су била изложена готово свим недаћама тог времена, као преурањене опомене за болни надолазећи хаос и патњу Срба са простора Косова и Метохије. И Пикасову „Гернику" Петар Ђуза је, може се рећи, косовизирао, а Малевичевим квадратима и круговима су дефинисани масакри над хвостанском децом. Нарочито се истиче приказ вриштања због наслућених уништених и распродатих српских кућа; одрицање људи од свога имања, вековног огњишта и на крају себе самих. „Изузетно мали број људи је тада разумео све стрепње, вапаје и опомене уметникове!" (Елезовић 2007: 468. Стојић 1997: 21).

Петар Ђуза, *Хвостански циклус*
Двоглаворлуша забрањује молитву, уље на платну, 300цм × 250 цм, 1986.

На сликама се могу запазити и утицаји магичне сликарске поетике Марка Шагала. Како сам Ђуза каже, у младости је читао Шагалове приче у којима он спомиње страдање и затирање једног часног народа на Балкану – Срба; њихову трагичну судбину у Првом светском рату, страдање њихове војске у походу кроз гудуре на путу спасења ка Грчкој. О сликарству Петра Ђузе критичари су записали да је уметник без резерве препознао источник циклуса „Хвостанска земља", који је утемељен на далеким искуствима византијског и српског иконографског наслеђа. Јован Деспотовић је у предговору каталога Ђузине изложбе у Бару препознао у уметниковим сликама далеке узоре из прошлости. Ако се српска средњовековна уметност стварала као симбол националне еманципације и социјалног осамостаљивања, савремени српски ствараоци Косова и Метохије директно настављају ту линију израза, емитујући на својим делима сигнале угрожености, страха за опстанак. Она препознаје на уметниковим сликама крик и протест, непристајање на судбину коју му други намећу (Деспотовић 1988: 1).

Хвостански циклус Петра Ђузе на најбољи начин одсликава снажне поруке уметника који се није мирио са положајем свог народа на Косову и Метохији у времену његових највећих страдања осамдесетих година прошлог века. Ђуза је био један од оних уметника који су својим сликарством сведочили о неправди коју је његов народ проживљавао. Исказивао је то снажно, на сликама монументалних димензија, чија композиција је јасно показивала његове емоције. Тако је настала и монументална слика *Двоглаворлуша забрањујемолитву* која приказује угроженост српске православне културе и духовности у покрајини. Нажалост, само мало података је сачувано о Ђузиним сликама из овог циклуса јер су уништене након прогона српског народа са Косова и Метохије. Њихова поетика, на крају се потврдила и одредила им судбину страдања о којој су сведочиле.

ЛИТЕРАТУРА

Деспотовић 1988: Јован Деспотовић. „Предговор" у: *Каталог изложби Петра Ђузе у Бару, Улцињу и Тивту*, април / мај / јун, 1988. године. Бар: Галерија Велим Лековић.

Ђуза 1993: Петар Ђуза. „Од Србизирања До Националног Стила у Ликовној Уметности." *Универзитетска Мисао*, 1 (1993): 28-34.

Ђуза 2016: Петар Ђуза. „Хомопростори Црњанског." *Бдење: часопис за књижевност, уметност и културну баштину*, 50 (2016): 189-198.

Елезовић 2022: Звездана Елезовић. „Афирмација српских вајара на Косову и Метохији." *Баштина*, 56 (2022): 553-62. https://doi.org/10.5937/bastina32-36832. 08.11.2022. године.

Елезовић 2008: Звездана Елезовић. „Имагинације, косметска драма, метохијски мотиви Звонка Павличића." *Баштина*, 25 (2008): 321-28.

Елезовић 2007: Звездана Елезовић. „Косовскометохијска 'Герника' Петра Ђузе", *Баштина*, 23 (2007): 467-474.

Стојић 1997: Катарина Стојић. „Петар Ђуза", *Ликовни живот*, 69/70 (1997): 21-22.

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

THE ART WORKS OF PETAR ĐUZA

Summary

The work deals with the artistic creations of Petar Djuza, a contemporary Serbian artist and university professor from Kosovo and Metohija. He, as a painter, opposed the persecution of the Serbian people from the area of Kosovo and Metohija in an artistic way in the eighties of the last century. The exodus experienced by the Serbs at that time was best expressed by the artist through his own creative expression. A representative example is the work *Two headed forbids prayer (Dvoglavoruša zabranjuje molitvu)*, from Djuza's Hvostan art cycle. This artist's cycle contained paintings of monumental dimensions that were mostly destroyed in his studio in Pristina in 1999.

Key words: Petar Djuza, Kosovo and Metohija, fine arts, painting, exodus.

Рад је предат 28. новембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 75.071.1 Јовановић П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-34553

Оригинални научни рад

*Милица М. ТОШИЋ**

ОРИЈЕНТАЛНО СЛИКАРСТВО ПАЈЕ ЈОВАНОВИЋА У ОКВИРИМА ПОСТКОЛОНИЈАЛНОГ ДИСКУРСА

Апстракт: У тексту ће се тумачити кључни појмови постколонијализма и постколонијалних студија са рефлексијом на оријентално сликарство Паје Јовановића. Основе истраживања су у оквирима утицаја окцидента и колонизаторских земаља на Јовановићево умјетничко стварање. Критичком анализом и компарацијом споменутих појмова покушаће се утврдити карактеристике оријенталног израза овог сликара кроз студију случаја његових дјела *Рањени Црногорац* (1882), *Мачевање* (1883) и *Кићење невесте* (1886). Теоријска основа за наведена истраживања ће се фокусирати на постколонијалним студијама Едварда Саида (Edward Said), Марије Тодорове (Marija Todorova), и Бојане Матејић, гдје ће се утврдити степен имплементације оријенталног дискурса у културној баштини српског народа.

Кључне ријечи: постколонијалне студије, оријентализам, Балкан, Паја Јовановић, оријентално сликарство.

УВОД

Постколонијалне студије настају осамдесетих година XX вијека у универзитетским центрима на Западу и истраживачким установама у некадашњим колонијама, нарочито у Индији. Области у којима се студије највише развијају су теорије и критике књижевности. Као метод дискурзивне анализе постају саставни дио антропологије, историје и студија културе (Ђорђевић 2008).

Јављање постколонијалних студија подстиче *linguistic turns* у хуманистичким наукама. Њихова се основа налази у Фукоовој (Foucault) критици дискурса синтезе „моћи" као „знања" и постмодернистичком угрожавању вјере у универзалност Западног Ума. У њиховом домену дјелује и Едвард Саид, палестински књижевник, професор и мислилац, који је оставио највећи утицај у теорији постколонијализма или студијама постколонијалних дискурса. Саид истиче да текст никада није у потпуности „само текст", што ствара слику о њему као теоретичару широког поља прожимања историје, књижевности и политике у домену студија културе. Важно је истаћи и значај његових теорија о идентитету и питању другог (другости). Оне постају основа за настанак и развој постколонијалних студија. Саид се узима за њиховог оснивача. Своје револуционарне идеје износи у дјелу *Оријентализам* (1978), кључном наслову цјелокупне постколонијалне теорије. Он у њему подстиче низ дебата

* Докторанд, tosic16@gmail.com

о односу Истока и Запада и начине спровођења доминације Запада над остатком свијета (Дамјановић 2015: 80). Оријентализам, као метод истраживања, није везан за Оријент, већ за анализу дискурзивног обликовања другог и економско-политичку доминацију колонизатора, али и обликовање стереотипа и предрасуда о освојеним земљама и народима. Саида не занима анализа „правог" Оријента, углавном зато што он не постоји као хомогена цјелина у конструкцији Запада. Он је пасиван, инфериоран, поводљив, сензуалан, културно заостао, апсолутно „друго", што даје супериорност Западу и право да га освоји и влада над њим (Ђорђевић 2008: 35-36).

Оријентализам има двоструку природу – аналитичку и теоријску. У првој преовладава аналитичка пракса са моделима анализе текста и дискурса. Са аналитичко-текстуалним обрасцем књижевног, медијског, умјетничког и научног текста реализује се истраживање и идентификација теоријских и политичких дјеловања као и различитих репрезентација Оријента. За разлику од аналитичког, теоријски оријентализам обухвата модерну политичко-интелектуалну димензију културе, али и теоретизацију репрезентације Оријента у текстовима Запада, што има основу у размишљањима Фукоа (Foucault), Лиотара (Lyotard) и Дериде (Derrida).

У почетном периоду настанка, оријентализам обухвата Западни дискурс у којем се истражује идентификација и репрезентација његовог идентитета у колонијалном дискурсу како би се утврдила производња друштвеног, политичког и историјског контекста. У каснијој фази оријенталне, а сада већ и постколонијалне мисли, могуће је препознавање репрезентације тј. означитеља веома важних каснијих историјских и друштвених промјена код Окцидента али и колонизованих народа. Најраније помињање Оријента налазимо у античким трагедијама: код Есхила (Αἰσχύλος) у *Персијанцима* (Πέρσαι, 472. п.н.е.) и Еурипида (Ευριπίδης) у *Бакхама* (Βάκχαι, 405. п.н.е.). Саид сматра да је појаву оријентализма на Западу подстакло оснивање катедри за изучавање класичне оријенталистике на неколико европских универзитета у Оксфорду, Паризу, Болоњи, Авињону, Саламанки. Ово се дешава 1312. године након што је Црквени савјет у Бечу одобрио његово изучавање. Тек у XVII вијеку оријентализам добија значајне академски признате текстове као што су *Оријенталистичке библиотеке* (1697) Бартелеми д'Ербелоа (Barthélemy d'Herbelot) затим предговор *Кур'ана* (1734) Џорџа Сејла (Georg Sale) и *Историја Оријента* (1657) Јохана Х. Хотингера (Johann Heinrich Hottinger). Нарочито јаке утицаје на развој оријенталистичке мисли и колонијалне епохе имали су организоване мисионарске службе, индустрија и колонијалне администрације крајем седамнаестог вијека, све у сврху успостављања европских интереса на Истоку. Тада оријентализам постаје нека врста „институције" којој је функција бављење Оријентом (Даковић 2009).

У центру постколонијалних студија (поред оријентализма) налази се и културни империјализам, који омогућава цјеловито и шире схватање концепата савременог свијета помоћу термина као што су идентитет, нација, мултикултурализам, дијаспора, емиграција, другост. Овај нов приступ изучавања модерног свијета Саид започиње у својој књизи *Култура и империјализам (Culture and Imperialism,* 1993) у којој приказује повезаност империјализма и културе током XVIII, XIX и XX вијека и проширује аргументацију оријентализма. У њој се описују и општи обрасци међусобоног односа модерног западног свијета, тачније великих империјалних сила

као што су Британија, Француска, САД, и њихових прекоокеанских територија. Култура и империјализам представљају изузетно дјело у дискурсу студија културе у којима је дат један снажан и нов аналитички импулс постколонијалних студија (Ђорђевић 2008). Саид у својим каснијим радовима ублажава опречан однос Запада и његових конструката створених у функцији имепријализма, окреће се више према култури, нарочито роману као важној форми у стварању империјалних гледишта, референци и искустава. Својим размишљањима и теоријским расправама оставља препознатљив утицај у широкој области хуманистичких наука, док интердисциплинаран приступ истраживања у потпуности одговара еклектичкој и хибридној постмодерној платформи. Наведено омогућава веома широке и препознатљиве расправе у хуманистичким наукама (Даковић 2009). Ови његови обрасци посматрања и тумачења оријентализма могу се примијенити на више различитих облика умјетности па се тако веома лако могу повезати и са темом која ће се изучавати у тексту. Однос Истока и Запада, њихов међусобни утицај, као и разноврсни облици њихове репрезентације, биће основа за наша даља истраживања.

ФОРМИРАЊЕ ПОСТКОЛОНИЈАЛНИХ СТУДИЈА

Настанак постколонијалних теорија започиње након два свјетска рата и великих геополитичких промјена које су поставиле основу за деколонизацију. Колонијални посједи су се различитим методама ослобађали директне политичке власти својих европских престоница. Тај процес није био једноставан и линеаран, он се одвија и данас на различитим нивоима једног новог друштва (Главаш 2012: 75).

Колонијално освајање се са економског преноси на политички план што производи унутрашње сукобе, затим на културни гдје се почиње користити језик колонизатора. На крају се уводе представе о освојеном народу као мање вриједном, мање цивилизованом и инфериорном. Полако се укључују слике о сепаратизму, мржњи, о властитој историји која нема правих вриједности што одражава антагонизам у овим државама а колонизаторима обезбјеђује политичку и економску контролу. Они постају „други" и не разумију језик цивилизације – умјетности, политике, науке (Лазаревић Радак 2014: 23-24). Колонизовани се искључују из система вриједности док постколонијалне студије критикују такав њихов подређен и маргинализован положај.

Прво јављање назива „постколонијализам" имамо у осамдесетим и деведесетим годинама XX вијека. Настанак нове теорије подстакла су, осим Саидовог *Оријентализма*, још четири дјела: *У другим свјетовима* (*In Other Worlds,* 1987) Гајатри Чакраворти Спивак, *Царство пише уназад* (*The Empire Writes Back,* 1989) Били Ешкрофт, *Нација и нарација* (*Nation i Narration,* 1990) Хоми Бабе и *Култура и империјализам* (*Culture i Imperialism,* 1993) Едварда Саида. Аутори су у својим радовима покушали установити откривање културних и философских премиса западне културе као и довођење у питање њихове универзалне претензије. Уопштено посматрајући, постколонијална истраживања се баве анализом представа о свијету коју су поставиле империјалистичке земље са културне и политичке тачке гледишта. Ове студије анализирају идеолошке дискурсе и дискурсе моћи, критикују модернизам и европоцентризам, а нарочито се занимају за маргинализоване и подређене културе или дијелове свијета.

Занимљиво је тумачење префикса „пост“, углавном зато што се он не односи на друштвену, временску димензију или економски и политички поредак који слиједи послије колонијализма. Прије се тумачи као одређени теоријски дискурс у којем се анализира европски колонијализам и његов утицај на односе Запада и бивших колонијалних земаља након њиховог ослобођења. Основа истраживања су културне праксе гдје се истовремено посматра утицај Запада на културе земаља које су се политички ослободиле колонијализма, и временски период када се колонијално искуство самоидентификује са окцидентом (Ђорђевић 2008: 30). Истовремено, префикс „пост“ повезује постколонијалне теорије дискурса и студије постколонијализма за постструктурализам а постколонијално стање за постмодерност.

Јављање постколонијалних студија може се повезати и са дјеловањем универзитетских центара на Западу, као и истраживачких установа некадашњих колонијалних сила, нарочито у Индији. Оне настају као реакција на колонијални дискурс који истиче значај колонијалних освајања, истовремено покушавајући претворити империјалну политику у узвишену мисију унапређивања колонизованих земаља. Ово значи да колонизаторске културе „спашавају“ и „цивилизују“ „примитивна“ и „инфериорна“ друштва и расе. Важно је нагласити да постепено освојене земље себе почињу доживљавати „мање вриједним“ и „развијеним“, што у будућности знатно компликује њихов положај у односу на колонизаторе.

Због ових премиса постколонијална теорија ревидира претпоставке колонијалног дискурса и покушава демистификовати идеје које чине основу европске империјалне визије свијета и човјечанства (Ђорђевић 2008: 30).

Значај постколонијалне теорије је у редефинисању колективног и личног идентитета. Лични идентитет се односи на постојање аутентичности личности без обзира на промјене *у* и *око* ње, а истовјетност, уједначеност и интегритет чине колективни идентитет. У постколонијалној критици ова два идентитета, значајно мјесто има појам *другости*, тј. прихватање реалности *другог* и поимање његовог значаја за нас саме и за оно што јесмо. У његовом дискурсу истиче се тежња ослобађања *другог* од обиљежја „другачије од“ и тежња за његовим посматрањем као вриједности по себи (Дамјановић 2015: 91-92).

Тема овог текста је умјетност Паје Јовановића у периоду када је утицај оријентализма био изразит у култури Европе и Балкана – крајем XIX и почетком XX вијека. Јовановићево сликарство документује и тумачи духовно стање његове земље окружене напредним европским државама чија се политичка размишљања заснивају на колонизаторским основама. Овдје постављамо питање: колико је у његовим дјелима аутентичног приказа различитих мотива а колико утицаја окцидента? Да би ово концизно перципирали, неопходно је дефинисати појам Балкана у оквирима научно-истраживачког дискурса оријентализма.

БАЛКАН-ОРИЈЕНТАЛИЗАМ

Крајем деведесетих година XX вијека Марија Тодорова, бугарска историчарка и професор на *Champagna Urbane* универзитету, издаје књигу *Имаginарни Балкан* (1997), која веома брзо постаје једно од најзначајнијих новијих научних студија

о Балкану. Она примјењује Саидов концепт *Оријентализма* на простор Балкана и издваја дискурс балканизма као систем представа, предрасуда и асоцијација у перцепцији западних земаља о балканском простору и народима.

Тодорова тумачи појам *оријентализам* као дискурс супротности између Истока и Запада, како би нагласила амбивалентну природу Балкана и прелазну зону између ових противрјечности. У ствари, Балкан постоји у међупростору континуираног преласка из једног у друго стање који се никад не завршава. Крајем XIX и у првој половини XX вијека Европа је постала синоним за напредак, благостање, ред, радикалне идеје, што омогућава јављање свијести о модерности. Балкан има свој положај и вријеме развоја који се разликује од европског центра (Бабић, Кузмановић 2015: 542). Он је увијек негдје између Истока и Запада у облику недовршеног, недозрелог сегмента Европе са тежњом ка напретку, али без његовог потпуног остварења и у вјечитој транзицији. Због ових карактеристика, Балкан заостаје у развоју од већине европских земаља и остаје „заглављен" у времену, тј. прошлости у којој се негирају напредак и процес а историја не помјера (Бабић, Кузмановић 2015: 542).

Иако је Балкан дио Европе, он је ипак културно конструисан као „другост", и као такав је апсорбовао велики број унутрашњих и ванјских друштвених, политичких, културних и религијских противрјечности, балканских и небалканских. Запад је на простор Балкана доносио стања национализма, антисемитизма, да би га могли осудити и назвати „неразвијеним". Овакви ставови су оправдали њихово уплитање у политичке и културне сфере држава на Балкану.

Марија Тодорова истиче да дискурс балканизма настаје искључиво на новинарској, путописној и другој литерарној форми за разлику од Саидовог оријентализма успостављеног на академском истраживању Истока (Бабић, Кузмановић 2015). Ово је важно напоменути јер су путовања и посматрања страних земаља утицала и на стваралаштво великог српског сликара Паје Јовановића.

ОРИЈЕНТАЛИЗАМ И СЛИКАРСТВО

У европској визуелној умјетности, нарочито француској и енглеској, на различите начине се вредновао и конструисао феномен оријенталног сликарства. Много тога је зависило од историјског контекста, културалног простора у којем је настао, тржишта, затим особености и склоности умјетника (Матејић 2014: 592). Оваква врста сликарства се први пут јавила у модерном облику након Наполеонових експедиција на Египат (1798) а његова популарност јача за вријеме рата за независност Грчке од Отоманског царства (1821–1829). Свој врхунац достиже након француске окупације Алжира (1830) када европски умјетници, претежно из Француске и Велике Британије, интезивно путују у земље Блиског Истока, источног Медитерана и Сјеверне Африке, које су по први пут постале доступне за обичне путнике, и тада откривају тајне мистичног и затвореног Оријента.

Осим у Великој Британији, оријентално сликарство се јавило и у Њемачкој у периоду освајања посједа у Африци, Аустроугарској која је имала претензије на Балканско полуострво, затим у Русији, Холандији, Шпанији, Португалу, Отоманском

царству, Сједињеним Америчким Државама... У свим овим земљама оно је имало улогу пропаганде у приказивању значаја њиховог освајања.

Оријентално сликарство одликује реализам са елементима неокласицистичког и романтичарског сликарства са дидактичким садржајем, док је иконографија натуралистичка, илузионистичка и фигуративна. Наратив је реалистичан како би се уклопио са колонијалним дискурсом који користи систем репрезентације, тачније, режим истине у складу са позитивистичким тежњама просвјетитељског духа у XIX вијеку. На сликама се приказују народни обичаји, фолклор, религијски мотиви, а најчешће сцене из харема, приказ робова, тржница, бедуина, ратника, оријенталног пејзажа и архитектуре (Матејић 2014: 594).

Овај правац настаје са појавом модернизма и импресионизма крајем XIX вијека. Потпуно ишчезава двадесетих и тридесетих година XX вијека, тј. у периоду стварања јаких антиимперијалних снага на Блиском и Средњем истоку.

ПАЈА ЈОВАНОВИЋ КАО ПРЕДСТАВНИК УМЈЕТНИЧКИХ ДЈЕЛОВАЊА ИЗМЕЂУ ДВА ВИЈЕКА

Простор Балкана је мјесто гдје се често сусрећу Исток и Запад са својим културно-политичким елементима (Источно и Западно римско царство, отоманско и аустроугарско царство, римокатоличка и православна религија, протестантизам, јудаизам, ислам). Иако се балканизам тумачи као варијација оријентализма, он не постоји као афирмисано академско поље у Западном научном свијету, а колонијализам на Балкану се у постколонијалној теорији тумачи као „имагинарни“ или „метафорични“ колонијализам.

Кнежевина Србија се оснива након ослобођења од отоманске власти 1804. године и послије тога се интензивно ради на развоју државе на политичком, економском и културном плану, нарочито од шездесетих година XIX вијека. Улаже се у научне и културне области за које се сматрало да ће бити од највеће користи за комуникацију и представљање нове државе у Европи. Нарочито се обраћала пажња на ликовну умјетност.

Српско становништво које је живјело на простору Хабзбуршке монархије достиже висок степен развоја и током времена постаје равноправни народ монархије, што им омогућава да постану кључан фактор у развој културе. Кроз њихово дјеловање у различитим областима умјетности јављају се и први токови европске културе у српској ликовној умјетности (прва половина XIX вијека). Беч постаје центар истраживања и стицања знања из правца класицизма све до седамдесетих година XIX вијека када примат преузима Минхен и нови правац романтизам.

У духу нових промјена и жеље да се створи напредна држава, нови оснивачи су имали тежак задатак пронаћи систем правила по којима би конституисали свој национални и културни идентитет. Национализам и истицање националног духа је било примарно у европским земљама, а пропагирало се као идеја и у новој српској држави. Када се јавља интересовање за истицање национализма? Оно се јавља одмах након Буржоаске револуције (1789) и преображавања аристократске културе у грађанску и националну. Затим, након Наполеонових ратова, тачније од краја XVIII

до почетка Првог свјетског рата, а у Србију стиже нешто мало касније. Развијање националне идеје у Србији се јавља у виду једне хибридне појаве, која има улогу конструисања и деконструисања европског идентитета кроз оријенталне мотиве у модерном српском сликарству. У овом случају се оријентализам користио за подражавање европског *Знања* како би се приказала партикуларна и аутентична култура која је у западноевропском контексту тумачена као *друга* или другачија култура (Матејић 2014: 598-599). Један од начина да се умјетник приближи напредном западном свијету била је мимикрија, тачније опонашање стереотипа Запада о Балкану и Оријенту као географској и културној маргини. Један од најистакнутијих српских сликара са оријентализмом и мимикријом у свом умјетничком изразу био је Паја Јовановић.

Јовановић се родио половином XIX вијека у Вршцу који је, у том периоду, био у склопу Хабзбуршке монархије. Први сусрет са умјетношћу остварује у занатској радњи свог оца, а своја интересовања за визуелну умјетност наставља на студијама у Бечу. Ту изучава елементе класичног сликарства, иако се тада у европској умјетности дешавају велике промјене. У овом периоду почиње развој модерне умјетности и нових праваца, тзв. *изама* (импресионизам, постимпресионизам, кубизам), који у свом дискурсу окупљају различите приступе тумачења стварности и умјетничког духовног стања. Све што је било у служби имитирања природе и мимезиса сада није у примарном положају, већ се истиче индивидуалност, експеримент, комбинације разноврсних медија и израза. Нови облици су комплексни начини „причања" о умјетничким интересовањима преточеним у разноврсне концепте и већом слободом стварања. Ипак, овај начин рада није био доступан Јовановићу – одрастао је у малој и неразвијеној средини. Одлучује се да своје школовање настави у Бечу, престоници у којој се нису пратили нови трендови. Тамо је умјетност имала само функцију развоја и чувања националног идентитета што утиче да Јовановић формира сликарски израз у маниру реалног сликарства и приказивања облика у тродимензионалном простору. У току студија своје стваралачке вјештине и могућности приказивања пиктуралног свијета он учи код два професора: Кристијана Грипенкерла (Christian Grippenkerl) и Леополда Карла Милера (Leopold Carl Müller). Потоњи је имао пресудан утицај на развој његовог оријенталног израза (Поповић 2014: 28).

Иако се читав Јовановићев опус сврстава у академски реализам, теме на његовим сликама нису идентичне у свим етапама рада и разликују се у жанровском, стилском и естетском погледу. У првој фази преовладава оријентална жанровска дескрипција гдје углавном приказује Балкан као једну од варијација оријента прилагођену западном тржишту. У другој фази његово сликарство служи изградњи националне идеје у периоду Краљевине Југославије затим Комунистичке Југославије, а трећа је сликарство буржоаског реализма са портретима намјењеним грађанском ентеријеру (Матејић 2014).

ОРИЈЕНТАЛНИ ОПУС ПАЈЕ ЈОВАНОВИЋА

Паја Јовановић је један од најплоднијих српских сликара. Он свој стваралачки порив успјешно артикулише у све периоде свог стваралаштва. Веома млад, са тек двадесет и девет година, постаје члан Српске академије наука и власник значајних

признања из умјетничких метропола као што су Лондон, Беч, Минхен и Париз. Његова дјела се и данас успјешно излажу и промовишу широм свијета, ништа слабије него у периоду његовог најпродуктивнијег аганжмана.

У оријенталном периоду, Јовановић се претежно фокусирао на реализам са основама у идеалистичкој њемачкој естетици и романтизму. Мотиви који формулишу овакве концепте су национална историја и митологија у дескриптивном и стереотипном облику, са нагласком на приказивање периода под турском влашћу. Његово сликарство не приказује оријентално-француску и британску реторику већ се развија под утицајем Бечке школе и двојне Аустроугарске монархије. Овакво освртање на германску културу омогућава реализацију умјетности са одликама класичног академизма и реалног приказивања балканског фолклора под утицајем дугогодишње османске окупације.

Прва фаза стваралаштва, према захтјевима западноевропског тржишта, садржи доминантне мотиве Оријента и Балкана. Током школовања у Бечу, Јовановић усваја *знања* о Оријенту настала након XVIII вијека у рационалистичком и просвјетитељском периоду када се развијају модерне западне и средњоевропске земље. Ово знање су користиле европске империјалне силе како би интегрисале и цивилизовале колонизоване земље, па се тим поступцима служила и Аустроугарска монархија у периоду освајања Балкана. Поступак оријентализације на Балкану почиње веома рано, још у XI вијеку доласком Турака Селџука и од тада они постају пријетња Западу. Представе о Турцима као *Другом* се у германском културно-историјском периоду шире нарочито у доба просвјетитељсва и открићем штампарије за коју је заслужан Мартин Лутер. Она омогућава концентрацију великог броја текстова доступног широком броју људи, па се ова идеја о Турцима распростире и у осталим европским земљама. Тада се почиње будити национални идентитет и жеља да се он задржи и не мијења. У великим политичким и историјским превирањима, јавља се интересовање Европе за Балкан крајем XIX вијека, након Велике источне кризе (1875–1878) и Берлинског конгреса 1878. године у вријеме диобе Балкана. Управо у овом периоду Јовановић изучава студије сликарства и под утицајем својих професора ствара у духу новог националног академског реализма. Његов период оријенталног сликарства се развија на основу савјета професора Милера и подстицања да путује и истражује обичаје, културу, историју, ношњу и крајолике народа којег треба реално представити у сликама без додатне дескрипције и дубљег значења. Како би испоштовао постављене задатке, морао се опсежно припремати. То је подразумијевало израду великог броја скица и студија одјеће, оружја, архитектуре на основу којих је радио оригиналне слике (Матејић 2014: 604-605).

На то да се Јовановић заинтересује за оријенталне теме утицао је и уговор са енглеским галеристом Томасом Волисом (Thomas Wallis) у трајању од десет година. У уговору се подразумјевало креирање слика са темама из свакодневног живота српског, херцеговачког, црногорског и албанског народа. Након овог уговора започиње период интензивног стварања великог броја слика са изразито живописним оријенталним и фолклорним композицијама: *Рањени Црногорац* (1882), *Гуслар* (1882), *Мачевање* (1883), *Кићење невесте* (1886), *Умир крви (крвна освета)* (1889), *Борба петлова* (1897)... Сложене композиције ових дјела су веома живописне,

изражених боја и препуне фигура у народним ношњама. На њима су приказани људи са Балкана како раде, уче користити оружје, боре се и живе живот у свим његовим сегментима. У току овог периода Јовановић много путује, проучава обичаје, ношњу, традицију, оружје, нарав и менталитет људи. Не само да обилази балканске земље, већ и Африку, Мароко, Шпанију, Кавказ и Египат. То му омогућава припрему великог броја разноврсних скица тј. основа за неке од његових најпознатијих слика.

Опис оријенталног периода започећемо сликом *Рањени Црногорац* у којој се јасно могу уочити оријентални елементи приказивањем свакодневног живота балканског народа. Композицијом доминира група мушкараца окупљена око рањеног младића са жељом да му помогну. Радња је смјештена у један плитак простор, једноставне и оскудне архитектуре уз одсуство сваког модерног, напредног и индустријског живота. Ликови су, у одјелима из отоманског периода, са ручно шивеним кошуљама, грубим докољеницама и кожним ципелама, бијеле боје коже што је атипично за ову врсту сликарства. У сликарству напредних европских земља најчешће се приказују људи тамније боје коже.

Младић је у наручју ратника обријане главе који сједи поред њега, док се са њихове лијеве и десне стране налазе наоружани мушкарци и уплакана свјетлокоса дјевојка. Присутан је и старац који, такође, плаче, и то са још једном групом војника. У позадини се, у полусјенци, назире још једна група ликова у народној ношњи. Иако се у западноевропским земљама оријентални простор приказује уз присутсво тамнопутих ликова жена и мушкараца у оријенталној одјећи, овдје је другост и одсуство цивилизације наглашена кроз маљавост ликова (бркови и брада), као нормативa источњачке мушкости и феудалних, заосталих визулених норми. Детаљи на одјећи, лицима и позадини су веома прецизни у израженим бојама локалног тона чиме сликар доказује висок степен техничког познавања компоновања и употребе основне палете боја. Присутан је изразити реализам са циљем да се нагласи значај, али и тежина улоге мушкараца у изразито патријархалном окружењу (Живковић 2009). Јовановић је под утицајем Милерового савјета избјегао стварање сентименталног дјела и усредсредио се на приказивање реалних ликова које је сусретао током свог путовања Балканом. На тај начин настаје дјело које се разликује од осталих оријенталистичких слика које се зансивају на путописним извјештајима, док Јовановић приказује своја лична искуства.

Историчар умјетности Лилијен Филиповић-Робинсон (Lilien Filipovitch-Robinson) примјећује да су ликови груписани у међусобну интреакцију која подсјећа на дјела оплакивања Христовог тијела. Десна стране слике је мање осврјетљена од лијеве те се на тај начин поглед посматрача усмјерава од лијеве ка десној страни слике, од првог ка другом плану кружним груписањем елемената и ка дијагоналном положају мачева које држе сељаци. Како би сцена била топлија и динамичнија, свјетло је наглашено црвеним фоном и добија се утисак одвијања радње директно пред гледаоцем. Потези четкице су на појединим мјестима широки како би нагласили чврстоћу зидова, затим кратких и брзих како би истакли фигуре у покрету. Филиповић-Робинсон истиче да Јовановић веома вјешто користи линеарну и ваздушну перспективу што ствара изразито реалну сцену свакодневне борбе балканских сељака под Отоманским царством и омогућава посматрачу да се поистовијети са патњама потлаченог народа.

Ова слика је посебно важна за Јовановића зато што представља прво дјело за које добија награду и признање о свом таленту од Бечке академије (оно је подразумјевало трогодишњу стипендију). Са овим одликовањем рјешава велике материјалне проблеме са почетка свог школовања и оно му омогућава веома активан и плодоносан рад.

Слика *Мачевање* се такође реферира на снажну улогу мушкараца у култури балканких народа, али сада у идеализованом односу младих и старијих генерација. Наратив је патриотски и у њему се потврђују типични патријархални ставови о родној диференцијалности, и разликама у друштвеним улогама црногорског народа током XIX вијека. Радња слике је смјештена у затворени простор обичне сеоске куће. У првом плану доминирају фигуре окупљене око лика дјечака и старијег мушкарца, који има улогу дједа и учитеља у вјештини мачевања. Он показује унуку како се држи мач и праве први потези према непријатељу. Са супротне стране се налази отац, мачем укрштеним у њихове. Иза њих су два мушкарца у положају тијела који сугеришу интересовање за час мачевања. Занимљиво је примијетити да се у потпуно маргинализованом, посљедњем реду налази дјечакова мајка са бебом и дјевојчицом показујући задовољство због присног дружења дједа и унука. Оријентални елементи су присутни у архитектури сељачке црногорске собе и у ношњама ликова типичним за вријеме владавине османског царства. Оно што је карактеристично за већину Јовановићевих слика насталих у почетној оријенталној фази, доминантној и у овој слици, јесу рурални простори и веома реално представљени ликови смјештени у сценама свакодневног живота сељака заокупљених темама из историје или народних обичаја. Ти простори су истовремено егзотичне, брдовите и кршевите симбиозе природе и архитектуре (најчешће из црногорских крајева), са одсуством индустријализације насупрот феудалних елемената.

Осим изразито доминантних мушких фигура, Јовановић се у овом опусу бави и темама сензуалности и заводљивости женског тијела. Његово тумачење жене се веома разликује од западног погледа гдје су оне претежно представљене као објекти пожуде у ишчекивању задовољења сексуалног чина, или егзотичног „тијела" које се може купити и посједовати. Док се на Западу крајња фиксација према женском тијелу „оживљава" сликањем харема, Јовановић их представља као часне, вриједне и моралне чланове заједнице – кроз улоге мајке и стуба породице. Све ове карактериситике заједно треба да их означе као факторе чија је једина улога обезбједити потомство.

Оваква размишљања су присутна у ритуалном припремању вјенчања на Балкану у слици *Кићење невесте*. Главни лик, невјеста, обучена је у свечану одјећу са типично оријенталним елементима (дукати, фес, прслук са везом, димије) којима прикривено наглашава љепоту и скромност младе дјевојке. Док се на Западу жене приказују у веома изазовним позама спремним за сва чулна уживања, овдје је атмосфера мирна и контролисана. Невјеста је окружена дјевојчицама, дјевојкама, женама средње и старије доби што симболично приказује све стадијуме животног циклуса са нагласком на веома важан догађај у животу младе жене. И у овој слици простор у којем се одвија сцена је слична као и у претходно описаним сликама. У питању је сеоска кућа са не претјерано истакнутим детаљима док се сви ликовни елементи концентришу на женске ликове. Нарочито упечатљиво је истакнута

свјетлина невјестине одјеће. Она сугерише на невиност и високе моралне вриједности. Улога јој је одвраћање пажње мушких погледа и чежње за њеним тијелом. На овим детаљима се види очигледна разлика у идентификацији жене и њеног лика на Јовановићевим сликама насупрот западних умјетника (Матејић 2014: 610-611). Како би се истакла љепота невјесте боје су реалне и живописне а детаљи на одјећи изразито прецизни. Топли тоналитети осликани су у дугим и кратким потезима четкице са равномјерном расподјелом освјетљења.

Јовановић нема много слика са доминантним женским ликом (неке од познатијих композиција на ову тему су *Жена са турбаном*, *Арбанаска ишрачица* и *Жена у оријенталној ношњи*) гдје је исти корпус мотива жене са подређеним положајем у патријархалном друштву, смиреног и моралног погледа на своју улогу у друштву. Она је инхерентна и спремна на потпуну послушност и само као таква може допринијети постојању једног чисто патријархалног система.

Јовановић веома блиско проживљава живот и свакодневне догађаје на Балкану што утиче на стварање инитмних сцена са којима се могу поистовјетити и посматрачи. Овај српски сликар афирмативно приказује живот на Балкану, у томе је и суштина привлачности његових оријенталних слика. Модерни критичари му, ипак, замјерају управо ово позитивно приказивање и сматрају да се више требао бавити тешком руралном свакодневицом. Филиповић-Робинсон сматра да је ова критика неутемељена. Бројна оријентална (а касније и реалистичка) дјела француских сликара ријетко су имала политичку конотацију и нису због тога морали оправдавати занемаривање социјалних проблема.

Паја Јовановић својим изузетним ликовним сензибилитетом акумулира знања стечена на факултету и повезује их са богатом културом балканских земаља стварајући веома комплексна дјела са оријенталном тематиком. Иако је овај начин стварања био присутан почетком његовог стваралачког опуса, већ тада је стекао поштовање и значајна признања широм Европе. Током своје веома дуге и продуктивне каријере, овај умјетник ствара дјела која својим концептима постају основе за прогрес српског сликарства између два вијека.

ЗАКЉУЧАК

Постколонијалне студије имају за циљ истраживање оставштине колонијализма и империјализма, стављајући фокус на посљедице контроле и експлоатације колонизованих народа од стране колонизатора. Оне анализирају друштвене и политичке моћи које одржавају колонијализам и неоколонијализам, заједно са социјалним, културним и политичким наративима између колонизатора и колонизованих. Уопштено посматрајући, постколонијална истраживања се баве анализом представа о свијету коју су поставиле империјалистичке земље са културне и политичке тачке гледишта, анализирају идеолошке дискурсе и дискурсе моћи, критикују модернизам и европоцентризам, а нарочито се занимају за маргинализоване и подређене културе или дијелове свијета.

У оквиру постколонијалних теорија у тексту се нарочита пажња посветила балканским студијама са нагласком на утицај Оријента у дискурсу ликовне умјетности.

Наводила су се истраживања бугарске теоретичарке Марије Тодорове и њена анализа Балкана, концпети Саидовог *Оријентализма* као и тумачења Бојане Матејић о оријенталном сликарству у српском ликовном дискурсу.

Тумачећи појам Балкана поставиле су се тезе о ликовном стваралаштву великог српског сликара Паје Јовановића у оквирима оријенталних утицаја у периоду стварања српске државе током XIX вијека. Иако потиче са сиромашног и неразвијеног подручја Балкана, његов изузетан таленат у приказивању свакодневног живота учиниле су га једним од највећих српских сликара између два вијека.

Почетна оријентална фаза Јовановићевог стваралаштва опсежно тумачи Оријент, а у обимном фундусу његових дјела на ову тему у тексту су анализиране слике *Мачевање, Рањени Црногорац* и *Кићење невесте*. У свим наведеним дјелима преовладава приказивање патријархалног друштва у којем доминирају изразито мушки ликови обучени у оријенталну одјећу као и свакодневни животни простор сељака и ратника. Једино се у посљедњој слици поставља фигура жене као ослонца и стуба сваке патријархалне породице што се није често приказивало у умјетности крајем XIX вијека. Због тога ова слика има већу вриједност, у умјетничком и историјском контексту.

Јовановић је једна од ријетких личности која је својим обимним радом оставила непроцјењив траг у духовном животу једног малог и сиромашног народа. Он је примјер како сликари великог талента могу бити носиоци порука којима се означава и ствара нова будућност. Непрекидно цитирање његових слика приликом тумачења утицаја османске власти на различите земље Балкана доказује колика је моћ умјетничког преношења идеологија. Његове слике су симболи страдања и патње са намјером да се она савлада и створи једно напредније друштво спремно да одговори изазовима новије историје.

ЛИТЕРАТУРА

Arnhajm 1997: Rudolf Arnhajm. *Umetnost i vizuelno opažanje*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, Studentski kulturni centar.

Babić, Kuzmanović 2015: Staša Babić, Zorica Kuzmanović. „Balkan kao vremenska odrednica – Diskurs balkanizma u srpskoj arheologiji". *Etnoantropološki časopis,* sv. 3, 539-555.

Bhabha 1990: Homi Bhabha. *Nation and Naration*. London: Routledge.

Glavaš 2012: Zoran Glavaš. „Razgradnja orijenta – razvoj i temeljni koncept postkolonijalne teorije". *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. 4 No. 4.

Damjanović 2015: Žana Damjanović. „Uloga postkolonijalne misli u redefinisanju zapadne vizije svijeta". *ZNAKOVI VREMENA*, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, Naučno istraživački institut „Ibn Sina" Sarajevo, br. 67, 74-96.

Daković 2009: Nevena Daković. „Edward Said", u Miško Šuvaković, Aleš Erjavec (ur.), *Figure u pokretu: Savremena Zapadna estetika, filozofija i teorija umetnosti,* Beograd: Atoča, str. 564-585, ISBN 978-86-87869-01-1.

Đorđević 2008: Jelena Đorđević. „Postkolonijalna teorija diskursa". *Godišnjak FPN: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu*. UDC 316.75 325.8 str. 29- 45.

Živković 2009: Mita Živković. *Paja Jovanović akademski slikar*. Beograd: Narodni muzej u Beogradu.

Kusovac 1979: Nikola Kusovac. *Paja Jovanović – slike velikog formata*. Beograd: Narodni muzej u Beogradu.

Lazarević Radak 2001: Sanja Lazarević Radak. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.

Matejić 2014: Bojana Matejić. „Orijentalizam i drugi u modernom slikarstvu". U: Šuvaković, Miško (ur.) *Istorija umetnosti u Srbiji 20. vek: moderna i modernizam (1878–1941)*. Beograd: Orion art, 591–613.
Nikolić 2015: Jovana Nikolić. *Realnije od realizma.* <https://www.portalmladi.com/paleta-srpskih--slikara-paja-jovanovic-realnije-od-realizma/>. [22.2.2021].
Popović 2014: Radovan Popović. „Razmatranje formalno-kompozicijskih karakteristika orijentalističkih slika Paje Jovanovića". Zbornik radova Akademije umetnosti, Univerzitet u Novom Sadu: Akademija umetnosti, br. 2, 27-44.
Said 2001: Edvard Said. *Kultura i imperijalizam*. Beograd: Beogradski krug.
Spivak Čakravorti 2003: Gajatri Spivak Čakravorti. *Kritika postkolonijalnog uma*. Beograd: Beogradski krug.
Stevens 1984: Mary Anne Stevens. *The Orientalists: Delacroix to Matisse: European Painters in North Africa and the Near East.* London: Royal Academy of Arts.
Tadić 2009: Dejan Tadić. *U pesmi boja. (Beleške o životu i radu Paje Jovanovića)*. Beograd: IP Book.
Timotijević 2010: Miroslav Timotijević. *Paja Jovanović*. Beograd: Narodni muzej u Beogradu, 71-117.
Todorova 1997: Maria Todorova. *Imagining the Balkans.* NY and Oxford: Oxford University Press.
Todorović 2009: Momčilo Moša Todorović. *Paja Jovanović*. Beograd: Radionica duše.
Wölfflin 1969: Heinrich Wölfflin. *Klasična umjetnost*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Milica M. TOŠIĆ

ORIENTALIST PAINTING OF PAJA JOVANOVIĆ IN THE CONTEXT OF POSTCOLONIAL DISCOURSE

Summary

This text will interpret the key concepts of postcolonialism and postcolonial studies with a reflection on the orientalist paintings of Paja Jovanović. The basics of the research concern the influence of the occident and colonizing countries on the artistic creation of Jovanović, with a critical analysis and comparison of the mentioned terms aiming to determine the characteristics of this painter's orientalist expression through a case study of several of his works: The Wounded Montenegrin (1882), Fencing (1883), and Adorning of the Bride (1886). The theoretical basis for this research are mainly the postcolonial studies of Edward Said, Marija Todorova, and Bojana Matejić, aiming to determine the degree of implementation of orientalist discourse in the cultural heritage of the Serbian people.

Key words: postcolonial studies, orientalism, Balkans, Paja Jovanović, orientalist painting.

Рад је предат 7. јула 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 37.091.64"465*06/11":78(497.11)
37.015.31:323.1(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40599

Оригинални научни рад

*Данијела М. СУДЗИЛОВСКИ**

*Марија К. ТАНАСКОВИЋ***
Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У УЏБЕНИЦИМА МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ

Апстракт: Рад се бави анализом уџбеника за наставни предмет Музичка култура за млађе разреде основне школе, са циљем да се утврди у којој мери они доприносе јачању националног идентитета ученика. Како би резултати били релевантни, анализирани су уџбеници више издавача. Извршена је квантитативна анализа садржаја и идентификовани су они који су у вези са подстицањем развоја националног идентитета. Такође, анализирана је дидактичко-методичка апаратура која прати основни текст, а која је у вези са националним идентитетом. Издвојени су сликовни садржаји и опште информације које тумаче песме или композиције за слушање. Резултати истраживања указују да садржаја који доприносе јачању националног идентитета у уџбеницима за Музичку културу нема у довољној мери, да су веома мало праћени сликовним садржајима, док опште информације скоро да и не постоје.

Кључне речи: национални идентитет, музичка култура, уџбеници, сликовни садржај, опште информације.

Данас, у време глобализацијских процеса, питање националног васпитања је у фокусу сваког друштва које води рачуна о будућности младих генерација. Улога националног васпитања је да очува и развије националну свест како би се остварили национални интереси и заштитили од глобалистичких тенденција хегемонизације и потирања културне самобитности (Јовановић, Парлић 2010: 151). Глобализација, као савремени друштвени процес, врши негативни утицај на очување традиционалних културних вредности. Грађански концепт нације, који је карактеристичан за глобализацију, ставља у други план националне властите вредности (Avramović 2010). Стога је потребно оснажити национално васпитање и код деце развити осећај за припадност једном културном, географском и историјском простору, кроз одговарајуће садржаје и активности. Гилрој (Gilroy 1993) сматра да бављење сопственим културним коренима не значи да је појединац ограђен традицијом, већ да је такво ангажовање суштински део његовог напора да се оријентише у (савременом) друштву. Пошто је култура процес (Hall 1990), а не стабилан и комплетан производ, културни ресурси – артефакти, ритуали и знање, музика-представљају

* Ванредни професор, danijelasudzilovski@gmail.com
** Доцент, zmajaaa@gmail.com

основу за континуирану изградњу и поновно преговарање о националном идентитету. Формирање националног идентитета је у доба глобализације спорно и изазовно питање и у политици и истраживању, али и у васпитно-образовном процесу. Национални идентитет има широке импликације како на мањинске заједнице и појединце, тако и на друштво у целини (Lidskog 2017: 23).

Своје мишљење о кризи идентитета износи и Владета Јеротић: „Изгледа да је све теже у савременим условима [...] да се осећање идентитета света у човеку одржи усправним и стабилним" (1988: 16). Владета Јеротић идентитет описује као „језгро наше личности коме су људи од памтивека давали разна имена, пружа нам чудну сигурност и извесност [...] и у току целог живота остаје са собом идентично" (1988: 15).

Ерик Хобсбаум (Hobsbaum 1990) национални идентит означава као основу за развој и напредак сваке нације. Развој националне свести везује се за 19. век, када су се појавили национални покрети, који су трагали „за коренима", између осталог, и за музиком која је везана за традицију, а све у сврху очувања од заборава (Davis 2005: 5). Очување и развој националног идентитета, достојанства и вредности, односно супростављање некритичком преузимању туђих вредности зависи од формиране националне свести кроз национално васпитање (Јовановић, Парлић 2010).

МУЗИКА У СКЛОПУ НАЦИОНАЛНОГ ВАСПИТАЊА

Процеси везани за национално васпитање одвијају се првенствено у кругу породице, а затим у предшколским и школским институцијама. Те стога оно што се научи у предшколском и у раном школском добу остаје својина појединца читавог живота. Зато је битно развијати интересовање за традицију, а самим тим и за народну музику. На тај начин се може утицати на формирање и развијање националног идентитета детета. У очувању националних културних вредности основна школа има важну улогу. Аврамовић наводи да је циљ националног васпитања „укорењивање ученика основне школе у вредности националне културе и развијање свести о припадности одређеној заједници" (2010: 75), односно, да се развија патриотизам и да се чува народна традиција. Због процеса глобализације, са одређеним токовима идеја, људи и производа, континуирано се јављају разлике између културних идентитета, пракси и припадности (Robinson 2013). Појединци и групе стално морају да реагују на нове феномене и праксе, те је све теже говорити о различитим и фиксним културама. Ово важи и за музику, где глобално ширење музичких жанрова пружа могућности за музичку хибридност, што може утицати на формирање (националног) идентитета. Такође, требало би нагласити да је музика, будући саставни део културе, важна за формирање индивидуалног, друштвеног и националног идентитета. Музика може послужити као простор и пракса која повезује чланове групе заједно, тако да они себе посматрају као припаднике одређене (националне) културе и, како наводи Шилмен (Sheleman 2006), можда имају одређени задатак или мисију коју би требало да остваре.

Историјски контекст појавности музике указује да је она у развојним фазама била неодвојиво повезана са нацијом и национализмом и да се може третирати као доктрина у чијим оквирима се еманциповала национална свест (Paladin 2016: 34). Имајући наведено у виду, може се закључити да је улога музике у развоју националног

идентитета вишеструка. Музика укључује низ друштвених значења и делује на свим нивоима друштва, од појединца до глобалног и игра кључну улогу у животима многих људи (Hallam 2009). Има више функција, па може омогућити људима да разумеју себе, формирају и одржавају друштвене групе, учествују у емоционалној комуникацији (Lidskog 2017: 24).

Кроз народну музику негује се језик, национална свест, социјална припадност, оригиналност и посебност одређене средине. Музика као специфичан медиј комуникације јача националну свест у политичком и културном животу. Код Гвида Адлера (Guido Adler) музички национални идентитет представља врсту социјалне самобитности (према Zofia 1977: 216), а Паладин наводи да се музика као социјална категорија може сматрати нераздвојним елементом слојевитости националног идентитета (2016: 36). Народна музика има много елемената који окупљају људе. Од микролингвистичких и метричких структура, до степена формалности извођења, постаје свеобухватни тип инклузивности и симболизма са којим се људи могу идентификовати. Идентификација је, међутим, само полазна тачка, јер музика може да изазове не само националне тенденције, већ и да мобилише људе у одређеним ситуацијама. Хадсон (Hudson 2007) наглашава чињеницу да народна музика представља средство да се код људи поново идентификује осећај национализма са културним традиционализмом.

Музички фолклор се дефинише као производ усмене традиције, кога обликују: 1) континуитет, који повезује садашњост и прошлост, 2) варирање, које настаје од стваралачког импулса појединца или групе и 3) селекција, коју врши заједница, одређујући један облик или више облика у којима музика траје (*Muzička enciklopedija,* 1971: 592). „Фолклор је пример веома стабилне и комуникативне глазбене грађе, од вишесмислена значења за схватање националног у глазби" (Bergamo 1989: 210).

Традиционална музика може да се опише као „палета" значења којом се може уобличити широк дијапазон идентитетā, од појединачних, групних, па до обухватнијих као што су локални, етнички и културни (Ристивојевић 2012: 471). Тој „палети" припадају народне песме и игре, химне, патриотске песме и духовна музика.

Традиционалне народне песме су темељ на коме се поуздано могу градити осећања националне припадности, васпитавати музички укус и неговати етичке вредности (Павловић, Сарајлић 2018:62).

Потребу да се са малом децом изводе народна кола и да се на тај начин утиче на јачање њихових националних и етичких осећања, подвлаче Љубица и Даница Јанковић (1937: 18). Народна кола и игре са певањем, осим што утичу на развијање и јачање националне свести, имају вишеструку улогу. Преко њих се развија дечији глас, дечија креативност и стваралаштво, концентрација. Такође утичу и на дечју социјализацију.

Национална химна је вокално-инструментална композиција која симболизује државу или може бити посвећена боговима или херојима, односно знаменитим личностима. Химне које симболизују државу могу бити компоноване или настају од борбених песама неког народа. „Извођење химне за време разних церемонијалних догађаја је у функцији друштвености човека, јер се тиме потврђује припадност одређеној заједници" (Bužarovski 2016: 95).

Садржај патриотских песама везан је за теме као што су: отаџбина, одређени крај Србије, историјска личност, догађај из историје Србије итд. Циљ и порука

патриотских песама, у које спада и химна, јесте да изазову и јачају емоције усмерене ка одредницама које дефинишу припадност.

У вези са националном традицијом, односно припадношћу одређеној нацији јесте и духовна музика. Социологија музике значајно место посвећује управо односу религије и музике: „емоционална моћ музике налази свој најјачи медиј у подручју религије, посебно у концепту религије да се ствари *осећају*, а не да се оне *схватају*" (Bužarovski 2016: 118).

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

У претходне две деценије музички педагози изучавају национално васпитање у оквиру музичке културе више него што је то раније био случај.

Резултати истраживања у оквиру монографије *Национално васпитање у настави музичке културе*, ауторā Белојица Павловић и Цицовић Сарајлић (2018), показују да ученици основне школе нису у довољној мери упознати са садржајима националног васпитања. Исти извор доноси резултате који указују да је уочљива недовољна присутност садржаја музичког фолклора, патриотских песама, као и српске духовне и уметничке музике у наставним програмима и уџбеницима музичке културе (Белојица Павловић, Цицовић Сарајлић 2018: 181). Мишљење ауторки је да ученици не познају и нису довољно заинтересовани за ове садржаје због недостатка музичких садржаја националног васпитања у наставном програму и у уџбеницима музичке културе. Биљана Павловић и сарадници баве се широким спектром тема везаних за ову област. Неке од њих су: укључивање народног музичког стваралаштва Косова и Метохије у наставу музичке културе у основној школи (Павловић 2012); изучавање музичког фолклора Рашког краја (Павловић 2004; Рашковић, Павловић 2015); обрада народног стваралаштва по моделу интегративне наставе (Павловић, Сарајлић 2013). Изучавање народне музике Косова и Метохије у уметничкој музици указује на њихову запостављеност и нуди могућност њихове партиципације у наставу музичке културе (Павловић 2013). Разматрајући дидактичко-методичка питања везана за национално васпитање, ауторке указују на значај избора, увођење и обраду народних песама и игара свога и других народа, српских патриотских песама и националне уметничке музике у настави (Павловић, Цицовић Сарајлић 2020:160). Тема националног васпитања у музичкој култури разматрана је у оквиру хуманистичких, интеркултуралних вредности, кроз заступљеност и значај патриотских песама, или у корелацији са историјом, односно са српском уметничком музиком у време Великог рата (Павловић, Сарајлић 2014, 2015, 2016).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи од важности утицаја на развој националног идентитета деце млађег школског узраста постављен је циљ теоријско-емпиријског истраживања који гласи: утврдити у којој мери уџбеници који се користе у реализацији наставе музичке културе нуде садржаје који утичу на развој националног идентитета. Како би се реализовао циљ истраживања, постављени су задаци: 1) извршити квантитативну анализу

и идентификовати оне садржаје који су у вези са подстицањем развоја националног идентитета; 2) анализирати дидактичко-методичку апаратуру која прати основни текст и издвојити ону која је у вези са националним идентитетом. У истраживању је коришћена метода теоријске анализе и метода анализе садржаја, а дескриптивна метода у дискусији резултата. Јединице анализе за први задатак су: народне песме и игре, химне, и патриотске песме, а за други: сликовни садржаји и опште информације везане за културну баштину, личности, обичаје, традицију, симболе, обележја и географске појмове. За узорак истраживања одабрано је 20 уџбеника, по четири за сваки од четири разреда основне школе, од пет издавача који се користе у реализацији наставе музичке културе. Предмет анализе су уџбеници у издању Креативног центра (у даљем тексту И1), Логоса (И2), Клета (И3), БИГЗ-а (И4) и Едуке (И5). Независну варијаблу представљају сви предвиђени садржаји, а зависну чине садржаји који су у вези са националним идентитетом (народне песме и игре, химне, духовне и уметничке композиције компоноване на народне теме, те патриотске песме).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

1) Почетни корак истраживања подразумевао је квантитативну анализу целокупног садржаја у уџбеницима, која се односи на: бројалице, песме, музичке игре, садржаје за свирање и слушање музике. Из целокупног садржаја селектован је онај који може да утиче на развој националног идентитета.

Квантитативна анализа укупног садржаја у уџбеницима од 1. до 4. разреда основне школе показује да се издавачи, односно аутори, разликују у концепцији уџбеника. Укупан број понуђених садржаја креће се од 187 до 324, што представља велику разлику у понуди, а такође и различите приступе ауторā у конципирању уџбеника.

Табела 1. Анализа садржаја у односу на укупан и селектовани број

Укупан број садржаја по издавачима (сви разреди)		Број садржаја у вези са нац. идентитетом	Проценат заступљености садржаја у вези са нац. идент.	Број садржаја у вези са нац. идент. – без понављања у различитим разредима	Проценат заступљености садржаја без понављања у различитим разредима
И1	324	72	22,22	62	19,14
И2	291	70	24,05	54	18,56
И3	267	69	25,84	52	19,47
И4	247	84	34,01	68	27,53
И5	186	56	29,95	42	22,46

Резултати приказани у Табели 1 показују да није у сразмери укупан и број садржаја које смо издвојили – њихов удео у процентима креће се од 22,22% до 24,01%. Један издавач је садржајима у вези са националним идентитетом посветио трећину уџбеника (34,01%), док су остали датим садржајима посветили нешто мање простора (29,95%) или су прилично оскуднији у понуди (нпр. 22,22%). Удео народних песама и осталих категорија које доводимо у везу са утицајем на формирање и развој националног идентитета у укупном обухватању, није задовољавајући.

Тај број је реалнији и знатно се умањује ако узмемо у обзир да се исте песме или композиције за слушање понављају у различитим разредима. Код три издавача имамо сличне резултате, односно обухват ових садржја у целокупној понуди износи око једне петине простора у уџбенику (нпр. 19,47%), што је изузетно мало. Ни највећи проценат од 27,53% не задовољава потребе укључивања ових садржаја у наставу музичке културе.

Углавном се понављају песме за певање. Код композиција за слушање то најчешће није случај. Понављање *Химне Боже правде* и *Химне Светом Сави* има оправдања. Такође, можемо правдати и понављање песама модела (уз одређену меру, што значи да се иста песма не мора понављати у сва четири разреда). Примећује се да се одређене песме код већине издавача непотребно понављају у различитим разредима (нпр. *На крај села*, *Зелени се јагодо*, *Ја посејах*). Морамо имати на уму да се ученици са овим песмама срећу и у предшколској установи и да онда не постоји довољно добар разлог да се одређени садржаји понављају неколико пута, а да се не планирају нови и за ученике интересантнији садржаји. Иако не спада у категорију која је у фокусу рада, морамо скренути пажњу да се у различитим разредима понавља *Рођенданска песма*, за шта свакако не постоји оправдање. Сматрамо да је задржавање на одређеном садржају из године у годину сувишно и да су ученици због тога ускраћени за већи и избор одговарајућих садржаја.

Табела 2. Садржаји у оквиру разреда који утичу на национални идентитет

Издавач	Разред	I	II	III	IV	Укупно садржаја
И1	укупан бр. садржаја	65	73	85	101	324
	% садр. у вези са нац. идент.	21,54	23,29	22,35	21,78	
И2	укупан бр. садржаја	68	67	82	74	291
	% садр. у вези са нац. идент.	22,06	28,36	28,05	17,57	
И3	укупан бр. садржаја	59	75	61	72	267
	% садр. у вези са нац. идент.	18,64	26,67	32,79	25,00	
И4	укупан бр. садржаја	49	63	54	81	247
	% садр. у вези са нац. идент.	20,41	31,75	38,89	40,74	
И5	укупан бр. садржаја	52	44	39	51	186
	% садр. у вези са нац. идент.	26,92	31,82	33,33	31,37	

Уочава се да садржаји који се доводе у везу са националним идентитетом нису били у првом плану аутора који су креирали уџбенике. Код Креативног центра ови садржаји се увећавају из разреда у разред, а код осталих издавача удео ових садржаја варира. Шароликост приступа овоме може се уочити у резултатима најмање и највише заступљености у четвртом разреду (17,57% – 40,74%).

У следећој табели дати су садржаји по категоријама. Код формирања табеле, која ће послужити анализи, искључени су дуплирани садржаји.

Табела 3. Садржаји који утичу на национални идентитет, по категоријама

Издавач	И1		И2		И3		И4		И5	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Народне песме	40	66,66	35	60,34	23	52,27	27	54,00	33	63,46
Химне	1	1,67	2	3,45	2	4,55	2	4,00	2	3,85
Композиције на народне теме	4	6,67	4	6,90	5	11,36	2	4,00	1	21,15
Народна кола	7	11,66	7	12,07	7	15,91	3	6,00	1	1,92
Духовне композиције	4	6,67	8	13,79	4	9,09	11	22,00	5	9,62
Патриотске песме	4	6,67	2	3,45	3	6,82	5	10,00	0	0,00

Трагајући за циљним садржајима издвојили смо народне песме, химне, композиције компоноване на народне теме, народна кола, духовне композиције и патриотске песме. Као што је очекивано, највећи број припада народним песмама (52,27% – 66,66%).

Светосавска химна је обавезан садржај за све анализиране издаваче, с тим да се код Креативног центра појављује тек у трећем разреду. Код истог издавача имамо одсуство државне химне у уџбеницима за све разреде. Сматрамо да су обе химне обавезне у сва четири разреда и нема оправдања за наведени пропуст.

Различите приступе у концепцији уџбеника можемо уочити када је реч о учешћу композиција које су компоноване на народне теме. Код једног издавача удео тих композиција износи 21,15%, док је код другог таквих композиција свега 4,00%. У ове композиције смо убројали *Руковети* Стевана Стојановића Мокрањца, *Балканску игру* Марка Тајчевића, *Марш на Дрину* Станислава Биничког итд.

Укључивање народних кола у садржаје уџбеника подељено је на оне издаваче и ауторе уџбеника који скоро занемарљиво (1,92%) укључују ове садржаје (предвиђено је само једно коло за сва четири разреда), до оних који овом садржају посвећују мало више пажње (15,91%).

Патриотске песме су такође различито третиране, од оних издавача у чијим уџбеницима заузимају једну десетину садржаја, до издавача у чијим уџбеницима не постоји ниједна песма са овом тематиком у понуди од првог до четвртог разреда.

2) Други део истраживања односио се на идентификацију категорија националног идентитета у које спадају симболи и обележја, личности српске музичке баштине, географски појмови Србије, културна баштина, религија и обичаји, народни инструменти, а све то дато кроз сликовне садржаје и опште информације. Уџбеници за наставни предмет Музичка култура обилују сликовним садржајима, највише у облику илустрација и у мањем обиму фотографија. Из тог разлога нисмо узимали у обзир њихов укупан број како би истраживање било релевантно. Опште информације (нпр. објашњења кола, химне, Божића, Бадњег дана, додола итд.) такође нисмо везивали за укупан садржај, већ смо ове категорије везали за садржаје који су били предмет првог дела анализе.

Табела 4. Сликовни садржаји и опште информације

Издавач	И1		И2		И3		И4		И5	
	Nn	%%	Nn	%%	Nn	%%	nn	%%	Nn	%%
Сликовни садр.	22	30,56	20	28,57	24	34,78	24	28,57	15	26,78
Опште информације	18	25,00	13	18,57	13	18,84	39	46,43	9	16,07
Укупно	72	55,55	70	7,14	69	53,62	84	75,00	56	42,86

У Табели 4 су приказани резулатати анализе која је подразумевала евидентирање сликовног садржаја у вези са песмама или композицијама за слушање, а које су у фокусу пажње. Аутори уџбеника су се определили да сликовним садржајима подрже мањи део песама и композиција које су везане за национални идентитет. Распон се креће од 26,78% до 34,78%. У највећем броју уџбеника од анализираних 20, највећи број сликовних садржаја је везан за религију и обичаје (слика Светог Саве, бадњак, народна ношња, коло, додоле). Симболи и обележја су заступљени у мањој мери (застава Републике Србије је нашла своје место у 11 уџбеника). Много мање пажње је посвећено личностима српске музичке баштине (Стеван Стојановић Мокрањац, Бора Дугић), а најмање географским појмовима (Београд, Калемегдан) и народним инструментима (фрула).

Информација, које су пратиле песме и композиције за слушање, има још мање. Ради се о објашњењима која се, између осталог, односе на то шта је: химна, народна музика, коло, додолске песме, ко је Свети Сава, ко је Стеван Стојановић Мокрањац, шта је фрула итд. Ових објашњења има углавном у малом проценту - распон се креће од 16,07% до 25,00%. Један издавач се издваја, код кога су аутори у већој мери повели рачуна да се уз одређене песме или композиције разјасне одређени појмови који су повезани са националним идентитетом. У пет уџбеника различитих издавача евидентан је скоро потпуни изостанак општих информација. У два уџбеника за први разред нема текста који би појаснио садржај за певање или слушање, иако су предвиђене народна песма и игра, Божић. У једном уџбенику за други разред налази се објашњење које се тиче кола, или у уџбенику четвртог разреда имамо само једну информацију која се тиче народних инструмената. Поред тога што код једног издавача у уџбенику за четврти разред нема никаквих објашњења садржаја намењених за певање и слушање музике, постоји и грешка у нотном запису која даје погрешну информацију ученицима да је аутор *Химне Светом Сави* непознат.

Резултати ове анализе показују да песме и композиције који су везане за национални идентитет нису у одговарајућој мери праћене сликовним садржајима, док је уочљива још већа одсутност општих информација које би употпуниле и разјасниле теме као што су: симболи и обележја, личности српске музичке баштине, географски појмови Србије, културна баштина, религија и обичаји, народни инструмент.

На крају, морамо приметити да резултати истраживања које се бавило националним идентитетом у уџбеницима о природи и друштву доноси сличне резултате: „Стиче се утисак да аутори избегавају наглашавање емоционалног односа према

националном идентитету, да љубав и развој позитивних осећања према домовини и властитом идентитету стављају у други план" (Василијевић, Семиз и др. 2021 : 37). Морамо се сложити са ауторима поменутог истраживања и констатовати да је у свим уџбеницима за наставне предмете о природи и друштву, уџбеницима за српски језик, музичку културу и ликовну културу потребно пажљиво планирати садржаје са којима је могуће развијати национално васпитање. „Све док нам звук фруле, двојница, дромбуља, певања „из вика" или „на бас" не постану веома блиски, док то не будемо гледали и ценили као народну причу, епску или лирску песму, шарени ћилим или раскошно извезену народну ношњу, неће бити ништа од улоге традиционалне народне музике у формирању националног идентитета" (Završki 1971: 66).

ЗАКЉУЧАК

Резултати спроведене анализе која је обухватила 20 уџбеника од пет различитих издавача показује да се садржајима који могу да утичу на формирање и развој националног идентитета не поклања пажња у довољној мери. Анализирани су уџбеници од првог до четвртог разреда основне школе. Ниједан уџбеник (од првог до четвртог разреда) ученицима није понудио ни једну трећину ових садржаја. У конципирању уџбеника по разредима аутори се у већини не воде планом да се у сваком разреду посвети исти или мало шири простор садржајима који могу да утичу на формирање и развој националног идентитета. Избегавање одређених садржаја, намерно или ненамерно, не може бити прихватљиво. Не постоји оправдање да се химна Републике Србије не помиње ни у једном разреду, или да своје место, у садржају који се нуди, није нашла ниједна патриотска песма.

Други део анализе показује да поменути садржаји, који су дати у скромном обиму, нису пропраћени сликовним садржајима или информацијама које ближе објашњавају песме или композиције за слушање. Сликовни садржаји прате у просеку само трећину, а опште информације само четвртину садржаја који су у вези са националним идентитетом.

Морамо имати на уму добробит детета и његовог васпитања и образовања у ери дигитализације и глобализације. Суштина човековог битисања је потреба очувања националног бића и корена којима припада, а то се мора очувати, бранити и неговати кроз народне песме, кола, патриотске и духовне песме, химне и све остале садржаје у вези са националним идентитетом. Из тог разлога мора се строго водити рачуна како се конципирају уџбеници и конкретизује наставни програм који се реализује у школи, имајући у виду статус битног ресурса као што су уџбеници.

ИЗВОРИ

Бокан, Ињац 2019: Драгана Бокан Михајловић, Марина Ињац. *Музичка култура, уџбеник за први разред основне школе*, ЛОГОС.

Бокан, Ињац 2019: Драгана Бокан Михајловић, Марина Ињац. *Музичка култура, уџбеник за други разред основне школе*, ЛОГОС.

Бокан, Ињац 2021: Драгана Бокан Михајловић, Марина Ињац. *Музичка култура, уџбеник за трећи разред основне школе*, ЛОГОС.

Бокан, Иньац 2021: Драгана Бокан Михајловић, Марина Иньац. *Музичка култура, уџбеник за четврти разред основне школе*, ЛОГОС.
Грујић, Соколовић Игњачевић 2019: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Маша и Раша, Музичка култура, уџбеник за 1. разред основне школе*, Klett.
Грујић, Соколовић Игњачевић 2019: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Маша и Раша, Музичка култура, уџбеник за 2. разред основне школе*, Klett.
Грујић, Соколовић Игњачевић 2020: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Маша и Раша, Музичка култура, уџбеник за 3. разред основне школе*, Klett.
Грујић, Соколовић Игњачевић 2021: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Маша и Раша, Музичка култура, уџбеник за 4. разред основне школе*, Klett.
Братић 2019: Драгомир Братић. *Музичка култура 1, уџбеник за први разред основне школе*, BIGZ.
Марковић, Хршак 2019: Весна Марковић, Вања Хршак. *Музичка култура 2, уџбеник за други разред основне школе*, BIGZ.
Ђачић 2020: Мила Ђачић. *Музичка култура 3, уџбеник за трећи разред основне школе*, BIGZ.
Гаљевић, Јовановић-Лазић 2016: Марија Гаљевић, Мирјана Јовановић-Лазић. *Музичка култура, уџбеник за 4. разред основне школе, Расшевано дешеше 4*, BIGZ.
Смрекар Станковић, Цветковић 2016: Мирјана Смрекар Станковић, Соња Цветковић. *Музичка сликовница, Музичка култура, Уџбеник за први разред основне школе*, Eduka.
Смрекар Станковић, Цветковић 2016: Мирјана Смрекар Станковић, Соња Цветковић. *Музичка вртешка, Музичка култура, Уџбеник за други разред основне школе*, Eduka.
Смрекар Станковић, Цветковић 2020: Мирјана Смрекар Станковић, Соња Цветковић. *Музичка слагалица, Музичка култура, Уџбеник за трећи разред основне школе*, Eduka.
Смрекар Станковић, Цветковић 2016: Мирјана Смрекар Станковић, Соња Цветковић. *У свету мелодија и стихова, Музичка култура, Уџбеник за четврти разред основне школе*, Eduka.
Илић 2019: Владица Илић. *Музичка култура 1, Уџбеник за први разред основне школе*, Креативни центар.
Илић 2019: Владица Илић. *Музичка култура 2, Уџбеник за први разред основне школе*, Креативни центар.
Илић 2019: Владица Илић. *Музичка култура 3, Уџбеник за први разред основне школе*, Креативни центар.
Илић 2019: Владица Илић. *Музичка култура 4, Уџбеник за први разред основне школе*, Креативни центар.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2010: Зоран Аврамовић. Образовна политика између глобалног и националног васпитања у време глобализације. У: *Могућност националног васпитања у време глобализације*, (ур.) Денић. С. Учитељски факултет у Врању. 67-80.
Белојица Павловић, Цицовић Сарјлић 2018: Биљана Белојица Павловић, Драгана Цицовић Сарајлић. *Национално васпитање у настави музичке културе*. Универзитет у Приштини – Косовска Митровица. Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић. Факултет уметности у Приштини – Звечан.
Bergamo 1989: Marija Bergamo. *Glazba rubnih područja, Prilog pitanju samobitnosti tzv. „malih glazbenih kultura"*. Zagreb: Zavod za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti.
Bužarovski 2016: Dimitrije Bužarovski. *Sociologija muzike*. Univerzitet u Nišu: Fakultet umetnosti u Nišu.
Василијевић, Семиз, Бојовић 2021: Данијела Василијевић, Марина Семиз, Жана Бојовић. Национални идентитет у уџбеницима о природи и друштву. Учитељски факултет у Београду: *Иновације у настави*, Вол. 34, бр. 2. 27-432.
Gilroy 1993: Paul Gilroy. *The Black Atlantic: modernity and double consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.

Davis 2005: Robert Davis. Music Education and Cultural Identity. *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 37, No 1. 47-63.

Završki 1971: Josip Završki. *Uloga glazbenog odgoja u očuvanju nacionalnog identiteta dece i omladine na privremenom boravku u inostranstvu*. Zagreb: Obrazovanje i rad 8.

Zofia 1977: Lisa Zofia. *Estetika glazbe (ogledi)*. Zagreb: Naprijed.

Јанковић, Јанковић 1937: Љубица Јанковић, Даница Јанковић. *Народне игре II књига*. Београд: Просвета.

Jerotić 1988: Vladeta Jerotić. *Čovek i njegov identitet, psihološki problemi savremenog čoveka*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Јовановић, Парлић 2010: Бранко Јовановић, Јасна Парлић. Улога наставе у остваривању циљева националног и интеркултуралног васпитања. У: *Настава и учење (стање и проблеми)*. Учитељски факултет у Ужицу. 149-164.

Lidskoj 2017: Rolf Lidskog. The role of music in ethnic identity formation in diaspora: a research review, *ISSJ*, 219-220. 23-38.

Muzička enciklopedija I. (1971). Zagreb: Jugoslavenski leksigografski zavod.

Павловић 2012: Биљана Павловић. *Народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у основношколској настави музичке културе*. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.

Павловић 2013: Биљана Павловић. Традиционална народна музика Кососва и Метохије у уметничкој музици. *Баштина* (34), Лепосавић: Институт за српску културу. 419-430.

Павловић 2013: Биљана Павловић. *Традиционално народно музичко стваралаштво Косова и Метохије у настави музике*, Приручник за учитеље и наставнике музичке културе у основној школи. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.

Павловић 2014: Биљана Павловић, Драгана Цицовић Сарајлић. Улога наставе музичке културе у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности. У: Б. Јовановић, М. Вилотијевић, *Улога образовања и васпитања у развијању хуманистичких, интеркултуралних и националних вредности*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини – Косовска Митровица; Београд: Српаска академија образовања. 659-678.

Павловић 2015: Биљана Павловић, Драгана Цицовић Сарајлић. Заступљеност и значај патриотских песама у настави музичке културе. У: Б. Вујевић, *Наука и слобода*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале. 1143-1154.

Павловић 2020: Биљана Павловић, Драгана Цицовић Сарајлић. Дидактичко-методички аспекти остваривања националног васпитања у настави музичке културе. *Учење и настава*, Klett друштво за развој образовања, VI, бр. 1. 149-164.

Paladin 2016: Aleksandra Paladin. *Funkcionalna uloga muzike i muzičke produkcije u očuvanju nacionalne kulture* (doktorska disertacija). Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Ристивојевић 2012: Марија Ристивојевић. Проучавање музике у антропологији. Београд: *Етноантрополошки проблеми*, н.с., 7 (2). 471-485.

Robinson 2013: Gregory Robinson. Remembering the borderlands: traditional music and the post--frontier in Ais´en, Chile. *Ethnomusicology*, 57 (3), 455–484.

Hall 1990: Stuart Hall. Cultural identity and diaspora. In: Rutherford J. (ed.). *Identity, community, culture, difference* (222-237). London: Lawrence & Wishart.

Hallam 2009: Susan Hallam. Where now? In: Hallam, S., Cross, I. and Thaut, H. M. (eds.). *Oxford handbook of music psychology*. Oxford: Oxford University Press.

Hobsbaum 1990: Erik Hobsbaum. *Nacije i nacionalizam od 1780 – program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.

Hudson 2007: Robert Hudson. Popular Music, Tradition and Serbian Nationalism. In: Biddle, I. and Knights, V. (eds.). *Music, National Identity and the Politics of Location: Between the Global and the Local* (1st ed.). Farnham, UK: Ashgate.

Sheleman 2006: Kay Kaufman Sheleman. Music, memory and history. *Ethnomusicology Forum*, 15(1). 17–37.

Danijela M. SUDZILOVSKI
Marija K. TANASKOVIĆ

NATIONAL IDENTITY IN THE TEXTBOOKS FOR MUSIC CULTURE

Summary

The paper deals with the analysis of textbooks for the subject Music Culture for the younger grades of primary school, with the aim to determine the extent to which they contribute to strengthening the national identity of students. In order to make the results relevant, the textbooks of few publishers were analyzed. Quantitative analysis of the content was carried out and content related to encouraging the development of national identity were identified. Also, it was analyzed the didactic-methodical apparatus that accompanies the basic text, and which is related to national identity. Pictorial contents and general information that interprets songs or compositions for listening are highlighted. The results of the research indicate that there are not enough content that contribute to strengthening of national identity in the textbooks for Music Culture, that they are very little accompanied by pictorial content, while general information almost don't exist.

Key words: national identity, music culture, textbooks, pictorial contents, general information.

Рад је предат 11. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 001.32:655(497.6РС)"2013/2021"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40614

Прегледни рад

*Гордана Ј. СТАНЧИЋ**
ЈУ „Андрићев институт" у Вишеграду

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА И ЊЕН ДОПРИНОС РАЗВОЈУ НАУКЕ

Апстракт: Научноистраживачка установа Андрићев институт у Вишеграду основана је 2013. године, а исте године покренула је и издавачку делатност. У периоду од осам година Андрићев институт је објавио 107 наслова монографских публикација и покренуо три наслова часописа. У раду разматрамо издавачку делатност Андрићевог института са циљем да сагледамо њен допринос развијању одређених научних области, пре свега историје, књижевности и лингвистике. Истовремено, представљамо његову досадашњу издавачку продукцију стручној, научној и широј јавности.

Кључне речи: Андрићев институт у Вишеграду, издавачка делатност, научне монографије, научни часописи, Одељење за историју, Одељење за књижевност, Одељење за српски језик.

УВОД

Стари професори су нас учили да је једно дјело – па и научно дјело – завршено тек када је објављено, односно – ако је о примијењеним наукама ријеч – када је провјерено у пракси. Све док не изиђе из приватне фијоке, и не постане дио опште културне баштине, оно нема никакав значај ни осјетљења, нити открића, нити било каквог помјерања ствари у својој области.

(Делић 1994: 100)

Андрићев институт у Вишеграду своју издавачку делатност отпочео је 2013. као сузидавач, а наредне године као самостални издавач стручних и научних публикација из области које су предмет деловања самог Института. Како се проширивала научна делатност Института, тако се током година обогаћивала и његова издавачка продукција: од првих књига из области књижевности и историје, преко наслова из области српског језика и лингвистике, до превода књига из различитих грана психологије, социологије, етике и политике. У периоду од 2013. до 2021. године, у издању Института светлост дана угледало је 107 наслова монографских публикација и покренуто је излажење три наслова часописа. У раду сагледавамо издавачку делатност Института у контексту доприноса развоју одређених научних области.

* Истраживач сарадник, gordana.nedeljkov06@gmail.com

АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Андрићев институт у Вишеграду је научноистраживачка установа основана од стране Републике Српске и Републике Србије са циљем да обавља основна, примењена и развојна истраживања од општег интереса за развој националног идентитета, очување богатства културне и историјске баштине и научноистраживачки рад у области историје, књижевности, језика, филма и медија. Под окриљем Андрићевог института делују следећа одељења: Одељење за историју, Одељење за књижевност, Одељење за српски језик, Одељење за филм и медије, Одељење за османистику и Одељење за друштвене науке. Свој допринос развоју науке и културе Андрићев институт спроводи и кроз рад Галерије „Петар Лубарда“ и Библиотеке „Иво Андрић“.

У Андрићевом институту организују се предавања, округли столови, научне конференције, промоције књига, летње школе, уметничке, историјске и документарне изложбе. Тим поводима у Институту се окупљају научни радници, истраживачи, уметници и својим деловањем доприносе мисији Андрићевог института, која се заснива на томе да промовише идеје и мисли нобеловца Иве Андрића, које хуманизују, оплемењују и повезују људе, са основним циљем унапређења културног, уметничког и научног развоја са обе стране реке Дрине, те да подстиче младе људе да се баве проучавањем значајних проблема у области наука и уметности, следећи Андрићеву мисао и дело. Принципи којима се Институт руководи у своме раду су: етичност, мултикултуралност, јавност деловања, одговорност, кооперација, толеранција и уважавање различитости.

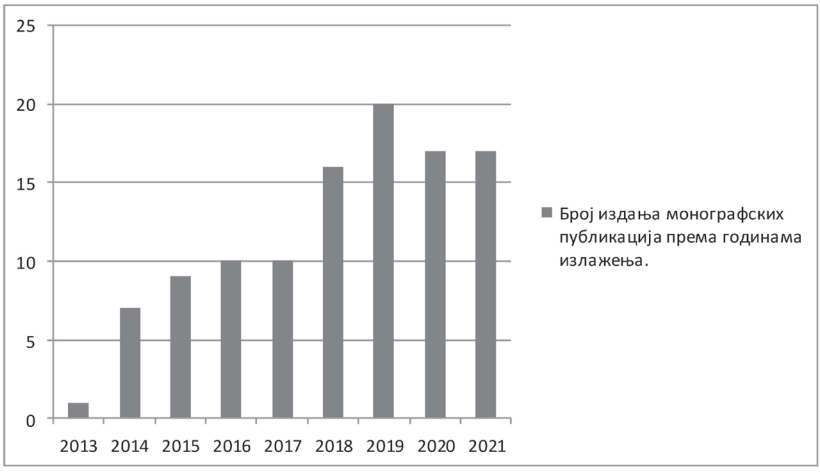
ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА

Убрзо након оснивања Андрићевог института покренута је и његова издавачка делатност. У суиздаваштву са издавачким кућама Штампар Макарије из Београда и Октоих из Подгорице објављене су књиге *Беседе* Матије Бећковића (2013) и *Оли ми ја дај* Матије Бећковића (2014). Током година Институт је остварио сарадњу и са другим издавачким кућама, као што су Матица српска, Архив Републике Српске, Архив Србије, Архив Југославије, Историјски архив Београда, Удружење архивских радника, Институт за новију историју Србије, ЛОМ, Задужбина „Десанка Максимовић“.

Од 2014. године, Институт почиње да објављује и самостална издања стручне и научне литературе, у складу са Законом о научноистраживачкој дјелатности и технолошком развоју у ком је наведено: „Резултати научноистраживачког рада су: научни и прегледни рад (чланак) објављен у часопису који је доступан међународној и домаћој научној јавности, научна монографија, поглавље у научној монографији, саопштење или рад објављен у зборнику са научног скупа, уводно предавање на научном скупу, предавање по позиву са међународног или домаћег научног скупа штампано у цјелини или у изводу, саопштење са међународног или домаћег научног скупа штампано у цјелини или у изводу, објављена научна критика или полемика, рецензија, менторство докторске дисертације, лексикон, енциклопедија, картографска публикација, докторски радови, нова сорта, патент, техничка рјешења, нове методе, нови материјали, те нови технолошки поступак.“ Издавање научних публикација,

у смислу овог закона, један је од програма за остваривање општег интереса и стратешких циљева у научноистраживачкој делатности, којом се бави и Андрићев институт.

Институт објављује, у различитим формама, резултате научноистраживачког рада из различитих стручних и научних области, као што су српски језик, лингвистика, историја, српска књижевност, култура. На овај начин Андрићев институт даје свој допринос развоју науке, остављајући сведочанство о резултатима научноистраживачког рада у форми писане речи. У периоду од 2013. до 2021. године, објављено је 107 наслова монографских публикација (од тога је једна монографија доживела и друго издање) и покренута су три наслова часописа.[1]

Уколико погледамо графикон који хронолошки показује број издања за сваку годину излажења, примећујемо да је број наслова растао из године у годину (или остајао исти као претходне), осим између 2019. и 2020. када је незнатно опао број наслова. Година 2019. је уједно и најпродуктивнија година када је реч о издавачкој делатности Андрићевог института.

Издавачком делатношћу су се до сада бавила следећа одељења Андрићевог института: Одељење за историју, Одељење за књижевност и Одељење за српски језик.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Одељење за историју је и првоосновано одељење Андрићевог института.

> „У оквиру Одељења за историју Андрићевог института 2. децембра 2013. год. формиран је научни одбор за обележавање 100-годишњице Првог светског рата. Одбор чине: Емир Кустурица, директор Андрићевог института, др Олег Рудольфович Ајрапетов, Московски државни универзитет, др Светозар Рајак, Лондонска школа за економију и политичке науке, др Мирослав Перишић, директор Архива

1 Библиографија издања Андрићевог института од 2013. до 2019. године, објављена је у: Станчић 2019а.

> Србије и научни сарадник Института за новију историју Србије, др Мирослав Јовановић, професор Филозофског факутета у Београду и директор Одељења за историју Андрићевог института и мр Иван Обрадовић секретар Одбора. (...)
>
> Намера Одбора је да научне историјске истине буду стављене на увид и да буду доступне сваком ко жели те истине да сазна. Одбор планира да осветли услове и околности које су довеле до рата, са амбицијом да научну и ширу јавност посебно упозна са мање познатим чињеницама битним за преломне тренутке рата.
>
> Одбор је на састанку установио календар активности и донео одлуку о формирању међународног савета који би чинили водећи светски стручњаци за историју Првог светског рата. Међу планираним активностима предвиђено је да Одбор ширу јавност упознаје са историјским садржајима на тему Првог светског рата и посредством Билтена Андрићевог института." (*Саопштење Одељења за историју Андрићевог института*, Историјске свеске 1: 6)

Поменути билтен оживео је под називом *Историјске свеске* које су почеле да излазе 2014. године. У првом броју *Свесака* у тексту „Писмо Поћорека – министру Билинском, 28. маја 1913. године: прилог историји питања одговорности и кривице за Први светски рат" Мирослава Перишића објављено је писмо Оскара Поћорека упућено министру Билинском које представља важан документ за изучавање историје у периоду пред Први светски рат (Перишић 2014: 3). Након првог броја настављено је објављивање архивских докумената и текстова које са других страна расветљавају период Првог светског рата, па и других периода српске и светске историје. До сада је објављено 47 бројева *Историјских свесака*. Друга серијска публикација Одељења за историју је *Векови: историјски часопис Андрићевог института*, покренут 2014. године, са до сада објављена два броја. Сарадници оба часописа су професори и истраживачи историјских наука са различитих образовних и научноистраживачких установа из Републике Српске, Србије, Русије, Велике Британије и др.

Уредник издавачке делатности Андрићевог института у оквиру Одељења за историју је др Мирослав Перишић. Једна од књига којом је покренута самостална издавачка делатност Института било је његово ауторско дело *Сарајевски атентат: повратак документима* (2014). Овај наслов покренуо је *Библиотеку Знакови* у којој се објављују ауторска или приређена дела из области српске историје различитог периода. У оквиру ње објављене су следеће књиге: *Сарајевски атентат: повратак документима* Мирослава Перишића (2014, 2019), *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату* Боривоја Милошевића (2016), *Руска револуција 1917. године у очима Краљевине Србије* Алексеја Тимофејева и Милана Пиљка (2017, у суиздаваштву са Институтом за новију историју Србије), *Град Ниш током лета 1915. године,* Теодора Живановића, коју је приредио Горан Милорадовић, у преводу Велизара Павловића (2018), *Дипломатски списи Иве Андрића* Миладина Милошевића (2020, у суиздаваштву са Архивом Републике Српске, Архивом Србије, Архивом Југославије и Историјским архивом Београда), *Босна и Херцеговина у вријеме настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1919. године* Боривоја Милошевића (2020) и *Дипломатски списи Јована Дучића* Миладина Милошевића (2020, у суиздаваштву са Архивом Републике Српске, Удружењем архивских радника, Архивом Србије, Архивом Југославије и Историјским архивом Београда).

Библиотеку Научни скупови Одјељења за историју. Коло Зборници радова чине зборници саопштења са одржаних конференција. У овој едицији налази се зборник *Године које су промениле свет. Први светски рат у историји и историографији* (2019), у којем су штампани прилози истраживача тематике Првог светског рата из Републике Српске, Републике Србије, Русије и шире.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ

Одељење за књижевност формирано је 2014. године, а исте године објављен је и зборник *Његош у Андрићграду*, као зборник саопштења са прве научне конференције овога одељења. Уредник зборника био је проф. др Младенко Сапак. Од наредне године руководилац Одељења за књижевност постаје проф. др Александра Вранеш која преузима и посао уредника издања у оквиру овога одељења и покреће неколико нових едиција.

У *Библиотеци Српски класици* објављују се дела знаменитих српских аутора. У овој едицији објављене су књиге *Срби сви и свуда: о књижевности и језику (предговори, критике, полемике, чланци)* Вука Стефановића Караџића коју је приредио Душан Иванић (2015) и *Велики пјевачи поствуковске епохе из Босне и Херцеговине* Саше Кнежевића (2021).

Као следећи корак предузето је покретање *Библиотеке О српским класицима*, која на једном месту окупља књижевну критику о класицима српске књижевности. Ова библиотека представља резултате научноистраживачког рада савремених књижевних критичара и доноси нове погледе на књижевно дело српских класика. У њој су објављени следећи наслови: *Стуб сећања српске културе: есеји Миодрага Павловића* Маје Радонић (2015) и *Милутин Бојић – пјесник модерне и вјесник авангарде: о поезији и поетици Милутина Бојића* Јована Делића (2020).

Библиотека Књижевност 20. века у оквиру које су објављена два тома књиге *Писци XX века* која је приредио Слободан Грубачић (2016) представља књижевни приказ аутора који су објављивали у 20. веку, док *Библиотеку Посебна издања* чине дела савремених књижевних критичара из области књижевности (савремене, народне итд). Ову библиотеку чине следећи наслови: *О српским писцима XX века* Мидхата Бегића коју је приредио Радован Вучковић (2016), *Светислав Стефановић, опет* Миливоја Ненина (2016), *Српски песник Милан Ракић и Косово* Јована Пејчића (2016), *Препознавања* Саше Кнежевића (2017), *Саздаде се бела црква: српско народно стваралаштво Косова и Метохије* Валентине Питулић (2018), *Змија, а српска: концептуализација у усменом фолклору* Лидије Делић (2019), *Између ласице и јагњета: поезија и поетика Рајка Петрова Нога* Бранка Стојановића (2020), *Фолклорни еротикон: еротика и поетика српских народних пјесама* Јеленке Пандуревић (2020), *Критичка перспектива: књижевнокритички огледи* Горана Максимовића (2021), *Иза Алисиног огледала: типолошки огледи о фантастичном роману за децу* Љиљане Пешикан-Љуштановић (2021), *Еротика и књижевност (српска и светска): крај XIX – почетак XXI века* Александра Петрова (2021).

Андрићеву библиотеку чине приређене књиге Иве Андрића или књижевна критика о њему и то: *Вечна присутност Његошева* Иве Андрића коју је приредио

Јован Делић (2017), *Иво Андрић и Дубровник* Злате Бојић (2017), *Андрић и Јадран* Светлане Шеатовић (2020), *Од мајке до подвига: Иво Андрић на њемачком* Милоша Окуке (2021) и *Хоризонти приче: Андрићева поетичка тежишта* Снежане Миосављевић Милић (2021). У *Библиотеци „Велика награда Иво Андрић"* објављују се књиге за које су аутори добили „Велику награду Иво Андрић" и, за сада, у овој едицији налази се књига *Пусто острво* Боре Ђорђевића (2018).[2]

Библиотека Из књижевних архива. Коло Фототипијска издања представља допринос српској културној баштини у њеном изворном и аутентичном облику. У оквиру ове библиотеке објављени су *Sidi Abdallah: ратни дневник Миодрага В. Петровића* који је приредила Александра Вранеш и репринт издања два значајна српска часописа – *Крфског забавника* који је приредио Миливој Ненин (2015) и *Идеја* који су приредили Миливој Ненин и Горана Раичевић (2016).

У *Библиотеци Културе у сусрету* објављују се књиге по први пут преведене са других језика на српски из различитих научних области, попут психологије, социологије, историје, политике. Реч је о следећим насловима: *Портрет колонизатора и портрет колонизованог* Албера Мемија са предговором Жан-Пола Сартра, у преводу Бранка Ракића (2015), *Сећања ћелијаша* Елеутериа Фернандеса Уједобра и Маурисиа Росенкофа, у преводу Силвије Монрос Стојаковић (2015), *Друштво спектакла* Гија Дебора, у преводу Татјана Самарџије (2018), *Империја илузија: крај писмености и тријумф спектакла* Криса Хеџиза, у преводу Сандре Јосиповић (2019), *Географија, пре свега, служи ратовању* Ива Лакоста, у преводу Татјане Самарџије (2019), *Психологија потрошача: схватите како се утиче на вас* Николе Гегена, у преводу Дуње Кустурице (2019), *На линији: фабричке цедуље* Жозефа Понтиса у преводу Горана Костровића (2019, у суиздаваштву са издавачком кућом ЛОМ), *Чему слобода?* Жоржа Бернароса, приредио и предговор написао Пјер Жил, у преводу Татјане Самарџије (2020), *Крај и нови почетак: популарна предавања о познавању народа* Лава Гумиљов, у преводу Славице Ђукић и Игора Ђукића (2020) и *Хепикратија: како је индустрија среће преузела контролу над нашим животом* Едгара Кабанаса и Еве Илуз, у преводу Татјане Самарџије (2021).

Године 2014. након одржаног првог научног скупа у организацији Андрићевог института покренута је *Шарена едиција. Зборници радова Одјељења за књижевност* и у њој је као први наслов објављен зборник *Његош у Андрићграду*, а уредник овог издања био је проф. др Младенко Сацак. Од наредне године покренуте су две нове библиотеке у вези са научним конференцијама Одељења за књижевност: *Библиотека Научни скупови Одјељења за књижевност. Коло Зборници сажетака* и *Библиотека Научни скупови Одјељења за књижевност. Коло Зборници радова*, и од тада је уредник проф. др Александра Вранеш. У првој се објављују зборници сажетака са биографијама аутора који излазе пред саму конференцију. Објављени су следећи наслови зборника сажетака: *Српска књижевност и Први светски рат* (2014), *О Бранку Ћопићу* (2014), *Железница, књижевност и филм* (2015),

2 „Велика награда Иво Андрић" установљена је у Андрићевом институту 2015. године, и додељује се у две категорије: за животно, књижевно стваралаштво, које представља укупни допринос књижевности и култури; за најбољу књигу објављену у Републици Српској и Републици Србији у години за коју се награда додјељује.

О Петру Кочићу (2016), *Мост у књижевности, историји и кинематографији* (2016), *Иво Андрић у нашем времену* (2017), *Сан о граду* (2017), *Српске песникиње* (2018, у суиздаваштву са Задужбином „Десанка Максимовић"), *Сан о граду 2* (2018), *Дискурс победе у књижевности* (2018), *Гозба и књижевност* (2018), *Књижевност у преводу* (2019), *Савремени роман* (2019), *Сан о граду 3* (2019), *Андрић и европске књижевности* (2019).

Након одржаног скупа изложени радови се штампају у истој библиотеци, у *Колу Зборници радова*. До сада је објављено 22 зборника радова и то су: *Његош у Андрићграду* (2014), *Српска књижевност и први светски рат* (2015), *О Бранку Ћопићу* (2016), *Железница, књижевност и филм* (2017), *О Петру Кочићу* (2017), *Мост у књижевности, историји и кинематографији* (2017), *Српски језик и ћирилица данас* (2017), *Иво Андрић у нашем времену* (2018), *Сан о граду* (2018), *Српске пјесникиње* (2018, у суиздаваштву са Задужбином „Десанка Максимовић"), *Филип Вишњић* (2018), *Сан о граду 2* (2019), *Дискурс победе у књижевности* (2019), *Гозба и књижевност* (2019), *Књижевност у преводу* (2019), *Савремени роман* (2020), *Андрић и европске књижевности* (2020), *Сан о граду 3* (2020), *Поетичка и тематска прожимања Андрићеве и Селимовићеве прозе* (2021), *Кратке књижевне форме* (2021), *Андрић и религија* (2021) и *Сан о граду 4* (2021).

Одељење за књижевност покренуло је 2015. године, и научну периодичну публикацију *ЛИК: литература и култура*, са идејом да овај часопис буде „лице савремених теоретских, историјских и примењених истраживања о литератури и култури" (Вранеш 2015: 7). Од 2018. године, часопис почиње да излази у сарадњи са Одељењем за српски језик те мења назив у *ЛИК: часопис за литературу, језик и културу*. У уводној речи часописа уредник проф. др Александра Вранеш (2018: 7) наводи:

> „Жеља нам је да часопис пружа панорамски поглед на књижевне и културне појаве код различитих народа, да мозаиком представљених култура потврди сопствену друштвену неопходност и изгради идентитет, да из супарништва традиције и савремене културе формира свој лик. Родољубив у најбољем смислу речи, љубави према роду, према човеку и хуманости као највишој вредности, часопис ће неговати мултикултуралност, интердисциплинарност и мултилингвалност. У том смислу часопис отвара своје странице ауторима из земље и иностранства, у рубрикама: Литература, Језик, Култура, Прикази".

Од 2019. године, покреће се и рубрика Библиографија, у којој је као први рад објављена библиографија издања Андрићевог института од 2013. до 2019. године, (Станчић 2019а). Од 2018. године, часопис има категорију М52 на листи научних часописа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Часопис излази два пута годишње, а до сада је објављено 12 бројева. Први број сваке године отвара се рубриком „Велика награда Иво Андрић" у којој се објављују одлуке жирија и беседе добитника награде. Аналитичка библиографија радова објављених у првих десет бројева часописа ЛИК објављена је у раду „Библиографија часописа ЛИК" (Станчић 2021). Закључно са бројем 12 из 2021. године у ЛИК-у је објављен 131 рад.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

Одељење за српски језик оформљено је 2017. године, а први наслов које је у оквиру овога одељења објављен био је зборник са конференције *Српски језик и ћирилица данас* заједно са Одељењем за књижевност. Наредне године Одељење за српски језик наставило је са објављивањем самосталних издања, под уредништвом проф. др Милоша Ковачевића. У *Библиотеци Знамен српбистике* објављују се књиге из области лингвистике. До сада су објављени следећи наслови: *Борба за ћирилицу и српски језик* Милоша Ковачевића (2018), *Стилске доминанте српских прозних писаца* Милоша Ковачевића (2019), *Експламативне конструкције у српском језику* Миланке Бабић (2019), *Поезија у стилистичком кључу* Милоша Ковачевића (2020), *Текстеме као стилске доминанте у песништву Новице Тадића* Соње Миловановић (2020), *Микротопонимија Романије* Божице Кнежевић (2020), *Синтакса прилошких израза* Илијане Чутуре (2021) и *Језичко-стилски огледи из српбистике* Веселине Ђуркин (2021).

Одељење за српски језик организује две врсте научних скупова. Један део скупова посвећен је „актуелним питањима једне од језичких српбистичких (под)дисциплина: правописа, фонетике и фонологије, морфологије, лексикологије, синтаксе, стилистике и/или текстолингвистике“ (Ковачевић 2020: 7). Радови изложени на овим скуповима објављују се у *Библиотеци Научни скупови*. У Предговору првог зборника у овој библиотеци, *Значај српског језика за очување српског културног идентитета I: Иво Андрић и српски језик*, проф. др Милош Ковачевић (2018: 9) наводи:

> „Одјељење за српски језик Института ’Иво Андрић’ треба да буде мјесто за провођење и потврђивање општесрпске језичке политике, прво мјесто за општедруштвена лингвистичка истраживања, а самим тим и право мјесто за његовање и изучавање српскога језика и писма. Зато је потпуно природно што је институт, по угледу на њемачки Гетеов институт, или шпански Сервантесов институт, везан за име највећег српског књижевника, књижевника чије дјело представља врхунац српскога књижевног језика и стила, за име Ива Андрића. Оснивање Одјељења за српски језик при Андрићевом институту у Андрићграду отвара наду за успјешн(ија)у борбу за очување српског језика и ћирилице на свим просторима српскога језика, а посебно у БиХ, а самим тим и у Републици Српској.“

Библиотеку Научни скупови чине следећи наслови: *Значај српског језика за очување српског културног идентитета I: Иво Андрић и српски језик* (2018), *Значај српског језика за очување српског културног идентитета II: Српска књижевност као основа српског језика* (2019), *Нови прилози српском правопису* (2019, у суиздаваштву са Матицом српском), *Актуелна питања фонетике и фонологије српског језика* (2020), *Значај српског језика за очување српског културног идентитета III: Хљеб у српском језику, књижевности и култури* (2021) и *Актуелна питања морфологије и творбе р(иј)ечи српскога језика* (2021).

Други део научних скупова Одељења за српски језик посвећен је добитницима „Велике награде Иво Андрић“, те је и назван *Библиотека Добитници Андрићеве награде*[3].

3 „Велика награда Иво Андрић“ првобитно је названа Андрићева награда, те отуда овакав назив едиције.

На овим скуповима излажу се радови који са лингвистичког аспекта сагледавају дело награђеног аутора. До сада је објављено пет зборника у овој библиотеци, и то: *Језик, књижевност, музика: поезија и музика Боре Ђорђевића* (2018), *Матија Бећковић у поетолошким и стилистичким анализама* (2019), *Књижевно стваралаштво Горана Петровића* (2020), *Драмско стваралаштво Душана Ковачевића* (2021) и *Књижевно стваралаштво Драгослава Михаиловића* (2021). У зборницима из обе наведене библиотеке заступљени су проучаваоци српског језика и лингвистике, аутори са универзитета и института из Републике Српске, Републике Србије, Црне Горе.

ДОПРИНОС РАЗВОЈУ НАУКЕ

Андрићев институт сваке године пажљиво планира своју издавачку делатност за наредну годину, са циљем да оствари и задржи високи квалитет својих издања. Одабрани наслови морају да задовоље постављене критеријуме, као што су: ажурност и релевантност теме, оригиналност и концизност научног рада, складна структурираност и оптимални обим текста, разумљивост и одмереност изражавања. Издања Андрићевог института садрже научни апарат, опремљене су предговорима, поговорима и регистрима, а њихови рецензенти су реномирани стручњаци из области која је предмет истраживања. Кроз поступак резенцирања пролазе и радови који се објављују у зборницима са научних скупова и у часопису ЛИК. Након тога додељују им се УДК ознаке којима се дефинише научна област која је предмет рада. Од 2017. године, сваком чланку у зборнику и часопису додељује се дигитални идентификатор (DOI) који омогућава да се сваки текст помоћу тога броја препозна и електронски пронађе једноставно у целом свету. Од 2017. до 2020. DOI бројеве је додељивао Филолошки факултет у Београду, а од 2021. то чини Агенција DOI Српска при Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске.

Како би резултати научних истраживања објављени у издањима Андрићевог института били што доступнији јавности, Андрићев институт је у сарадњи са Филолошким факултетом Универзитета у Београду део својих публикација, пре свега зборнике са научних конференција и серијске публикације, учинио доступним преко DOI базе Факултета. Радови објављени у наведеним публикацијама доступни су у пуном тексту и може им се у сваком тренутку бесплатно приступити. На својој интернет презентацији Андрићев институт објављује електронске верзије часописа *Историјске свеске*.[4] У сарадњи са Националном и универзитетском библиотеком Републике Српске, Народном библиотеком Србије и Универзитетском библиотеком „Светозар Марковић“ из Београда поштујући Закон о обавезном примерку публикација, Институт дистрибуира своја издања библиотекама и корисницима широм света, а све у циљу дисеминације научних информација.

Библиотекар Андрићевог института ради аналитичку обраду зборника са научних конференција у бази COBISS, тако да су сви радови унутар зборника засебно обрађени, са припадајућим метаподацима, што представља додатни корак у приближавању резултата научноистраживачког рада стручној и научној јавности. „Научноистраживачке установе чије деловање обухвата ове три ставке – организовање

4 Електронска верзија часописа Историјске свеске: https://www.andricevinstitut.org/publikacije/.

научних конференција, објављивање зборника радова и аналитичку обраду – имају све услове да заокруже пут кретања научне мисли од истраживача до корисника. Једна од таквих установа је и Андрићев институт у Вишеграду." (Станчић 2021б: 57)

Табела 1. Најзаступљеније научне области у издањима Андрићевог института према УДК систему класификације.

УДК број	**Научна група**	**Број наслова**
821.163.41	Српска књижевност	59
82.09	Књижевност, литерарне студије	29
811.163.41	Српски језик	18
94(100) 94(4)	Историја света, историја античког света, историја Европе	13
316	Социологија	11
32	Политика, политичке науке	6
791	Кинематографија, филм	6
929	Биографије	5

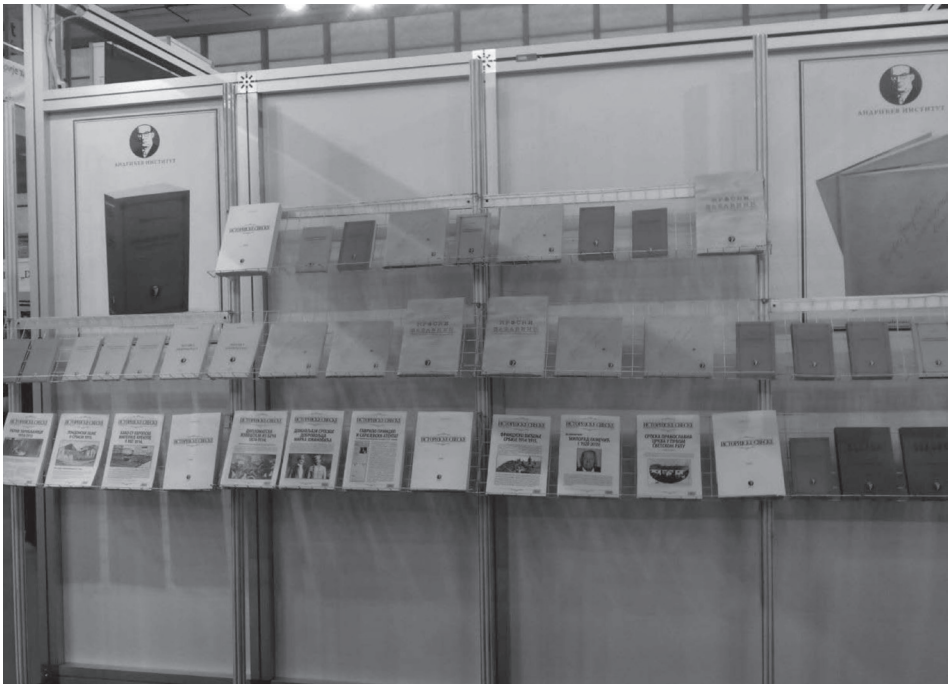
Табела је израђена на основу података из базе COBISS и у њој су приказане најзаступљеније научне области у издањима Андрићевог института. Увидом у табелу закључујемо да су највише заступљене публикације из области књижевности, затим српског језика, историје, социологије, политике и надаље, што је у складу са планом рада Института и његовим одељењима који се баве управо овим областима.

Аутори – сарадници Андрићевог института су универзитетски професори, научни радници и истраживачи из Републике Српске и Републике Србије, али и шире. У издањима Андрићевог института, монографијама, зборницима радова и часописима налазе се радови аутора са Универзитета у Источном Сарајеву, Универзитета у Бањалуци, Универзитета у Београду, Универзитета у Новом Саду, Универзитета у Крагујевцу, Универзитета у Нишу, Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Института за новију историју Србије, Института за књижевност и уметност, Универзитета Црне Горе, Универзитета у Пескари, Универзитета у Минхену, Универзитета у Грацу, Универзитета у Хамбургу, Московског државног универзитета Ломоносов, Државног универзитета у Бакуу, Универзитета у Анкари, Универзитета у Канзасу, Универзитета у Бечу, Лондонске школе за економију и политичке науке, и других еминентних научноистраживачких и образовних установа. Стварајући позитивне услове за објављивање резултата научноистраживачког рада научника и културних радника, Андрићев институт доприноси ширењу научне мисли и међународној афирмацији српске науке.

НАСТУПИ НА САЈМОВИМА КЊИГА

Андрићев институт на различите начине промовише своју издавачку делатност и целокупан рад. У промотивним активностима, које подразумевају организовање промоција, наступе на сајмовима књига, приказе нових наслова, учествују руководство и запослени у Институту и њихови сарадници.

Први наступ на неком од сајмова књига Андрићев институт имао је на Сајму књига у Београду октобра 2015. године, када се по први пут представио публици изван Републике Српске и изазвао пажњу тамошњих читалаца и стручних критичара. Након тога, Институт у континуитету наступа на београдском Сајму књига, где у склопу пратећег програма промовише нова издања, а на штанду излаже целокупан издавачки опус.

Сл. 1. Штанд Андрићевог института на Сајму књига у Београду 2015. године.

Поред Сајма књига у Београду, Андрићев институт представио је и представља своја издања на сајмовима књига у Бањалуци, Новом Саду, Москви и Андрићграду. Са неких од сајмова књига понео је и значајне награде:

1. Признање Удружења издавача и књижара Русије и Признање Централног директората сајмова за књигу Међународног сајма књига у Москви за најбољи дизајн за књигу „Sidi Abdallah: Ратни дневник Миодрага В. Петровића“ (прир. Александра Вранеш) 2015. године,

2. награда „Моштаница“ Сајма књига у Бањалуци за репринт издање часописа „Идеје“ (прир. Миливој Ненин и Горана Раичевић) 2017. године и

3. награда Новосадског сајма за целокупну издавачку делатност за 2017. годину за књиге *Иво Андрић и Дубровник* аутора Злате Бојовић, *Вечна присутност Његошева* аутора Јована Делића, *Препознавања* аутора Саше Кнежевића, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије* аутора Алексеја Тимофејева и Милана Пилька и зборнике *Српски језик и ћирилица данас*, *Мост у књижевности, историји и кинематографији* и *О Петру Кочићу* 2018. године.

Сл. 2. Штанд Андрићевог института на Сајму књига у Новом Саду 2018. године.

Сл. 3. Промоција издања Андрићевог института на Сајму књига у Београду 2018. године. Учесници: проф. др Александра Вранеш, проф. др Татјана Самарџија, проф. др Валентина Питулић, др Горан Милорадовић, проф. др Милош Ковачевић, мср Милан Ружић.

Промоција на сајмовима књига доприноси томе да се Андрићев институт представи стручној и научној публици и повеже са људима који прате издавачку делатност из области којима се Институт бави. На тај начин проширује се круг сарадника и читалаца књига у издању Института. Није реткост да се управо у сајамској атмосфери рађају и идеје за нове пословне подухвате и нове наслове у издавачком плану.

ПРИКАЗИ ИЗДАЊА АНДРИЋЕВОГ ИНСТИТУТА

Аутори и уредници издања Андрићевог института имају пред собом захтеван и одговоран задатак: да сачувају и одрже квалитет који је као критеријум постављен приликом покретања издавачке делатности. Након излажења из штампе и промоције издања постају предмет анализе и стручне критике јавности, те у стручним гласилима наилазимо на приказе књига у издању Института. Наводимо изводе из неких од њих.

Бојана Анђелић сачинила је приказ књиге *На линији: фабричке цедуље* аутора Жозефа Понтиса који је објављен у *Зборнику за језике и књижевности* Филозофског факултета у Новом Саду. „Оно што још овај роман чини јединственим јесу хумор и форма којом је написан. Као наша Ивана Димић, ставивши хумор у смрт, омогућио је читаоцима да дишу. Понтис је желео да забележи запажања из фабрике, што је по повратку из фабрике и чинио. Ред по ред, линија по линија – и тако је настао роман крајње необичне форме. Понтис није имао нити времена, нити снаге за дотеривање текста. Напослетку, за дотеривањем и није било потребе. Оваква форма одговара ритму фабричке линије и као таква подједнако је интересантна свим врстама читалаца." (Анђелић 2019: 231)

Приказ књиге *Текстеме као стилске доминанте у песништву Новице Тадића* Соње Миловановић објавио је Владимир Вукомановић Растегорац у тексту „Стилске одлике *трозоте и веселе ведрине* (Соња М. Миловановић, *Текстеме као стилске доминанте у песништву Новице Тадића*, Андрићев институт, Андрићград, 2020)". „На првој равни аргумент се заснива на равноправности тзв. 'унутрашњих' и 'спољашњих' приступа и тим аргументом се тежиште са иновативности методологије помера на плодове тумачења, који су различити у зависности од перспективе и стога често међусобно несамериви. О томе донекле сведочи и сам текст студије, који доноси нове, другачије и(ли) прецизније увиде у песништво Новице Тадића у односу на оно што је пре ње написано. На другој равни, приговор анахроности побија се ширењем поља и методологије истраживања, пре свега проматрањем текстеме као основне јединице текста (а она у нашој литератури до сада није била предмет темељнијег проучавања), као и кретањем кроз простор интегралне стилистике. У том смислу, ова књига својим карактером и значајем не само формално већ и суштински припада недавно покренутој едицији *Знамен србистике*, едицији отвореној двема књигама Милоша Ковачевића, једног од најбољих и најуваженијих наших стилистичара данас." (Вукомановић 2020: 252)

Часопис *Филолог* објавио је приказ књиге *Андрић и Јадран* Светлане Шеатовић ауторке Бојане Вучен. „Ауторка је на различитим жанровима приповједака и поезије, есејистичких и фантазмагоријских записа показала једног другог Андрића.

Тај Андрић је од младалачког доба и првих записа, па све до боравка у Херцег Новом у старости, гдје настају посљедње приповијетке везане за однос Босне и Дубровника, повезан с Јадраном. Поред тога што је читаоцима предочила своје намјере и сажела идеје и приступе изнијете у оквиру три наредна текста књиге, Светлана Шеатовић је у уводном дијелу издвојила три фазе Андрићевог опуса у односу на Јадран (14–15), које ће детаљније помињати у посљедњем тексту књиге." (Вучен 2021: 448)

Писањем приказа аутори доприносе промоцији издања Института и на својствен начин помажу у ширењу научних информација које су из њега потекле.

ЗАКЉУЧАК

Андрићев институт, иако по годинама постојања млада научноистраживачка установа, успео је да под својим окриљем окупи еминентне стручњаке, професоре универзитета, научне раднике и истраживаче. Циљ тога окупљања је развијање националног идентитета, унапређивање научноистраживачког рада и очување богатства културне и историјске баштине.

Резултате својих активности Андрићев институт највећим делом јавности презентује путем издавачке делатности. Захваљујући ангажовању и преданом раду руководства и запослених у Институту, као и њихових сарадника, омогућено је да се научној, стручној и широј јавности прикажу најновији резултати научноистраживачког рада из области историје, књижевности, српског језика и других сродних научних дисциплина. Подржавајући принципе слободног приступа информацијама, поштовањем институције обавезног примерка публикација, наступањем на сајмовима књига и организовањем промотивних активности, Андрићев институт активно ради на томе да са својим издањима допре до свих заинтересованих читалаца.

Новооснована одељења Андрићевог института – Одељење за османистику и Одељење за друштвене науке – од ове године се укључују у издавачку делатност Института и, заједно са одељењима који то већ годинама раде, дају свој допринос пласирању научних информација из Андрићевог института у свет.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Андрићев институт. <https://www.andricevinstitut.org/>. [13. мај 2022].

Анђелић 2019: Бојана Анђелић. „Жозеф Понтис. 2019. *На линији: фабричке цедуље*. Београд/Вишеград: ЛОМ/Андрићев институт, 253. стр". *Зборник за језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду*, год. 9, бр. 9, 227–231. <https://zjik.ff.uns.ac.rs/index.php/zjik/issue/view/172/2217-8546-9>. [10. мај 2022].

Вранеш 2015: Александра Вранеш. „Уводно слово". *ЛИК : часопис за литературу и културу*, год. I, бр. 1, 7.

Вранеш 2018: Александра Вранеш. „Уводно слово". *ЛИК : часопис за литературу, језик и културу*, год. IV, бр. 5, 7.

Вукомановић 2021: Владимир Вукомановић Растегорац. „Стилске одлике *трозоте и веселе ведрине* (Соња М. Миловановић, *Текстеме као стилске доминанте у песништву Новице Тадића*, Андрићев институт, Андрићград, 2020)". *Philological Studies* 19, 2, 249–253.

Вучен 2021: Бојана Вучен. „Андрић и Јадран". *Филолог*, год. XII, бр. 24, 448–452.

Делић 1994: „Публиковање научних радова – услов њихове критике и њиховог успеха – критика универзитетске праксе". *Годишњак Филозофског факултета*, књ. 21–22, 100–102.

Закон о научноистраживачкој дјелатности и технолошком развоју. *Службени гласник РС*, бр. 6/2012, 33/2014, 66/2018 и 84/2019.

Ковачевић 2018: Милош Ковачевић. „Предговор." *Значај српског језика за очување српског културног идентитета I: Иво Андрић и српски језик*. Зборник радова. Ур. Милош Ковачевић. Вишеград: Андрићев институт, 9–11.

Ковачевић 2020: Милош Ковачевић. „Уводно слово." *Актуелна питања фонетике и фонологије српског језика*. Зборник радова. Ур. Милош Ковачевић. Вишеград: Андрићев институт, 7–8.

Станчић 2019: Гордана Станчић. „Библиографија издања Андрићевог института од 2013. до 2019". *ЛИК : часопис за литературу и културу*, год. V, бр. 9, 89–150. <http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/ai_lik/2019-8/ai_lik-2019-5-8-5.pdf>. [9. мај 2022].

Станчић 2021а: Гордана Станчић. „Библиографија часописа ЛИК". *ЛИК : часопис за литературу, језик и културу*, год. VII, бр. 11, 123–152.

Станчић 2021б: Гордана Станчић. „Обрада саставних делова публикација: поступак и значај (на примеру обраде зборника са научних конференција Андрићевог института". *Библиозона: часопис за библиотекарство, информатику и културу*, бр. 9, 56–66. <http://www.nbss.rs/wp-content/uploads/2021/09/Konacno.pdf> [18. мај 2022].

Gordana J. STANČIĆ

PUBLISHING ACTIVITY OF THE ANDRIĆ INSTITUTE AND ITS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE

Summary

The scientific research institution Andrić Institute in Višegrad was founded in 2013 and in the same year it started publishing. Over a period of eight years, the Andrić Institute has published 107 titles of monographic publications and launched three titles of journals. In this paper, we consider the publishing activities of the Andrić Institute with the aim of considering its contribution to the development of certain scientific fields, primarily history, literature and linguistics. At the same time, we present his previous publishing production to the professional, scientific and general public.

Key words: The Andrić Institute in Višegrad, publishing, scientific monographs, scientific journals, Department of History, Department of Literature, Department of Serbian Language.

Рад је предат 24. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 316.624.3:364.636
37.06:316.614-057.874
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-41010

Pregledni rad

*Vesna Lj. MINIĆ**

*Hadži Živorad MILENOVIĆ***
University of Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Education

CONFLICTS AND VIOLENCE IN CONTEMPORARY SCHOOLS

Abstract: Conflicts and violence are the worldwide spread phenomena, causes of which are saught both within the child`s character and the social settings. Various social interactionsencompass a higherpossibilityof contradistinction of different interests, by which conflicts become an expressive type of social exchange. Violence is in close relation to conflicts in school, which is a complex phenomenon and a state characterized as the use of someforce against someone. It is manifested as an urge, anger, hostility, when one wants to control the other person by using power. Taking into accountthe fact, that there is an increasingnumber ofconflictingandviolentbehaviors in schools in Serbia, the paper treats the current topicwith a focus on the studies of phenomena of conflicts and violence in schools, theircauses, forms, consequences, as well as on prevention and social programs of school violence control.

Key words: conflicts, agression, violence, school, children.

INTRODUCTORY CONSIDERATIONS

Having realized the fact that XX century was not *the age of child,* as it had been predicted and expected, at the beginning of the new century, due to the life conditions which place both a child and an adult in a state of daily tension, frustration, aggression, destructive and socially unacceptable phenomena, we may pose a question whether our time actually presents time of conflicts and violence. Although present throughout the world today, these phenomena are not characteristic for contemporary society only, they have always existed, but their forms differed from one epoch to another. In the past, the researchers were primarily focused on the physical and verbal abuse, whilst recently, it has been spoken of the subtlest forms of aggressive behavior, too. This refers to a socially manipulative behavior, in which the aggressor present, but not directly involved in the attack, uses a social structure, trying to hurt the other person by influencing his/her relations with other persons or his/her status within the group they belong to. As a social phenomenon, violence was mentioned even in times of Heraclitus, Hobs, Darwin and other philosophers and scientists, via psychoanalysts Freud and Adler,

* Professor Vesna Minić, PhD, vesna.minic@pr.ac.rs
** Professor Hadži Živorad Milenović, PhD, hadzi.zivorad.milenovic@pr.ac.rs

up to the middle of the last century, when a great number of scientific studies in this field appeared. Causes of aggressive behavior are very complex, most frequently mentioned ones are the family, school failure, age and sex differences, as well as wider social settings. Social context of violence is complimented by the mass media, particularly television and internet, which inspire and spread certain forms of violence among the pupils at school. Contemporary development of society and „...fast development of internet and the social network, where in a virtual space circulate many pieces of information and different educational contents " (Bazić 2017: 527) create a perfect ground for numerous conflicting situations among the pupils of school age. Taking into account that the problem of conflicting and violent behavior in our country is increasing, the programs have been created for their prevention (primary, secondary and tertiary), whose aim is to emphasize the importance and benefits of a society without conflicts and violence, as well as to prevent socially unwelcome ways of pupil`s behavior.

CHARACTERISTICS OF CONFLICTS, CAUSES AND FORMS OF VIOLENCE IN PRIMARY SCHOOLS

Conflicts are a component of everyday life of a man, and all his relations he coexists with in a certain environment. It means that it is not surprising, that it appears in the first school days in a relation pupil-pupil, pupil-teacher, teacher-parent, or teacher-teacher. The word conflict is of Latin origin (conflictus) and is a synonym fora disagreement, fight, war, collision. As a verb, it has a meaning of competition, struggling in fight. The roots of conflict behavior should not be looked for in the environment the pupil is surrounded by, but within his own self, as it is a component of his own life. When faced with a conflict, almost everyone is likely to try to ignore it or avoid it. Thus, a not so common phenomenon „...the more one avoids the outer conflict the more rise is given to the inner one " (Ilić 2009: 56). Conflict, actually designates „...expressing hostility, negative attitude, antagonism, agression, rivalry and misunderstanding. It is related to situations which include contradictory interestsof the two opposinggroups" (Takore 2013: 7). Mechanismof preventing conficts encompasses the art ofexpressing one`s own opinion which differs from the opinion of the others. Knowing one`s own hierarchical status or a position in a society enables reducing the number of conflicts and more rational relations with other people.

Conflicts have great importance for the development of a child in general, that is why they are subject of numerous studies. Petrović states the most important characteristics of conflicts such as follows: „...topics (controversial events and initial opposition), strategies (opposing strategies), and outcomes (ways of ending conflict episodes), as well as their connection with social-cognitive functioning " (Petrović 2010: 224). In regard to the adulthood, conflicts are more frequent in the period of childhood and adolescence, whilst their number decreases as the personality of a child becomes mature and adopts ways of stable social behavior. When one discusses the causes of conflict occurrence at school age, studies from this field say that in older children the proportion of conflicts which concern physical environment are decreasing while conflicts due to the control of social environment are increasing. Giorgio Gallo stresses that the clash is

„...a special kind of system whose complexity is an outcome of many different and sometimes unrelated elements" (Galo 2012: 1-2). Without a systematic study, a conflict may actually become worse, which leads to a prolonged suffering of the population involved.

When talking about types of conflicts, it should be mentioned that they are components of communication, therefore very different and numerous in terms of their classification. Džaferović (2011) differentiates types of conflicts such as follows: inner conflicts, which psychology explains as conflicts within an individual, ie. intrapersonal conflicts; outer conflicts, referring to a conflict between two or more individuals, ie. interpersonal conflicts; latent conflicts, reflected through hidden or subconscious conflicts; mixed conflicts, which are a combination of the previously mentioned types of conflicts. Inner conflicts are of most importance, as the person is mainly not aware of them, their overcoming lies in the internal dialogue or self-talk. It is an inner voice or conversation with one self which occurs after certain event or an occasion without a need for the other person to be present. However, the basis of all conflicts lies in the ability of recognition and solution of the inner (interpersonal) conflicts, in the first place.

Levin`s classification (Branković 2006: 405) encompasses three types of conflicting situations: conflicts of approaching-approaching, which occur when there are two equally attractive goals at the same time, and the individual does not know which one to opt for, as with choosing one goal he loses the other one; conflicts approaching-avoiding, which occur in situations when one goal attracts and rejects an individual at the same time, which means that such goal is ambivalent; conflicts avoiding-avoiding, which occur in situations which demand from the individual to opt for one of the unfavorable alternatives, but he does not know which one would cause more inconveniences. Each individual perceives reality i.e. experiences and forms his/her image of the world s/he is surrounded by on the basis of his/her personal experience and information received. That image of the world is different for each individual and that is exactly what leads to conflicts.

Andevski (2008) quotes Mosafer`s division of conflicts from 1967, which encompasses conflicts classified into three groups: division conflicts, assessment conflicts and evaluation conflicts. Division conflictsare very rare and present a polarized black and white picture, where parties in dispute openly get into conflicts insisting exclusively on their solutionas the only one that is acceptable and possible. Moral norms and value structures behind which the participants hide existing conflict are crucial here. Assessment conflicts are consequences of pieces of information which directly affect the participants of conflicts, while the core is made up of different sources of information and the ways in which it is interpreted. Evaluation conflicts formed on the basis of different systems of values, phenomena, people and events are also present and differ from individual to individual. Andevski also quotes that the conflicts can be classified „...on the basis of subject and contents in connection to conflict occurring" (Andevski 2008: 161). On the bases of the first criteria, there are several types of conflicts such as follows: intrapsychic, interpersonal, conflicts related to the group and its activities, intergroup conflicts and so on. In cases of content issues, most frequently mentioned is partially open, so called division conflict, which comes as a result of permeating of

conflicts of assessment and evaluation. Anyway, „...regardless of the kind of conflict or the group which participates in it, unless it is solved, the conflict may only deepen, while people who take part in it experience negative feelings, and in that way, such situation in school is ruining quality of education" (Goksoy 2016: 198).

Conflicts rarely occur suddenly and unexpectedly. Before it comes to an open conflict, there is always a hidden one, which has beenhiddenwith more or less success. It goes, in most cases, through the five phases: prelaminar phase or beginning phase, in which a situation liable to conflict occurs (confronting opinions of the participants) which is a tense; latent phase, in which the participants of conflict situations become aware of the fact that there is a problem in communication, and in which the participants do not show turbulent feelings or uneaseness; phase of asking for an explanation, in which the confirmation or negation of the misunderstanding occurs, that requires an explanation of the nature of the interlocutors relation; open confronting phase, occurs as a result of confronting, disagreement of attitudes and views, as well as need for an interlocutor. In this phase, the conflict may go into two directions: conversation and overcoming of a disagreement or tightening of situation which deepens of conflict situation; phase of an open conflict or phase of a clash, in which the participants refuse any compromise, try to dominate with their views, often derogating and underestimating the interlocutor.

Aggressiveness as a phenomenon is a subject of numerous theoretical and empirical studies by contemporary experts which is defined in different ways. In psychological literature prevailing view is that aggression is „...a deterrent or harmful behavior, that as a rule, does not have destruction of its opponent for an aim, but something else which is thus achieved through such behavior "(Hrnčić 2009: 20). Defined in such way, aggressive behavior is neither positive nor negative, but is a way of overcoming a problem. Contrary to this, a number of theoreticians think that aggressive behavior is most frequently defined as such behavior which has an aim to cause harm or hurt the other person. Intention to cause inconvenience or damage to the other individual is an important element here. Direct aggressiveness points to any behavior which has an openly expressed intention to physically or verbally abuse somebody. Ilić quotes two main causes of child`s aggressive behavior: „...urge for showing off physical domination and a need for abuse or negligence by the others" (Ilić 2010: 368). In recent years, there is much talk about socially manipulative behavior, i.e. indirect or relational aggressiveness, characterized by aggressive behavior in which the aggress or does not express aggressiveness directly, but has an intention to hurt another person. Its characteristics are: ignoring, gossip, spreading rumors, exclusion, threatening calls, messages.

In order to understand this phenomenon better, for inappropriate and excessive aggressiveness a term violence is used. It is usually defined as a form of expressing aggressive behavior, with a conscious effort to cause pain or injury. No one is immune to „...it, neither the individuals, nor the social groups, not even the state..." (Šutović 2009: 94). Violence, itself is a complex phenomenon and a state which is „...motivationally, emotionally and operationally manifested as an urge, fury, anger, hostility, grabbing and attacking an individual, object, territory, groups and communities " (Previšić 1999: 16-17). It is used in order to control the other person, by the use of power in different

forms and intensity. It always leaves behind the deepest traces on body and soul, regardless of the conditions in which it takes place. Violent behavior is „...a complex and ambivalent phenomenon – it can be expressed by a real or fictional activity, with or without words, physical actions, harm which is done to oneself or to the others, forms which society or society groups approve of or do not approve of, where the victim recognizes or does not recognize the violence" (Lalić 1999: 44). The World Health Organization defines it as „...the intentional use of physical or psychological force or power, against oneself, another person, or against a group or community, which either results in or has a high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, development, or deprivation" (Georgievski 2009: 3).

When discussing school violence, in literature one can find an explanation that it is a violence which occurs at school, and that the terms violence and bullying are related to it. Bullying is „... any intentional, repeated, unprovoked use of power with the aim of causing pain or stress in another person" (Spaić 2012: 184). Aggression in school is „...any form of behavior aimed at harming or hurting another living being motivated to avoid such act" (Popadić 2009: 14). Violence has been spreading in schools, it is a group phenomenon which takes place inside the institution and among the members of the group. The universal starting point of school violence is that it encompasses causing physical injuries in relation to pupil-pupil or pupil-teacher. Criticizing such view Henry Stuart, stresses that such conventional opinions „...neglect symbolic social hurting and revocation of humanity through violation of human rights from the position of power" (Stuart 2000: 17). Within the school context, such violence includes hurting pupil by the teacher or pupil and teacher by the school authorities. This also includes organization of teaching which is harmful for the pupils' creativity and educational process.

Causes of violence are very specific and complex and are found on different levels. There is a great number of risk factors for pupils` violence occurrences, starting from the family to the contemporary mass media impact. In order to understand violence in schools, it is necessary to observe it within the context of social environment, because it also depends on the out of school influences which come from the microsystem, such as large communities or groups, as segments of society. Contemporary media, especially television and internet, as the most represented means of mass communications, complete the social context of violence, inspiring and spreading some of its forms. Pupils, as passive observers easily become targets and subject of their manipulation, thus the role of the family becomes minimized. With the overuse of mass media (mobile telephone, internet, social networks, computer games etc.), mutual communication is limited, improve proper development of school age children. However, we cannot talk only about negative influence of the mass media, (although they are easily identified and present at every step), it should be stressed that there is plenty of talk about violence and aggressive behavior as negative phenomena, their causes and consequences, as well as of measures of prevention.

A special protocol for the protection of children and pupils form the violence, abuse and negligence in the educational institutions (2007) quotes different types of violence such as follows: physical, verbal, cyber and sexual ones. Physical violence is the most common one as it encompasses the use of force, and is used „...for causing pain

and injuries" (Popadić 2009: 44). Verbal abuse is the one based on words, i.e. insult. It is used to derogate, humiliate and hurt the opponent. Cyberbullying is becoming more present form of violence, which encompasses sending or publishing offending texts or photographs via e-mail. Kostić stresses that the development of informational technologies, and especially a rising number of services, as social nets have created new threats, so „...unless a minor has no a profile on the network, even publishing of his photograph may cause a problem" (2017: 424). According to Popadić (2009) the most prominent forms of this type of violence are such as follows: e-mail messages which contain vulgarities and offences; threatening messages; blaming someone by spreading rumors and lies in order to ruin his/her career, reputation or relationships with others; personation which ruins one`s reputation which leads to confrontation with the others: indiscretion, i.e. revealing of secrets, data and pictures which are not meant to be public; intentional ejecting someone from the on-line group. Cyber violence occurs through the chatroom, blogs, forums, mobile telephones, e-mail, voice mail and so on. To be in a virtual reality means „...to be beyond physical environment" (Guga 2015: 272), thus virtual violence is, due to its anonymity more dangerous than the violence in real world, it can last 24 hours, victim does not feel safe anywhere, child`s internet contacts may be quite numerous, and children have difficulties to understand consequences of this violent behavior because they do not have a direct contact with abully. Sexual violence goes from milder forms to abuse, but also refers to jeopardizing sexual identity of the victim, mainly by forcing some kind of sexual communication.

THE TEACHERS` ROLE AND SOCIAL PROGRAMS OF PREVENTION OF VIOLENCE IN SCHOOLS

Educational system in Serbia, from its beginning until today, has undergone numerous reforms as a result of social changes and needs, as well as scientific and technological developments. With changes taking place within the school system, importance and role of the teacher changed as well, whose behavior and personal example had always been the most efficient teaching aid in the educational process. In traditional schools, the teacher`s role was the authoritarian one „...where the child was to take its role of a passive object" (Ilić 2003: 214). These forms have been kept up to this day, and often lead to a conflict between pupils and teachers. Today, the roles of teachers and pupils are more democratic and are based on freedom of speech and mutual respect. Success and efficiency of teaching, to a great extent, depend on the teacher, his education and training. Contemporary role of the teacher refers to the pupil`s mastering of quality communication skills and abilities, which are forced by the way and style of life in a social community (lack of free time, parents overworking, mass media contents). Modern teachers observe conflicting behavior of their pupils as polarization of possible relations from the two angles: interrupted conflicting behavior or unsuccessful attempt, where the teacher failed, and the pupils carry on with the conflicts after school or at the first opportunity of the teacher`s absence. During education process, the teacher exchanges important information through the communication with the pupils and their parents, thus building relationship with them. That is why, it is necessary that

the teacher successfully performs his role as a mediator, both in an unhindered communication or a conflict one. From the pupil-teacher relationship „...depends whether it would contribute to developing of the pupil or would limit him and cause damage" (Gordon, 2006: 137). The role of the teacher in overcoming a conflict is a specific one, as it may cause a situation in which he himself becomes a part of the conflict. The teacher must estimate the situation successfully, possibility of success of failure in overcoming of the conflict, as the consequences may be otherwise far-reaching for all the parties concerned. An indirect role of the teacher in a conflict may be a bad one and deepen the problem, while clear and direct message uttered by the language of non-violent communication has for its aim confirming a presence of the problem, as well as emphasizing a wish to help all the participants.

In order to comprehend properly and to solve „...this very serious problem, schools must play a significant role by introducing initiative in violence prevention. Mechanism of activitiesmust, therefore, exist even before the violence occurs" (Jovanović, Minić 2000: 265). When talking about violence prevention in schools, it should be emphasized that there is primary, secondary and tertiary prevention. Primary one is directed at the whole population, and it motivates children who are not inclined to violence to help its reduction. Developing skills in social communication of children, which lead to successful solving of conflicts and violence has a significant role in it. Secondary prevention encompasses work with risk population or with those who manifest socially inappropriate behavior in a milder form. Those are mainly children inclined to violence, that is, children of low intellectual achievements, undeveloped social skills, inappropriate education procedures by their parents, hyperactive children, children of low social economic and cultural status, violent behavior and so on. Tertiary prevention refers to work with children who are violent, and is carried out Correctional institutions and Centers for social work. Vasilev stresses that the professional institutions for recovery of inappropriate behavior of youth are „...centers for social work, guidance centers, student hostels, health institutions, correctional institutions, courts and prosecutor's office" (2005: 57-60).

School violence prevention program is aimed at school obligation and its social role to prevent violence and determines measures and procedures for protection and safety of the pupils. It is, according to the law of our country, obliged to provide `conditions for pupils` protection from all forms of violence, abuse and negligence` (Official Gazzette RS, No. 30/10). To that end, adequate measures are undertaken such as follows: daily cooperation with state bodies and bodies of the units of the local authorities, on duties class teachers and subject teachers, as well as support staff of the school, security of the pupils while at school, protection from fire, flood, natural disasters which may jeopardize safety, as well as other measures of protection. Prevention of conflicts is, as emphasized by Kotite (Kotite Phyllis) „...morally healthy and cost-effective investment" (Kotite 2012: 12). Prevention measures: The school has a duty to plan prevention measures in a form of the annual plan of work, and „...on the basis of a detailed analysis of frequency of violent cases, forms of violence, safety of the school facilities and so on" (Minić 2018: 858). It has a legal obligation to conducted quote intervening measures in situation of violence. However, the emphasis is on the prevention of violence,

therefore the school should nourish an ambience of acceptance, tolerance, mutual communication and respect, it also should develop complete programs of prevention, raise the level of consciousness of violence recognition, define the procedures for the protection from violence and reaction in cases of violence. It informs all the interest groups on protection procedures, develops competence of all interests groups for observing and preventing violence. In order to protect and provide safety of the pupils, the school, according to the Law on the basis of education system (Official Gazzette RS, No. 72/2009) and Rule book on protocol procedure of the institution as a response to violence, abuse and negligence (Official Gazzette RS, No. 30/10), conducts measures such as follows: Establishes cooperation with the state bodies and bodies of the units of local authorities; Establishes cooperation with Centre for social work; Establishes cooperation with Health center and Red Cross; Provides all elements of protection from fire, flood, thunder stroke and other natural disasters which may endanger safety of the pupils; Enables security of the pupils; Conducts duties of the teaching and technical staff; establishes Team for protection safety which acts as prevention and intervention, draws up an action plan; Informs the pupils and parents of the Team`s work, estimates the risk and timely and properly reacts in cases of suspecting violence or its occurrence, makes plans of participation and keeps record of professional training of the employees on the subject; Organizes and promotes school activities on the protection of children from the violence; Provides conditions for frequent sports activities and competitions; Organizes panels for pupils, parents and employees on the subject and encourages engaging of pupils in projects; Informs pupils and parents on school prevention activities and professional bodies on realization of programs on violence protection; Participates in the projects undertaken by the local authorities for taking measures for prevention of violation of the ban; Cooperates with media, promotes examples of good practice; Gives suggestions for improvement of the institutions safety; Takes care of realization of the plans of team for safety and protection of children from violence, abuse and negligence of the pupils and other teams which are formed in schools; It takes care of conducting the decisions of Schoolboard, Parental Council, Teacher`s Council, School class Council, Pupil`s Parliament and Class community; it also conducts other measures in order to protect and keep safe the pupils, determined by the Law and General school act.

There is a program in our country under the name *School without violence – towards secure and inspiring environment for children*, realized by UNICEF in cooperation with the Ministry of Education, Ministry of Health and Ministry of Labor and Social Policy of RS, Council for children`s rights and Institute for developing education, Ministry of Interior Affairs, as well as Ministry of Youth and Sport. This program began in 2005/06 school year in four schools, as a pilot project, and expanded later, where the selection of the schools was carried out on the basis of the geographical distribution, available funds and capacities of both school and local community. Its aim is reduction of the degree of violence upon children and creating of safe environment which will be inspiring for learning and work. It is intended for children, class teachers and subject teachers, first of all, but also parents and whole of the local community (Milenović 2012). This program is observed on several levels Administrative board, Expert team, Supervisor team and

School team (http://unicef.rs/skola-bez-nasilja.html, 5.5 2020, 11:30h). The program comprises four components: *research,* which explores experiences and views of everybody in school on violence, processes the data and presents its results to the pupils, class teachers and teachers, parents and the local community; *educational*, which conducts training if class teachers and subject teachers on school violence, communication skills, constructive interventions, forming of the inner protective net in school; *peer*, which refers to work with child-peers, on identifying and revealing violence, peer protection of both a bully and a victim, building relations of trust and reduction of violent behavior between them; *parents-media-local community component*, which promotes mutual relations of cooperation and public mobilization on the importance of building partnership, as well as active operation on the violence reduction within the community. The use of the program *School without violence* which lasts at least one school year is carried out in seven steps: 1. Raising awareness of the problem, i.e. Accepting the fact that there is violence at school 2. Forming an inner protective net – i.e. using procedures and mechanisms for their permanent functioning; 3. Successful functioning – observing violence and taking measures of precaution; 4. Forming the outer protective network – including Health centers, Centers for social work; 5. Appeal for helping children/families exposed to violence and establishing trust in the protective net; 6. Functioning of peer teams – prevention, efficient intervention of integration of the participants in violence into community; 7. Self-assessment of the school i.e. whether it became a safe environment for children. Apart from this program, there are school policemen in our schools, as well as teams for protection from violence, which have function and task of identifying and preventing violence within the school environment.

CONCLUDING REMARKS

Having in mind terminological explanation of conflicts, aggression and violence in schools, it is found that the negative connotation is being emphasized which reflects badly on the psychological and physical development of the pupils. Conflicts and violence are common situations in pupils` social interactions in school, and it is impossible to repressor eliminate them fully. However, they should not be approved of or justified, but should be constantly reduced, with a particular stress on their prevention. In discussions about conflicts, it is mostly pointed at the fact that a constructive way of overcoming the problem peacefully, for non-violent solution is actually a skill which should be realized as a possibility for shared activities of both parties and their urge to solve the problem. Violence is a form of inappropriate activity and unwelcome behavior of the pupils, which influences their educational possibilities, bad mood, and numerous difficulties of behavior of all the participants. It bears fear, tension, uncertainty, which is negatively reflected on the overall child development. School violence is not isolated from the social directions and trends, thus a talk on socially conditioned violence in schools, determined by the social -economic, social and cultural circumstances of the families the pupils from some schools come from. Causes of violence are complex and conditioned by several different levels, while the forms they take are such as follows: physical, verbal, electronic and sexual. In contemporary conditions of life there is more

talk on programs for prevention of violence, such as *School without violence*, which has been present in our country for a decade or so, with an aim of raising awareness of importance of violence and measures for its prevention.

REFERENCES

Andevski 2008: M. Andevski, *Art of Communication,* Novi Sad: Cekom-books d.o.o.

Bazić 2017: J. Bazić, Changing trends in society and education triggered by the fourth industrial revolution, *Sociološki pregled, 51*(4), 526-545.

Bilgin 2008: A. Bilgin, The Impact of Conflict Resolution Training on Elementary School Children, *Elementary Education Online, 6*(3), 541-556.

Branković 2000: D. Branković, Pedagogical–psychological bases of educational work, In: D. Branković, M. Ilić, S. Milijević, N. Suzić, V. Gutović (prir) *Pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke osnove vaspitno obrazovnog rada* (11-91), Društvo pedagoga Republike Srpske u Banja Luci.

Džaferović 2011: M. Đžaferović, Importance of use of non violent communication within the peer groups, *Obrazovna tehnologija, 4*(1), 401-412.

Gallo 2012: G. Gallo, *Conflict Theory, Complexity and Systems Approach.*Systems Research and Behavioral Science Syst, Res. Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com), Italy. (1-2.

Georgievski 2009: P. Georgievski, Social aspcts of crisis and school and types of school violence, *Socilogija*, *51*(1), 1-22.

Golksoj & Argon 2016: S. Goksoy & T. Argon, Conflicts at School and their Impact on Teachers, *Journal of Education and Training Studies, 4*(4), 197-205.

Gordon 2006: T. Gordon, *How to be a successful* teacher, Beograd: Kreativni centar.

Guga 2015: J. Guga, Towards an augmented reality: the dialectics of physical and virtual space, *Sociloški pregled*, *69*(3), 265–277.

Henry 2000: S. Henry, What is School Violence? An Integrated Definition, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *56*(1), 16-29.

Hrnčić 2009: J. Hrnčić, *Youth offences, risks, trends, outcomes*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu.

Ilić 2003: B. Ilić, Quality of communication between pupils and teachers, *Godišnjak za psihologiju* (213-219). Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Ilić 2010: M. Ilić, *Family pedagogy*, Univerzitet u Banja Luci, Filozofski fakultet i Univerzitet *Džemal Bijedić* u Mostaru, Nastavnički fakultet.

Ilić 2009: V. Ilić, *Culture of conflict*, Beograd: Laguna.

Ivić i sar. 2001: I. Ivić, A. Pešikan A. i S. Antić, *Active learning*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju i Beograd: Unicef.

Jovanović & Minić 2007: M. Jovanović & V. Minić, Violence in schools-result of conflicts in our cociety, In: N. Jovanović, LJ. Mitrović (prir) *Omladina Balkana između nasilja i kulture mira* (263-268), Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet.

Kostić 2017: J. Kostić, Publishing children photographs on social networks: sociological-legal aspects, *Sociološki pregled, 51*(3), 414-433.

Kotite 2012: P. Kotite, *Education for conflict prevencion and peacebuilding*, Paris: International Institute for educational Planning.

Lalić 1999: D. Lalić, Some social aspects of violent behavior among youth, In: V. Hrvoje (prir*). Agresivnost (nasilje) u školi* (43-53), Hrvatski Pedagoško-književni zbor u Zagrebu.

Milenović 2012: Ž. Milenović, Education in the function of suppressing violence of fan groups at football institutions, *Bezbednost, 54*(1): 7-23.

Minić 2018: V. Minić, Knowledge of school violence and prevention program in Serbia, *Knowledge, 28*(3): 855-861.

Petrović 2010: J. Petrović, Characteristics of bylling in adolescence, *Primenjena psihologija, 3*(1), 223-237.
Popadić 2009: D. Popadić, *Violence in schools*, Beograd.
Previšić 1999: V. Previšić, Pedagogical-social horizon of violence (and aggressiveness) in school, In: V. Hrvoje (prir) *Agresivnost (nasilje) u školi* (15-27), Hrvatski Pedagoško-književni zbor u Zagrebu.
Saiti 2015: A. Saiti, Conflicts in schools, conflict management styles and the role of school leader: A study of Greek primary school educators, *Educational Management, Administration & Leadership*, *43*(4), 582-609.
Spasenović 2008: V. Spasenović, *Peer relations and school success*, Institut za pedagoška istraživanja u Beogradu.
Spasić 2012: D. Spasić, *Prevalence of school violence in European countries, Safety risks in educational institutions,* Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti.
Subošić & Stevanović 2018: D. Subošić & O. Stevanović, Possibilities and limitations od assessing the general risk of domestic violence using probability and consequence matrices. *Bezbednost, 40*(1): 25-46.
Thakore 2013: D. Thakore, Conflict and Conflict Management, *IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM), 8*(6) 1-7.
Šutović 2009: M. Šutović, *Values and violence,* Beograd: Čigoja.
Vasilev 2005: S. Vasilev, *Therapeutic pedagogy*, Beograd: Elit-medika.
****Rulebook on the protocol conduct in an institution as an answer to violence, abuse and integligence* (2001) *Službeni glasnik RS*, 30/10. Beograd.

Весна Љ. МИНИЋ
Хаџи Живорад МИЛЕНОВИЋ

КОНФЛИКТИ И НАСИЉЕ У САВРЕМЕНОЈ ШКОЛИ

Резиме

Конфликти и насиље су данас у свету веома раширена појава, чији се узроци траже како у природи детета, тако и у друштвеним околностима и приликама. Разноврсне социјалне интеракције подразумевају већу вероватноћу супротстављања различитих интереса, чиме конфликти постају изражајан вид социјалне размене. У блиској вези с конфликтима у школи лежи насиље, које је сложена појава И стање за које је карактеристична употреба неке силе усмерене против некога. Манифестује се као нагон, љутња, непријатељство, и њиме се жели контролисати друго лице употребом моћи. Конфликти и насиље су данас у свету веома раширена појава, чији се узроци траже како у природи детета, тако и у друштвеним околностима и приликама. Разноврсне социјалне Имајући у виду повећани степен конфликтног и насилничког понашања у школама у Србији, рад прати актуелност теме и фокусира се на проучавању појава конфликта и насиља у школи, узроцима, облицима, последицама, као и превенцији и друштвеним програмима спречавања насиља у школама.

Осврнувши се на чињеницу да XX век није био век детета како се предвиђало И очекивало, на почетку новог века се, због животних околности који дете и одраслог човека стављају у стање свакодневне напетости, фрустрација, агресије, деструктивних и друштвено неприхватљивих појава, може се поставити питање, да ли је ово, заправо време конфликата и насиља? Они су данас раширена појава свуда у свету, међутим то нису појаве карактеристичне само за савремено друштво. Оне су постојале одувек, само што су се њихове форме разликовале од епохе до епохе. У прошлости, истраживачи су се првенствено фокусирали на физичко и вербално насиље, док се у последње време, поред њих, све више говори о суптилнијим облицима агресивног понашања.

Ту се мисли на социјално манипулативно понашање, у коме је аггрессор присутан, без директне укључености у напад, користи се социјалном структуром, и покушава да повреди другу особу тако што утиче на њену повезаност са другим лицима или на његов статус у групи којој припада. Као друштвена појава, насиље се, нпр. Помиње још из доба Хераклита, Хобса, Дарвина И других филозофа и научника, преко психоаналитичара Фројда и Адлера, до средине прошлог века, када настаје велики број научних студија из овог подручја. Узроци агресивног понашања су веома сложени, а као најчешћи се спомињу породица, школски неуспеси, стил живота младе популације, узрасне и полне разлике, као и шири друштвени односи. Друштвени контекст насиља употпуњују мас-медији, посебно интернет и видео игрице, који подстичу и шире одређене облике насиља међу ученицима у школи. Имајући у виду да је проблем конфликтног и насилничког понашања у нашој земљи у порасту, постоје програм за њихову превенцију (примарна, секундарна и терцијална), који имају за циљ указивање на значај и благодети друштва без конфликта и насиља, као и спречавање друштвено непожељних облика понашања ученика.

Имајући у виду терминолошко појашњење конфликата, агресивности и насиља у школи, наглашава се негативна конотација која се лоше одражава на психо-физички развој ученика. Конфликти и насиље су ситуације које су честе у социјалним интеракцијама ученика у школи Њих је немогуће сузбити или у потпуности елиминисати. Но, на њих не треба гледати са одобравањем и оправдавањем, већ стално радити на сузбијању, и посебно на превенцији. Када се говори о конфликтима, најчешће се указује на конструктивистички приступ њиховог мирног решавања, јер је ненасилно решавање, заправо умеће које треба схватити као могућност заједничког деловања обе стране и њихове тежње да се проблем реше. Насиље је облик неприхватљивог деловања и понашања ученика, који утиче на њихове образовне могућности, лоше расположење, и бројне тешкоће у понашању свих ученика. Оно рађа страх, неизвесност, што се негативно рефлектује на целокупни дечји развој. Школско насиље није изоловано од друштвених токова и трендова, па се зато говори о друштвеној условљености насиља у школама, детерминисано друштвено-економским, социјалним и културним приликама породица из којих потичу ученици одређене школе. Узроци насиља су сложени и условљени са неколико различитих нивоа, а облици у којима се појављују су: физичко, вербално, електронско и сексуално. У савременим условима живота се све више говори о програмима превенцијеза насиља, попут Школе без насиља, који већ деценију и више постоји у нашој земљи, а има за циљ подизање свести о значају насиља и мерама његовог спречавања.

Кључне речи: конфликти, агресивност, насиље, школа, деца.

Рад је предат 6. новембра 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.662-055.2(497.115)"18/19"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38078

Оригинални научни рад

*Милена М. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОБРАЗОВАЊЕ И ХУМАНИТАРНИ РАД ЖЕНА У ПРИЗРЕНУ У 19. И 20. ВЕКУ**

Апстракт: Дуго година је улога жене у Србији била у крајње незавидном положају. Неретко су се српске жене суочавале са многобројним ограничењима и изазовима који су укључивали немогућност образовања, учешћа у јавној сфери и одлучивање о вођењу сопственог начина живота. Међутим, с друштвеним новинама у тадашњој Србији, средином 19. започета је еманципација жена. Упркос томе што је била спора, често и недовољно организована, први кораци ка промени улоге жене помагали су да се жене, с временом, више охрабрују, мотивишу и удружују. Слична ситуација је била у свим градовима, те и у Призрену. Почевши од оснивања првих приватних женских школа па све до женских занатских школа, младе девојке су добијале могућност да се образују и развијају различите вештине. Осим у школама, Призренке су стицале знања и у женским хуманитарним друштвима која су у 19. и 20. веку била главна стецишта женског активизма. С тим у вези, циљ рада јесте да се пружи осврт на генерални положај жена у Србији у поменутом периоду, затим да се представи образовање женске деце у Призрену, као и да се укаже на постојање два утицајна женска удружења – *Женско добротворно друштво „Српкиња"* и *Коло српских сестара* која су у највећој мери заслужна за едукацију, хуманитарни рад, учешће у градским активностима и целокупни развој женских генерација у Призрену.

Кључне речи: школовање, женска друштва, жене, хуманитарни рад, Призрен.

УВОД

Поред погодног географског положаја, природног богатства, развијене трговине, ученог свештенства и вишевековног историјског наслеђа, Призрен, некадашња престоница моћне српске царевине, одувек је привлачио пажњу и образовањем (Марковић, Ристић, Бачкалов 2005: 23). У прилог томе, Станковић (2001: 9) наводи да је у образовању као и подизању националне свести српског народа у 19 и 20. веку, српско школство заузимало кључно место у поменутом граду. Значајни утицај Призрена у образовању огледа се у томе што је током владавине Османског царства представљао просветни и културни центар Старе Србије где су се и током бурних историјских догађаја оснивале српске школе.

* Научни сарадник, mika_vido_88@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Како Станковић (2001: 17, 33-34) коментарише, турске власти су средином 19. века дозволиле отварање првих српских школа у Призрену како би показале да су спремне за европску дипломатију и поштовање међународних уговора. Имајући у виду наведене новине, богатији слој српског грађанског друштва почео је да бива активнији у национално-политичком, као и просветно-културном животу српског народа у Призрену. Потреба за описмењивањем Срба је била све снажнија, те је на почетку било дозвољено занатлијама да подучавају српску децу у својој кући или да отворе приватну школу. У прилог томе, Ђунковић (1971:6) истиче да је након ослобођења од турске власти, држава била суочена са великим бројем неписмених људи због чега је нова власт, заједно са напорима српског становништва, тежила да организује акције описмењавања широких народних маса, како би у даљем периоду могла да покрене организацију наставе и школства.

У том периоду, фокус је најпре био на образовању српске мушке деце и Црквено-школска општина у Призрену је у том подухвату имала значајну улогу. С друге стране, образовање женске деце и активно учешће жена у Призрену кренуло је да се одвија знатно касније и спорије у односу на припаднике мушког пола.

С тим у вези, у раду је дат осврт на генерални положај жена у 19. и 20. веку у Србији, на образовање женске деце у Призрену у поменутом временском периоду, као и на женски хуманитарни рад и активно учешће у градским активностима у оквиру *Женскоī добротворноī друштва „Срūкиња“* и удружења *Коло срūских сестара*.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА

О положају жена као и њиховом образовању у Србији у 19. веку скоро да се није озбиљно расправљало у доминатном мушком свету. Наиме, образовање жена није се одвијало истовремено са мушким те је умногоме зависило од класних, религијских, географских, етничких фактора при чему су се под класним разликама, заправо, подразумевале полне разлике још од средњег века па све до просветитељства (Ивановић 2002, цит. у: Поповић 2008: 95-96).

Како Ирпа Јовановић (1994: 3, цит у: Видосављевић 2015: 182) наводи, када је Србија ослобођена од турске власти, Димитрије Давидовић, тадашњи политичар и дипломата, је први предложио кнезу Милошу Обреновићу да се отворе женске школе. Нажалост, поменути предлог није био усвојен. С временом, што се више инсистирало на овој теми, власти нису могле да је игноришу, те је септембра 1845. године отворена прва женска школа у Параћину. Наредне године издата је уредба *„Усūројениje девојачких училишūа”* чиме су одређене огранизација, задаци и садржина женских школа (Ђунковић, 1971: 38, цит. у: Видосављевић 2015: 182). Проблем са којим су се суочавали био је у вези са недостатком наставница и учитељица те је 1863. године отворена *Виша Женска школа* у Београду која је припремала ученице за наставнички позив (Видосављевић 2015: 182).

Према увидима Стојановић Јовановић и Јовановић (2017: 44), мрежа женских државних школа се знатно споро развијала. Крајем поменутог века, један мањи број писмених жена се повећавао, међутим, већи број жена ипак није имао могућност да се школује у том периоду. На почетку 20. века, Србија је имала 7% писмених жена

што је било изузетно мало у односу на друге европске државе. С друштвеним напретком кренуо је да расте број млађих писмених жена у градовима. У школама су жене учене општој култури, науци, уметности али много више вештинама које су их спремале за будуће супруге и мајке.

Слично, и Аритоновић (2009: 245) указује на то да су с развојем привреде и друштвених новина, жене постепено кренуле да излазе из домова. С друге стране, постојао је страх да ће женска писменост и образовање лоше утицати на патријахалне односе у српској породици. Упркос томе, наставило се са школовањем жена и удруживањем жена. Женско учешће у јавном животу добијало је на значају, док се процес њихове еманципације, углавном, одвијао у оквиру женских удружења.

Исто тако, дуго година је положај жена у Призрену био у незавидном статусу. Како Станковић наводи (2001: 77), жене су за време турске владавине биле у потпуности искључене из јавног живота и њихова свакодневна улога је била везана за бригу и вођење домаћинства. Неретко се жене нису могле мешати са мушкарцима, нити су могле бити активне у културно-просветним сегменту што је последица патријахалног схватања улоге жене у том периоду.

Први мањи помаци у промени дугогодишње улоге жене у Призрену уочавају се на почетку 19. века када су њихови ручно прављени производи попут веша, платна, плетених чарапа почели да се излажу и продају на локалним тржиштима (АКИМ, Фонд књегиње Љубице, К1, цит. у: Станковић 2001: 78). Надаље су се промене уочиле и у пружању могућности девојкама да се образују ван куће и буду активније у јавној сфери, првенствено, кроз хуманитарни али и образовни рад.

ОБРАЗОВАЊЕ ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ

Након што су се од 1846. године почеле отварати прве женске основне школе у Србији, Ђунковић (1970: 88) наводи да су се прве веће промене у њиховом раду и организацији десиле почевши од 1860. године када је донета *Наредба за основне српске женске школе*. Овом наредбом назив *девојачке школе* је промењен у *женске школе,* док је школовање скраћено са шест на пет година. Што се тиче наставе, фокус је и даље био на женском ручном раду док су програми осталих предмета били недовољно приближни градиву у мушким школама.

Наиме, имајући у виду да је у 19. веку Призрен био град у коме се увелико гајила традиција према писмености и школи, било је само питање времена када ће и жене кренути са образовањем. Како Костић (1933: 6) истиче, 1836. године је основана прва приватна основна школа за женску децу у Призрену коју је водила Анастасија Ајнациина. Наредна женска школа у овом граду отворена је 1850. године и за отварање поменуте школе била је заслужна Александра Мицић.

У обема школама, ученице су училе читање, писање, домаћинство и ручни рад. Такође, узевши у обзир колико је црква била значајна у животу локалног становништву у Призрену као и да је материјално помагала школама, ученице су често училе напамет и мање црквене текстове и молитве (Костић 1934, цит. у: Станковић 2001: 78).

Поменута приватна женска школа која је основана 1850. године била је у функцији до 1862. године (Костић 1933: 6). Од наведене године па све до 1870.

у Призрену није постојала женска школа што је, свакако, био велики недостатак и ограничење за жене у датом граду.

Међутим, Костић (1933: 16-17) наводи да се ситуација почела мењати те је женска школа, тачније *Женска световна школа,* отворена 1870. године када је дошла учитељица Марија Недић из Будимпеште која је радила три године. С тим у вези, Станковић (2001: 79) наводи да је ова школа радила по сличном плану и програму тадашње мушке основне школе.

Од 1873. године у женској школи су се често, из године у годину, смењивале учитељице и најчешће прекидале са радом због селидбе и ангажовања у другом граду. Учитељице које су биле ангажоване од поменутог периода па све до 1901. године биле су: Султана, Мара Ст. Ајтићева, Станка Ђ. Камперелић, Мара Радуловић, Магдалена Марковић, Милена Новичић, Боса С. Камперелић, Даница Кујунџић, Анка Т. Комарчић, Зорка Росићка и Анђа Мрав (Костић 1933: 16-17).

Наиме, у овом периоду, а и касније, учитељице су се распоређивале по читавој земљи те је већина њих долазила из других градова и кратко су се задржавале у Призрену. Како Исић (2005: 411) указује, неретко се дешавало да су учитељице, као државне службенице, настављале рад у другом граду, као и да нису имале ни сталност у месту службовања. Дакле, за разлику од осталих чиновника, учитељице су често бивале премештене административним путем.

Такође, Божиновић (1996: 80) додаје да су учитељице биле младе девојке, од 17/18 година које су углавном постављане у градске школе, а много мање у сеоске. Од 1898. године по *Закону о народним школама*, учитељице су постављене у женске основне школе и у изузетним случајевима у мушке школе услед недостатка учитеља. Према поменутом закону, уколико би учитељице престале са радом, нису могле да поново буду примљене у службу што је до 1941. године ово представљало неку врсту претње за све жене које су бирале учитељски позив. Осим наведеног, жене су по истом закону имале од 15 до 20% нижу плату од својих колега, учитеља, што говори о пословној и родној неједнакости у том периоду.

Након завршене основне школе, како Костић (1933: 56-57) истиче, ученице у Призрену су од 1898. године могле да наставе са образовањем у *Нижој женској занатској школи.* У поменутој школи, ученице су имале могућности да заврше само два разреда. Прве учитељице Зорка и Драгиња су радиле до септембра 1912. године када су кренули ратови и школа је била затворена до септембра 1914 године. Међутим, од септембра 1914. године до октобра 1915. године школа је прорадила али је рад поново прекинут због европског рата и окупације. Након ослобођења Призрена 1918. године у школи је радила учитељица Јелена Савић, а након ње и Драга Секулић, Радојка Поповић, Зорка Шантић, Лепосава Стевановић, Јевросима Поповић, Наунка Радовановић, Стојка Јевремовић, Василија Ћићарић. Значајно је што је почетком 1920/21. школске године, *Нижа женска занатска школа* стекла могућност да има пет разреда што је резултирало да 1924. године изнедри прву генерацију својих ученица.

Уједно, поменутој школи је у великој мери помагало *Добротворно друштво „Српкиња"*. Чланице овог друштва су нарочито од почетка 1919/20. године водиле рачуна о напретку школе, куповале уџбенике за сиромашне ученице и плаћале хонораре учитељицама (Костић 1933: 57).

ЖЕНСКО ДОБРОТВОРНО ДРУШТВО „СРПКИЊА“ И ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА

Првобитна улога женског друштва у 19. веку је била хуманитарна. Сва хуманитарна друштва су тада помогала сиротиње и према речима Софронијевића (2003: 223), главни циљеви су били да се негује културно-васпитни рад као и да се талентованој деци обезбеде приходи за даље школовање. Како Фолић (1998: 422) истиче, жене су имале жеље да помажу, да буду доброчинитељке те су оснивале удружења са циљем духовног уздизања припадница женског пола али и заштите њихових права. Стога су по угледу на женска удружења у Београду, и у јужној Србији кренула да се оснивају удружења и да се образују пододбори тадашњих, већ постојећих женских друштава у Београду.

Према подацима архивске грађе (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937), првог марта 1909. године основано је *Женско добротворно друштво „Српкиња“* у Призрену. Првенствено, главни задатак поменутог друштва је био да помогне сиромашним девојкама. Имајући у виду да се и само друштво суочавало с материјалним потешкоћама као и да је шивење (шиће) било од користи, план је био да се девојкама/ученицама омогући стицања додатног знања. Наиме, како би девојке могле да зарађују, 1912. године отворена је *Женска занатска школа* где су се ученице обучавале шивењу и кројењу рубља и одела призренске ношње. Током 1912. и 1913. године друштво је сакупљало платна и рубље и шест месеци шило како би помогло Црвеном крсту у чему се огледа хуманост и доброчинство овог женског друштва.

Осим тога, како се наводи у архивској грађи (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937), чланице *Женскоī добротворноī друштва „Српкиња“* имале су намеру да иду корак напред те су по угледу на *Беоīрадско женско друштво* желеле да оснују школу унутар друштва. Поменуто женско друштво из Београда је помогло чланицама женског друштва из Призрена у тој намери тако што им је препоручило учитељицу Јелену Јосиповић која је наставну праксу обављала у Бечу. Доласком поменуте учитељице, школа је добила одељење за рубље и одељење за хаљине, док је касније, поред теорије рубља и одеће, допунила свој програм наставним предметима као што су: српски језик, вероучка и рачуњање. Надаље, у мају 1919. године, инспектор из Скопља је на основу овлашћења *Министарства трīовине и индустрије* поставио нову учитељицу, Јелену Доротић из Тетова. У том периоду је *Женској занатској школи* помогла и *Америчка мисија* која је донирала четири шиваће машине и велику количину платна.

Према извештају који је упућен у октобру 1919. године поменутом *Министарству*, (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937), увиђа се да је *Женску занатску школу* уписало 60 ученица узраста од 12 до 19 година. Наиме, 16 ученица које су уписале поменуту школу завршиле су четири разреда основне школе, 13 ученица три разреда, 4 ученице две разреда, 4 ученице један разред, док је једна ученица завршила први разред гимназије. Осим њих, ову школу су уписале и ученице са завршене две године *Раденичке школе,* као и три ученице са завршеним тромесечним курсом за шивење. У септембру 1919. године, отпочела је нова школска година са једним одељењем од 24 ученица. Главна учитељица

која је водила одељење била је Јелена Савић (девојачко –Јосиповић) која је дотад имала седам година радног искуства у настави. У том периоду, тј. школске године 1919/20. *Женска занатска школа* није имала управника те су административне послове обављали чланови тадашњег Управног одбора који су чинили школски одбор и чланице *Женског друштва „Српкиња"*.

Наредне школске године 1920/21. знатно се повећао број ученица. Наиме, школу је уписало 60 ученица што је утицало на то да *Инспекторат* затражи од *Министарства трговине и индустрије* да се запосли још једна стручна учитељица (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937).

На основу извештаја који је упућен *Трговинском Министарству* у априлу 1921. године (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937), увиђа се да је запослена нова учитељица – Драга Секулић, као и да је школа имала два разреда. Први разред је похађало 27 ученица, док је у другом разреду било 21 ученица. Поред заната налик шивењу рубља и хаљина, ученице су имале прилике да похађају опште предмете као што су српски језик, рачуњање, декоративно цртање, певање и гимнастика. Следеће школске године, школа је имала три разреда и укупно 51 ученицу. Од општих предмета, уведени су нови предмети – историја и географија, док су из области вештачког рада, ученице имале могућност да уче рад на чунку и енглески бео вез. У том периоду је почела да се наплаћује школарина у месечном износу од 20 динара. Наредне школске 1922/23. године број ученица се повећао на 60 те је 24 ученица уписано у први, 7 ученица у други, 15 ученица у трећи и 14 ученица у четврти разред. Школске године 1924/25, поменута школа је имала 5 разреда и укупно 60 ученица. Стручне учитељице су биле Радојка Поповић и Зорка Симоновић. У овом периоду, школа поново није имала управника већ су ту дужност обављале чланице *Управе Добротворног друштва „Српкиња"*. У следећој школској години 1925/26, у *Женској занатској школи* уписане су 82 ученице док је годину дана касније број ученица порастао на 100.

Током свих наведених година, ученице су успешно полагале испите и имале добре резултате које су били видљиви и путем њихових ручних радова, цртежа, бележница. Како се наводи у архивској грађи (АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937), ученице су посебну пажњу придавале ручном раду и косовском везу. Фокус поменуте школе је више био је на уметничким рађеним предметима који су се продавали при чему је и сама школа имала материјалну корист.

Неоспорно да су жене и у овом граду имале могућности да напредују. Међутим, Ивановић (2002: 178) указује на то да су школски програми у женским школама били ограничени у односу на програме у мушким школама. Наиме, девојчицама је било ускраћено да у већој мери изучавају „озбиљније" предмете јер су сматрани сувишним и углавном је школовањем женској деци требало усадити „вредноћу". С тим у вези, девојчице се у највећој мери подучавале различитим вештинама и ручном раду.

У случају *Женске занатске школе*, примећује се да су програми из године у годину побољшавани. Међутим, општи предмети, тачније српски језик и математика, ученице су имале могућност да изучавају само у прва три разреда, док их у четвром и петом разреду нису имале те су више биле фокусиране на ручни рад. Поменуто говори

у прилог томе да су девојчице и даље припремане за многобројне вештине које би користиле као будуће супруге и мајке. У сваком случају, напредак женске деце је био умногоме приметан и изузетно користан за наредне, женске генерације у овом граду.

РАД КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА

Осим *Женскоī добротворноī друштва „Српкиња"*, у Призрену је постојало и друштво *Коло српских сестара* (у наставку текста *Коло*) које је, такође, помагало у напредовању жена. Поменуто *Коло* је основано 1903. године у Београду и почетком XX века је снажно утицало на стваралачки рад жена. Наиме, како Савић (2009: 122) наводи, чланице *Кола* су иницирале отварање занатских школа за жене, охрабривале их да се баве ручним радом што им је тада обезбеђивало зараду, односно економску моћ и еманципацију.

Према речима Симијановића (2010: 184), чланице *Кола* биле су активне на Косову и Метохији од самог оснивања, док су током балканских ратова дошле и у Призрен како би лечиле српске војнике и цивиле. Наиме, на поменутом подручју формирани су месни *Одбори Кола српских сестара* и њихови основни циљеви су били јачање заједништва, солидарности, помоћ сиромашном становништву али и културно-просветна еманципација жена. Сви *Одбори* су прослављали славу Малу Госпојину и Матерински дан, али су биле организоване и матинеи, посела, изложбе ручних радова. Сва прикупљена средства током прослава ишла су у хуманитарне сврхе.

О раду *Кола* из Призрена забележено је и у часопису *Вардар* који је покренут 1906. године. Према наводима ауторке Симић (2018: 3) поменути часопис је, заправо, представљао годишњи календар који је настао са циљем да се представе активности чланица *Кола*, то јест, извештај о њиховом раду. Такође, часопис је обухватао и чланке из области културе, етнологије, књижевности, историје и науке.

Како Симијановић (2010: 191) истиче, тачан датум оснивања Одбора *Кола* у Призрену није могуће утврдити јер се податак о овом одбору налази у извештају из 1926. док се у часопису *Вардар* наводи 27. фебруар 1929. године. С друге стране, Станковић (1993: 117 цит. у: Фолић 1998: 423) наводи да је поменуто *Коло* основано 1922. године. На прослави оснивања бирани су чланови Управног и Надзорног одбора, док је за председницу изабрана Мима Јакић, значајна активисткиња у друштвеном животу у Призрену. Том приликом су чланице *Кола* прогласиле за своју крсну славу Малу госпојину.

Наиме, на почетку рада, чланице Призренског одбора биле су прилично незадовољне резултатима својих активности јер је у том периоду било више активних хуманитарних друштава у Призрену што је додатно утицало на слаб одзив њиховим акцијама (Симијановић 2010: 191). Упркос томе, налазиле су начина како да дођу то материјалних средстава, између осталог, продавајући и календар *Вардар*.

Управо наведено се примећује у извештају часописа *Вардар* из 1932. године где се наводи да је хуманитарни и просветни рад *Одбора Кола* у Призрену био на ниском нивоу, као и да су годишња примања била ниска. Надаље се наводи је Матерински дан био посећен, да су чланице свечано прославиле славу Малу Госпојину и да су учествовале у свим народним културним свечаностима. Од хуманитарних

активности издвојиле су помоћ цркви и школској деци. У том периоду било је 73 активних чланица и одржано је 18 редовних седница.

Према извештају у часопису *Вардар* из 1933, увиђа се да су чланице Призренског одбора новчано помагале сиромашним ђацима и на тај начин ублажили материјалну немаштину. У овој години је било 14 редовних седница и 55 чланица. Што се тиче активности, Матерински дан поново није био довољно посећен док су славу свечано прославиле. У току ове године, чланице су издвојиле средства за певачко друштво Вардар у Скопљу, Удружење ратних инвалида из Београда, Руску ратну сирочад из Београда, Коло српских сестара из Охрида.

Из године у годину, хуманитарни рад овог *Одбора* је био све успешнији што се огледа у извештају о раду из 1934. године (Вардар 1934). Наиме, *Одбор*, који је те године чинило 50 чланица, подигао је чесму на православном гробљу помоћу сопствених средстава, док је са *Добротворним друштвом „Српкиња"* и *Трговачко-индустријским удружењем* отворио *Ћилимарску школу* чији је циљ био да се оспособе девојке и жене у Призрену за израду ћилима. Осим тога, успех хуманитарног рада овог удружења огледа се у томе што су чланице издвојиле средства и за помоћ *Колу српских сестара* из Сарајева и Ђаковице, сиромашних породица и инвалида. У току поменуте године, чланице *Кола* су успешно одржале Матерински дан, костимирану забаву и прославиле славу.

Посебан помак *Одбора Кола* запажа се током 1937. године (Вардар 1938), када су чланице успеле да отворе и *Ткачку школу*, док се рад *Ћилимарске школе*, коју је похађало 30 ученица, додатно развио. Чланице су приређивале матине, свесловенски бал, годишњи парастос, а славу се успешно прославиле са чланицама *Добротворног друштва „Српкиња"* што говори о посебном женском уједињењу у овом граду.

Дакле, упркос недостатку материјалних средстава са којим су се суочавале на почетку рада, као и присуству других женских удружења, чланице *Кола* у Призрену нису одустајале од својих активности и побољшања удружења. Жеља да се помогне припадницама женског пола и сиромашним грађанима била је јача од свега. Неминовно су труд и рад чланица женских друштава у Призрену знатно и постепено утицале на позитивну промену улоге жене, њихову еманципацију, независност и активизам који је све више био примећен у овом граду.

ЗАКЉУЧАК

Перовић и остали (2006: 118) истичу да је друштвени положај жена у Србији у 19. и почетком 20. века, али и вековима уназад, формиран је на основу уређених патријахалних друштвених и породичних односа. Неповољан и потчињен положај жена је правно легализован *Српским грађанским закоником* чиме је женама онемогућено да самостално функционишу без дозволе мужа, оца, брата. Отуда и произилази енормна неједнакост правног положаја жена која је била наглашена у законској регулативи наследног права и знатно у породичним и брачним односима. Све до 1945. године, жене у Србији нису имале право гласа.

С обзиром на мањак могућности образовања, Перовић и остали (2006: 46) наводе да је пре Другог светског рата, разлика у писмености је била видљива између градова и села, а нарочито између мушкараца и жена. Према подацима из 1931.

године, у Војводини је проценат неписмених жена био 23,6%, у ужој Србији 78,3%, док је на Косову и Метохији био највећи проценат, то јест, 93,9%.

Међутим, упркос поменутим подацима, спором развоју женског образовања и вишевековном патријахалном ставу, Видосављевић (2012: 452) скреће пажњу на то да је на Косову и Метохији, тачније у Призрену, у 19. и 20. веку учињен значајан помак ка развоју женског образовања и активизма. Просвећивањем женске омладине омогућено је да жене изађу из својих домова и постепено постану актери у просвети. Ово је представљало културну и педагошку новину која је утицала на наредне женске генерације у овом граду.

Такође, и Фолић (1998: 426) је мишљења да су, генерално, све женске организације које су радиле у тешким условима под турском влашћу биле за велико поштовање. Жене су активно радиле на сопственом образовању, неговању традиције, буђењу националне свести и очувању српског идентитета. Након ослобођења Србије, женске организације, међу којима су биле и удружења из Призрена, радиле су да еманципују што више жена и укључе их у друштвени живот.

С тим у вези, циљ рада је да се укаже, најпре, на положај жена у Србији и у Призрену у 19. и 20. веку, затим да се представи образовање женске деце у поменутом периоду у Призрену. Надаље се пружа осврт на два, врло активна женска друштва у Призрену која су омогућавала девојкама и младим женама да се укључе у многобројне градске активности. Дакле, представљају се активности и школовање унутар *Добротворног друштва „Српкиња"*, као и пододбора *Кола српских сестара*. Оба друштва су снажно мотивисала жене у Призрену и имале огроман утицај на њихову еманципацију, образовање и самосталност. Све поменуто говори у прилог да су жене тог периода, бивајући активније у јавној сфери, почеле да креирају ново схватање о женама, њиховим вештинама, интелекту што је великој мери утицало на предузимљивост будућих женских генерација у Призрену.

ЛИТЕРАТУРА

Аритоновић 2009: Ивана Аритоновић. „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије". *Баштина*, св. 27, 233-257.

Архив Југославије 1919-1937: АЈ – 65, 1686/2746 Женска занатска школа Добротворног женског друштва 1919-1937. Архив Југославије – фонд „Министарство трговине и индустрије (65). „Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца".

Божиновић 1996: Neda Božinović. *Žensko pitanje u Srbiji : u XIX i XX veku.* Beograd: "Devedesetčetvrta": "Žene u crnom".

Вардар 1932: Београд: Коло српских сестара.

Вардар 1933: Београд: Коло српских сестара.

Вардар 1934: Београд: Коло српских сестара.

Вардар 1938: Београд: Коло српских сестара.

Видосављевић 2012: Слађана Видосављевић. „Значај женске занатске школе у просвећивању жена (1879-1948)". *Педагогија*, 3, 442-453.

Видосављевић 2015: Слађана Видосављевић. „Образовање женске деце у Србији с освртом на Косово и Метохију до Првог светског рата". *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 150, 1, 181-193.

Ивановић 2002: Nevena Ivanović. „Obrazovanje žena: izazov zajednici?". *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 65/II, 169-193.

Исић 2005: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Костић 1933: Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*. Скопље.

Марковић-Ристић-Бачкалов 2005: Ратко Марковић-Јордан Ристић-Александар Бачкалов. *Призрен – Царски град (хрестоматија)*. Приштина: НУБ „Иво Андрић".

Поповић 2008: Dragana Popović. „Žene i obrazovanje: na pragu III milenijuma". *Genero*, 12, 95-108.

Перовић, Гудац Додић, Исић, Стојановић, Петровић Тодосијевић, Милосављевић, Шемјакин, Радић, Вулетић 2006: Latinka Perović, Vera Gudac Dodić, Momčilo Isić, Dubravka Stojanović, Olivera Milosavljević, Andrej Šemjakin, Radmila Radić, Aleksandra Vuletić. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4, Žene i deca*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Савић 2009: Јелена Савић. „Коло српских сестара: одговор елите на женско питање". *Гласник Етнографског музеја*, 73, 115-132.

Симијоновић 2010: Јован Симијоновић. „Одбори Друштва „Коло српских сестара" на Косову и Метохији између два светска рата". *Баштина*, св. 28, 183-196.

Симић 2018: Зорана Симић. Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар „Вардар"" (1906–1914; 1921–1941), *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе*. Vol. 8, No. 8. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/jelena-dimitrijevic-kolo-srpskih-sestara-i-kalendar-vardar-1906-1914-1921-1941#gsc.tab=0> [20.02.2022.]

Софронијевић 2003: Мира Софронијевић. *Хуманитарна друштва у Србији*. Београд: Чигоја штампа.

Станковић 2001: Векослав Станковић, *Српске школе у Призрену*, Лепосавић: Институт за српску културу –Приштина, Учитељски факултет Призрен.

Стојановић Јовановић-Јовановић 2017: Биљана Стојановић-Јовановић-Стеван Јовановић. „Школовање женске деце у Србији у првој половини XIX века", *Зборник радова. Педагошки факултет у Ужицу*, бр. 19, 39-46.

Ћунковић 1971: Срећко Ћунковић. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј у Београду.

Фолић 1998: Милутин Фолић. „Стварање женских друштва у јужној Србији (Стара Србија) крајем XIX и у првој половини XX века и њихова активност". Савез историчара Југославије. Десети конгрес историчара Југославије. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Milena M. VIDOSAVLJEVIĆ

EDUCATION AND HUMANITARIAN WORK OF WOMEN IN PRIZREN IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary

For many years, the role of women in Serbia was in an unenviable position. Serbian women often faced numerous limitations and challenges, including the inability to educate, participate in the public sphere, and decide to lead their own lifestyles. However, with the social changes in Serbia, in the middle of the 19th century, the emancipation of women began. Despite being slow, often insufficiently organized, the first steps towards changing the role of women helped women, over time, to be more encouraged, motivated and united. The situation was similar in all cities, including in Prizren. Starting from the founding of the first private women's schools all the way to women's craft schools, young girls were given the opportunity to be educated and develop various skills. Apart from schools,

women in Prizren also acquired knowledge in women's humanitarian associations, which were the main gathering places for women's activism in the 19th and 20th century. In this regard, the aim of the paper is to provide an overview of the general position of women in Serbia in the mentioned period, to present the education of female children in Prizren, as well as to point out the existence of two influential women's associations - *Women's Charity Society "Srpkinja"* and the *Circle of Serbian Sisters*, which are mostly responsible for education, humanitarian work, participation in city activities and the overall development of female generations in Prizren.

Key words: education, women's societies, women, humanitarian work, Prizren.

Рад је предат 1. априла 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.018.43:004
37.015.3
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40032

Прегледни рад

*Јасмина М. АРСЕНИЈЕВИЋ**
Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди

*Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДИГИТАЛНЕ ИГРЕ КАО ОБРАЗОВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ – ИСКУСТВА И ПРИМЕРИ***

Апстракт: Последњих година постаје све јасније да ефекти дигиталних игара нису усмерени само на забаву играча. Дигиталне игре пружају и могућност стицања знања и различитих искустава, промене свести и понашања, ширење видика, па и социјализацију са другим људима. И док се почетна стигматизација и подозрење научне и стручне, али и шире јавности полако смањује, тренд и значај примене дигиталних игара у учењу расте, како на нивоу појединца (путем информалног образовања), тако и институција (путем неформалног или формалног). Број истраживања ефеката њихове примене постаје све већи, посебно са почетка новог миленијума. У овом раду се пружа преглед образовних потенцијала које дигиталне игре имају, а потом и категоризација резултата најзначајнијих истраживања ефеката њихове примене у формалном, неформалном и информалном образовању. Наведене резултате рад илуструје пролазећи кроз бројне примере конкретних меинстрим или образовних игара.

Кључне речи: гејминг, менистрим игре, озбиљне игре, учење, образовање, ефекти.

Реци ми и заборавићу,
покажи ми и запамтићу,
укључи ме и научићу.
Кинеска изрека

УВОД

Дигиталне игре чине сегмент нових медијских технологија чија употреба поред забаве, корисницима омогућава да стекну бројна искуства, прошире видике, па и да се социјализују и умреже са другим људима. Иако су до скоро доминирала предубеђења о негативним ефектима дигиталних игара, све се више јавља теоријских и практичних сазнања о позитивним странама и корисним ефектима дигиталних и озбиљних игара. Игру карактерише оријентација на циљ и регулисаност правилима, а представља активност током које се корисници забављају, а истовремено стичу различита искуства, способности, вештине и знања (Klopfer 2009; Gee 2003).

* Научни сарадник, arsenijevicjasmina@gmail.com
** Редовни професор, arsenijevicolja@gmail.com
*** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Временом постаје све јасније да ефекти дигиталних игара нису усмерени само на забаву играча; обзиром да „медији имају игролике квалитете који омогућавају реконцептуализацију културе и само-образовања" (Арсенијевић, Арсенијевић, 2022: 244). Игре, симулације и гејмификација се користе у сектору образовања медицинских радника, у обукама пилота, вежбама у војсци и полицији, у обукама у индустрији, па и у грађанском активизму. Игре су продрле у све аспекте модерног друштва и нашле своју примену у формалним и неформалним образовним процесима. У високом образовању се дигиталне игре примењују да би се повећала мотивација и укљученост студената, њихове визуелне вештине, капацитет за интеракцијом и сарадњом и да би се студенти оспособили да научено из игара примене у стварном свету. Са растом доказа о потенцијалу дигиталних игара за унапређивање учења, све је шире прихваћен став да је потребно да се оне уведу у образовање, а више водећих светских установа које се баве развојем образовања посматрају дигиталне игре као образовни ресурс (Арсенијевић 2022).

Истраживање потенцијала дигиталних игара је део глобалних настојања да се образовање прилагоди карактеристикама дигиталног друштва, које све више захтева целоживотно учење. Наиме, дигиталне технологије налазе све већу примену у свим сферама живота и друштва, а њихов напредак је толико интензиван, да је неопходно континуирано стицати нова знања како би се на адекватан начин учествовало у убрзаном, глобалном и дигитализованом друштву. Задатак овог рада је да пружи преглед образовних потенцијала дигиталних игара, сачини приказ резултата најзначајнијих истраживања ефеката њихове примене у учењу и формалном, неформалном и информалном образовању, и да пружи приказ примера из праксе које ове резултате и потврђују.

ПОЈАМ ДИГИТАЛНИХ ИГАРА

Дигиталне игре у основи имају одређен проблем, који играч тежи да реши. Будући да је мотивисан постизањем циља, он улаже труд и време како би решио комплексне задатаке, а уз то и развија логику, меморију и стратешко размишљање, а у играма са више играча, развијајају се и друштвене вештине (Gee 2003; Pivec, Koubek, Dondi 2004). Основни чиниоци дигиталних игара су следећи:

- изазов у виду постизања циља: играчи добијају мотивацију да уложе труд и време,
- отпор са којим се играчи суочавају: игре укључују бројне препреке као и друге играче са којима се учесници такмиче у постизању циља, што додатно појачава изазов,
- јасна правила: игре карактеришу јасно постављена правила којима се регулишу понашања играча и напредовање у игри,
- повратне информације: учесници добијају информације о успеху који су током игре остварили, често упоређене са успесима других играча,
- друштвени фактор: игре се превасходно базирају на такмичењу или сарадњи између играча (Prenksy 2001, Office of Educational Technology 2017).

Како би постигли циљ у дигиталним играма, играчи извршавају веома компликоване и изазовне задатке користећи технике истраживања, експериментисања и

решавања проблема. У зависности од дизајна и квалитета игре, а без обзира на то да ли је игра намењена учењу (едукативна или озбиљна игра) или забави, играчи развијају психомоторне, когнитивне, социјалне и технолошке вештине. Наиме, бројна истраживања су показала да многе меинстрим игре које су превасходно осмишљене за забаву, имају веома повољне образовне ефекте, о чему ће касније у раду бити више речи.

Осим игара које су превасходно осмишљене као средство за забаву, озбиљне игре (енг. seriousgames) су дизајниране и са циљем да играчи стекну нова знања, усвоје нове вредности и промене обрасце понашања (Laamarti, Eid, El Saddik 2014; Samčović 2018). Озбиљне игре најчешће укључују елемент симулација, које омогућавају играчу, извођење радње унутар процеса из реалног живота и сагледавање последица својих радњи на њих у реалном времену. Опонашањем стварних процеса или ситуација, учесници врше истраживање променом варијабли, при томе доживљавајући узбудљиво и забавно искуство (Lamb et al. 2018).

Док у литератури постоје бројне поделе дигиталних игара, већина њих укључује авантуристичке, акционе, игре улога, игре симулације, стратешке и озбиљне игре. Ова подела не подразумева да се групе игара међусобно искључују, већ се на против многе преплићу. Тако на пример, симулација представља чести елеменат озбиљних игара (нпр. дигитална игра „Tilt factor Laboratory"), а неке озбиљне игре су и стратешке (игра „IBM City One"); игре симулације могу истовремено бити и игре улога (као што је игра „Peace Maker", која је при томе класификована и као озбиљна игра), а све чешће се појављују игре које представљају комбинацију свега наведеног.

ВИДЕО ИГРЕ КАО ОБРАЗОВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ

Како се повећава број истраживања дигиталних игара и број резултата о њиховим образовним потенцијалима, све је више распрострањено мишљење да је потребно редновно их примењивати у учењу и образовању. Дигиталне игре „повећавају радозналост и пружају брзу повратну информацију, па учење често представља несвесан процес за играче" (Арсенијевић 2022: 147). Примећено је и да су се оне дигиталне игре које нису дизајниране као образовни алат, показале као окружење које подстиче развој вештина, способности и знања потребним у реалном животу и раду. Ове вештине често се наводе као компетенције потребне у савременом тржишту рада: развој критичког мишљења, процењивање, придобијање и регрутовање нових чланова и конструктивно решавање сукоба (Green, Hannon 2007).

Стога се ставови према дигиталним играма полако али неизбежно мењају, и раније скепса и критика уступа место мишљењу да дигиталне игре представљају значајан ресурс за учење и развијање способности, вештина и креативности. Ови ставови често потичу управо из образовања, јавних услуга, науке и истраживања, света бизниса и производње и сл. Тако је неколико престижних светских установа које се баве развојем образовања, међу којима су Јединица за образовање при Масачусетском институту за технологију (енг. MIT's Education Arcade) и Амерички департман за образовање (енг. U.S. Department of Education) прогласило дигиталне игре као „алате за учење".

У складу са променом перспективе о дигиталним играма, у свету се повећава и степен њихове примене унутар формалног или неформалног образовања. Дигиталне и

озбиљне игре, а посебно оне засноване на симулацијама се од почетка новог миленијума у свету активно укључују у образовање (Iang, Chen, Jeng 2010; Chiang, Lin, Cheng, Liu 2011 према Vlachopoulos, Makri 2017). Велику предност пружају за реализацију експеримената или огледа који изискују скупе, неприступачне, недоступне или опасне материјале (хемијски материјали, физика или електроника и сл., материјали из свемира или из унутрашњости вулкана), или подразумевају ризике по окружење (тестирања утицаја еколошких и инжењерских пројеката, медицинске интервенције на људима. Предност коју нуде дигиталне игре у односу на лабораторијски и практични рад што играчи уче кроз рад. Ради се у сигурном и безбедном окружењу, које учесницима нуди изазов и драгоцено искуство и које, што је веома важно, дозвољава грешке.

ЕФЕКТИ ПРИМЕНЕ ДИГИТАЛНИХ ИГАРА У УЧЕЊУ И ОБРАЗОВАЊУ

Интелектуалне вештине и самопосматрање

Истраживања примене симулација и озбиљних игара у учењу показују да ови медији имају веома позитивне ефекте у погледу интелектуалних вештина играча и њихове способности самопосматрања. Највећи број студија је реализован у области (био)медицине, али је код већине, независно од области, установљено да долази до позитивних исхода у учењу, развијања професионалних вештина и способности и смањења трошкова учења и образовања. Поред тога, бројне предности у оквиру овог поља ефеката уочене су и код меинстрим игара намењених забави. У даљем тексту сумиран је преглед студија о ефектима дигиталних игара у учењу.

• Долази до повећања фокусирања и способности одржавања пажње код играча, што је препознато у оквиру примене меинстрим игара у великом броју истраживања (Choi et al. 2020[1]),

• повећава се капацитет радне меморије играча (низ студија о образовним ефектима игара намењених забави на основу прегледа приказаног у раду Pallavicini et al. 2018[2]),

• повећава се способност решавања проблема код играча (према истраживањима ефеката образовних и озбиљних игара у учењу Liu et al. 2011; Lancaster 2014; затим резултата више истраживања приказаних у метастудији Lamb et al. 2018[3]; и истраживања образовних ефеката меинстрим игара према мета истраживању Choi et al. 2020[4]),

• долази до бољег разумевања материје (велики број студија ефеката образовних и озбиљних игара у учењу према мета истраживању Vlachopoulos, Makri 2017[5]; потом истраживања образовних ефеката меинстрим игара Schenk et al. 2017; de Barros et al. 2021) и

1 Dye et al. 2009; Straube, Fahle 2010; Palaus et al. 2017; Huang et al. 2017; Qiu et al. 2018.
2 Oei, Patterson 2013, 2015; Blacker et al. 2014; Schubert et al. 2015; Chandra et al. 2016; Looi et al. 2016; Rolle et al. 2017; Nouchi et al. 2013.
3 Cheng, Su, Huang, Chen 2014; Hwang, Chiu, Chen 2015; Wouters, van Oostendorp 2017.
4 Adachi, Willoughby 2013; Shute et al. 2015; Barr 2017.
5 De Wit-Zuurendonk, Oei 2011; Connoly et al. 2012; Terzidou 2012; Li, Tsai 2013; Elias 2014; Fu et al. 2016; de Smale et al. 2015.

• развија се дугорочно знање ученика и студената (према многим изворима наведеним у метастудији Vlachopoulos, Makri 2017[6]; као и Krzic, Wilson, Hoffman 2018).

Нека истраживања у студијама медицине, геологије и биохемије показала су да када студенти приликом учења користе озбиљне игре и симулације, остварују чак боље академске резултате и дугорочније знање него када похађају традиционалну наставу или учествују у извођењу традиционалних огледа (Zacharia, Olympiou 2011; De Wit-Zuurendonk, Oei 2011; Krzic, Wilson, Hoffman 2018). Коришћењем симулација и озбиљних игара, код играча се развијају когнитивне функције, обзиром да им оне нуде повратну информацију, охрабрују их да активно истражују виртуелно окружење које имитира процесе из реалног живота и стварају услове да играчи користе своја предзнања да би решили конкретне проблеме из струке. Мотивисани да постигну жељени циљ у игри, играчи се концентришу и усмеравају на бројне детаље унутар игре – те тако оснажују меморију (посебно радну) и перцепцију. Док безбедно истражују виртуелне светове унутар игара, играчи постављају претпоставке и потом експериментишу тестирајући их, што доводи до тога да уче да решавају проблеме и да доносе одлуке уз помоћ расположивих информација. Симулације и озбиљне игре омогућавају такозвано искуствено учење, тј. пружају играчима бројна искуства, од којих су нека скупа, ризична или тешко изводљива. Број искустава која се могу искусити путем игре је бесконачан, за разлику од стручне праксе у реалном животу (Арсенијевић 2022).

Примена дигиталних игара у учењу развија пажњу, креативност, способност доношења одлука и решавања проблема (De Aguilera, Mendiz 2003). Студија ефективности једног мултимедијалног ресурса на бази симулације, који се користио за подршку у учењу 2014/2015. школске године на студијама о земљишту при Универзитету у Британској Колумбији у Канади, показала је да су студенти разумели градиво, развили аналитичке и истраживачке способности, стекли вештине тимског рада и тимског решавања проблема и били у прилици да примене стечена знања у пракси (Krzic, Wilson, Hoffman 2018).

Даље, Ли, Ченг и Лиу (Li, Cheng, Liu 2013) су установили да је баланс изазова и предзнања кључан за развој нових вештина. Истраживање више аутора (Pasin, Giroux 2011; Lin, Tu 2012) показују да учествовање у играма улога заснованих на симулацијама динамичних друштвених система код студената унапређује способности доношења одлука, анализе и синтезе и критичког мишљења (Silvia 2012 према Vlachopoulos, Makri 2017). Поред тога, једна опсежна студија указује да позитивне ефекте има не само играње игара, већ и тзв. метаиграчке активности. Ове активности подразумевају приступ игри којом играч, како би остварио циљеве игре, истражује и користи спољна знања, прелази ограничења која игра поставља и делује ван прописаних правила игре. Наиме, истраживање показује да метаиграчке активности код учесника повећавају сарадничке способности, критичко мишљење, способност решавања проблема, аналитичког мишљења и разумевања комплексних система (Lickteig 2020; Kahila et al. 2021; Ouellette 2020).

6 De Wit-Zuurendonk, Oei 2011; Smetana, Bell 2012; Backlund, Hendrix 2013; Clark et al. 2015; Warren et al. 2016.

Поред евиденције о повољним когнитивним ефектима, истраживање Британског националног фонда за писменост је показало да играње видео игара може повећати креативност, писменост и емпатију. Анкетирање преко четири хиљаде играча-тинејџера открило је да више од три четвртине њих чита штиво које се односи на игре, и то кроз комуникацију у игри, кроз критике и блогове, књиге и фанфикцију. Готово трећина играча, осим читања, редовно и пише текстове у вези са играма, као што су сценарији видео игара, савети за друге играче, фанфикција, рецензије и блогови (EGDF 2020).

Многа истраживања показују и да је повећање метакогниције резултат употребе симулација и виртуелних светова из игара: тако се наиме развија вештина самопроцене и рефлексије (о чему сведоче резултати више истраживања Arias Aranda 2010; Cheng, Annetta 2012; Appukuttan, Mathur 2020; Choi et al. 2020). Успех у учењу подразумева способност идентификовања сопствених интелектуалних слабости и снага, што представља основ метакогниције. Ова врста само-увида развија се када појединац током рада прима повратне информације о свом успеху и напретку, а управо то чини једну од најзначајних одлика дигиталних игара. Играчи путем само-рефлексије откривају властите пропусте, а затим експериментисањем са новим стратегијама раде на томе да их превазиђу, усклађују стратегију да би на најбољи начин искористили властите као и снаге својих саиграча, и слабости својих противника у игри. Играчи врше надгледања свог и туђег прогреса, размишљају и преиспитују своје стратегије и праксе и идентификују оне од других играча, а континуирано спровођење ових активности резултује повећањем метакогнитивних вештина.

Исходи у емоцијама, мотивацији и понашању

Употребном дигиталних игара у учењу и образовању развијају се интерперсоналне вештине (Vlachopoulos, Makri 2017; Fu et al. 2016; Geithner, Menzel 2016; Krzic, Wilson, Hoffman 2018). Ово потврђује и метастудија утицаја озбиљних игара у образовању свих нивоа, која је укључивала преглед резултата преко 700 појединачних студија о овој теми (Zhonggen 2019 - адресирана су два извора: Guillén--Nieto, Aleson-Carbonell 2012; Wouters et al. 2013). Код игара које укључују учешће више играча, колаборација представља кључни фактор успеха. Како би осигурали постизање циља, играчи се вежбају вештинама сарадње, често и ван игре размењујући искуства и стратегије. Непосредна повратна информација је од суштинског значаја приликом комуникације између играча, обзиром да они тако долазе до сазнања о томе које исходе има њихово понашање и деловање унутар групне динамике. Сматра се чак и да неминовни сукоби и несугласице, поред тога што играчима доносе увид у више перспектива, омогућавају да играчи развију способности преговарања. Бројна истраживања о симулацијама реалних друштвених процеса, показала су да се њиховим практиковањем јачају тзв. меке вештине (енг. soft skills): управљачке и лидерске вештине, као и само-рефлексија (Siewiorek et al. 2012; Wang et al. 2016; Geithner, Menzel 2016 према Vlachopoulos, Makri). У поглављу „Примери – примена дигиталних игара за учење у формалном образовању" наведени су и примери повећавања свести о одређеним проблемима (еколошким, друштвеним, научним), путем дигиталних игара.

Даље, бројна истраживања указују да се имплементацијом дигиталних игара у образовање повећава мотивација за учењем, задовољство учењем и спремност студената да се на настави ангажују (неколико студија према Vlachopoulos, Makri 2017[7]; потом McFarlane, Sparrowhawk, Heald 2002; Green, Hannon 2007; Barr 2018). Значајан елемент који доприноси афективним исходима је изазов, те играчи који користе игре са више играча тврде да су као спољашњу мотивацију имали позитивну друштвену интеракцију. Унутрашњу мотивацију за играче чини успех у игри и последично, повећање њихових перформанси и вештина (Hess, Gunter 2013), као и повећање интересовања за градиво које се учи (Chang 2010 према Vlachopoulos, Makri).

Поред повећања мотивације и задовољства, једна студија указује да тренутна повратна информација у играма симулација омогућује студентима да у интерактивном окружењу јасно дефинишу циљеве и очекивања, што води ка смањењу њихове анксиозности и несигурности (Nkhoma et al. 2014 премаVlachopoulos, Makri).

Истраживања озбиљних игара на студијама фармације показује да тако стичу искуства која су интересантна, стимулативна и од помоћи, као вредан додатак учења (Dudzinskietal 2013 према Vlachopoulos, Makri). Налази Ибрахима и сарадника (Ibrahimet al. 2011) такође упућују на додатно искуство и прилике за учење које игре пружају. Нове генерације студената имају развијену склоност ка активном, сарадничком и технолошки богатом учењу, што је емпиријски доказано у једној студији у Холандији (Bekebrede et al. 2011 према Vlachopoulos, Makri). Захваљујући деловању и експериментисању у виртуелним световима видео игара, сталној интеракцији са другим играчима, сталним увидом у напредак и поређењу са другима - играчи перципирају учење као узбудљиву активност (Арсенијевић 2022).

Треба ипак имати у виду да код озбиљних игара и симулација забава има секундарни значај, те по неким упоредним истраживањима, приликом њиховог коришћења не долази до веће мотивације студената за учењем него код других, офлајн гејмификованих наставних активности, које укључују интеракцију и тимски рад, као што су квизови и турнири (Cela-Ranilla et al. 2014; Chen et al. 2015; Riemer, Schrader 2015 према Vlachopoulos, Makri).

ПРИМЕРИ – ПРИМЕНА ДИГИТАЛНИХ ИГАРА ЗА УЧЕЊЕ У ФОРМАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ

Едукативна игра за децу под називом „Lureofthe Labyrinth“, осмишљена је од стране престижног америчког универзитета Масачусетског института за технологију у образовне сврхе и примену у формалном образовању, са основним циљем унапређивања учења алгебре и развијања писмености. Лавиринт је видео игра у виду сложене авантуристичке слагалице базиране на веб алату. Циљ играча је да пронађе изгубљеног љубимца, те прати различите трагове у свету фантазије (подземне фабрике насељене митским чудовиштима који краду љубимце). Играчи тражећи и проналазећи своје љубимце, налазе и туђе хране их, супротстављају се чудовиштима уз помоћ знања из алгебре. Играчи такође истражују овај подземни

7 Li, Tsai 2013; Ritzhaupt et al. 2014; Tsekleves et al. 2014; Shin et al. 2015.

простор и уче да се у њему сналазе, решавајући загонетке и математичке задатке. Играчи комуницирају са суиграчима, размењујући савете око решавања загонетки, које се мењају поновним играњем. Загонетке при томе помажу ученицима да развијају когнитивне способности и математички, инжењерски па и научни ум, који укључује: истраживање (некад насумично, а некад циљано), посматрање и процењивање окружења у односу на постављене стимулансе, постављање претпоставки (хипотеза), тестирање и мењање појединачних варијабли.

Даље, једна игра симулације омогућује студентима шумарства да уче о шумским пожарима и о томе како се пламен шири. Студенти испробавају различите варијабле, попут густине шуме, врсте земљишта, ветра или влажности ваздуха и посматрају симулиране исходе пожара, те тако стичу увид у законитости ширења пожара. Коришћењем ове симулације студенти могу сагледати последице ширења пламена током само једног минута и сазнати који је значај и која је ефикасност технике гашења пожара (Jukes, McCain, Macdonald 2007).

Да озбиљне игре могу да промене свест студената у образовању о социјалним проблемима потврђује и игра „Despandemia", чија је примена на Државном универзитету у Бразилу код студената-играча резултовала бољем разумевању проблема и стварањем умрежених онлине заједница за борбу против насиља над женама (de Barros et al. 2021).

ПРИМЕРИ – ПРИМЕНА ДИГИТАЛНИХ ИГАРА НА УЧЕЊЕ У ШИРЕМ СМИСЛУ

Игре симулације имитирају различите активности из стварног или имагинарног света које су фокусиране на обуку, анализу или предвиђање различитих појава на забаван начин. Познати примери су ратне, пословне или игре улога, које имају едукативни карактер, упућујући играча не само у основне области коју игра обрађује (организација и управљање, маркетинг, урбанизам итд.), већ и стимулишући га да развија стратешко размишљање и планирање, па и подстичу способност његове друштвене интеракције. Игре симулације омогућавају учење и стицање вештина, иако нису дизајниране за образовање. Укључују симулацију различитих врста активности, омогућавајући играчима да истраже бројне друштвене, историјске, економске и друге процесе. У њих спадају превасходно игре изградње и управљања градовима или империјама. Већ прва истраживања чувених меинстрим игара „The Sims" (због симулације друштвених процеса) и „Civilization" (због историјских и стратешких елемената), показују да оне помажу интелектуални развој, развој стратешког начина размишљања, решавања комплексних проблема и унапређивање визуелних и просторних вештина, иако оне нису дизајниране у образовне, већ забавне сврхе (de Aguilera, Mendiz 2003). Слично њима, игра „Simsiti", на пример, омогућава експериментисање у оквиру историјских урбаних система, где се симулирају одређени сценарији у односу на промене варијабли од стране играча (технолошке, друштвене, историјске, економске или војне варијабле). Осим забаве, ова игра омогућава усвајање вођења градова.

Дигиталне игре често као циљ имају и промену понашања код људи. Мартенс указује на изузетан потенцијал игара за охрабривање читања, посебно код оних

који не желе да читају (Martens 2014). Слично томе, произвођачи хибридних аутомобила (Toyota, Honda, Ford) возачима дају апликацију у којој се користе индикатори у виду лишћа, ради охрабривања мање потрошње горива при вожњи, као и такмичарски елемент са другим возачима у смислу тога ко за једну јединицу горива може да пређе највише километара.

Занимљив пример утицаја дигиталних игара на промену свести и понашања играча представљају игре, „The Migrant Trail", „Against all Odds" и „The Refugee Challenge", које су посвећене проблемима миграната и тога како их медији представљају у вестима. Истраживање на студијама новинарства показала је да се код студената који су учествовали у овим играма повећала свест о овим друштвено-политичким проблемима и да се повећала емпатија према мигрантима (Plewe, Fürsich 2018). И озбиљна игра „Global conflict; Palestine" је намењена промени ставова играча. Играчи уче о конфликту између Израела и Палестине, имајући улогу новинара који пише вести, навигирајући између извора са две супротстављене стране (Susi et al. 2007).

Једна од значајних области примене озбиљних игара је здравство и фитнес. Игра „Dance Dance Revolution," комбинује физичку активност (мерену путем преносивих уређаја за детекцију кретања) и игровне елементе, како би повећала интересовање популације за физичку активност. Друге су усмерене на изградњу здравих навика у исхрани, како за децу у циљу превенције болести, тако и код играча који побољшањем исхране могу регулисати своју болест (Susi et al. 2007).

Неке дигиталне игре развијене за охрабривање и побуђивање интересовања корисника за науку, ради развоја тзв. грађанске науке, (учешћа јавности у научним истраживањима). У оквиру игара „Phylo", „Eterna", „Foldlt" и „Quantum Moves" користе се предности које доноси велики број играча - разноликост и бројност - како би се решили сложени проблеми, често далеко ефикасније него када им се посвети само уски круг научне заједнице. Бавећи се конкретним истраживачким проблемима играчи побуђују властито интересовање за науку, развијају свест о значају науке и развијају креативност и способност просуђивања. Поред потенцирања научних истраживања или разумевања науке од стране грађана, дигиталне игре (у забавне и образовне сврхе) се користе и за потенцирање иновација у јавном сервису или за решавање војних проблема (најчешће применом онлине војних игара са више играча).

Озбиљне игре се користе и за промовисање културне партиципације и анимацију публике, а у последњих неколико година користи се као значајно стратешко средство установа културе за подршку ширењу културног наслеђа (Арсенијевић, Арсенијевић 2022). „Mi Rasna" пример је озбиљне игре која располаже садржајем колекције великог броја италијанских музеја, и која шири италијанско наслеђе и промовише културни туризам. У игри се реконструише доба Етрураца, почев од Вилановске културе па до краја хеленистичког периода. Узимајући улогу локалног магистрата, играч се бави развојем древног етрурског града и решава проблеме у области пољопривреде и привреде, грађевинарства и друштвеног уређења (Bonacini, Giaccone 2021).

Постоји низ едукативних игара које се односе на историјску реконструкцију, културно наслеђе и подизање културне свести. На пример, „Icura" образује играче о јапанској култури, „Откријте Вавилон" испитује допринос древне Месопотамије модерној култури, а „Папаквака" је игра о племенским веровањима, обичајима и

церемонијама мањине Атаиал на Тајвану (Chartofili, Fokide 2019). У игри „Битка код Термопила“(Battle of Thermopylae), играчи могу да испитају историјски контекст и важност битке, противнике, њихове културне разлике и њихове стратешке изборе. Већина студија је известила о позитивним исходима учења. Поред тога, истраживања су закључила да се историјска свест деце заиста може неговати кроз историјске дигиталне игре (Mortara et al. 2014; McCall 2016 prema Chartofili, Fokide 2019).

РЕЗЕРВЕ ПРЕМА ОБРАЗОВНОЈ ВРЕДНОСТИ ДИГИТАЛНИХ ИГАРА

Замисли које се налазе у основи преовлађујућих дилема у вези са образовним потенцијалом дигиталних игара могу се сврстати у две групе. Прва група односи се на забринутост да ће очекивања играча о учењу услед велике стимулативности и динамике игара бити измењена, те да ће им учење традиционалним методама постати монотоно. Друга група замисли односи се на стрепњу да ће игра изгубити своју функцију алата за стицање знања, већ да ће сам чин играња однети превагу у односу на учење.

У основи ових дилема заправо стоји правилна употреба игара у образовању. Да би дигитална игра имала позитивне ефекте у учењу, потребно је испунити одређене захтеве, а оглушење о исте може довести до наведених нежељених последица. Важно је пре свега да примена дигиталних игара у учењу има јасне циљеве, тј. да се учешћем у игри омогући стицање искуства и да се знања и искуства стечена у игри примене у пракси. Потребно је да игра буде дизајнирана тако да се једино применом предзнања и сталним стицањем нових може кроз њу напредовати. Даље, потребно је да игра осим такмичења изискује и сарадње међу играчима, да пред играче поставља амбициозне али оствариве изазове, које играче доводе до саме границе њихових способности, те да укључује визуелне и звучне елементе који задржавају фокус и пажњу играча (Nonis 2006). Уколико се користе у процесу формалног образовања, озбиљне игре се имплементирају кроз примену курикулума - оне се не смеју користити у вакууму. Напротив, образовне игре треба да се примењују у комбинацији са анализама и дискусијама у настави, како би се игра повезала са градивом, а они који уче извукли поуку из игре.

ЗАКЉУЧАК

Питања у којој мери употреба дигиталних игара доприноси жељеним циљевима и резултатима у образовању веома су актуелна и постављају се у струци и науци све чешће, посебно након 2000. године. У раду је дат преглед резултата досадашњих истраживања о примени дигиталних игара у учењу и образовању, а консултовано је и неколико прегледних радова и метаистраживања. Резултати показују да постоји повезаност између примене видео игараи позитивних ефеката учења (Bellotti 2013; de Smale et al. 2015 премаVlachopoulos, Makri 2017). Долази до позитивних ефеката на пољу интелектуалних капацитета и само-рефлексије, као и у домену емоција, мотивације и понашања. Када се у обзир узме да се управо ове способности убрајају у кључне способности у савременом тржишту рада, и да су предвиђене

и у Европском оквиру за кључне компетенције доживотног учења[8], може се закључити да дигиталне игре играју битну улогу у припреми нових генерација за свет рада (McFarlane, Sparrowhawk, Heald 2002; Green, Hannon 2007; Barr 2018).

Налази истраживања који су у раду наведени показују да примена дигиталних и видео игара, било у самосталном учењу (информалном образовању) или у организованом образовању (неформалном и формалном), доноси позитивне исходе. Предност за учење које дигиталне игре укључују односи се на сарадништво и интеракцију, што потврђују бројне педагошко-психолошке теорије, посебно теорија о колаборативном учењу и социо-конструктивистичким концепцијама образовања (Passey, Higgins 2017). Игре које омогућују контекст за примену знања и ситуације за развијање вештина, пружиће додату вредност у учењу и образовању.

Са друге стране, код озбиљних игара и симулације забава има секундарни значај, те по неким упоредним истраживањима, њиховом применом не долази до веће мотивације за учењем него код других, офлајн гејмификованих наставних активности које укључују интеракцију и тимски рад, као што су на пример квизови и турнири (Cela-Ranilla et al. 2014; Chen et al. 2015; Riemer, Schrader 2015, према Vlachopoulos, Makri; потом Zirawaga, Olusanya, Maduku 2017). Ово показује да су друштвени фактори, изазов и активно учење суштински покретачи мотивације, већи и од технолошких.

Стога је веома важно остварити баланс у изазову које нуде игре. Када се граница између учења и забаве превише помери према учењу, постоји опасност да садржај учења постане оно што се популарно назива „чоколадно преливени броколи" - технолошка атрактивност не може прикрити досадан садржај. Оно што играма даје образовни ефекат јесте суштинска, не површна гејмификација: потребно је да играч поред материјала за учење у игри има когнитивни изазов, да доноси одлуке, решава проблеме и игра улоге.

Ипак, све шира примена дигиталних игара у учењу и образовању, али и у циљу повећања друштвено-политичког активизма, грађанске науке, промоције еколошких вредности, повећања културне и уметничке партиципације и сл., као и бројни позитивни резултати њихове примене по играче, указују да није у питању пролазан тренд - и да учење, стицање вештина па и промена ставова и понашања добија другу форму у новом миленијуму.

ЛИТЕРАТУРА

Appukuttan, Mathur 2020: Appukuttan Siddharth, Mathur, Kamayani. Role of Metacognition Among Students Playing Video Games. *Aegaeum Journal* 7 (8), 733-744.

Arias, Aranda, Haro Domínguez, Romerosa, Martínez, Navarro, Paule 2010: Arias Aranda, Daniel, Haro Domíguez, Carmen; Romerosa Martínez, María Mercedes Navarro Paule. Un enfoque innovador del proceso de enseñanza-aprendizaje en la dirección de Empresas: el uso de simuladores en el ámbito universitario. *Revista de Educación*, 353, pp. 707-721.

8 Европски оквир за кључне компетенције доживотног учења дефинише компетенције које су потребне сваком грађанину Европе за лично испуњење и развој, запошљавање, социјалну инклузију и активно грађанство. Вештине као што су критичко размишљање, решавање проблема, тимски рад, вештине комуникације и преговарања, аналитичке способности, креативност и међукултурне вештине уграђене су у ове кључне компетенције Комисије.

Arsenijević, Arsenijević, 2022: Jasmina Arsenijević, Olja Arsenijević. Cultural Paradigm Change in Digital Era. *Baština, 56* (32), 241-256.

Arsenijević 2022: Jasmina Arsenijević. Efekti primene digitalnih igara u obrazovanju. Zbornik radova Nacionalne naučne konferencije sa međunarodnim učešćem „STUDIJE VIDEO-IGARA 2021 – Nova interdisciplinarna naučna oblast", 10-11. decembar 2021. godine, Akademija umetnosti, Univerziteta u Novom Sadu, Srbija, str. 145-157.

Barr 2018: Matthew Barr. Student Attitudes to Games-Based Skills Development: Learning From Video Games in Higher Education. *Computers in Human Behavior*, 80: 283-294.

Bonacini, Caterina Giaccone. 2021: Elisa Bonacini, Sonia Caterina Giaccone. Gamification and cultural institutions in cultural heritage promotion: a successful example from Italy, *Cultural Trends,* DOI: 10.1080/09548963.2021.1910490

Buckless, Krawczyk, Showalter 2014: Frank A. Buckless, Kathy Krawczyk, Scott Showalter. Using virtual worlds to simulate real-world audit procedures. *Issues in Accounting Education*, 29 (3): 389–417.

Chartofili, Fokide 2019: Anna Chartofili, Emmanuel Fokides. Teaching Local History, Culture, Traditions, and Customs Using Digital Games: Preliminary Results from a Case Study in the Island of Nisyros. *Open Journal for Educational Research*, 3 (2), 81-94. doi.org/10.32591/coas.ojer.0302.04081c

Cheng, Anneta 2012: Mang-Tzu Cheng, Leonard A. Annetta. Students' learning outcomes and learning experiences through playing a serious educational game. *Journal of Biological Education*, 4 (46): 203–213.

Choi, Shin, Ryu, Jung, Kim, Park 2020: Eunhye Choi, Suk-Ho Shin, Jeh-Kwang Ryu, Kyu-In Jung, Shin-Young Kim, Min-Hyeon Park. Commercial video games and cognitive functions: video game genres and modulating factors of cognitive enhancement. *Behavioral and Brain Functions* 16, 2.

de Aguilera, Mendiz 2003: Video Games and Education: (Education in the Face of a "Parallel School"). *Comput. Entertain.* 1 (1): 1-10. Barros, Andrade, Moura, Borgmann, Claudino 2021: Marcelo A. de Barros, Valeria Andrade, Antao Moura, Laurent Borgmann, Osmundo Claudino. Despandemia: Serious Game in Alternate Reality for Reading and Rewriting Our Intercultural World during the Covid-19 Pandemic. *Proceedings of the 13 th International Conference on Computer Supported Education (CSEDU 2021)*, 425-436. doi: 10.5220/0010480804250436. De Wit-Zuurendonk, Oei 2011: L. D. de Wit-Zuurendonk, S. G. Oei. Serious gaming in women's health care. BJOG: *An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 118 (3): 17–21.

Divjak, Tomić 2011: Blaženka Divjak, Damir Tomić. The impact of game-based learning on the achievement of learning goals and motivation for learning mathematics-literature review. *Journal of Information and Organizational Sciences,* 35 (1): 15–30. EGDF (2020). *How To Enable Digital Growth In Europe?* Stockholm: European Games Developer Federation. Pristupljeno 10. oktobra 2021. godine sa sajta: http://www.egdf.eu/documentation/access-to-talent/using-digital-games-in-education-video-games-pave-the-way-to-the-digital-future

Farber 2014: Matthew Farber. Why Serious Games Are Not Chocolate-Covered Broccoli. *Edutopia*. Preuzeto 01. oktobra 2021. sa sajta: https://www.edutopia.org/blog/serious-games-not-chocolate-broccoli-matthew- farber

Gee, 2003: James Paul Gee. *What Video Games Have to Teach us About Learning and Literacy*. New York: Palgrave/Macmillan.

Green, Hannon 2007: Green Hannah, Celia Hannon. *Their Space: Education for a Digital Generation*. Preuzeto 15. januara 2018. godine sa sajta:http://www.demos.co.uk/files/Their%20space%20-%20web.pdf

Gros 2007: Bagona Gros. Digital games in education: The Design of Games Based Learning Environments. *Journal of Research on Technology in Education*, 40 (1): 23–39.

Jukes, McCain, Macdonald 2007: Ian Jukes, Ted McCain, Bruce Macdonald *Understanding Digital Kids: Teaching & Learning in the New Digital Landscape. The* Info Savvy Group.

Kahila, Tedre, Kahila, Vartiainen, Valtonen, Mäkitalo 2021: Juho Kahila, Matti Tedre, Kati Makitalo. Children's gaming involves much more than the gaming itself: A study of the metagame among 12- to 15-year-old children. Convergence: *The International Journal of Research into New Media Technologies,* 3 (27): 768-786. Klopfer, E., Osterweil, S., Groff, J. & Haas, J. (2009). *The Instructional Power of Digital Games, Social Networking and Simulations and How Teachers can Leverage Them*. Massachusetts Institute of Technology, Education Arcade.

Krzic, Wilson, Hoffman 2018: Maja Krzic, Julie Wilson, Darrell Hoffman. Scaffolding Student Learning: Forest Floor Example. *Journal of Natural Resources and Life Sciences Education*. Preuzeto 13. avgusta 2020. godine ca sajta: https://www.researchgate.net/publication/324233614_Scaffolding_Student_Learning_Forest_Floor_Example

Laamarti, Eid, El Saddik 2014: Fedwa Laamarti, Mohamed Eid, Abdulmotaleb El Saddik. An Overview of Serious Games. *International Journal of Computer Games Technology*. doi.org/10.1155/2014/358152

Lamb, Annetta, Firestone, Etopio 2018: Richard L. Lamb, Leonard Annetta, Jonah Firestone, Elisabeth Etopio. A meta-analysis with examination of moderators of student cognition, affect, and learning outcomes while using serious educational games, serious games, and simulations. *Computers in Human Behavior* 80, 158-167.

Lancaster, 2014: Rachelle J. Lancaster. Serious game simulation as a teaching strategy in pharmacology. *Clinical Simulation in Nursing*, 10(3), 129–e137.

Lickteig 2020: Seth Jordan Lickteig. *Metagaming: Cognition in gaming environments and systems*. Manhattan: Kansas State University, Department of Curriculum and Instruction College of Education.

Liu, Cheng, Huang, 2011: Chen-Chung Liu, Yuan-Bang Cheng, Chia-Wen Huang. The effect of simulation games on the learning of computational problem solving. *Computers & Education*, 57(3), 1907–1918.

McFarlane, Sparrowhawk, Heald 2002: Angela McFarlane, Anne Sparrowhawk, Ysanne Heald. *Report on the Educational Use of Games: an Exploration by TEEM of the Contribution Which Games Can Make to the Education Process*. Cambridge: Teem. Preuzeto 15. februara 2020. godine sa sajta: http://questgarden.com/84/74/3/091102061307/files/teem_gamesined_full.pdf

Mortara, Catalano, Bellotti, Fiucci, Petridis, Houry-Panchetti, Petridis 2014: Learning cultural heritage by serious games. Michaela Mortara, Chiara Eva Catalano, Francesco Bellotti, Giusy Fiucci. *Journal of Cultural Heritage*, 15(3), 318–325.

Nonis 2006: Darren Nonis. Digital games in education (Educational Technology Division, Ministry of Education, Singapore). Preuzeto 15. oktobra 2021. godine sa sajta: http://iresearch.edumall.sg/iresearch/slot/fm3_posts/ ah01/74fedb633_u5891.pdf

Office of Educational Technology (2017). *Reimagining the Role of Technology in Education: 2017 National Education Technology Plan Update*. Washington, D.C.: U.S. Department of Education. Ouellette 2020: Marc Ouellette. I told you that to tell you this: Metagaming and Metacognition in the Hybrid Classroom. *Journal of Literacy and Technology*4 (21): 58-85.

Pallavicini, Ferrari, Mantovani 2018: Federica Pallavicini, Ambra Ferrari, Fabrizia Mantovani. Emotional Training in the Adult Population, *Frontiers in Psycology* 9, 2127. doi: 10.3389/fpsyg.2018.02127

Passey, Higgins 2017: Don Passey, Steve Higgins. *Learning Platforms and Learning Outcomes*. New York: Routledge.

Pivec, Koubek, Dondi 2004: Maja Pivec, Anni Koubek, Claudio, Dondi. *Guidelines for Game-Based Learning*. Lengerich, Germany: Pabst Science Publishers.

Plewe, Fürsich 2018: Miguel De Aguilera, Alfonso Mendiz Noguero. Cristoph Plewe, Elfriede Fursih. Are Newsgames Better Journalism? *Journalism Studies,* 19 (16): 2470-2487.

Plewe, Fürsich 2018: Christoph Plewe, Elfriede Fursihch. Are Newsgames Better Journalism? Empathy, information and Representation in Games on Refugees and Migrants. *Journalism Studies* 19: 2470-2487. Prensky 2001a: Marc Plensky. *Digital Game-Based Learning*. New York: McGraw Hill.

Samčović 2018: Andreja Samčović. Serious Games in Military Applications, *Vojnotehnički glasnik / Military Technical Courier*, 3 (66): 597-613.

Susi, T., Johannesson, M.& Backlund, P. (2007). Serious Games – An Overview. Преузето 25.01.2022: https://www.diva- portal.org/smash/get/diva2:2416/FULLTEXT01.pdf

Vlachopoulos, Makri 2017: Dimitrios Vlachopoulos, Agoritsa Makri. The Effect of Games and Simulations on Higher Education: a Systematic Literature Review. *International Journal of Educational Technology in Higher Education,* 1 (14): 1-33.

Zacharia, Olympiou 2011: Zacharias C. Zacharia, Georgios Olympiou. Physical versus virtual manipulative experimentation in physics learning. *Learning and Instruction*, 21(3), 317–331.

Zhonggen 2019: Yu Zhonggen. A Meta-Analysis of Use of Serious Games in Education over a Decade. *International Journal of Computer Games Technology*, 4797032. doi.org/10.1155/2019/4797032.

Zirawaga, Olusanya, Maduku 2017: Zirawaga, Victor Samuel, Olusanya, Adeleye Idowu, Maduku Tinovimbaashe. Gaming in Education: Using Games as A Support Tool to Teach History. *Journal of Education and Practice*, 8 (15): 55-64.

Jasmina M. ARSENIJEVIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

DIGITAL GAMES AS EDUCATIONAL POTENTIAL - EXPERIENCES AND EXAMPLES

Summary

Digital games also provide the opportunity to gain different experiences, broaden horizons, change behavior, and often socialize and network with other people. And while the initial stigmatization and suspicion of the scientific and professional, as well as the general public, is slowly decreasing, the trend and importance of the application of digital games in learning is growing, both at the level of individuals (through informal education) and institutions (through informal or formal). The number of researches on the effects of their application is increasing, especially since the beginning of the new millennium. This paper provides an overview of the educational potential of digital games and categorizes the results of the most significant research into the effects of their application in formal, non-formal and informal education. The paper illustrates the above results by going through numerous examples of specific mainstream or educational games.

Key words: gaming, mainstream games, serious games, learning, education, effects.

Рад је предат 7. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::502/504
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39861

Оригинални научни рад

*Ивана Б. СИМИЈОНОВИЋ**

*Јелена Р. КРУЉ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу

НАСТАВА ПРИРОДЕ И ДРУШТВА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЕКОЛОШКЕ СВЕСТИ УЧЕНИКА ЧЕТВРТОГ РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Апстракт: У овом раду бавили смо се еколошком свешћу ученика четвртог разреда основне школе са простора Косова и Метохије на на узорку од 170 ученика.

Добијени подаци потврђују општу истраживачку хипотезу и све специфичне хипотезе. Анализама специфичних истраживачких хипотеза је добијено да деца схватају важност чисте животне средине, воле да проводе време у природи, да се анагажују у очувању животне средине, заинтересована су да о томе уче у школи, као и кроз наставни предмет Природа и друштво.

Импликације које проистичу из спроведеног истраживања огледају се у томе да деца млађег школског узраста са простора Косова и Метохије имају веома развијену еколошку свест. Добијени подаци отварају простор за даљим испитивањем еколошке свести ученика мађих разреда, као и испитивање чиниоца који доприносе развоју еколошке свести.

Кључне речи: еколошка свест, ученици четвтог разреда основне школе, животна средина, настава природе и друштва.

УВОД

Сазнање да до шездесетих година 20. века еколошка свест није ни постојала (Видосављевић 2014) указује на то да се о еколошкој кризи и потреби развоја еколошке свести почело да говори тек када су негативне последице загађења животне средине почеле да утичу на човека. Будући да је од тада прошло више деценија и да још увек нема помака, потребно је интезивније радити на овом проблему, тражити разлоге таквог односа човека према природи. На путу тражења решења еколошки проблеми последњих деценија представљају предмет интересовања многих наука и научних дисциплина. Спроводе се истраживања, организују округли столови и конференције с циљем указивања на еколошку кризу и потребу развоја еколошке свести, као и предузимање адекватних мера.

* Асистент, ivana.simijonovic@pr.ac.rs
** Ванредни професор, jelena.krulj@pr.ac.rs

Развој еколошке свести је дугорочан процес и зависи од многих фактора и чиниоца, неки доприносе њеном развоју, а неки не. Веома битни чиниоци који доприносе развоју еколошке свести поред осталих су и предшколско и школа. И предшколско и школа имају веома битну улогу на том путу. У том периоду се деца срећу са систематичним еколошким знањима која представљају основу за изграђивања еколошке свести. У предшколском та знања претежно стичу кроз наставни предмет Упознавање околине, док у млађим разредима основне школе у највећој мери кроз Свет око нас (први и други разред) и Природу и друштво (трећи и четврти разред).

Да би се код ученика развила еколошка свест важно је да ученици доживе природу. „Доживљај природе интезивнији је ако се деци пружи прилика да је изразе кроз сопствено стваралаштво (игру, цртање, сликање, моделовање)" (Минић 2014: 237-238). Кроз различите активности у природи које се изводе на различитим локалитетима (у дворишту школе, на екскурзијама итд), све поменуто ће допринети да ученици боље упознају природу и света око себе. На том путу учитељ има кључну улогу. Одабир адекватних метода, облици рада, наставни принципа, врсте наставе као и адекватна наставна средства допринеће да ученици постану активни учесници у настави што је предуслов успешног усвајања градива. Међутим, упркос добрим намерама учитеља, постоје и многе потешкоће у реализацији еколошких садржаја што показује истраживање које је спровео Вахаб (Wahab 2020; према Mustam & Daniel 2016) где се наводи да од 115 испитаних учитеља 53,6% има тешкоће у спровођење еколошког образовања због временских ограничења и потешкоћа у приступу наставих помагала.

ЕКОЛОШКИ САДРЖАЈИ У НАСТАВИ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Еколошка знања која ученици стичу у основној школи, од седме до једанаесте године, веома су важан темељ за изграђивање еколошке свести, а касније и за формирање еколошке свести. Усвајањем знања о природи деца развијају свест о значају очувања животне средине и негативних утицаја на природу уколико се наруши њена равнотежа. У том смислу приликом остваривања циљева заштите животне средине и унапређења еколошког образовања у основним школама потребно је како наводи Слађана Видосављевић:

– побољшати фундаментална познавања, да би се схватили природни феномени који су везани са очувањем здравља, заштитом средине и рационалним коришћењем природних ресурса;

– потребно је да ученици опажају средину и природне ресурсе као колективну баштину, сачињену од елемената који нису непромењиви и који се постепено смањују или редукују због наглог и немарног коришћења;

– да разумеју да је материјални прогрес компатибилан са рационалним коришћењем природних елемената, као и елемената животне средине;

– да размишљају о важности очувања животне средине, којој помажу као индивидуе, тако и бројне организације друштвених група (2014: 93).

Од првог до четвртог разреда ученици стичу елементарна еколошка знања. Стичу знања о животној средини и везама између живе и неживе природе у оквиру

наставних предмета Свет око нас и Природа и друштво. У првом разреду наставни садржаји се односе се на непосредно окружење – Моја околина, у другом разреду – Моје место, насеље са околином. У трећем разреду наставни садржаји се односе на природно и друштвено окружење – Мој завичај (природно и друштвено окружење), четврти разред – Моја домовина (држава Србија, део света). Поменуте наставне теме од првог до четвртог разреда „структуиране су тако да указују на аспект са ког треба разматрати наведене садржаје укључујући елементе одрживог понашања (здравље, екологија, демократичност, култура…) (Службени гласник Републике Србије, бр. 12/2018: 116).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања

Циљ спроведеног истраживања огледа се у утврђивању нивоа развијености еколошке свести ученика четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије.

Задатак истраживања

Испитати еколошку свест ученика четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза истраживања

Ученици четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије имају развијену еколошку свест.

Подхипотезе истраживања:

Х1: ученици четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије придају значај чистој животној средини;

Х2: ученици четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије уживају да проводе време у природи;

Х3: ученици четвртог разреда основних школа са простора Косова и Метохије се ангажују лично у очувању и заштити животне средине и желе о томе да уче у школи и кроз наставни предмет Природа и друштво.

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Узорак испитаника чинило је 170 ученика четвртог разреда основних школа са подручја Косова и Метохије. У узорку је више било дечака (89, 52,4%) од девојчица (81; 47,6%). Такође, више је испитаника било из градских општина (103; 60,6%) у односу на сеоска подручја (67; 39,4%). Што се тиче школског успеха и оцене из предмета Природа и друштво, највише ученика има највишу оцену (106; 62,4%)

и одлични су ђаци (115; 67,6%), затим следе ученици који имају четворку (30; 17,6%) и врлодобар успех (41; 24,1%), па тројку (23; 13,5%) и добар успех (10; 5,9%) и при крају, двојку (9; 5,3%) и довољан успех (4; 2,4%). У узорку су и 2 ученика који имају јединицу (1,2%).

Представљено истраживање спроведено је у новембру 2021. године. Ученицима су упитници подељени преко учитеља и учитељица, ученици су упитник попуњавали методом папир – оловка.

Табела 1. Структура узорка

	N	%
Пол		
Дечак	89	52.4%
Девојчица	81	47.6%
место становања		
Село	67	39.4%
Град	103	60.6%
школски успех		
Одличан	115	67.6%
Врлодобар	41	24.1%
Добар	10	5.9%
Довољан	4	2.4%
оцена из предмета Природа и друштво		
Петица	106	62.4%
Четворка	30	17.6%
Тројка	23	13.5%
Двојка	9	5.3%
Јединица	2	1.2%
УКУПНО	170	100%

N - приказ фрекфеница

ОПИС ТОКА ИСТРАЖИВАЊА

Упитник коришћен у овом истраживању креиран је за потребе овог истраживања.

Инструмент се састоји од 20 питања, а ученици су на 18 питања на скали од 1 (не слажем се) до 3 (слажем се) изражавали свој степен слагања са тврдњама из упитника. Већи скор добијен на упитнику показује да ученик има развијенију еколошку свест. Претпоследње питање је отвореног типа, где су ученици изнели своје виђење о томе шта је екологија.

Питања су распоређена у три субскале, а рачуна се и сумациони скор, који представља степен развијености еколошке свести код ученика.

Субскале из упитника су:

- Свесност о чистој и здравој животној средини (питања приказана у Табели 3);
- Живот у природи (питања приказана у Табели 4);
- Лично ангажовање у корист животне средине (питања приказана у Табели 5).

Кронбах алфа коефицијент поузданости на скали и субскалама примењених у овде приказаном истраживању је задовољавајуће, али ниске поузданости. За целу скалу он износи 0,79; за субскалу Свесност о чистој и здравој животној средини је 0,73; затим за субскалу Живот у природи 0,72 и на крају за субскалу Лично ангажовање у корист животне средине, он износи 0,76.

Истраживање је реализовано новембра 2021. године папир – оловка техником, а добијени одговори су по завршеном тестирању обрађени у статистичком програму за обраду података (SPSS). Примењена је дескриптивна статистичка анализа.

Скала којим су прокупљене информације о општим социодемографским подацима, коришћена је како би се имао утисак о структури узорка.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Добијени резулатати који се налазе у Табели 2 показују да ученици имају представу о томе шта је екологија. Ученици су на питању отвореног типа одговарали шта за њих екологија представља, тако да су могли да наведу више општја.

Највећи број ученика (161; 94,7%) под екологијом подразумева све што нас окружује (како живу, тако и неживу природу), затим, 78 (46%) ученика под екологијом подразумевају начине заштите природе, која се може огледати у прикупљању отпада, али и у доношењу регулатива, које спречавају да се отпад гомила. Екологију као науку види 40 (23,5%) ученика, док је као очување животне средине, али без навођења начина на који се то може урадити, објашњава 33 (19,4%) ученика, 8 (4,7%) ученика поистовећује рециклажу и екологију. Слично претходним навођењима екологију 6 (3,5%) ученика, сматра начином очувања природе, али овај пут, с намером да остане и будућим генерацијама. И на крају, 12 (7,1%) ученика је навело да не зна шта се под екологијом подразумева.

Табела 2. Приказ одговора на питање шта је екологија за њих

	N	%
прикупљање отпада, заштита природе уз помоћ регулатива	78	46%
све оно што окружује (жива и нежива природа)	161	94,7%
рециклажа	8	4,7%
очување животне средине	33	19,4%
сачувати природу за нове генерације	6	3,5%
наука	40	23,5%
не знам	12	7,1%

N - приказ фрекфеницја

Спроведеним истраживањем код ученика је испитан развој еколошке свести. Теоријски распон одговора на скали креће се од 1 до 3, с тога теоријска аритметичка средина износи 1,5. Увидом у добијене резултате Табели 3 може се уочити да ученици имају високо развијену еколошку свест (АС=2,68; СД = 0,20). Ниска вредност стандардне девијације указује да се одговори ученика међусобно много не разликују. Добијени подаци иду у прилог опште хипотезе истраживања.

Табела 3. Приказ дескриптивних података скале Еколошка свест код ученика

	Мин.	Макс.	АС	СД
Еколошка свест	1,94	3,00	2,68	0,20

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Једна од три субскала инструмента који је коришћен у истраживању мери Свесност о чистој и здравој животној средини, који ученици имају. И на овој скали, као и на укупном скору, уочава се да ученици имају развијену свест о важности чисте животне средине (АС=2,79; СД = 0,25) – Табела 4.

Ако се погледају резултати дескриптивних показатеља (аритметичка средина и стандрадна девијација) на појединачним питањима у оквиру скале, примећује се да више просечне скорове (више од теоријског просека) ученици добијају на питањима која изражавају слагање са тим да је природа боља без загађења, те је питање са највишим просечним скором: „Волим чисту животну средину.“ (АС=2,96; СД = 0,25). Ниже просечне скорове (ниже од аритметичке средине) забележен је на питањима која одобравају загађење природе, те тако, најнижи просечни скор добијен на питању „Сматрам да смеће у природи не смета живим бићима.“ (АС=1,14; СД = 0,50). Овако добијени подаци потврђују прву истраживачку хипотезу (Х1).

Табела 4. Приказ дескриптивних података на субскали Свесност о чистој и здравој животној средини и питањима у оквиру те субскале

	Мин.	Макс.	АС	СД
Свесност о чистој и здравој животној средини	1,71	3,00	2,79	0,25
Волим чисту животну средину.	1,00	3,00	2,96	0,25
Онерасположим се када видим смеће у природи.	1,00	3,00	2,79	0.57
Природа је лепа и кад је смеће у њој.	1,00	3,00	2.86	0.50
Сматрам да смеће у природи не смета живим бићима.	1,00	3,00	1,14	0,50
Сматрам да је веома битно водити рачуна о неживој природи (води, ваздуху и земљишту).	1,00	3,00	1,16	0,54
Загађена животна средина утиче негативно на здравље људи.	1,00	3,00	2,87	0,44
Другови из улице не мисле као ја да не треба загађивати животну средину.	1,00	3,00	1,68	0,78

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

У Табели 5 су приказани просечни скорови на скали (и питањима у оквиру те скале), која се односе на Живот у природи. Просечан скор на овој скали (АС=2,28; СД = 0,34) показује да ученици уживају да проводе време у природи. Такав закључак се може донети и када се погледају појединачна питања скале:

- највиши скор – „Често сам са породицом у природи.“ (АС=2,59; СД = 0,66)
- најнижи скор – „Не волим када имамо часове у природи.“ (АС=1,21; СД = 0,54)

Овим је потврђена друга истраживачка хипотеза (Х2).

Табела 5. Приказ дескриптивних података на субскали Живот у природи и питањима у оквиру те субскале

	Мин.	Макс.	АС	СД
Живот у природи	1,00	3,00	2,28	0,34
Често сам са породицом у природи.	1,00	3,00	2,59	0,66
Не излазим често са друговима да се играм у природи.	1,00	3,00	1,45	0,77
Не волим када имамо часове у природи.	1,00	3,00	1,21	0,54

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

Последња скала у оквиру креираног инструмента мери Лично ангажовање, можемо рећи да је то скала која најбоље осликава до које мере је развијена еколошка свест код деце. Просечна вредност на наведеној скали може се видети у Табели 6 и износи АС=2,74 (СД = 0,29). Као и код претходне две скале највећи просечан скор добијен је на питањима у којима се огледа високо развијена еколошка свест ученика („У школи сам много научио/ла о значају очувања животне средине.“ (АС=2,91; СД = 0,36), док најнижи просечни скор на питањима је добијен на питању које говори о томе колико им је забавно да о екологији уче („Не волим часове природе и друштва на којима учимо о животној средини.“ (АС=1,22; СД = 0,59)), што потврђује жељу ученика да о екологији више сазнају.

Изложени резултати показују да је трећа истраживачка хипотеза у потпуности потврђена (Х3).

Табела 6. Приказ дескриптивних података на субскали Лично ангажовање и питањима у оквиру те субскале

	Мин.	Макс.	АС	СД
Лично ангажовање	1,38	3,00	2,74	0,29
Понекад бацим смеће ван канте.	1,00	3,00	1,38	0,73
Увек покупим смеће за собом и бацим га у канту, а ако канта није у близини, понесем га са собом да га бацим.	1,00	3,00	2,82	0,48
У школи сам много научио/ла о значају очувања животне средине.	1,00	3,00	2,91	0,36
Не волим часове природе и друштва на којима учимо о животној средини.	1,00	3,00	1,22	0,59
Учествовала сам у акцији/акцијама чишћења животне средине.	1,00	3,00	2,24	0,85
Знања која сам стекао/ла у школи су ми помогла да се бринем о животној средини.	1,00	3,00	2,86	0,45
У школи смо учили о значају живе и неживе природе.	1,00	3,00	2,82	0,54
Волим када учитељица прича на часу природе и друштва о заштити животне средине.	1,00	3,00	2,85	0,44

АС – аритметичка средина; СД – стандардна девијација

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Спроведено истраживање имало је за циљ пре свега да утврди у којој мери ученици разумеју шта је то екологија, а затим да утврди степен развоја еколошке свести код ученика четвртог разреда основних школа са подручја Косова и Метохије (северни и централни део). У истраживању је учествовало 170 ученика и највећи број ученика има одличан школски успех и високу оцену из предмета Природа и друштво, што може указивати на заинтересованост ученика за област екологије, што је у складу са тврдњама неких аутора (Sultan, Ajmal, Lodhi 2016; Kaya & Eister 2018; Ergin, 2019) који кажу да се садржај који се тиче екологије може интегрисати кроз предмет *science* (наука), што је пандан предмету Природа и друштво у млађим разредима основне школе, код нас.

Анализирани подаци показали су да екологију ученици виде као скуп регулатива и начина на који се тежи да се жива и нежива природа сачува, тако што ће се заштитити од загађења, што указује на то да имају реалну представу о томе шта екологија јесте. Остале анализе су у потпуности потврдиле истраживачке хипотезе. Приступајући провери опште хипотезе прибегнуто је анализи изражености еколошке свести код ученика. Како је просечна вредност спроведене анализе показала високу просечну вредност на скали Еколошка свест, може се закључити да је општа хипотеза потврђена.

У даљој анализи приступило се провери специфичних хипотеза, које су проистекле из опште хипотезе, где је Еколошка свест представљена кроз три субскале. Прва специфична хипотеза односи се на значај чисте животне средине за ученике. Висок просечан скор указује да ученици придају значаја томе да њихова околина буде без смећа и сматрају да је то кључан фактор очувања природе, што чини прву специфичну хипотезу у потпуности потврђеном. Друга истраживачка хипотеза односила се на провођење времена у природи од стране ученика. Добијено је показало да ученици уживају у природи, те је и друга специфична хипотеза потврђена. И на крају, трећа истраживачка хипотеза се односила на Лично учешће ученика у очувању природе, као једном од најважнијих манифеста развоја еколошке свести. Трећом истраживачком хипотезом се поред личног учешћа, које се огледа у незагађивању и чишћењу природе проверило и то колико ученици уче и желе да науче о екологији. Добијени подаци су конгруентни. Наиме, добијено је да се ученици ангажују у очувању животне средине, да о томе уче у школи, и да су заинтересовани да о екологији још више науче (на питању које проверава незаинтересованост ученика за часове о животној средини добијен је нижи просечан скор). Овакви подаци у потпуности потврђују трећу истраживачку хипотезу и у складу су са истраживањима који казују како су деца млађих разреда високо заинтересована за очување животне средине (Algoz & Alkman 2016).

Спроведено истраживање указује на оптимистичну будућност, када је очување животне средине у питању. Висока заинтересованост и лично ангажовање деце како би се животна средина очувала позитивно је сазнање, које из овде представљеног истраживања проистиче. Занимљив податак, који може значити учитељима, који раде са децом, може бити тај да децу наставни садржај о животној средини интересује, те препорука које истраживање имплицира може се огледати у томе да учитељи наставни садржај учине занимљивијим, тако што би га, на пример интегрисали кроз садржаје неких наставних предмета, која су деци ближа што има упоришта у неким ранијим налазима (Alabas 2019). Препорука за нека будућа истраживања, која из добијених података

проистичу може се огледати у томе да се слично истраживање може проширити на већи узорак и на узорак који обухвата први, други и трећи разред основне школе. Такође, могло би се испитати који фактори могу утицати на развој еколошке свести код деце, који се могу потражити у оквиру сета социодемографских варијабли, а у неким будућим истраживањима и шире.

ЛИТЕРАТУРА

Alabas, 2019: Ramazan Alabas. „Environmental topics and environmental ethics in primary school humanities and social sciences education during the Late Ottoman Period (1913-1918)," *Int. Electron. J. Environ. Educ*, vol. 9, no. 2, pp. 120–141.

Alagoz, Akman (2016): Bulent Alagoz & Ozkan Akman. „A study towards Views of teacher candidates about national and global environmental problems", *Int. J. Res. Educ. Sci*, vol. 2, no. 2, pp. 483–493.

Ergin, 2019: Demirali Yase Ergin. „Environmental awareness of teacher candidates," *World J. Educ.*, vol. 9, no. 1, pp. 152–161, 2019.

Видосављевић, 2014: Видосављевић Слађана. Еколошки садржаји у настави природе и друштва. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић.

Kaya, Eister, 2018: Doris Eister & Volkan Hasan Kaya. „Environmental science, technology, engineering, and mathematics pedagogical content knowledge: teacher's professional development as environmental science, technology, engineering, and mathematics literate individuals in the light of experts' opinions," *Sci. Educ. Int*, vol. 30, no. 1, pp. 11–20.

Минић, Весна, 2020: Еколошке активности предшколске деце у функцији очувања природе. Зборник радова Учитељског факултета у Призрену- Лепосавићу, 14: 229-239.

Mustam, Daniel, 2016: Mustam Daniel & Daniel Esther Sarojini. „Informal and formal environmental education infusion : actions of malaysian teachers and parents among students in a polluted area," *Malaysian Online* J. *Educ. Sci*, vol. 4, no. 1, pp. 9–20.

Pravilnik o nastavnom programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, „Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik", br. 10/2004, 20/2004, 1/2005, 3/2006, 15/2006, 2/2008, 2/2010, 7/2010, 3/2011 - dr. pravilnik, 7/2011 - dr. pravilnici, 1/2013, 4/2013, 14/2013, 5/2014, 11/2014, 11/2016, 6/2017 i 12/2018.

Sultan, Ajmal, Lodhi, 2016: Shoaib Sultan, Muhammad Malik Ajmal & Mohammad Fazian Lodhi. „Environmental awareness among trainee teachers at tertiary level in pakistan : need, scope, challenges and opportunities," *Bull. Educ. Res*, vol. 38, no. 2, pp. 123–134.

Črnjar 2002: Mladen Črnjar. Ekonomika i politika zaštite okoliša, Rijeka: Ekonomski fakultet, Sveučilište u Rijeci i Glosa.

Ivana B. SIMIJONOVIĆ
Jelena R. KRULJ

TEACHING OF SOCIETY IN THE FUNCTION OF DEVELOPING ENVIRONMENTAL AWARENESS OF FOURTH GRADE PRIMARY SCHOOL PUPILS

Summary

In this paper, we dealt with the environmental awareness of fourth-grade elementary school pupils from the area of Kosovo and Metohia on a sample of 170 pupils.

The obtained data confirm the general research hypothesis and all specific hypotheses. Through the analysis of specific research hypotheses, it was found that children understand the importance

of a clean environment, they like to spend time in nature, they are engaged in environmental protection, they are interested in learning about it at school, as well as through the Science course.

The implications arising from the conducted research are reflected in the fact that children of younger school age from the area of Kosovo and Metohia have a highly developed environmental awareness. The obtained data open up space for further examination of the environmental awareness of pupils in lower grades, as well as examination of the factors that contribute to the development of environmental awareness.

Key words: environmental awareness, fourth-grade elementary school pupils, environment, science teaching.

Рад је предат 20. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.015.311-053.4
159.954.072-053.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-32947

Оригинални научни рад

*Сања Б. МИЛИЋ**

*Дејана С. БЈЕЛИЦА***
Универзитет у Источном Сарајеву
Педагошки факултет у Бијељини

УТИЦАЈ КВАЛИТЕТА ИНСТРУКЦИЈЕ ВАСПИТАЧА НА РАЗВОЈ КРЕАТИВНОСТИ КОД ПРЕДШКОЛСКЕ ДЈЕЦЕ

Апстракт: Циљ израде овог рада је да се открије да ли квалитет инструкције васпитача утиче на испољавање креативности код предшколске дјеце. У истраживању је учествовало 100 дјеце узраста између 5 и 6 година, која су била подијељена у двије једнаке групе. За потребе истраживања коришћен је папир А4 формата на коме се налазио нацртан троугао. Првој групи дјеце васпитачи су дали инструкцију: „Завршите овај цртеж", док је другој групи дјеце дата инструкција: „Правилно завршите овај цртеж". Тим стручњака састављен од истраживача, педагога, васпитача и наставника ликовне културе процјењивали су цртеже према сљедећим карактеристикама: број линија, број коришћених боја, број предмета на цртежу и композиција цртежа. Сваки од три процјењивача бирао је цртеже за које он сматра да су креативни. Статистички значајна разлика пронађена у броју коришћених боја, линија и предмета. Резултати су показали да не постоје статистички значајне разлике између двије групе с обзиром на композицију цртежа. Разлика није пронађена ни у броју цртежа означених као креативни од стране различитих процјењивача. На основу анализе спроведене у овом истраживању може се констатовати да дјеца предшколског узраста своју креативност слободно и природно испољавају без обзира на инструкције васпитача. С обзиром на то да су ранија истраживања потврдила да се креативност гуши са поласком у основну школу потребно је пронаћи и описати узроке који доводе до тога, те у складу са будућим налазима стварати нове парадигме које ће бити темељ холистичког развоја дјетета.

Кључне ријечи: Креативност, процјењивање, дјечји цртеж.

УВОД

У педагошкој литератури постоји много дефиниција креативности. Неке дефиниције се фокусирају на карактеристике појединаца за чији је рад утврђено да је креативан, док други разматрају сам рад. У оба случаја, већина дефиниција има два главна критеријума за оцјењивање креативности: новост и прикладност (Starko 2017). Креативне особе су оне које при различитим задацима и кроз различите ситуације дају сасвим нове, необичне и оригиналне идеје. Креативни потенцијал свако дијете носи

* Ванредни професор, sanja.milic@pfb.ues.rs.ba
** Мастер предшколског васпитања и образовања, dejana.bjelica@hotmail.com

у себи, тј. сваки појединац је креативан јер рјешава проблеме који су саставни дио наших живота (Jukić 2011), али ако се не развија биће потиснут осталим облицима даровитости и способности. Креативност се сматра једном од најважнијих обиљежја људске врсте. Будући да се темељи на машти, вјерује се да се може успјешно развијати игром заснованом на фантазији током раних година живота (Zečević 2020).

Креативност је процес стварања оригиналних идеја које имају вриједност. Кен Робинсон (Robinson 2015) истиче да за креативност треба имати на уму и два концепта: машту и иновацију. Машта је коријен креативности. То је способност да се сјетимо ствари које нису присутне у нашим чулима. Креативност покреће машту. Примјењена је машта. Иновација је спровођење нових идеја у пракси. Постоје разни митови о креативности. Једно је да су само посебни људи креативни, друго је да се креативност односи само на умјетност, треће је да се креативности не може предавати, а четврто је то што је све повезано са несметаним „самоизражавањем". Робинсон говори да ништа од овога није тачно. Креативност црпи из многих моћи које сви имамо захваљујући томе што смо људи. Креативност је могућа у свим областима човековог живота, у науци, умјетности, математици, технологији, кухињи, настави, политици, послу.

Предшколске установе треба да буду мјесто у коме ће се развијати услови за препознавање креативности. Главно правило за дјеловање с дјецом у вртићу јесте да свако дијете треба третирати као потенцијално даровито и треба му омогућити васпитање које ће оптимално подстицати развој његових могућности (Rajović–Dautović и др 2009). Многа дјеца испољавају спонтаност, упркос недостатку знања у пољу, или недостатку вјештина са оруђима или специјалним техникама из области. Креативност је присутна свуда гдје људска машта комбинује, прерађује и од елемената ранијег искуства ствара нове представе и ново понашање (Maksić 1993). Натпросјечно умно функционисање и количина знања јесте потребан али и не и довољан услов за стварање нових идеја и продуката. Уколико појединац не посједује или не ослобађа стваралачке моћи неће бити у могућности да створи нешто изванредно и оригинално, а да је у исто вријеме и корисно. С друге стране, уколико високи когнитивни механизми не утичу и не усмјеравају креативности, долази до стварања дјела и идеја које јесу нове и оригиналне али не и употребљиве. Креативност код дјеце, такође, можемо наслутити и у њиховим оригиналним и неуобичајеним питањима и одговорима, у неочекивано мудрим изјавама, неисцрпној маштовитости и инвентивности, енергији са којом приступају рјешавању неког задатка који им окупира пажњу, смислу за импровизацију и оригиналним рјешењима проблема, храбрости да искажу те идеје и слично (Милић, Симеуновић и Лаловић 2014).

Мишљењем многих стручњака који се баве психо-физичким развојем дјеце, период до седме године сматра се најзначајнијим за развијање свих моторних и интелектуалних вјештина. Општеприхваћено је схватање да, уколико се стваралаштво не подржи и не развије у одређеном узрасту, већ се омета и гуши крутим и неодговарајућим поступцима, оно неповратно атрофира и нема начина да се касније битније унаприједи (Huzjak 2006).

Васпитачи би требали, у складу са интересовањем и потребама дјетета, да посвете пажњу свакој вјештини појединачно. Након савладавања основних радњи (умивање, облачење, узимање хране), треба да се пређе на сљедећи корак,

а то је подстицање креативности код дјеце (Maširević 2010). Бити добар васпитач, у најширем смислу те ријечи, значи овладати педагошким компетенцијама које имају диверзификациону улогу у подршци и развоју даровите дјеце (Maksić 1998).

Ђорђевић (2008) одређује профил личности и репертоар понашања васпитача који би погодовали подстицању креативности дјеце. У циљу подстицања креативног талента, васпитачи треба да се односе с поштовањем према необичним питањима која дјеца постављају и према необичним идејама које саопштавају. Васпитачи треба да покажу дјеци да њихове идеје имају вриједност. Васпитачи треба да пруже дјеци могућност за самоиницијативно учење те покажу повјерење у такав рад, да развије и одржава сталну радозналост дјеце, да их ослобађа страха од грешака, да поред когниције подстиче и њихову фантазију, разноврсност у прилазима и рјешењима, иницијативу и личне контакте са креативним стваралоцима, као и да избјегава стереотипност у односима са онима који показују креативне потенцијале.

МЕТОД

Учесници у истраживању

У истраживању је учествовало 52 дјевојчице и 48 дјечака (100 дјеце укупно) узраста између 5 и 6 година, која су била подијељена у двије једнаке групе (група I и група II).

Структура узорка процјењивача

Процјењивачи који су идвајали креативне радове су бирани с обзиром на вјеровање у њихову способност и компетенције. Васпитач и педагог су женског пола, а наставник ликовног је мушког пола. Сва три процјењивача имају високу стручну спрему и преко 10 година радног искуства.

Циљеви и задаци истраживања

С обзиром на то да су ранија истраживања потврдила да се креативност гуши са поласком у основну школу (Копас-Вукашиновић 2006) потребно је пронаћи и описати узроке који доводе до тога, те у складу са будућим налазима стварати нове парадигме које ће бити темељ холистичког развоја дјетета. Циљ израде овог рада је да се открије да ли квалитет инструкције васпитача утиче на развој или спутавање креативности код предшколске дјеце.

Да би се могао остварити овако дефинисан општи циљ истраживања операционализовани су сљедећи истраживачки задаци:

1. Утврдити да ли постоји статистички значајна разлика између двије групе (групе I и групе II) у погледу броја коришћених линија, боја и предмета на цртежу.
2. Утврдити да ли постоји статистички значајна разлика између двије групе (групе I и групе II) у погледу композиције која је на цртежу (проста или сложена).
3. Утврдити да ли постоји статистички значајна разлика између броја цртежа који су означени као креативни од стране наставника ликовног васпитања, педагога и васпитача.

За сва три задатка постављене су нулте хипотезе.

Инструменти истраживања

За потребе истраживања коришћен је папир А4 формата на коме се налазио нацртан троугао. Првој групи дјеце васпитачи су дали инструкцију: „Завршите овај цртеж“, док је другој групи дјеце дата инструкција: „Правилно завршите овај цртеж“.

Варијабле

Квалитет инструкције: Начин презентовања и објашњавања задатака како би онај који учи постигао оптималан успјех (Bloom, 2001).

Број боја: У погледу коришћења боја, биљежимо колико је различитих боја коришћено на једном цртежу. Постоје цртежи гдје је коришћен мали број боја (двије или три), а који су креативнији од цртежа са великим бројем боја. Број коришћених боја није нужно показатељ креативност, али вјештом комбинацијом боја може да се постигне креативан ликовни продукт.

Број линија: Што се тиче коришћења линија, на цртежу може бити доста линија, испрекиданих, кривих, правих итд. али то не значи да је рад са више линија креативнији од рада са мање линија, али употребом и комбинацијом различитих линија може да ~~се~~ се постигне креативан ликовни продукт.

Број предмета: У зависности од броја коришћених тј. нацртаних предмета на цртежу процјењује се да ли је рад креативан, и као и у претходним случајевима, не мора значити да је креативнији онај рад на коме је нацртано више предмета, али свакако јесте један знак у откривању креативности.

Композиција: Под простом композицијом подразумијевам ~~је~~ троугао који су дјеца корила као један предмет кога су дорађивали и на коме „раде“, али сам тај троугао, уколико је „добро“ дорађен може представљати сложену композицију.

Што се тиче просте и сложене композиције, објективно гледано сложена композиција има веће предиспозиције које указују да је рад креативнији у односу на онај са простом композицијом.

Креативан цртеж: Комбинација претходних варијабли. Елементи кроз које они процјењују креативност су број и врсте линија, разноврсност боја које су коришћене, број предмета на цртежу, те композиција цртежа.

Дизајн Истраживања

Тестирање је трајало два дана. Први дан је обављено у вртићу „Чика Јова Змај“ у Бијељини, а други дан у вртићу „Драган и Зоран“ у Бијељини. У оба вртића дјеца су била подијељена на двије једнаке групе по 25 дјеце, од којих је прва група добила инструкцију ,,Доврши цртеж’’, а адруга група ,,Правилно доврши цртеж’’.

С обзиром да се ради о дјеци предшколског узраста, не наговјештава им се да је у питању истраживање. У цијелу причу васпитач улази с одређеном дозом опуштености. Дјеци се обраћа тражећи помоћ од њих. Наговјештава им да је цртеж незавршен, те да ће му они помоћи тако што ће га „правилно завршити“ тј. „завршити“.

Приликом давања инструкција у првом случају, васпитач је објашњавао дјеци да, завршити цртеж значи да могу користити боје које желе, линије какве хоће, могу

цртати нешто ново на папиру, доцртавати шта мисле да треба, такорећи испољити машту до максимума. Кроз ову инструкцију се наглашава слобода дјечије креативности.

Приликом давања инструкција у другом случају, васпитач је објашњавао дјеци да „правилно завршити цртеж" значи завршити га на онај начин на који они сматрају да је правилно. Кроз ову инструкцију подстиче се дјечије мишљење о томе шта значи „правилно".

У сарадњи са тимом истраживачи су разврстали радове на основу боја, линија, предмета и композиције, док су три члана тима, односно независни васпитач, педагог и наставник ликовног васпитања, вршила процјене у погледу издвајања креативних цртежа. Њима су дате инструкције и упутства на који начин ће обавити свој задатак. Сматра се да су ови процјењивачи из различитих области, али их све повезује педагогија као наука, те се зато сматра да ће њихови резултати бити мјеродавни за ово истраживање.

Процјењивачи су, наиме, имали задатак да од 100 цртежа означе оне за које сматрају да имају елементе креативности, тј. да представљају креативни продукт. Креативним продуктом су тумачени они цртежи који се издвајају бојама, облицима, врстама предмета на њему итд. Оригиналност је такође узета у обзир.

Обрада података и интерпретација резултата

С обзиром на сложеност истраживања и број прикупљених података одлучено је да се примијени дескриптивна статистика за приказивање фреквенција, те Хи-квадрат, као статистички поступак за утврђивање разлика између двије групе дјеце у погледу коришћења боја, линија, предмета и композиције. Хи-квадрат је кориштен за провјеру разлика између мишљења о креативним цртежима од стране три процјењивача.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Прва хипотеза се односила на провјеру статистичке значајности разлике између двије групе (групе I и групе II) у погледу коришћених линија на цртежу. Примјеном хи квадрата тестирана је разлика између двије групе.

Табела 1. Значајност разлике резултата с обзиром на линије на цртежу

Групе	Број линија			Укупно	Хи квадрат	ρ	Степен слободе
	1-5	6-10	11-15				
I	13	15	22	50	1,60	0.44	2
II	17	17	16	50			

На основу резултата истраживања добијена **ρ** вриједност (ρ=0,44) са степеном слободе 2, указује да постоји статитички значајна разлика између групе I и групе II у погледу коришћења линија на цртежу. Види се да је у посљедњем опсегу

(од 11 до 15 линија) највећа разлика између двије групе. 22 дјеце прве групе користи од 11 до 15 линија, а из друге групе, у којој је дата инструкција да се рад правилно доврши, овом опсегу припада 16 дјеце. У првом и другом опсегу броја линија (од 1 до 5 и од 6 до 10) примијетно је да више дјеце друге групе користи мањи број линија. На основу сва три опсега, те резултата добијених за њих, види се да дјеца прве групе у којој је дата инструкција „доврши рад" користе више линија.

Примјеном хи квадрата тестирана је разлика између двије групе у погледу коришћења боја на цртежу.

Табела 2. Значајност разлике резултата с обзиром на боје на цртежу

Групе	Број боја			Укупно	Хи квадрат	ρ	Степен слободе
	1-3	4-6	7-9				
I	6	31	13	50	15,61	0,00	2
II	24	17	9	50			

На основу резултата истраживања добијена **ρ** вриједност (ρ=0,00) са степеном слободе 2 указује да постоји статистички значајна разлика између двије групе у погледу коришћења боја на цртеже. Израчунати хи квадрт износи 15,611 уз степен слободе 2, који је статистички значајан на нивоу значајности: p=0,00.

Даље, примјеном хи квадрата тестирана је разлика између двије групе у погледу броја приказних предмета на цртежу.

Табела 3. Значајност разлике резултата с обзиром на број предмета на цртежу

Групе	Број предмета			Укупно	Хи квадрат	ρ	Степен слободе
	1-4	5-8	9-13				
I	22	18	10	50	6,48	0.03	2
II	35	9	7	50			

На основу резултата истраживања добијена **ρ** вриједност (ρ=0.03) са степеном слободе 2 указује да постоји статистички значајна разлика између двије групе у погледу броја нацртаних предмета на цртежу.

Табела 4. Значајност разлике резултата с обзиром на композицију цртежа

Групе	Композиција		Укупно	Хи квадрат	ρ	Степен слободе
	Проста	Сложена				
I	23	27	50	1,96	0.16	1
II	30	20	50			

Дјечији цртеж је један од начина како дијете „разговара“ са нама, како жели да нам да увид у свој свијет маште, погледа на оно што оно доживљава и како се са истим „бори“ и „како осјећа“, његово искуство, жеља, машта, али и конфликт. Постоји проста и сложена композиција дјечијег цртежа. Цртеж са простом композицијом је онај са мањим бројем елемената, боја и свега другог што га чини. Сложена композиција представља већ „озбиљнији“ цртеж, ~~цртеж~~ коме се дијете више посветило и на коме је више радило у погледу свих ових елемената који су укључени у хипотезу истраживања (линија, боја, предмета) итд.

Примјеном хи квадрата тестирана је разлика између двије групе у погледу просте и сложене композиције цртежа. На основу резултата истраживања добијена ρ вриједност (ρ=0.16) са степеном слободе 1 указује да не постоји статистички значајна разлика између двије групе у погледу композиције рада. Тиме потврђујемо хипотезу која гласи: „Не постоји статистички значајна разлика између двије групе (групе I и групе II) у погледу композиције цртежа.“

Инструкције васпитача дате у овом случају нису утицале на разлику између ове двије групе. Дјеца су на почетку подстакнута инструкцијама васпитача, међутим, касније се и код друге групе развија слобода у изражавању. Нека дјеца троугао користе као један предмет кога ће дорађивати и на коме ће „радити“. Сам тај троугао, уколико је „добро“ дорађен може представљати сложену композицију.

Табела 5. Значајност разлике резултата с обзиром на издвајање креативних радова од стране процјењивача

Групе	Процјењивачи			Укупно	Хи квадрат	ρ	Степен слободе
	Наставник ликовног	Педагог	Васпитач				
I	11	15	17	40	0,569	0,75	2
II	9	17	21	47			

Примјеном хи квадрата тестирана је значајност разлике између двије групе с обзиром на издвајање креативних радова од стране три процјењивача. На основу резултата истраживања добијена ρ вриједност (ρ=0.75) са степеном слободе 2 указује да не постоји статистички значајна разлика између двије групе у погледу издвајања рада од стране три процјењивача, тј. њихова мишљења немају статистички значајну разлику. Тиме потврђујемо хипотезу која гласи „Претпоставља се да не постоји статистички значајна разлика између двије групе (групе I и групе II) на основу издвајања креативних радова од стране три процјењивача.“ У првој групи, у којој је дата инструкција „доврши рад“ васпитач издваја највише креативних радова (17), затим педагог (15) те наставник ликовног (11). У другој групи, у којој је дата инструкција „правилно доврши рад“, ситуација је иста. Васпитач издваја највише креативних радова (21), затим педагог (17), те наставник ликовног (9). У првој групи је од стране сва три процјењивача укупно издвојено 40 радова, док је у другој 47. Према процјени друга група има више издвојених креативних радова, али та разлика није статистички значајна, тако да се не може рећи да је друга група успјешнија.

ДИСКУСИЈА

Реализовано истраживање имало је за циљ утврђивање утицаја васпитача на развој креативности код предшколске дјеце, са главним тежиштем на први и најзначајни корак ка том путу – идентификацију креативне дјеце у предшколској установи.

Дјеца и прве и друге групе добијају радове кроз инструкције и причу коју доноси васпитач. Он им не даје радове тек тако говорећи само инструкције које се односе на ово истраживање („доврши рад“; „правилно доврши рад“). С обзиром да се ради о дјеци предшколског узраста, не наговјештава им се да је у питању истраживање. У цијелу причу васпитач улази с одређеном дозом опуштености. Дјеци се обраћа тражећи помоћ од њих. Наговјештава им да је цртеж незавршен, те да ће му они помоћи тако што ће га „правилно завршити“ тј. „завршити“.

Дјеца предшколског узраста знају да ријеч „правилно“ значи да нешто треба бити на неки начин срећено, без набацаних ствари, али и под одређеним правилом. У овом случају, васпитач не наводи шта значи правилно довршити рад, већ је на дјеци да сама размисле, те да кроз ту мисао испоље креативност. Нека дјеца сматрају да ће рад бити „правилнији“ тако што ће повлачити мање линија, док је код друге дјеце размишљање обрнуто. Кроз резултате истраживања показало се да различите инструкције васпитача на крају нису утицале да се радови прве и друге групе статистички разликују. У обје групе дјеца су цртала по својој вољи.

Дјеца прве групе су користила више боја у односу на дјецу друге групе. У групи у којој се дају инструкције да дјеца доврше рад, подстакнута том изјавом, она користе већи број боја, свијетлих и тамних. Разним покретима руку, фином моториком шаке, дјеца наносе боје, надовезују једну на другу, стварају слику. Нису подстакнути никаквим додатним упуствима, сем да доврше рад. Та инструкција им даје слободу и резултати показују њену изражајност у погледу коришћења боја.

За разлику од прве групе, у другој групи дјеца вођена инструкцијом „правилно доврши рад“, користе мање боја. Ова инструкција је доста утицала на дјецу друге групе у погледу коришћења боја. Ријеч „правилно“ код дјеце улива одређену дозу строгоће. Због тога су дјеца друге групе користила мање боја, и у том погледу остварила значајну разлику у односу на дјецу прве групе.

Постоје претпоставке неких аутора које говоре о повезаности боје коју дијете користи са његовом личношћу. Претпоставља се да је коришћење боја у директној вези са емоцијама. Отворено и живо дијете користиће топле и живе боје (жуту, наранџасту, црвену). Њежно и мирно бираће хладне боје. Цртање плавом бојом са шест година поручује да дијете не жели да остане беба. Црно је боја страха, али и бијело. Ако предност даје бојама као што су црна и жута, то може значити љубомору (односно страх да не изгуби нечију љубав). Иако се до недавно вјеровало да црна боја указује на одређене емотивне проблеме, њу користе и интелигентна дјеца. Наравно, она не смије да буде једини избор. Браон користе малишани којима је хигијена јако важна, док много бијеле боје може да буде знак несигурности. Процјењивачи ових радова поред тога што откривају креативну страну дјетета, могу и тумачити његову личност на основу ових претпоставки.

Што се тиче броја нацртаних предмета видимо да од 9 до 13 предмета је нацртало 10 дјеце из прве групе, а 7 из друге, што може да указује да је инструкција васпитача донекле важна да утичу на испољавање њихове креативности. Дијете може да нацрта један предмет, а да у саставу тог предмета шара, повлачи линије, наноси боје и све остало што ће предмет чинити љепшим. Исто тако, друго дијете може нацртати доста већи број предмета око којих се неће бавити толико. Ова чињеница указује на то да се креативност дјетета не мора огледати у броју нацртаних предмета, већ у њиховом квалитету тј. у томе колико је дијете радило на њему.

Кроз ову ставку се може и разматрати психологија дјечије личности. Ако дијете црта више предмета и фигура, а некој посвети много више пажње и труда, то значи да му је тај предмет веома битан. Дијете које је сигурно у себе и има самопоуздања у себе, увијек ће се смјестити у центар цртежа. Уколико се на цртежу налази доста предмета и детаља то упућује да ће дијете као зрела особа бити прилично реално.

Број линија, боја и предмета свакако не говоренужно о креативности, али јесу често први знаци да дијете носи креативни потенцијал у себи. Ми нисмо поставили стандарде да је рад креативнији уколико се на њему налази више или мање линија, боја или предмета, али сматрамо да су дјеца друге групе добијену инструкцију схватила озбиљније, те да су сматрала да ће коришћењем више боја рад бити шарен те да неће испунити добијени задатак, који гласи да правилно заврше рад. Креативне радове ће издвајати процјењивачи.

У овом истраживању прикупљене радове процјењивала су три процјењивача из различитих области: ликовног васпитања, педагогије и методике васпитно-образовног рада. Њихов задатак је био да на основу упутстава на којима је указано на терминологију и значење појма креативности да одаберу само оне радове који у себи садрже елементе креативности. Разлози за овакав одабир процјењивача леже у мултидисциплинарном приступу, откривању и идентификацији даровитих потенцијала код дјеце.

Када је креативност у питању, важно је да дечији ликовни израз при цртању, као и било које друге ликовне активности, треба да зрачи из детета и његовог целокупног става, а не из устаљених шема (Јовановић 2016).

Резултати досадашњих истраживања која су била усмјерена на процјену креативних продуката (ликових, музичких и др.) показала су да не постоји велико слагање између процјењивача у вредновању дјечије креативности. Као илустративни примјер навешћемо истраживање (Maksić–Ševkušić 2012) у коме су учествовали ученици шестог и седмог разреда основне школе (H=142) који су писали приче, и наставници који су процјењивали креативност тих прича (H=3). Утврђено је статистички значајно, али ниско слагање наставника у процјењивању креативности прича, те истакнуто да је неопходан индивидуални приступ у тумачењу података о дјететовом таленту већ на предшколском узрасту. Истраживање које је спровела Šefer (2000) показало је веома слабо слагање између експертских процјена дјечије слободне креативности, гдје је за слободне писане саставе просјечно слагање између шест процјењивача 0,37, а највиша корелација два процјењивача износи 0,5. Иако су корелације значајне на 0,01 нивоу, аутор истиче

да су резултати охрабрујући, те констатује да ниједан од начина идентификовања креативности (стандардни тестови дивергентних способности, експертске процјене) није ваљан ни поуздан.

Улога наставника ликовног у учествовања процјене креативности дјечијег цртежа је такође оправдана. Његова улога се више не огледа само у традиционалном остваривању циљева и задатака ликовне културе, већ и у стварању услова за остваривање дјететових потенцијала и могућности, које могу бити у оквиру ликовне умјетности. У складу са виђењем васпитања и вриједностима у његовом темељу, наставници ликовне културе требају омогућити дјеци слободно истраживање и изражавање креативности, естетских и иновативних идеја те учење кроз властито искуство, а не наметати им властито виђење умјетности и лијепога јер тиме штете њиховом здравом развоју. Због свега тога, наставници ликовног се сматрају компетентним за процјену креативности код дјеце предшколског узраста.

Васпитач је главни актер који идентификује дијете као креативно и помаже му у развоју његових креативних вјештина. Такође, чињеница да васпитач свакодневно проводи вријеме са дјецом исте доби и да је у могућности да примјећује њихово напредовање, те да постигнуте резултате упоређује у оквиру исте узрасне групе, говори нам да без његових информација процес идентификације не би био успјешан, а све наведено указује на вриједност резултата процјена васпитача.

С обзиром на то да је педагог упућен у цјелокупан васпитно-образовни рад дјетета те да је његов задатак рад на унапређивању тог рада кроз активности као што су планирање, праћење, организација, реализација, анализа и евалуација васпитно-образовне праксе, он се сматра компетентном особом за процјену дјечије креативности. Задатак педагога у идентификацији креативних појединаца је веома осјетљив, зато се од њих очекује да добро познају теоријске основе креативности.

С обзиром да је у истраживању учествовало 100 дјеце, претпостављамо да је број узорка мали да би се међу процјењивачима створила статистички значајна разлика у издвајању креативних радова. У овом тренутку тешко је изнијети закључак чијој процјени највише вјеровати. Најприближније је слагање у издвајању креативних радова између педагога и васпитача. Највећу разлику између двије групе прави васпитач, гдје у првој групи бира 17, а у другој 21 креативни рад. Наставник ликовног бира више креативних радова из прве него из друге групе, те је однос 11:9.

ЗАКЉУЧАК

Кроз дискусију о томе зашто у погледу коришћења боја, линија и предмета постоји статистичка разлика између двије групе, дошли смо да закључка да је то због тога што дјеца друге групе коришћење много боја, линија и предмета нису сматрала као прекршај дате инструкције, те се нису ограничила на само неке. Коришћењем мање боја сматрају да је рад правилно довршен. Исто тако, дјеца прве групе којима се даје инструкција да рад доврше, дају себи потпуну слободу у погледу коришћења боја.

Међутим, разлике нису пронађене у композицији цртежа, што недвосмислено показује да, иако су дјеца друге групе користила мање линија, боја и предмета, успјели су да израде сложеније композиције, што свакако јесте знак креативности на предшколском узрасту. Такође, овај налаз појачава и резултат да не постоји разлика у броју креативних цртежа између двије групе.

Поставља се питање зашто инструкције васпитача нису утицале да се статистички разликују радови прве и друге групе? Узорак од сто дјеце није велики, те је то један од могућих узрока добијених резултата. Јасно је да инструкција дата првој групи (доврши рад) не ограничава дјецу ни у чему, те им само наговјештава да рад мора бити довршен онако како они желе. Насупрот томе, друге група добија инструкцију (правилно доврши рад) која се и те како разликује од инструкције дате првој групи. Прво питање које су дјеца поставила било је „Како правилно?". Дјеци је појашњено да је правилно оно шта они сматрају правилним, а да добро размисле шта је то. Ово додатно појашњење је можда највише утицало да нема велике разлике између радова ове двије групе. Размишљајући шта је правилно, дјеца смишљају разне идеје, и кроз те идеје произилази креативност.

ЛИТЕРАТУРА

Максић 1993: Maksić Slavica, Kako prepoznati darovitog učenika, Beograd. Institut za pedagoška istraživanja.

Максић 1998: Maksić Slavica, Društvena podrška darovitosti. *Zbornik 4.* Вршац: VŠV, 15 – 32.

Максић, Шевкушић 2012: Maksić Slavica, Ševkušic Slavica, Kreativnost u pričama ucenika – studija slučaja u osnovnoj školi. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 44(1), 128 – 143.

Ђорђевић 2008: Đorđević Jovan, Porodica kao faktor podsticanja darvistosti., Zbornik 14. Вршац: VŠV, 4 – 8.

Зечевић 2021: Zečević Radmila, Creativity as an Essential Part of Fine Art Classes. *Magistra Iadertina, 15*(1), 75-86.

Јовановић 2016: Јовановић Весна, Ставови васпитача о способностима дечијег креативног изражавања у ликовним активностима. *Узданица*. 8(2), 161–173

Јукић 2011: Jukić Tonća, Implicit theories of creativity in early education. Croatian Journal of Education. 13 (2), 38 – 65.

Копас-Вукашиновић 2006: Емина Копас-Вукашиновић, Осујећење креативности у ликовном изразу првака, Зборник Института за педагошка истраживања, 38 (1), 82-98.

Маришевић 2010: Maširevic Ljubomir, Mediji i postmoderna stvarnost. Sociologija, 52(2), 127– 140.

Милић, Симеуновић, Лаловић 2014: Милић Сања, Симеуновић Владо, Лаловић Сузана, Иновирање приступа у откривању креативности код дјеце предшколског узраста. Зборник радова са научног скупа Имплементација иновација у образовањуи васпитању – изазови и дилеме, Учитељски факултет у Београду, 612 – 622

Рајовић, Даутовић, Андре 2009: Rajović Ranko, Dautović Slavica, Andre Lucija, Neurofiziologija – primena novih otkrića u formiranju inetelektualne elite. Primena programa NTC sistem učenja u razvoju intelektualnih sposobnosti dece, *15.* Вршац: VŠV, 510 – 518.

Робинсон 2015: Robinson Ken, Creative Schools: The Grassroots Revolution that's Transforming Education, Viking Press, New York, NY.

Старко 2017: Starko Alane Jordan, Creativity in the Classroom: Schools of Curious Delight (6th ed.). Routledge.

Хузјак 2006: Huzjak Miroslav, Darovitost, talenat i kreativnost u odgojnom procesu. Odgojne znanosti, 1, 289–300.

Шефер 2000: Šefer Jasmina, Kreativnost dece: problemi vrednovanja. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja; Вршац: Viša škola za obrazovanje vaspitača.

Sanja B. MILIĆ
Dejana S. BJELICA

THE IMPACT OF THE QUALITY OF TEACHER INSTRUCTIONS ON THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY IN PRESCHOOL CHILDREN

Summary

The aim of this paper is to find out whether the quality of educator's instruction impact the manifestation of creativity in preschool children. The study involved 100 children aged between 5 and 6 years, who were divided into two equal groups. According to the research, A4 paper was used on which there was a drawn triangle. The educators instructed the first group of children: "Finish this drawing", while the second group of children was instructed: "Complete this drawing correctly". A team of experts composed of researchers, pedagogues, educators and art teacher evaluated the drawings according to the following characteristics: number of lines, number of colors used, number of objects in the drawing and composition of the drawings. Each of the three evaluators chose drawings that he considered creative. Statistically significant difference found in the number of colors, lines and objects used The results showed that there are no statistically significant differences between the two groups given the complexity of the composition of the drawings. Statistically significant differences no found in the number of drawings marked as creative by different evaluators. Based on the analysis conducted in this research, it can be concluded that preschool children express their creativity freely and naturally, regardless of the instructions of the educator. Given that previous research has confirmed that creativity is stifled by starting primary school, it is necessary to find and describe the causes that lead to it, and in accordance with future findings to create new paradigms that will be the basis of holistic child development.

Key words: Creativity, assessment, children's drawing.

Рад је предат 29. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 159.946.3.075-056.31-053.5:81'23
81'342.2-056.31-053.5
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-40132

Оригинални научни рад

*Бојана З. ВУКОВИЋ**

*Слађана В. ЋАЛАСАН***
Универзитет у Источном Сарајеву – Медицински факултет у Фочи

ДИСТИНКТИВНА ОБИЉЕЖЈА ДЕФИЦИТА АРТИКУЛАЦИОНО-ФОНОЛОШКИХ И ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИХ СПОСОБНОСТИ ДЕЦЕ СА РАЗВОЈНИМ ЈЕЗИЧКИМ ПОРЕМЕЋАЈЕМ

Апстракт: Језички поремећај се дефинише као поремећај усвајања, разумевања или изражавања говорног и/или писаног језика који може бити изражен у погледу једног или неколико аспеката језичког система укључујући фонологију, семантику, морфологију, синтаксу и прагматику. Потешкоће на нивоу морфологије и синтаксе далеко су најпрепознатљивије и највише истраживани језички аспекти, док су истраживања других аспеката језика остајала по страни. Циљ овог истраживања био је утврдити дистинктивна обиљежја дефицита артикулационо-фонолошких и лексичко семантичких способности код деце са развојним језичким поремећајем (РЈП) на млађем школском узрасту. Нашим истраживањем је обухваћено 79 испитаника, њих 39 са дијагнозом РЈП и 40 деце типичног језичког развоја. Просечна старост испитаника у групи деце са РЈП износила је 6.87 година, док је старост испитаника у контролној групи износила 6.93. године. У истраживању је кориштена припремљена батерија тестова за процену артикулационо-фонолошких способности (Глобални тест артикулације, Тест оралне праксије, Тест за испитивање разликовања фонема и тест аудитивне дискриминације), док је за процену лексичко семантичких способности кориштен тест Речник и Семантички тест. Деца са РЈП су имала веће просечне вредности постигнућа на свим примењиваним тестовима, међутим применом дискриминативне анализе утврђено је да дискриминацији група највише доприносе синоними, орална праксија, метоними, фонемски слух и аудитивна дискриминација, док остале варијабле доприносе са мањом пројекцијом. Значајно је поменути да варијабла артикулација незнатно доприноси дискриминацији група.

Кључне речи: развојни језички поремећај, артикулационо-фонолошке способности, лексичко-семантичке способности.

УВОД

Према Америчком удружењу логопеда и аудиолога (ASHA 1993) језички поремећај се дефинише као поремећај усвајања, разумевања или изражавања говорног и/или писаног језика. Поремећај може бити изражен у погледу једног

* Виши асистент, bvukovic75@yahoo.com
** Виши асистент, calasansladjana@gmail.com

или неколико аспеката језичког система укључујући фонологију, семантику, морфологију, синтаксу и прагматику, у било којој комбинацији, а оно што је карактеристично јесте да у позадини не постоји познати неуролошки, сензорни, интелектуални или емоционални дефицит. Уколико се поремећај јави у раздобљу усвајања матерњег језика говори се о развојном језичком поремећају (у даљем тексту РЈП). Подаци о преваленцији РЈП-а су различити. Неки аутори наводе податке о преваленцији развојних језичких поремећаја код деце предшколске доби, гдје постотак износи 7,4% (Tomblin et al. 1997). Ипак, постоје и новији, доследни подаци о преваленцији из 2016. године гдје се наводи да је постотак деце с РЈП-ом приближно 7,5% (Norbury et al. 2016)

Било је више покушаја да се деца са РЈП разврстају у подтипове. Уобичајено је разликовати проблеме са рецептивним језичким вештинама (разумевање) и проблеме са експресивним језичким вештинама (продукција). Опште је прихваћено да се чисти говорни поремећај (понекад описан као поремећај говора) разликује од проблема код деце са поремећајима језика (Nathan et al. 2004; Raitano et al. 2004). Такође је опште прихваћено да се поремећаји који утичу на облик и структуру језика разликују по својој природи и дефициту приликом употребе језика у сврху комуникације (Bishop, Norbury 2002). Такође, профили сваког детета су динамични, у смислу да се мењају са временом. Код деце код којих је установљен одређени образац тешкоћа, постоји могућност да се исти образац с временом измени, односно може доћи до побољшања у неким подручјима, а у неким не. Тако, како дјеца расту добијамо различит профил говорно језичких тешкоћа детета. Стога хетерогеност, али и сам опсег подручја у којима се јављају оштећења, чини класификацију још тежом.

Међутим, иако се РЈП код деце може различито манифестовати, ипак је могуће издвојити нека заједничка обилежја развојних језичких поремећаја. Темељ самог поремећаја је отежан језички развој, упркос томе што недостаје неки јасан сензорни или когнитивни поремећај. Стога деца с језичким тешкоћама почињу говорити и разумевати језик знатно касније него њихови вршњаци, а речник им је мањег опсега од деце типичног језичког развоја. Она такође теже усвајају граматичка правила, то је нарочито приметно код примене морфолошких и синтаксичких правила што се одражава на реченицама које су, када се и појаве, најчешће аграматичне (Hoff 2001).

Потешкоће на нивоу морфологије и синтаксе далеко су најпрепознатљивији и највише истраживани језички аспекти. То се може објаснити чињеницом да су те потешкоће најуочљивије, док потешкоће на нивоу речника, семантике и прагматике могу остати непрепознате због одличне способности прилагођавања деце са РЈП-ом на своје ограничене језичке способности. Вероватно је то разлог зашто су истраживања фонолошких и лексичко-семантичких способности, односно речника деце са РЈП у мањем броју.

Међутим, ипак постоје истраживања која говоре да деца са РЈП имају потешкоће и на фонолошком и лексичко-семантичком плану. Тако, на пример истраживања која су упоређивала фонолошке способности код деце са РЈП и деце типичног

развоја су пронашла кашњење у развоју истих код деце са РЈП. Нађено је да деца с РЈП имају ниску стопу вербализација, мали инвентар сугласника и самогласника, и тешкоће са интелигибилности (Rescorla et al. 1996). Присутност специфичних фонолошких тешкоћа би делимично могла зависити од узраста посматране деце. Бирс указује на то, показујући да се неке разлике између деце са РЈП и деце типичног развоја могу јавити знатно касније (Beers 1995), имајући у виду да на пример једино Шварц (Schwartz 1980) није нашао разлику у фонолошким способностима, јер је као узорак имао децу млађу од двије године. Међутим, познато је да деца са РЈП у предшколском периоду имају развијено фонолошко памћење које им омогућава једноставнију фонолошку обраду речи као што је дељење речи на фонеме и слогове и спајање фонема и слогова у реч. С друге стране, сложена фонолошка обрада речи код деце са РЈП у предшколском узрасту није развијена (Чолић 2015). Такође, одгођени лексички развој често је рани знак РЈП (Bishop 1997), међутим дијагноза се чешће односи на децу са ширим распоном језичких и когнитивних потешкоћа. Уобичајено је да су фонологија и граматика озбиљније угрожене од речника иако, чак и када оштећење претежно захвата експресивни језик, нека деца имају редукован рецептивни речник (Bishop 1997).

Претходно поменута чињеница да су истраживања других аспеката језика остајала по страни, а у први план долазила истраживања дефицита у граматици, односно морфологији и синтакси код деце са РЈП, оставља отворена питања шта је то од других аспеката језика, конкретно артикулационо-фонолошких и лексичко-семантичких, што је највише погођено развојним језичким поремећајем и које тешкоће у домену ових способности ову децу убрајају у групу деце са развојним језичким поремећајем. Такође, језичка комплексност и бројне карактеристике говорног језика, као што су истакнутост и комплексност структуре речи, позиција фонема у речи и артикулацијски фактори, такође утичу на развој поменутих способности (Anthony, Francis, 2005), па и резултати постојећих истраживања у другим језицима, узимајући у обзир језичке специфичности, не могу се у потпуности применити на наш језички систем.

Такође, промењивост клиничке слике на различитим узрастима намеће потребу да се утврде дистинктивна обиљежја дефицита артикулационо-фонолошких и лексичко семантичких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

ПРОБЛЕМ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Код деце са РЈП тешкоће су присутне на свим нивоима језика, између осталог на нивоу речника, односно учења, разумевања и коришћења лексичких јединица (Nation 2014), као и на нивоу фонологије. ДСМ-5 посебно наглашава да је поремећај фонологије хетероген с обзиром на његову основу, односно да укључује фонолошки поремећај и поремећај артикулације. Такође, истиче тешкоћу с препознавањем говорних гласова који је један од могућих симптома овог поремећаја.

Један од начина за повећање тачности дијагнозе РЈП јесте идентификовати клинички маркер који би се могао користити поуздано за идентификацију деце чије језичке вештине падају испод норме за све узрасте посебно. Клинички маркер би се требао састојати од језичких вештина за које очекујемо да су варијабилне у деце са РЈП и стабилне код деце типичног развоја истог узраста. Као што је већ претходно поменуто, језички профили деце са РЈП, могу бити јако динамични, односно да се са узрастом мењају, стога је области дефиицита потребно прецизирати на свим нивоима језика, као и на свим узрастима. Имајући у виду да манифестација дефицита ових способности, односно артикулационо-фонолошких и лексичко-семантичких код деце са РЈП може бити различита на одређеном узрасту, поставили смо следеће циљеве:

1) утврдити дистинктивна обележја дефицита артикулационо-фонолошких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту;

2) утврдити дистинктивна обележја дефиицита лексичко-семантичких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту.

ХИПОТЕЗЕ

С обзиром на постављене циљеве очекујемо:

1) да ће најистакнутије дистинктивно обележје дефицита артикулационо-фонолошких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту бити аудитивна дискриминација.

2) да ће најистакнутије дистинктивно обележје дефицита лексичко-семантичких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту бити синоними.

ДЕФИНИСАЊЕ УЗОРКА

Овим истраживањем је обухваћено 79 деце, оба пола, од чега је укупно 39 деце (49.4%) са РЈП, док је контролну групу чинило 40 (50.6%) деце типичног језичког развоја. Група деце са РЈП издвојена је на основу њихових резултата на Тријажном артикулационом тесту, Тесту дефиниција и Тесту стрип прича. Прегледом медицинске и психолошке документације утврђено је одсуство сензорних или когнитивних дефицита у овој групи деце. Контролну групу деце типичног развоја чинили су испитаници који су према календарском и школском узрасту изједначени са испитаницима којима је дијагностикован РЈП. У групи деце са РЈП било је 18 дечака и 21 девојчица и просечна старост испитаника у овој групи деце износила је 6,87 (СД=0,43). У контролној групи, деце типичног развоја, било је 18 дечака и 22 девојчица, просечне старости 6.93 (СД=0,95). Да би испитали постојање разлике између испитаника различитих група користили смо хи квадрат тест, у овом случају није уочена статистички значајна разлика у погледу, пола или старости испитаника. Истраживање је реализовано током 2020/2021. године у логопедским кабинетима, као и редовним школама у Републици Српској.

ИНСТРУМЕНТИ КОРИШТЕНИ У ИСТРАЖИВАЊУ

Тест за испитивање разликовања фонема (Владисављевић, Костић и сар. 1983)

Тест за испитивање разликовања фонема - састоји се од 40 парова (укупно 80 речи) уз које постоји исти број слика, што значи 80 речи и 80 слика. Парови речи се разликују само на основу једне фонеме, што значи да су уједначене према акценту, броју гласова и броју слогова, као и редоследу идентичних фонема. Поступак испитивања има следећи ток: испитивач ставља испред испитаника две слике које се налазе у пару, затим именује једну од њих и захтева од испитаника да покаже одговарајућу слику. За сваки тачан одговор, испитаник добија један поен.

– **Тест оралне праксије** (Доброта 2010).

Тест оралне праксије садржи 21 задатак, почев од најједноставнијих (удах и издах на нос, гашење шибице), до веома комплексних покрета језиком (палатолингвални жлијеб, на примјер). Тестирање се изводи тако што се од испитаника тражи да изведе орално-моторни образац који му је демонстрирао испитивач.

За сваки успешно изведен задатак, испитаник добија по један поен.

– **Субтест Аудитивна дискриминација** – **Акадиа тест развојних способности** (Atkinson et al. 1972)

Субтест Аудутивна дискриманација је први од 13 субтестова Акадиа теста развојних способнсоти. Састоји се од 20 говорних стимулуса у којима је међусобно супростављено 18 парова једносложних речи у покривеним затвореним слоговима, један пар једносложних речи у покривеним отвореним слоговима и један пар двосложних речи са по два покривена отворена слога. Од испитаника се тражи да одговри да ли су изговорени парови речи исти или различити.

Тест речник за децу од 3 до 7 година (Васић 1991)

Овај Тест се састоји од пет субтестова, у оквиру којих су речи распоређене према узрасту. Тако за узраст од три године исти тест се састоји од 20 именица, за узраст од 4 године тест-речник се састоји од 40 именица, за узраст од 5 година 60 речи, за узраст од 6 година 80 речи, док за узраст од 7 година тест се састоји од 100 речи.

Испитивање се изводи индивидуално. Од испитаника се тражи да именује појмове приказане на слици. На пример, испитанику се покаже слика куће, а за тим поставља питање „Шта је то на слици“. Ако се добије одговор кућа, онда се поставља следеће питање „Шта је то кућа?“ Ако се добије било каква дефиниција куће на пример, „ту се станује“ за спавање“, „за становање“, итд. испитаник добија један поен. На прво питање пола поена, и на друго пола поена. Тако, ако смо испитивали децу од три године, онда на тај начин могу да остваре 19 поена за конкретне именице, јер се први део теста састоји од 19 речи које репрезентују конкретне појмове. Поред тога овај део теста садржи и једну апстрактну именицу (живот). Испитнику се поставља питање „Шта је то живот?“ Ако испитаник да било какав

одговор из кога се може закључити да има неку представу о значењу ове речи, он добија један поен. Према томе, испитник узраста између три и четири године може да оствари укупно 20 поена.

На тај начин се скорују и одговори на старијим узрастима, с тим што се број апстрактних именица са узрастом повећава.

Семантички тест (Владисављевић, Костић и сар. 1983)

Семантички тест је намењен за процену развоја појединих категорија ријечи: хомонима, антонима, синонима, метонима. Задатак испитаника је да за изговорену реч из теста да одговор у облику супротне ријечи (антоними), речи истог значења (синоними), речи истог облика, а различитог значења (хомоними) и речи пренесеног значења (метоними). Утврђује се опсег језичких асоцијација унутар сваке категорије речи и семантичког теста у целини.

Глобални тест артикулације (Костић, Владисављевић и сар. 1983)

Глобални тест артикулације пропраћен је сликовним материјалом како би се испитала продукција свих гласова српског језика у иницијалном, медијалном и финалном лексичком положају. Стимулуси су дати у облику 80 слика како би се подстакло именовање и смањио утицај аудиовизуелне стимулације. На основу овог теста процењују се артикулационо-фонолошке способности испитаника. За сваки коректно изговорен глас у сва три лексичка положаја, даје се један поен. У осталим случајевима испитаник не добија поене.

ПРОЦЕДУРА ИСТРАЖИВАЊА

За провођење истраживања затражена је и добијена сагласност родитеља. Истраживање је имало две фазе. Прву фазу је чинила идентификација деце са РЈП, док се друга фаза састојала од процене артикулационо-фонолошких и лексичко-семантичких способности. Испитивање је обављено индивидуално у мирној и тихој просторији. Деци су дата објашњења шта се од њих очекује на ком задатку. Процена је рађена следећим редоследом, прво су испитиване артикулационо-фонолошке способности, затим је направљена кратка пауза како би се деца одморила, а потом је настављено са проценом лексичко-семантичких способности.

СТАТИСТИЧКА ОБРАДА ПОДАТАКА

У овом раду је коришћена метода анализе основних дескриптивних статистичких параметара: аритиметичке средине, стандардне девијације, минимални и максимални резултат. Дискриминативна анализа је била примењена с циљем утврђивања најистакнутијих дистинктивних обиљежја. Као ниво статистичке значајности разлика, узета је уобичајена вредност $p<0,05$. Подаци су приказани табеларно. За статистичку обраду података коришћен је програмски пакет СПСС, верзија 21.0.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У Табели 1, приказани су основни дескриптивни параметри деце са РЈП и деце типичног развоја на тестовима за испитивање артикулационо-фонолошких и лексичко семантичких способности. Наиме, анализа постигнућа на свим тестовима указује на веће просечне вредности деце типичног развоја у односу на децу са РЈП. Имајући у виду да веће просечне вредности указују на боље способности, овакви резултати јасно имплицирају да деца типичног развоја имају боље развијене артикулационо-фонолошке и лескичко-семантичке способности од деце са РЈП.

Табела1. Дескриптивна статистика постигнућа деце са РЈП и деце ТР

Варијабле	ГР	АС	СД	Мин	Мах
Артикулација	ТР	79.02	2.18	69.00	80.00
	РЈП	66.79	8.26	42.00	76.00
Орална праксија	ТР	19.70	1.15	18.00	21.00
	РЈП	17.23	1.20	12.00	18.00
Аудитивна дискриминација	ТР	18.45	0.90	14.00	20.00
	РЈП	14.25	3.98	8.00	19.00
Фонемски слух	ТР	37.35	1.79	31.00	39.00
	РЈП	30.35	4.46	16.00	38.00
Метоними	ТР	4.12	1.18	3.00	7.00
	РЈП	1.97	0.87	0.00	3.00
Синоними	ТР	4.05	1.37	2.00	6.00
	РЈП	1.87	1.21	0.00	4.00
Антоними	ТР	6.10	1.35	3.00	7.00
	РЈП	3.79	1.37	2.00	4.00
хомоними	ТР	7.62	1.56	3.00	10.00
	РЈП	5.53	1.12	3.00	7.00
Речник	ТР	77.60	11.72	59.00	97.00
	РЈП	68.94	10.14	44.00	89.00

Разлике између две групе испитаника (деце са РЈП и деце типичног развоја) у простору групе варијабли за процену фонолошких и лексичко-семантичких способности утврђене су дискриминативном анализом. Добијена је једна дискриминативна функција. Тестирањем канонических дискриминативних функција утврђено је да је дискриминативна функција статистички значајна с обзиром да су Wilksova ламбда 0,155 уз 9 степени слободе и x^2 тест од 135, 25 статистички значајни на нивоу 0,00 (Табела 2). Закључак је да резултати батерије тестова значајно разликују децу са РЈП и децу типичног развоја.

Табела 2. Хи квадрат тест дискриминативне функције

Еиген вријед.	Канонička корелација	Wıllks Ламбда	x^2	Df	Sig.
5.460	.919	.155	135.258	9	.000

На негативном полу дискриминативне функције (Табела 3) налазе се резултати деце са РЈП, док су на позитивном резултати деце типичног развоја, што значи да деца типичног развоја постижу значајно веће скорове на поменутим тестовима него деца са РЈП, што значи да нема никаквог одступања у односу на оно до чега се дошло дескриптивном статистиком.

Табела 3. Положај центроида на дискриминативној функцији

Групе	Функција
РЈП	–2,331
ТР	2.278

Анализирајући резултате из Табеле 4 уочавамо да све варијабле имају позитиван предзнак. Такође, варијале које највише доприносе разликовању група су следећим редом: синоними (0.704), затим орална праксија (0.406) метоними (0.384), затим фонемски слух (0.373) и аудитивна дискриминација (0.303), затим варијабле са мањом пројекцијом, речник (0.266), хомоними (0.253) антоними (0.123) и артикулација са незнатном пројекцијом (0.096).

Табела 4. Коефицијенти дискриминације

Варијабле	Стандардизовани коефицијент
Артикулација	.096
Орална праксија	.406
Аудитивна дискриминација	.303
Фонемски слух	.373
Метоними	.384
Синоними	.704
Антоними	.123
Хомоними	.253
Речник	.266

ДИСКУСИЈА

Овај рад се бавио утврђивањем најистакнутијих дистинктивних обележја дефицита артикулационо-фонолошких и лексичко-семантичких способности код деце са РЈП млађег школског узраста. Прво истраживачко питање на које смо настојали одговорити јесте која су то дистинктивна обележја дефицита артикулационо-фонолошких способности код деце са РЈП на млађем школском узрасту.

Резултати нашег истраживања су показали да деца са РЈП генерално остварују нижа постигнућа на свим тестовима који испитују артикулационо-фонолошке способности. Овакви подаци не чуде, обзиром да су и други аутори добили сличне податке. Тако на пример, истраживање с циљем бољег разумевања фундаменталних проблема код деце с развојним језичким поремећајима (Claessen et al. 2013) темељило се на коришћењу батерије фонолошких задатака у сврху упоређивања фонолошких способности деце с РЈП и њихових вршњака типичног развоја. Студија се састојала од 63 испитаника: 21 детета с дијагнозом РЈП, 21 детета типичног развоја усклађених према узрасту са децом са РЈП, и 21 детета млађег узраста, али истих рецептивних језичких способности као деца са РЈП. Испитаници су били узраста између шест и осам година. Резултати су показали да су вршњаци уредног типичног развоја значајно бољи у односу на децу с РЈП у домену фонолошких способности. Група млађе деце с истим рецептивним језичким способностима као деца с РЈП-ом су показала најлошије резултате. Ову појаву неки аутори објашњавају тиме да се код деце с РЈП проблем налази управо у нарушеном фонолошком процесирању што онда неминовно лоше утиче и на процесе мапирања фонолошких облика и њихових повезивања са значењем (Chiat 2001). Наиме, исти аутор наглашава како се фонолошко процесирање у усвајању језика код деце с РЈП-ом темељи на теорији мапирања. Како би успјешно усвојила језик, деца морају сегментирати говор који чују у изоловане речи и морфеме, а уз помоћ контекста, придодати значење тим сегментима, односно речима и морфемима. Међутим, ти дефицити се ипак смањују код деце која усвоје уредне читалачке вјештине, најчешће у периоду између 4. и 8. разреда (Catts et al. 2005) чиме стављамо нагласак на важност раног уочавања језичких одступања и ране интервенције.

Дискриминативна анализа је показала да дистинкцији испитиваних група највише доприносе орална праксија, фонемски слух и аудитивна дискриминација. Занимљиво је поменути да артикулација уопште не доприноси дискриминацији група. Међутим, варијабла која високо доприноси дискриминацији група јесте орална праксија, што је основни предуслов за добру артикулацију. Међутим, овим је наша претпоставка о аудитивној дискриминацији као најистакнутијем дистинктивном обиљежју дефицита артикулационо-фонолошких способности оповргнута. Неочекивана је и неконзистентност између коефицијената артикулације и оралне праксије коју ипак можемо објаснити новијим истраживањем из 2022, које налази да деца са РЈП дуго перзистирају са лошом оралном праксијом која уствари може бити јако често коморбидитет са РЈП и искључује могућност да је РЈП само језички поремећај, већ и орално моторни и вербално диспраксични (Narayanan et al. 2022). Такође, фонемски слух је варијабла која има један од већих стандардизованих коефицијената дискриминативне функције. Наиме, ово је тест који је захтјевнији у смислу аудитивне перцепције у односу на аудитивну дискриминацију. Тешкоће које деца имају долазе до изражаја јер немају контекст и не могу да одлуче шта су чули, а појмови се језички разликују само у једној фонеми. Након што дете схвати да се речи састоје од фонема, оно напредује у знању о индивидуалним фонемима (нпр; препознавање с у пуст/спуст/бус). Надаље фонемска свесност је један аспект фонолошке свесности (Ванцаш 1999) која је дио метајезичке свесности, а метајезичка свесност означава размишљање о сопственом језику, свесност и контролу

над језиком уопштено, независно од значења. Очигледно је да код деце са РЈП развој ових способности иде спорије, а што су потврдила и друга истраживања (Nathan et al. 2004; Scuccimarra 2008). Дискриминацији група деце типичног развоја и деце са РЈП доприноси и аудитивна дискриминација. Дескриптивна статистика показује боље резултате контролне групе, и такође ова варијабла на овом узрасту са добром пројекцијом доприноси дистинкцији горе поменутих група. Корпилахти је у свом истраживању утврдио да су деца са РЈП, узрсат 8-13 година имала лошију аудитивну дискриминацију мерено дискриминацијом чистих тонова, док таква разлика није нађена када је у питању дискриминација фонема (Korpilahti 1995). Аутор је утврдио да је дискриминација фонема савладана до узраста осам година. Овакви резултати су супротни нашим, што можемо објаснити различитим узрастом испитаника, наиме узраст испитаника у нашем истраживању је био нижи, односно шест година. Очигледно је да је на овом узрасту још приметна разлика у фонолошким способностима односно деца типичног развоја напредују, док код деце са РЈП перзистирају тешкоће на овом узрасту. Међутим, оно што је занимљиво у домену артикулационо-фонолошких способности занимљиво је да артикулација није варијабла која доприноси дискриминацији група. Наиме, први тест из батерије тестова која је коришћена у овом истраживању јесте Глобални тест артикулације. Резултати на овом тесту су показали да деца с РЈП остварују значано ниже резулатате, односно имају лошију артикулацију од деце типичног развоја, што је потврдила и Милошевић-Вуковић (2010) у свом раду где је нашла да у склопу клиничке манифестације развојног језичког поремећаја се јављају и грешке типа: адиције, инверзије, хаплологије (испуштање слогова при изговору ријечи), несистематске супституције и омисије формираних и дисторзованих гласова, што репрезентује језички дефицит, тј. поремећај фонолошког развоја. Међутим, у нашем истраживању дискриминативна фукнкција је показала да то није варијабла која значајно доприноси дискриминацији група деце са РЈП, односно деце типичног развоја. Напротив, то је варијабла са најмањом пројекцијом. Можемо претпоставити да разлог лежи у чињеници да су поремећаји артикулације у порасту и код типичне деце. Наиме, истраживање Лазаревић (2019) које је између осталог имало за циљ да утврди ниво говорно-језичких способности код деце типичног развоја, просечног узраста 6.8 година. Ауторка је добила забрињавајуће податке о стању артикулације гласова код деце. Наиме, уредну артикулацију је имало само 57,8%, док је чак 42,2% испитаника било са поремећајем артикулације различитог типа.

Следеће истраживачко питање којим смо се бавили јесте која су то дистинктивна обиљежја дефицита лексичко-семантичких способности код деце са РЈП. Наиме, на свим тестовима деца са РЈП су остварила нижа постигнућа од контролне групе деце, међутим варијабле које доприносе дистинкцији група јесу синоними и метоними, док остале варијабле имају мању пројекцију. Варијабла која у цијелој дискриминативној функцији има највећу дискриминативни коефицијенат јесте синоними. У вези са усвајањем синонима деце С. Владисављевић види проблем у богатству речника. Такође, Рајс је истакао да семантички и синтактички дефицити доприносе лексичким ограничењима деце са РЈП (Rice 1990). У истраживању Петкове чији су испитаници били петогодишњаци са РЈП се дошло до закључка

да је главна тешкоћа деце са РЈИ проблем диференцијације речи са сличним или изведеним значењем (Petkova 2013). Ова деца знају велики број речи, имају много асоцијација, међутим не могу увек да користе адекватно значење у одговарајућем контексту. Следећа варијабла која највише доприноси дискриминацији група јесу метоними, односно способност да деца имају усвојена пренесена значења за одређене појмове. У складу са истраживањем ауторке теста Спасеније Владисављевић, метоними су иначе речи које се развијају касније, када се полако слегну шеме оперативног мишљења. У студији која је за предмет истраживања имала разумевање метафоре код млађе деце са РЈИ такође се дошло до података да деца са РЈИ имају лошије способности да разумију метафору у односу на децу типичног развоја. Сматра се да је то последица уопштено нижих језичких компетенција деце са РЈИ, које анализирајући дескриптивне показатеље на свим тестовима јасно уочавамо. Када су у питању хомоними, односно речи које у себи крију више значења, они такође доприносе дискриминацији група али са мањом пројекцијом. С. Владисављевић је утврдила да се најприје развија управо ова способност, проналажења већег броја значења унутар једне речи (хомоними), стога сва значајна одступања од наведеног редоследа усвајања лексичке грађе указује на сиромаштво и заостајање у развоју лексичко-семантичког нивоа језичке структуре. Након хомонима развијају се асоцијације поларитета тј. антоними, и то је уједно варијабла која такође врло мало доприноси дефинисању група. Речник као варијабла такође доприноси дискриминацији група, међутим сврставамо је у редове варијабли са мањом пројекцијом. Као могуће објашњење можемо навести резултате истраживања који говоре у прилог широком спектру индивидуалних разлика које се такође налазе у развоју речника у типичној популацији (Fenson et al. 1994).

ЗАКЉУЧАК

Укупно гледано, наведене варијабле су тестови у којима су деца типичног развоја у односу на децу са РЈИ, имале веће просечне вредности. Овим је још једном потврђен дефицит у домену артикулационо-фонолошких и лексичко семантичких способности деце са РЈИ. Међутим оно што су најистакнутија дистинктивна обиљежја дефицита артикулационо-фонолошких и лексичко семантичких способности код деце са РЈИ млађег школског узраста јесу синоними, орална праксија, метоними, фонемски слух, затим аудитивна дискриминација. Наше истраживање има и практичне импликације, односно сазнања до којих смо дошли могу користити логопедима у пракси како би планирали логопедски третман и фокусирали се на побољшање ових аспеката артикулационо фонолошких и лекисчко семантичких способности код деце на млађем школском узрасту.

ЛИТЕРАТУРА

American Speech-Language-Hearing Association. „Definitions of communication disorders and variation“, 1993, Web. 31. april. 2022.

Anthony & Francis 2005. Jason Anthony, David Francis. „Development of phonological awareness.“ Current directions in psychological Science, 14(5): 255-259.

Atkinson et al. 1972. Sylvester Atkinson, Elizabeth Johnston, Lindsey Ana. „The Acaida Test of Developmental Abilities". Wolfvilles, N.S. Canada: University of Acadia.

Berrs 1995. Wilhelmina Beers. "The phonology of normally developing and language-impaired children." Studies on Language and Language Use, 20 (IFOTT, Amsterdam).

Bishop & Norbury 2002. Dorothy V.M. Bishop, Courtenay Frazier Norbury. „Exploring the borderlands of autistic disorder and specific language impairment: a study using standardised diagnostic instruments". Journal of Child Psychology and Psychiatry, 43(7), 917-929.

Bishop 1997. Dorothy Bishop. Uncommon understanding. Hove: Psychology Press Ltd.

Bühler et al. 2018. Daniela Bühler, Alexandra Perovic, Nausicaa Pouscoulous. "Comprehension of novel metaphor in young children with Developmental Language Disorder." Autism & Developmental Language Impairments, 3, 1-11.

Catts et al. 2005. Hugh Catts, Suzanne Adlof, Tiffany P. Hogan, Susan Ellis Weismer. "Are specific language impairment and dyslexia distinct disorders?". Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 48, 1378-1396.

Chiat 2001. Shula Chiat. „Mapping theories of developmental language impairment: Premises, predictions and evidence". Language and cognitive processes, 16(2-3), 113-142.

Claessen et al. 2013. Mary Claessen, Suze Leitão, Robert Kane, Cori Williams. „Phonological processing skills in specific language impairment". International Journal of Speech-Language Pathology, 15 (5), 471-483.

Čolić 2015. Gordana Čolić. „Fonološka svjesnost djece sa razvojnom disfazijom i djece tipičnog jezičkog razvoja". Specijalna edukacija i rehabilitacija, 14(2): 155-168.

Dobrota 2010. Nada Dobrota. *Artikulaciono-fonološki poremećaji*. Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Fenson et al. 1994. Larry Fenson, Philip Dale, Steven Reznick, Elizabeth Bates, Donna Thal, Stephen Patrick, Michael Tomasello, Carolyn Mervis, Joan Stiles. "Variability in early communicative development." Monographs of the society for research in child development, 59 (5).i-185.

Hoff 2001. Erika Hoff. *Language development*. Wadsworth: Belmont.

Korpilahti 1995. Prijo Korpilahti. „Auditory discrimination and memory functions in SLI children: A comprehensive study with neurophysiological and behavioural methods." Scandinavian Journal of Logopedics and Phoniatrics, 20(4), 131-139.

Kostić, Vladisavljević 1983. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević. „Globalni artikulacioni test". *Testovi za ispitivanje govora i jezika.* Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 15-17.

Kostić, Vladisavljević, Popović 1983. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. „Test za ispitivanje razlikovanja fonema". *Testovi za ispitivanje govora i jezika*. Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Mirjana Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 121-140

Lazarević 2019. Emilija Lazarević. „Specifične smetnje u učenju: Od teorijskih osnova do pedagoških implikacija." Nastava i učenje u procesima modernizacije Srbije, 209-238.

Milošević, Vuković 2010. Neda Milošević i Mile Vuković. „Articulation-phonological deficits in children with specific developmental language impairment." Specijalna edukacija i rehabilitacija, 437-+.

Narayanan et al. 2021. Swapna Narayanan, Kavya Vijayan, Mekhala Vastare Guruprasad, Prashanth Prabhu, Animesh Barman. „Oral and Verbal Praxis in Impaired Language Learners." Perceptual and motor skills, 129(1):33-46.

Nathan et al. 2004. Liz Nathan, Joy Stackhouse, Nata Goulandris, Margaret J. Snowling. „The development of early literacy skills among children with speech difficulties". Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 47(2), 377-391.

Nation 2014. Kate Nation. „Lexical learning and lexical processing in children with developmental language impairments." Philosophical transaction of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences, 369(1634); 20120387.

Norbury et al. 2016. Courtenay Frazier Norbury, Debbie Gooch, Charlotte Wray, Gillian Baird, Tony Charman, Emily Simonoff, George Vamvakas, Andrew Pickles. „The impact of nonverbal ability on prevalence and clinical presentation of language disorder: Evidence from a population study". Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 57(11), 1247-1257.

Petkov 2013. Plamen Petkov. „AN EXPLORATION OF SOME SEMANTIC PROCESSES IN PRESCHOOL CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DYSPHASIA." *L'Association 1901 "SEPIKE"*, 33-38.

Raitano et al. 2004. Nancy Raitano, Bruce Pennington, Rachel Tunick, Richard Boada, Lawrence Shriberg. „Pre-literacy skills of subgroups of children with speech sound disorders". Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45(4), 821-835.

Rescorla & Bernstein Ratner 1996. Leslie Rescorla, Nan Bernstein Ratner. Phonetic profiles of toddlers with specific expressive language impairment (SLI-E). Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 39(1), 153-165.

Scuccimarra et al. 2008. Goffredo Scuccimarra, Luisa Cutolo, Pasquale Fiorillo, Carla Lembo, Teresa Pirone, Giuseppe Cossu. „Is there a distinct form of developmental dyslexia inchildren with specific language impairment? Findings from an orthographically regular language." Cognitive & Behavioral Neurology, 21, 221–226.

Tomblin et al. 1997. James Bruce Tomblin, Nancy Records, Paula Buckwalter, Xuyang Zhang, Elaine Smith, Marlea O'Brien. „Prevalence of specific language impairment in kindergarten children." Journal of speech, language, and hearing research, 40(6), 1245-1260.

Vasić 1991. Smiljka Vasić. *Veština govorenja: vežbe i testovi za decu i odrasle*. Beograd: Pedagoška akademija za obrazovanje učitelja.

Vladisavljević 1983. Spasenija Vladisavljević. „Semantički test". *Testovi za ispitivanje govora i jezika.* Ur. Đorđe Kostić, Spasenija Vladisavljević, Milan Popović. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 179–189.

Bojana Z. VUKOVIĆ
Slađana V. ĆALASAN

DISTINCTIVE CHARACTERISTICS OF DEFICITS OF ARTICULATION - PHONOLOGICAL AND LEXICAL - SEMANTIC ABILITIES OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL LANGUAGE DISORDER

Summary

Language disorder is defined as a disorder of the acquisition, comprehension or expression of spoken and/or written language that may be expressed in one or more aspects of the language system including phonology, semantics, morphology, syntax and pragmatics. Difficulties at the level of morphology and syntax are by far the most recognizable and most researched linguistic aspects, while research on other aspects of language has been left aside. The aim of this study was to determine the distinctive features of the deficit of articulation-phonological and lexical-semantic abilities in children with developmental language disorder (DLD) at a younger school age. Our research included 79 respondents, 39 of them with a diagnosis of DLD and 40 children with typical language development. The average age of the respondents in the group of children with DLD was 6.87 years, while the age of the respondents in the control group was 6.93. In the research, a prepared battery of tests was used to assess articulation-phonological abilities (Global Articulation Test, Oral Praxis Test, Phoneme Difference Test and Auditory Discrimination Test), while Vocabulary and Semantic

Test was used to assess lexical and semantic abilities. Children with DLD had higher average scores on all tests used, but discriminant analysis found that synonyms, oral practice, metonyms, phonemic hearing, and auditory discrimination contributed most to group discrimination, while other variables contributed but with less projection. It is important to mention that the articulation slightly contributes to group discrimination.

Key words: developmental language disorder, articulation-phonological abilities, lexical-semantic abilities.

Рад је предат 31. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

Рецензенти овог броја:

Проф. др Славенко Терзић, редовни професор, академик, САНУ, Одељење историјских наука;

Проф. др Маша Кулаузов, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет;

Проф. др Весна Вучинић Нешковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Весна Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Мирослав Крстић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – НиколаТесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Драгана Миленковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Радомир Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Весна Минић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Радослав Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Факултет за пословне студије, Београд;

Проф. др Емилија Марковић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Весна Вучинић Нешковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Проф. др Слободан Кодела, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан;

Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет за спорт;

Проф. др Зоран Јефтовић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Ненад Перић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александра Терзић, виши научни сарадник, Географски институт „Јован Цвијић“, Београд;

Проф. др Ивана Миловановић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања;

Проф. др Емилија Марковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Миљан Миликић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања Београд;

Проф. др Драгана Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Гордана Рудић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Проф. др Душан П. Ристановић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Јагодини;

Проф. др Часлав Николић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Кристина Митић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,

Проф. др Слађана Алексић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Соња Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оливера Марковић-Савић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Снежна Миливојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Ивана Миловановић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања;

Проф. др Борис Поповић, ванредни провесор, Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Андрија Катанчевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Правни факултет;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет Косовска Митровица;

Проф. др Оливера Радовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Драгана Радовановић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Јелена Бајовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Јелена Војиновић Костић, ванредни професор, Универзитет „Apeiron“, Факултет филолошких наука, Бања Лука;

Проф. др Ванда Божић, ванредни професор, Правни факултет Универзитета Унион у Београду и Свеучилиште у Загребу;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бранка Гугољ, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан;

Др Данијела Тешић Радовановић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Бранислава Вучковић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Богдан Дражета, научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Миљана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Петар М. Илић, доцент, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Косовска Митровица;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бранка Спасојевић, проф.с.с., Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Др Гордана Јовановић, проф.с.с, Академија косовско метохијска, Одсек Пећ – Лепосавић;

Др Лазар Јованов, менаџмент културе и медија Фондација Нови Сад, Европска престоница културе;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300